

Pászka Imre

EGYÜTTHATÁS – REPREZENTÁCIÓK I.

A KÁRPÁT-MEDENCE A TERMÉSZET
ÉS A TÖRTÉNELEM MŰHELYÉBEN

(KIS JÉGKORSZAK)

Belvedere
Szeged 2019

EGYÜTTHATÁS – REPREZENTÁCIÓK I.

PÁSZKA IMRE

**EGYÜTTHATÁS
– REPREZENTÁCIÓK
I.**

**A KÁRPÁT-MEDENCE A TERMÉSZET
ÉS A TÖRTÉNELEM MŰHELYÉBEN
(KIS JÉGKORSZAK)**

BELVEDERE
MERIDIONALE

2019, Szeged

A könyv megjelenését támogatta:

A borítót Olgyai Viktor festményének felhasználásával
készítette Pászka Csanád-Zoltán.

ISBN 978-615-6060-02-0 [print]

ISBN 978-615-6060-03-7 [online PDF]

© Pászka Imre, szerző, 2019

© Belvedere Meridionale, kiadó, 2019

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
A kis jégkorszak tér-idő keretei	9
A lehűléstendencia mutatói	13
A kutatás forrásai	23
Vizsgálati szempontok	29
Fogalmak – jelentések	33
 1. LÉTFENNTARTÁS – GEOLÓGIAI TÉNYEZŐK	43
 2. LÉTFENNTARTÁS – BIOLÓGIAI TÉNYEZŐK	55
 3. LÉTFENNTARTÁS – ÉGHAJLAT	77
„Nyomorúságos évek sora”	77
„A szömérem testeket megvöné az hideg”	84
A „kis meleg korszak”	92
Az „istenek kettős ostora”	96
„A bor pompásan savanyú.”	103
A „heringek évszázada”	112
„A föld még májusban is kemény volt”	115
„Az idők igen alkalmatlanul forogtak”	129
Az északi-sarki hidegáramlatok	146
„Sok faluk széjjel bujdostak”	159
„Amikor nem volt nyár”	173
„Ha a szárazság mérsékelt, még nem is kár”	177
„A természet nagy műhelyében”	196
 4. LÉTFENNTARTÁS – TÁPLÁLKOZÁS	211
A hiány és a bőség	211
Éhínség és az élelempótlékok	218
Kenyer és a hús	228
Remények és újabb fordulatok	237
 5. LÉTFENNTARTÁS – ANTROPOGÉN TÉNYEZŐK (M)	249
A védhetőség kérdése: a topográfia és ideológia	249
Népességmozgások	258
Határok, adóztatások	266
Határsávba eső helyzetek	275
Hódoltság központi erőterében	281
Török rendtartás	288
A salétromgyártás	294
Végvári helyzetek	299

A hadügyi forradalom járulékos következményei	307
Átrendezési tervezetek, telepítések	323
6. LÉTFENNTARTÁS – ANTROPOGÉN TÉNYEZŐK (E)	335
A vajdaság – állam – tartomány	335
A fejedelemség harca a hódoltság kiterjesztése ellen	349
A fejedelemség erőforrásai és terhei	357
„Hánykódnak vala religió dolgában”	364
Elzárkózás-befogadás	370
Belső-és külső népmozgások	380
A székely szabadság	391
„Nékik megadatott, szabadságban tartsák”	404
A hadiszolgálat járulékos következményei	419
A fejedelemség „bevégeztetése” – a vég kezdete	432
A Habsburgok Erdélyben	453
A KÖTETBEN SZEREPLŐ MÉRTÉKEGYSÉGEK	482
BIBLIOGRÁFIA	483
ADATTÁRAK ÉS FORRÁSOK	485
SZAKIRODALOM	486

ELŐSZÓ

A kötet megírása folyamatosan a tudományközi határterületek átlépését igényelte, sok bizonytalansággal járt, nem árt, ha már az elején néhányat szóvá teszünk. Munkaigényes vállalkozás volt, még akkor is, ha a magyarországi, erdélyi éghajlatfejezetek összeállításában támaszkodhattunk *Réthy Antal* immár klasszikusnak számító gazdag adattárára. A gondok nagyobbik része abból származott, hogy eredetileg a járványokról gyűjtöttünk – főleg az erdélyi levéltárakban – anyagot, a *Campus Hungary* három hónapos ösztöndíjának támogatásával, azonban menet közben látnunk kellett, hogy az éghajlat és a járványok viszonya sem semleges. Ehhez adódott az emberi tényező, egyrészt mint az éghajlati viszonyoknak, a járványoknak való kitettsége, sérülékenysége miatt, másrészt pedig a természeti és emberi tényezők kölcsönhatásában, mindkettő cselekvőként való tételezése. Vizsgálódásaink során láthattuk, hogy térben és időben, a lokalitásokban, a természeti (éghajlat, vulkanikus, biológiai, epidemiológiai stb.) s az emberi tényezők (elvonási rendszerek, háborúk, bürokrácia stb.) esetenként fedik egymást, összeadódnak, így fogalmilag az *együtthatások* körébe vonhatók. A problémát az jelentette, hogy csak részleges érvénnyel tudtunk utalni az együtthatások lokális helyzeteire, mivel – terjedelmi okokból –, egy másik kötetben fogjuk ismertetni a kis jégkorszak időkereteiben a járványeseményeket, így az összegzésekre ott kerül sor.

A természeti tényezők kiváltotta fejleményeket évszázados léptékben mutatjuk be, s az európai kitekintést követően külön-külön ismertetjük Magyarország és Erdély klimatikus viszonyait, ahogyan a kortárs megfigyelők beszámoltak róla. Ezért is sok a hivatkozás, igaz, egybeesett törekvésünkkel, amely a mindennapi élethelyzetek bemutatására összpontosított. Az antropogén tényezők ismertetése során is ezt a beállítódásunkat követtük, azzal a kiegészítéssel, hogy a Kárpát-medence geopolitikai kitettsége és az elvonások rendszere között, – amely szorosan érintette a térség hiány- és bőség, illetve a táplálkozáskultúráját is, – kapcsolatot feltételeztünk.

Egészében, a kötet felépítése okozott sok nehézséget, noha több változattal is kísérleteztünk, anélkül hogy bizonytalanságunk csökkent volna, végül is, a mostani megoldás mellett döntöttünk.

A szakirodalom összeállításában, a kis jégkorszak időkeretei között (14–19. század közepe) az éghajlat részben, Magyarország és Erdély esetében Réthy adattára volt az irányadó, ezt vettük át és egészítettük helyi-közzel. Az európai éghajlat részeiben, valamint a többi fejezet összeállításában a hazai és nemzetközi szakirodalmat, illetve levéltári gyűjtéseink ide vágó részeit használtuk. A kötet éghajlati alfejezeteinek címét forrásokból kiragadott idézetek adták, és az alatta lévő szövegben dőlt betűkkel jeleztük, hogy Magyarországról, illetve Erdélyről szóló rész következik. Hadd jegyezzük meg, a kötet nem része az aktuális

éghajlatváltozás – diskurzusnak, csupán egy letűnt klímakorszak sokféle eseményeit az akkori emberek nézőpontjából próbálja bemutatni, ahogy azt megélték és feljegyzéseikben tapasztalataikat láttatják. Az antropogén fejezetekben, Magyarország és Erdély történetéből csupán az elvonások rendszerének lokális helyzeteit, körülményeit próbáltuk bemutatni.

Munkámat nagyban segítette egyetemünk *Kutató-Professzorok Program* támogatása, valamint szaktörténész kollégáim: *Papp Sándor*, *Rácz Lajos* és *Tóth Sándor* professzorok, dr. *Kövér Lajos* docens, dr. *Cziráki Zsuzsanna* adjunktus, illetve dr. *Nagy Botond* sepsiszentgyörgyi és dr. *Bicsók Zoltán*, csíkszeredai levéltárosok. Hasonlóan köszönettel tartozom a Belvedere kiadó vezetőjének dr. *Jancsák Csaba* dékánhelyettesnek, aki a korábbi köteteim, illetve a mostanit megelőző, előzménynek tekinthető (melegedés/fellendülés 9–13. század) munkám közlését is vállalta és támogatta.

A szerző

Szeged-Algyő, 2019. augusztus.

A KIS JÉGKORSZAK TÉR-IDŐ KERETEI

Bizonyára furcsának tűnhet, hogy a több évszázadot áttekintő természeti-antropogén tényezők együtthatásvizsgálatának időkereteit nem a konvencionális történelmi időrendbe illesztettük, hanem a klimatológusok által használt viszonylagos kronológiába. Háttérben az áll, hogy egy korábbi munkánkban a melegedés-fellendülés (9–13. század) természeti-antropogén mutatóit állítottuk párhuzamba.¹ Ennek folytatásaként kutatásainkat kiterjesztettük a melegedést követő lehűlés korszakára, így vizsgálódásaink újabb terepén a kis jégkorszak terminusa és időkerete szinte magától adódott abban a törekvésünkben is, mely a társas világok életgyakorlata mindennapjainak alakulását próbálja nyomon követni a természet és történelem „nagy műhelyében.”

A kis jégkorszak kezdő- és végpontja, noha vitatott, körülbelül 450–500 éves periódust ölel fel a 13. és 14. század fordulójától a 19. század második feléig. Szűkebb értelemben a kis jégkorszak az Alpok gleccserei előrenyomulásának, illetve az északi féltéke egyes térségei eljegesedésének időszakát jelenti a 14–19. század között. Tágabb értelemben, a korszak éghajlatának *lehűléstendenciájára* (!) utal. A tudományok jelenlegi álláspontját összegző meteorológiai kislexikon megfogalmazásában, a „*Kis jégkorszak nem más, mint a földi hőmérséklet csökkenése, ami bizonyos területi és időbeni kiterjedéssel lépett fel Európában, Észak-Amerikában, Oroszországban, Kínában, és a friss kutatások szerint az Északi-sark jégmagjaiban is bizonyítást nyert.*”

A téma kutatói kezdetben globális, az egész bolygót átfogó igen jelentős hőmérséklet csökkenés feltételezéséből indultak ki, azonban, mint a definícióból is látható, a lehűlés főleg az „északi hemiszférára korlátozódott, és mértéke is csupán valamivel” 1 Celsius fok alatt volt. A kis jégkorszak kiváltó okait vizsgáló kutatók napjainkban egyetértenek abban, hogy a „naptevékenység drámai csökkenése és az erős vulkanikus tevékenység” idézte elő az éghajlatváltozás uralkodó tendenciáját jellemző lehűlést. A vulkántevékenységgel azonban kérdések merülnek fel, mivel térben és időben akcidentális, esetleges és nem az állandó hatótényezők csoportjába vonható. A kis jégkorszakban is – akárcsak az azt megelőző melegedés korszakában – az éghajlatra a variabilitás (változékonyság), fluktuáció (ingadozás) a jellemző. Ténylegesen a kis jégkorszakban a változás a melegedés időszakával szemben abban mutatkozott, hogy a korszak egyes időszakaiban hidegebbek, zordabbak a telek, hűvösebbek és csapadékosabbak a tavaszok, a nyarak. Markánsan a „jégkorszak” jelzőhöz közelítő hideg periódusok 1570–1630 és 1675–1715 közötti évtizedekben és az 1815–1816-os

---

¹ Pászka Imre, 2016. 9–146.

években mutathatók ki.² De ez sem volt folyamatos, megszakítottság, szétszórtság jellemezte ezeknek az évtizedeknek is a hőmérsékletét.

A glaciológusok által meghonosított kis jégkorszak terminus tehát némileg megtévesztő is, hiszen szemantikailag arra is utalhat, hogy az északi hemiszféra jég alá került, illetve folyamatosan szibériai típusú hőmérséklet vált uralkodóvá. Fr. Matthes, amerikai glaciológus a múlt század 30-as éveiben, a nagy geológiai, történelem előtti jégkorszakoktól való megkülönböztetés végett *Kis jégkorszaknak* nevezte a középkori melegedést, a klíma optimumot követő lehülés mintegy ötszáz évig tartó időszakát. Fr. Matthes az utolsó háromezer év posztglaciális melegedését követő lehülésekkel foglalkozott, és azt feltételezte, hogy a 11–19. század között az Alpokban, Skandináviában, Észak-Amerikában előretörő gleccserek az eljegesedés az éghajlatváltozás mutatói.³ A feltételezések szerint Európában, legalábbis északnyugati felében, a 14. század elején köszönt be a kis jégkorszak. Első fázisát (1303–1380) a svájci Aletsch és Gorner gleccserek előretörése jelzi, amelynek a meteorológiai kiváltói a hideg, nagy havazásokkal járó telek, valamint a nyirkos, esős, hűvös tavaszi, nyári, őszi évszakok.⁴ A lehülést J. Grove, a kis jégkorszak úttörő kutatója is, a 14. század elejétől feltételezte, az északi térségekben pedig néhány évtizeddel korábbra tette. A magas gleccser-szint szerint az ingadozásaik ellenére a 19. század második feléig kitartott.⁵ A glaciológusok álláspontja azonban megoszlik a klímaváltozás fogalma és időkeretei kérdésében: az amerikai Phil Jones, de főleg Michael Mann a *hokiütő-elmélet* atyja, nem fogadják el a kis jégkorszak terminust. Az észak-amerikai kontinensen végzett kutatásaik alapján inkább hőmérsékleti rendellenességekről – *temperature anomaly* – beszélnek. A kutatók grenoble-i csoportja pedig a kis jégkorszakot alapvetően alpesi és tisztán glaciális jelenségnek tekinti.⁶ A svájci C. Pfister, a francia Le Roy Ladurie, Alexander 1300/1303-ra, H. Lamb nyomán S. R. Bradley, P. D. Jones 1560-as évekre teszik a lehülés kezdetét, a végét pedig 1859/1865-re, illetve 1880-as évekre.⁷ A NASA a különösen fagyos időszakok kezdetét 1650, 1770, 1850 körüli években jelölte meg, magát a kis jégkorszak tartamát pedig 1500–1850 közötti 350 évben.⁸

A gleccserkutatások, mint említettük, alapozták meg a kis jégkorszak fogalmát, és arra is felhívják a figyelmet, hogy a lehülés a Föld nem minden sarkában járt gleccserképződéssel és/vagy eljegesedéssel. Az Egyenlítő térségében az éghajlatváltozás, a csapadékmennyiség csökkenését/növekedését vonta maga után. A globális fogalma tehát nem azt jelenti, hogy térben és időben a Föld északi és déli féltekéjének minden régiójában az éghajlatváltozás, a lehülés szinkronban volt, és hatásának, következményeinek azonos mutatói lettek volna.

² www.MetNet.kislexikon./Kis_jegkorszak (Hozzáférés: 2016. 05. 25.)

³ Behringer, W. 2010. 117.

⁴ La Roy Ladurie, E. 1983. 11.

⁵ Grove, M. Jean. 1988. Vö. Grove, M. Jean. In: *Climatic Change*, 48 (2001). 53–81.

⁶ La Roy Ladurie, E.–Rousseau, D.–Vasak, A., 2007. 27–28.

⁷ Bradley, R.S.–Jones, D. Philip, 1992/1–4., 108–213., valamint Vadas A.–Rácz, L., 2013/12. 199–227.; Rácz L., 53/2013., Vadas A.–Rácz L. 51/2010, (1–4). 39–62.

⁸ Michael E. Mann, Raymond S. Bradley & Malcolm K. Hughes In: *Nature* **392**, 779–787 (23 April 1998), 779–787.

A lehülés tényét az északi hemiszférában több közvetlen/közvetett adat is bizonyítja: kortárs hírek, narratívák, tudományos feljegyzések, üledékminták elemzése, pollenanalízis, a korabeli vegetáció összetételének rekonstruálása, a hőmérsékletfüggő 18-oxigén/16-oxigén aránya a sarki jégmagokban és a mélytengeri egysejtűek mésztartalmú házaiban való kimutatása. A Jean Lynch-Stiglitz által vezetett kutatócsoport arra az eredményre jutott, hogy az északi hemiszférában a Golf-áramlat a kis jégkorszak idején kb. 10%-kal volt gyengébb a szokásosnál, és az említett 18-oxigén/16-oxigén arányt mutatták ki a Floridai-szorosból származó kagylók házában.⁹

A meteorológiai, hidrometeorológiai viszonyokat történetiségében vizsgáló klimatológusok többsége tényként fogadja el, hogy a 14–19. század között a Föld éghajlatának alakulása napjaink melegedéstendenciája előtti időszak átlaghőmérsékletétől 1-2 fokkal maradtak el a kis jégkorszak átlagai. A Kárpát-medencében a kis jégkorszak kezdetét a 13. század közepe és 14. század eleje közötti időszakban feltételezik: ettől kezdve a 19. század második feléig az évszakok időjárása hideg, hűvös, csapadékos évei ismétlődéseit figyelték meg. A források, mint látni fogjuk, arra utalnak, hogy a térségben a 16. század vége és a 19. század eleje között néhány időpontban volt a leghidegebb, legcsapadékosabb az időjárás az elmúlt 200 évben.¹⁰ Tágabb eurázsiai kitekintésben az éghajlat változékonysága, fluktuációja ellenére a lehülési tendencia a meghatározó, szélsőséges megnyilvánulásai pedig 1645–1715 közötti periódusban (Maunder- minimum) mutatkoztak, amikor az eurázsiai térségben átmenetileg további néhány fokkal csökkent az átlaghőmérséklet: a telek néhány esetben „szibériaira” fordultak.

Európa egésze tekintetében is – ismételten hangsúlyozzuk – a kis jégkorszakban a lehülés, akárcsak a középkori éghajlatoptimum melegedés idején, csupán uralkodó tendencia. A lehülés térben és időben sem szinkron folyamat, egyenlőtlen megoszlású. Európában meteorológiai, hidrometeorológiai következményei nagyságrendileg a kontinens északnyugati, s az Alpok térségeiben mutatkozott. A szélsőséges lehülési időszakok között (1645–1715, 181–1817) a kis jégkorszak átlagos időjárása a jellemző, melyet a regionális, lokális mikroklimaváltozatok pozitív és negatív irányban – tovább árnyaltak. Az általánosítások s a lokális terek változatai csupán a klímaváltozás mutatóinak következményire utal, és nem magára a klímaváltozás előidézésére, amely egészében a természeti folyamat.

Európa régióinak földrajzi-domborzati változatossága miatt a mikroklimák egyazon régióon belül is nagy eltéréseket mutattak. Egységes, az egész kontinensünkre érvényes, azonos évszakonkénti időjárás– csapadék, hőmérsékletséma – csak néhány esetben vonható meg. A szinkron jelenségek előfordulása (árvizek, erős fagyok, aszályok stb.), melyeket Európa-szerte az évszázad eseményeként tartanak számon, az északi féltekét átfogó atlanti áramlatok, anticiklonok kiváltotta természeti jelenségek. Az anticiklonok, légköri, óceáni áramlatok, a napfolttevékenység mellett, átmeneti, epizodikus, esetenként globális hatósugarú jelenségek a vulkáni tevékenységek, amelyek nem mutatói, hanem módosítói a kis jégkorszak uralkodó éghajlat-tendenciájának. Megtörik, vagy fokozzák a hűtő hatást, átmenetileg szélsőséges

⁹ www.MetNet.

¹⁰ Vadas A.– Rác L. 2010. (1-4). 57–58.

meteorológiai, hidrometeorológiai, fenológiai, parafenológiai eseményeket, furcsa légköri (égi) jelenségeket idéztek elő.

C. Pfister általános érvénnyel *a szibériai típusú tél időtartamát* december, január, február hónapokban jelölte meg, és ennek alapján összeállította az európai kis jégkorszak (1303–1859) hideg éveinek listáját. C. Pfister adatait táblázatba szerkesztve rávetítettük Van Engelen 1–10-ig terjedő téli hőmérséklet osztályozási skálájára, és hozzáadtuk Le Roy Ladurie adatait, mellyel a hideg hónapok lokális, térbeli szóródását érzékeltetjük.¹¹ Ebből nagyjából látható, hogy az ún. szibériai típusú hidegek megoszlása a lokális terekben nem azonos, szétszór, egyenletlen egyazon nagyobb térségen belül is. Következményeik is eltérőek, például 1364-ben január 13. és március 25. között két hónapon át jég borította a Rajnát, két és fél hónapig fagyok voltak Bolognában. Ennek ellenére a gabonavetések nem fagytak el, mert vastag hótakaró borította a földeket. Franciaország egyes régióiban súlyos élelemhiányt vont maga után az 1565. évi nedves, hideg nyár. Közép-Angliában 1684-ben decemberben – januárban – februárban mínusz 1,2 Celsius fokkal volt alacsonyabb a hőmérséklet az átlagnál. Európa-szerte 1709-ben, 1740-ben zord hideg tél uralkodott, amelyet hűvös, nyirkos nyár követett, és kvázi élelemhiányt okozott a kontinens több térségében. C. Pfister adatai Van Engelen skáláján arra utalnak, hogy nagyjából tíz hideg téli évszakok közül hat volt szélsőségesen zord típusú 1364–1879 között.

Hideg évek telei 1303–1880 között

Van Engelen- skála	C. Pfister adatai	Térbeli szóródása
Szélsőségesen enyhe (1)		
Nagyon enyhe (2)		
Enyhe (3)		
Eléggé enyhe (4)		
Normális (5)		
Hideg (6)	1565, 1816	Francia régiók, Anglia
Zord (7)	1709, 1879	Európa
Nagyon zord (8)	1481, 1565, 1572/1573, 1740	Francia régiók
Szélsőségesen zord (9)	1364	Rajna mente, Bologna
	1407/1408, 1648	Közép-Anglia
	1830	Északnyugat-Európa

Forrás: Van Engelen, 2001., Pfister, C. 1999. *Le Roy Ladurie, E. – Vasak, A. 2007. adatai alapján szerkesztett.*

Korábbi munkánkban utaltunk rá, hogy a melegedés-lehűlés ismétlődő/váltakozó évszázados ciklusait a szakirodalom globális jelenségként tartja számon. Az európai történelmi

¹¹ Van Engelen osztályozási skálája: 1 (*extremely mild*), 2 (*very mild*), 3 (*mild*), 4 (*fairly mild*), 5 (*normal*), 6 (*cold*), 7(*severe*), 8 (*very severe*), 9 (*extremely severe*). (Idézi: Jones, P. D. 2001. 110–121.)

idő keretei között, a Kr.u. I. századtól napjainkig eltelt húsz évszázadban két-két alkalommal váltották egymást a lehülés és melegedés ciklusai: *római kori optimum* (melegedés 1–4. század), *kora középkori pesszimum* (lehülés, 5–8/9. század), *középkori optimum* (melegedés 9–13. század), *kis jégkorszak* (lehülés 14. század elejétől a 19. század második feléig), és ezt követően a napjainkban is tartó *melegedés*. Az éghajlatváltozások ciklusainak általánosított sémája nem rejtheti el azt a tényt, hogy a klímaváltozások kezdete és vége, hatása időben és térben eltérő volt nemcsak Európában, hanem az egész északi hemiszféra térségeiben is. Európa északnyugati térségeit –, legalábbis az első időszakban – a kis jégkorszak beköszöntő, kezdetét jelző rendellenességei jobban érintették, mint a kontinens többi részét.

A LEHÜLÉSTENDENCIA MUTATÓI

A kis jégkorszakot kutatók nagyjából két markánsabb csoportjának munkássága a meghatározó: a) természettudományos alapképzettségűek (Bryson, Fritts, Lamb, Mitchell, von Rudloff, az amerikai *tree-rings* (dendrokronológusok), az éghajlatváltozások fizikai okait statisztikai eljárások bevonásával vizsgálják, b) a történész háttérű kutatók csoportja levéltári anyagok, krónikák, naplók s egyéb forrásokra támaszkodva főleg az évszakok időjárásának környezettörténeti összefüggéseinek egyik-másik aspektusát emelték ki (G. Utterström, J. Titow, C. Pfister, Le Roy Ladurie).¹²

A módszertani kérdések egyike abból adódik, hogy a kutatók első csoportja, a geológusok, glaciológusok a korszakos, több évezredes természeti jelenségek egységes éghajlati időszakait állítják érdeklődésük előterébe. Ezzel szemben a társadalomtudományok számára az ember formálta történeti idők bírnak relevanciával, amikortól az ember, illetve az emberi szerveződések és a környezet interakciója a dokumentumokban is kimutatható. Nem véletlen, hogy témánk vizsgálatában a kutatók második csoportjának eredményei nyújtanak támpontokat.

A svéd G. Utterström nemcsak elsőként használta (1955) a kis jégkorszak fogalmát a 16–17. században a Skandináviát sújtó gazdasági és demográfiai válság vizsgálatában, hanem a válság okát az évszakok időjárásának változással indokolta.¹³ John Titow angol középkorász pedig a 13. századi Winchester püspökségének gazdálkodása és a szeszélyes időjárás között mutatott ki összefüggést.¹⁴ Le Roy Ladurie G. Utterström nyomán jött rá: a klímával való magyarázat, értelmezés részlegessége ellenére beilleszthető az Annales csoport strukturalista törekvéseibe.¹⁵ Languedoc vidékének szőlőszüreti adatainak szeriális elemzésével alapozza meg (1966) Le Roy Ladurie a francia agrártörténeti kutatásokban az éghajlatkutatás történeti nézőpontot hangsúlyozó tézisé. E szerint, a *fenológiai* jelenségek, mint a szüreték évenkénti időpontjainak váltakozásai az éghajlat fluktuációjának mutatói.

¹² La Roy Ladurie, E.–Rousseau, D.–Vasak, A. 2011. 10–11. Vö. Le Roy Ladurie, E. 1983. 6–7.

¹³ Behringer, W. 2010. 117.

¹⁴ Le Roy Ladurie, 1983. 5–7.

¹⁵ Le Roy Ladurie, 1983. 6. Vö. La Roy Ladurie, E.–Rousseau, D.–Vasak, A., 2011. 10–11., Behringer, W., 2010. 118.

A két heterogén tényező, a vegetáció és a hőmérséklet korrelációja, az áprilistól szeptemberig terjedő időszakban tehát általánosítható, nemcsak a szüret és hőmérséklet, hanem hosszú idősorokban minden egyéb termesztett növényekre is, mint például az olajbogyó-szüret, a gabonafélék aratásideje stb., amelyek mind az időjárás, változékonyságának, ingadozásának mutatói.¹⁶

A források tucatja számol be az éghajlatváltozás növényzetre, állatvilágra gyakorolt negatív, illetve pozitív hatásáról. Az értékesebb gabonafajták – mint a búza – a téli hideggel, a nedvességgel szemben érzékenyek, ennek tulajdonítják, hogy a lehűlés évszázadaiban a rozs, a zab termesztése hódít teret. Az évszakok szeszélyes időjárása miatt megváltozik például a gyümölcsfák virágzásának ideje. A vegetációs határok dél fele tolódnak, a Balti-tenger vidékén például 500 kilométerre délebbre kerül a szőlőtermesztés határa. Lejjebb húzódott az erdőhatár is, az Alpokban a magasabb fekvésű korábbi havasi legelők megszűntek. Feltételezik, hogy a szélsőséges időjárás éveiben „csökkent” a vadnövényzet „sokszínűsége”, a „faállomány összetétele.” A hideg, csapadékos évszakok, az áradások hatással voltak állatállományra: kevesebb lett a hal a vizekben, az erdei vad, a madár. A feljegyzések a vadorzás elterjedéséről számolnak be. A Maunder- minimum idején (1645–1715) az Északi – tengeren a halászati határ délebbre tolódott. Beszűkült az állattartás tere Skandináviában, a Brit – szigetek északi részein, az Alpokban. A haszonállatokra, a legnagyobb csapást a gyakori állatjárványok jelentik, ugyanis az árvizek (hóolvadás, nagy esőzések) borította legelők fertőzötté váltak. A gyakori marhavész okozta állatállomány – pusztulás, mint látni fogjuk, egyik legsúlyosabb gond volt, mivel a létfenntartás alapvető ágazatát, a földművelést érintette. A 16. századtól szaporodó forrásokban gyakori téma a sáskajárások, a cserebogarak, egerek stb. ismétlődő kártevésai. A hiányos tisztálkodás, a többretegű ruházat kedvezett a bolháknak. A ruhatetű közrejátszott a halálos kiütéses tífusz (*Typhus exanthemicus*) kórokozójának (*Rickettsia prowazekii*) és a pestisbaktérium (*Yersinia pestis*) terjedésében. A melegedés/fellendülés idejére jellemző viszonylag fejlett fürdőkultúra a 16. században a vallásos elmélyedés (reformáció) idején fokozatosan visszaszorul, a meztelenség, a szexualitás tabu lett, mindez kedvezett a bolháknak. Jellemző a bolha elterjedésére, hogy a dél-németországi Johann Fischart (1546–1590) hazáját „Bolhaország”-nak nevezi.¹⁷

Közvetettebb, igaz, lassabb folyamat mutatója például a fogyasztási szokások megváltozása. A roszból és egyéb keverékisztból készült kenyérfélék mellett a 17. században az Alpoktól északra, Bajorországban, Sváb-és Frankföldön a bor ellenében a sör vált az elsődlegesen fogyasztott itallá, mivel a 16. század végén a lehűlés nyomán a szőlőtermesztés korábbi területei lecsökkentek. C. Pfister az aszályok, a kemény telek svájci adatainak kvantitatív elemzése nyomán kartotékolta és kidolgozta a fenológiai események

¹⁶ Le Roy Ladurie nyomán több kutató hasonló összefüggések kimutatását végezte el: B. Bennassar Valladolid, J. Nicolas Savoya, D. Herlihy *Pistoia* vidékének klíma-szüret középkori adatait gyűjtötték össze. Meghatározók voltak 1970–1980 között főleg C. Pfister valamint J. Luterbacher svájci kutatók eredményei, hasonlóan L. Bonardi észak-itáliai, R. Brázil csehországi kutatásai, amelyek hatással voltak R. Glaser, M. Barriendos munkásságára (Lásd: La Roy Ladurie, E.– Rousseau, D.– Vasak, A. 2011. 10.)

¹⁷ Burgamann, H.– Pfister, C. In: Regional Environmental Change, 1(2000), 112-125. Vö. Behringer, W. 2010. 127–132., Fagan, B. 2000. 67– 75.

évenként ismétlődő modelljét 1525-től a 20. századig.¹⁸ Eszerint az éghajlat ingadozásának mutatója a bor minőségének évenkénti alakulása is.

A glaciológusok csoportjában, de a svájci, francia, német klimatológusok körében is, az éghajlatváltozás kiemelt mutatójának az Alpok *gleccsereinek*, a svájci Gorner, Aletsch, Grindelwald, a savojai Chamonix előretörő-visszahúzódó mozgását tekintik. A gleccserek képződése összetett folyamat eredménye: ami megfigyelhető, az a mindkét irányú előretörő-visszahúzódó mozgás, amely lassú, fokozatos s a csapadékmennyiség és hőmérséklet-változás függvénye: visszahatása a klímára nem azonnali, és térben behatárolt. Egyidejűleg befolyásolja a gleccserek előretörő-visszahúzódó mozgását a téli hó mennyiségének tömege (47%-ban), főleg a nyári hőmérséklet alakulása (53%-ban).¹⁹ Láthatóan egy hosszabb, az évszakok hőmérsékletének alakulása által befolyásolt folyamatról van szó, amely térben és időben bizonyos követési távolságból jelzi az éghajlat fluktuációját.

Le Roy Ladurie a svájci Holzhauser az Aletsch, Gorner gleccserek környékén végzett dendrokronológiai vizsgálatai alapján úgy vélte, hogy az első nagy (*maximum*) alpesi eljegesedés az 1380-as évek táján vette kezdetét, és a 15. század első felében „óriási” kiterjedést ért el, hogy aztán a század második felében visszahúzódjon a 20. század végi szintre.²⁰ A „szép 16. században” a gleccserek visszahúzódása, főleg 1540 után, mint C. Pfister kimutatta, jelzi 1500–1560 között az éghajlat enyhülését. Ezzel szemben a kis jégkorszak klasszikus időszakában 1560 vagy 1570 után az Alpok gleccsereinek újabb előretörése mutatója annak, hogy a nyarak gyakran hűvösek, nyirkosak, a teleket pedig nagy havazások és hidegek jellemezték. Az 1590–1640 közötti évtizedek az Alpok gleccserei maximális kiterjedésének időszaka, amely párhuzamos az 1570-1640 közötti évtizedekkel, a kis jégkorszak első nagyon hideg (*hyper*) időszakával. Ezt követően a kis jégkorszakra jellemző megszokott éghajlat állt vissza.

Az Alpok gleccsereinek újabb előretörése 1720 vagy 1740 után, főleg 1770 táján erőteljes, ami a kis jégkorszak második, 1815–1859/1860 nagyon (*hyper*) hűvös, nyirkos, hideg időszakához hasonlatos, és a kis jégkorszak végét is jelzi.²¹ Az Alpok gleccsereinek dinamikája ciklikus, előretörő-visszahúzódó mozgásukat a csapadékmennyiség és a hőmérséklet alakulásának ciklusai befolyásolták, azonban a „jégtenger” stabilizálódása, láthatóan hosszabb idejű lehűlés esetében állt be. A nagyon erős hideg, hűvös időszakok közötti enyhébb hőmérsékletű ciklusok befolyásolják ugyan a gleccserek dinamikáját, de ahhoz, hogy érzékelhető soványodási folyamat induljon be, az hosszabb idejű (több évtizedes) meleghullámok folyamatos hatását feltételezi. Tehát ez nem azt jelenti, hogy a lehűlés szinte ötszáz éves ciklusa idején folyamatosan elviselhetetlen szibériai hidegek lettek volna.

¹⁸ Pfister, C. 1984. Hollandia vonatkozásában: Buisman, Jan.– Van Engelen A. F.V., 1995–2000. Vol. I. 763–1300 (1995), Vol. II. 1300–1450 (1996), Vol. III. 1450–1575, (1998), Vol. IV. 1575–1675 (2000).

¹⁹ La Roy Ladurie, E. – Vasak, A. 2011. 12.

²⁰ La Roy Ladurie, E.– Vasak, A. 2011. 24.

²¹ La Roy Ladurie, E.– Rousseau, D.– Vasak, A. 2007. 24–25.

Aletsch gleccser előrenyomulása 1300–1860 között

Időszak	Átlag méretéhez képest	Évi átlag	Hideg évtizedek	Erős hideg időszakok
1300–1380		+ 40 m	1300–1328, 1329–1350, 1351–1375, 1376–1400	
1581–1600	+ 560 m	+ 28 m		
1600–1678	+ 1000 m	+ 13 m		
1300–1860	+ 300–1000			1300–1380, 1595–1640, 1815–1860

Forrás, Le Roy Ladurie, E. 2004. 188, 296. adatai alapján szerkesztett

Egészében, a kis jégkorszakban, vagyis az 1300–1865 közötti időszakban a gleccserek átlagosan 300–1000 métert híztak, illetve nyomultak alá a völgyekben.²² A gleccserek dinamikája nem öngerjesztő folyamat, előrenyomuló-visszahúzódó mozgásukat az anticiklonok, légáramlatok, a csapadék milyensége és mennyisége, napfolttevékenység stb. miatt a hőmérséklet ingadozásai befolyásolják. Előrenyomulásuk a völgyek irányába nemcsak hűtő hatást fejtett ki egy adott szűkebb vagy tágabb térségben, hanem rombolással is járt. A savoyai Chamonix lakosai 1601-ben a terület urának, a hercegnek arról számolnak be, hogy a gleccser (*Mer de Glace*) már két falut is elsodort, s egy további települést is fenyegetett.²³ A svájci Bern – felvidékén a Grindelwald gleccseréről a *Topographia Helvetiae*-ben Martin Zeiller (1654) arról írt, hogy a területet, ahol egykor a Szent Petronel kápolna zárándokhelye volt, az előrenyomuló gleccser eltemette. A korábban ott lévő réteket, mezőket elborította, s az emberek házeit a feltornyosuló sziklák, jégtáblák a fákat, épületeket magasba tolták. A szerző végül megjegyzi, hogy a gleccser terjeszkedése mindent (házat, legelőt) elvesz az ott lakóktól.²⁴

A gleccserkutatók a jégmintavizsgálatok alapján tehát feltételezik, hogy a középkori optimum (melegedés) időszakát követően a lehülési hullámok a gleccserek ciklikus mozgásához vezettek, és mindez, ha nem is volt egyidejű, ha nem is állt szinkronban egymással, mégis tágabb időkeretben globális jelenség volt. Észak-Amerikában a maximális eljegesedés időkerete a 13. század közepétől a 19. század második feléig tart, Alaszkában a 16. század végétől a 18. század közepéig. Dél-Amerikában a 17–19. század közötti időszak az erősebb eljegesedés korszaka. Európában, Ázsiában is különbségek mutatkoztak: Izland, Skandinávia, Norvégia területén a jégtenger a 18. század közepe táján kezd visszahúzódni. Kínában 1470–1850 között egy fokkal hűvösebb volt, mint a 20. században, ami a nagyobb tavak, a folyók időnkénti eljegesedésével járt. Európában az Alpok vidékének tavai a 15-16. század között gyakran teljesen befagytak.

²² Le Roy Ladurie, E. 2004. 296.

²³ Le Roy Ladurie, E. 2004. 112.

²⁴ *Topographia Helvetiae*. Frankfurt. 1654. 31. (Idézi: Behringer, W. 2010. 122–123.)

Boden-tó teljes befagyásának (seegfrörne) gyakorisága

középkori optimum	kis jégkorszak
875, 895	14. század (1323,1325,1378,1379, 1383)
11. század /2 alkalommal,	15–16. század/ 7-7 alkalommal
1108	1409–1573 között/ átlag 12 évenként
13.század / 3 alkalommal	1560–1575/ 5 évenként
	1684,1695
	1788
	1830,1880

Forrás: Dobras, W., 1983. 39-40., Behringer,W. 2010. 124. adatai alapján szerkesztett

A krónikák már a 9. században említést tesznek a tavak (Boden-tó, 875, 895) befagyásának (*seegfrörne*) jelenségéről. A kis jégkorszakban a korábbi évszázadokhoz képest annyiban történt változás, hogy a 14. század elejétől a hideghullámok hatására gyakoribbá vált a tavak, folyók teljes, esetenként a folyómeder aljáig történő befagyása, az összefüggő, szilárd jégta-
karók képződése.²⁵

A 9. századot követően a középkori optimum (melegedés) idején mintegy kétszáz évig a Boden-tó nem fagyott be. Az adatok is azt mutatják, hogy a 14. század elejétől, a kis jégkorszak beálltával nemcsak gyakoribbá váltak a téli évszakokban a tavon az összefüggő jégta-
karók, hanem a hideg telek (mínusz 20 C fok) hosszabbak voltak. Ilyen alkalmakkor a tavon élénk kereskedelmi (csempészet), fuvarozási, társasági életet éltek a tó mentén lévő svájci és bajor települések lakói. Például az első jégkörmenetet (1573. február 17.) rendezték meg, ami azóta is élő hagyomány, noha a *seegfrörne* jelensége a 20. században, a klimatológusok jóslatai ellenére, nem következett be. A források arra is utalnak, hogy az alpesi (Genfi, Vierwaldstatti, Zürichi) tavak, a mikroklíma eltérései miatt, nem az adott évnek ugyanabban az évszakában fagytak be.²⁶ Az alábbiakban majd, amikor az erdélyi és magyarországi időjárás feljegyzésekben arról olvasunk, hogy a kemény fagyok miatt a folyók a meder aljáig befagytak, nem a megfigyelő túlzásai, hanem ténylegesen a zord telek velejárója. A nagy európai folyók, a Rajna, Duna, Temze, Tisza a 16–18. században több alkalommal, ha nem is a meder aljáig, de vastagon befagytak. Hasonlóan vastag jég borította a jelzett időszakban a mediterrán térségben a Pó (Veneto), az Arno (Firenze), Rhône (Dél-Franciaország), Guadalquiviri (Spanyolország) folyókat. Sőt a lágyabb klímájú Hollandiában befagytak a csatornák, melyekről több festmény korcsolyázó sokaságot örökített meg. Angliában pedig rendszeressé váltak a 16–18. században a Temzén, Londonban rendezett vásárok, az ún. „Éves fagypiac.” A kis jégkorszakban az Északi-tenger, valamint Izland korábban jégmentes Reykjavík kikötője csak néhány hónapig volt használható. Hasonlóan a Spitzbergák kikötője is csak a három nyári hónapban volt járható hajókkal. Miközben a németalföldi területek

²⁵ Dobras, W. 1983.31– 40.

²⁶ Behringer,W. 2010. 125.

lakói 1315–1316-ban az áradásoktól szenvedtek, 1315/1316 tele annyira hideg volt, hogy befagyott nagy sávban a Balti-tenger part menti vize. Az észak-európai térségben az úszó jég határa a 15. században délre tolódott, jéghegyek akadályozták a norvég, dán, brit területek közötti hajózást. A velencei lagúna 1300–1800 között harminc alkalommal fagyott be, vagyis évszázadonként hat esetben borította jégtakaró: 1432. január – február hónapokban a befagyott lagúnán kocsikkal közlekedtek, 1491-ban a Canal Grande jegén lovagi tornát rendeztek. A velencei naplók feljegyzései szerint teljesen jég borította a lagúnát 1684, 1709, 1716, 1740, 1747, 1755, 1789 években, 1569-ben pedig a lagúna márciusban fagyott be. Az óceán túlsó részén például 1780 telén New York kikötőjét a jég borította, a Nagy Tavakat gyakran június közepéig jég borította.²⁷ A Kárpát-medencét illetően nincsenek biztos adatok, ezzel szemben Észak-Európában (Izlandon, Norvégiában, a Brit-szigeteken) a 14–18. században a településszerkezet változásáról számolnak be a régészek. Másfelől pedig az időjárás mellett az erősödő állam és bürokráciája is közrejátszik a népesség elvándorlásában azzal, hogy rossz termés esetén sem engedi el az adót, vagy tiltja az élelempótló foglalkozások gyakorlását (halászat). Több esetben az érintett térségek lakosságában hiányzik az alkalmazkodást segítő innovációs készség is a lokális nehézségek leküzdéséhez.²⁸ Az északi féltekén beállt éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás hiánya tekintetében a grönlandi normann telepésekre szoktak hivatkozni, akik már a 13. század elején Izland és Európa között a tenger gyakori eljegesedése miatt egyre inkább elszigetelődtek eredeti skandináviai telephelyeiktől. Az utolsó feljegyzés 1347-ből származik a kanadai szigetvilágban és Baffin-öbölben élő normannokról, akik sorozatos konfliktusban álltak az eljegesedés miatt dél felé nyomuló őslakó *inuit* csoportokkal. A Grönland partjai mentén hajózó Hanza kereskedők 1540-ben már a normann települések nyomait sem találták a szigeten.²⁹

A kis jégkorszakkal beköszöntő éghajlatváltozás, legalábbis kezdetében, az adatok alapján úgy tűnik elsődlegesen nyugat-európai jelenség volt, az Északi-tenger partvidékét érintette (Skandinávia és a Brit-szigetek északi részét), valamint az Alpok térségét. A viharok, vihardagályok, szökőárak a németalföldi partokat rombolták: a 14. században két nagyobb áradás 200–300 ezer ember halálát okozta, 1421-es és 1446-os áradások 200 ezer, az 1570 novemberi pedig 400 ezer ember halálával járt Bretagne-tól a Fríz-szigetekig terjedő térségben. Nyugat-Európában 1350–1370 között a csapadékos évszakok uralkodtak, változóan enyhe és kemény telekkel.

A kelet-európai térségben ezzel szemben hideg telek, aszályos nyarak uralkodtak (Oroszországban 1360–1380 között). Közép-Európában is gyakoribbá váltak az árvizek (1316,

²⁷ Behringer, W. 2010. 125–127.

²⁸ Néhány példa: Izlandon a földművelés visszaszorulását nem kompenzálják halászzal, igaz a dán kormány tiltja a saját flotta létrehozását. Norvégiában 300 méter tengerszint fölött lerövidült a vegetációs idő. A Nordfjordban ömlő folyók évről évre kiáradtak 1650–1750 között, a gleccserek, a hólavina, a hegyomlás miatt sok gazdaság ment tönkre, víz pedig elárasztotta a mezőket, a lakosság elvándorolt. (Lásd: Hastrup, K.–Olwig Fog, K. (eds.) 2012. 3–22.). A *Deserted Medieval Village Research Group* kimutatta, hogy Angliában mintegy 4000 falut hagytak el 1300 után, a pestisjárvány előtt (1347) a népesség lélekszáma Angliában 1315–1322 között az élelemválságok miatt már csökkent. Merton College (Oxford) 1330-ban nem talál bérlőt a szélmalomhoz, nem volt elegendő gazda, akik ott öröklettek volna. (Lásd: Behringer, W. 2010. 134–137.)

²⁹ Crumley, L. C., In: Hastrup, K.–Olwig Fog, K. (Eds.). 2012. 35–57.

1317, 1346, 1349), a Balaton vízszintje egy métert emelkedett. A lehülés erősségét mutatja, hogy 1595–1608 között a Duna olykor (1595, 1602 és 1608) „által fagyott.”³⁰

Fentebb utaltunk rá, hogy a gleccserkutatások alapozták meg a kis jégkorszak fogalmát, ami azt a látszatot is keltheti, hogy a Föld minden sarkában előfordult az eljegesedés. A trópusok, az Egyenlítő térségében (Nyugat-Afrika, Közép-Amerika, Dél-Ázsia), a mediterrán régió egyes részein a hőmérséklet és a csapadékmennyiség ingadozása, illetve az aszály jelentette a földművelés, az állattartás számára a veszélyt. Ezekben a térségekben a lehülés tipikus mutatója a szárazság, az aszály gyakorisága, illetve fokozatos térnyerése.³¹

Tágabb kitekintésben azt is látnunk kell, hogy kis jégkorszak térben és időben szétszórtan és egyenletlenül érezteti hatását Európában is. Az ázsiai térségben sem egyenletes térnyerése, sőt természete is más. Szántó Richárd a Krim félszigeten a Szaki-tó üledékrétegeinek elemzésére utalva hívta fel a figyelmet arra, hogy a 12. század második felétől a csapadék mennyisége hirtelen növekedni kezdett, és ez a tendencia a 14. századig tartott. A Kaszpi-tenger vízszintje a 14. században tizennégy méterrel volt magasabb, mint a 7. században, ami arra utal, hogy a 10. századtól, a Kaszpi-tengert tápláló Volga vízgyűjtő területének erdős térségében a csapadékmennyiség az évi átlagot meghaladta. Ennek következménye volt a Kaszpi-tenger part menti környékének víz alá kerülése. Hasonlóan az Aral-tó vízszintje is a 13. századtól emelkedett meg, és a tavat tápláló Amu-darja egyik ága 1221–1570 között a Szarikamisz – medencén és az Uboj-völgyön keresztül összekötötte az Aral-tót a Kaszpi-tengerrel.³² Európában is, mint fentebb említettük, a klímaváltozás kezdetei körüli évtizedek jellemzője a csapadékmennyiség növekedése. Voltak térségek, ahol az éghajlatváltozás más természetű mutatóinak előjeleit a 13. század végén tapasztalták: például az Alpokban, Norvégiában az erdőhatár 1300-as évek elejére már visszahúzódott, felhagytak a magasabb területek művelésével is a lehülés okozta eljegesedés miatt. Más térségekben korábban, a 13. század második felében tapasztalják a viharok, az áradások, a tengerárok gyakoribbá válását (Németalföld, Balti-tenger térsége). Miközben még száraz, meleg nyarokról (1284, 1285) is beszámolnak a források.³³

Az éghajlat változásának a kis jégkorszakban állandó/változó mutatói a *meteorológiai, hidrometeorológiai* események: a forrásokban mindkettőt az időjárás okozta rendellenességek következményeként említik. Az időjárás hirtelen, a megszokottól eltérő anomáliáit a kis jégkorszak nemzedékeinek sora nem éghajlatváltozásként értelmezte, hanem észlelési, tapasztalati horizontján mindig is szeszélyes, kiszámíthatatlan tényezőként tartotta számon, a rendellenességek a szokásostól ugyan eltértek, viszont az éghajlat ciklusai, az évszakok időjárása alapvetően nem változott.

³⁰ Pounds, N. J. G. 1979. 158–200.

³¹ Olagüe, Ignacio, 1950. Vol. IV. 25. J. Grove Kréta szigetének éghajlatviszonyait vizsgálva idézi a velencei katonatisztek beszámolóját az 1548 és 1648 között tartó aszályos időszakról. A jelzett évek teleinek és tavaszainak 25%-ában nem volt eső, elpusztultak a vetések, a szőlő- és olajbogyó – ültetvények. (Lásd: Grove, M. Jean – Conterio, Annalista, In: Climatic Change, 30 (1995), 223–247.

³² Szántó R. 2005/I. 53.

³³ Szántó R. 2005/I. 50–51.

Az évszázad áradásai a kis jégkorszakban

14. század	15. század	16. század	17. század	18. század	19. század
1315–1317	1481–1482	–	1658	1740	1801, 1838 (Duna),
1374–1375					1856, 1879 (Tisza)

Forrás: Le Roy Ladurie, E. – Vasak, A. 2007. 64–65. adatai alapján szerkesztett.

Viszonylagos érvényességgel azt mondhatjuk, hogy a 14. századtól kezdve, ahogy minden évszázadban voltak szibériai típusú zord telek Európa-szerte, ugyanúgy a folyók, folyamok természetpusztító, infrastruktúráromboló áradásai is előfordultak. A 16. század kivételével, amikor Európában nagy áradásokat nem jegyeztek fel, viszont az azt megelőző és követő évszázadokban is, a hidrometeorológiai események regionális, lokális jelenségek, tehát nem általánosíthatók. A 14. századot – 1315–1316, 1374–1375 éveket – követően, 1481–1482-ben, 1658-ban, 1740-ben a Szajna, 1801 decemberében a Szajna, Rajna, Rhône, Moselle, Duna nagy áradásairól, majd 1838, 1856-ban szintén a Duna és több más nagyobb folyó (Rajna, Moselle) nagy áradásairól szólnak a tudósítások.³⁴

A kis jégkorszak nem hirtelen köszönt be, már a 13. század végén, ha szétszórta is, mutatkoznak előjelei. A 14. század elején azonban erőteljesebben érezteti hatását, amit főleg a meteorológiai, hidrometeorológiai szélsőségek intenzitása és gyakorisága jelzett. Az 1302/1303-as év fordulójától például Európa-szerte, így a Kárpát-medencében is nagyon hideg, jeges telekről, hűvös, hideg, szeles nyarokról és őszi hónapokról számolnak be. A nagyon hideg tél, a tavaszi hó és dér miatt 1303-ban – mint írják – a gabona, a szőlő elfagyott.³⁵ Matthew of Westminster 1305/1306 telét Angliában szigorúnak jellemezte, 1307-ben pedig „heves viharok okozta” károkról számolt be. A melsai krónika írója a tenger kiáradását jegyezte fel. A londoni krónika szerint 1309/1310 tele nagyon hideg volt, a Temzét „vastag jég borította.” Th. Walsingham nagy károkat okozó viharokról ír 1311-ben: Modford, Gevelton harangtornyait ledöntötte a vihar, kicsavarta a gyümölcsfákat. Szintén tőle tudjuk, hogy 1313-ban és 1314-ben nagy esőzések voltak, a vetések termése elpusztult.³⁶ A 14. század elején az Atlanti-óceán térségében erős viharokkal járó hűvös évszakok köszöntöttek be, amelyek kihatással voltak a kontinens távolabbi térségeinek éghajlatára is. C. Pfister a klímaváltozással beköszöntő lehülési tendenciát az atlanti hűvös áramlattal indokolta, amit 1300-1370 között a svájci Alpok gleccsereinek évente 40 méteres hízása is mutatott. Az óceáni anticiklon és a gleccserek előretörésnek hűtőhatása nyomán a kis jégkorszak tipikusan hűvös, hideg, csapadékos évszakai a 14. században: 1303–1328, 1329–1350, 1351–1375, 1376–1400 évtizedekben jelölte meg. A szóban forgó időszakokban, a nyugat-európai források alapján, a kis jégkorszak első nagyon hideg (*hyper*) periódusának az 1315-1380 közötti mintegy hatvan évet tekintik, és ezen belül is az átlagon felüli hűvös/hideg/nedves évtized az 1340-es, és főleg az 1350-es évek, tehát a pestisjárvány előtti és utáni évek.

³⁴ Az 1658. évi áradás hasonlítható az 1910. januári nagy árvízhez, a nyár hűvös, nyirkos volt, tönkretette a gabonavetéseket, a bor minősége közepes volt Európa-szerte. Bővebben (Lásd: Le Roy Ladurie, E. – Vasak, A. 2007. 67–68.)

³⁵ Réthly A. 1962. 40.

³⁶ Bővebben (Lásd: Szántó R. In: Világtörténet. 2005/I. 52.)

Egy hozzátvetőleges és tágabb időkeretet felölelő lista alapján 1315–1740 között Nyugat-Európában 42 éghajlati rendellenességgel számolnak, ami többé – kevésbé ugyanennyi létfenntartási zavart (rossz termést, élelemhiányt, áremelkedést, éhínséget, járványos betegségeket) idézett elő. Le Roy Ladurie a gabonafélékre káros rövid, epizódszerű éveket négy évszakra – kenti csapadék (A,B,C,D)–hőmérséklet– kategóriába sorolta az 1315–1740 közötti 425 évben:³⁷

„A” kategória:	meleg – száraz-aszályos nyár	9 eset
„B” kategória:	nagyon nedves, nyirkos évszakok	19 eset
„C” kategória:	nagyon rossz tél, egész évben nedves évszakok	11 eset
„D” kategória:	nagyon rossz, kemény tél	3 eset.
Összesen: A, B, C, D,		42 eset
A kis jégkorszakra jellemző tipikusan <i>traumatikus</i> B, C, D		33 eset

Az Északnyugat-Európára, főleg Franciaországra érvényes séma külön csoportba sorolja az 1315–1317-es nagy hidrometeorológiai katasztrófát, amit az évszázad árvizének is nevezhetünk, hasonlóan az 1521 rendkívül esős, illetve az 1740-es évek kemény hideg, jeges teleit. Ugyanakkor a 425 évet átfogó időszakban, a kiemelt rossz termés 42 esete csupán 10%-a azoknak az éveknek, melyek évszakainak időjárása veszélyes, vagy szélsőségesen veszélyes volt a gabonatermesre. És ezeknek egyidejű több tényező (meteorológiai, hidrometeorológiai) és összetett járulékos következményei (éhínség, járvány stb.) váltottak ki a lokális terekben létfenntartási zavarokat.

Általánosabb értelemben az európai kontinens térségeiben az éghajlat változását mutató szélsőséges időjárási események egyidejűsége viszonylagos. Az északnyugat-európai, a közép-európai és Kárpát-medence – főleg latin, német, magyar nyelven írt – feljegyzésekben megörökített meteorológiai, hidrometeorológiai események többnyire lokálisak, noha esetenként felnagyítják őket. Hasonlóan a klíma, illetve a környezettörténetek is gyakran túlméretezik a regionális, a lokális események térbeli léptékeit, holott az egyazon országon belül sem általános. A 14. században, amikor az európai térségekben az éghajlati események egyidejűsége gyakoribb, még akkor is térbeli léptékeik bizonytalanok, mivel csak azokra az szinkrón jelenségekre utalnak, amelyek a dokumentumokban maradtak ránk. A regionális, lokális változatok sokfélesége ellenére éghajlatváltozás (hőmérséklet, csapadék) tendenciáit általánosító, kontinentális séma a források, a szakirodalom alapján, ha óvatosan is, megvonható. Ennek alapján elmondható, hogy a pestis előtti (1347) évtizedekben, a kis jégkorszak kezdetén, tehát a közép-európai feljegyzésekben is, a kontinens egészére jellemző több hűvös, csapadékos nyarat regisztráltak. A pestist követően pedig a feljegyzések már gyakoribb kemény, szigorú telekről számolnak be. Vagyis a 14. század közepétől, a nyugat és közép-európai adatok alapján, láthatóan az uralkodó tendencia a havazásokkal, s az erős hidegekkel

³⁷ Le Roy Ladurie, E. 2004. 617.

járó telek, amelyeket térben és időben változó számú meleg nyarak kárpótoltak.³⁸ A hideg, hűvös évek évszakainak hónapjai közötti időszakokban a hőmérséklet, a csapadék ingadozása a korszak átlagára jellemző. Emlékezetes volt többek között például, a nyugati – és közép-európai feljegyzésekben egyaránt 1363/1364 tele, amikor kontinens – szerte szinte húsz napon át hó nélküli kemény hidegek voltak, a vetések, a szőlők megfagytak.³⁹

Az éghajlatváltozás kollektív tapasztalati tereiben a kontinensen, ha nem is, de leggyakoribb, fontos mutatók a lokális szélsőséges hidrometeorológiai események. Következmenyeik nagyságrendje esetenként meghaladta a tisztán meteorológiai, árvízmentes időszakok előidézte károkat. Romboló hatása, mint látni fogjuk az alábbiak során, az infrastruktúrában s az ezekkel együtt járó pszichológiai traumákban érhető tetten, mivel az egyéni és kollektív élet biológiai (demográfiai), dologi (tárgyi), környezeti (fizikai) feltételeit károsította. Az extrém csapadékmennyiség (hirtelen hóolvadás, a „szakadatlan” esőzések, tengeráradások), már a kis jégkorszakot megelőzően is rendszerint kisebb – nagyobb hiányt idéztek elő: például Nyugat-Európában az áradások 1150–1169 évtizedekben, valamint az 1190-es években. Nyomban adódik a kérdés: hogyha korábban, a melegedés korszakában (9–13. század) is elfordultak a csapadékmennyiség okozta pusztító rendellenességek nyomán keletkezett létfenntartási zavarok, akkor mi az a tényező, amely a kis jégkorszakban meghatározó módon befolyásolta az emberek mindennapjainak életgyakorlatát. Röviden, ez a tényező a hőmérséklet és csapadékmennyiség gyakoribb szabálytalan variabilitását és fluktuációját átható lehűlési tendencia időszakokénti felerősödése. Tehát nem folyamatosan szabályos mozgású tendenciáról van szó, hanem térben és időben szétszóró, ingadozó, változékony természeti jelenségről. Noha az évszakok időjárása embertől független állandó/változó, szemben az antropogén, biológiai-epidémiái tényezőkkel, adódik a másik kérdés, hogy akkor mégis miben különbözött befolyása a társas világok mindennapjaira. A létfenntartási helyzetek kritikus fordulatai a kis jégkorszakban jórészt az időszakoként szélsőségesen rendellenes a hőmérséklet s a csapadékmegoszlás járulékos következményeivel hozhatók összefüggésbe, azokkal mutatott korrelációt. A társas világoknak ehhez a megszokottól eltérő szélsőséges klimatikus fordulatok kiváltotta helyzetekhez kellett alkalmazkodniuk. Adaptációs készségeik és képességeik lassúak, mivel gyakran a természeti jelenségek esetenként hirtelen, váratlan, csapásjellegűek voltak. Ezekről az eseményekről szóló narratív források reprezentációs eszközszövege elégé monoton, századokon át, néhány frappáns szókép kivételével: szinte azonos sémát követett.

Mindezt, valamint a klimatikus korszak további jellemzőit az alábbiakban a konkrét helyzetek kontextusaiban helyeztük, és annak próbáltunk utánajárni, hogy a kis jégkorszak idején, nagyjából a 14–19. században az éghajlat változékonysága, ingadozása mellett, esetenként azzal átfedésben, milyen geológiai–biológiai–epidémiológiai és antropogén eseményekkel kell számolnunk, amelyek külön-külön vagy együttesen befolyásolták társas csoportok létfenntartását a Kárpát-medencében Magyarországon és Erdélyben. Az említett tényezők kiváltotta események, történések azonossága és különbsége, vagy éppen egyidejűsége,

³⁸ Pfister, C. et al., 1996, Holzhauser, H., 1995. (Idézi: Le Roy Ladurie, E.–Vasak, A. 2007. 22.32.). Vö. Alexandre, P. In: *Annales*. 32. (1977/2). 183–197.

³⁹ Le Roy Ladurie, E.–Rousseau, D. – Vasak, A. 2011. 32.

összeadódása a lokális terekben érhető tetten, ami szinte követhetetlen, annak ellenére, hogy következményeik tartalmi eléggé sematikusak. A hangsúlyt tehát a mindennapi *létfenntartást* befolyásoló néhány meghatározó tényezőre helyeztük, mivel azok járulékos következményei részben vagy egészében behatárolták az élet normális, illetve attól eltérő menetének folytonosságát: erőforrásokat biztosítottak, illetve vontak el, ösztönző, illetve fékező hatással voltak az egyének és csoportjaik életgyakorlatára.

A KUTATÁS FORRÁSAI

A természeti és antropogén jelenségek, jelenségcsoportok történeti vizsgálata az adott korszak emberének közvetlen/közvetett megfigyelésein alapszik, amelyek aszerint is csoportosíthatók, hogy a megfigyelések a műszeres mérések korából, vagy az azt megelőző időszakból származnak. Az általunk vizsgált kis jégkorszak forrásainak túlnyomó többsége nem műszeres megfigyelés, hanem a természetes láthatóság, hallhatóság határáig terjedő észlelés, melyeket az esetek többségében utólagosan, tehát az emlékezetre hagyatkozva jegyeztek le. A narratív szövegek – akárcsak a levéltári anyagok – egyrészt közvetlen (látta, részvevő, érintett), másrészt közvetett (valahol hallotta, olvasta) típusú feljegyzések. Az emberi észlelésnek, megfigyelésnek, tapasztalatnak ez a természet adta módja csak akkor és azáltal változott meg, amikor a látást, hallást valamilyen eszköz, műszer segítségével horizontálisan és vertikálisan egyaránt ki tudták terjeszteni, illetve a jelenségek ismétlődését valamilyen rendszerbe tudták foglalni.

Ezek a kérdések a tudományok fejlődésének folyamatával kapcsolatosak, ezért nem érdektelen néhány, témánkat érintő eset felidézése. A biológia, medicina területén az általunk tárgyalt korszakban (14–19. század 90-es évei) nem ismerték a járványok (pestis, kolera) bakteriális hátterét, így a gyógyítás módját sem. Ennek oka a műszerezettség hiánya, vagyis a betegségeket szabad szemmel a láthatóság határára belül tudták azonosítani, illetve tüneteiket leírni. A pestisbaktériumot csak 1894-ben fedezték fel (Alexandre Yersin), az első pestisvakcinát pedig 1896-ban állították elő. Az indiai eredetű kolera kórokozóját is csak 1884-ben ismerték fel (Robert Koch). A kései felfedezések hátterében az állt, hogy noha három holland szemüvegkészítő megépítette (1590–1608 között) az első mikroszkópot (górcsőt), korai példányai az eszköznek durvák, lencséinek minősége gyenge volt, torz képet (10–20 szoros nagyítást) adtak. Nem beszélve arról, hogy hosszú ideig nem nagyon tudták értelmezni a természet s az ember mikrovilágában látottakat.⁴⁰ A szabad szemmel nem látható világ láthatóságában a nagy áttörést *Ernst Abbe* (1840–1905), a jénai Carl Zeiss-üzemben előállított optikai mikroszkópja (1847) hozta, amely 200–300 szoros nagyításra volt képes. Ettől fogva a mikroorganizmusok kutatása már nagyobb lépésekben haladt előre, de még

⁴⁰ A sebészet valamivel jobban állt, azonban az európai kéziműszer-gyártásban és fejlesztésben a 17–18. századig kevés érdemleges történt. Továbbra is nagyjából az ógörögök által vallott útmutatást követték: „*amit a gyógyszer nem gyógyít, azt gyógyítja a kés, amit a kés nem gyógyít, azt gyógyítja a tűz, amit a tűz nem gyógyít, az gyógyíthatatlan.*”

így is, jó pár évtizedig tartott az említett járványbetegségek vírusainak azonosítása, illetve a járványbetegségek gyógyítása.⁴¹

A földtanban (geológiában) is hosszú út vezetett addig, amíg *Harry Hess* (1906–1969) lemeztektonika elmélete a litoszféralemezek vándorlásával magyarázni tudta a kontinensek, óceánok és hegyláncok keletkezését, a földrengéseket, a vulkanizmust és egy sor más folyamatot.⁴²

A műszerezettség-hiány, illetve annak kezdetleges volta jellemezte hosszú ideig a légkör fizikai, kémiai folyamatainak és jelenségeinek megfigyelését is. Az embert – létfenntartását meghatározó évszakok időjárásának mindennapos kitettsége miatt – a legkorábbi idők-től foglalkoztatta az éghajlat alakulása. *Arisztotelész* különálló munkát írt az időjárásról, *Meteorologica* címmel, melyben akárcsak *Empedoklész* a „4 őselem” mindegyikéhez (víz, levegő, tűz, föld) két tulajdonságot rendelt (hideg vagy meleg és száraz vagy nedves), „ha egy elem tulajdonsága megváltozik, akkor átalakul.” Megfigyelései alapján leírta a felhőképződést, a csapadékfajtákat, a szél, villámlás, légköri – optikai jelenségeit. Munkája egészen a 16–17. századig egyedülálló volt. A légkör állapotának mérésére az első lépést *Galileo Galilei* tette meg, 1592-ben a hőmérséklet változást jelző *termoszkóp* elkészítésével. Majd *Santorio Santorio* (1600-as évek elején) skálával látta el a termoszkópot (a *hőmérő őse*). A 18. században *Celsius*, *Fahrenheit/Kelvin* létrehozták a hőmérsékletmérés máig elterjedt skáláit. *Evangelista Toricelli* 1647-ben kikísérletezte a légnyomásmérő (*higanyos barométer*) működésmódját. Időközben a légköri viszonyok (légnedvesség, csapadék, szél stb.) mérésére is műszereket állítottak elő. A mérések egységesítése és az időjárás mérésére alkalmas eszközök végett alapították Firenzében a rövid életű (1667) Kísérlet Akadémiát (*Accademia del Cimento*). A 18. században Európában a nagyobb városokban a csillagvizsgálók keretében műszeres meteorológiai méréseket végeztek. A mérőállomások méréseinek egységesítésére az első rövid életű (1724–1735) kísérletet a *Londoni Királyi Társaság* meteorológiai mérőhálózat létrehozásával történt, ennek Európában, Észak-Amerikában, Indiában is voltak átlomásai. *Karl Theodor Mannheim*ben (1780) megalapította az első meteorológiai társaságot (*Societas Meteorologica Palatina*), célja egy európai mérőhálózat kiépítése volt. Ehhez csatlakozott a budai csillagvizsgáló is, ahol 1780-ban kezdődtek a meteorológiai mérések (csapadék, légnyomás, felhőborítottság, szél). A 19. század második felében sorra alakultak a nemzeti meteorológiai társaságok, céljuk „a mérőrendszerek fejlesztése és az állomáshálózatok bővítése.” Magyarországon 1870. április 8-án ellenjegyezte Ferenc József a *Meteorológiai és Földdelejárati Magyar Királyi Központi Intézet* (a mai Országos Meteorológiai Szolgálat elődjének) alapító okiratát. Az intézet vezetésével a bencés paptanárt, *Shenczl Guidót* bízták meg. Az országok közötti adatcseréje elősegítése végett 1873-ban hozták létre a *Nemzetközi Meteorológiai Szervezetet* (IMO– International Meteorological Organizations).⁴³

Témánk időkeretei között (14–19. század 60-as évei) a természettudományok területén beállt változásokat, mint a vázolt néhány adattal is érzékeltettük, nagymértékben a

⁴¹ Róbert E. 1984. 25–30.

⁴² Balla Z. 2004. In: Molnár B. (szerk.). 45–51.

⁴³ Mészáros R. 2013. 1–2. ELTE. (Hozzáférés 2016. 05. 6.)

műszerezettség, a vizsgálati eljárások, módszerek, a szervezés fokozatos tökélesedése stb. segítette. Azonban az eszközök, műszerek stb., alkalmazása kontinentális, illetve nemzetközi rendszerbe illesztése csak a 19. század második felében történt meg, ami nagyjából egybeesett a kis jégkorszak végével. Azonban vizsgálódásainkban nem ez indokolta a műszeres mérések adatsorainak zárójelbe vételét, hanem az a törekvésünk, amely a természeti környezetbe ágyazódott társas életgyakorlatok mindennapjait átszövő történések, események hálózataiba bonyolódott emberi cselekvést, viselkedést, illetve magatartás reakcióit állítja előtérbe. És mindennek nyomon követését a narratív, elbeszélő források, naplók, feljegyzések stb. segíthetik, amelyek tartalmaiban az adott korszak megfigyelőjének nézőpontja, beállítódása – ahogyan látta, megítélte a dolgokat – érvényesült. Másfelől a kis jégkorszak időkeretei között a számokkal való munkát nehezíti, hogy a tudományos, modern statisztika megalapozása, intézményesülése a 19. század közepe táján történik kontinensszerte, az azt megelőző időszak, a prestatisztika korszaka, amikor a forrásokban ismertetett számszerűsített adatok becsléseken alapultak, tehát hasonló bizonytalanság hordozói, mint az elbeszélő források.

Az általunk használt műszeres, statisztikai mérések, megfigyelések előtti időszakból származó forrásokban, nem találjuk az események térbeli együttesének, pontszerűségének, aktuális állapotának jelzőszámait, átlagait stb.⁴⁴ Ellenben a korábbi megfigyeléseket számon tartották, összehasonlították, hogy az adott tájegységben, régióban, megyében, településen stb., az események azonosak vagy eltérőek voltak-e vagy sem – az aktuálishoz képest. A lejegyzett események hol láncszerű, hol epizodikus és/vagy lineáris alakzatokban szerkesztettek, időben tartalmaik az előtte-utána perspektívát követik. Az adott eseményt, történést megelőző, illetve az aktuális állapotok, helyzetek közötti azonosságok vagy különbségek nemcsak becsült nagyságrendjére, hanem a kiváltó tényezők sorrendjére is felhívják a figyelmünket, arra, ahogy a megfigyelő a látottakat/hallottakat milyen érték/érdek mentén rangsorolta.

Forrásainkban a megfigyelések előterében a tényezők kiváltotta helyzetek egyenletlenül oszlanak meg, mivel egy részük nagyobb időközönként jelentkezett (vulkánkitörések, földrengések, éhínség), mások rövidebb, ismétlődő jellegűek (szárazság, aszály, áradások, járványok, sáskajárások, inség, marhavész, tűzvész, háború). Állandó témájuk az évszakok időjárásának változékonysága és ingadozása, illetve a termés alakulása, az adózás, a piaci árak. Viszont mindezek, és egyéb más megfigyelések, melyekről majd bőven szó lesz, térben és időben szétszórtak. Nemcsak azért, mert az adott lokális térben nem volt mindig, aki lejegyezze a dolgok alakulását, hanem ténylegesen is a tényezők kiváltotta események, történések lokálisak, pontszerűek, térben és időben egyenletlenül érintették a társas csoportok mindennapjainak életgyakorlatát.

A kiváltó tényezők következményeinek térbeli általánosításában nagyobb nehézségek az állandóan változó klíma esetében merülnek fel, ezzel szemben az epidemiológiai, biológiai, geológiai tényezők hatása bizonyos séma mentén összegezhető. A vulkánkitörések, földrengések és egyéb természeti csapások pontszerűek, hatásuk következményei a katasztrófától

⁴⁴ A statisztikai mérőszámok viszonyítási alapja az ún. éghajlati normálidőszak, mely az utolsó lezárt három évtizedre meghatározott normálértékeket tartalmazza. Az éghajlati normálértékek általában egy nagyobb térséget jellemeznek, de vonatkozthatjuk őket egy-egy adott pontra is. (Mészáros R., 2013. 2. Hozzáférés: 2016. 05. 6.)

az észlelésig terjedő skálán mozogtak. A forrásokban a kiváltó tényezők külön-külön és együttes megnyilvánulásformáinak leírásai eléggé monotonok, nem mutatnak különösebb változatosságot a természeti tényezők kiváltotta rendellenességek elleni védekezésben, a megelőzésben. A földrajzi és mikroklíma – adottságok, a társas szerveződések környezeti beágyazottsága, informális és formális kötéseinek milyensége, az átörökített tudáskészlet, a vallásilag, etnikailag megoszló csoportok együttműködése, az elit igazgatástechnikája stb. a feljegyzések, narratívák reprezentációiban egyenletlenül oszlanak meg. Nagyobb teret szentelnek az embertől független – vagy csak részben független – tényezők fékező, romboló/ösztönző hatásainak, a közbiztonságot destabilizáló fegyveres konfliktusoknak, az emberben, anyagi erőforrásokban kifejtett elszívó hatalmi technikáknak, az infrastruktúrában, tárgyi világban történt rombolásoknak stb. A tényezők lokális helyzetekben kifejtett hatása és az erre adott emberi cselekvés- és viselkedésreakciók forrásaink alapján nagyjából felvázolhatóak. Azért csak nagyjából, mert már az események, történések beszámolóí is értelmezettek. Mint említettük, folyamatosan kettős tendencia figyelhető meg bennük, egyrészt aktualizálnak és párhuzamot vonnak a korábbi, az emlékezetben tovább élő hasonló és/vagy azonos események között, másrészt figyelmeztetnek a jövőt illetően, lehetséges előrejelzéseket fogalmaznak meg arról, hogy mi várható még. Jól látják például az időjárási szélsőségek, a járványok, háborúk, adminisztráció, demográfia, gazdaság, társas élet, a közbiztonság közötti összefüggéseket, esetenként a működésük hátterében álló mozgatókat is. Ugyanakkor forrásaink egy része (históriák, önéletrázások, naplók, levelezések, számadások) az írástudó elittől, vagy az ahhoz közelálló személyektől származik, a források levéltári része pedig többnyire a hivatalnoki ranglétra valamelyik szintjén álló tisztségviselőtől. Lokális szinten a hivatáselit, a karrier- tisztségviselői kar feladata volt az ilyen – olyan ügyek kivizsgálása, róluk jelentések, beszámolók, számadások készítése. Az ilyen és hasonló – főleg a narratív szövegekben használt – fogalmazás nyelvezete, a stílusa, a tiszteletkörök, az adott helyzet ábrázolásának módja stb. a fogalmazó, író beállítódására hívja fel a figyelmet. Ennek megítélésében nem feledkezhetünk meg arról, hogy az emberi észlelés, véleményalkotás szubjektív, szelektált természetű, amelyet az egyén érdeklődési köre, társadalmi térben elfoglalt helye, az áthagyományozott ismeretek, uralkodó világgépek, esetleg az új ismeretek (tudások) stb. valamiféle keveréke alakít. A forrásainkban is a valóság észlelése, értékelése és a tapasztalat nem mindig fedik egymást, nézőpont szerint szelektáltak, motivációit átszövik a világról akkor és ott tudott ismeretek, képzetek, nem utolsósorban az egyéni vagy közösségi, vagy pedig a lojalitás megkövetelte érdekek. Kiegyensúlyozottabb beszámolóknál a tudott tapasztalatokra való hivatkozás a gyakori, mivel a felhalmozott tapasztalatok orientációs, eligazítási készletek tára a jelen dolgainak értékelésében, megítélésében is. A tudásátadás, átörökítés értelmében a tapasztalat az emlékezetben rögzült szelektív, sűrített, melynek tartalmait és mintázatát aktualizálni lehet, ezáltal méri fel a múlt és jelen történéseinek azonos, hasonló és különböző jellemzőit. Az aktuális megfigyeléseket a régebbi tapasztalatokba ágyazzák, esetenként az éppen uralkodó világról szóló ismeretekkel állítják párhuzamba, vagy ellenpontozzák azzal, vagy éppen azzal egészítik ki. Mivel a korszakban már sokféle egymással versengő, egymást kizáró spiritualitások borzolták a kedélyeket, így főleg a panasz – vagy szenvedésnarratívákban a negatív kimenetelű események torlódása, halmozódása világvége képzettársítással

párosult, aminek előidézésében, a külső tényezők mellett, rendszerint az eszmei, vallási, felekezeti ellenlábas ördögi mesterkedését látták, illetve láttatták.

A kis jégkorszak századaiban kontinensszerte, az egyének és csoportjaik hol kényszerek miatt, hol önszántukból szinte állandó mozgásban voltak. A korszakra az általános érvényesség gyanánt ráhúzott zárt, korlátozott érintkezés és kommunikáció hiányát bevett sztereotípiáit fölülírják a forrásaink beszámolóí. A szinte állandó hadiállapot mellett sok gond okozója, mint a kortárs Cserei Mihály megjegyzi, a „kommunikáció,” vagyis az információk, az emberek s a javak forgalmának csomópontjai, a vásárok, sokadalmak, különösen ami a járványok terjedését illeti. Többnyire azokat az eseményeket jegyzi fel, amelyeknek közvetlen megfigyelői voltak a lokális terekben, de sok olyan eseményről is tudósítanak, amiről közvetve, hallomásból értesültek. Az utóbbi csoportba tartozó információik közvetlen környezetükön túlmutató, azt alig – vagy egyáltalán nem – érintő országos, esetenként tágabb kontinentális híreket tartalmaznak, amelyekről a hírcsatornák, s a közlekedési eszközök lassúsága miatt is jóval az esemény megtörténte után értesültek, külföldet megjárt peregrinusok, katonák, követségjárások, postaszolgálat, hadjáratokban résztvevők stb. útján-módján. Volt tehát információáramlás, nagy érdeklődést mutattak mindenféle hírek iránt, függetlenül attól, hogy az közvetlen szomszédságukból, vagy attól távolabbról származott: a híreket gyakran összefüggésbe hozzák saját helyzetük állapotainak alakulására gyakorolt esetleges hatásával. Emiatt, és amiatt is, hogy forrásainkban utalásokat találunk a földrajzi elhelyezkedésből származó kitettségekre, geopolitikai összefüggéseiben is megpróbáltuk csoportosítani az ilyen és hasonló információkat. A könyvnyomtatás térhódításával a 16. századtól a nagyobb léptékű szerveződések összefüggéseit tartalmazó információkat átszövik a tudáskészletek hagyományos és új orientációi, korábbi tapasztalataikat értékelik át, állandó téma, illetve aggodalom tárgya a változások lehetséges következményeinek mérlegelése lokális helyzetük alakulására.

A feldolgozásban használt adattárak és levéltári anyagok tartalmai a mindennapok életfolyamatainak egy-egy szeletét, töredékét rögzítették – konkrét helyzetekben – az egyének társas csoportjaiban. Látni fogjuk, hogy az említett tényezők külön-külön vagy együttesen életgyakorlatokat törhettek meg, kényszeríthettek „görbe pályára”, életútra, vagy éppen javították további életkilátásaikat. Kutatói oldalról ezek az alternatív helyzeteket kiváltó tényezők kölcsönhatásából adódó események, történések következményeinek változatai, ismételten arra utalnak, hogy az egytényezős beállítódások önmagukban nem állnak meg. Esetünkben a tudományközi ismeretek felhasználása kiegészíti, pontosítja, kontextualizálja a narratív források tartalmának értelmezését, többek között az elbeszélők eseményről-történetről szóló reprezentációik nézőpontját, megfigyeléseik jelentéstulajdonítását, az események-történések vélt/valós összefüggéseit, dolgokról, szavakról, tárgyokról, folyamatokról, körülményekről való ítéleteik, véleményeik hátterében álló tudáskészletüket.

Az alábbi fejezetekben, amelyeknek előterében a lokális életgyakorlatok mindennapjaiban egy-egy szelvénye áll, remélhetőleg lehetővé teszik – többek között – a hatótényezők összejátszásának nyomon követését is. *Az együttthatás fogalmának bevezetésével tehát a kiváltó tényezők (klimatikus, geológiai biológiai, epidemiológiai, antropogén) térben és időben egymást követő, egymást átfedő, összeadódó hatásainak a létfenntartásra gyakorolt eseti*

következményeit próbáljuk láthatóbbá tenni. Az együttthatást előidéző események, történések többnyire pontszerűek, viszont mint a forrásokból is kiderül, romboló, fékező és/vagy ösztönző hatásuk – intenzitásban, mélységben – meghaladta az egy tényezőre visszavezethető fejleményeket. Rendszerint az együttthatás 2-3, sőt 4 tényező összeadódása egy adott időben és térben, viszont előfordulhatnak helyzetek, mint látni fogjuk, hogy az egyidejű események térbeli léptéke hol szűkebb, hol tágabb.

A társas világok mindennapi életének nyomon követése, tehát nem szorítkozhat csupán a *pestis-háború-éhínség* együttjárását általánosító, igaz egyszerűbb, az elemzést jobban irányító sémára. Ugyanis a séma alkalmazása során rejtett marad a kiváltó klimatikus, biológiai, geológiai, epidemiológiai tényezők összjátékának járulékos következménye, csupán az antropogén tényezők kerülnének előtérbe, mint például a háborúk okozta járványok, éhínségek. Holott az esetek többségében a háborúk a már létező járványgócokból a fertőzés széthurcolásában játszottak szerepet, akárcsak a távolsági kereskedelem. Hasonlóan az éhínségnek nemcsak a háború, a háborús állapot a kiváltója, hanem a vulkánkitörés klímamódosító hatása nyomán támadt rossz termésnek is. Az adott tér földrajzi fekvése, mikroklimája nem elhanyagolható adottságok a népesség létfenntartási feltételeinek alakulásában. A hadviselés, a járványok, az éhínség tekintetében sem mindegy, hogy a tér környezeti keretfeltételei, védhetősége, geopolitikai kitettsége egy adott időszakban milyenek.

A letűnt korok történéseiről mai ismereteink hiányosak: számtalan eseményről, történésről nincs tudomásunk, ugyanis az adott térben és időben nem volt, aki lejegyezze, vagy elveszett a róla szóló leírás az idők sodrában, vagy pedig nem tartották fontosnak elmondását. Az optikai csalódás abból adódhat, hogy a néhány lejegyzett – vagy éppen fennmaradt – lokális történésből országos vagy kontinentális érvényű következtetéseket vonunk le. Kétségtelen, mint jeleztük, volt néhány olyan veszélyes létfenntartási helyzet, amely a kontinens vagy az egyes országok nagyobb térségeit érintette, de ezek – a kis jégkorszakhoz fűzött képzettársítások ellenére – nem gyakoriak. A kis jégkorszak fő jellemezője a lehülés mint tendencia tehát nem állandó, nem mindenütt volt egyidejűleg tapasztalható, vagyis a hőmérséklet- és csapadékmegoszlás térben és időben változékony, ingadozó, szétszórt, az adott tér domborzata, mikroklimája erősítő vagy tompító hatása miatt is.

A Kárpát-medence, Magyarország, Erdély létfenntartása alakulásvizsgálatának forrásai a 16. századtól egyre gyarapodók, mégis sok a fehér folt is, például a természeti, epidemiológiai tényezők jószerével hiányosak a hódoltság területéről, ezt ellenpontozza a királyi Magyarország és Erdély viszonylag gazdagabb forrásadatoltsága. Ezekből egy mozaik áll össze, amely egy adott időben a lokalitásokban (városok és térségeik) közvetlenül észlelt, megfigyelt, vagy (vásári, piaci, utazók stb.) hírekből hallott és lejegyzett dolgok, melyek rendszerint és többnyire az időjárás-termésalakulás helyzetéről nyújtanak ismereteket.

Az ember létfenntartását – az éghajlat alakulása mellett, illetve azzal együtt – mint már említettük, egész sor más fékező/ösztönző tényező is befolyásolta, közülük – a teljesség igénye – nélkül, a biológiai, geológiai, epidemiológiai és az antropogén tényezőket emeltük ki.

VIZSGÁLATI SZEMPONTOK

A kis jégkorszakban, akárcsak a korábbi éghajlatváltozás korszakaiban (például a középkori optimum időszakában is) *nem minden* rendellenes helyzet előidézője a klíma. A „nem minden” jelző kiemelése tehát azt feltételezi, hogy az összes többi működési zavart kiváltó helyzet részben vagy egészében klímafüggetlen esemény. Az antropogén tényezők előidézte vészhelyzetek többsége, valamint az epidémiai, geológiai háttérű események tekinthetők – részben – klímafüggetlennek. Ezekben az esetekben is a hangsúly *csak a* részben *független* jelzón van. Először is az éghajlat, ha nem is mindig közvetlen meghatározó, de közvetve mégis valamilyen módon és mértékben, talán a geológiai tényezők kivételével, befolyással van a biológiai, epidémiai, antropogén eseményekre. Azt is mondhatni, hogy évszakok időjárása térben és időben mindenhol és mindenkor jelenvaló, az *akkor és ott, az itt és most* valóságában, tehát nem lehet elvonatkoztatni ettől a meghatározó természeti tényezőtől. Tehát nem olyan, mint a geológiai (vulkáni, szeizmikus) események, melyek nagyobb időközönként ismétlődnek, a várható, de hirtelen kitörő jelenségek csoportjába vonhatók, tehát nem gyakoriak, térben pontszerűek, következményeik beláthatatlanok, módosíthatják az éghajlat hőmérsékletét a csapadékmennyiségét, a domborzat konfigurációját, sérülést, pusztítást válthatnak ki a természetben, az embercsoportokban, az ember alkotta tárgyi világban. Ilyen és hasonló esetekben mindig kézenfekvő megoldás a természeti-biológiai, illetve epidémiai, antropogén eseményekhez kapcsolható zavarok, rendellenességek nagyságrend és intenzitás szerinti csoportosítása. Az eljárás egy sor kérdéssel jár, amikor az eseményt előidéző tényezők következményeinek számbavételével próbálkozunk. A kortársak megfigyelései többnyire a rövidebb vagy hosszabb időszakok „nyomorúságát” és „örömet” előidéző mindennapjaikban jelen lévő domináns időjárási tényezőt emelik ki. Tény, a döntően mezőgazdaság háttérű társas világok létfenntartását (élelem, nyersanyag) szinte egészében az évszakok időjárása befolyásolta, azonban befolyásának és következményeinek nagyságrendje és intenzitása régióként, tájegységként, településenként változó megoszlású. Hasonló szétszórtságot, egyenletlen megoszlást mutatnak a biológiai, epidémiai, antropogén tényezők előidézte zavarok is. Úgyszintén a szóban forgó tényezők összeadódása, egymásutánisága, átfedéseik, melyek következményekben együttthatast válthattak ki. Láthatóan egy lehetséges tipológia nehézségei az események, történések térbeli – időbeli szétszórtságából, a nagyságrend, az intenzitásváltozatok sokaságából adódnak. Mindez valószínűleg áthidalható, ha a geológiai, klimatikus, endémikus, biológiai, antropogén tényezők következményeit, jellemzőit elkülönítve tekintjük át, és a térbeli-időbeli kiterjedésük mentén a *létfenntartással* állítjuk párhuzamba, illetve a létfenntartás alakulását tekintjük vizsgálódásunk meghatározó viszonyítási szempontjának.

Létfenntartást veszélyeztető tényezők

Típusai	Tartalma	Térbelisége	Időbelisége	Következményei
Geológiai	vulkánkitörés, földrengés	lokális, globális	hirtelen,	katasztrófa, csapás
Klimatikus	meteorológiai, hidrometeoro- lógiai	lokális, térségi	állandó/ változó	trauma, válság
Biológiai	fenológiai	lokális,	változó,	válság,
Epidemiológiai*	demográfiai	térségi	ciklikus	trauma
Antropogén	elvonások, konf- liktusok	lokális, térségi	állandó	válság, trauma

*A következő kötetben tárgyaljuk a járványokat

A létfenntartás alapját képező élelemhiány végig a kis jégkorszakban mindenütt a kontinensen, függetlenül az adott ország fejlettségi szintjétől – mondhatni – mindennapi gond.

Amellett, hogy a létfenntartás alapja az élelem, több más elem vonható összetevői közé, melyek térben és időben változók, ezért fogalmát kettős– tágabb, kiterjesztett és szűkebb– értelemben használhatjuk. Tág értelemben a létfenntartás jelentésébe bevonható mindaz, ami az emberi lét keretfeltételeit képezi (élelem, ruházat, lakhatás, természeti-geopolitikai környezet, szerveződési formák, informális-formális intézmények, hagyományok, szokások, dolgok, tárgyak, szavak stb.). Szűkebb értelemben az élelem, ruházat, lakhatás elemi szükségletekre vonatkoztatható. A létfenntartás fogalmának az egyik vagy másik értelemben való használata a tárgy/téma vizsgálatának különböző eljárási módjaihoz vezethet. A létfenntartás fogalmának szűkebb értelemben való használata általánosító, nem differenciált, leegyszerűsítő szemlélethez vezet, amely csupán az ember fizikai létszükségleteinek minimális anyagi keretfeltételeit hangsúlyozza. Rendszerint az éghajlatot kiemelő magyarázatokra jellemző, melyek– főleg az élelemtermelés és- ellátás alakulásának negatív következményeire, az éhezés, inség, éhínség aspektusaira összpontosítanak. Kétségtelen, a korszakban a létfenntartás szinte egészében a mezőgazdaság (földművelés, állattartás), vagyis az élelem- és nyersanyag-termelés függvénye, amelynek alakulására állandó/változó hatással elsődlegesen az éghajlat (évszakok időjárásának) változékonysága, ingadozása volt. Azonban a létfenntartás alakulásában más tényezők is közrejátszottak, az éghajlaton, a járványokon, rágszálókon túl, illetve mindezekkel együtt, meghatározó az adott közösség szerveződése, az igazgatás intézményei (bürokrácia), az elvonások rendszere (adózási technikák), a hatalom termelőket védő, törvényekben kodifikált intézkedései, rendeletei, a térség, az ország geopolitikai sérülékenysége, háborús események stb. Másfelől azt is látnunk kell, hogy az éghajlat negatív kilengéseit a természet önkorrekciós mechanizmusai egyenlítik ki, tehát a hiány és a bőség váltakozásai jórészt ezzel is magyarázhatók. Ugyanakkor a szóban forgó tényezők közül csak az emberi tényező kiváltotta fordulatok hasonlíthatók az éghajlat mozgásához. De nem azonosak az- zal, egyrészt a természeti-antropogén tényezők működési módja eltérő szabályszerűségeket követ, másrészt az emberi szerveződések összetettebbek, éppen a természetnek és önmaga

alkotta, szellemi és anyagi javakkal létfenntartása érdekében bebútorozta világnak való kitettsége folytán. Emiatt és egyéb okok miatt létfenntartása elemi alapja ugyan az élelem, ruházat, lakhatás, de figyelembe kell vennünk, hogy ebben a természeti tényezők mellett, illetve éppen abba ágyazódva, mégiscsak meghatározóbb maga az ember a sokféle létszükséglete előállításában, fenntartásában és védelmében. Vizsgálódásaink során tehát a létfenntartás tágabb, kiterjesztett fogalma mentén próbáljuk nyomon követni a lokalitásokban a mindennapi életgyakorlatok alakulását, ami nem jelenti azt, hogy mellőzzük a fogalom szűkebb alkalmazását ott, ahol forrásadatolt a hozzákapcsolható jelenségek csoportja.

További kérdések ezzel összefüggésben a természeti és antropogén tényezők kiváltotta negatív és pozitív következmények egyik fontos aspektusának azonosítása mentén merülnek fel. A közösségek humán és tárgyi erőforrásaiban a sérülések, károsodások nem okoznak a kutatás számára identifikációs nehézségeket, annál inkább a múltbeli egyének lelki sérülései. Az embert nemcsak az éhezés, éhínség, hozzátartóinak elvesztése (járvány, háború stb.) miatt érik lelki sérülések, hanem – úgy tűnik, legalábbis a források alapján –, tárgyi javainak, munkája gyümölcseinek károsodása, elpusztulása esetén is. A panasz- vagy szenvedésnarratívákban, de egyéb feljegyzésekben is, lakonikus rövidséggel közlik, hogy XY pestisben halt meg, vagy a téli hadjáratban maradt oda, ezzel szemben a létfenntartás összetevőiről: termés, állatok, gazdálkodás infrastruktúráját ért károsodásokról, vagy éppen elpusztulásukról, a piaci árak alakulásáról stb. hosszas, keserves, gyötrődő, aggódó állapot- és helyzetrepresentációk olvashatók. Ebből pedig, a fentebb elmondottakkal ellentétben, logikailag inkább az volna kézenfekvő, ha a forrásokat nem a kiváltó tényező/tényezők mentén csoportosítjuk, hanem járulékos következményeik szerint. Mivel többnyire a létfenntartási a zavarok járulékos következményei a panaszok kiváltói, így ebbe a csoportba lehetne vonni a forrásokban szereplő összes éhínség, inség, éhség, betegség, mortalitás stb. szóval nevesített helyzeteket. A gondot az okozza, hogy a klíma s az antropogén tényezők hatása állandó/változó, míg a többi tényező jórészt akcidentális, így a létfenntartás tágabb és szűkebb összetevőiben a hiány és/vagy a bőség kiváltotta következmények hasonló vagy eltérő változatai rejtve maradnának. A nehézséget tehát az jelenti, hogy a létfenntartás a forrásokban szinte kizárólag az élelemtermelésre korlátozott, alakulását szinte minden esetben az éghajlat ingadozásával hozták összefüggésbe. Mivel tapasztalataink szerint is az elhúzódó, ismétlődő életműködési zavarok következményeit rendszerint az éghajlat önkorrekciós mechanizmusai mérséklék és állítják helyre, ennek tulajdonítják a hiány és bőség hullámzását, nagyságrendileg és minőségileg térben és időben való szétszórtságát. A hiány és a bőség térségenként változó, követési távolsága időben hol rövidebb, hol hosszabb, és mivel társadalmi tartalommal telített, esetenként megoszlása ugyanabban a csoportban is változó. Ez pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a kiváltó tényezők és azok következményeinek egyenmősítése egyéb más közrejátszó körülményeket álcázza. Rendszerint a létfenntartási zavarok klasszikusnak tekinthető háború – járvány – éhínség sémát emelik ki, ami annyiban indokolt, hogy az oksági reláció egyszerű, általánosítható, a sémába bevont elemek egymást feltételezik, a korreláció köztük gyakoribb és ide-oda mozgatható, a következmények különösebb változása nélkül. Van néhány klímától, járványtól, háborútól független körülmény, ami a hiány és bőség vizsgálata során figyelmünket nem kerülheti el: ezek körébe vonhatók az adott lokális térben a társas világok

életgyakorlatát befolyásoló egyéni és csoportos beállítódások: a tunyaság, hanyagság, a lehetőségek kihasználásának elmulasztása, az alternatív megoldások keresésének hiánya, a természeti adottságok egyoldalú kihasználása/elhanyagolása, a gyakori, nem anyagi okok miatti elvándorlás-visszavándorlás, a családi háztartások szerkezete, a feladatellátás megoszlása, a vallás, az együttműködés – szerveződés informális és formális intézményei, a hagyományok, szokások, presztízsminták stb. Tehát amikor a létfenntartás bizonytalansága/biztonsága tekintetében a klímátényező meghatározó szerepétől nem tekinthetünk el, az nem azt jelenti, hogy csak a természet dinamikájának járulékos elemeire figyelünk, és azoknak tulajdonítjuk, főleg a körülmények negatív irányú alakulását. Az emberi életgyakorlatok nehézségeinek klímával való magyarázata álcázza a hatás-visszahatás rejtett és látható módozatait, az egyének, csoportok beállítódásának szubjektív szándékolt mozgatórugóit. Ugyanakkor, mivel a korszakban a földműves, a kézműves, a kereskedő nemcsak a javak előállítója, illetve forgalmazója, hanem a gazdagság forrása, a terület belső- és külső biztonságának alapja is, a helyi és központi hatalom intézkedések sorával védi, óvja, könnyíti a csoportok mindennapi életgyakorlatának rendjét.

A létfenntartás módozatai az alkalmazkodás különböző eljárásait feltételezik az adott és kialakított környezeti keretek között, mindezek leginkább a lokális terekben mutathatók ki, ahol az emberi cselekvés, viselkedés közvetlen egyéni és csoportos spontán, intézményes formái érhetők tetten. A lokalitásokban a természeti, biológiai, epidémiái tényezők elleni védekezés/alkalmazkodás tudáskészlete nem tudományos, nem technológiai-technikai jellegű, s az időközben megjelenő újítások és az emberek bevett életgyakorlatába való átvitele, mint látni fogjuk, csak fokozatosan és kényszerek hatására épül be. A kényszerek védekezés jellegűek, szervezési-irányítási módszerek útján-módján érvényesítették, és néhány tudományosan megalapozott eljárástól eltekintve, a hagyományos, ismert, tudott eljárásokat foglalják – jobb szervezéssel – keretekbe. Az állam és intézményei fokozatos térnyerésével a korábbi korszak egyházának multifunkcionális feladatellátó intézményi modelljét egyrészt szekularizálják, másrészt újabbakat hoznak létre. Mindaddig, amíg ki nem épültek a monarchia intézményei, a központosított közigazgatás, az általános hadkötelezettség, a fővároscentrikus politikai terek, az adózók egészségi állapota iránti aggodás stb., a lokális közösségekre hárult a természeti-antropogén tényezők előidézte veszélyhelyzetek kezelése. Mai szemmel a lokalitások társas világának innovációs készségeit többen hiányosnak tekintik, mert ragaszkodtak a konvenciókhoz, a megszokotthoz, azonban anakronizmus lenne napjaink tudáskészletének elvárásait elődeinktől számonkérni. Elődeink is azt tették, amit tettek, amit a nemzedékek tapasztalata átörökölt, ami a tudományokból hozzájuk időnként és alkalmanként eljutott, vagyis ami tudható volt számukra.

Ha a középkori optimum, melegebb időszakában az invenciók és innovációk, a fellendülés technikai-technológiai feltételeinek megteremtését, kibontakoztatását majd kifulladását, vonatkozásba tudtuk hozni egy viszonylag homogén gondolkodás-és tudáskészlettel (egyház), amelynek intézményrendszere laza egységbe fogta a kontinens sokszínű etno – kulturális tereit, a kis jégkorszak évszázadaiban, hasonló támpont keresése nehézségekbe ütközik. A kis jégkorszak évszázadaiban is az ember és intézményei a meghatározóak: a lehűlési tendencia kiváltotta klimatikus események, az epidémiái, antropogén tényezők előidézte

veszteségek a humán- és tárgyi erőforrásokban, és mindennek nyomán a veszélyhelyzetek gyakorivá válása ellenére, az ember világában korszakalkotó változások történtek. A földrajzi felfedezések, a hadügyi forradalom, a háborús konfliktusok kontinentális kiterjedése (vallásháborúk), a nemzetállamok, a birodalmak, a gyarmati rendszerek kialakulása, megerősödése, a tudományos eredmények, Newton-fizikája, a technikai-technológiai áttörés, ipari forradalom, szellemi és társadalmi mozgalmak (reneszánsz, reformáció, felvilágosodás) stb. Mindez az emberi tényező, az általa létrehozott intézmények hálózatának meghatározó szerepére utal, annak ellenére, hogy a tőle egészében vagy részben független természeti tényezők fékező hatása jelen volt. A kis jégkorszak, akárcsak az azt megelőző éghajlatváltozások évszázados ciklusai egészében természeti jelenségek, létrejöttükben az antropogén tényezők közrejátszása nulla. A klíma természetes ciklusainak az utóbbi kétezer évben történt (melegedés – lehűlés – melegedés – lehűlés – melegedés) váltakozásai természetes folyamat eredménye. Amit az ember tehet, az az adott ciklus negatív hatásainak valamilyen módon való csökkentése: például napjainkban, a melegedés korszakos ciklusa esetében, az éghajlat – melegedés tendenciáját az ember nem tudja megváltoztatni, az természetes folyamat, csupán hatásait mérsékelheti.

Voltak olyan vélemények a korszakban is, melyekben szóvá tették, hogy a tudomány eredményeit a fegyvergyártásban és az erődök építésében használják fel, és nem szentelnek kellő figyelmet az ismétlődő járványok gyógyításában a medicinának. Tanulságos eset: a 17. században, amikor egy jezsuita szerzetes bemutatta a kínai orvosnak az európai tudományokat és gyógyászati eljárásokat, a kínai megjegyezte, hogy az emberi szervezet azért bonyolultabb, mint a ballisztika és az asztrológia. Az európai és kínai tudományok – szemléleti különbségeik ellenére, – volt egy közös vonásuk, az empirizmus, amely nemcsak a medicinára, hanem a fentebb említett emberi és nem emberi dolgok vizsgálateljárásaira is jellemző volt a kis jégkorszak nagy részében.

FOGALMAK – JELENTÉSEK

Függetlenül attól, hogy természeti vagy antropogén tényezők váltanak ki egy eseményt, történést, indítanak el valamilyen irányú folyamatot, a következmények fogalmi keretbe illesztése nehézségekkel jár, mivel mindegyikhez egy sor majdnem azonos jellemzőkkel bíró tartalom kapcsolódik, illetve az ugyanabba a jelentéscsoportba is bevonható. És ez azért van, mert a narratívák, források, melyekkel dolgozunk, többnyire a veszélyhelyzetekre összpontosítanak. A tulajdonképpeni dilemma tehát abból adódik, hogy az eseményt, történést a kiváltó tényezők vagy azok következményei alapján próbáljuk fogalmi keretbe illeszteni. Például beszélhetünk klimatikus, biológiai, epidémiái, geológiai, antropogén katasztrófákról, válságokról, traumákról. Szinte mindegyik az emberek fizikai-lelki sérülésével, demográfiai veszteségekkel, a természeti környezet, az ember alkotta tárgyi világ rombolásával stb. járt. A megoldás az lehet, ha a kiváltó tényezőket és következményeiket a létfenntartás tágabb és szűkebb fogalma mentén megosztjuk. És csak azokat a működési rendellenességet vonjuk

be a létfenntartást szélsőségesen veszélyeztető helyzetek vonulatába, amelyek a létfenntartás tágabb, kiterjesztett tartalmának szinte mindegyik elemét érintik. A létfenntartás néhány alapvető elemét károsító helyzetek esetében – már árnyaltabb terminusokkal – a tulajdonképpeni helyzet felmérésére törekszünk, annak ellenére, hogy az elbeszélő helyzetábrázolása drámai. Következésképpen a meghatározó szempont a társas csoportokat érintő helyzetek beazonosításában a nagyságrend, az intenzitás térbeli és időbeli megoszlása, ismétlődése, állandósulása.

Ha a válságot például csupán gazdasági aspektusaiban nézzük, akkor a kiváltó tényezők körét és következményeit leszűkítjük, és minden hiányt, veszteséget, zavart egy tényezőre korlátozunk. A létfenntartást nem lehet leszűkíteni csak a gazdaságra: a létfenntartás alapja a gazdasági tevékenység a mindenkori társadalomba ágyazott. Ugyanakkor a létfenntartás összetettebb a gazdaságnál, térben- és időben egyéb változó alkotóelemei és keretfeltételei vannak, melyek alakulása befolyásolja stabilitását. A létfenntartás alapja szűkebb értelemben, mint szó volt róla, az élelem, ruházat, lakhatás: tágabb értelemben, a fentebb említettek mellett pedig a biológiai folytonosság (termékenység), a család, rokonság, háztartás szerkezete, egészségi állapota, a társas kapcsolatok működésének kötése, a világkép, közrend, közbiztonság stb., melynek tényezőivel is számolnunk kell. Önmagában a létfenntartás alapját képező élelem, ruházat, lakhatás tehát nem elégséges feltétele a létfenntartás stabilitásának, ahhoz, hogy valamilyen szinten biztosított legyen, intézményi, szellemi, spirituális kötésekkel is rendelkeznie kell, melyek védekezési, korrekciós funkciókat látnak el. Szűkebb és tágabb értelemben egyaránt a létfenntartás stabilitását meghatározó tényezők a közrendet s a közbiztonságot fenntartó informális- és formális intézmények. A feladatellátásukat veszélyeztető rendellenességeket a kis jégkorszakban nem annyira a lokális közösségek belső érdek- és ösztönkonfliktusai idézik elő, hanem – az éghajlati tényező mellett – főleg az ismétlődő járványok, háborús helyzetek, az adózás rendszere, a bürokrácia, kvártélyozás, elvándorlás stb., melyek külön-külön és együttesen, kimerítik az adott térben és időben az egyének és csoportjaik tartalékait, és hagyományos, bejáratott együttműködési, segítő, támogató lehetőségeiket. A létfenntartás egyensúlyvesztése, nem írható le csupán a gazdasági tényezővel, annak ellenére, hogy az az alaptévékenység és kiterjedt implikációk hordozója.

Mindez részben indokolhatja, hogy a korszakban a létfenntartás működési zavarait előidéző helyzetek megértésében a *válságfogalom mellett, a katasztrófa, a trauma* fogalmak jelentésadásait, s alkalmazásuk lehetséges módzatait közelebbről is szemügyre vesszük.

A *válság* („krízis”) ógörög szó, jelentése eredetileg azt a helyzetet jelölte, amikor az ember egészségi állapotában *hirtelen fordulat* (változás) következik be.⁴⁵ A hippokratészi – gallenikus eljárásokat követő középkori medicinában a válság szintén az ember állapotában beállt fordulópontra utal, ami beavatkozást, vagyis kezelést (terápiát) igényel. Guy de Chauliac (kb. 1300–1368) *Chirurgia Magna* (1363) című hétkötetes sebészeti értekezésében a válság (*'crisis'*) jelentése súlyos állapot, fordulópont.⁴⁶ A medicinából átvett eredeti jelentését a válságnak az újkorban tágabb értelemben kezdik használni: az 1627-ben jegyzett

⁴⁵ Hajduska M. 2010. 11.

⁴⁶ Glick, Thomas F. et al. 2005. valamint: Lindberg, David, C.–Shank, Michael, H. (ed). Vol. 2. 592–596.

angol jelentésadásban a válság (*crisis*) már nemcsak az egyes ember egészségi állapotának fordulópontjára utal, hanem a közösség, a társadalom lehetséges veszélykitettségére és a beláthatatlan jövő iránti aggodalomra is.⁴⁷

A társadalomtudományokban a válságfogalom az említett eredeti jelentését megtartja, és vele azonosítja a fenyegető, hirtelen, meghatározó fordulatot előidéző helyzeteket.⁴⁸ A *közgazdaságtanban* különbséget tesznek a rövidebb (*recesszió*) és a hosszabb ideig tartó visszaesések (*depresszió*) között. A kettőt rendszerint összemossák, noha mindkettő a gazdasági zavarok egy-egy ciklusára utal. A visszaesések (*recesszió*) ciklusai mint átmenti, epizodikus jelenségek, nem járnak együtt a létező, fennálló rendszer megsemmisülésével. Következésképpen a visszaesés nem tekinthető válságnak, ugyanis a szó eredeti értelmében a válság fogalma összeomlás, széthullás jelentésekkel is bír.⁴⁹ Ennek ellenére a gazdaságban – közbeszéd és szakértők – hol ilyen, hol olyan válságról beszélnek, miáltal a válság fogalma inflálódik. A válság fogalmának *szociológiai* jelentésadása a rendszer működési zavarait, önkorrekciós és adaptációs mechanizmusának nehézségeit, s a beavatkozás sikertelensége esetén a leállás, szétesés lehetséges helyzeteit emeli ki.⁵⁰ *Szociálpszichológiai* megközelítésben a válság részben vagy egészében nem előre jelezhető esemény, amely teljesen megváltoztatja a társadalmi követelményeket és az ezekhez való alkalmazkodás lehetőségeit, így a csoport dezintegrációjához, széthullásához vezethet.⁵¹ A fogalom *filozófiai* jelentésadása árnyaltabb: csak „az olyan entitás (rendszer) van válságban, amelyik halad a megsemmisülés (nem-lét) felé, de még létezik, azaz még nem semmisült meg. Tehát a rutinszerűen megoldható probléma nem tekinthető válságnak.”⁵² *Politikai* értelemben pedig a válság a rendezett működés hiánya, illetve a régi, bevett döntési eszközöket megkérdőjelező helyzet, amelynek meghaladása új stratégiák kidolgozását, bevezetését sürgeti. *Biológiai* értelemben a válság zavar az életfolyamatban, mely az élet megszokott működését veszélyezteti.⁵³

Victor Mair hívta fel a figyelmet arra, hogy a válság fogalmának nyugati jelentésadásai nagyjából azonosak a kínai jelentésével. A válság kínai írásjele két karakterből áll, a (危) wēi és a (机) ji. A wēi (veszély) és a ji (lehetőség) összevontan „wēiji” (危机) válságra utal, vagyis a válság jelentése a veszély és annak *lehetősége*.⁵⁴ Igaz ugyan, hogy a veszély lehetősége mindig fennáll, kiváltója valamilyen tényező, vagy tényezők csoportja, mégis úgy tűnik a fogalom kínai jelentése inkább a válság biológiai értelemadásához áll közelebb. Ez a beállítódás nem véletlen, a kínai világképben az ember és természeti környezete szerves egységet alkot, ami az életműködés feltétele. Az egyik veszélyeztetése a másikra is veszélyt jelent. Egyelőre annyit megjegyezhetünk, hogy a válság fogalmának további jelentései a specifikus,

⁴⁷ Oxford Értelmező Kéziszótár 1989. Budapest. *Crisis* szócikk

⁴⁸ *American Heritage Talking Dictionary*. *Crisis* szócikk.

⁴⁹ Coman, C. 2009. 52.

⁵⁰ Hankiss E. 1999. 13.

⁵¹ Coman, Cr. 2009. 32–34.

⁵² Tóth I. János, In: *Létünk*. 2012/3. 20–27.

⁵³ *Wikiszótár.hu/ Magyar Értelmező Szótár*,

⁵⁴ Mair, Victor, H. 2009. (Hozzáférés: 2016. 10.13.)

a váratlan, a megszokottól eltérő helyzeteket, állapotokat hangsúlyozzák, amely bizonytalanság forrása, de jóra és rosszra is fordulhat.⁵⁵

A hivatkozások mellett megfontolandó kollégám, Tóth I. János környezetfilozófus javaslata, aki a válság fogalmát csak azokra a „helyzetekre” tartja használhatónak, „amikor a megsemmisülés lehetősége fenyeget, (...) viszont vannak olyan fordulópontok, ahol nem merül fel a megsemmisülés lehetősége, vagyis nem minden fordulópont tekinthető válságnak. Ugyanakkor a válság nem azonosítható a haldoklás vagy összeomlás fogalmával sem, hiszen ezekben az esetekben már nincs lehetőség a megújulásra.” Tóth különbséget tesz a továbbiakban a „válság mint dolog (ontológiai folyamat) és a válság mint név között.” A válságfogalom jelentésadásaiban ezek szerint előfordulhat, – Konfuciuszt parafrázálva –, hogy a dolgok és nevek nem fedik egymást, ami a fogalom „hibás használatát” vonhatja maga után. Két alapvető hiba állhat elő: „egyrészt lehetséges, hogy ontológiai szempontból egy rendszer nincs válságban, miközben a közösség hisztérikus módon válságosnak minősíti azt.”⁵⁶ Következésképpen a megsemmisülés, fordulat, vészhelyzet stb. azonosítására alkalmazott válságfogalom túl radikális, totalizáló, a válság-fordulat relációt túlhangsúlyozza. Hasonlóan: sok apró, térben és időben szétszórt, lokális zavart a válság ciklus jelenségével azonosítanak, holott ebben az esetben tényleges fordulatról, mint látni fogjuk, aligha beszélhetünk.

Ha témánk tárgyához akarjuk igazítani a válság jelentésadásait, akkor a válságot kiváltó helyzeteket, azok lehetséges következményeit, térbeli léptékét, hatásait is figyelembe kell vennünk, mivel a létfenntartást veszélyeztető más fordulatok is válságként értelmezhetők.

Úgy tűnik, a tulajdonképpeni válság átvitt értelemben a katasztrófahelyzet jellemzőivel is rokonítható. A katasztrófa szó eredeti latin jelentése fordulópont (*catastrophā*), görög megfelelője a fordulat, vég (*katasztrófe*).⁵⁷ Tehát jelentése, a fordulat általánosító értelmében azonosnak mondható a válság jelentésével. A katasztrófahelyzet is hirtelen következik be, az okozott veszteségek emberben, dolgokban, természetben rendkívüliek lehetnek. Kiválthatják természeti csapások (áradás, aszály, vulkánkitörés), epidémiák (pestis, kolerá), antropogén ténykedések (hozzá nem értés, pénzügy, adózás, katonai konfliktus stb.), amelyek veszélybe sodorhatják a létfenntartás stabilitását. A katasztrófa személyre átvitt jelentése, a hirtelen halál, amit a hozzátartozók érzelmi és egyéb okok miatt megdöbbentő szerencsétlenségként élnek meg. Figyelmünket azonban nem kerülheti el, hogy a katasztrófa latin jelentése fordulópont, vagyis pontszerű, ami arra utal, hogy térben és időben körülhatárolt, lokális. A hirtelen fordulópont és az ógörög jelentésadásban valaminek a vége, a katasztrófa csapás jellegét sejteti. A katasztrófahelyzet – a kiváltó tényező/tényezők függvényében – időben a pillanat, térben a pontszerű csapás megdöbbentő erejével hat, rendszerint együtt járhat az ember fizikai, létfenntartása tárgyi világának pusztításával, a természeti környezet rombolásával. Érzelmileg demoralizáló, az érintettekben a közösség bevett világképében is meghasonlást idézhet elő. Bármennyire hirtelen következik be a válság egyik (recesszió) vagy másik (depresszió) fajtája, csak nagyon ritkán hat a pilla-

⁵⁵ Seeger, M. W. – Sellnow, T. L. – Ulmer, R. R. 1998. In: *Communication Yearbook* 21. 231–275.

⁵⁶ Tóth I. János, In: *Létünk*. 2012/3. 24. (Kiemelések – P.I.)

⁵⁷ Wikiszótár/Magyar Értelmező Szótár. (Hozzáférés: 2017. 05. 11.)

nat-csapás megdöbbentő erejével: a veszteségek nagyságrendje, természete sem azonos a katasztrófa kiváltotta helyzettel. Azonban az elhúzódó válsághelyzetek is végződhetnek katasztrófával, vagyis a válság szülhet katasztrófahelyzetet, és ez fordítva is fennáll: a katasztrófa elhúzódó válságos állapotot válthat ki.

A társadalmak társas csoportjainak életműködésében, a különböző – természeti – biológiai – antropogén tényezők kiváltotta válság, katasztrófa- és válsághelyzetek hatásainak, következményeinek többsége, úgy tűnik, inkább *trauma* fogalmába vonható. Az ógörög orvosi terminus eredeti jelentésadásában a trauma *'sérülés', 'sebesülés.'*

Tágabb és szűkebb értelemben, a *trauma* valamilyen hirtelen hatás keltette sérülésre, károsodásra utal. Éspedig: 1.) az emberi, állati szervezetet érő hirtelen, erős testi és lelki károsodás, sérülés, megrázkódtatás, ami kisebb-nagyobb mértékben megzavarja annak megszokott működését.⁵⁸ Esemény, történés értelmében: 2.) olyan romboló esemény kiváltotta helyzet, amely meghaladja a megszokott alkalmazkodóképességet, veszélyt jelent a testi ép-ségünkre, méltóságunkra, egzisztenciánkra.⁵⁹ A trauma tüneteinek pszicho-analitikus mutatói a rémálom, a hiedelmek. A letűnt korok embere lelkivilágának rekonstrukciója már nehezebb feladat. Láthatóan nincs benne a trauma fogalmában a válság, a katasztrófa kiváltotta megsemmisülés, csapás, visszaesés, széthullás értelemben vett *fordulat*. A trauma jelentése tehát szűkebb, egyénre vagy tágabb közösségre vonatkoztatott értelmében valamilyen esemény, történés (válság, katasztrófa) *kiváltotta* kisebb – nagyobb *testi-lelki* sérülés, károsodás. A lét-fenntartás esetenként súlyosan sérült, károsodott az antropogén, természeti, biológiai, geológiai tényezők miatt, de ez nem vonta maga után a társas csoportok bevett életgyakorlatának megsemmisülését, sem valamiféle strukturális változást – a *fordulat* értelmében.

Az elmondottakból valamelyest képet alkothattunk arról, hogy a *fordulat* – válság, valamint a *fordulópont* – megsemmisülés relációk inkább a metaforák azon csoportjába vonhatók, melyek segítségével a létfenntartásban a súlyos helyzeteket dramatizálták. Mint látni fogjuk, a korabeli panasz- és szenvedésnarratívák, helyzetrepresentációk ebben nem is keltenek csalódást. Az emberi szerveződések működési zavarai egy az egyben nem azonosíthatók a személyek, egyének állapotváltozásaival, fordulataival. Másfelől szervezetenként, technikailag a társadalom/közösség nem üzem, gyár, cég, hadsereg, bürokrácia, gép, eszköz stb., amit, ha beavatkozások ellenére sem javítható működésük, be lehet zárni, fel lehet oszlatni, meg lehet semmisíteni. Ha ez így van, akkor zárójelbe kell tennünk a *megsemmisülés* terminust, miközben a válság *fordulat* értelmében vett jelentését is *csak* rendkívüli, szélsőséges, térben-és időben elhúzódó, a létfenntartást minden elemében érintő helyzetekre alkalmazzuk. Ezek a helyzetek a kis jégkorszak idején rendszerint ciklikusan ismétlődő, térben pontszerű és kiküszöbölhetetlen működési zavarok: főleg a klimatikus, antropogén tényezők váltják ki, és nem járnak a közösségek társas csoportjai bevett életgyakorlatainak megsemmisülésével. Viszont előfordultak járványok kiváltotta pontszerű, lokális demográfiai katasztrófahelyzetek, de ezek sem jártak teljes megsemmisüléssel, csupán súlyos átmeneti létfenntartási zavarokat váltottak ki az adott térben és időben. A létfenntartást másik oldalról nézve azt látjuk,

⁵⁸ Wikiszótár/Magyar Értelmező Szótár.

⁵⁹ Tudomány és Könyvelvi Szavak Magyar Értelmező Szótára. (Hozzáférés: 2017. 05. 11.)

hogy az életműködést befolyásoló, természeti tényezők kiváltotta rosszabb és jobb időszakok párhuzamosságot mutatnak a közösségek veszteség/rekuperáció, hiány/bőség ciklusaival, melyek egymást kiegyenlítő átmeneti, epizodikus jelenségek. Ha az átmeneti veszteségek kiváltotta zavarok, egyáltalában a rutinszerű zavarok 'válság' értelmében az életműködés szétesésével, széthullásával, megsemmisülésével járnának, akkor az újrakezdés lehetősége is kérdéses lenne.

A társadalmak s az azt alkotó társas világok organikus képződmények, nem egyik napról másikra jöttek létre, és a fordulat értelmében nem is változnak meg, nem is semmisülnek meg egyik napról a másikra. Gondoljunk csak a család intézményére, a lokális közösségek informális és formális rendtartására, a falvak és városok öngazgatásra stb. Mindazonáltal a társas világok csoportjait a természeti-antropogén rendellenességek, ha különböző mértékben is, érzékenyen érintették. A veszteségek humán erőforrásokban és anyagi javakban, infrastruktúrába stb. megtorpanást, lelassulást váltottak ki, megingatták az életgyakorlatok egyensúlyát. Bizonyára nem érdektelen arra is figyelni, hogy napjaink pszichológiai látteleleinek alkalmazása a múlt emberére óvatosságra int. A múlt embere, a körülményeknek való kitettsége folytán fizikailag, lelkileg is más volt, mint napjaink embere. Kétségtelen, fizikailag ellenállóbb volt, nélkülözéseinek tűrésküszöbe magasabb volt, pszichológiailag pedig keresztény világképe, amely informális és formális kapcsolatrendszerét átszötte, nagyban segítette, illetve intézményesítette (az évi kb. 150 napot kitevő böjtök által) a hiány feldolgozásában. A korszakok emberének személyisége dezintegrációjához, széthullásához kapcsolható természeti és társas környezeti és személyes okok, vagy mindkettőnek való kitettségét az olyan fogalmakkal mint demoralizáció, disszociáció, önvédő, hárító mechanizmusok stb., mivel forrásainkban nem szerepelnek, intuitíve leírhatjuk. Azonban ezzel kiragadjuk mindennapjainak kontextusából, és egyetemes, állandósággal bíró pszichológiai jellemzőket tulajdonítunk neki, noha korszakonként az ember biológiai és pszichológia jellemzői is változnak. Az említett összefüggések azt is jelezik, hogy a válság fogalmába vont mutatók többsége használata során nem azért okoz nehézségeket, mert minden zavart, rendellenességet a hirtelen fordulattal azonosítanak vele, hanem azért, mert a fordulat szóképhez radikális tartalmakat, vágyakat, víziókat társítanak.

A válság mint fordulat operacionális és stratégiai megközelítései is arra utalnak, hogy lehet ugyan a kiváltó ok egy tényező vagy több tényező összejátszása, s az előidézett helyzet több kisebb – nagyobb intenzitású zavart, rendellenességet válthat ki anélkül, hogy kimenete, néhány eset kivételével, valamiféle fordulatot vonna maga után a hétköznapi életgyakorlatában. A dolgok, rendszerint a korábbi állapotok helyreállításával végződnek. Az ilyen és hasonló helyzetek többsége váratlan, meglepetés stb. jellemzői is arra utalnak, hogy átmenetiek, időlegesek, tartalmuk szerint pedig helyzetfüggőek, nem járnak az érintett szervezet, társadalom, közösség átrendeződésével. A társadalmak, közösségek csak nagyon ritka esetben semmisülnek meg, rendszerint átalakulnak, önmaguktól vagy tőlük idegen, külső kényszerek nyomása alatt, vagy pedig a saját erőforrások és külső kényszerek összjátéka az átmeneti zavarok meghaladásának módja. Bármely társadalom számára a váratlan rendellenesség, bizonytalanság veszélyforrás, és ha bekövetkezik az életfolyamatok működési zavar, rendszerint az önkorrekció informális és formális mechanizmusai is működésbe lépnek,

és a korábbi hasonló helyzetben alkalmazott tudáskészletet használják. Vagy pedig, ritkább esetben, a kihívás kényszere folytán újakat találnak ki, illetve másolnak le. Mindazonáltal tény, a veszélyt, veszteséget, szenvedést kiváltó természeti – antropogén tényezők között nagyságrendi különbségek vannak. Néhány kivételével (elemi csapás, pandémia, katonai rajtaütés, banditizmus stb.), nem mindegyike hat a hirtelen meglepetés erejével. A veszélyt előidéző, hordozó természeti tényezők gyakorisága mellett, az antropogén tényezőkké terhebbek, mert személyes kontaktusok hálózataiban működnek, közvetlen elszámolási/beszámolási rendszerben, a jogok és kötelességek, kényszerek rendszerében, melyet átszön a hagyományok, a világkép, a morális elvárások szokásrendje. A katasztrófa, a válság, a trauma közös jellemzője, hogy kiváltó tényezők lehetnek az embertől független, illetve az embertől függő szándékolt vagy nem szándékolt cselekvések.

A katasztrófa, válság, trauma fogalmait tehát akkor és úgy tehetjük témánk számára használhatóvá, ha hol szűkebb, hol kiterjesztett, átvitt értelemben alkalmazzuk. A katasztrófa természeti – antropogén tényező kiváltotta helyzet, amely a pontszerű csapás, bénító meglepetés, romboló erejével fejt ki hatását az emberre, természeti-társadalmi környezetére, és rövidebb-hosszabb ideig tartó válságos állapotot idézhet elő. Mindkettő, azaz akatasztrófa és a válság következménye lehet nagyságrendileg eltérő mértékben a természeti – társadalmi környezet sérülése, károsodása. A válság a nyugalmi helyzet módosult változata, csak rendkívüli, szélsőséges helyzetekkel azonosítható, nem jár megsemmisüléssel, és csak nagyon ritka esetekben vezet fordulathoz, inkább a bizonytalanság elhúzódó állapota, amely valamiféle módosulást vonhat maga után a korábbi helyzethez képest. A katasztrófa, a válság kimenetében, egyaránt közrejátszanak természeti és antropogén (regeneráló, önkorrekciós) tényezők. A nagy hatókörű katasztrófa-helyzetek a kis jégkorszakban ritkák, és rendszerint lokálisak.

A következmények értelmében a válság és a trauma ugyan lehet hasonlatos, de nem azonos. Hasonlatosságuk eredeti orvosi jelentésükből adódik: a válság (betegség), a trauma (testi-lelki sérülés), mindkettő lehet átmeneti vagy elhúzódó állapot. A trauma csupán sérülés, rendszerint kisebb-nagyobb veszteséggel jár, igaz, súlyosbodása, elmergesedése végzetes lehet, ami válságos állapotot idézhet elő, illetve állandósíthatja azt. Különbségük mutatója, hogy térben és időben nagyságrendileg, az intenzitás foka szerint a betegség vagy sérülés, károsulási állapot milyen mélységű: felszíni, gyorsabban javítható, gyógyítható, vagy elhúzódó, gyógyítása látens bonyodalmakat tárhat fel, amely újabb működési rendellenességeket idézhet elő. Függetlenül attól, hogy melyik tényező vagy tényezők csoportja váltja ki a helyzetet és/vagy az állapotot, – a válság a károsodást, a gyógyíthatatlan sérülést, vagy a károsodás a válságot, vagy pedig mindkettőt valamilyen katasztrófaesemény–. operacionális-stratégiai értelemben is a veszteségek, károsodások nagyságrendje, intenzitása, mélysége behatárolja a beavatkozás és/vagy regenerálódás és önkorrekció módozatait.

Az elmondottakból sejthető az újabb kérdés: ha a váratlan veszély – katasztrófa, válság kiváltotta traumát nemcsak a testi-lelki sérülésre vonatkoztatjuk, hanem *károsodás* értelmében mindarra, ami kívül esik az emberi cselekvés szándékolt vagy nem szándékolt hatókörén, akkor alkalmazási köre bővíthető-e vagy sem. A traumafogalom átvitele, illetve alkalmazása a természet világára nehézségekbe ütközik, ami abból származik, hogy a fogalom jelentésadásai antropocentrikusak, az ember testi-lelki sérülésére vonatkoztatottak, tehát nincs

benne az emberi testtől független károsodás, sérülés lehetősége. Látnunk kell azonban, hogy a természeti tényezők előidézte katasztrófák során maga a természet is károsodást szenved: ilyen és hasonló esetekben a természet önkorrekciója, rendszerint regeneráló tényezője a károsodásának. A természet, miközben az emberi létfenntartás keretfeltételeit, „nyersanyagát” biztosítja, önmaga károsításával az ember világában veszélyeket kiváltó, hordozó tényező is. A természeti tényezők kiváltotta veszélyek annyiban párhuzamot mutatnak az antropogén tényezők előidézte hasonló jelenségekkel, hogy önmagukra is veszélyekkel járnak, átalakíthatják az adott fizikai tér konfigurációját. Az ellenőrizhetetlen természeti tényezők abban már különböznek az antropogén tényezőktől, hogy az okozott veszteségeket önkorrekciós mechanizmusaik regenerálóképessége részben vagy egészében, emberi beavatkozás nélkül is működik, kiigazítja, helyreállítja a károsodást. Nem vonható kétségbe, hogy az ember okozta természeti károkat egészében maga az ember idézi elő, esetenként javítja ki, viszont, mint látni fogjuk, az esetek többségében a korszakban a természet okozta károk helyreállításában inkább a természet a cselekvő.

A természeti (éghajlati, geológiai, biológiai) tényezők váratlan eseményei előidézte katasztrófa és válsághelyzetek párhuzamba állíthatók ugyan az antropogén tényezők kiváltotta hasonló fejleményekkel, azonban önkorrekciós, regeneráló mechanizmusaik különbözőek. A különbség abból adódik, hogy az antropogén természetű helyzetek zavarai, bizonytalanságai, változásai stb. – szemben a természeti tényezők kiváltotta hasonló helyzetekkel – lehetnek szándékosak, nem is beszélve a korrekciójukra alkalmazott eszközök megválasztásáról, azok használatának módozatairól, melyek kiküszöbölési eljárásai (gondolatok, módszerek, technikák, gyakorlatok stb.) tudás- és eszközfüggőek. Ezért is hangsúlyoztuk, hogy nem érdektelen figyelni arra, hogy a lehetséges és bekövetkezett veszélyt, működési zavart stb. mi váltotta ki. Ugyanis mindkét – természeti és antropogén – vonatkozásban a veszély bekövetkezését követő helyzet vagy állapot kiváltotta veszteségek alapján tudjuk azonosítani a közrejátszó tényezők hatását, és az elhárításukra tett intézkedések konkrét formáit. Láthatóan mindkét lehetséges – természeti és antropogén – veszély esetében a bekövetkezett hatást és traumatikus következményét hangsúlyozzuk, és nem a fordulat, megsemmisülés terminussal illetett helyzeteket. A természet nem pusztul el, nem semmisül meg, fizikai konfigurációja megváltozhat (vulkánkitörések, erdőtüzek, áradások, hegycsuszamlások stb.) hasonlóan a társas világok sem semmisülnek meg pontszerű csapások következtében, esetleg átalakulhatnak, módosulhatnak, az együttműködés hatékonyabb eszközeinek alkalmazásával.

A probléma a válság, katasztrófa, trauma terminusok szűkebb és kiterjesztett használatával egyaránt az, hogy a vizsgált témánk forrásaiban a feljegyzések, beszámolók, narratívák többsége az életműködés rendellenességeiről, bizonytalanságairól, lehetséges veszélyeiről számol be, melyek szinte mindegyike a természeti tényezők által kiváltott átmenti, rövidebb-hosszabb ideig tartó lokális esemény, történés. Ezekben az elbeszélésekben nincs szó fordulatról, sem új stratégiák alkalmazásáról, nem is említve a megsemmisülést. Rendszerint a lehetséges veszély forrása az évszakok időjárása (éghajlat), a biológiai kártevők, a járványok, és mindezekkel átszőve szinte állandók a háborús csetepaték okozta működési zavarok. A rendellenességek jórészt a természeti tényezők, váratlan elemi csapások nyomán kialakult meteorológiai, hidrometeorológiai események kiváltotta katasztrófa- és válsághelyzetekkel

azonosíthatók, melyek a természetet, az ember tárgyi, testi-lelki háztartását károsították. Bármennyire is traumatikus volt megélésük, gyakoriságuk, térben és időben szétszórt tartamuk rövideége, valamint következményeik, az okozott veszteségek nagyságrendje miatt sem vonhatók a válság fogalmában. Inkább tágabb értelemben vett embert és természeti környezetét ért *károsító, felsebző, felsértő* traumatikus helyzetekről beszélhetünk. Mindez nem jelenti azt, hogy a válság, katasztrófa, fogalmak használhatatlanok a természeti, emberi tényezők előidézte rendellenességek azonosításában is. Csupán annyit jelent, hogy a veszélyes helyzetek többsége nem jár együtt sem fordulattal, sem megsemmisüléssel, sem strukturális változással, viszont az emberben testi – lelki sérüléseket, a környezetben pedig károsodásokat okozott.

A válság-, katasztrófa-, traumahelyzetek, állapotok függetlenül attól, hogy létrejöttükben az ember vagy a természet játszott közre, helyzetfüggőek. Tudással, eszközkészlettel jobban felszerelt közösség esetében az ilyen és hasonló helyzetek kisebb – nagyobb átalakulást, módosulást, korrekciókat vonhatnak maguk után, ami a korábbi szervezési-működési rendjükben, az alkalmazkodás jobb feltételeit teremti meg. Általános és konkrét értelemben a természeti – antropogén tényezők kiváltotta lehetséges veszélyek mindig felhívják a figyelmet az adott térben és időben az alkalmazkodás módozataira. Említettük, hogy a természet és az ember viszonya ugyan kölcsönös, ugyanakkor egyenletlen is. Miközben a természet motiválja az emberi cselekvést, be is határolja cselekvésének orientációit. Az embernek cselekvés értelmében vett alkalmazkodása egyszerre védekező és bebútorozó feladat, célja az egyének alkotta társas életműködés közös feltételeinek kialakítása, védelme s az újabb kihívásokhoz való igazítása. Ebben az értelemben maga a társadalmi valóság, az akkor és ott, (és itt és most) nem képzelhető el a természeti környezet, az emberi cselekvés létrehozta társas szerveződés, tárgyi világ, tudáskészlet, technika-technológia, intézmények, felhalmozott javak, értékek, szokások, hagyományok, világképek stb. nélkül. S az élet ritmusa a lokális terekben az adottságokhoz és kihívásokhoz való alkalmazkodás folyamatában egyenletlen megoszlásban zajlik. Ebben a folyamatban, mely egyidős az emberiséggel, a létrejött alkalmazkodás módoknak általános és helyzetfüggő változatai figyelhetők meg. Az általános jellemző, mint jeleztük, abban mutatkozik meg, hogy a létfenntartás nem egyszerűen az ember alapvető szükségleteit jelenti, hanem védekezést is jelent, vagyis az alapvető szükségletek kielégítésére létrehozott keretfeltételek megóvását. Az egzisztenciális kényszerek és a vészhelyzetek emberi és nem emberi tényezők összejátszásának kontextusaiban jelentkeztek, az általuk okozott traumák feldolgozásában szellemi és spirituális ösztönzőkre támaszkodtak, különben a társas együttműködések hálózatának kötéseit összefogó informális és formális intézmények rendtartó, szabályozó funkciója fellazul, sőt átmenetileg szét is zilálódhat.

1. LÉTFENNTARTÁS – GEOLÓGIAI TÉNYEZŐK

Az El Chichón-vulkán 1982-es kitörése óta a vulkanológusok, geokémikusok körében egyöntetű a vélemény, hogy a globális éghajlat módosítását nem a levegőbe kerülő hamuanyag okozza (az hetek alatt kimosódik), hanem a felszabaduló kén-dioxid, főleg akkor, ha a kitörési felhő a sztratoszférát (magas-légkört) is eléri. „A kén-dioxid a légkör nedvességével reakcióba lépve kénsavvá alakul, s ez hosszú ideig – akár évekig – megmarad, szulfátszemcsékből álló felhőt képez, amely viszonylag gyorsan szétterül Földünkön.”⁶⁰ A vulkáni működések környezetalakító hatását illetően kémiaileg legaktívabb a kén-dioxid, amelyet kis magasságban (a troposzférában) az esők viszonylag gyorsan kimosnak. Ha a kén-dioxid feljut a sztratoszférába (és legalább 1–50 millió tonna kén-dioxidot bocsát ki 8–15 km magasságba), ott több éven keresztül is megmaradhat. „A kén-dioxid reakcióba lép a vízgőzzel, és ezáltal kénsav – aeroszol felhők jönnek létre. A nagy területen eloszló kénsav-aeroszol felhő éveken át visszaveri a bejövő napsugarak egy részét, ami csökkenti a földfelszín közeli levegő hőmérsékletét. A hőmérséklet-csökkenés a néhány tized foktól a több fokig terjedhet, és mindez néhány évig eltarthat. Ezt a hatást *'vulkáni télnek'* nevezik. Ha viszont a vulkáni gázokkal teli kitörés a troposzférában marad (ez a sarkokon 10 km, a trópusokon kb. 14–15 km magasság), akkor a vulkáni anyagot a csapadék hamar kimossa, és ezáltal nincs éghajlat módosító hatása.”⁶¹

A 16. század végének öt vulkánkitörése közül, a perui (1600. február 19.) eseményről maradt ránk leírás a spanyol gyarmati irodalomban: a vulkánkitörés 20 kilométeres körzetben pusztított. A hamueső Peruban, Bolíviában, Chilében volt tapasztalható, a légkörben pedig a kitörést követő időszakban („globálisan”?) csökkent a naptevékenység, aminek következtében a nyarak hűvösebbek voltak.⁶²

A 18. és 19. századi európai és ázsiai vulkáni tevékenységek a kettős kitörések csoportjába vonhatók, vagyis egy évtizeden belül két olyan vulkán is aktív, amelyek időbeli közelsége miatt hatásuk összeadódott és befolyással volt az éghajlatra. Ugyanakkor, mint Harangi megjegyzi, nemcsak a nagy vulkáni kitöréseknek lehet éghajlat- módosító hatása, hanem a kisebbeknek is: például 2000 óta a kisebb globális hőmérséklet emelkedés kapcsolatba

⁶⁰ Karátson D. In: Élet és Tudomány. (Hozzáférés: 2015. 06. 30.)

⁶¹ www.historia.hu/userfiles/files/2010-04./Harangi.pdf (Hozzáférés: 2015. 06. 30.), Behringer, W., 2010. 119–120.

⁶² Keith R. B., et al., In: *Nature*, 393 (1998), 450–455.

hozható a (Kaszatocsi, Szaricsev és Nabro) vulkánok működése nyomán légkörbe került gázokkal.⁶³

Vulkánkitörések a 15– 19. században

Tér/helyszín	kitörés ideje	jellemzője – hatása
Grönland/Vanuatu/Kuwae	1452/1453	
Ázsia/ Kína	1450-es évek	? naptevékenység
Melanézia/Billy Mitchell	1580	? naptevékenység
Jáva/Kelute	1586	? naptevékenység
Jáva/Raunge	1593	? naptevékenység
Kolumbia/Ruiz	1593	? naptevékenység
Peru/Huaynaputina	1600. február 19.	robbanásos / naptevékenység
Vezúv	1707. július 29.	robbanásos/ naptevékenység
Santorini sziget	1707. május 23.	robbanásos/ naptevékenység
Fujiyama/Japán	1707. december 16.	robbanásos/ naptevékenység
Réunion sziget/Indiai-óceán	1708. február 24.	robbanásos/ naptevékenység
Lak-Igar/Izland	1783. június 8.	robbanásos/ naptevékenység
Tambora/Indonézia	1815. április 10.	robbanásos/ naptevékenység

Forrás: Harangi Sz. 2010., Karátson D. 2015. adatai alapján szerkesztett

Tény viszont, hogy a Santorini szigeti és a Vezúv vulkánok kitörését követően, az 1708/1709. év hosszú európai telének első jelei 1708. októberi fagyokkal köszöntöttek be és 1709. március közepéig tartottak. A dél-európai régiókban a hőmérséklet mínusz 10– 20,5 Celsius fok között ingadozott 1709. január-február hónapokban. Társadalmi elhelyezkedéstől függetlenül, sokan fagyhalálban hunytak el, a szőlők, az olajbogyó-ültetvények, és a hótakaró nélküli gabonavetések elfagytak. A Kárpát-medencében Magyarországon és Erdélyben 1709 telén, „emberemlékezet óta fel nem lépett hideg volt” január hónapban. A soproni a pincékben „a legerősebb szeszt és a hordókban a bort részben megfagyasztotta,” a hegyek, völgyek talaja megfagyott. Eperjesen a kemény hideg mellett nagy havazások voltak, amelyek akadályozták kurucok és a császári hadak mozgását. A magyarországi és erdélyi-főleg város lakóktól, katonáktól, birtokosoktól, papoktól– származó feljegyzések 1709/1710 telét mindenütt keménynek jellemzik, a tavaszokat és nyarakat változékonynak (esős, hűvös, szeles, helyenként száraz). A árok nagyok juh –, ló – és szarvasmarha- állományban, a hideg tél miatt még a „gazdagon szénázott” állatok is elhulltak.⁶⁴

Pfister nem a Santorini szigeti és a Vezúv- vulkánkitörésekkel magyarázta a kis jégkorszak átlagát meghaladó hirtelen lehűlést, hanem az 1709. januári szibériai típusú hideggel (tisztá kék ég, fagyott talaj, metsző hideg légáramlat), amelyet Európában az utóbbi 500 év leghidegebb hónapjának tartott. Szerinte a Balti-tenger (Botteni öböl) térségéből terjedt szét

⁶³ www.historia.hu/userfiles/files/2010-04/Harangi.pdf. (Hozzáférés: 2017. 03. 5.)

⁶⁴ Réthly A. 1970. 42–49, 51–53.

a hideg áramlat, és éreztette hatását a kontinens szinte minden szögletében: főleg Gdansk és Riga vidékén, de Spanyolországban, Konstantinápolyban, Észak-Franciaországban, Hollandiában, a Mediterrán térségében, Közép-Kelet-Európában, a Balkán félszigeten. A szibériai tél főleg légúti és tüdőbetegségeket (bronchitist) idézett elő. A téli fagyhalálózást követően a tavaszi hónapokban az elhalálózások oka az alutápláltság, s az egyéb járulékos betegségek voltak. A klíma- geológiai(?) eredetű demográfiai veszteség 1709–1710-ben mintegy 800 ezer Franciaországban, viszont itt is a leginkább érintett térségek az északi régió és a Középhegység vidéke.⁶⁵ Az 1709. telét követő évben, 1710-ben a tavasz – nyár – ősz esős, hasonlóan 1711 tavasza is. Az öt hónapig – februártól júliusig – tartó esőzések, a márciusi áradások (Loire, Rajna, Majna, Szajna, Rhône), ismét élelemhiányt idéztek elő. Ezt követően 1714 és 1715 a jó termés évei voltak. Pfister éghajlatcentrikus megfontolásai feloldhatók, feltéve, ha a szibériai hidegáramlatot összefüggésbe lehetne hozni főleg a Fujiyama, s részben a Vezúv és Santorini sziget vulkáni tevékenységek okozta klímamódosító hatásával. Ugyanis az általa megjelölt hirtelen lehülés az európai földrészen nem déli, hanem észak-dél irányba haladva éreztette hatását.

A fentiekkel szemben az izlandi Lak-Igar (1783) és csendes-óceáni japán Asama (1783), az indonéziai Tambora (1815) kettős vulkánkitörések klímamódosító hatása egyértelmű. Az éghajlat módosításában – úgy tűnik – egyéb más természeti tényezők (anticiklon, óceáni áramlatok stb.) nem játszottak közre, ezeket tisztán geológiai tényező váltotta ki.

Lencsés Antal 1829-ben, tehát utólag, így ír az izlandi vulkánkitörésről: „1783-ban a Skaptar Jökul (az Izland-szigeti Hekla vulkán egyik ága) irtóztatás robbanást tett. Izlandra nézve ez vala a legirtóztatóbb, és legpusztítóbb. Még a tengerből is lángok lobogtak fel, s amint ezek lecsillapodtak, a hegy kezdett dühödni. Láva folyamok zúdultak belőle. Egész esztendeig egy füst-és hamufelhő fedte a szigetet, barom megbetegült és elveszett. A bajhoz éhség és himlő nyavalya járult, és sajnos időben 11 000 ember múlt ki a világból.”⁶⁶

Az izlandi laki vulkánkitörést – 1783. június 8. – az indonéziai Tambora vulkánkitörés (1815. április 15.) mellett a történelem második „legnagyobb lávaöntő kitörésének” tekintik. A vulkáni tevékenység Izlandon nyolc hónapon át tartott, s a „lassan fojtó köd” egész Európát beborította. A szemtanú, *Jón Steingrímsson* lelkész naplójából ismert a vulkáni működés folyamata és domborzatmódosító tevékenysége is.⁶⁷ „Izland déli részén 25 km hosszan nyílt meg a föld, és abból ömlött ki a bazaltos láva. A vulkáni működés során 130 kis vulkáni kúp épült fel, amelyek közül néhány hatalmas robbanással jött létre. A vulkáni hamufelhő 10–15 km magasságba is feljutott, azaz elérte a sztratoszférát.” Az izlandi VEI 4-es erősségű⁶⁸ vul-

⁶⁵ Le Roy Ladurie, E. 2004. 516–517.

⁶⁶ Lencsés Antal. 1829. (Idézi: Réthly A. 1970. 302.)

⁶⁷ Összegzi: Harangi Sz. (2006–2009): Vulkanizmus 8. Vulkáni kitörések klimatikus hatásai. Megjegyzés: itt és a továbbiakban Harangi Szabolcs leírására támaszkodom (lásd: idézőjelbe tett részeket.)

⁶⁸ A vulkánkitörési index (*Volcanic Explosivity Index = VEI*) mérőszám a vulkánkitörések erősségének becslésére. A 8 fokozatú VEI skálát 1982-ben vezették be Chris Newhall és Steve Self amerikai geológusok. A vulkánkitörések erősségét három tényező együttese szerint mérik: a) *magnitudo*, a piroklasztok teljes mennyisége, b) *szétszóróképesség* a kiszórt anyaggal elborított terület, c) *erupciós ráta*, a kiáramló magma mennyisége másodpercenként (m^3/s). Ha a fenti tényezők mérőszámai nagyok – azaz a kitörés termékei erősen töredékesek, sok anyag nagy területen szóródik szét – akkor heves, *robbanásos kitörésről* van szó. Ez nem kvantifikálható, csupán a „szelíd”, lávaöntő (*effuzív*), és a „heves”, robbanásos (*explozív*) működése közötti átmenet intenzi-

kánkitörés nyomán a haszonállatok, a szarvasmarhák fele, a juhok 80%-a, a lakosság 40 %-a (50 ezerből 20 ezer ember) pusztult el a szigeten. Az elhalálozások okai közt említik a legelők tönkremenetele miatt az állatállomány pusztulása nyomán támadt éhínséget, mivel „igen nagy mennyiségű fluor került a levegőbe”, az erősen fluor- és szulfátpárás levegő be- lélegzését. A hidrogén-fluorid gáz rátapadt a vulkáni hamura, ami beborította a legelőket. A legelő állatok szervezetébe nagy mennyiségben jutott be a fluor, ami megtámadta a fogakat és a csontokat.” Európában 1783 nyara szokatlanul meleg volt. Júniusban furcsa, sűrű, fojtó, száraz köd telepedett a kontinensre, Pest-Budát június 23-án érte el. *„Egy hónapon belül a szmog már nemcsak Európában volt jellemző, hanem Alaszkában és Kínában is.”*

Heller Ágost 1888-ban megjelent munkájában Muncke, heidelbergi egyetemi tanár nyomán az izlandi vulkánkitörés kísérőjelenségének, a szmog terjedésének időrendjét ismerteti: *„Az 1783. évi száraz vagy magas köd (égbolt homályossága) legkorábban jelentkezett május 24-dikén Koppenhágában: június 6 – és 7-én Franciaországban La Rochelle vidékén lépett fel, de csakhamar ismét elmúlt. Június 18-án néhány napig tartó zivataros idő és hideg szelek után sokkal erősebben jelent meg. Június 9-én Hollandiában Franerkerben, 23-án Szent – Gothárdon és Budán, a Várpalotán lévő csillagvizsgáló tornyon észlelték: június 24-én Moszkvában és a hó utolsó napján Kis-Ázsiában is érezhető (látható) volt. A norvég és holland partok között az egész tengert elborította: egész Angliában, sőt messzire ki az Atlanti-óceánon mindenütt megfigyelték. Voltak a kik jelenlétét Szibériában és Éjszak-Amerikában is észre akarták venni. A köd (a légköri szennyezettség) erőssége és magassága helyenként igen változott: némely helyeken időközönként teljesen megszűnt, de voltaképpen csak szeptember 16-ikán tűnt el végkép... Ahol alkalom nyílt a köd keletkezésének tanulmányozására, ott feltűnt, hogy a köd a légkör magasabb rétegéből száll le, így Szent – Gothárdon, a Salève-n és Ventous-on ahol tenger felett 1800 méter magasságig ereszkedett le.”*⁶⁹

A szmog, a forráság, a kénes levegő leginkább Nyugat- és Észak-Európában éreztette hatását: Angliában a vulkánkitörés nyomán tömeges volt az intoxikáció, és 1784 májusától (plusz 5%-kal) nőtt az elhalálozások száma, hasonlóan Norvégiában, Franciaországban, Hollandiában is. A vulkánkitörést követően nagy hőség támadt, 1783/84 tele pedig nagyon hideg volt, majd hatalmas áradások keletkeztek 1784. február- március hónapokban.⁷⁰ Mourguede Montredon volt az első aki, a fojtó ködöt a vulkánkitörésnek tulajdonította. Hasonlóan Franklin Benjamin is, aki 1783 nyarán Párizsban tartózkodott, és az izlandi vulkánkitörés hatásáról feljegyezte, hogy a „*kékes, hideg, száraz köd, (...) ami nem engedi át a nap sugarait, (...) vajon egy izlandi vulkán kitörésének a következménye?*”⁷¹ A vulkanológusok, klimatológusok nekik (Montredon, Franklin) tulajdonítják az „első” megfigyelését annak, amikor a vulkánkitörés idéz elő éghajlat – módosulást, vagyis az évszakok időjárásának változását.

tásmutatója. A VEI skála esetében, figyelembe vesznek más mennyiségi (kitörési időtartam stb.) és minőségi (leírás, légköri hatás stb.) mutatókat is. (Lásd: Newhall, Christopher G–Self, Stephen.1982. In: *Journal of Geophysical Research* 1982..(március 13). 87 (C2). 1231–1238.

⁶⁹ Heller Ágost.1888. (Idézi: Réthly A. 1970. 303.)

⁷⁰ Le Roy Ladurie, E. 2007. 23– 25, 89– 91.

⁷¹ Vulkánkitörések klimatikus hatásai. (Idézi: Harangi Szabolcs, Vulkanizmus 8. (2006– 2009).

A korabeli magyarországi s az erdélyi feljegyzésekben az izlandi vulkánkitörésről, annak a napfolttevékenységre – klímára gyakorolt hatásáról, valamint az egyéb furcsaságokról viszonylag részletes elbeszélések szólnak.

Fábián József a köznépeknek írt természetismereti munkájában a Veszprémben 1783 májusában észlelt köd- és naptevékenység hatását magyarázta el: „A ködökhöz tartoznak az úgy nevezett száraz ködök is, ami néműek uralkodtak 1783-ik esztendőben, nemcsak itt Magyarországon, hanem egész Európában s egyebütt is, a mikor májusnak utoljától fogva szinte augusztus végéig többnyire mindig homályában volt a levegő, és úgy látszott mintha valami füsttel volna össze elegyedve: a nap mind mikor felkölt, mind mikor lement, olyan volt, mint a vér, halovány, úgy hogy minden baj nélkül bele lehetett nézni az embernek, és gyakran egy néhány óráig nem is látszott mikor felkölt. Míg a köd tartott, nem voltak fellegek az égen, mindig csendes volt az idő, meleg és száraz: éjszakánként pedig hidegek jártak... okozták ezt a száraz és vastag gőzök melyek az akkor sok helyeken uralkodó nagy földindulások, újonnan kezdődő tűzokádó hegyek és rendkívül való nagy szárazság alkalmatosságával feljöttek a földből.”⁷²

Budán megfigyelték, hogy 1783. június 23-án a „légkörpáraság ködszerű, és igen sűrűn terjedt el felettünk,” majd „igen erős köd vala.” Július 2-án pedig az jegyzik fel, hogy „ezen gyönyörűséges tájék (Buda) mintegy 12 naptól fogva oly sűrű köddel bé vagyon fedve, melyen a napnak sugarai nagy nehezen hathatnak által. Több helyekről hasonló dolgokról íratatik. Duna vize néhány napja igen megáradt.” Pásztón június-július hónapokban igen meleg volt és a „nappal nem teljesen világos, ún. félsetét, s a levegő oly sűrű, hogy szabad szemmel bele lehetett nézni a Napba.” Debrecenben 1783. augusztus 28-án: „a napnak homályossága csak éppen nem akar megszűnni, mely tiszta időben leginkább megtetszik, homályosban is mégyen le, és akkor gyakran lineára nyúló vékony felhőcskék is látszanak.”⁷³

Az erdélyi nagyszebeni feljegyzésben 1783. július 14-én, arról számolnak be, hogy a hosszan tartó szárazság és hőség „kb. 8 napig tartott. Ezen idő alatt a nap minden este vérvörösén nyugodott le a sűrű páras levegőben. Ezek a párák egész éjjel megmaradtak a magasabb légrétegben. A Nap reggel ugyancsak vérvörösén kelt s sugarainak minden reggel úgy kellett magát átküzdenie az erős páras rétegen.” Kolozsvár vidékén a ködöt „bűdös kénés-szagúnak” érzékelték.⁷⁴

Az 1707–1709 közötti években gyakoriak voltak a zivatarok, árvizek, villámcsapások, savas esők. Noha még lesz szó róla, itt csak példaként néhányat említünk meg: erős zivatarokról, villámcsapásokról, tüzesetekről szólnak a feljegyzések Zemplén megyében, Szomotoron, Sátoraljaújhelyen, Pozsonyban, Kassán, Besztercebányán, Nagytapolcsán, Palocsán (Sáros megye) Kurimán, Sebesen, Nagysáros vidékén, Pozsonyban, Máramarosban, Csallóközben.⁷⁵

⁷² Fábián József. 1803. (Idézi: Réthly A. 1970. 303.)

⁷³ Magyar Hírmondó, 1783 szeptember 24. (Idézi: Réthly A. 1970. 305.)

⁷⁴ Pressburger Zeitung, 1783. július 30. (Idézi: Réthly A. 1970. 304.)

⁷⁵ Réthly A. 1970. 305.

Több helyen 1783 nyarat bő terméssel járónak ítélik meg, a meleg nyár ugyanakkor kedvezett a szőlőnek, s a sáskajárásnak is. A Győrben, 1783 augusztusában kelt feljegyzés arról ír, hogy „rendkívül gazdag aratás, búza, rozs és zabban Moson, Győr, Komárom és Pest megyékben.” Temesvár környékén, Pozsonyban, Budán, Tokaj-Hegyalján. Szegeden és Brassóban 1783. szeptemberben egyaránt arról írnak, hogy a tartós szép időjárás után 3 napig az eső miatt a szőlő elrohadt, mégis bőséges aratás, szüret volt, gyümölcsben bőség, gazdag a termés. A szegedi beszámoló a jó termés kapcsán megjegyzi: „*ezzel megerősítést nyer egyes természettudósok véleménye, hogy az oly hosszú idő óta Európa felett feküdt ködnek termést hozó ereje van.*”⁷⁶

Országszerte korai a tél: a beszámolók 1783. november – december hónapokban beköszöntő nagy havazásokról, erős hidegekről írnak. A folyók befagytak (Sopron, Buda, Szlavónia, Pozsony, Pest, Temesvár, Nagyvárad, Szatmár), majd december végétől az olvadások nyomán árvizek vannak Erdélyben, árad a Maros (Lippa, Arad), a Duna, Debrecenben pedig sok az eső.

Pozsonyban 1784 telének leghidegebb napjai december 31. (mínusz 20,0), január 5. (mínusz 21,3), február 1. (mínusz 12,5), március 3. (mínusz 6,3).⁷⁷ A feljegyzések megbetegedésekről is beszámolnak: Brassóban (1783. szeptember) „*a hideg és forró lázzak a környező falvakban járványszerűen lépnek fel,*” s ennek okát az „*idén általános tartós ködös párás levegővel*” magyarázzák.⁷⁸

Az izlandi (és a japán Asama) vulkánkitörésekkel szemben globális hatása az indonéziai Tambora – hegy vulkáni tevékenységének volt.⁷⁹ A Santorini Kr. e. 1630 körüli, minőszi korszak (Kréta sziget) idejének kitörésével hasonlítják össze, mivel a robbanásos kitörés földtörténeti léptékkel mérve is hatalmas volt. A Tambora kitörése két fázisban történt: a) 1815. április 5-én a kitörés két órát tartott, s a hamufelhő 25 km magasba emelkedett, és másodpercenként 100 ezer tonna vulkáni anyag robbant a felszínre.

b) A tulajdonképpeni katasztrófa 1815. április 10-én (este 7 órakor) történt, a három órán át tartó újabb kitörés, az előzőnél hevesebb volt, a vulkáni felhő több mint 35–40 km magasba emelkedett, azután összeomlott, és az aláömlő izzó láva mindent letarolt: falvakat, állatokat, erdőket, és közvetlen környezetében 11 ezernél több ember halálát okozta. S a 3–4 napig tartó vulkáni működés nyomán teljes sötétség borította a tájat, még Jáva keleti részén is. A vulkáni hamu mindent vastagon betemetett, és elszenyyezte a vizeket. Sumbawa

⁷⁶ Réthly A. 1970. 305–306.

⁷⁷ Idézi: Réthly A. 1970. 307–310.

⁷⁸ Idézi: Réthly A. 1970. 306.

⁷⁹ 1812-ben az indonéz szigetvilág keleti részén található Sumbawa-szigeten megmozdult a 4300 méter magas Tambora, amelyet a Flores-tenger hajósai által fontos tájékozódási pontnak tartottak. Az egyre gyakoribb földrengések után a Sanggar – félszigeten élők legnagyobb meglepetésére, kisebb robbanásoktól kísérve, hamufelhő emelkedett ki a hegyből. Senki nem gondolta, hogy egy tűzhányó közelében élnek, hiszen a Tambora már legalább ezer éve nem működött: 1815. április 5-én hatalmas robbanás rázta meg a környéket. Több mint két órán keresztül tódult ki a vulkáni hamu a hegy gyomrából, de hirtelen vége szakadt. Öt nap múlva, április 10-én, este 7 órakor hatalmas erővel kitört a tűzhányó. A robbanások hangját még 1000 km-nél nagyobb távolságban is hallották. Az ágyúdörgésre emlékeztető morajlás miatt katonákat vezényeltek ki a vélt ellenséges támadás leverésére. (Lásd: Harangi, Sz./MTA, Magyar tudomány honlapja, Tudomány hírei. 2015.04.08.-online. Hozzáférés: 2015.10.5)

szigetén és a környező területeken mintegy 60 ezren haltak éhen.⁸⁰ A kitörés globális éghajlati következményei miatt pedig éhínségben, járványokban több százezer ember vesztette életét, Észak-Amerikától Nyugat- és Közép-Európán át Kínáig, Indiáig. A veszteségek közt ott szerepelnek a Kárpát-medence területén meghaltak is – számuk több tízezerre tehető –, hiszen a kitörés utóélete, a klímamódosulás és annak következményei a mi térségünket is súlyosan érintették. Az északi félgömbön addig még sosem tapasztalt éghajlat-módosulás állt be, 1816 nyarának átlaghőmérséklete több fokkal csökkent, az évi középhőmérséklet 0,4–0,7 fokkal volt alacsonyabb az átlagosnál. Sok helyen nyáron is havazott, és fagyok voltak. Innen a „nyár nélküli év” (1816) elnevezés.⁸¹

Karátson Dávid írásából tudjuk, hogy az éghajlat-módosulás előidézéséhez megfelelő méretű vulkánkitörésre van szükség, robbanásos kitörés esetén a VEI-indexen legalább 6-os erősségű fokozatra.” Sumbawa szigetén a Tambora vulkánhegy kitöréserőssége VEI 7 volt. Az eredetileg 4000 méter körüli magasságú tűzhányó a kitörést követően több mint 1000 méterrel (2850 m) lett alacsonyabb. A vulkánhegy robbanása nyomán 6–7 kilométer átmérőjű, 1000–1300 méter mélységű vulkáni üst, kaldera keletkezett. A kitörés során távozott magma térfogatát 50 köbkilométerre becsülik. A kitörés tetőzésekor, feltételezik, hogy „éppen a vulkán beszakadása vezetett 1815. április 10-én a mélybeli magmaanyag nagy részének kipumpálásához.”

A trópusi vulkánkitörések esetén a vulkán környezetében a hűtő hatás azonnal jelentkezik, a párolgás csökkentése révén a csapadék mennyiségét is mérsékelheti, a trópusi monszun gyengül, s a lehulló csapadék ott is kevesebb lesz, ami szárazságot idéz elő. Ez volt tapasztalható a Tamborát környező indonéz szigetvilágban, ami tömeges halálozással járó éhínséget okozott, amit kolerajárvány követett. Azonban, mint Karátson Dávid a továbbiakban megjegyzi, a vulkánkitörések és a csapadékváltozékonyság összefüggése kevésbé egyértelmű a hőmérsékleti változásokhoz képest.⁸² Mégis a tudósítások arról szólnak, hogy országosan több hónapon át árvizek voltak, például Szegeden a Tisza hat hónapon át áradt, és 1816 nyarán egyik legnagyobb árvizet jegyezték fel.⁸³

⁸⁰ „A kitörés nyomán az egykor 4300 m magas hegy 2850 m-re alacsonyodott, és benne egy 6×7 km nagyságú, 1 km mély kaldera jött létre. Három napig sötétség telepedett a környékre, szökőárok pusztítottak a partvidékeken. A lakosság Jáva szigetére igyekezett menekülni, ahol azonban az emberáradatot ellenségesen fogadták, és összecsapások alakultak ki. A vulkáni hamu mintegy 500 ezer km² területet fedett be, a korábban gazdagon termő rizsföldek elpusztultak. Az éhínség közel 100 ezer áldozatot okozott. A távoli következmények pedig szintén drámaiak voltak.” (www.historia.hu/userfiles/files/2010-04/Harangi.pdf). Vö. H. Sigurdsson (Ed.2000) *Encyclopedia of Volcanoes*, Academic Press. Hédervári P. Évezredek, vulkánok, emberek. Idézi: Harangi Sz. (2006-2009): *Vulkanizmus 8. Vulkánkitörések klimatikus hatásai*. (Hozzáférés: 2016. 03. 29.)

⁸¹ „A tényleges lehűlés mértéke, illetve lefutása, jellege igen izgalmas kérdés, szakmai berkekben világszerte komoly viták kísérik. Például már korábban is sejtették, ám csak a grönlandi és antarktiszi jégminták vizsgálata, a kénsav-felhalmozódás görbéjének elemzése tette egyértelművé, hogy a Tambora kitörése előtt néhány évvel – valószínűleg 1809-ben – egy másik trópusi kitörésre is sor került, a Tambora csak erre „erősített rá”. Egy másik kiváló körülmény a napfolttevékenység lanyhulávulkáni – tevékenység is volt a térségben, ami (a már 1790 óta tartó Dalton-minimumért) az alacsonyabb középhőmérsékletért lehetett felelős. A faévgűrűk növekedési ritmusára alapozott rekonstrukciók (hidegben kisebb mértékben nőnek a gyűrűk) nem vagy kevésbé jelzik a nagy kitörések hatását, mint az éghajlati modellszámítások. Egy újabb nézet szerint ennek az lehet az oka, hogy szélső esetben a klímamodell hatására – az északi félteke bizonyos helyein – egyáltalán nem nőnek faévgűrűk, ami félrevezetheti a kronológiát.” (Lásd: Karátson D. In: *Élet és Tudomány*. 2015/06./30.)

⁸² Ami a globális éghajlati változások hatásmechanizmusát illeti, bonyolult – ma sem egészen értett – folyamatok kölcsönhatásáról beszélhetünk. Bővebben (Lásd: Karátson D. *Élet és Tudomány*. 2015/06./30.)

⁸³ Harangi Sz. MTA Honlapja, Magyar Tudomány Hírei. (Hozzáférés: 2015. 04. 08.)

A sztratoszféra melegedése a Tambora esetében is mérsékelte a hűtő hatást. Emiatt a téli félévben az északi félgömbön sok helyen inkább melegedést váltott ki. A változások a mérsékelt övezetben a nyugatias szelek megerősödéséhez vezettek. „Ennek következtében nem vagy kevésbé kerül sor sarkvidéki hidegbetörésekre, viszont telente sok csapadékot– ezen belül havat– szállító nyugatias szelek hóviharakhoz, orkánokhoz vezethettek. Például 1816 januárjában idehaza is rendkívüli hóviharak sújtották a Nagyalföldet.”⁸⁴

A vulkánkitörés hatása az egész északi féltekén érezhető volt: hideg évek követték egymást. Az átlaghőmérséklet éveken keresztül több mint egy fokkal csökkent. John Prost történész az 1810-es évek második felét a „nyugati világ utolsó nagy létfenntartási válságaként” jellemezte. A tél elhúzódott, még áprilisban is havazott, 1816-ban ráadásul a nyár is fagyokkal, szórványos havazással, hatalmas jégesőkkel, viharokkal telt. A jelentős esőzések miatt kiterjedt termőterületek kerültek víz alá, gyakoriak voltak a jégverések. A termés mellett elpusztult az állatállomány nagy része, „az élelemhiány miatt tízezrek haltak éhen Európában és Észak-Amerikában egyaránt.”⁸⁵

A vulkánkitörés nyomán Európában a csökkenő hőmérsékletet a dél-franciaországi szüreti adatok is igazolják: 1816. évben a szüret kései volt. Európa egészében egy lehülési tendencia kezdetei tapasztalhatók.⁸⁶ A vulkáni felhő hatása érezhető volt Oroszországban, Skandináviában, Közép-Európában (Ausztria, Magyarország, Csehország, Horvátország). Spanyolországban és Portugáliában az olajfák és citromfélék ültetvényei tönkrementek (1816) a hűvös, nyirkos nyár miatt. Észak-Afrikában, Maghreb térségében a gabonatermés 1816–1817-ben rossz volt, megjelent a pestis is. Különösen erős volt a vulkánkitörés klímahatása Indiában, ahol a század éhinségét idézte elő. Európában az 1816–1817. évi aratás utáni időszakban egy sor betegség terjed (tifusz, vérhas, láz). Az élelemhiány miatt zavargások törtek ki, és sztrájkok voltak Franciaországban, Belgiumban, Anglia egyes tartományaiban.⁸⁷

A heves esőzések, a termés- és állatpusztulás miatt a Kárpát-medencében is több tízezer haltak éhen, főleg Magyarország keleti részein és Erdélyben. Sokan makkból, fakéregből készített örleményből sütöttek kenyérfélét. Különlegességgént tartják számon, hogy 1816-ban

⁸⁴ „A Tamboránál kisebb kitörések, mint a Krakatau (1883) vagy az említett Pinatubo (utóbbi például tizedannyi hamuanyagot terített szét és negyedannyi ként) hűtő hatása kisebb, és az évszakos különbségek legfeljebb egy éven át jelentkeznek. Nem mindegy ugyanakkor, hogy az adott vulkán a trópusokon van-e– miként az említett három–, vagy magasabb szélességeken. Az izlandi Laki-vulkán 1783-as lávaöntő kitörése, amely szintén jelentős mennyiségű ként bocsátott a légkörbe, vagy a XX. század legnagyobb robbanásos vulkánkitörése, a Katmai (1912) az északi félgömbön terített szét aeroszolfelhőt, ami nem okozott a magas légkörben nyomáskülönbség-növekedést. Ezáltal gyengült a sarki ciklonok áramlási rendszere, és a sarki hideg légtömegek leleszakadoztak, betörték az északi félgömb alacsonyabb szélességeire: így mindkét vulkánkitörés télen is nagy hidegeket okozott Észak-Amerika keleti részén vagy Európában. Az éghajlati hatások megállapítása, elemzése, a mérési vagy modellezési eredmények értelmezése továbbra is a vulkanológia és a meteorológia fő kihívásai közé tartoznak. Ne feledjük: bár földtörténeti léptékben a belső hő egyre fogy Földünk belsejében, azért még bőven van belőle! Az, hogy a VEI 7-es kitörések gyakorisága ezer év nagyságrendű, azt jelenti, hogy az emberiség egyáltalán nem tudhatja maga mögött a Tamborához hasonló vulkánkitöréseket. Egy 6-os kitörés pedig, amely körülbelül száz évenként következik be, akár a közeljövőben is előfordulhat. S jöjjön az ekkora kitöréseknek mindig vannak előjelei, minden eset más és más, így bőven van még teendőnk– részben éppen a Tambora tanulságait kiemelezve–, hogy ezekre felkészüljünk.” (Lásd: Karátson D. Élet és Tudomány. 2015/06/30.)

⁸⁵ Harangi Sz., MTA Honlapja, Magyar Tudomány Hírei. 2015.04.08. (Hozzáférés: 2015. 10. 05.)

⁸⁶ Le Roy Ladurie, E.– Vasak, A. 2007. 93–94.

⁸⁷ Stothers, B. R. In: *Science*, 15 juin 1984. vol. 224. nr. 465. Vö. Sommel Henry et Elizabeth, 1983. 45–46.

Magyarországon– tízezer kilométerre a tűzhányótól– barna hó esett, az elszíneződést vélhetően a légkörben lévő apró vulkáni hamuanyag okozhatta. Kern Zoltán által összesített, az 1200-as évekig visszanyúló dendrokronológiai rekonstrukció, az erdélyi Kelemen-havasok cirbolyafenyő-metszeteinek évgűrű elemzései alapján számos nagy vulkánkitörést mutatott ki, így a Tambora klimatikus hatását is. Az évgűrűk szélességének csökkenése jelzi, hogy a nagy vulkánkitörések hatásaként kialakuló hőmérséklet-csökkenés a Kárpát-medence egészét, így Erdélyt/Székelyföldet is érintette.⁸⁸

Az éveken át tartó, villámlással, mennydörgéssel kísért, viharos, esős, nyirkos, borús időjárás és az azt megszakító különös színekben játszó naplementék hatással voltak a művészetekre, az irodalomra, a lóhiány a technikára.⁸⁹ Az elszegényedés pedig új segélyező intézmények létrehozására ösztönzött.⁹⁰ Gyakorivá váltak a kortársak számára megmagyarázhatatlan égi jelenségek: amelyekről még szót ejtünk. John Post úgy vélte, hogy a „*Tambora kitörése nélkül a történelem más irányt vett volna, és máshova jutottunk volna, mint ahol most vagyunk.*” Kijelentését nem tudjuk megítélni, tény viszont, a vulkánkitörés klimatikus hatásának következményeit fokozta, hogy egy sérülékeny, a napóleoni háborúk miatt is legyengült, kimerült népességet érintett.⁹¹

Az európai kis jégkorszak intenzitásszakaszainak kronológiája, vagyis a hideg-hűvös és meleg-száraz időszakok variabilitása, változékonysága és a geológiai jelenségek közötti kapcsolatnak több, forrásokkal is adatolt mutatója van: az Alpok gleccsereinek dinamikája, a pollenvizsgálatok, a termés milyensége (főleg a szőlőszüret, aratás, olajbogyóérés ideje), a hidrometeorológiai események (áradások), a pestis és éhínség, adózási, műszeres mérések stb., feljegyzései. Az eurázsiai térségben, mint utaltunk rá, éghajlat/időjárást befolyásoló/módosító geológiai események a kis jégkorszakban az európai Vezúv, a Santorini (1707), a Réunion szigeti (1708), az izlandi Lak-Igar, (1783) és csendes-óceáni japán Fujiyama (1707), Asama (1783), s az indonéziai Tambora (1815) vulkánkitörések, amelyek a Földre

⁸⁸ Lásd: MTA Honlapja, Magyar Tudomány Hírei. 2015.04.08. Online. (Hozzáférés: 2015.10.05.)

⁸⁹ A lóhiány pótlására a német Karl Drais 1817 júniusában mutatta be új találmányát, a *velocipédet*, azaz a „*hobbi-lovat*”, a lábbal hajtható kétkerekű bicikli előfutárát. (Lásd: Harangi Sz., MTA Honlapja, Magyar Tudomány Hírei. 2015.04.08., Hozzáférés: 2015.10.05.)

⁹⁰ Például Lord Byron *Sötétség* című versének sorait ihlette a szélsőséges időjárás, amelyet a Genfi-tó partján írt: „Álmodt láttam, s nem álom volt csupán. / Kihuny a fényes nap, s a csillagok / Az örök térben vakon tébolyogtak, / Út – vesztve, fénytelen, s a megfagyott föld / Feketén ingott a holdtalan űrben. / Reggel jött, ment, jött – s nem hozott napot, / S az emberek feledtek szenvedélyt / A pusztá rettetében, és szívük / Önző fényt kérő imává fagyott” (Tótfalusi István fordítása). Hasonlóan 1816 nyarán az akkori időjárási körülmények a Genfi-tó partján hatással voltak Mary Shelley *Frankenstein* című regénye megírására. A különös színekben játszó naplementék William Turner festészeti stílusában is megmutatkoztak: például tájképein uralkodóvá vált a vörös, a narancs és a sárga színek kombinációja. Az akkori hazai időjárási viszonyok ihlették Kisfaludy Károlynak az 1810-es évek végén készült *Éjjeli szélvész* című festményét. A szolidaritási intézmények, mint például a *biztosítópénztárak* létrehozása is ezekben szűkös években történik, amelyekben ellenszolgáltatás nélkül tarthatták az emberek a megtakarításaikat. (Lásd: MTA Honlapja, Magyar Tudomány Hírei. 2015.04.08. Hozzáférés: 2015.10.05.)

⁹¹ A jelentős szennyezőanyag-kibocsátás miatt a modern társadalmak is sérülékenyek, és vélhetően hasonlóképpen drámaian érintené őket egy Tambora – kitöréshez fogható környezeti katasztrófa. A kérdés pedig nem az, hogy bekövetkezhessen-e még ilyen esemény, hanem az, hogy mikor következik be. Ennek az esélye évszázadunkban 25-30%, ami nem kevés. Ez pedig újabb kérdést vet fel: vajon a modern társadalmak megfelelően fel lesznek-e készülve egy hasonló természeti csapásra? (Lásd: Harangi Szabolcs, az MTA-ELTE Vulkanológiai Kutatócsoport beszámolója. In: MTA Honlapja, Magyar Tudomány Hírei. (Hozzáférés: 2015.10.05.)

jutó napsugárzás mennyiségnek ingadozását idézték elő.⁹² Nem véletlen, hogy a kis jégkorszak beálltának okai közt többen a naptevékenység csökkenését, illetve enyhe visszaesését emelik ki.⁹³ Ugyanis a vulkánkitörések nyomán keletkezett vulkáni hamu hatással van a felhőképződésre, s ezáltal a klímára. A felhők befolyásolják, hogy mennyi napsugárzás éri a föld felszínét. A sztratoszférába került kén-gázok, szén-dioxid nemcsak a légkört szennyezik, hanem föld felszínét is. Az angol Phil Jones és az amerikai Michael Mann feltételezték, hogy a 17. században globálisan hidegebb volt (0,5–1 Celsius fokig) mint a 20. században. Amit az ún. Maunder-minimummal magyaráztak, vagyis 1645–1715 évtizedeiben Földet (el)érő kevesebb kozmikus sugárzás, kisebb mértékű felhősödést okozott. Általánosabb értelemben, amikor a naptevékenység gyenge, több felhő keletkezik, és kevesebb napfény jutott el a földfelszínre. A kis jégkorszakot megelőzően, a középkori optimum idején 900–1250 között volt intenzív naptevékenység, emiatt is melegebbek voltak az évszakok. A vikingek például ekkor telepedtek le Grönlandon. A változás az egész észak-atlanti térségben érezhető volt.⁹⁴ Ezzel szemben a kis jégkorszakhoz hasonló lehűlési időszakból (középkori pessimum 5–9. század) is vannak feljegyzések, amelyek szintén a vulkáni tevékenységek által befolyásolt gyenge naptevékenységre utalnak: A szerzetes-krónikás, Epheszoszi János (505–585) feljegyezte, hogy 535-ben: „*Jel jött a Napból, amilyen fajtát soha ezelőtt senki sem látott és nem is számolt be ilyenről. A Nap elsötétült és tizennyolc hónapon át tartott a sötétsége. Mindennap úgy négy órát süttött, és még ez a fény is halovány árnyék volt csupán.*” Prokopiosz, bizánci történetíró (6.század) szintén a napfolttevékenységre utaló jelenségekről számolt be: „És ebben az évben került sor a legrémisztőbb előjelre. Merthogy a Nap ragyogás nélkül bocsátotta ki fényét, ahogy a Hold ebben az egész esztendőben, és szerfelett olyannak tűnt, mint a fogatkozásban levő Nap, mivelhogy sugarai nem voltak sem világosak, sem olyanok, amilyenek megszokhattuk.”⁹⁵ A kora középkori hivatkozások is arra utalnak, hogy a lehűlés és a napfolttevékenység csökkenése között korreláció áll fenn. Erre, valamint geológiai háttérű eseményre utalhat a Harangi által idézett kínai Ming – dinasztia idején az 1450-es évek-

⁹² A bioszférát, így a Föld éghajlatát befolyásoló, illetve alakító természetes tényezők: naptevékenység és vulkánkitörések illetően (Lásd: 27. lábjegyzet.)

⁹³ Reid, C. G. In: *Climatic Change*, 37 (1997), 391–405.

⁹⁴ Az egyik elmélet szerint a napciklus a földi klímára a felhőképződésen keresztül van hatással. A felhők fontos szerepet játszanak a klíma alakításában, mivel meghatározzák, hogy mennyi napsugárzás éri el a felszínt, ugyanakkor a kifelé sugárzó infravörös sugarakat visszaverik, így üvegházhatást hoznak létre. A felhők vízpárából állnak, amik képződéséhez a levegőben lebegő szilárd részecskékre van szükség (ezt aeroszolnak nevezik). Ennek az aeroszolnak több természetes forrása van, ilyenek a porviharok, a tengeri párolgás (ez só csippecet tartalmaz), és a vulkánkitörések. Mesterséges forrásai az ipari füst kibocsátás és az autók kipufogógázai. A világszerte irányból a felső atmoszférába érkező kozmikus sugarak kémiai reakciókat segíthetnek elő, ami aeroszol, és így felhők képződéséhez vezet. A Földet elérő kozmikus sugárzás mértéke azonban függ a naptevékenység mértékétől. A Nap erősebb mágneses tere erősebb bolygóközi mágneses teret jelent, ez pedig jobban visszaveri a naprendszerbe érkező kozmikus sugarakat. A Földet elérő kevesebb kozmikus sugárzás kisebb mértékű felhősödést okoz, emiatt több napsugárzás éri el a földfelszínt. Az ún. Maunder-minimum alatt a naptevékenység gyenge volt, több kozmikus sugárzás érte a Földet, emiatt több felhő keletkezett, és kevesebb napfény érte el a földfelszínt. A fizikai mechanizmus, amely magyarázatot adna arra, hogy naptevékenység hogyan befolyásolja a Föld éghajlatát nem ismert, és egyetlen epizód nem bizonyítja, hogy alacsonyabb napfolt tevékenység lehűléshez vezet. Azonban, ha igazi, akkor a jelenség arra utalhat, hogy a Nap képes befolyásolni a Föld éghajlatának még kisebb ingadozásait is. (Lásd: Hoyt, D. V. – Schatten, K. H. 1997. 51–70.)

⁹⁵ Keys, D. 2002. 31, 39.

ből származó feljegyzés is: „*Tavasszal folyamatos hóesés pusztítja a termést... több tízezer esnek áldozatul a fagyos időjárásnak... éhínség(nek), a Jangce folyó déli területén 40 napon keresztül esik a hó,...(a) tavak, sőt a Sárga-tenger vize is befagyott.*”

Európában a csillagvizsgálók rendszeressé váló megfigyeléseivel párhuzamosan feltételezték, hogy a korábbi évszázadokban is a napfoltok száma kapcsolatos a naptevékenység csökkenő-növekvő ingadozásával. Ma már többen egyetértenek abban, hogy a kis jégkorszak mintegy ötszáz éves időszakának uralkodó lehülési tendenciája, és szélsőséges kilengései a naptevékenység csökkenésével magyarázhatók.⁹⁶ A geofizikusok egy csoportja a jégmintákban kimutatta, hogy vulkanizmusra utaló jeleket tartalmaznak és a kis jégkorszak leghidegebb időszakaival esnek egybe. A késő közép- és kora újkorban 1250–1500 és 1550–1700 közötti időszakokban, a jégminták alapján volt legintenzívebb a vulkáni tevékenység.⁹⁷

A kis jégkorszakban a Maunder-minimumot három erős lehülési időszakban feltételezik: 1303–1370 (és/vagy 1450–1540, Spörer-minimum), 1570–1630, 1814–1860. A napfolttevékenységnek ciklusait rövidebb melegedési időszakok szakítják meg. Ennek megfigyelése a csillagászati távcső felfedezése (1610- 1611) nyomán egyre rendszeresebbé vált. Ezeket a megfigyeléseket és levéltári adatokat felhasználva az angol Maunder feltételezte, hogy 1645–1715 között öt napfoltciklus volt, és nagyjából tizenegy évenként csökkent a naptevékenység.⁹⁸ E. Ladurie hőmérséklet visszaesését illetően két csúcsidezőszakot emel ki: az első nagy (*hyper*) időszaka 1570–1630, ezt követően a kis jégkorszakra általánosan jellemző klíma áll vissza. A második 1815–1859/60 közötti periódus legfőbb jellemzője szinte mindenütt a nagy téli, illetve Észak-Amerika keleti partvidékén a nyári (június, július) havazások, hidegek.⁹⁹ Ezzel magyarázzák, hogy az egymást követő napfoltciklusok (Maunder- minimum:1645–1715) Európában rendkívül hideg telekkel jártak, azonban ez nem jelenti azt, hogy globális jelenség is lett volna, és azt sem, hogy egészében földrészünkre korlátozódott volna. Érvényessége inkább az északi félteke amerikai- és eurázsiai térségére valószínű. Tény viszont, hogy a Maunder-minimum (a napfolttevékenység ciklusai) nagymértékben befolyásolták az északi félteke (Amerika, Európa, Japán, Kína) évszakai időjárásának fluktuációját.¹⁰⁰ Mindezt annak tulajdonítják, hogy Nap csupán igen minimális számú napfoltot produkált, és ezáltal jelentősen csökkent a napsugárzás intenzitása. A sugárzás intenzitásának akár minimális csökkenése is szignifikáns hőmérséklet-csökkenést okozhat a Földön, és az említett időszakot vizsgálva a jelenséget karbonizotopos mérésekkel igazolták. Aktív Nap (tehát erős napfolttevékenység) esetén az erős napszél és a Föld mágneses mezeje közötti

⁹⁶ Reid, C. G. In: *Climatic Change*, 37 (1997), 401–405.

⁹⁷ Hammer, U. Claus et al., In: *Journal of Volcanology and Geothermal Research*. 11(1981), 3–10.

⁹⁸ 1976-ban az amerikai csillagász John Allen Eddy megerősítette, hogy történelmi adatok, amelyek a 17. és 18. századi csillagászoktól fennmaradtak arra utalnak, hogy figyelmes és szorgalmas megfigyelői voltak a naptevékenységnek. Eddy megállapítását részletes Carbon- 14 vizsgálatokkal támasztotta alá, ugyanakkor kiemelte, hogy két különböző történelmi korszakok napfolttevékenység hasonlatos lehet. Eddy nevezte el 1645–1715 közötti naptevékenység csökkenését kimutató angol E.W. Maunder (1851-1928) után Maunder-minimumnak. Szintén Eddy nevezi el az 1450– 1540 közötti mintegy száz év naptevékenységét vizsgáló német Gustav Spörer után Spörer- minimumnak.(Lásd: Eddy, J. A. 1976, *Science*, 192, 1189.). Vö. Le Roy Ladurie, E. 2004. 414–422.

⁹⁹ Le Roy Ladurie, E.– Vasak, A. 2007: 24–25.

¹⁰⁰ Le Roy Ladurie, E. 2004. 433.

kölcsönhatás miatt a kozmikus sugárzás részecskéi csak kis számban érik el az atmoszféra felső rétegét, így csak kevés C-14-es izotóp keletkezik. Napfoltminimum esetén az atmoszférát a gyenge napszél miatt nagy számban elérő kozmikus sugárzás részecskéi nagy mennyiségben hoznak létre C-14-es izotópot. A kis jégkorszak időszakára egy sor vulkánkitörés és igen heves pliniusi kitörés (a vezúvi kitöréshez hasonló, Kr.e.79.) is esett, miáltal nagy mennyiségű hamu, por, gázok (kén-dioxid) kerültek az atmoszférába. A mai vulkánkitörések tanulmányozása alapján az atmoszféra felső rétegeiben, a sztratoszférában lezajló korábbi hasonló folyamatok ismertek. A vulkanikus szilárd anyagok és gázok az atmoszférában akár évekig is megmaradhatnak, jelentős hatást gyakorolva ezzel a évszakok időjárására. A vulkáni tevékenységek közvetve, a naptevékenység ingadozásának befolyásolása révén vannak hatással az éghajlatra, ennek konkrét formáiról, fejleményeiről az alábbiakban még szót ejtünk.

2. LÉTFENNTARTÁS – BIOLÓGIAI TÉNYEZŐK

A bibliai tíz csapás közül a nyolcadik a sáskahad, amellyel Mózes és Áron megfenyegette az egyiptomi fáraót: „Mert ha nem akarod elbocsátani népem, akkor én holnap sáskákat hozok országod egész területére. Úgy ellepik a föld színét, hogy látni sem lehet a földet, és megeszik a maradékot, amelyet a jégeső megkímélt, és így megmaradt nektek. Lerágnak minden fát, amely a mezőn nő.”¹⁰¹

Ma már az európai kontinensen, a keleti (ukrán, orosz) területek kivételével, nincsenek sáskajárások. A kis jégkorszakban (13–19. század) viszont gyakoriak voltak a kelet-európai síkságról kiinduló sáskajárások a Kárpát-medencében és Közép-Európában. A kontinens északnyugati-térségeiben, a Brit-szigeteken a forrásokban alig esik szó kártevéseikről. A magyarországi és az erdélyi feljegyzésekben sűrűn emlegetett sáskajárások témaközpontú vizsgálódást igényelnek, ezért is csak tallózunk a források özönében.

A sáskafajták – vándorsáska (*Locusta migratoria*), marokkói sáska (*Docosturus maroccanus*), olasz sáska (*Calliptamus italicus*) – közül, a vándorsáska volt gyakori térségünkben az említett századokban. Méretük átlagban 3–5 cm, nem válogatósak, a fűféléket, gabonaféléket és a nádat, gyümölcsösöket, virágokat kedvelték, tenyészterületeik elsősorban tavak és folyók mente. Vándorlási útvonaluk az európai kontinensen a Kaszpi- és Fekete-tengertől északkeletre fekvő füves térségéből nyugat és délnyugati irányban a Kárpát-medencén keresztül vezetett. A vándorsáskarajok a széllal haladtak, és a szél sebességének függvényében naponta 100–200 kilométert is megtehettek, s a tengerszint felett 2000 méterig is felemelkedhettek. Egy raj 40–80 millió sáskatömeggel 1200 négyzetkilométert is elfoglalhatott négyzetkilométerenként. A rajok létszáma nemzedékenként 10-16-szorosára is nőhet.¹⁰²

¹⁰¹ Revidiált Károli Biblia. Mózes II. könyve. 10. fejezet. nyolcadik csapás: sáskajárás

¹⁰² Az olasz sáska (2–4 cm) többségében a kétszikű növényeket (pl. hüvelyesek, répafélék, lucerna) kedveli, és az egyszikűekre inkább csak zsenge állapotukban veszélyes, addig a marokkói sáska (2–3 cm) fűféléken él és különösen kedveli a gabonaféléket: az árpaféléket; de búzát, zabot, rozst is. (Lásd: Michael Chinery, Gordon Riley. 1991. Ízeltlábúak. Gondolat Kiadó, Fürkész könyvek. Budapest.) A vándorsáskák túlnyomóan fűféléket, gabonaféléket és a nádat kedvelik. Az olasz és a marokkói sáska jobbra kerül a nedves területeket. (Lásd: Kiss Andrea, A sáskajárások néhány területi és tájtörténeti vonatkozása a Kárpát-medencében. Sáskák és sáskajárások. In: Füleky Gy. (Szerk.). 2012. A táj változásai a Kárpát-medencében. Gödöllő. 123–132.) A nyugalmi időszakokban az egyiptomi vándorsáskák a Mauritániától a Szaharán és az Arab-félszigeten át Északnyugat-Indiáig terjedő 16 millió négyzetkilométeres területen élnek. A rajok azonban ennél sokkal messzebbre is eljutnak, így Spanyolországba, Oroszországba, Nigériába, Kenyába, Kelet-Indiába és Délnyugat-Azsiába. Összesen 60 ország, 32 millió négyzetkilométer szenvedhet el sáskajárást. Amerre jár, a raj mindenféle növényt felelt, sőt, ürülékével a maradékot is mérgezővé teszi az ember számára. A 20. és a 21. század sáskajárásai: 1926–1934, 1940–1948, 1949–1963, 1967–1969, 1987–1989 és 2003–2005. Például 1915 márciusa és októbere

Az ökológiai környezet, és ezen belül az időjárási viszonyok alakulása befolyásolta, főleg kikelés és vedlés idején, a sáskák adott éven belüli fejlődését. A sáskák tömeges vándorlásának okaira a biológusok többféle hipotézisét itt mellőzzük, mivel ezek továbbra vita tárgyát képezik. Több évszázados megfigyelésekből tudott, hogy vándorlásuk és az ezzel járó pusztítások a szárnyak kifejlődését követően kezdődik.¹⁰³ A kortársak közül is többen megfigyelték a vándorsáskákat, háromszéki Bod Péter például az 1749. évi sáskajárás idején jegyezte le, hogy, a „föld üregeiben és lyukaiban szerte elhelyezték tojásaikat, amelyekből kora tavasszal a nap melegének segítségével iszonyú sáskarajok keltek ki. Ezek annál ártalmasabbak voltak, hogy a repülésre alkalmas szárnyuk még nem nőtt ki, s lábukon mindenféle folyamként özönlöttek mindent lelegetve és csak a pusztá földet hagyva maguk után.”¹⁰⁴ A brassói krónikás (1609), „személyesen” ment „Hídvégre, így híven tudlak tájékoztatni kedves olvasóm arról,” hogy a sáskák „némelyiknek 6, a legtöbbnek 4 szárnya volt, s kemény fejük, mintha sisak lett volna rajta.” A marosvásárhelyi feljegyzés (1610) szerint: „öregtestű állat – a mi sáskáinknál nagyobb – szöke színű, szárnya szép tarka vala: a napnak fényét elfogta, mintha köd lett volna.” A soproni, 1682. augusztusi feljegyzés leírásában: „négy szárnyú sáskák hosszúsága ember-ujnyi volt, legtöbbjük ezüst színű és sárga volt. Komáromban 1784. júliusában szintén a méretéről megjegyzik: „Még csak olyan forma nagyságúak mint egy trücsök, nem is emelkedhetnek feljebb egy ember magasságnyíánál.”¹⁰⁵

Az alábbi hivatkozásokból is látni fogjuk, hogy a nagyobb sáskajárásokat rendszerint hosszabb-rövidebb tartamú száraz, meleg időszakok előzték meg, ezzel szemben a hűvös, csapadékos időjárás nem kedvezett rajzásuknak. Rendszerint, amikor a tavasz meleg volt, áprilisban is kikelhettek a tojások, ha pedig erősebb hideg volt, elpusztultak, viszont a forró nyarak és havas, hideg telek kedveztek a sáskapetéknek.

A sáskajárások a 18. századig Közép- és Nyugat-Európában, a kontinens egyes térségeiben a 19. században is, főleg a Kárpát-medencében és Észak-Itáliában bizonyos repülési sávokban nagy pusztításokat okoztak a kultúrnövényekben (gabonabetésekben, zöldséges kertekben, gyümölcsösökben), erdőkben, kaszálókon és legelőkben. A Kárpát-medencében, a sáskajárások első „állomása” rendszerint Erdély, ugyanis a Fekete-tengertől északra, északnyugatra fekvő síkságokról, a „bejáratott útvonaluk” főleg Moldván, és részben Oláhországon keresztül Erdélybe, majd innen Magyarország irányába vezetett. A vándorsáskák gyakori erdélyi látogatása ellentmondani látszik annak feltevésnek, hogy a sáskák vándorlását a hegyek felfogják. Ha ez így lett volna, akkor az erdélyi havasok (Kárpátok) részben vagy egészében védelmet kellett volna, hogy nyújtsanak a Kárpát-medence északkeleti és délkeleti térségének, sőt Közép-Európa délnyugati régióinak is. Ezzel szemben a Kárpátok erdélyi

közt az oszmán Palesztinában majdnem a teljes növényzetet elpusztította. (Lásd: *The Locust Plague*. Library of Congress. Digital Collections. Hozzáférés: 2017.07.20).

¹⁰³ Fajtatól függően a nyár végi, őszi tojásrakást követően a felnőtt sáskák elpusztulnak, míg a rendszerint kötött talajban lerakott tojások tömegesen vesznek akár kemény telet is a tavaszi kikelésig (lásd pl. Uvarov 1966). A tavaszi kikelés és négy vedlés után a szárnyak teljes kifejlődéséig, ami nyár közepén – végén fejeződik be, többnyire csak helyi, a kikelés közvetlen területét pusztítják. (Lásd: Kiss A. 2012. 123–124.sk.)

¹⁰⁴ Bod P. Önéletírása. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. 1750–1790. VIII. kötet. (é.n.) Budapest. 79–149.

¹⁰⁵ 7.8. Bielz, 34., Nagy Szabó, 103., Csányi, 64. (Idézi: Réthly A. 1962. 125, 128, 227., Réthly A. 1998. II. 441.)

átjáróin (főleg Ojtoz, Tömös, Vöröstorony) beözönlő sáskahadak először megszállták az erdélyi medencéket, majd a Magyar Alföldön át Bécsi – Medencét, Stájerországot, Szlavóniát, a dél-cseh – és dél-német területeket, valamint Észak-Itáliát. Az északi vonulásuk útvonala Galicián keresztül vezetett Lengyelország közép- és északi térségein át, Szilézia s a német területekre.¹⁰⁶

A nagy vándorsáska-járások Kárpát-medencén és Közép-Európán áthaladó útvonal térképe. Vázlat.

Forrás: Google earth. (Hozzáférés: 2017.08.31.)

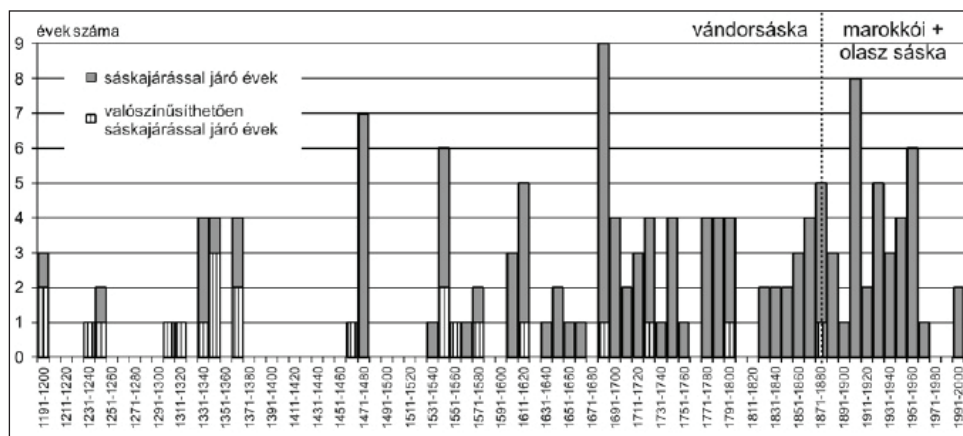
A Kárpát-medencében a sáskajárások időszakai változóak, viszont a vonulási útvonaluk sávjai nagyjából azonosak: rendszerint kelet felől Erdélyben Székelyföld (főleg a háromszéki Szépmező), Barcaság, Királyföld, Mezőség, Partium, Bánság, majd a magyar Nagyalföld, Dunántúl, Északkelet Lengyelország irányából pedig a Szepességen át vezetett a sáskarajok vonulása. Voltak időszakok, amikor tenyészterületeket hoztak létre, és több évig is elhúzódott ezekben a térségekben jelenlétük, és volt, amikor csak átvonultak.

A létfenntartás szempontjából nehézségek akkor jelentkeztek, amikor a sáskahadak tavasszal és a kora nyári hónapokban tönkretették a zöldellő vetéseket, vagy pedig a nyáron, sőt kora ősszel a megérett termést. A változás a 19. században történik, de ez nemcsak a rajok gyakoriságának ritkulásával kapcsolatos, hanem a sáskafajták felcserélődésével is. Míg a középkortól majdnem a 19. század végéig a kontinensen domináns kártevő a vándorsáska,

¹⁰⁶ Hermann– Sprenger 2010.. (Idézi: Kiss A. 2012. 124–125.)

ettől fogva a marakkói és részben az itáliai sáskafajta válik uralkodóvá. A vándorsáskák eltűnésében, illetve a marakkói és itáliai sáskafajták megjelenésében a 19. század második felében például Magyarországon több tényező játszott közre: a 18. század közepétől az irtási technikák hatékonysága, majd a folyók szabályozásával együtt járó tájátalakítás, a mocsaras területek lecsapolása, a termelési ágazatváltás, a művelési módszerek javulása. Mindez, főleg a folyók szabályozása, a mocsarak lecsapolása a vándorsáskák előhelyeinek (tojásrakó, táplálkozási helyek) felszámolásával járt együtt. A magyar Alföldön a szikes legelők átalakítása elhúzódtott, mivel az „alászántás” költséges volt, a legelővesztés károsította a gazdákat, így ezek a területek kedvezőek voltak továbbra is a vándorsáskáknak. A másik két – marakkói és itáliai – sáskafajta közül az utóbbi károkozásait említik a források, 1847-ben és 1876-ban Torontál, illetve Temes megyékben. Másfelől, azt is kell látnunk, hogy az általunk áttekintett adatbázisokban, a vándorsáska mellett, időnként más kártevők is szerepelnek (hernyók, eger, hörcsögök, bogarak, legyek stb.). Mindazonáltal, ha a pestis a késő középkor és az újkor meghatározó tömegbetegsége, úgy az aszály mellett a vándorsáska a vegetáció legveszélyesebb kártevője az említett korszakokban.

A sáskajárások időbeli megoszlása és gyakorisága a Kárpát-medencében

Forrás: Kiss A. 2012. Hozzáférés. 2017. 08.31.

Kiss Andrea a 12–20. század között a jelentősebb sáskajárások időbeli megoszlásáról és gyakoriságáról szerkesztett grafikonja egyrészt a fajtaváltás időpontját, másrészt a vándorlások gyakoriságát mutatja. A Kárpát-medencében, legalábbis a forrásadatolt helyszínek alapján a 14–19. század közötti 500 esztendőben a kelet-afrikai eredetű vándorsáska a legnagyobb kártevő, amellyel szemben a védekezés különböző módszerei többnyire hatástalanok voltak. A néhány nagyobb térbeli kiterjedésű, a Kárpát-medencét nyugati és déli irányba meghaladó sáskajárások kivételével, többségük lokális, kisebb-nagyobb tájegységekben (medencék, síkságok, folyóvölgyek, mocsaras helyek) gyakoriak, illetve visszatérő, ismétlődő ciklusok jellemzik mozgásukat. A sáskák vonulását és kártevéseit rendszerint, más, az élelemháztartást veszélyeztető tényezőkkel együtt (éghajlat időjárása, járvány stb.) említik a

forrásokban. Ebből a beállítódásból úgy tűnhet, hogy az említett tényezők között valamiféle összefüggés állhatott fenn. Inkább arról van szó, hogy a rossz éveket kiváltó tényezők között, igaz nem mindig, a sáskák kártevősei is vélt vagy valós kellékei a reprezentációknak. Viszonylagos érvénnyel, tehát nem kontinentális léptékű, hanem néhány egyidejű nagyobb térbeli kiterjedésű sáskajárásról is tudunk. Például a Fekete halált megelőző évtizedben, a krónikák narratíváiban „szomorú emlékezetű esztendő” 1337 (július – augusztus), amikor a „napkeletről” érkező sáskák tömegei Magyar-, Lengyel-, Cseh-, Horvát- Bajorország, Ausztria Sztíria, Karinthia, Krajna, Svábföld, Lombardia és Friuli tartomány földjeit lepték el. A zöld növényzetet mindenütt gyökeréig „kirágták”. A sáskák csapatokban jöttek, „mint a hadak”, az előhadat, a kisebb csapatokat, nagyobb tömegeik követték, „hirtelenséggel, mint legélesebb ollóval, a réteknek és szántóföldeknek minden növéseit lecsipdesték. Minek utána egy bizonyos tájt megemésztettek, az első sereg tovább indult, s azokat a nagy tábor csak akkor követte, midőn a harmattól, vagy esőtől megnehezedett testük kiszáradt.” A feljegyzések szerint még három esztendeig tartott a „veszedelmes jelenlétük”, mivel a szántóföldek barázdáiba, a bokrokba „tojásaikat” (petéiket) lerakták, melyek a következő év nyarán ismét ellepték a földeket. A „gondos nép” (Bajorországban) felkutatta fészkeiket, összegyűjtötte a lárvákat és „agyonverte” vagy elégette, néhány helyen a baromfikat hajtották ki a földekre, s ezekkel etették fel a tojásokat. „Ezt először nevelésnek tartották némelyek, de a következéskor mutatta, hogy hasznos volt.” A sáskák az említett országokban és régiókban 1338 nyarán is pusztítják a termést. Magyarországon, Erdély délnyugati kapujában Lippa és környéke szenved meg a sáskajárást 1338 nyarán: „nagy rajokban érkeztek a sáskák az egész vidéken a réteket, a mezőket rövid idő alatt tönkretették, kivéve a hegyaljai szőlőket.” A nyár folyamán a rendkívüli esőzések ellenére, a sáskák „félelmetes tömegben rajzottak nyugat felé, a Tisza és Duna mentén elterülő rónaságra.” A sáskajárást éhínség követte, melynek „sok ember esett áldozatául.”¹⁰⁷

Magyarországon az 1340–1342 évek nyarán ismét három éven át tartó sáskajárásokat jegyeztek fel a krónikák: a vetéseket tönkretették, „mindeneket megemésztvén”, a fákat és szőlőket „megkímélték.” A meleg nyarak, úgy tűnik, kedvezőek voltak a sáskajárásoknak, ugyanis 1346-ban Arad és vidékén az aszályos nyarat a sáskák és egerek okozta károk is emlékeztetessé tették. A források kontinensszerte együtt említik a meleg nyarakat és a sáskajárásokat (1345–1347, 1348, 1350, 1351, 1352, 1353). Vannak esetek, amikor az aszály, a sáska és egér okozta pusztítás együttjárt (Arad, 1346), vagy amikor a sáskák és egerek szétrágták a termést, ezzel ínséget idéztek elő (Magyarországon 1342). A legszörnyesebb helyzet, amikor pestis, sáska, egér, szárazság együtt vagy egymás után jelentkezik. Például a Magyar Királyságban 1348-ban, „döghalál, földindulás, nagy éhség és sáska három esztendeig regnáló az országban.” A Német-római Császárság területén, a lakonikus feljegyzés szerint 1355–1356-ban sáskajárás volt – következményeit nem ismerjük.¹⁰⁸ Magyarországon újabb sáska- és egérjárást 1364-ben és 1380-ban jegyeztek fel. Az éhséget 1364-ben nem a

¹⁰⁷ Schwicker 66., Pap I. 1822. 199., Term.Tud. Közlm. 1891. 439. (Idézi: Réthly A. 1962. 42–43.)

¹⁰⁸ Spangár 1738. 181, 184., Székely István, 31, 33., Term.Tud. Közlm. 1890. 43., 1897. 256., Budai Krónika, 1473. 64/b., Rodiczky, I. 1894. 27., Vom Zuge 1-2. (Idézi: Réthly A. 1962. 43.)

rágcsálók idézték elő, hanem a szárazság, 1380-ban pedig a rágcsálók hadát (sáska, egér) s a pestist együtt említik.¹⁰⁹

Magyarországot és Erdélyt a 15. században 1463-ban „*lepték el*” a sáskák, majd 1473-ban „*borzalmas mennyiségű sáska jött Erdélyből, Magyarországról Ausztriába.*” A lokális (Sopron) információk is megerősítik, hogy 1473–1475 közötti három évében nagy szárazság, rossz aratás és drágaság uralkodott az országban, amit súlyosbított a „*nagy sűrű sereg*” sáskajárás Magyarországon, Lengyelországban, Németországban, „*rémisztő kárt*” tettek. Lőcsére, mint írták 1474. „*Szent Lőrincor* (augusztus 10.) *este sáskák jöttek.*” Az általunk ismert forrásokban a 15. században az utolsó „nagy sáskajárás” 1478 júliusában volt, amikor ismét szárazság és pestisjárvány dühöngött Magyarországon.¹¹⁰

A 16. században az első adat a kipcsak (ukrajnai) puszták felől érkező sáskák pusztítására Magyarországon, Lengyelországban, sőt a külföldi feljegyzések szerint Észak-Itáliában, Milánó térségében 1536-ból származik. Erdélyben 1539-ben „*Urunk színeváltozásának napján*” (augusztus 6.) jegyezték fel „*napot elfödő*” újabb sáskajárást, amikor a „*sáskák a zabot felemésztették.*” A Magyar Királyság keleti régióiban a feljegyzések 1541–1544 közötti években többször tudósítanak sáskajárásokról.

Oláhországot, Erdélyt, Magyarországot 1541-ben a „*sáskák megint pusztítják*”, de – mint írják, – „*nagy részüket a polgárok és az egész tartomány (Erdély) lakosai csörgőkkel, kerepelőkkel elűzték, nagyobb részük viszont elpusztult, és az elhullottakból szanaszét nagy kupacok keletkeztek, melyekkel – hírek szerint – sokan malacokat hizlaltak.*” Királyföldön, Medgyesen 1541-ben „*Mária Magdolna – nap* (július 21.) *utáni másnap oly csodálatos sok sáska jelent meg, hogy a Napot elsötétítették. Az emberek csengőkkel, réztányérokkal s mindenféle csendülő szerszámokkal mentek ki a mezőkre, de minden hiábavaló volt, mert Isten büntetése megkezdődött s egymást követő 2 évig tartott, a sáskák mindent felzabáltak, különösen a szőlőket, s nagy nyomorúságot okoztak.*” A Barcaságban 1541 júliusában, Szeben vidékén augusztusában jelentek meg a sáskák. A brassói földeken felkészülve várták, csengőkkel, kerepelőkkel üzték el őket. „*Lőrinc nap* (augusztus 10.) *után átrepültek a városon, újból felkészültek elkergetésükre, de oly nagy tömegben voltak, hogy a parasztok velük a disznókat hizlalták, a sáskák egy részét Erdélyből Magyarországra kergették.*” A nagyszebeni feljegyzés emlékezetében 1541 augusztusában „*igen sok sáska ereszkedett le Erdélybe, mindenféle színűek voltak és eltérő rajzolatúak. Végül oly tömegekben pusztították, hogy velük disznókat hizlaltak.*” Arad vidékén ugyanakkor a sáskák a „*gabonát felemésztették.*” Borsos Sebestyén krónikájában megjegyzi, hogy a „*lacuste innumerabilis*” (megszámlálhatatlan sáskák) Moldovából jöttek Erdélybe 1542-ben. A külföldi feljegyzések alapján legalábbis – úgy tűnik, – kontinensszerte (Franciaország, Itália) 1542–1543-ban sáskajárások voltak. Magyarországon pedig 1542-ben pestis, szárazság, inség mellett, „*még a keletről jövő sáskák nagy sokasága, a veteményt s szőlőket felfalá.*”

A Szepeességben, a késmárki krónika emlékezetében 1544 „*Lőrinc napja* (augusztus 5.) *előtti kedden, nemcsak itt, hanem Lengyelországban és Erdélyben, ... olyan sűrű tömegben jöttek*” a sáskák, hogy „*a templom és a házak nem voltak miattuk láthatók. A sáskák ott és mindenütt*

¹⁰⁹ Podhraczký, Chronica 359., Kadocsa, 90., Bonfini. (Idézi: Réthly A. 1962. 44.)

¹¹⁰ 8. Bielz 6, 70., Trausch, I. 40., Ruisz-Hanusz, Tört.Tár. 1891. 47. Hain, G. 14., Rodiczky, I. 1894. 27., Vom Zuge 3. (Idézi: Réthly A. 1962. 52–54.)

merre elvonultak, a gabonát, mely már kalászköbba szökkent, felfalták, s amikor letelepedtek, kéttenyérnyi vastagságban voltak egymás felett. A késmárkiak nagy tömegben botokkal, széna-hányó villákkal és más gazdasági eszközökkel öt egymást követő napon kivonultak a határaikra és elűzték a sáskákat, úgyhogy kevés kárt okozhattak.” Az ezt követő 1545. évben Késmárkon a pestis után ismét megjelentek a sáskák, „ezek az egész Szepességet elpusztították. Minden védőintézkedés hasztalan volt.” Erdélyben 1544-ben „István király ünnepe előtt hétfőn (augusztus 19.) Szeben fölé szálltak, és nagy számuk miatt nem láthattuk a Napot és előre sejtettük, hogy a jövőben veszélyek támadnak ellenünk.” A Szepességben Késmárkon, Lőcsén (1546) ismét sáskajárás jegyezték fel: a késmárkiak a sáskák „nagy tömegét szedték össze, kocsikon elvitték és egy aknába öntötték.” Lőcsén és „más szepességi helyeken, három keresztbe állított kézvastagságnyi-ra feküdtek a földön” a sáskák. „Ezt nagy drágaság követte: a nép réztányérokkal s mindenféle harangokkal vonult ki, szalmával tüzet gyújtottak s így kergették azokat az erdőbe.”¹¹¹

A hivatkozásokban az ellentmondások abból adódnak, hogy a sáskajárások rendszerint a nyári (augusztusi) hónapokban gyakoriak, ugyanakkor a források által említett években a nyári évszak időjárására a „nagy szárazság”, „aszály” jelzőket használják. Ha ez így volt, akkor a kérdés az, hogy mit „zabáltak” fel a sáskák. Valószínűleg a nyarak azért nem lehetnek annyira szárazak, hogy a sáskáknak nem maradt volna ennivaló. Vagy pedig, a biológiai magyarázatokkal szemben, egyszerűen arról lehet szó, hogy a Kelet-európai síkságon beállt aszályos nyári évszak váltotta ki a vándorlásukat. Ha ez így volt, akkor a sáskajárások időnkénti megjelenése a Kárpát-medencében és a kontinens ettől nyugatabbra eső részein élelemkereső vándorlás lehetett. Ezzel kapcsolatos másik kérdés a sáskák „fogyasztási szokásait” érinti: a forrásokban rendszerint „kedvenceik” a kultúrnövények (gabonavetések, szőlők, kerti vetemények, káposztásföldek stb.), és ritkábban az erdeinövényzet, például a fenyőfák tűlevelei, így a fenyőerdők nem tartoztak kedvenceik körébe.

A 16. század második felében a Szepességben „1569-ben egy a megye legnagyobb részét csodaszerű rögtönsséggel ellepő sáskasereg tette tönkre, majdnem minden vetéseket a vidékünkön, nagy nyomor, sőt éhhalál volt e csapás következménye.” Az erdélyi Tordán 1578-ban „János napja (június 24.) körül felhőszakadás volt, (...) rendkívül sok egér jött elő, az emberek csodálkozására a nagy vízben úsztak, anélkül, hogy megfulladtak volna. Mindent felzabáltak, amit a víz meghagyott.” A májusi jégverést követően (1587) a soproni krónikás is arról számol be, hogy szőlőkben a megmaradt tökéket „az egerek rágták le, és hordták el. Az egerek ebben az évben jelentek meg és 1590-ben is pusztítottak, oly sok volt belőlük a mezőkön, szántókon, földeken és a szőlőkertekben, hogy azoktól dolgozni sem lehetett, és a munka kenyeke sem volt biztonságban. Végül elszéledtek Kőszeg és Nagykanizsa irányában.”

Szamosközi említi, hogy „ritkán van példa, csodaszámba megy,” hogy a sáskák 1603-ban „április és május hónapokban az ország (Erdély) keleti feléből nagy zúgással özönlöttek, az eget fenyegető homállyal szélesen elsötétítették.” A korabeli emberek tapasztalata

¹¹¹ Kadocsa 90, 91., Rodiczky, I. 1894. 27., Gyulafy, 1893. 115., 8. 14. Bielz, 10., Trausch, I. 53., 4a. Bielz 10., Hain, G. 8., 3. 15. 6a. Bielz 10. Rodiczky, I. 1894. 27., Sepsí Laczkó, III. 16., Emich 69., Borsos, I. 37., Rerum Hungaricum 630., Vidovich-Istvánfi 291., Generisch, I. 234., Wagner, An. Seep. II. 13, 112., Radó 92., Neues. Ung. Magaz. I. 56., Hain, G. 93. (Idézi: Réthly A. 1962. 69–75.)

megfigyelésen alapult, amelyek a jelenségek ismétlődése által bizonyos értelemben rendszerre, illetve szabályszerűsséggé álltak össze az emlékezetükben. Nem véletlen, hogy a sáskajárás tavaszi időpontja miatt használta Szamosközi a „ritkán”, „csodaszerű” jelzőket, ugyanis a sáskák vonulása, vándorlása rendszerint nyári hónapokban történt. Vagyis a megszokottól, szabálytól, a várhatótól eltérő, kivételes esemény a kortárs Szamosközit meglepi.

Erdélyben 1609 nyarán, augusztusban és kora ősszel, szeptemberben Szászföldön és Székelyföldön ismét sáskajárásról szólnak a terjedelmesebb feljegyzések. Nagyszeben 1609. augusztus 13-án a *„sáskák 3 órán át úgy elborították (az eget), hogy még a Nap is elsötétült. Másnap a polgárok nyársakkal, fejszékkel, csönkökkel és dobokkal kimentek, elkergették azokat, a megmaradtakat szénával és szalmával borítva elégették.”* A Szentháromság vasárnapja után (1609. augusztus 16-án), *„a sáskák igen sűrűn repültek át Oláhországból a barcasági mezőn, és a nagydisznói, valamint Brassó-földvári területen szállottak le. Mindenféle hangszerrel mindenütt összefutottak az emberek elűzésükre. Elűzve, átrepültek a ligeten és a nagyszebeni mezőn telepedtek le és télen át is maradtak.”* Egy másik feljegyzés leírása a kártevők barcasági útvonalát írta le: *„hatalmas és megszámlálhatatlan mennyiségű és annak, aki nem látta, hihetetlen tömegű sáska érkezett Oláhországból, amelyet azonban az Isten segítségével a barcasági embereink három nap múlva kiűztek. Földvár városánál, ahol az Oltot átrepülték egyenesen Hidvég felé tartottak.(...) Közel három esztendeig tartott (a sáskajárás) az országban.”*¹¹² A továbbiakban megemlíti, hogy a Barcaságban a sáskák kiűzésére 3000 ember vonult ki, lármafával, kepeléssel, de *„nem tudták azokat elkergetni,”* és augusztus 19-én a *„sáskák maguktól átmentek Földvár mellett az Olton.”* A Barcaságban 1611 augusztusában és 1613 júliusában a tömösi szoroson át Moldova – Oláhország felől érkező sáskák a szász feljegyzések visszatérő témája.¹¹³

A marosvásárhelyi Nagy Szabó krónikájából ismert, hogy 1609 nyara száraz volt. Egy másik, szintén Marosvásárhelyen jegyzett forrásból már többet tudunk meg: 1609-ben *„iszonyú sokaságú sáska Erdélybe jött vala,”* és *„ebben az esztendőben (1612) fogya ki az országból.”* Annak ellenére, hogy sok kárt tettek a sáskák, *„az Úr Isten oly igen nagy bővséget adott vala Erdélyben, hogy az 1609. és 1610. és 1611-ik esztendőben az vásárhelyi piacon”* olcsóság volt. A sáskajárás 1610 augusztusában Szatmár vidékét is érinti. Marosvásárhelyen szintén 1610 augusztusában jelennek meg újra, és *„közel három esztendeig”* tartózkodtak az *„országban.”*

A Barcaságban 1615 nyarán a jégverés okozta kárt szaporította *„a nagy tömegű egér, amely egész Erdélyben a jégtől meghagyott termékek nagy részét lerágta.”* A következő 1616. év májusában a kolozsvári feljegyzés a cserebogarakra panaszkodik. *„nagy kárt tőn a szőlőkben, hogy az ember nem győzte szedni: más felől meg két annyi volt rajta, annyira, hogy sok helyen semmi sem lett.”* Erdélybe 1618 szeptemberében, 1619. augusztus végén Moldovából Székelyföldre: *„hatalmas sáskatömeg jött, a napot elsötétítette, a zajtól nem nagyon féltek, (...) Mind felfalták, ami aratás után még megmaradt. Nem is egyszer történt ez, hanem azt a tömeget még néhányszor új csapatok követték, mind az Alsó-Barcaságban, mind pedig Erdély egyéb*

¹¹² Nagy Szabó, I. 103., Segesvári, IV. 172., Hain, D. 15., Trausch, I. 237., 7, 8 Bielz 34, 35., Trauschenfels 208., Bethlen, F. VI. 536. (Idézi: Réthly A. 1962. 125–128.)

¹¹³ Sváby 47., 3 Bielz.19., Bruckner, Szamosközi, III. 64., Hain 16., 5b, 15 Bielz 34., Bethlen, F. VI. 536., Kadosa 91., Rodiczky, I. 1894. 28., 8., Bielz 35., 5c. 5f. 5e. Bielz 35., Trauschenfels 208, 252., Segesvári, IV. 173. (Idézi: Réthly A. 1962. 90–127.)

részein. Ahol letelepedtek, ott alig lehetett őket elűzni.” Medgyesen szeptemberben „9 napig maradtak, mindent felzabáltak, anélkül, hogy a szőlőkben kárt tettek volna.” Több forrás megerősíti, hogy 1618 szeptemberében és októberében Erdélyben akkora volt a szárazság, hogy „a megrepedezett földön sok nagy hasadás keletkezett.” Nagyszebenben jegyezték fel lokális saskajarást 1638 októberében: a vörös-toronyi szoroson át jöttek Oláhországból, de nem okoztak kárt, „mert már mindent megettek volt, s így ismét visszavonultak a hegyekbe ahonnan jöttek.”

A Barcaságban 1645-ben nemcsak a jég verte el Brassó város egész határát, hanem „sok millió Oláhországból jött sáska is felfalta a megmaradt termést. Ezért az aratás igen rosszul sikerült.”

Segesvár jegyzője, G. Krauss beszéli el krónikájában, hogy 1649-ben „a sáskák jönnek ez nap (szeptember 2-án) Székelyföldről és a Barcaságból.(...) Mivel azonban a termés nagyrészt be volt már takarítva, különösebb kárt nem tehettek, de nehogy a város kertjeire és szőlőire leereszkedhessenek a barátok udvarának bástyájáról– mert arra vonultak– elkezdték azokat lödözni, a nép lármát csapott eszközökkel, csengőkkel, harangokkal felvonult. Miután azonban a járásban a sáskák leereszkedtek, tűzzel, égő szalmával védekeztek: az erdőbe szerenként vitték a tüzelhető anyagot s meggyújtották. A fák ágai a rajtuk lévő sáskák súlyától szinte letörtek. Meg kell jegyezni, hogy ez az ártalmas féreg kelet felől jött.”

Szepességben 1655 júliusában panaszkodnak az „ismételten nagy károkra, amelyeket a fehér testű és vörös fejű férgek okoztak. A gabonát és a káposztát egészen a gyökeréig lerágták. A búzát a lisztharmat is pusztította, így csak fél (nagyságú) szemek termettek.” Oroszország, Lengyelország felől Magyarországon 1658-ban a „sáskák három hatalmas serege” vonult át, „hulláik helyenként négy láb magasan felhalmozódva voltak találhatók.” A lőcsei feljegyzésben ismeretlen kártevőket említenek 1680 májusában: „igen sok hernyó volt ebben a hónapban, melyek a kertekben mindent felfaltak, ezekből júniusban oly sok fehérlepke lett, hogy azok az egész földet és várost annyira befedték, hogy seprővel lehetett leseperni, hasonló tömeget emberemlékezet óta nem láttak.” A következő, 1681. év áprilisában szintén Lőcse vidékén a sok hernyó és cserebogár tönkretette a kertekben a gyümölcsfákat, „semmi gyümölcs nem termett.” A Hanság felől vonuló sáskák 1682 augusztusában a Fertő tó nádasát felfalták, s „az emberek nagyon csodálkoztak ezeken a sáskákon, vajon mit hoznak magukkal: amikor a Nap melegen sütött, sok ezer szállott a tó irányába, mint egy sereg.” Győr körzetében 1683 augusztusában a mezőn a haditáborban a legyek „rútsul csípték” a lovakat, az embert: a lovakat nappal beásták a földbe, sok megdöglött. A legyek csípése még az „angol posztón” is áthatolt. Sopronban 1683-ban a nagy nyomorra panaszkodik a krónikás, a háború, a rossz utak miatt, és főleg amiatt, hogy a szőlőbogarak tömegesen „léptek fel” a szőlőkben, gyümölcsösökben, s az erdőkben a tölgyfákat csupasztították le.¹¹⁴

¹¹⁴ Erdélyország, II. 41., Segesvári, III. 126., Rodiczky, I. 1894. 28., Nagy Szabó, I. 103., 7. Bielz 36., Trausch, I. 279., Segesvári, IV. 185, 186., Trausch I. 292, 293., Hain, G. 16., Krauss, G. I. 132, 179., Trauschenfels 338., Hain, G. 262, 472, 482., Kadocsa, 91., Rodaczky, I. 1894. 28., Csányi 64., Takács I. 593., Csányi 70, 68., Babotsay, 1901. 501. Erdélyi haddal volt naplóíró, Inczédi 8. (Idézi: Réthly A. 1962. 127–227.). Vö: Trausch, J. 1847. 238–240., Trauschenfels, E. 1860. 201–210.

Sáskajárás Magyarországon. Rézmetszet a XVII. sz. második feléből.

Forrás: Történelmi Képcsarnok

Sopron vidékének vegetációját 1684 nyarán a sáskák, a hernyók pusztítják: „*este nagy tömegben jelentek meg a sáskák...a Magyar kapu felől, átrepülték az egész várost Somfalva és Ágfalva irányába. Ahol leereszkedtek a szántóföldeken és szőlőkben, nagy kárt tettek.*” A hernyók „*nemcsak az erdők fáit rágták le annyira teljesen, mintha a fák elszáradtak volna, hanem még a gyümölcsfákat is, sőt a gabonaföldeken, valamint a szőlőkben is, mert az erdőben már nem volt mit enniük, és így az erdőhöz közeli szőlőkbe kúsztak és azok hajtásait lerágták. Még nem fordult elő, hogy a hernyók a szőlőkben ilyen pusztításokat tettek volna.*” Sopron városának krónikája 1685-ben az őszt melegebbnek ítélte meg, mint a nyarat, és a „*sáskák ebben az évben a Fertő-tó melletti nádasban tartózkodtak, de a szőlőkben is sok kárt tettek. Az emberek a szőlőkben különféle eszközökkel, lövésekkel, dobolással, vasdorongokkal lármát csaptak: a sáskák a tó nádasába repültek és a fiatal nádaszt is felfalták.*” Sopron város tanácsa 1686 áprilisában „*5 tallér büntetés terhe alatt elrendelte, hogy gyűjteni kell a cserebogarakat, de túl későn fogtak hozzá: ha idejében kezdik a szedést, sikerült volna a kárt elhárítani. A jövőben jobban kell majd gondolni arra, hogy a bogarakat szedjék.*” A soproni szőlőkbe „*betörték és nagy károkat okoztak*” a sáskák 1686 szeptemberében is. Megpróbálták elűzni őket, de sikertelenül. „*Négy bányász éjjel lejtött és a balfiaknak is napkelte előtt kellett jönniük mindegyik egy csapófélével, amelyen alul 4 szögletes lécz volt, és így mentek a sáskákra korán reggel, napkelte előtt, mert akkor még dermedtek voltak. A sáskák a tó felé vastagon feküdtek és jó sok ezret agyonvertek, de mindez annyi volt, mint a semmi: ezután*

mozsarakkal mentek a szőlőkbe és beléjük lőttek, valamint dobszóval riasztották a sáskákat. De mindez nem sokat ért, és az emberek nagyon elcsüggedtek.”

Csányi János német nyelven Sopronban megjelent krónikájában (1687) néhány érdekes megfigyeléssel egészíti a Bruckner – krónika száraz tényközléseit. Csányi azt írja, hogy a soproniak mindenféle eszközökkel (mozsarakkal, muskétákkal stb.) vonultak ki a szőlőkbe a sáskák ellen, „de mert hűvös nap volt nem sikerült őket messzire elkergetni. (...) Harmadnapra (augusztus 13.) délben miután felmelegedett az idő, maguktól felemelkedtek, s elrepültek. (...) Ami sáskákat illeti, azok, amelyek nálunk nagy tömegben megtelepedtek és keltek ki (...) a dűlőkben, nagy károkat okoztak. A búzát zölden kellett learatni, s aki még menteni akart valamit, azok is csak üres szalmát hoztak haza. Megengedték, hogy vasárnap és ünnepnap is arathassanak. Nyomorúság volt csak látni is a szomszédos földeket, amit a sáskák elpusztítottak: eleinte a gabonát teljesen feketére elborították, melyeknek előbb a kalászaikat rágták le, és az aratók csak a szalmát vághatták le. Aratás után a kondások disznáikkal bemehettek a földekre, s azok mindent felzabáltak, úgyhogy semmi belőlük (sáskákból) nem maradt földjeinken. Akkor még nem tudtak a fiatal sáskák repülni, és így a disznók azokat könnyen elpusztíthatták. Dél-felé Magyarországon, valamint a (Fertő) tó körül a sáskák olyan károkat okoztak a gabonában, hogy a részes aratóknak haza kellett menniük, mert nem volt mit learatni, mert a sáskák mindent már előre lezabáltak.” Ezzel szemben a Bruckner – krónika 1687-es évet „gabonában, borban, mindenféle terményben gazdag” évnek ítélte.¹¹⁵

Székelyföldön, Al-Csíkban, (Kozmás) 1690. augusztus végén jegyezték fel, hogy „keletről sűrű tömegekben jöven bé a sáskák Csíkban megállapodtak a Nagyerdőben, melyek közül a nagyobbak akkorák voltak, mint a verebek. Ugyanaz nap (augusztus 31.) este körül rettenetes szél támadván nyugatról”, majd eső is hullott. Viszont, úgy tűnik a sáskákat nem zavarta az eső, mert azt írják a továbbiakban, hogy „a sáskák minden zöldvetéseket megemésztettek Fel-Csíkban egészen Al-Csíknak közepéig.” Ebben az évben, vagyis 1690 szeptemberében több helyről sáskajárásokról számolnak be. Moldvából a sáskák „Istencapásul az országba jöttek”, Kolozsvárt „az aert (levegőt) megsötétítették,” Szepességben, Eperjesen „ahol leereszkedtek minden letaroltak: füvet, vetést s e félét, úgyhogy nem maradt más hátra, mint a feketeföld.”

Sopronban 1691-ben a városi tanács elrendelte, büntetés terhe alatt, hogy a cserebogarakat a szőlőkben szedni kell. A „rozst egészen megették” az egerek „rettenetes sokasága” (Ung vármegyében 1692. (június – augusztus), majd aratáskövetően „a sáskák sokasága érkezett el”, melyek „csak tűrhető kárt” tettek. Mivel rájuk „jött a hideg,” helyenként sok tojástartak le, tavasszal kikelvén „ismét rettenetes sokaságuk” lett. Kártevéseik miatt a megyében „igen nagy drágaság volt.” Mindezt tetézte „a benn lévő quartélyos hadak” ellátása.

A debreceni feljegyzés is arról számol be, hogy 1692. július 23-án „annyi sáskák jöttek vala bé városba, hogy a veres Torony csak közel-is alig látszott a sáskáknak sokasága miatt, sőt a mezőben és a levegő égből annyi repült, hogy távol fekete felhőknek mondatott volna lenni, mely sáskáknak elvesztéséért a Debreceni Ecclesia egynéhány csütörtökön böjtölt a

¹¹⁵ Csányi, 104., 123, 129, 133., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 228–235.)

templomban– is minden csütörtökön háromszor mentenek az isteni szolgálatra.” Erdélyben, Királyföldön, Nagyszeben és Szászsebes székekben 1692 augusztusában pusztított „nagy tömegű sáska.”

A tokaji és tarcali szőlőket 1693-ban megszállta a sáskák „képtelen sokasága,” és partokon, partokban a tojasokat lerakták, melyek „pünkösdi havának közepe táján... iszonyatos nagy mennyiségben kezdetek kibújni és a földekből kikelni.” A mádi határban lévő őszi és tavaszi „drágalátos vastag vetéseket szélteben által meg általtárta, emésztette, és egyik csoport alig ment el róla, hogy rájuk nyomban másik érkezett, és egy kalásziglan semmivé tette.”

Sopronban 1693. augusztus 11-én „dél körül Magyarország felől jöttek a sáskák Balfi szőlőbe.(...) Erre a balfi bíró kijött a jobbágyokkal, és dobokkal, lármát csaptak csörömpöltek, beléjük lőttek, mire a sáskák még az nap elrepültek a Lajta hegység felé.” Augusztus 23-án ismét megjelentek, a „csőszök kiabálással lövöldözéssel elkergették őket. (...) Sok embernek a zabját, kölesét, hajdináját, melyek még lábon állottak mind elpusztították.”

Erdélyben, Alvincen „rettenetes sok sűrű felleg formában jöttek a Maroson keresztül” a sáskák 1693 nyarán: „valahol ott megszállottak minden zöldséget megemésztettek és porrá tették: lövöldözéssel és kolomppal alig lehetett elkergetni. Ez előtt való három esztendővel az országban, sőt Magyarországon is a férgek sok károkat tettek a gabonában, füvekben, szőlőkben.”

A száraz nyár és őszi (1693) kedvezett az országos sáskajárásnak, amely végigsöpört Erdélyen, Magyarországon, Ausztrián, Németországon. Gothában és Boroszlóban a sáskák által okozott pusztítás emlékére érmekeket is vertek. Erdélyben, Bonchidán 1693 szeptemberében azt jegyezte fel Cserei, hogy Csíkszékből Somlyón és Biharban Váradon „rettenetes károkat tettek mind az vetésekben, mind az szőlőkben, kik között éktelen nagy sáskák látszódtak.” Ugyancsak 1693-ban Erdélyben és Magyarországon a Törökországból származó és kontinensszerte (Csehország, Szilézia, Németország) dühöngő pestisjárványról is írnak a feljegyzésekben. Sopronban, mint Csányi írja, 1693-ban „az egész országban sok volt a káposztahernyő, annyira, hogy az emberek káposztaföldjeit teljesen elpusztította, s aki nem elég szorgalmasan szedte a hernyókat, annak alig lett káposztája.” Délvidéken, Pazdicson pedig 1693-ban azt jegyezték fel, hogy „az tavalyi (1692) terméketlenség és az sáskáknak, egereknek és német kvártélyozóknak sokasága kenyernek nagy drágaságát okozta.”¹¹⁶

A 18. században a Kárpát-medencében az előző századhoz képest, legalábbis a feljegyzésekben, már ritkábbak a sáskajárások és az egyéb rágszálók kártevéseit ismertető beszámolók. Tér – időbeli megoszlásuk azonban egyenletlen, továbbra is gyakoribb Erdélyben a nyári száraz hónapokban. Van, ahol a kártevők pusztítása egybeesett a helyi epidémiák jellegű tömegbetegségekkel. A 18. században az antropogén állapotok viszonylag békésebbek, a létfenntartás alapját képező kultúrnövények védelme valamivel szervezettebb, mint a 17. században. Ennek ellenére a helyi szokások, hagyományok, eszközök, a szervezés behatárolják

¹¹⁶ Benkő K. Csík 123., Chron. Eperiesi 25., Cserei 1893. Historia, 24, 156, 227, 243., Rodiczky, 1894. I. 28., II. Apafi, 1900. 327., Bruckner, Pálóczi Horvát, 239., Kadocsa, 91., Babocsay, 1902. 11., Rumi 123., Csányi 154., Inczédi 18., Apor, Synopsis. 130., Hain, D. 22., Kadocsa 91., Péterffy, 1908. 207., Csányi, 155., Szirmay, 1897. (Idézi: Réthly A. 1962. 238–248.)

a védekezési eljárásokat. Felső-Magyarországon például 1728-ban száraz évet jegyeztek fel, május-júniusban a cserebogarak a „tölgyerdőket” (leveleit) pusztították. Erdélyben 1737-ben, Felső – Háromszéken Apor Péter versebe szedett soraiból tudjuk, hogy „szarvasmarhának nagy dőge,” a Barcaságban, Háromszéken a „mirigy halál” mellett, a „káposztánkat az sok hernyó elrontotta,/Négy forinton járt volt csak száz fő káposzta,/Csak kaphatta gazda jó szívvel megadta,/Kedves volt, valaki csak levelét kapta.” 4 forint. 100 fej káposzta.”

Szintén Felső-Háromszéken, Kézdiszék falvaiban (Torja, Oroszfalu, Sárfalva, Szászfalu, Nyújtód) Apor Péter jegyezte fel, hogy 1738 júniusában a „fekete férgek, annyira bűdösek voltak, hogy a bűztől a marhák sem tudtak legelőre menni”, ugyanakkor megint „marhadög” és nagy pestis pusztított a vidéken, és Erdély-szerte.

Magyarországon (Szarvas, Debrecen), Erdélyben 1746 júliusában valamint 1747 júniusában kelt feljegyzések marhavészről, sáskajárásról, nagy szárazságot követő záporosókról számolnak be: tavaszi búza alig termett, az őszi búzának nagy volt a szalmája, de kevés a magja, bor közepes lett. Nagyszeben, Orsova vidékén 1747 augusztusában – szeptemberében „borzalmas” sáskajárásról írtak: a „múlt évben (1746) Oláhországban letelepedett nagy sáskák a bodzai, vörös-toronyi, a tömösi szorosokon átjöttek, mégpedig egymást követő számtalan rajokban áramlottak be Erdélybe.” Az előző évben (1746) a sáskák Tatárországban minden gabonát felelték, a tatárok közül sokan az éhínségtől hajtva, a Pruton át Moldvába jöttek, „számosan közülük koldultak.” Mindez erősítheti fentebbi feltevésünket, hogy az 1747. évi erdélyi sáskajárást kiváltó tényezője a Kelet-európai síkságon az aszály okozta élelemhiány lehetett. Karánsebesen 1747 novemberében a sáskák pusztítása miatt az „egyes szerencsétlenül járt községek kukorica előleget kaptak. A Temesvár kormányhatósága megrója a kerületet, hogy nem jelentette be a sok kárt okozó sáskák betörését.” Siklós vidékét sem kímélték a sáskák, mint írják: „a föld felülete tele volt velük, (...) ellepték a szántóföldeket, és ami ott volt termés, virág, lomb, sarj, mag vagy fiatal fák hajtása és minden, ami ember és állat élet-szükséglete volt, felemészítették. Felfalták a föld fűvét és semmi zöldet sem hagytak, sem növényben sem fában, az egész vidéken őszre kelve a föld úgy mutatkozott, mint fagyos télben.” Békés megyében jegyezték fel 1748-ban, hogy a „mocsárban nyáron bögölyök oly roppant rajokban tanyáznak itt, hogy az egyedül járó szarvasmarhát megölik. Nyáron nappal nem lehet utazni, mert bögölyök csípésétől a lovak megvadulnak, vagy le hemperegnek, éjjel csak szűnyoghálóval védett szobában alhatni. A lakosság este szalmát vagy tőzeget éget a szűnyogok ellen.”¹¹⁷ Magyarország- és Erdély-szerte 1748 és 1749 száraz nyara a „nagy sáskajárást” ideje: a feljegyzések nagy része a védekezésről szól. Az Udvari Kamara (Budán) elrendelte 1748. március 9-én, hogy „az Erdélyből, Bánáttól s a határos országokból gyakran betörő sáskák ellen minden lehető módon kell védekezni: pusztítani, a disznókat a sáskák petéivel teli földekre kell redéreszteni.” Temesváron 1748 májusában a sáskatojásfészkek elpusztítása végett kiadott rendeletet megismétlik. Janova és Petrovo-Szello (Péterrész) bánáti falvakban (1748. május) a sáskák elűzése, mint jelentik, sikertelen, Lugos kerületben is sok a sáska, hasonlóan Sztancsova, Stella települések határában is. Az 1748. május végi jelentés szerint:

¹¹⁷ Nachrichten, 1728. 1052, 1197, 1219., Baróti I. 256., 152., Apor, Vers, 315., 316, Apor Synopsis, XI. 203., vers, I. 318–319., Hammer, A. Geschichte., Apor, II. 323., Kiss, M. G. Sz., XII. 1905. 78, 16, 10/b., Bielz, 63., Baróti, II. 205. Anyakönyv., B.R.M. E. II. 154. (Idézi: Réthly A. 1970. 128–180.)

a lippai kerület határában 30 szántóföldet leptek el a sáskák, szalmaégetéssel pusztítják. Az Udvari Kamara 1748 júniusában elrendelte: mivel a Bánságban a sáskák miatt rossz termés várható, „idegeneknek gabonát eladni nem szabad,” és kiviteli tilalmat rendelnek el.

A Békés, Borsod megyeik is sokat szenvedtek 1748-as pestises évben a sáskáktól. Több helyen 1748-ban (Borsod, Eger, Pápa, Siklós, Szarvas, Szentes, Hunyad, Al-Duna vidéke) nagy pusztítást tettek. A védekezés megszokott módjai mellett, például Siklóson, mint írják 1748 *„tavaszán újra megjelentek a sáskák. A nép nagy ijedséggel figyelte a jövőendő újabb csapást, mire ezek megnőnek. Ezért úgy fegyverkeztek ellenük, mint a vadállatok ellen. Voltak, akik szalmát hoztak a mezőre kocsikkal és azt szétszórva a földeken meggyújtották, mások árkot ástak, mások botokkal vagy hajlékony veszőkkel próbálták agyonverni a kártevőket. De mind hiábavaló volt. Amikor a Szűz csillagképe napközbe ért és a sáskáknak kinőttek szárnyai felemelkedtek a szabad ég alá, úgy, hogy a Napot is elhomályosították. Estefelé néhány kört irtak le a levegőben, és az éjszakai sötétségben elrepültek. A sáskajárást éhínség követte. Az előző évek tartalékaiból enyhítették azt.”* Torontál megyében 15 000 disznót hajtottak ki a mezőre, másutt emberekkel, marhákkal tapostatták a sáskákat. Tessedik Sámuel Szarvason azt ajánlja, hogy az iskolásoknak fizessenek pár krajcárt a sáska fontjáért és petéiért, így véget vethetnek a bajnak. Szandán (Nógrád megyében), mint Frivaldszky írja, *„a sáskák a falut mérföldnyi távolságban oly tömegben vették körül, hogy egy lovas huszár alig tudott keresztül gázolni rajtuk.”* Szentes határát 1748 óta pusztító a sáskáktól csak 1750. július hónapban „szabadultak meg.”

Erdélyben, Szeben vidékén a „Trinitatis utáni 10-ik vasárnapon (1749. augusztus 10-én) déli 12 órakor jött a sáskaraj Brassó felől, Fogarason, Árpáson és Kercen át, ahol borzalmas károkat okozott, majd (...) Szakadát felé vonultak: legnagyobb rajok Felek irányában, az Olt mellett vonultak lefelé.”

A háromszéki Bod Péter emlékezete szerint: *„A folyó 1749. évben a sáskák Erdélynek sok részében igen nagy károkat okoztak a vetésekben. Az előző év július hónapjában néhány sáskaraj érkezett Moldovából Erdélybe, amelyek nemcsak károkat okoztak, hanem föld üregeiben és lyukaiban szerte elhelyezték tojásaikat, amelyekből kora tavasszal a nap melegével segítségével iszonyú sáskarajok keltek ki. Ezek annál ártalmasabbak voltak, hogy a repülésre alkalmas szárnyuk még nem nőtt ki, s lábukon mindenféle folyamként özönlöttek mindent lelegetve és csak a pusztta földet hagyva maguk után. Ezért a kormányzószék parancsára taposták, égették őket stb. Azonfelül böjttel és könyörgéssel kérték az Istent, hogy a tartományt ettől a bajtól szabadítsa meg. (...) miután szárnyaik kinőttek, különféle rajaik eltávoztak Magyarország felé és végül a hátramaradtak is elpusztultak.”*¹¹⁸ Bod Péter a sáskák vegetációpusztító folyamatának leírása, közvetlen megfigyelésre utal, ezzel szemben a kormányzószék védekezési intézkedéseiben, láthatóan, keverednek az empirikus és vallási, rituális gyakorlatok. A szóban forgó években, úgy tűnik a sáskajárás a Kárpát-medence nagyobb régióit érintő jelenség lehetett.

A Bánságban Versec, Vojvodinec és Újpalánka vidékét is „az 1749 év nyarán a sáskák lepték el, oly mérvű pusztítást vittek végbe, hogy a helység összes lakosságát ki kellett

¹¹⁸ Bod Péter, (é.n.) Önletírása. 125–149.

rendelni azok megsemmisítésére.” Temesváron pedig körlevélben (augusztus 3.), cselekvési útmutatásokat adnak a kerületi hivatalnokoknak a „gyakran betörő sáskák ellen.” A temesvári intézőség jelenti, hogy a nagy mennyiségű sáskát, miután a kukoricában némi kárt tettek, a Maroson túlra üzték. A következő évben 1750 júliusában Temesváron a hatóság intézkedik, hogy „mindazon járási alkalmazottak, akiknek a termését a sáskák elpusztították, készpénzfizetés ellenében természetbeni járandóságban részesüljenek.”

Debrecenben „N. Veresmarti János úr referálja, hogy a Hortobágyon túl a Ludas körül mintegy két dűlőföldön számtalan apró sáska van, amely végre determináltatott, hogy minden uccából száz- száz borona álltassék: minden boronára szög rakattassék, úgy rontassék a sáska: a kapitányok állítanak ki fizetés nélkül a boronákat. Ha így sem lehet ártani, szalmával vagy olyan szénával kell hinteni, s megégetni a sáskákat.”

Az Oláhországból betört sáskák okozta károk miatt Karánsebesen (1749. augusztusában) 450 köből segítséget kérnek a Lugosnak beszolgáltatott tizedgabonából. Lippa és Lugos, Omor, Orsova vidékére szintén 1749 augusztusában törnek be a sáskák a kerület kukorica-földjeire, és jelentik (Lugosról), hogy a Maroson túlra üzték a kártevőket, de megjegyzik: „bár mindent elkövettek ellenük, mégis számba vehető kárt okoztak.”

Magyarországon a szentesi határt pusztító saskajáráson kívül, a soproni Bruckner-krónika emlékezik meg az évszázad legnagyobb károkozójáról: 1749. augusztus 19-én érkeztek meg és „körül repültek a várost, tömegük elsötétítette a napot. Az emberek stukákkal és lövedékekkel belelőttek a rajokba, ekkor a Fertő-tó felé repültek, s leereszkedtek a szőlőkre, sok kárt is okozva. 21-én sok ember puskákkal, pisztolyokkal, kapával és ölő szerszámokkal reájuk tört. A sáskákkal megvívott harc szerencsés kimenetelével a sáskák ezrei pusztultak el, de közülünk egy ember is meghalt.”

Budán, mint írják– 1750. július 29-én,– a rektor a magisztrátus sürgetésére „három napos könyörgést kezdtünk el a Collegium templomában a sáskák és a nagy károkkal fenyegető vihar elhárítása végett.” A sáskák kártevése főleg az ország déli vármegyéiben jelentősebb 1750 június-szeptember hónapokban: Kiszombor, Szabadka, Maros és Tisza mente, Maros – Tisza szöge, Csanád, Szeged, Újbesenyő, Komlós stb. települések határában pusztítanak a sáskák. Helyenként arra panaszkodtak, hogy „a disznók egyedül nem képesek a sáskákat elpusztítani, kéri, hogy a szomszéd falvak disznói is tereltessenek oda a sáskák pusztítására.”¹¹⁹

A hivatkozásokból láthattuk, hogy a Temesi Bánságot a 18. században gyakran látogatják a sáskák, ez azzal magyarázható, hogy a Temes- és Béga – völgy mocsarainak ármentesítési, csatornaásási munkálatai 1727-ben elkezdődtek ugyan, de csak 1799–1808 között fejeződnek be.¹²⁰ Így a sáskák számára a mocsaras vidék tenyészterület és tápláló hely is volt. A sáskák elleni központilag irányított védekezést itt alkalmazzák először, mivel a pozsareváci békét (1718) követően Bécs közvetlen igazgatása alá vonta a területet. Mária Terézia 1749-en kelt rendeletét

¹¹⁹ Baróti, I. 80., 82, 83, 203–204, 209, 426., Baróti, II. 266, 527., Anyakönyv., Kadocsa, 92., Horváth–Tóth, 39., Palugyay, IV. 252, 148/a. lbj., Apor, Synopsis, XI. 246., 16. Bielz, 64., Baróti, I. 211, 212., Millekor, Versec. I. 126., Baróti, I. 209, 479, 531., Debrecen 1747/357., Baróti, II. 42, 104, 156, 479, 207–208., Bruckner., Baróti, I. 284, 211, 212, 285, 430, 339., Abonyi, L. Abonyi. I. 194. (Idézi: Réthly A. 1970. 181–185, 238.)

¹²⁰ Mokry E. 1881. 78–110.

az 1747– 1751 közötti évek nagy sáskajárása kiváltotta károk enyhítése indokolta. Lényegében a korábban ismert népi védekezési módszerek (zajkeltés, üzés, tojásszedés, állatokkal való feletetése, égetés stb.) írta elő, melyek hatékonysága a már szármnyal rendelkező sáskák esetében alacsony volt. A központilag előírt védekezés annyiban mégis eredményes volt, hogy rendszerbe foglalta a sáskák elleni védekezési eljárásokat, amelynek utasításait megküldték a területi közigazgatási egységekhez (falvak, városok, megyék). A királyi rendelet kötelezővé tette a helyzetjelentéseket a (sáskák megjelenése, vonulási útvonala, sebessége, kárfelmérés stb.), valamint előírta – mellesleg a középkor óta bevett– védekezési módszereket (tojásgyűjtés, égetés stb.) és mindezek összehangolását az érintett területeken. A rendelet, melyet először a Bánságban vezettek be, védekezési modellnek szánták később a többi érintett Habsburg – terület helyhatóságai számára is. Annyiban hatásos volt, hogy némileg csökkentette az érintett lokális terekben a sáskák tartózkodásának időtartamát. Ugyanakkor a károkat, akárcsak a korábbi századokban is, leírták az adóból, vagy halasztást adtak, vagy segélyeket nyújtottak.¹²¹ A 18. század közepén a nagy sáskajárárs nemcsak a magyar területeken tett károkat, hanem az észak-közép lengyel megyékben, Sziléziában. Ezt követően az 1760-as években a német területeken pusztítanak a vándorsáskahadak, mindez megismétlődik 1782– 1785-ben. Ez némileg ellentmond az olasz szerzőknek, akik az 1750 utáni időszakban a Kárpát-medencétől nyugatra és délre eső területeket sáskajárársmentesnek tekintik.¹²²

A 18. század végén Magyarországon, Erdélyben a szokásos kelet – nyugat irányú útvonalon és sávban, kisebb-nagyobb időközökben továbbra is vonulnak a sáskarajok: 1774-ben Gorove László jegyezte fel, hogy Abony „*vidékének nagy ártalmára volt a prédáló sáskának nagy serege, az előtt való esztendőben (1773) Havasalföldet emésztette, onnan kikerekedvén, elöntötte özönével. Szolnokot és annak minden környékét, nem lehettek háborúba a tábori lineák szebben elrendelve, mint ezen sáska milliárdok.*” Tószegnél telepedtek le és három irányban „*sorozták el magukat*”, a Tiszán át Debrecen felé, a másik „*Pest vármegye széléről Jászföldnek tartott*”, a harmadik „*sereg Szolnokot és vidékét szállta meg. Mindent elkövettek a megfélemlített szolnoki lakosok a rágcsláló vendégek elűzésére, de azokat a várost környező nádasokból, rétségekből, ahova éjszaka elrejtőztek, nem vala lehetséges kizavarni. Noha gyakran hullottak záporok, kártékony munkálkodásukban azok sem akadályozták a hosszú lábú szárnyas férgeket. A kert gyümölcsöket, szőlőket, fák leveleit, szóval a földnek minden zöldségeit összerágván, tönkretették, csak akkor hagyták el telepedések helyét, mikor minden prédálni valójuk elfogyott.*”¹²³

Erdélyben a szokásos útvonalon, a medencéken (Háromszék, Barcaság, Nagyszeben) túli térségeket 1778 és 1780 augusztusában lepik el újból a sáskák. Igaz, „*terményekben már nem okozhattak kárt, mert betakarították. A kukorica is kemény, így nem eheték.*” Ugyanakkor a székelyudvarhelyi határon Farcád felé vonultak a Havasalföldről jövő kártevők. A templomtornyokban „*harangozván erősen, dobbal, puskával, csemetéssel, kiáltásokkal*

¹²¹ Baróti, I. 1893-1896, II. 1900– 1904. Deáky Z. www.kertpont.hu. (Hozzáférés: 2017.07. 14.)

¹²² Camuffo, D.– Enzi, S. In: *Bollettino Geofisico*, 14/2 (1991a). 89. Camuffo, D.– Enzi, S. In: *Theoretical and Applied Climatology*, 43 (1991b). 43–73.

¹²³ Roskoschnik, 389., Téglás, G.F. 57., M. H. 1780. szept. 8 , 9., H. K. T 1834. okt. 15., Kadocsa 92., Szirmay Antal, Szatmár. I. 70., M.H. 1783. júl. 5, 12., 1784 júl. 23, szept. 11. (Idézi: Réthly A. 1970. 273–317.)

nagy nehezen kergették el.” Szatmár vidékén (1778) Felsőbányán is harangozással, mészarlövésekkel kényszerítették sáskákat visszavonulásra a hegyekbe. A Kolozsvár melletti Bonchidán, s a Bánságban Versecen jegyezték fel sáskajárást 1780 augusztusában: Bonchida vidékén „*elegendő élelmet találtak és a szélcsendes idő is kedvezett nekik, ezért egész szeptember és október folyamán itt tartózkodtak, bár nap mint nap az emberek tömege üldözte őket. Szeles időben rendszerint alacsonyan repültek, de ha szélcsend volt igen magasságokban vonultak. Amikor végül decemberben igen zord, hideg szelek fújtak, és a sáskák élelme elfogyott, nagy tömegben gyülekeztek gr. Bánfi fácánosába. Itt a sáskák a fákra telepedtek. Végül az állandóan fokozódó hideget már nem bírták, megfagyva leestek. Amikor tavasszal a hó elolvadt (1781), a sáskák szárnyai (a napfényben) úgy fénylettek, hogy az ember szemét vakította. A sáskák által okozott kár ez alkalommal nem volt különösen nagy, mert érkezésükkor a lekaszált széna már száraz volt, a termények már kévébe voltak kötve. Leginkább a földeken újból nőtt sarjút, a kukorica leveleit és a még zsenge szemeit ették.*” Bonchidán 1500 ember, de mindig legalább 1000 ember vett részt a sáskák pusztításában. A lapos helyeken 1781-ben kikelt sáskák petéit tüzzel irtották. „Árkokat ástak s azok felé kergették őket, szemben pedig lepedők voltak kifeszítve, amelynek neki repülve, visszaestek és ott taposták agyon.”

Erdélyben (Székelyföldön, Háromszéken), a Bánságban, Dél- és Északkelet-Magyarország megyéiben, a Magyaralföldön a sáskajárások 1780-as és 1790-es években is gyakoriak voltak. Gömör megyében (1783) az „éjjel-nappal pusztító” sáskák irtásán váltásban 2000 ember dolgozott. „*Még az alispán és a szolgabírák is és 12 vigyázó ember*” vett részt a védekezésben. „*Elrendelték, ahol a gabonában is látnak sáskát, azt arassák le, s végül szalmával hintve néhány nap alatt megszabadultak a sáskáktól.*” Komáromban 1784 júliusában „*egy néhány tudósítások adják hírre, hogy a sáskák nagy pusztítást tesznek. (.) Nemes Vármegye ugyan Parantsolt ki embereket akik öldösik, de azt mondják a cigányok: hogy akár mint égetik is őket egy híjuk sincs.*” Hasonlóan sáskajárást jeleztek 1784 júliusában Temesvárról, Pozsonyból Csallóközből.

Az erdélyi Barcaságban, Hosszúfaluban „*ereszkedtek le a sáskák*” 1797. augusztus 20-án, „*a lakosság nagy zajjal lármával akarta azokat elkergetni, de csak 22-én távoztak el és Tatrangban ereszkedtek le. Egyelőre még kárt nem okoztak. Emlékezetesek ezen a vidéken 1730, 1747, 1749, 1780-évi nagy sáskajárások.*” Székelyudvarhelyre 1797 szeptemberében Brassó irányából érkeztek a sáskák, „*de itt már elűzésükhöz alaposan felkészültek.*” Versecen, a Bánságban 1797. év „*újabb nyomorúságot hozott. A sáskák, amelyek a 18-ik században már kétszer 1749-ben és 1782-ben meglátogatták vala vidékünket, a mondott évben még nagyobb tömegben jelentek meg, szerencsére a 'nagy-rét' nádasait lepték el. Temes, Torontál és Krassó megyék hatóságait értesítették, s segítséget kértek. A hatósági vezetés alatt e megyék lakosai, magukkal hozván igavonó lovaikat is, egyesülve a verseciekkel felváltva tanyáztak éjjel nappal a nagy rét körül, de ez alatt a kora hajnali órákat kivéve, legmélyebb csendben kellett maradniuk, nehogy a falánk vendégeket felriasszák, melyeket a következő módon iparkodtak elpusztítani. Minden nap éjjel után egy órákor tarack lövéssel adták az első jelt a város háza előtt. Az adott házból indult egy személy az előre meghatározott helyre, – újabb tarack lövéssel adtak jelt. Ezer és ezernyi ember fogta körül a nagy rétet és egy pont felé terelte a sáskákat: majd megnyílt több helyen a hajtók által képzett kör, hogy a készen tartott lovakat*

körül zárt körre bocsássák, ezeket aztán ostorokkal mindaddig körül-körül zavarták, míg nád és sáskák össze tapostattak, annyira, hogy a tér mintegy polyvával behintettnék látszott.” Az eljárás naponta reggel 6-7 óráig tartott, azonban, ahogy a Nap felkelt a sáskák felszáradt szárnyaikat mozgatni kezdték, ekkor az emberek, állatok visszavonultak, hogy a következő nap előlről kezdjék az éjjeli munkát. Az eljárás 3-4 hétig tartott. A sáskák 1798 júliusában Versec, augusztusban Temesvár környékén jelentek meg. A csapást a verseciek elhárították, az aratás jól, bőségesre sikerült. Viszont a sáskák aratás idején szállták meg a határt, ezért a temesvári hatóság elrendelte, hogy *„a környező községek parasztjai kötelesek 12 oka (15 kg) sáskát zsákba gyűjteni, még pedig a kora reggeli órákban napfelkelte előtt, amikor még dermedtek s repülni nem tudnak. Ezeket be kell vinni Versecre, ahol a szákból egy gödörbe ürítik a sáskát. Néhányat mutatónak a magyar. kr. Helytartóságra is felküldtek, Budára.”* Erdélyben 1798 szeptemberében Nagyszeben környékén is megjelentek a szokásos útvonalon, a Vöröstoronyi – szoroson Oláhországból özönlő sáskák.¹²⁴

A 19. században a biológiai kártevők továbbra is jelen vannak a lokális terekben, országos hatósugarú tevékenységükről nem szólnak a tudósítások. Az ellenük való védekezés továbbra is a középkor óta ismert eljárások alkalmazása. A sáskajárások ritkulásával Pest megyében 1810. november 10-én jegyzett tudósítás az egerek és hörcsögök elszaporodásáról számolt be: *„ez iránt minden tájékról is nagy a panasz. Ns. Pest Vármegyében kiváltképpen a Duna bal partján oly számtalan lett az egér és hörcsög sereg, hogy nem csak a gabonaföldeket, veteményes kerteket megrontották, hanem a kukoricát még a lábáról is leették, itten is rettenetes károkat okoztak. Orvosságát senki sem tudta: sokan lövöldözéssel, mások egér-fogókkal és csapó ládákkal segítettek magokon: de ezek mind csak kis helyekre fordítható módon valának: a nagyobb részt el nem emésztette. Sőt még most is újabb veszedelmekkel fenyegetnek, mivel a vetést újonnan pusztítják. Némelyek, hogy a kárt haszonra fordítsák, a hörcsögök bőrét összegyűjtötték. De megszámlálhatatlan a kár, melyet tettek.”* Erdélyben 1811, 1812, 1813. években a Nemzeti Gazda *„az erdőkben és gyümölcsösökben egyaránt”* a hernyók elszaporodásáról számolt be: *„erdőink is a (1813) nyár közepén is olyanok voltak, hogy azokban zöld helyett csupán csak hernyóhálókat lehetett látni.”*

A Temesi Bánságban, Arad vármegyéből 1813 májusában, mint írják, *„azt a szomorú hírt vettük, hogy ottan sok helyeken a kolumbácsi bogarak hirtelen ellepték az erdőket, s a szarvasmarhában, sertésben iszonyú károkat tettek.”* Bánlakán az *„uraság marháiból több ezer”*, Versecen a községből 500 pusztult el. Tógyéren *„az a szerencsétlenség is következett”*, amikor füsttel akarták elűzni a bogarakat 10 ház leégett. A bogarak a marhák, lovak (Thököly Imre leírása szerint is) orrába, fülébe másznak, és *„úgy kínozzák,”* hogy az *„állat 5-6 óra alatt megdöglik.”* *„Némelyek azt tartják,”* hogy Mehádia környékén a Veterani-barlangból származnak, mások, hogy *„Orsova felől, Törökföldről”* érkeznek. *„Mindedig a füstölésen kívül más orvosság nincs ellenük, ha a marha neki szalad a füstnek megmarad.”* A tudós Rósa, Arad vármegye doktora *„azt is haszonnal javasolta, hogy kulimással kennék meg az állatok orra lyukát.”* Kubin helységben 1880-ban *„4 óra alatt 400 sertés, 80 ló, 40 szarvasmarha,*

¹²⁴ P.Z. 1797 szept. 12, szept. 19., P.Z. 1798. aug. 24., Milleker, Versec. I. 257., N.C. 1798 júl. 31., M.K. 1798. szept. 21. (Idézi: Réthly A. 1998. II. R. 441–448.)

Hunyad megyében pedig 80 sertés, 5 ló, és 100 szarvasmarha hullott el a Kolumbáni legyek szúrása következtében.”

Kadocsa György feljegyzésében lakonikusan az áll, hogy 1826-ban Erdélyben és Németországban „sáska kár” volt. Király Mihály naplójában 1826. augusztus–szeptember hónapokban jegyzett fel újabb nagy sáskajárást Erdélyben: Bukovina felől jöttek Gyergyón keresztül, szeptemberben szállták meg a tordai határt: *„onnan kergetvén párosodás miatt nagy bajjal és fáradtsággal, által szállottak kopándi, szindi, turi, csáni határokbba, temérdek soksággal, úgy hogy bokáig ért fel utálatos vastagságok. Ide sok emberek parancsoltatván, mintegy 8000 ember ölte, pusztította naponként, még is alig tetszett apadások. Szeptemberben 23 000 embernél több fáradozott pusztításokba, s ez idő alatt 9 431 köblöt égettek meg: még is ki nem irthatták, mert októberben új csoport érkezett a régiekhez. Torda környékén elégettek több mint 30 ezer köblöt.”*

A Kormányzószék 1828. augusztus 23-án elrendelte a sáskák elleni további védekezést, mivel „sok helyen veszedelmesen” pusztítottak. Különösen Marosszékből volt sok a keletről érkezett sáska. Torda és Kolozs megyékben naponta 7–8000 ember pusztította a sáskákat még szeptember 5-én is, napjában mintegy 1000 köbölnyi sáskát szedtek össze.

Az Erdélyi Híradó tudósítása szerint 1828. augusztusában Kolozsvár vidékén s sáskák „szerencsére az egy nyomásra és tilosra” szálltak. Nagyszebenben szeptemberben jelentik, hogy a sáskák már 10 napja a vidékükön vannak, és 4000 pozsonyi mérő sáskát pusztítottak el, *„anélkül, hogy csak a legcsekélyebb fogyást észlelték volna.”* Háromszék is tele van Moldvából jött sáskákkal. Maros-Újvár, Nagy-Enyed, Nagybánya, Zalatna vidékén a sáskák 1828. augusztusban „mutogatták” magukat.

Az előbbi és alábbi feljegyzések és tudósítások, legalábbis ismereteink szerint, arra utalnak, hogy a 19. század első hét évtizedében a biológiai kártevők főleg Erdélyben továbbra is Székelyföld, Királyföld és a Bánság területein gyakoribbak. Az Erdélyt és Magyarországot egyaránt érintő sáskajárás 1847. július–augusztus hónapokban, a szokásos útvonalon érkezett. Székelyföldön Kézdivásárhelyen 1847. júniusban jelentek meg a sáskák: nem tudják azokat tökéletesen irtani. Fel-Csíkbán Szent-Domokos határában nagy mennyiségben júliusban érkeztek, csakhamar az egész Csíkszéket ellepték a Moldvából érkező kártevők. Háromszéken (Sepsiszek, Málnás, Sepsiszentgyörgy), Brassó vidékén 5 órán át tartott „felvonulásuk.” Elpusztították a törökbúzákat. A sáskák Székelyföldről, Barcaságból a Szilágyság és Felső-Fejér, Küküllő, Doboka, Szolnok, Kolozs, Bihar megyék felé vonultak.

A Körös-völgyében (Bihar) a parasztság „életét a gyümölcsérésig gyökérrel, korpával, alamizsnával tengeti. Most pedig (augusztus) 11-e óta a sáskák pusztítanak a vidéken. A lakosság lármájával, lövöldözéssel stb. védekezik.” Biharban sok helyen a gabonaosztágot is felemésztették a sáskák augusztusban. Torontál megyében 1847 júliusában az „olasz sáska” pusztított. Baranya megyében 1847 augusztusában tömeges a megjelenésük: Hidason teljesen tönkretették a dohányt, káposztát, zöldséget. Bonyhádön a megyei feljegyzések szerint „99 év előtt is volt itt nagy sáskajárás,” de az 1746, 1772, és 1782. években a sáskák „több kárt okoztak mint az idén” (1847). A panaszok ellenére Bonyhádon és Hőgyészen „igen bőséges volt” a termés 1847-ben. Kürtön (Heves megye) „egy tulajdonos a búza asztagot, amelybe a (sáskák) tojásaikat rakták, felgyújtotta a közbő érdekében.”

A Kolozsvári Híradó 1848 júniusában is még sáskajárásról tudósít például Orsova vidékéről, miközben „*a lakosság a kolerától félt.*”¹²⁵ Torontál megyében, a Bánságban 1850 júniusában sáskajárárs, az országban kolera (Pest megye) és marhavész „dühöng” (Baja, Zólyom, Szolnok). Versecen 1863-ban is arról panaszkodtak, hogy 1773 óta ilyen mostoha esztendő nem volt, a bajt növelte a sáskajárárs: július elején már nagy volt a takarmányhiány, azonban nem a sáskák miatt, hanem a tavasz óta elhúzódó szárazság miatt.¹²⁶

Magyarország néhány megyéjéből (Moson, Szatmár, Felső- Fehér) 1875-ben jelezték a sáskák jelenlétét. Majd 1876-ban Torontál, Csongrád, Temes megyékben és Kolozsvár, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Keszthely, Zsombolya határában az „*olasz sáskák*” pusztításáról tudósítanak. Szatmár megyében 1879-ben „*sok száz hold termőföldrön pusztítottak a sáskák.*” Írtásukra a katonaságot, az egyes községek lakosságát rendelték ki – a 3600 katona és munkás „*fogóárkokba*” terelte a sáskákat.

A külföldi tudósítások szerint a Dél-Oroszországban volt sáskajárárs 1879-ben és 1880-ban. Az 1879. évi, főleg az ország déli térségét érintő sáskajárárs „*volt a vándorsáskák utolsó megjelenése Magyarországon.*”¹²⁷

A sáskajárársok okozta károk nagyságrendjéről néhány adattal a székelyföldi Háromszékről vannak ismereteink a 18. század 70-es és 80-as éveiből. Ugyanakkor ezek a levéltári források, a szék elöljáróinak (királybíróinak) küldött jelentések, nemcsak a károk felmérését, hanem a sáskarajok mozgását is leírják az adott térségben. Török Antal Kurtapatokon (Kézdiszék) 1777 augusztusában kelt jelentésében, arról számol be a királybírónak, hogy a Moldvából „*kiérkezett*” sáskák „*a martonosi, lemhényi, nyújtódi részen szállingózva, bolyongva késő este megtelepedtek, de nem nagy számban, s ahol dereka (tömege) ment ott sem volt temérdek sok belőlük, s apránként el hulltak, ami maradt reggel Polyán, Szentlélek között a hegyekre, erdőkre felmentek.*” Viszont nem hiszi, hogy a sáskák a (fenyőerdők), illetve „*fenyőfák felé vegyék útjukat.*” A jelentéstevő a továbbiakban tájékoztatja a királybíró, noha Csernáton táján „*ritkán jártak*” a sáskák, és „*elment a dereka,*” mégis „*szükséges nagy vigyázással lennünk, hogy több ne jöjjön, többek el ne lepjék itten az utakat,*” ezért „*most hamarabb kezdték Dálnokba, Albisba, a két Csernátonba*” keresésüket. „*Minden faluban vigyázással voltak, de hogy háló (alvó) helyekről a sáskák meg megmozdítottak s minden felé lármázzák, attól nevezetes félelmük tapasztaltatott és ezért felrepültek.*” A sáskák „*minekutána némű – némű helyeken Moldvában (is) sok károkat tettek, visszafordultak a pogány földre*” (Tatárországba).¹²⁸ A Székely Határőrezredek falvaiban, akár csak a járványok idején, a sáskajárársok mozgását, a védekezést szervezett keretek között megfigyelték – és mint említettük – a károkat is felmérték. A jelentésekből a károk felmérésének eljárása is rekonstru-

¹²⁵ Kolozsvári Híradó, 1848. aug.17. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 476.)

¹²⁶ Hazai és Külf. Tud. 1810. nov. 10., 1813 aug.15., 1828 okt. 11., Nemzeti Gazda 1814. 314., Király, M. Napló 1828– 1848., Kadocsa, Gy. 92, 98., Erdélyi Híradó 1847 számai (sáskajárársal és pusztításukról szóló hírek)., Nemeztí Újság 1847. júl.2., aug 6, 8, 19, 20, 25, 26, 27., Természetbarát, III. 1847. 928– 953., Brukner krónika., Magyar Hírlap szept. 25., okt. 4., Pester Morgenblatt, 1847. aug. 9., Zlinszky, Időjárás, 1951. Term.Tud. Közlm. 1893. 71. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 80-103, 265, 281– 282, 471– 472, 483, 509– 515, 551., Réthly A. 1998. II. 713, 776.)

¹²⁷ Kadocsa, 1950. 93, 96, 98. (Idézi: Réthly A. 1998. II. 541–542.)

¹²⁸ Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Nr. act. 349. IV.2. (1777. augusztus 30, 29.), Fila 1,2.

álható. Például Szörtsei József 1783. augusztus 22-én Gelencén és Imetsfalván maga mellé „vévén osdolai Kováts Ferenc ő kegyelmét, s az falu libellusát (könyvecskéjét),” parancsba kapták: „vizsgálják meg, hogy a sáskák áltat tett károk mennyi találatot az adózók” között és „hány forintok vannak beírva a falu könyvébe (libellusába).” Ezt követően vizsgálják meg, ha a károkat már ellenőrizték, annak mennyi részét térítették meg, ha pedig nem történt kártérítés, az ellenőrök intézkedjenek, hogy az adózók „ne panaszkodhassanak.” Minderről Szörtsei „az jövő héten haladék nélkül külgön relátiót” (jelentést).

A kárfelmérésnek bejáratott módszere volt, mint az egy korábbi (1780. októberi) orbaiszéki falvak este mutatja. Eszerint a károkat minden termesztett gabonafajtánál a bevett földek mérete és köbölben számított termés/veszteség alapján becsülték meg az adózók körében.¹²⁹

Orbaiszék falvaiban 1780. júliusi sáskakárok felmérése (köbölben)

	árpa	búza	zab	török-búza	borsó	lencse	köles	átlag	adózók száma
Petőfalva	30	37	41	6	8	4	14	2-3	20
ImetSfalva	19	20	35					31	
Szörtse		30	17					2-3	47
Tamásfalva		7	10			7	1-2	16	
Gelence	43	27	30					2-3	84
Haralyka			10					1-2	26
Zabola	103	134	22					2-4	54
Összesen:	195	255	165	6	8	4	21	2-3	278

A sáskakárok túlnyomó része, láthatóan, a gabonaféléket érintette az 1780. júliusi felmérés szerint. Kukoricakár két esetben 3-3 köböl, ami arra is utalhat, hogy termesztése még visszafogott. A főtermények ezek szerint az árpa, búza, zab, borsó, lencse, viszont nem említik a jelentések a kerti veteményeket, sem a káposztaföldet ért károkat. A hét faluban egy jobbágyra jutó kár búzából 1,09 köböl, árpából 1,4 köböl, zabból 1,6 köböl. Az őszi vetések esetében, mint megjegyzik, csak azokat károkat vették figyelembe, ahol a sáskák „erősebben megették és kiszáradtak gyökerestől,” több más esetben, majd ahol a „tavaszi idő mutatja meg a károkat nem irtuk fel.” Másfelől a sáskák okozta termés kiesés regisztrálásakor csak azokat a károkat jegyezték fel, ahol a jobbágygazdák hitelfelvételre kényszerültek. A kárfelmérési jelentésekben nincs utalás az adómentes katona és adózó szabad rendbéli népekre, holott a rágsálók nem voltak tekintettel a vetések rendi megoszlására.

Háromszék Miklósvárszékből is 1780-ban készenlétre utasítják a falvak lakosait a várható sáskajárás elhárítására. Cserei József Köpecen kelt jelentésében – a kezdeményező hivatalnokra utaló fordulattal – arról tudósítja előljáróját, amikor körzetébe „éppen kifordult volna”(!) a köpeci és miklósvári határban kapta meg a continua tábla utasítását a sáskák

¹²⁹ Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Nr. act. 842, IV.2. (1783. augusztus 2.), Fila 1., Nr. act. 516, IV.2. (1780. október 28.), Fila 14.

„eruptiója iránt.” Jelentéséből az derül ki, hogy a felsőbb utasítás előtt, már az „*itten és a szomszédos Bardocz székből oly dispositio* (határozat) vételénél vagyunk mid a két státusz (katona és polgár) részéről, hogy ha sáskák megjelenének, magunk védelmére készek vagyunk, minthogy a mai napon is egész két székbéli (Bardoc, Miklósvár) *lakosokkal egyetemben a mezőkön kint voltunk, keményen vigyáztunk, de még a Barczai botfalusi státióról erre nem érkezett valami kevés csellengő (sáska) előljárón kívül.*”¹³⁰

A székelyföldi jelentések is azt jelzik, hogy az 1780-as években nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is a sáskajárások térben kiterjedtebbek voltak. A nagy pusztításokat, melyekre a kortársak hivatkoztak, némileg árnyalja az a tény, hogy a sáskajárások kiindulópontjához térben közelebb eső és vonulásuk során útba eső jó gabonatermő Háromszéken, mint a kárfelmérések falvanként/személyenként való megoszlásából kitűnik, nem lehetett jelentős. A hét faluban 278 jobbágy szenvedett gabonakárt, egy jobbágyra jutó kár, mint láttuk, búzából 1,09 köből, árpából 1,4 köből, zabból 1,6 köből.¹³¹ Ha pedig együtt a búza, árpa, zab 615 köből veszteséget a károsult 278 jobbággal vetjük össze, akkor háztartásonként 2, 2 köből kárt szenvedtek. Ezek az átlagok – mint általában lenni szokott – álcázzák és torzítják a tényleges valóságot. A sáskakárok megoszlása ugyanis jobbágyháztartások között egyenletlenül oszlott meg, attól függően, hogy miből mekkora volt a vetésterület, és abba hány köből szemest vetettek, illetve mekkora várható hozamra (3:1 szemarány) számíthattak. Petőfalván például ismerjük név szerint a károsultakat: búzában a legnagyobb kárt (4 köből) Faragó András, Héjja András, zabban (10 köből) Déva István, a legkisebbet árpában (2 köből) Déva Emre (Imre) szenvedték el.¹³² Noha nem ismerjük, hogy a jobbágy háztartásában végül is (adó, tized, tartozások stb.) lerovása után mennyi gabona maradhatott, mégis a károk nagyságrendje – búza (255 köből), árpa (195 köből), zab (165 köből) – jelentős. A háromfajta gabonakár megoszlása, termesztésük fontossági sorrendjére is utal a családi háztartásokban: a búza-árpa a kenyér alapanyaga, a zab pedig a állatok (ló) takarmányozásának fontos eleme. Másfelől pedig ezeknek a terményeknek volt piaci kereslete. A jobbágy pedig a földesura, az adók és saját szükségleteitől ösztönözve és/vagy kényszerítve gabonafélékből, főleg búzából nagyobb területet vetett el. Így kitettsége az esetleges természeti elemi csapásoknak, a biológiai kártevőknek is nagyobb volt. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a kárfelmérés inkább az adózás elkerülésének, illetve az adócsökkentés igényének megelőzése végett is történhetett.

¹³⁰ Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Nr. act. 516. IV. 2. (1780. július 27.), Fila 18.

¹³¹ 1 köből = 4 véka = 120 liter = 1,2 hektoliter.

¹³² Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Nr. act. 842, IV. 2. (1783 augusztus 2), Fila 1., Nr. act. 516, IV. 2. (1780. október 28.), Fila 14.

3. LÉTFENNTARTÁS – ÉGHAJLAT

„NYOMORÚSÁGOS ÉVEK SORA”

A tapasztalási terek évszakainak időjárása és a korszak uralkodó lehülési tendenciája nincs mindig korrelációban. Ha igen, akkor is fizikai formája, tartama, intenzitása, nagyságrendje különbözhet. Következésképpen, a lokális, helyi időjárás mindenütt minden éghajlat egyetlen, közvetlen mutatója, illetve az egyetlen közvetlen adat, amely megkerülhetetlen forrása is egyben a létfenntartás alakulásának vizsgálatában, még akkor is, ha a létfenntartás viszonyainak alakulását más tényezők is befolyásolják. Elég ha, némi eltérés van a tengerszint feletti légköri viszonyokban – hazahúzó és megtapasztalt példával élek – a Bodoki-hegyvonulat két oldalán (Csíkszékben és Háromszéken) a napos órák száma, a szélviszonyok, a hőmérséklet, a csapadékmennyiség és ezzel a két természetföldrajzi tájegység vegetációja, a termés mennyisége/minősége, sőt az ott élők szervezetének reakciója is más. Az időjárás lokális változatainak sokfélesége, amely a forrásokból élénk tárul, szinte követhetetlen: a megoldás, a forrásokban való tallózás, a létfenntartásra leginkább negatív, illetve pozitív hatással bíró történés- és eseménysorainak kiemelése.

Európa-szerte a kis jégkorszak első hűvös, csapadékos időszaka 1300–1380 között állt be, amelynek kezdetén, az 1310-es, és a végén, az 1370-es évtizedek szélsőséges hidrometeorológiai eseményei voltak meghatározóak. A 14. század a Fekete halál (1347–1352), a rendkívül szélsőséges hidrometeorológiai események százada, amelyhez hasonlót sem előtte, sem utána nem ismerünk az európai történelemben. Több mint valószínű, hogy a pestisjárvány kiváltotta demográfiai katasztrófa szoros összefüggést mutat az 1310–321 közötti évek klimatikus szélsőségei nyomán az elhúzódó élelemhiánnyal, tömeges alultápláltsággal, amely legyengítette az emberek szervezetét. Ami pedig a klíma szélsőséges kilengéseit illeti, az vélhetően az éghajlatváltozás átmeneti jellegéből adódott, ugyanis a források, a rekonstrukciós vizsgálatok egyaránt arra utalnak, hogy az átmenet a középkori klímaoptimum (melegedés) és a kis jégkorszak (lehülés) között hosszabb időtartamú, szinte két évszázadot ölel fel. Nem véletlen, mint fentebb is jeleztük, a kutatók körében a kronológiai bizonytalanság a kis jégkorszak kezdetét és végét illetően.

Az átlagon fölüli csapadékos évszakok, özönvízszerű áradások az 1314–1320, az 1374–1375 években létfenntartási válságciklusokat, illetve katasztrófhelyzeteket idéztek elő az érintett térségekben. Általánosabb érvennyel C. Pfister az évszakok (hidro)meteorológiai viszonyainak alakulása és a létfenntartás-korreláció kimutatásában a csapadék és a hőmérséklet fluktuációjának szélsőséges megnyilvánulásait tekinti meghatározónak. Vagyis létfenntartási vészhelyzet alakulhat ki, ha az adott évben az őszi hónapokban (szeptember

– október) szélsőségesen csapadékos az időjárás és alacsony a hőmérséklet. A *téli* hónapok (december, január) szélsőségesen csapadékosak, vagy pedig elégtelen a havazás, vékony a hótakaró, az erős és elhúzódó fagyok miatt eljegesedés áll be. A *tavaszi hónapok* (március, április, május) szélsőségesen csapadékosak, alacsony a hőmérséklet (fagyok, havazás, hideg esők). A *nyári* hónapokban (főleg június, július) pedig alacsony a hőmérséklet és aratás idején (július-augusztus) nagy esőzések vannak.¹³³

Az 1315–1321 közötti évek sajátossága abban volt, hogy a szélsőségesen csapadékos, hűvös évszakok az egymást követő években ismétlődtek és földrészünk szinte egészét érintették. S az „özönvíz” mindenütt tönkretette a szántókat, vetéseket, kaszálókat, legelőket, a védelmi és közlekedési infrastruktúrát, és mindennek összeadódása súlyos demográfiai veszteségekkel járt együtt, már a Fekete halált megelőző években is. Viharok, vihardagályok, szökőárok a németalföldi partokat, településeket rombolták le, és mintegy 200-300 ezer ember halálát okozták.

A szakadatlan esőzések miatt, amely 1315. május-június hónapokban kezdődtek, nem tudtak aratni a Rajna vidékén, Vesztfáliában, Brandenburgban, Németalföldön, Flandriában (Brugge, Gent, Ypres), Brabant hercegségben (Antwerpen, Brüsszel, Leuven), Frízföldön, Zeeland, Holland grófságokban. Az utóbbi németalföldi régiókban 1315-ben pedig a tenger-víz elborította az alacsonyan fekvő területeket és a vetések, a termés tönkrement.¹³⁴ Flandriában (Ypres) például 1316. május és október között az alultápláltság, az éhínség s a járulékos betegségekben a város 30 ezer lakosának 10%-a (három ezer) halt meg. Bruges-ben az említett időszakban az éhínség okozta mortalitás aránya 5–10% – ra becsült, különösen július-augusztus hónapokban volt magas, amikor hetente átlagban 160-180 körül volt az elhaltak száma.¹³⁵

Németország délnyugati és középső területein a válságciklus kezdete az 1309–1311 közötti évek, csúcsidezaka pedig 1315–1317 három éve. A terméskiesés okozta akut élelemhiány miatt a lakosság a falvakban és városokban egyaránt a kutyák, macskák és a járványban (száj- és körömfájásban) elpusztult állatok tetemeit, valamint fakérget, fűvet, rágszálókat stb. fogyasztott: körükben a vérhas, a tífusz szedte áldozatait, amelyben helyenként egész települések lakossága halt bele. Camp (a Rajna alsó folyásának vidéke) cisztercita monostor krónikása arról ír 1317-ben, hogy a döglött állatok tetemének fogyasztása miatt kiűtött ragályos betegségben egész falvak lakossága pusztult el. Szászországban az Elba áradása pusztította a falvakat, a városokat, s az utcákon éhínségtől meghalt emberekről írnak a feljegyzések. A mansfeldi krónika arról számol be, hogy Thüringiában, főleg Erfurtban a szántók hét éven át parlagon heverték, az embereket éhínség, betegségek kínozták. A gerstenbergi krónikák a házzal, birtokkal rendelkezők elvándorlásáról számolnak be. Az éhínség és járulékos betegségei súlyosan érintették Magdeburg, Köln, Bréma lakosságát.

A hidrometeorológiai csapás Franciaország északi részein a gabona- és szőlőtermést tette tönkre. Mindenütt a hozamok gyengeségére, illetve helyenként, mint a Saint-Arnoul

¹³³ Pfister, C. In: Wnner, Heinz– Siegenthaler, Ulrich, 1988. 57– 82.

¹³⁴ Abel, W. 1980. 38–39. (Idézi: Szántó R. 2005/1.57.)

¹³⁵ Werveke, H. *Revue du Nord*, 41, janvier 1959. 5–14. (Idézi: Le Roy Ladurie, E.– Vasak, A. 2007. 26.)

apátságban (Párizstól északra) a gabonatermés 50%-os csökkenésére, valamint az állatállomány elhullására panaszkodnak. A másodlagos gabona, a rozs, árpa, zab piaci ára 1313–1317 között háromszorosára nőtt Strasbourghban, a búza ára pedig kilencszeresére.¹³⁶ A franciaországi Bordeaux szőlőtermelő vidékén készített bor mennyisége 1305–1350 között folyamatosan csökkent, amit a borkivitel adatai mutatnak: 1305–1307-ben a kivitel 95 650 tun, 1347–1350-ben már csak 9 675 tun.¹³⁷ Az utóbbi inkább a pestisjárvány okozta munkaerőhiánnyal kapcsolatos, mint a mostoha időjárással. Ott, ahol még tartalékok voltak gabonából és borból, mint a francia Gascogne vidékén 1315-ben, a következő évben már ezek is kimerültek, s a mostoha időjárás miatt elmaradtak az őszi és tavaszi vetések, nem beszélve az igavonó állatok legyengüléséről, illetve elhullásáról. Szinte minden élelmiszert érintő hiányt és áremelkedést súlyosbított a víz alá került legelők, kaszálók miatt támadt takarmányhiány, és az állatállományt fertőző járvány: egyes vidékeken az igavonó állatok, a juhok 25- és 75%-a veszett el.¹³⁸

Angliában a nagyon rossz 1315. évi termés miatt a búza *quartere* (1,136 liter) 5 shillingről 26 shillingre emelkedett 1316. nyár elejére.¹³⁹ A tartalékok már 1315 őszén annyira kimerültek, hogy 1316 júniusában a Brit-szigetek északi térségeiben a gabona ára a piacokon 30-40 shilling között mozogott. Egyes számítások szerint a gabonahozamok Angliában 1315-ben 40%-kal, 1316-ban pedig 45%-kal csökkentek. A Brit-szigetek északi térségében helyenként a csökkenés elérte a 60-70-80%-ot. Az angliai Ramsey apátság egyik gazdaságának 47 állatából 45 hullott el a járványban, s az apát szerint a döglött állatok tetemei megmérgezték a levegőt, és az emberek is megbetegedtek.¹⁴⁰ Az angolok fő exportcikke, a gyapjú kivitele Flandriába 1314–1320 között ugyancsak 50% körül csökkent, noha normális körülmények között az évi kivitel 10 ezer *sack* körül volt. Az ember, az állat számára nélkülözhetetlen só ára az éhínség előtt 3 shilling /1 quarter, 1315–1316-ban 13 shillingre emelkedett, mivel a tengerparti sópárolókat a víz elöntötte.¹⁴¹ A Brit-szigeteken a gabonahiány okozta éhínséget vérhas, tífusz, magas lázzal járó megbetegedések kísérték, amelynek nyomán helyenként, főleg a városokban, az áldozatok aránya 5-10% között volt.¹⁴²

A Balti-tenger térségében, Litvániában és az észtek földjén, Riga, Ösel, Dorpat, Reval vidékén a kannibalizmus terjedt el. A német lovagrend gabonaosztása sem segített a súlyos helyzeten.¹⁴³ A lengyelországi porosz területek – a korabeli krónikás szerint – az éhínség és a betegségekben (tífusz, vérhas) elhaltak miatt szinte elnéptelenedtek, nem volt, aki szántson, vessen. Tömeges elhalálózásról tudósítanak a feljegyzések Boroszló, Szilézia, Lengyel-

¹³⁶ Abel, W. 1980. 39. (Idézi: Szántó R. 2005/I. 54.)

¹³⁷ Szántó R. 2005/I.54–56.

¹³⁸ Az állatjárvány 1317-ben Franciaországban ütötte fel a fejét, innen terjedt el Nyugat-Európába, főleg a juh- és szarvasmarha állományt fertőzte meg. A járvány 1321-ben Angliából terjedt át Skóciába, Írországra. (Lásd: Szántó R. 2005/I. 56.)

¹³⁹ Gabonamérésre használt űrmértékek: 1 quarter = 8 bushell, 1 bushell = 35,238 liter. (Lásd: Szántó R. 2005/I. 63/39. jegyzet.)

¹⁴⁰ Abel, W. 1980. 39. (Idézi: Szántó R. 2005/I. 57.)

¹⁴¹ Postan, M. M. 1973.168. (Idézi: Szántó R. 2005./I. 56.)

¹⁴² Jordan, W. Chester. 1996. (Idézi: Le Roy Ladurie, E.– Vasak, A. 2007. 24.). Vö. (Szántó R.2005/I.55– 56.)

¹⁴³ Lucas, H.S. In: *Speculum*. 1930/5.365– 375. (Idézi: Szántó R. 2007/I. 58.)

ország más területeiről, a két előbbiben még 1319-ben is éhínség sújtotta a lakosságot. A kelet-európai szláv térséget 1317-ben éri el a (hidro)meteorológiai szélsőségek helyi változata okozta élelemválság. A természeti csapások okozta létfenntartási zavarok által kiváltott betegségek, elhalálozások Közép-Európa más részeit sem kímélték: Ausztria, Nyugat-Magyarország területén a vetések, a kaszálók az 1316 tavaszi esőzések miatt tönkrementek.¹⁴⁴

A Kárpát-medence térségét illetően Szántó tanulmányában Boroszlót említi, ahol 1317-ben „sokan haltak” meg. Észak-Magyarországon, a Szepességben Hain Gáspár löcsei krónikás azt jegyezte fel, hogy „*ez idő tájt három évig olyan éhínség volt, hogy az emberek egymást ölték és ették, még a tolvajokat is levágták éhségükben az akasztófáról. Ugyanez történt a jóságokkal is.*”¹⁴⁵ Több forrás is megerősíti, hogy 1315–1317-ben, három éven át a nyugat-európaihoz hasonló szélsőséges hidrometeorológiai események voltak, sőt a Duna magyarországi szakaszán már 1312-ben nagy áradásokról írnak a feljegyzésekben. A krónikák 1315 májusától az esztendő végéig, majd 1316 nyarán szakadatlan esőzésekről számolnak be, melyek a Duna mentén áradásokat idéztek elő „*minden víz alatt állott.*” Ezt követően 1317 tele hideg, hóban gazdag volt, márciusig tartott, a gabona a hó alatt megfulladt.¹⁴⁶

Az európai kontinens egyidejű, szinkrón válságciklusát előidéző hidrometeorológiai csapást követően, a fordulat éve 1328, amikor a krónikás nem kis elégtétellel írja, hogy Európa-szerte, „*nagyon hamar nyílt a természet,*” és „*ebben az évben végződött az 1310 óta tartott nyomorúságos évek sora: bőséges gabona-, bor- és gyümölcstermés*” lett. Minthogy utólag jegyezte le híradását, még hozzáfűzte: „*A jó esztendők gyakran megisméltődtek.*”¹⁴⁷

A Magyar Királyságban, úgy tűnik, a fordulat éve valamivel korábban köszönt be, ugyanis a német forrásban az olvasható, hogy 1320-ban „*olyan bő termés volt az országban, hogy szűkölködő szomszéd országok lakóinak segítséget és menhelyet nyújtott.*”¹⁴⁸

Európa-szerte az 1315–1317. évi, helyenként 1321-ig is elhúzódó létfenntartási zavarok főleg azért volt pusztítóak, mert a szélsőségesen csapadékos időjárás nyomán támadt áradások még az aratás előtt, 1315 nyarán tönkretették a termést, 1315 őszén pedig a szakadatlan esőzések miatt a földeket víz borította, elmaradt a vetés, hasonlóan 1316-ban is, aminek következményei 1317-ben tetőződtek. A katasztrófa helyzet utólagos megítélését azt is jelzi, hogy a nyugati-európai történészek korszakfordulatról beszélnek–, ettől az időponttól számítják a gótikus középkor végét.

A pestisjárványt (1347–1353) követő években a kis jégkorszakra jellemző évszakok csapadékátlagát meghaladó évek– mint említettük– az 1374–1375. Bizonyos mértékben ismétlődése volt az 1315–1317-es nagy esőzések, árvizek előidézte terméskiesésnek.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Lucas, H.S. 1930/5.374–375. (Idézi: Szántó R. 2005/I. 58.).

¹⁴⁵ Véber Károly (szerk).1988. 17. (Idézi: Szántó R. 2005/I. 59.). Vö. Réthly A. 1962. 41., Szántó R. 2005. Az 1315– 17. évi európai éhínség. (Lásd: Márton Szabolcs– Teiszler Éva.(szerk.). 2005. Szegedi Középkorász Műhely.

¹⁴⁶ Réthly A. 1962. 41.

¹⁴⁷ Hannus, Reis, 74. (Idézi: Réthly A. 1962. 41.)

¹⁴⁸ Linzbauer, I.88., Milhoffer, 1898, 382. (Idézi: Réthly A. 1962. 41.)

¹⁴⁹ Kirchhofer, A. et al. (ed.). 2009. 99. (Idézi: Le Roy Ladurie, E.– Vasak, A. 2011. 33.)

Curt Wiekinn, *Witterungsgeschichte* című kompilációjában arról ír, hogy az 1374. évi szélsőségesen csapadékos időjárás 1373 októberében, a vetés idején vette kezdetét, 1374 január-február hónapokban is folytatódott, nagy árvizeket okozott Vallóniában, Konstanzban, a Rajna mentén, Elzászban, Bajorországban, Csehországban. Március-április hónapban a Rajna vidéke víz alatt állt, hasonlóan októberben víz borította Montpellier környékét is. Az árvizek sújtotta német, cseh, francia területeken gyenge és rossz minőségű volt a termés, a szüret kései.¹⁵⁰ Nagy esőzések voltak 1374. áprilisában Közép-Franciaországban, tönkrement a szőlő, a gabonavetés, felszöktek a gabonaárak. Hasonlóan rossz termés volt Angliában 1374-ben, mintegy 18%-kal csökkentek a gabonahozamok az előző évhez képest. Itáliában 1374 meleg, száraz telét követően, áprilisban a szakadatlan esőzések miatt nagy térségekben a vetések elrohadtak. A Duna, a Rajna 1374. januári nagy áradásait jegyezték fel a bajor és az osztrák krónikák is. Egészében 1374–1375. tavaszi hidrometeorológiai eseményei miatt az imént említett régiókban a másodlagos gabonafélékben (rozs, árpa, zab) is gyenge termés volt. Azokon a területeken, melyek nem kerültek víz alá, az északnyugati hűvös áramlat miatt, amely 1374-ben Európa hőmérsékletét lehűtötte, a termés közepes volt: a Moselle, Weser folyók vidékén, Itália alpesi részein. A rossz termés miatt az árak megugrottak, például Párizsban és környékén, az élelmiszerárak 1374. március-április hónapokban átlagosan 32 frank emelkedést mutattak.¹⁵¹

Általánosabb ételemben azt mondhatni, hogy az 1374–1375. évek hidrometeorológiai történéseinek következményei a társas világra jóval enyhébbek voltak, mint az 1315–1317 közötti években. Inkább az 1321–1385 közötti évtizedek, a kis jégkorszakra jellemző tipikus időjárásviszonyaiba illeszthetők, amikor gyakoribbak voltak a fagyos, havas telek, esőzésekkel, áradásokkal járó tavaszi, nyári és őszi évszakok. A nyugati- és dél-európai hidrometeorológiai eseményeknek nincs dokumentálható megfelelője 1374–1375-ben a Kárpát-medencében. Viszont a korábbi évtizedekben, 1340-ben Erdélyben, majd 1352-ben, 1353-ban Magyarországon, Németországban forró nyárról tudósítanak: az erdők kiszáradtak, és nagy éhínség lett. Németországban még a fiaikat is megették az apák.¹⁵² Mintegy tíz évre rá, 1363–1364-ben viszont több feljegyzésben a magyarországi száraz télről és nyárról írnak: „*nagy csapás nehezedett a hazára az 1363. és 1364. esztendőben. Példa nélküli aszály és ennek nyomán a terméketlenség és éhínség támadt,*” amit súlyosbítottak a sáskajárás és rágszálók (egerek) károkozásai a gyér termésű földeken.¹⁵³

A 14. században az éghajlatváltozás fentebb ismertetett kezdeti hidrometeorológiai rendellenességei, a század második felében is, főleg kontinens északnyugati, part menti térségeiben volt romboló. Változásokat idéztek elő a vízrajzi-domborzati, települési alakzatokban. A tengeráradások miatt tanyák, falvak tűntek el, illetve művelés alá fogott földek mennek tönkre (1374, 1376, 1377, 1396), mivel a csatornák vízelvezető rendszere és a gátak (*polder*)

¹⁵⁰ Idézi: Le Roy Ladurie, E. 2004. 83.

¹⁵¹ Idézi: Le Roy Ladurie, E. 2004. 86.

¹⁵² Bod Péter az Eccl. Historia, 316., Hannus 3, Milhoffer 498. Term. Tud. Közl. 1891. 438. (Idézi: Réthly A. 1962. 43.)

¹⁵³ Hann, I. 123., Wencel 305., Fejér György, Codex Dipl. IX., Podhraczy, Chronika 359. (Idézi: Réthly A. 1962. 43–44.)

nem bírták a tengervíz nyomását. A slesvigi dán egyházmegye 60 községe víz alá került már a 14. század elején. A németalföldi Zuyder Zee területe megnövekedett. Zeeuws-Vaanderen gátjait 1335–1356 között évtizedekben a sorozatos jeges ár megsemmisítette. Wulpen szigetének 1345-ben, Outsburg környékének 1394-ben, Biervlietnek pedig 1404-ben a gátjait a víz szétrombolta, s elöntötte a településeket.¹⁵⁴ A fríz és dán partok környékén is több kisebb sziget tengervíz alá került: eredetileg Heligolnad-sziget 1300-ban 25 km hosszú volt, a tengerár azonban felét elmosta. Az Alpok gleccsereinek mélyebbre nyomulása miatt a hó – és erdőhatár a magas hegységekben 100–200 méterrel lennebb került. A szőlőtermesztés határa az 50. szélességi kör alá húzódott, így a korábban szőlőtermő Dél-Angliában, Észak-Franciaországban felhagynak a termesztésével. Hasonlóan Baden vidékén is 220 méterrel alacsonyabbra került a szőlő határa. A lehülés további következménye, hogy a magasabban fekvő területek, gyengébb talajú, korábban művelt földeket elhagyják.¹⁵⁵

Felmerül a kérdés, hogy a két hidrometeorológiai szélsőség előidézte létfenntartási traumahelyzetekben milyen védekezési intézményi keretekkel, eszközökkel rendelkeztek az érintett térségek, illetve milyen intézkedésekkel próbáltak a helyzeten enyhíteni. Az elit egyes tagjai, mint az Odera menti Wizlaw, a pomerániai hercegség és Hainau grófja adakozásra szorítják a városok gazdag polgárait. Franciaországban X. Lajos (alias *Hutin*), rövid uralkodása alatt (1314. november 29. – 1316. június 5.), a kincstár égető pénzhiányától is ösztönözve, fizetség ellenében felszabadítja a jobbágyságot. Ezzel elindít egy jobbágyszabadító mozgalmat Ile-de-France térségében.¹⁵⁶ A természeti csapás, az éhínség, a járvány 1315-ben és 1316-ban több helyen zavargásokkal járt. A szegénység, a kis egzisztenciák éhséglázadásait említik a feljegyzések Douai, Magdeburg, Verdun, Metz városokban. A városi tanácsok, az egyház Flandriában, Magdeburgban várospatronáló szentek védelmét kérő körmeneteket rendeznek. A járványos (vérhas, tifusz) helyeken kórházakat létesítenek (Magdeburg, Mayence, Lübeck). Angliában, Franciaországban hadjáratot indítottak a gabonaspekulánsok ellen, az egyház kiközösíti őket. Próbálkozások történnek az gabonaárak megfékezésére, a gabonabehozatal megszervezésére. Az 1374–1375. évi toulouse-i éhínség idején a város a gabona kivitel felfüggesztésével, és piaci árak maximalizálásával próbálkozott.¹⁵⁷ Az aszály miatt támadt éhínség idején (1363, 1364), II. Lajos magyar király elrendelte az előljáróknak, hogy házanként írják össze a gabonakészletet, amiből mindenkinek meghagyatott egyévi szükségletet, a többit kötelesek voltak kiszabott áron átadni. A „*bölcs intézkedés*” mint írják, az éhhalált sok helyen nem volt képes megakadályozni.¹⁵⁸

A felsorolt néhány intézkedés mint látni fogjuk, a későbbi hasonló helyzetekben is sablonszerűen ismétlődnek, hatékonysága nagyon alacsony. Az állam még alakulóban van, a melegekeds korszakában (9–13. század) kiépített védekezési és szervezőtechnikai tudás még él,

¹⁵⁴ Hoffmann T., 1998. I.:169–170.

¹⁵⁵ H.H. Lamb.1995. 187–195. (Idézi: Szántó R. 2007. In: Révész Éva– Halmágyi Miklós (szerk.). 5. Szeged. 2007. Szegedi Középkorász Műhely. 160– 161.)

¹⁵⁶ Le Roy Ladurie, E.– Rousseau, D. – Vasak, A. 2011:28.

¹⁵⁷ Le Roy ladurie, E.– Rousseau, D.– Vasak, A. 2011. 28–29.

¹⁵⁸ Hann, I. 123., Wencel 305, Fejér György, Codex Dipl. IX., Podhraczký, Chronika 359., Hannus 3, Milhoffer 498. Term. Tud. Közl. 1891. 438. (Idézi: Réthly A. 1962. 43–45.)

de már nem felel meg a megváltozott természeti kihívásoknak. Az éghajlatváltozás előidézte hidrometeorológiai katasztrófa, némi előjelek ellenére, hirtelen köszönt be, felkészületlenül éri a városi, egyházi intézmények koordinálta védelmi infrastruktúrát. A hirtelen természeti csapások később is a lakosság tehetetlenség – állapotát erősítették. Nem véletlen, hogy a korszak tudáskészletének oksági rendszerében a katasztrófák az evilági lét tévelygéseit büntető szándékok megnyilvánulásai, amelyet bűnbocsánattal– szimbolikus rituálékkal– lehet kiengesztelni. Viszont azt is látnunk kell, hogy egy olyan nagyságrendű, időben elhúzódó hidrometeorológiai esemény, mint amely 1315–1317-ben a kontinens jelentős részét sújtotta, bizony napjaink társadalmainak katasztrófa elhárítását, közellátását is próbára tenné.

A hiányos információk ellenére a fentebb ismertetett két hidrometeorológiai katasztrófa között a létfenntartási zavarok léptéke, intenzitása és mélysége, megoszlása tekintetében különbségek vannak. Mindkét eset közös jellemzője az egyidejűség, vagyis több lokális szélsőséges rendellenesség azonos időben való megjelenése, melyek összeadódása nagy térségeket átfogó működési zárlatot (földművelés, ipar, közlekedés, kereskedelem) vált ki. Ugyanakkor a természeti csapások vizes és száraz formáinak megoszlása a kontinensen térbeli és időbeli változatokat mutat: északnyugat- és német Közép-Európa térségeiben inkább a csapadékos évszakok váltják ki, szemben a Kárpát-medencével, ahol inkább a száraz évszakok jellemzőek. Az 1315–1320 közötti létfenntartási válságciklus átfogóbb, összetettebb és mélyebb, mint az 1374/1375. évi. Az előbbi a létfenntartás keretfeltételeinek egész vertikumát rombolta le: a természetet (vízrajzi, domborzati, talaj stb.), az életet és tárgyi feltételeit (népesség, infrastruktúra, gátak, épületek, falvak, tanyák stb.) károsította. A katasztrófából való kimenet egészében a klimatikus tényező jobbrafordulásának a függvénye. Ami azzal hozható összefüggésbe, hogy viszonylag nagy és szomszédos, összefüggő térségeket egyidejűleg érintett a természeti csapás: a termelés, a közlekedés, a piaci élet fizikailag lehetetlenné válik, még ott is, ahol némi termésre voltak kilátások. A helyzet leginkább katasztrófális a kontinens északnyugati térségeiben, a part menti szakaszokon, valamint a nagy folyók mentén. Ezekben a térségekben a legnagyobbak a demográfiai és infrastrukturális, tárgyi, termelési feltételek mélységi veszteségei. Ugyanakkor látnunk kell azt is a terméshozamok, a piaci árak mozgását ismertető feljegyzésekből, hogy az élelemhiány viszonylagos, egyenletlen megoszlású. A válság (táplálkozás, alutápláltság, betegségek, demográfiai veszteségek stb.), inkább a városi népesség eszköz nélküli (föld, ipar, készlet stb.) csoportjait érinti. Erre utal, hogy az urbanizált nyugati térségek városi népessége átlagos 5–10%-os veszteséget szenvedett: nem ismerjük viszont egészében az árvíz borította falvak, tanyák emberi veszteségeit. Az általános és konkrét jellemzők alapján a tulajdonképpeni létfenntartási zavarok az 1315–1320 közötti években ismétlődő voltak miatt, válságciklusokat idéztek elő, mivel nemcsak a természeti-társas környezet fizikai elemeit rombolták, hanem mélységében is olyan károsodásokat váltottak ki, melyek az érintett térségek életgyakorlata helyreállításában hosszabb ideig tartó fékező hatást fejtettek ki. (Nem beszélve az érintett személyek sokaságában előidézett testi-lelki traumákról.)

Az 1374/1375. évi klímaesemény kiváltotta működési zavar a kontinens belső térségeiben inkább regionális, nem általánosítható a kontinens egészére. A közép-európai árvízfejlemények kiváltotta rossz termés és élelemhiány, maga az inség jelensége többnyire szigetszerű,

jórészt a nagyobb folyók mentének termelési környezetét károsította, tehát nem volt annyira átfogó, összetett, és mélységi következményei sem mérhetők az 1315–1320 közötti évek veszteségeihez. Az 1374/1375. évek fejleményei a Kárpát-medencében nem hidrometeorológiai jellegűek, a száraz évek, illetve a meteorológiai aszályok csoportjába vonhatók. Természetesen, mint említettük, ez nem jelenti azt, hogy a lokális térségekben az átlagtól eltérő anomáliák nem léteztek a Magyar Királyságban, csupán annyit jelent, hogy nem forrásadatolt, vagyis nem tudunk róla.

„A SZÖMÉREM TESTEKET MEGVÖNÉ AZ HIDEG”

A 15. század, akárcsak az előző század, az éghajlatváltozás átmeneti időszakának tekinthető. Európa nyugati (flandriai gazdaság élénkülése) és közép-keleti (élelemtermelés) térségeiben a század első felében a létfenntartás tekintetében többnyire kedvező időszakok az 1415–1435 közötti két évtizedben voltak, amit néhány rendellenes év (1420, 1432) szakít meg, illetve követ (1438). A század második felében pedig a közepes és rossz terméshozamok váltakozásai a kontinens nyugati térségeiben a hűvös, csapadékos, a Kárpát-medence régióiban pedig a száraz, aszályos évek gyakoribbá válásával kapcsolatosak. A század második felében az átlagtól eltérő kivételt képez kontinensszerte a létfenntartási zavarokat kiváltó 1473-as erősen száraz, aszályos év a Magyar Királyság régióiban, Nyugaton pedig a nagyobb térségeket érintő 1480–1481. évi hideg tél, s az esős, árvizekkel járó nyár.

A létfenntartásban jelentkező működési zavarok a 15. században csak néhány esetben vannak szinkronban földrészünkön, ott is csak a forrásadatolt lokális esetek párhuzamban állításával mutathatók ki. A nyugati- és germán közép-európai térségekben 1385–1450 között a nyári hónapok (június, július, augusztus) átlagos hőmérséklete 16,3 Celsius fok, ezt követően a század végéig (1450–1500) fokozatos hűvösebb lett (16,0 Celsius fok). A század éghajlatának átlagait időnként és szétszórtan a létfenntartásban zavart kiváltó évek szakítják meg: 1407–1408 hűvös, nedves év, közepes élelemhiányt idéző elő Dél-Angliában, Flandriában, az Északi és a Balti-tenger vidékén (porosz területen). Száraz, aszályos év 1420, amely nagyobb térségeket érint (Északdél-Franciaország, Észak-Itália, Németalföld, a Német-római-Császárság nyugati régiói). Hideg tél, nedves, esős nyár volt 1432-ben, hasonlóan rossz terméssel járó ínséges esztendő 1438 Nyugat-Európa több térségében.¹⁵⁹

A 15. század első felében a hidrometeorológiai katasztrófa kiváltotta tényleges létfenntartási válság a kontinens északnyugati térségében történt: 1421. november 19. hajnalán, Németalföldön, a tengervíz áttöri a gátat, s a Maas és a Waal megduzzadt vize 72 falut sodort el, mintegy 100 ezren fedél nélkül maradtak, 20 falu teljesen eltűnt, 10 ezer ember álmában fulladt meg.¹⁶⁰ Tehát lokális katasztrófáról van szó, azonban egy szűkebb térben a meglepetés erejével ható, hirtelen, pontszerű rombolás, pusztítás nagyságrendje, a

¹⁵⁹ Le Roy Ladurie, E. 2004. 128, 133–134.

¹⁶⁰ Hoffmann T. 1998.I: 171.

demográfiai veszteség az 1315–1317 közötti, szintén Németalföldet sújtó hasonló intenzitású eseményekkel állítható párhuzamba.

A németalföldi katasztrófahelyzetekhez (1421) hasonló hidrometeorológiai események nem fordultak elő a 15. században, viszont kisebb nagyobb lokális áradások, főleg a század második felében működési zavarokat váltottak ki főleg a Francia Királyság egyes részein. A század első felében, Nyugat- és a német Közép-Európában, az Adriai-tenger térségében nagy havazások, hidegek, esőzések jellemzik 1432 első nyolc hónapját: a gabonaárak, az aratást követően mintegy 50%-kal emelkedtek az előző évekhez képest (Franciaország, Anglia, Flandria, Németország).¹⁶¹ Velencében a befagyott lagúna jege „kocsival, lovakkal járható volt.” Weikinn a továbbiakban megjegyzi, „ilyen nem volt emberemlékezet óta”. Szintén Weikinn számol be arról, hogy 1432. február 26-án Regensburgnál a „jég megindult”, elvitte a malmokat, a Duna mentén „sok pusztítást okozott”, és „nagy árvizek voltak.” A továbbiakban az 1432. július 21-iki bejegyzésében az áll, hogy „igen nagy árvíz volt Bajor-, Morva-, Osztrák- és Magyarországon. Mária-Magdolna napja előtt hétfőn falvakat és városokat pusztított el, és Prágában a (Moldva) hidat és a malmot is elpusztította.”¹⁶² A Duna áradása a szokásosnál nagyobb lehetett a következő (1433) évben is, ugyanis Bertrandon de la Broquière francia utazó is arról számolt be, hogy 1433 tavaszán Belgrádnál „keltem át a Dunán. Ekkor a folyam annyira megáradt, hogy kb. 12 mérföld széles lehetett. Emberemlékezet óta nem áradt meg olyan nagyon.”¹⁶³ A Duna magyar szakaszán 1432 és 1433 tavaszán az áradások főleg a folyó mentén élők létfenntartási bázisát károsíthatták. Ezzel szemben 1432-ben a soproni feljegyzésben jó gabona-, bortermésről számolnak be, ami szinkronban volt a nyugati térségekben 1415–1435 között évtizedekben hasonló terméshozammal járó nyarakkal. Viszont az 1432-ben és 1433-ban a kontinens több térségében tapasztalt hidrometeorológiai események nem váltottak ki a németalföldihez (1421) hasonló következményekkel járó katasztrófahelyzetet, tehát a németalföldi eset kivételesnek tekinthető a 15. században.

Erősebb létfenntartási zavarokkal járt a kontinens nyugati térségében, főleg Franciaország egyes régióiban az 1438. év, amikor a hideg telet fagyos tavasz és esős nyárelő követte, majd a nyár többi részében, főleg augusztusban voltak nagy melegek. Az aratás utáni hónapokban a gabona és egyéb élelmiszerárak megugrottak (Párizs, Rouen piacain). Franciaországban a helyzetet súlyosbították a százéves háborút kísérő rablások, fosztogatások.¹⁶⁴ A francia esettel párhuzamos meteorológiai eseményről nincs feljegyzés a Kárpát-medencében, de a német Közép-Európában sem. Annyit tudunk, hogy 1438. június 24-án Sopronban „hatalmas felhőszakadás” volt, általában nedves volt az év, gyenge lett a gabona- és bortermés. Viszont a következő év, 1439 tavaszán árvizek voltak: sőt Bécsben „böjt napja éjjelén” (február 17.),

¹⁶¹ Le Roy Ladurie, E. 2004. 136.

¹⁶² Weikinn, 333–336. (Idézi: Réthly A. 1962. 48.)

¹⁶³ A francia krónikát közltek Legrand (1804), Schefer (1892), Marcinkó, akik 10–12 mérföld szélesre becsülték a megáradt Duna kiterjedését. Egy földrajzi mérföld = 7,420 km, osztrák mérföld = 8,350 km (Idézi: Réthly A. 1962. 20., 48/1. lbj.)

¹⁶⁴ Le Roy Ladurie, E. 2004. 106–137.

„amikor az emberek aludtak” a Duna a „városfalakat áttörte, Steinben és Kremsben sok gyermek megfulladt, s a jég nagy károkat tett az emberek vagyonában.”¹⁶⁵

A hivatkozott események azonban komolyabb létfenntartási zavarokat nem váltottak ki a megáradt folyók part menti térségei kivételével. A feljegyzésekből is inkább az derül ki, mint azt Van Engelen adatgyűjtése is mutatja, hogy kis jégkorszak éghajlatának az átlagától vannak ugyan eltérések, ezek többnyire lokálisak, és többé – kevésbé megszokottak is az ott élők körében. A 15. század második felében, az 1436-tól 1499-ig terjedő időszakban az éghajlat-ingadozás mutatói mint például az Alpok gleccsereinek elöretörése is (1455–1461 között) viszonylag szerények. A dendrokronológiai adatok szerint az 1473. év nagyon aszályos, a fák évgyűrűi erős vízhiányról tanúskodnak. Van Engelen mégis úgy látta, igaz egy hosszabb időszorban, hogy a nyugat-európai kései szüret évei (1445–1497) tizenhat esetének ugyanannyi hűvös, nedves nyarak (1436–1497) a kiváltói.¹⁶⁶ A közép-európai (főleg német) és magyarországi feljegyzések csak néhány esetben mutatnak egyidejűséget Van Engelen adataival.

A Kárpát-medencében, a 15. század első felében a létfenntartás – élelemháztartás – klíma reláció tekintetében csak néhány, térben szétszórótt adattal rendelkezünk. Kivételt képez Sopron, ahol a krónikás a város és vidékének időjárás-termés alakulását rendszeresen évvégén összegezte. Feljegyzéseiből tudjuk, hogy Sopron térségében 1411–1414-ben állandóan esett az eső, áradások voltak, a termés a földeken rohadott, az élelem megdrágult. Viszont 1415–1424 között viszonylag jó, sőt 1424-ben bő termés volt mindenből. Hasonlóan jó évek voltak 1418–1420 között a Szepességben, s az erdélyi Barcaságban is. Brassóban jegyezték fel (1420), miután a „*tél abbahagyott szigorával, minden termék korábban ért: márciusban a fák, áprilisban a szőlők virágoztak.*”¹⁶⁷

A soproniak és vidékükön élők számára az 1426. év traumatikus: „nagy inség volt ebben az esztendőben” – jegyzi meg a krónikás. „*Majdnem naponta esett, annyira, hogy a földeken, szőlőben nem lehetett dolgozni. Emberben és állatban hiány volt, a gabona, szőlő rosszul termett, minden megdrágult.*” Az 1429. év nyara viszont nagyon meleg volt, „*nappal nem lehetett dolgozni,*” gabona kevés lett, a bor viszont jó volt.¹⁶⁸ Szintén a soproni krónikás feljegyzésében olvasható, hogy 1432, 1434, 1437, 1439–1442, 1445, 1446. években a gabona és bortermés jó volt, sőt 1448-ban bő termésnek örvendeztek. Nedves év 1443 a gabona rossz, a bor „gyalázatosan savanyú.” Az 1447-ben a nyár forró, marhavészben több ezer állat elhullott, a gabona-, bortermés közepes volt. Az erdélyi medgyesi– 1449 júliusában kelt–feljegyzés szerint hideg, kemény dér miatt a gabona, szőlő, gyümölcs elfagyott. Sopronban pedig az 1449, 1451–1452, 1453 évek nedvesek, sok volt a zivatar, kevés, gyenge gabona termett, a bor savanyú lett, „*egy icce savanyú bor*” ára 4 krajcár volt. A jó gabona- és bortermés mellett nagy hiány volt 1453-ban marhahúsból, Bécsben lóhúst ettek még 1454-ben is,

¹⁶⁵ Weikinn 365. (Idézi: Réthly A. 1962. 49.)

¹⁶⁶ Le Roy Ladurie, E., Van Engelen, 2004. 140, 154.

¹⁶⁷ Bruckner., 6. Bilez 10., Hanusz, Ruisz, (Idézi: Réthly A. 1962. 47.)

¹⁶⁸ Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 48.)

mivel az állatjárvány csak 1456-ban kezdett csökkenni mindaddig elmaradtak az állatvásárok is Sopronban.¹⁶⁹

A rossz termés évei szinte egy az egyben az árvizekkel, a csapadékos, a száraz téli, tavaszi fagyokkal, aszályos, nedves nyári évszakok időjárásával hozhatók összefüggésben, melyek többnyire évközi (tavaszi, kora nyári) változások, és rendszerint az őszi vetésekre voltak hatással. A terméshozamok minőségének/mennyiségének a jelzői (jó, bő, rossz, savanyú, gyalázatos stb.) azonosak, becsléseken alapultak, amelyeket a krónikás vagy érintettség, vagy a látottak, vagy a hallottak alapján ítélt meg. Ebben nem mellékes szerepe van annak is, hogy a természeti-társadalmi környezetben milyen összetevőkből áll a létfenntartás alapja, mire kellett figyelni. A gabona és a bor (helyenként a sör is) kontinensszerte az élelemháztartásban a táplálkozás alapja. Hogy miért a gabona (főleg a búza) és a bor (mediterrán térségben az olívaolaj) – a görög-római kultúra és kereszténységnek erre az aspektusára majd visszatérünk. Általánosabb értelemben, a továbbiakban is a szövegekből az derül ki, hogy az évszakok időjárásának figyelését, nyomon követését, lejegyzését a termés, főleg a napi táplálkozás alapját képező gabona (vagyis a kenyér) és a bor minőségének/mennyiségének alakulása iránti állandó aggodalom motiválta. A termés minőségének/mennyiségének alakulása a lokális terekben, Sopron kivételével forráshiányos, így országos általánosításra nem alkalmas. Sopron esetében a rendszeresített időjárás – feljegyzés már lehetővé teszi a város és környékének agrármeteorológiai idősorainak összegzését. Eszerint gyérebek a bő, a gazdag hozamú évek, a jó és közepes évek gyakoriak, szemben a rossz terméssel járó évekkel. Kérdés itt az lehet, hogy kortárs krónikás mit tekintett rossz termésnek, rossz évnek, ugyanis gyakran előfordul, éppen Sopron esetében, hogy a Bruckner és a Payr- krónika ugyanazt az évet másként ítélte meg. Viszont a hivatkozásokból az derül ki, hogy a rossz és jó terméssel járó évek egymást kiegyenlítették, a krónikások nem panaszkodnak élelemhiányra.

A Kárpát-medencéről, Magyarországról szóló feljegyzésekben, akárcsak a nyugatiakban, az 1450-es évek végétől a század végéig kontinensszerte gyakori száraz nyarokról számolnak be.¹⁷⁰ Sopronban és vidékén 1458/1459 tele száraz, a szőlők elfagytak, kevés, de jó bor és gabona termett, vélhetően az éghajlat évközi változásának köszönhetően. A következő évek (1460, 1461, 1464) nyarai forrók, aszályosak, nyáron nem esett az eső. A krónikás feljegyzésében (1460) arra emlékszik, hogy nagy szénahiány volt, a Fertő tó nádját takarmánnyként használták, a búza, rozs, bor kevés lett, árpa nem termett. Kevés gabona és szalma lett 1461-ben is, hasonlóan bor is, de „jó erős, szinte égetett.” Az aszály miatt a vízhiány sem ritka a városban. Európa- szerte 1466-ban szokatlan forró nyárról írnak, Sopronban is a szárazság takarmány- és élelemhiányt idézett elő, főleg a gabonából, borból lett szűk a termés. Ezt követően jó bor és gabona termett 1468-ban és 1469-ben. Kései aratásra (Jakab napja, július 25.), kevés gabonára, s „gyalázatosan savanyú borra” panaszkodtak 1471-ben.

Európa-szerte 1471-től 1473-ig rendkívül száraz meleg, „legforróbb” nyarokról írtak a feljegyzésekben. Hennig a kontinensen az aszály, a szárazság beálltát 1473. június 20. és szeptember 29. közötti időpontban jelölte meg. A Duna annyira lepadt, mint írja, hogy lábbal

¹⁶⁹ 14. Bielz.6., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 50–51.)

¹⁷⁰ Bruckner, 10. Bielz 6., 70., Heltai 47., Ruisz-Hanusz., Komjáthy, 201. (Idézi: Réthly A. 1962..53–59.)

átgázolható volt.¹⁷¹ A lőcsei feljegyzés szerint 1473. június–november között (pünkösdtől mind-szentig) oly nagy szárazság volt a Szepességben, hogy az erdők a nap hevétől meggyulladtak, sőt a földben a gyökerek is kiégtek. Erdélyben a folyók mind elapadtak, ugyanakkor ebben az aszályos évben borzalmas mennyiségű sáska jött Erdélyből Magyarországra, majd innen Ausztriába. A soproni krónikás is száraz esztendőre emlékezik: 1473-ban, mint írja, szalma, széna, bor, gabona kevés, minden drágább lett.¹⁷² A következő év, 1474 nyara is (Lőcse, Szepesség) hevesen forró, száraz: a házak, az erdők, a szenes szekerek kigyulladtak. A folyók, a tavak, a kutak kiszáradtak, ami hidrológiai aszályra utal. A Szepességben, augusztusban „megjöttek a sáskák” is. Ezzel szemben Sopron vidékén 1474-ben közepes bor- és gabonatermő évről számol be a krónika, sőt az azt követő 1476, 1477. években gazdag bor- és gabonatermésről tudósít, de nyomban megjegyzi, „minden drágább lett a háború miatt.”¹⁷³

A soproni feljegyzésben hidrológiai aszály jellemzőit írták le (1479): a patakok, folyók, források kiszáradtak, a Duna hajózhatatlan, a Fertő tón gyalog át lehetett kelni, nagy takarmányínség volt, az emberek az állataikat eladták, nem volt széna, szalma, sarjú. Kevés gabona, bor lett, a vízimalmok nem működtek, az emberek kézimalmokkal öröltek. Országos csapásként jellemezték a feljegyzésekben a kialakult helyzetet.¹⁷⁴ A 1470-s években a sorozatos (gördülő) aszályos nyarak mellett a helyzetet háború, pestis, tárgyi környezetkárosodás (tűzvészek) és az ismétlődő saskajárások súlyosbították. Sajnos a rossz termés kiváltotta traumahelyzetről, az egy élelem –, takarmányhiányon s a tűzvészen kívül, nincs adat az egyéb járulékos (megbetegedésekről, demográfiai) veszteségekről. Ennek ellenére nagyságrendileg az 1478–1480 évek veszteségei az élelemháztartásban, legalábbis a soproni krónika szerint, nem váltottak ki említésre méltó zavart.

A 15. század utolsó két évtizedében néhány szigorú, kemény téltől, száraz, aszályos nyártól eltekintve közepes és jó évekről is beszámolnak a feljegyzésekben. Emlékezetes Pozsonyban 1484 tele: „*Mikoron Mátyás király a télen Posonban volna, tél olyan igen nagy és erős vala, hogy a szömérem testeket megvöné az hideg az hadakozóknak táborában... a Dunán által vivén a jégen a sereget Klaustronamburg (Klosternauburg) alá menne.*”¹⁷⁵ A soproni feljegyzésekben 1486–1488-ban igen jó gabona- és bortermő évekről írtak, de mint megjegyzi „mindennek ára is volt, a háború miatt”, vagyis drágaság volt. Közepes éveknek ítélte a krónikás 1489–1493 közötti éveket, a nyarak szárazak voltak, a termések viszont váltakozva jók, közepesek¹⁷⁶.

Erdélyből csupán néhány adat teszi szóvá, hogy létfenntartást veszélyeztető évek 1494, 1495, amit az elhúzódó hidrológiai aszály válthatott ki: nem volt eső, a folyók kiszáradtak, nagy inségre és pestisjárványra panaszkodtak a Barcaságban.¹⁷⁷

¹⁷¹ Hennig 40. (Idézi: Réthly A. 1962. 53.)

¹⁷² Hain G 14., Wagner, A. Seep.II.48., Ungr. Magazin II.1782, 371., 10. Bielz 6., 70., Bruckner., Heltai 47., Ruisz-Hanusz., Komjáthy 201. (Idézi: Réthly A. 1962. 53.)

¹⁷³ Tört.Tár. 1891.47., Papp, I.1822. 197., Hain G.14., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962.53–54.)

¹⁷⁴ Bruckner (Idézi: Réthly A. 1962. 55.)

¹⁷⁵ Heltai 498. (Idézi: Réthly A. 1962. 56.)

¹⁷⁶ Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 56–57.)

¹⁷⁷ 8. Bielz 6. (Idézi: Réthly A. 1962. 57.)

A 15. század utolsó éveinek lokális éghajlati viszonyairól szintén a soproni feljegyzések tájékoztatnak: 1496-ban a májusi fagyok miatt a szőlő, gabona közepes, de jó termést hozott a széna és a sarjú. Ezt követően 1498/1499 tele hosszú hideg, a nyár forró, száraz, a gabona közepes lett, 1500-ban pedig a szigorú tél márciusig tartott, gazdag bor- és gabonatermő év volt. Az országos helyzetet illetően viszont már éhínségről tudósítanak: a *„jobbágyokat az élelmiszer hiánya és felélése oly mértékben elnyomta és elszegényítette, hogy kényszerültek búkkamakkból kenyeret készíteni és ilyen búkkamakkból készített kenyerekből táplálkozni.”*¹⁷⁸

A 15. században a Magyar Királyság ismertett térségiben nagyjából 20–21 rossz termés-
sel járó év jöhet szóba. Ezek közül, legalábbis a források szerint, az inség évei 1429, 1473, 1478–1479, 1480, 1500 (?). A század második felében Magyarországon (1460–1463, 1470–1473, 1478–1480), és Erdélyben (1494, 1495, 1500) a rossz, szűkös terméshozamú évek kiváltói többnyire a száraz, aszályos nyarak. Azonban azt is látnunk kell, hogy a rossz – közepes – jó terméssel járó évek többnyire kiegyenlítik egymást. A szűkös, rossz éveket rendszerint az azt előidéző természet regeneráló, rekuperációs mechanizmusai javítják ki. A 15. századi együtthatások, az aszály, szárazság és a sáskajárás, járvány, talán az erdélyi Barcaság kivételével, nem idézett elő a létfenntartásban zavart: az élelemhiány kiváltotta nehézségekről alig esik szó, erre utalhat az is, hogy Mátyás király téli hadjáratra vállalkozhatott.

A 15. század második felében, legalábbis a francia, holland klímátörténészek szerint, a kontinens egészére kiterjedő szinkrón hidrometeorológiai események az 1481–1482 évek áradásai. Ebben az esetben, úgy tűnik, egy nagyobb nyugat-európai térségi fejleményről szóló feljegyzések általánosításával van dolgunk, ami gyakran előfordul a korszak időjárás-narratíváiban, a klímátörténészek munkáiban is.

Az 1481–1482. évi nyugat-európai nagy áradások nem mutathatók ki a Kárpát-medencében, tehát nem beszélhetünk kontinentális kiterjedésű hidrometeorológiai eseményről. Talán nem érdektelen itt szövé tennünk, hogy a nyugati és közép-európai, de jórészt a Kárpát-medencei híradásokból is szinte egészen kimaradtak a balkáni és kelet-európai térségek klimatikus eseményei, így az összehasonlítási adatok hiánya miatt sem beszélhetünk kontinentális léptékű általánosításokról.¹⁷⁹ Mindazonáltal a kérdés az 1481–1482. évi hidrometeorológiai eseményt illetően itt is az, hogy mi is történhetett – és hol.

Az 1481–1482 években Európa francia, német, itáliai térségeit pusztító nagy árvizek előzménye az 1480/1481 hideg, nagy hóval, fagyokkal járó tele, amely 1481 tavaszán a hó- és jégolvadás: nyáron, az aratás előtt, a szakadatlan esőzések miatt a víz elborította a földeket Lotaringia, Köln, Strasbourg, Fribourg-en-Brisgau, Baden, Frankfurt, Bern, Hesse térségében. A Rajna, Moselle, Duna, Maina, Saale, Tiberis áradása épületeket, hidakat, malmokat rombolt le. Az érintett területeken elrothadt a termés, nem volt aratás, sőt helyenként (Dijon) még októberben is a tartós esőzések miatt, elmaradtak az őszi vetések.¹⁸⁰

Úgy tűnik, hogy a Kárpát-medencét elkerülték az áradások. A Duna alsó szakaszán az áradás sem lehetett rendkívüli 1481-ben, hiszen azt a magyarországi források, érintettségük

¹⁷⁸ Bruckner, Dessewffy okmánytár 450., Wenczel 305. (Idézi: Réthly A. 1962. 58–59.)

¹⁷⁹ Weikinn, 333–336. (Idézi: Réthly A. 1962. 48.) Vö. (Le Roy Ladurie, E. 2004. 125–129.)

¹⁸⁰ Le Roy Ladurie, E. 2004. 142, 146.

miatt sem hagyták volna szó nélkül. Viszont sem az 1432. sem az 1481. évi hidrometeorológiai rendellenesség nem volt az 1315–1320-as évekhez hasonló jelenség, sem nagyságrend, sem intenzitás, sem a létfenntartási válság, illetve válságciklus kiváltó hatásában. Bizonyos értelemben a tájékozódást az eseményekben nehezíti, hogy Le Roy Ladurie a francia esetből általánosít: 1481–1482-ben Franciaországban lokális létfenntartási zavarok alakultak ki. A kiváltó tényező elsődlegesen meteorológiai jellegű volt, kifutásában viszont hidrometeorológiai jelleget öltött: 1480. december 26. és 1481. január 13. között nagyon hideg, heves északkeleti szél és nagy havazások okozta eljegesedés miatt a vetések megfagytak, a folyókat jég borította. Az emberek, a vad- és háziállatok „sokasága” fagyhalál áldozata lett. A hóban gazdag, hideg telet követő nagy esőzések 1481 tavaszán és július–szeptember hónapokban pedig az árvizek tönkretették a vetéseket, a gyümölcsfákat, mindenütt hidakat, malmokat romboltak le. A termés kiesés miatt a gabona és az egyéb élelmiszerek ára megugrott, a szegénység Franciaország több régiójában rügyekkel, füvekkel táplálkozott.¹⁸¹ Az 1481. évi nyári árvizeket 1482 januárjában újabbak követték. Le Roy Ladurie a franciaországi éhínségben, betegségekben az 1481–1483 három évében az elhunytak számát, az 1693–1664 és 1709 évek becsléseivel állította párhuzamba, amikor 1,3 millió, illetve plusz 600 ezer volt az emberveszteség. Ha nem is volt azonos az emberveszteség, kétségtelen az 1481–1483 három évében eléggé „durva” lehetett az éhínség, a betegségek okozta mortalitási többlet.¹⁸² Valószínű, hogy az 1481–1483-as évek franciaországi hidrometeorológiai eseményei és annak járulékos következményei, kivételes esetnek tekinthetők a 15. század második felében. A francia esettel egy időben, 1480–1481-ben, mint láttuk, elhúzódó szárazságról számolnak be a magyarországi krónikások: a mezők „kiszáradtak, s a források kiapadtak.” Tehát a francia eseményektől eltérően, de vele egyidejűleg az éghajlat egy másik szélsősége, a szárazság, az aszály idéz elő hiányt a Magyar Királyság térségeiben. Az aszály kiváltotta kollektív trauma jelentős lehetett, ugyanis Mátyás király felszólítására (1480) Gergely Amus pálos generális s a kolostor tagjai, „számra 300-an, ünnepélyes körmenetben vonultak Budára a királyi várkapornába, hol imákkal esedeztek az országos csapás megszűnéséért.”¹⁸³ Ezzel szemben a soproni krónikás azt jegyezte le, hogy 1480-ban a korábbinál jobb év volt, a gabona, a bor jobb lett, a lakosság is jobban érezte magát. A következő években (1481–1483) arról tudósít, hogy a száraz idő miatt a Bécsi kapunál lévő szélmalom leégett, viszont ami lényeges volt, a bor, a gabona jó volt, sok gyümölcs, takarmány termett.¹⁸⁴

Le Roy Ladurie azzal, hogy a későbbi (17. századi) „élelemválságokat” állítja párhuzamba az 1481–1483. évi létfenntartási zavarokkal, és a természetes demográfiai veszteségeket meghaladó többletveszteségeket hangsúlyozza, némileg elrejtí, hogy a Francia Királyságon belül is csak regionális, lokális traumáról volt szó, amely súlyos helyzetet váltott ki az érintett lokális terekben. A népességgörbe és az élelem (táplálkozás) között valószínűleg nem annyira közvetlen a kapcsolat, mint feltételezni szokták. Nemritkán fordított összefüggés

¹⁸¹ Le Roy Ladurie, E. 2004. 142.

¹⁸² Le Roy Ladurie, E. 2004. 148.

¹⁸³ Lojda, II. 279., Szathmáry, II. 439. (Idézi: Réthly A. 1962. 55.)

¹⁸⁴ Brukner. (Idézi: Réthly A. 1962. 55.)

van a kettő viszonyában. Több esetben is a népesség visszaesésének időszakában az élelelháztartás stabilabb, mint a demográfiai robbanás időszakában, vagyis a népességrobbanás és az élelembőség nincs mindig korrelációban.¹⁸⁵ Ezért is óvatosan kell kezelnünk az olyan feltételezéseket, amelyek minden létfenntartási hiány okozta zavart válságként vagy katasztrofaként mutatnak be.

A hivatkozott szövegekben, legyen szó a nyugati és közép-kelet-európai régiókról, gyakran előfordulnak az olyan kijelentések, hogy nagy ínség volt, miközben volt ugyan termés, de nem a szokásos, hanem kevesebb, ennek jelzője a helyi piacok működése. Vagyis az ínség a szűk esztendőkre utal, az éhínség pedig az élelelháztartásban a klimatikus (vagy egyéb) tényezők kiváltotta tömeges éhezésre. Nagy éhínségekről a 15. században, melyek nagyságrendileg is erős negatív demográfiai következménnyel jártak, a magyarországi és nyugati forrásokban sem tesznek említést. Részben ez azzal is kapcsolatos, hogy az éhezés, a rendszeres táplálkozás hiánya, nem jár szükségszerűen elhalálózással, csak olyan körülmények között, amikor a élelelhiány szélsőséges és hosszan tartó, ami ritkán fordult elő. A kérdés inkább az, hogy miként, hogyan alkalmazkodtak, éltek együtt az éhezéssel, és annak extrém eseteivel.¹⁸⁶

A termés minőségének/mennyiségének ingadozásai ellenére bizonyos tendenciák nyomon követhetők a 15. század második felében is: Nyugat – Európában, a csapadékosabb időjárás, és kései szüreték elégtelen gabonahozamokra is utalnak a század második felében is. A Kárpát-medencében az 1460–1500 között évtizedekben pedig egy sor (16) meleg, száraz nyárról írnak a feljegyzésekben, amely azt valószínűsíti, hogy a terméshozamok ingadozása ellenére kiegyenlítődés volt a jellemző. A Magyar Királyság területén ez a fejlemény hosszabb idősorban és térségbeli különbségekkel nagyjából 3–5, illetve 5–10 évenként váltakozott. A két térség a nyugati és főleg a német közép-európai terméshozamok és klimatikus viszonyainak különbsége, nem egy az egyben képződnek le a Kárpát-medencében. Úgy tűnik, hogy az 1432/1433. évi hidrometeorológiai rendellenesség is csak a Duna magyar szakaszát érintette, és nem a Kárpát-medence egészét. Az élelemtermelés különbségeit a térségek, tájak mikroklimái is befolyásolják, ez a domborzati, vízrajzi, légköri hatások, a vegetációs adottságokkal mutat összefüggést. Sőt, egyazon falu határában is eltérőek a növényfajták termesztésének, az állatok legeltetésének, a falu lakóházainak stb. adottságai, illetve feltételei. Nem véletlen, hogy az élelem- és nyersanyagtermelés térbeli szóródása egyazon időben különböző mennyiségi- minőségi változatokban érhető tetten.

A 15. század első felének európai klímaeseményei és az előző 14. század hasonló katasztrofális hidrometeorológiai, epidémiái (pestis), a kontinens szinte egészét sújtó történésekkel összehasonlítva, nem mutatnak rendkívülit, az egy németalföldi (1421) lokális katasztrófa kivételével. A kontinens közép-keleti térségében, a Kárpát-medencében a 15. század első és második felének éghajlati változékonysága, fluktuációja a kis jégkorszak átlagaiba illeszkedett. Ami pedig szokásostól eltérő, hirtelen áradásokat illeti, mint láttuk, csak néhány esetet ismerünk, amely veszélyt jelenthetett a létfenntartásra. A Kárpát-medencében az évszázad katasztrófájának nevezett hidrometeorológiai jelenségek, az árvizek ellenére (1402, 1432,

¹⁸⁵ Montanari, M. 1996. 12.

¹⁸⁶ Pászka I. 2016. 126–128.

1433, 1439), a feljegyzések alapján nem mutathatók ki a klímaváltozás átmeneti első kétszáz (1300–1500) évben.

Két figyelmet érdemlő kérdés merül fel már a 15. században. Az egyik az információs csatornák hatósugara: a nyugati, az egykori Német-római Császárság keleti határáig terjedt. A közép-európai beszámolókról ugyanez mondható el, a Nyugat a német Közép-Európa, amely egyben az információáramlás határa is.

A másik az állam intézménye, amely kibontakozóban van és az emberek, dolgok együttesében feladatokat kezd kisajátítani. Például a formálódó francia monarchikus állam a létfenntartási zavar (1480–1482) kiváltotta helyzet enyhítésében játszott szerepét említhetjük. XI. Lajos egy sor intézkedést léptetett életbe a hiány csökkentésre: betiltották a gabonakészletek felhalmozását, a gabonakivitelt a királyságból. Az intézkedések eléggé ellentmondásosak voltak, a monarchia nem rendelkezett a tiltásokat ellenőrző hivatalnokhálózattal. Noha a vidékre kiküldött biztosok összeállították az 1481–1482. év éhínség térképét, és ennek alapján a gabona – s az egyéb élelmiszerirányítások útján gyűjtött készletek szétosztása sem segített a súlyos helyzeten. A százéves háború végét (1452–1453) követő években békés idők következtek: 1460–1510 között az újjáépítés, a „*discoisément* öt évtized” időszaka köszöntött be Franciaföldön: mégis a hidrometeorológiai szélsőségek járulékos következményei, a rossz termés, az éhínség, a mortalitás növekedése, ha átmenetileg is, fékező tényező volt az ország talpra állásában.¹⁸⁷ Azonban a francia működési zavar lokális fejlemény, a királyság politikai – adminisztratív ellenőrzése alá tartozó területek egészére sem terjedt ki. Nem veszélyeztette a létfenntartás humán- és eszközforrásainak egész vertikumát, nem véletlen, a készletek zárolása, újraelosztása. Ami arra utal, hogy az élelemhiány nem volt általános, csak bizonyos térségekben volt súlyos a helyzet. Függetlenül az intézkedések hatékonyságától, ami itt fontos fejlemény, a monarchiában kiépülőben volt egy olyan hivatalnoki apparátus, amely képes volt a helyzet viszonylag módszeres felmérésére. És a felmérés alapján próbáltak megoldást találni a helyzet enyhítésére. Jelentős változás kezdeteire utal ez a fejlemény: a monarchikus állam olyan közfeladatokat kezd átvenni, mely korábban kizárólag az egyház, a városok feladatellátásának körébe tartozott.

A „KIS MELEG KORSZAK”

A 16. század létfenntartási viszonyainak vizsgálata a kontinens mindkét nagyobb térsége – a nyugati és közép-keleti – vonatkozásában, főleg a járulékos következmények tekintetében, némileg gazdagabb és változatosabb dokumentációra támaszkodhat. A klímátényező csak néhány nagyon szélsőséges (aszály, fagy, csapadék) esetben volt veszélyes a lokalitások társas világainak élelemháztartására, de nem mindenhol. A legnagyobb veszélyt a korszakban az ismétlődő epidémiák, a pandémiák jelentették az emberek életére.

A Hennig által összeállított meteorológiai katalógusban a 16. századi Európa éghajlata viszonylag két jól elkülöníthető szakaszra osztható: az első az 1500–1559, a második az

¹⁸⁷ Le Roy Ladurie, E. 2004. 158–161.

1560–1600 közötti évtizedek.¹⁸⁸ A két periódus évszakainak időjárása csak nagyjából korrelál a létfenntartás, illetve az élelemlétfenntartás alakulásával, vagyis a lokalitásokban a lineáris oksági reláció (rossz időjárás – rossz termés, jó időjárás – jó termés), egy az egyben nem mindenhol mutatható ki.

Északnyugat- és Közép-Európa, a Kárpát-medence egyes térségeiben a tavaszok a 16. század elején 1509-től 1520-ig váltakozva hol hűvösesek, hol hidegek: a hőmérséklet 0,3-tól 0,8 Celsius fok között ingadozott. A nyarak viszont Nyugat – Európában enyhék 1500–1506 között. Az átlagtól eltér az 1520–1529 évtized, amikor a tavaszi évszakok kimondottan hidegek. A klimatológusok a 16. században 1529 nyarat tartják a leghidegebbnek és legnedvesebbnek. Szép, meleg nyarak voltak az 1532–1567 közötti évtizedekben, melyet néhány száraz nyár szakított meg az 1534–1536, 1540 és az 1556–1559 években. Ezeket az évtizedeket a *kis meleg korszak* jelzővel illetik, és az azori anticiklon átmeneti erősödésével magyarázzák, példaként, többek között, az Alpok gleccsereinek visszahúzódását is említik. A század 60-as éveitől a telek hónapjai hidegebbek, s a nyarak szárazabbak, a század végén pedig hűvösebbekké és csapadékosabbá váltak, az évi középhőmérséklet 1%-kal csökkent.¹⁸⁹ A sok téli csapadék csökkentette a talaj kalcium –, foszfát- és nitrogén összetételét, s aminek kumulatív hatása főleg Angliában mutatkozott.¹⁹⁰ A 16. században két nagyon meleg és aszályos nyarat (1540, 1556) tartanak számon, amit Pfister a kelet-nyugat irányú anticiklonnal hozott kapcsolatba, amely július hónap közepén érintette a kontinens nyugati és középső térségeit: ezzel magyarázzák az aratás utáni gabonaárak emelkedését, gyakori tüzeseteket.¹⁹¹

¹⁸⁸ Hennig, R. 1904. (Idézi: Grove, M. Jean, 1988. Vol. II. 591–642.)

¹⁸⁹ A 16. század végén például Svájcban 0,8 Celsius fokkal hűvösebbek és 20%-kal csapadékosabbak voltak a nyarak. A poláris légtömegek hatásai először az Európa nyugati, atlanti térségében jelentkeztek, 1580-ban a tenger jege elzárta az Izland és Grönland közötti szorost. A lehűlés erősségét jelzik Hennig adatai is, amelyek nagyjából megegyeznek a Pfister–Brázdil–Glaser a 16. századi európai időjárás – ingadozását vizsgáló kutatásai eredményeivel: az Alpok gleccserei az 1560-tól 1570-ig terjedő évtizedben fokozatosan nyomulnak előre, maximális kiterjedésüket a 16. század végén érik el, ami arra utal, hogy az 1560. évtől az évszakok átlagos hőmérséklete is csökkenő tendenciát mutat. Az átlagos évi középhőmérséklet 1560–1600 között 0,5 Celsius fokkal alacsonyabb, mint például 1901–1960 között évtizedekben. Pfister–Brázdil–Glaser a téli hőmérséklet negatív és pozitív ingadozásait 1560–1599 között 0,68 szemben az 1500–1559 évtizedek 0,35 jelzőszámokkal érzékeltette (Lásd: Pfister, C. – Brázdil, R. – Glaser, R. 1999. Vol. 2. 179–181. Dordrecht. Pfister, C. – Brázdil, R. 1999. Vol. II. 179.)

¹⁹⁰ A 16. század utolsó évtizedeiben szélsőséges rendellenességekről számolnak be a svájci feljegyzések: 1587-ben sarkkörüli hidegek voltak, június-július hónapokban havazott, Luzernben pedig 1588-ban június-augusztus hónapokban 77 napon át esett az eső. Franciaországban a kritikus év 1586–1587. Az 1586 ősze nedves, ezt követte a nagyon hideg, nedves tél, hideg tavasz (1587 május 11-ig), melyet nagy áradások kísértek március, május, június hónapokban, ez pedig rossz terméssel járt. Az 1599–1600-as és 1600–1601-es évek nagy télén a nyugat-európai adatok szerint a hőmérséklet 0,5, tavasszal pedig 0,3 Celsius fokkal volt alacsonyabb az átlagnál. A kis jégkorszak 1570–1630 között csúcscidőszakában Dél-Németországban, Stuttgartban például 1526. május 24-én a jeges szél tönkretette a termést, élelemválságot idézett elő. A vallásháborúkkal egybeeső hűvös-hideg éghajlat fluktuációját (1560–1600) tovább súlyosbították a pestisjárványok ismétlődései. (Lásd: Behringer, W. – Lehmann, H. – Pfister, C. 2005. 21–30. Vö. Le Roy Ladurie, E. – Vasak, A. 2007. 38–39.)

¹⁹¹ A 16. század utolsó évtizedeiben az Alpok gleccsereinek újabb előretörését tapasztalták: az Altesch 1581–1600 között évente 28 méterrel nőtt, a jelzett időszak egésze alatt pedig 580 métert, míg 1600–1678 között évente csak 13 méterrel gyarapodott. A gleccser jégtengere, a („*Bois-i jég*”) teljesen elsodorja Chastellard és részben Bonanay (Bonnenuict) alpesi falvakat. Európa-szerte a hideg telek, tavaszok (március-április hónapokban) és a ködös, csapadékos nyarak a gabonavetéseket és a szőlőt érintették, aminek következtében a gabona ára magasra ugrott 1570-ben és 1630-ban, ebben viszont közrejátszott a potosi ezüst is. (Lásd: Pfister, C. 2005. 118–138.)

A Kárpát-medencétől nyugatra eső térségekben a 16. század egészében, négy-öt nagyobb működési zavarral számolhatunk, melyek előidézői a meteorológiai szélsőségek. A század első négy évtizedének enyhe éghajlati konjunktúrájába illeszthetők az 1524, 1538, 1545, 1556 évek rossz termést kiváltó nagyon meleg, aszályos nyarai, melyek a lokális terekben a gabonaárak emelkedésével jártak. A hidrometeorológiai események a kontinens északnyugati és középső-déli régióiban az 1530-as évek elején voltak, amikor kontinensszerte áradásokról számoltak be: a Szajna, Loire, Elba, Tiberis folyók mentén.¹⁹²

A kontinens nyugati térségeiben és a Brit-szigeteken az élelemháztartásban számon tartott zavarok egyenletlenül oszlottak meg, ami a meteorológiai és hidrometeorológiai tényezők ingadozás változataival függött össze. Angliában például (1562–1563) a hiány, a rossz termés miatt, az aratást követően jelentkezett. Franciaországban a gabonaárak az 1557–1558 évekéhez képest 1562-ben hirtelen a kétszeresére emelkedtek. A lakosság egyes térségekben élelemhiánytól szenvedett az 1565–1597 közötti évtizedekben.¹⁹³ Az 1532–1563 és 1565–1566 években a pestis, 1572–1573-ban pedig az inség, pestis, vallásháború együtthatásaiban a klimatikus tényezők közrejátszása, a demográfiai állapotok alakulásában nem egyértelműek. Valószínűbb, hogy a demográfiai veszteségek inkább az ismétlődő pestisjárványnak (1563–1574) és a megszakításokkal zajló protestáns- és katolikus liga közötti háborúnak (1560–1576), az angol kalózkok fosztogatásainak tulajdoníthatók. A klímátényező inkább 1586-ban és 1587-ben jöhet szóba, amikor a rossz termés miatt az aratás utáni hónapokban az alultápláltságban és járulékos betegségekben csak a párizsi medencében 40 ezerre becsülik az halottak számát.¹⁹⁴ A francia esetben a 16. század második felében három klíma–epidémia – antropogén tényező együtthatásával számolhatunk (1565–1566, 1571–1573, 1586–1587), amely egymást követő ciklusokban, váltakozó nagyságrendben és intenzitással létfenntartási zavarokat idézett elő, főleg a királyság központi, nyugati, északi térségeit sújtotta. A 16. század négy meleg, aszályos (1524, 1538, 1545, 1556) valamint az 1529–1531 közötti árvi-zes évek és az öt hideg periódusa megegyeznek az élelemhiány időszakaival (1562–1563, 1565–1566, 1573–1574, 1586–1587, 1596–1597). Az újabb lehűlési szakaszban, 1573–1586 és az 1587–1601 közötti évtizedekben a gabona ára 60%-kal, a bor ára pedig 147%-kal emelkedett.¹⁹⁵ A Német – római Császárság területein szintén ebben a periódusában (1564–1600) két erős (1560, 1590) áremelkedést mutattak ki. A Brit-szigeteken is a 16. század utolsó évtizedében a létfenntartási zavarok és a demográfiai állapotok alakulása összefüggésében R. B. Outhwaite számításai 150 ezerre becsülik az embervesztés – többletet, amit az 1598–1600-as évek rekuperációs folyamata (születéstöbblet) mintegy 100 ezerrel pótol. Másfelől, ha a temetések számának növekedése, illetve a születésszám csökkenése összefüggésében nézzük, akkor azt látjuk, hogy Angliában, az aratás utáni időszakban (1597. július–1599. július), az előző évek (1596–1597) hasonló időszakához képest 19%-os a veszteség.

¹⁹² Weikinn, Court. 1958. 294.

¹⁹³ Le Roy Ladurie, E. 2004. 201, 209.

¹⁹⁴ Le Roy Ladurie, E. 2004. 234.

¹⁹⁵ Le Roy Ladurie, E. 2004. 269.

Élelemárak, mortalitás, születés a 16. század végi Angliában

Év	shilling/ quarter	Év	Mortalitás (többlet)	Születés (többlet)
1591	18,41			
1594	34,87	1593-1594	41 000	
1595	37,09	1594-1595	53 000	
1596	46,18	1595-1596	33 000	
1597	50,07	1596-1597	6 000	
		1597-1598	16 500	
		1598-1699		42 000
		1599-1600		47 500

Forrás: Outhwaite, R. B. 1969. 70, 371. adatai alapján szerkesztett

Egészében a népességveszteség emelkedésében kisebb mértékben szerepe volt a pestisnek is, a piaci árak kiváltotta szűkös táplálkozásnak, éhségzavargásoknak (1596–1598), az angol– spanyol tengeri háborúnak (1597–1598), amelynek logisztikája nemcsak emberi és anyagi erőforrásokat vont el, hanem hiányt okozott az ellátásban is. Számolnunk kell azzal is, hogy a század második felében öltött nagyobb méretet a lakosság bizonyos csoportjainak kivándorlása az Újvilágba.¹⁹⁶ A monarchiák, Angliában és Skóciában, a válság éveiben tartalékokat próbált felhalmozni, ellenőrzés alá vonták piacokat, megtiltották a maláta termesztését (sör) és gabonát hoztak be a Baltikumból. Az angol koronatanács 1598-ban támadást indít a vajpiacok ellen, azzal vádolva a termelőket, hogy előnyben részesítik a szarvasmarhatartást a gabonatermesztéssel szemben.¹⁹⁷ A szóban forgó években (1594–1598) a hideg, esős évszakok elsősorban a dombvidéki mezőgazdaságot sújtották, tehát inkább lokális fejleményekről beszélhetünk, ugyanis a fejlettebb Dél-Anglia térségét kevésbé érintették. A létfenntartási zavarok ugyan traumahelyzeteket idéztek elő, de a veszteségek, melyeket R.B. Outhwaite kimutatott, szétszórt lokális fejlemények. Nem beszélve arról, mint említettük, hogy a népességsökkenést a 1590-es évek végén egy erősebb rekuperációs folyamat jellemzi, vagyis a mortalitástöbbletet jóval meghaladta születések többlete.¹⁹⁸

A fentebbi hivatkozások is azt mutatják, hogy a szerzők néhány forrásadatolt lokális eseményből általánosítottak. Ebben bizonyos elméleti-módszertani sémák az irányadók. Említettük korábban, hogy a kis jégkorszak beköszöntését többen északnyugat-európai és észak-amerikai fejleménynek tekintették: a szerzők számára irányadó az eljegesedésmélelt, mivel a lehülési tendencia mutatóinak (Alpok gleccserei, Északi-tenger partvidéke, fjordok stb.) dinamikája többé – kevésbé jól jelzi az évszakok időjárásának szabálytalanságait. Ebből adódik, hogy túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a téli évszakok hőmérséklet- és

¹⁹⁶ Outhwaite, R. B. 1969. 14.

¹⁹⁷ Outhwaite, R. B. 1978. 371.

¹⁹⁸ Le Roy Ladurie, E.– Vasak, A., 2007. 43-45. Vö. Kaplan, St. 1982. 27– 31.

csapadékmegoszlásának, amelyet meghatározónak tekintenek az év többi évszaka tekintetében is. Átlagosan a mínusz 10 Celsius fok hőmérséklettel járó telek, *számítanak hidegnek* Nyugat-Európában, ami pedig meghaladja ezt az átlagot, az a szélsőséges kategóriába sorolt. Anélkül hogy vitatnánk, látnunk kell azt is, hogy a téli évszakok időjárása és a terméssalakulás nem mindig korrelál, ugyanis az évközi változásokkal (tavaszi, nyári) is számolni kell, melyek negatív vagy pozitív irányba módosíthatják a vegetáció fejlődését. A másik kérdés, amelyet a klíma-létfenntartás reláció vizsgálata során nem hagyhatunk szó nélkül: a forrásokban szereplő események, történesek rögzítésének helye és ideje. A műszeres mérés előtti időszakban is optikai csalódás áldozatai lehetünk, ha azt hisszük, hogy a jobban forrásadatolt Nyugat- és a német Közép-Európa nagy térség egészére érvényes általánosítások tehetők. A kontinens, de egyetlen ország domborzati viszonyai, ebből adódóan a mikroklimák változatossága már eleve óvatosságra int. És akkor még nem is említettük az emberi tényezőt, vagyis azt, hogy volt-e, aki lejegyezze a történeteket, ha igen, akkor az eseményt látta (tanúja volt, esetleg elszenvedője) vagy hallomásból (hírekből) tudta. Egyáltalában: a látottakból vagy hallottakból mit tartott lejegyzésre méltónak. Noha a történeszi forráskritika, a számítógépes éghajlat-rekonstrukciók megrostálták, illetve megbízhatósági próbának vetették alá a forrásokat, ennek ellenére továbbra is fennáll a bizonytalanság.

AZ „ISTENEK KETTŐS OSTORA”

Az éghajlattal kapcsolatos forrásadatolt tényanyagunk a 16. századi *Magyarország* hét megyéjéből, illetve térségéből származik: ezekben csak néhány esetben találunk párhuzamosságot a kontinens nyugati térségeinek klimatikus tényezők kiváltotta hasonlatos eseményeivel. *Fodor Ferenc* geográfus egyik kiváló, összehasonlító tanulmányában a Kárpát-medence sajátosságait abban látta, hogy annak változatos éghajlatát (az évszakok időjárását) több irányból érkező hatások befolyásolták: az Atlanti-óceán, a Földközi-tenger térsége és a Kelet-európai-síkság kontinentális légköri mozgásai, melyek a szélirányra is egyaránt hatással voltak.¹⁹⁹ A Tisza vonalától nyugatra az Atlanti-óceán felől érkező északnyugati szelek, a Tiszától keletre pedig az északkeleti szelek uralkodnak. A jellegzetesen *négy évszakú, a mérsékelt övbe, a mérsékelt kontinentális térségbe* tartozó Kárpát-medence változatos domborzati, vízrajzi viszonyai miatt is, a mikroklimák nagy változatosságát mutatta a kis jégkorszakban is.²⁰⁰

¹⁹⁹ Fodor Ferenc, 1937. *Magyar föld, magyar élet*. Budapest. Arcanum. (MTA Földrajztudományi Kutatóintézet www.mtafk.i.hu (Hozzáférés: 2016. 06. 6.))

²⁰⁰ A Kárpát-medence évi középhőmérséklete + 8,- 12 Celsius fok, ezen belül fontos megjegyezni, hogy a tenger-melléki országokhoz képest aránylag nagy, 20–25 Celsius fok az évi középhőmérséklet ingadozása. Az átlagos hőmérséklet értéke januárban a legalacsonyabb mínusz 2-4 Celsius fok, és júliusban a legmagasabb, 23–25 Celsius fok. A napsütéses órák száma évente 1700–2100 óra között van, ennek értéke az Alföldön nagyobb (2000 óra/év), a hegyvidéken kisebb (1700–1800 óra/év), ami a mezőgazdasági termelést befolyásolja, akár csak a csapadék. Az évi átlagos csapadékmennyiség 500-1000 milliméter, az Alföldön 500-600 milliméter, a hegyvidéken, Erdélyben 800-1000 milliméter. Télen a csapadék majdnem fele, hó formájában jut el a földre. A Kárpát-medence szinte teljes egészében a *Duna* vízgyűjtő területéhez tartozik. Dévénytől a Vaskapuig terjedő szakasza a Kárpát-medencében jelentős folyók vizével gyarapodik: *Vág, Nyitra, Garam, Ipoly, Lajta, Rába*,

A Magyarországra utaló feljegyzésekben a 16. században a hidrometeorológiai események (árvizek) sorában a források a Duna, a Száva és a Dráva áradásait említik (1508, 1515, 1516, 1521, 1524, 1526), amelyet a tavaszi, nyári, őszi esőzések idéztek elő, azonban a 16. században nagy, évszázad áradásáról nincs adat. Emlékezetes 1526 nyara, amikor „éjjel – nappal esett az eső” Újvidéken, Mohácson, Szegeden.²⁰¹ Vidovich – Istvánffy 1526. augusztus 29-iki feljegyzésükben azt írták, hogy *Mohácsnál akkor a Duna kiáradása s a jeges zápor miatt, mely csata után zuhogott, megdagadt...*” Horváth Mihály pedig azt jegyezte fel szintén erről a napról, hogy Mohácson „a sűrűn ömlő záporral beállott éj sok magyarnak nyújtott alkalmat a szabadulásra.”²⁰² Országszerte az 1529-et követő két évtizedben, kisebb nagyobb megszakításokkal továbbra is enyhe telekről és nagy nyári esőzésekről tudósítanak a források, mindez láthatóan hasonlatos volt az említett nyugat-európai térség klimatikus eseményeihez.

A 16. század második felében (1569–1572, 1584) néhány kemény téli hónapokat követően is a nyarak váltakozva hol csapadékosak (1559, 1560, 1566–1567, 1570, 1600) hol szárazak (1565, 1570–1598). A század utolsó három évtizedeiben (1570–1598) gyakoribbak a térben szétszórt száraz, aszályos nyári hónapok, és ezzel párhuzamosan továbbra is kisebb – nagyobb időközökben ismétlődtek a sáskajárások, a pestisjárvány, valamint a tüzesetek.

Ha viszont az élelemháztartás alakulásának oldaláról nézzük a meteorológiai, hidrometeorológiai tényezők hatásait, akkor a vázolt összkép némileg módosul.

Hennig adatbázisában, Európa-szerte 1504-ben forró, száraz nyár szerepel. Megerősíteni látszik ezt a soproni krónika is, mely az 1503-ban jó gabona –, borteremő évet követő esztendőben, 1504-ben arra panaszkodik, hogy a forró, száraz nyár miatt a patakok kiszáradtak, a Fertő tó elapadt, kevés szalma, széna, sarjú, bor, búza, rozs termett. Az árpa semmit nem „adott”, viszont a kevés bor, amit készítettek, jó volt. A takarmányhiány miatt ősszel sokan eladták állataikat. Egy kisebb nagyságrendű és erősségű meteorológiai és hidrológiai aszályt követően, (Sopron, 1505-ben) ismét jó termésről számoltak be. A konkrét lokális helyzet és az általánosítás láthatóan nem fedik egymást. Az általánosítások zárójelbe vételét például Wenger leírása is indokolja, aki azt jegyezte fel, hogy 1505-ben Magyarországon *nagy inség* volt, a kiéhezett szülők gyermekeiket ették meg, de ezért nem büntették meg őket.²⁰³ Láthatóan nem Sopron vidékéről van szó: Wenger valahol, valamit hallott, és a korszak éhínség – reprezentációinak sémáját alkalmazta az inség, szűkös helyzetre, s az antropofágia említésével fokoz-

Mura, Dráva, Száva, Tisza. A Kárpát-medence másik fő folyója, a Tisza Újvidék alatt, Titenél folyik a Dunába. A Tisza vízgyűjtő területéhez tartozik a Kárpát-medence területének északkeleti fele. A Tisza rendkívül szélsőséges vízjárású folyó, amelynek víztömege a tavaszi hóolvadások hatására előálló árvíz idején a Felső-Tisza mentén több mint száz – hússzorosa is lehet a nyári időszak víztömegének. (Összehasonlításul: a Duna esetében ez az adat csak kb. 10–15-szörös.) A Tisza eredetileg 1400 km hosszan kanyargott végig az Alföldön, de a 19. században a folyamszabályozási munkák nyomán 900 km-re „egyenestítették” ki, s Szolnokig hajózhatóvá tették a folyót. A folyamszabályozás azonban nem járt teljes sikerrel. A szűkebb mederbe kényszerített folyó 1879-ben, egy nagyobb áradás alkalmával áttörte a gátakat, s elárasztotta egész Szeged városát. Ezután a folyó mentén duzzasztógátakat, csatornákat és víztározókat építettek ki. A Tiszáról leágazó mesterséges csatornák és vízlépcsők főleg a csapadékszegény alföldi táj öntözését szolgálják. (Lásd: Fodor F. 1937. 49–50. (Hozzáférés: 2016. 06. 6.)

²⁰¹ Thúry, 290. 49., Hain, G. 24-25. (Idézi: Réthly A. 1962. 62–63.)

²⁰² Vidovich–Istvánffy, 155., Horváth M. II. 710, Thury, I. 316., Hain, G. 34. (Idézi: Réthly A. 1962. 64.)

²⁰³ Hennig 43, Brukner, Wenger 48. (Idézi: Réthly A. 1962. 59.)

ta a helyzet drámai voltát. Általában, mint látni fogjuk, az éhínség – reprezentációk kedvelt retorikai eleme valami rendkívüli, szörnyű jelenség, cselekvés beillesztése az eseménysor végkifejletébe. Hasonló eljárásokkal és beállítódásokkal mellesleg napjainkban is gyakran találkozunk. Magyarország esetében, mint említettük, a soproni feljegyzésekből (Bruckner, Payr, Fauth) vannak évenkénti ismereteink az időjárás-termés reláció alakulásáról, viszont ez nem jelenti azt, hogy a soproni tudósításokban közölt információk átfedésben lennének az ország többi régióinak, tájegységeinek történéseivel. A 16. század első felében egy sor, a létfenntartást, élelelháztartást károsító eseményről tudósítanak a feljegyzésekben, csoportosításukkal a kiváltó tényezők által előidézett károk főbb jellemzői mentén próbálkozhatunk. Különbséget kell tennünk a csapadékos és száraz évszakok kiváltotta rossz termésrel járó évek jellemzői között.

Rendellenes rossz évek a lokalitásokban szétszórta jelentkeztek (1512, 1513, 1519, 1526, 1529, 1532, 1534, 1535, 1536, 1549, 1550), viszont közös jellemzőjük: a hosszú (márciusig, májusig tartó) havas tél miatt a gabona, a szőlő a földeken rohad, s az ezt követő áradások miatt elmaradnak a tavaszi munkák. Vagy pedig a gabonában sok a konkoly, a gaz, a termés gyenge, egy boglya gabona fél-negyed vékát adott Sopron földjein. A szőlők megsárgultak a nedvességtől, kevés termett: például 1519-ben Sopron szőlőiben „80 négyszögölön 1-3 akó” bor termett, a „szőlőmunkásoknak szüretkor nem volt dolguk.” A bor savanyú, penészes lett, csökkent a heti kihasználható munkanapok száma a mezőkön, szőlőkben. Noha a fűtermés bő, a fű a kaszálókon marad, elrohad, takarmányhiány lép fel. Állatjárványok ütik fel a fejüket (1508) a fertőzött legelők miatt, a zivatarok, jégesők nemcsak a terményeket pusztítják, hanem a szabad ég alatt élő fiatal állatokat, például 1525-ben a gyulai majorban 265 bárányból 238 zivatarban pusztul el.

A század első felében a száraz, aszályos évek (1504, 1511, 1532, 1538, 1539, 1540, 1541) között tallózva látnunk kell azt is, hogy az aszálynak két megjelenési formája, a *meteorológiai*-és a *hidrológiai aszály*, térben és időben nagyságrendileg rövidebb, illetve hosszabb (gördülő aszály) lefolyásúak, ugyanakkor a kettő egymást követő előfordulása sem ritka.²⁰⁴ Például (Sopron 1504, 1540, 1541, Lőcse 1540) a kutak, a patakok, folyók, tavak (Fertő tó) elapadtak, vízhiány keletkezett. A „*hal annyira drága lett* (Sopron 1541), *hogy csak a nagy*

²⁰⁴ Az aszály és a szárazság terminusok használata sok esetben átfedésben van, azonos értelemben használják, holott a kettő között különbség van. Az aszály általában tartós csapadékhányt jelent és a vele járó magas hőmérsékletre utal. Az aszály időben átmeneti jellegű, míg a szárazság tartós. Diszciplínaként is jelentős eltérések vannak az aszály fogalmát illetően. A definíciók különböző aszályjelenségeket írnak le: meteorológiai, hidrológiai, mezőgazdasági, gazdasági, társadalmi. A *meteorológiai aszály*on a tartósság, intenzitás szempontjából az átlaghoz viszonyítva hosszú idejű, esetenként többéves csapadékhány előfordulására utal. A *hidrológiai aszály* a felszíni és felszín alatti vízkészletek hiányát jelenti (vízfolyások, hőmennyiség, tavak, tározók, felszín alatti vízadók). A *mezőgazdasági aszály*ról akkor van szó, ha egy adott növény igényeihez képest, az adott időszak párolgatótő szintjéhez viszonyítva annyira elégtelen a talaj vízszolgáltató képessége, hogy az a növényekben már visszafordíthatatlan károsodást okoz, az elvárt terményhozam csökkenéséhez és minőségének jelentős romlásához vezet. A *gazdasági aszály* akkor fordul elő, amikor térben és időben veszélybe kerül a termés mennyiségi vizellátása, komoly energetikai és szállítási problémák keletkeznek, amelyek végül a gazdaság piaci zavarait okozzák. A *társadalmi aszály* esetén a fizikai vízhiány már meghatározó hatással van az egészségre, jólétre, életminőségre. A tartósan csökkenő vizellátás politikai viharokat, zavargásokat, régiók elnéptelenedését, az ott élők elvándorlását okozhatja. A természeti katasztrófák közül világátszerte az aszály érinti a legtöbb embert, és szedi a legtöbb áldozatát. (Lásd: Tamás J., *Az aszály*. In: Magyar Tudomány, 2017/10. Hozzáférés 2018. 05. 3.)

urak ehették.” – „Kecses szarvas, miért kutatod a kiszáradt forrásokat” (Lőcse 1541). A termés gyenge (szalma, széna, sarjű, bor, búza, rozs, árpa, gyümölcs, zöldség), viszont a kevés bor, jó. Tehát egy kisebb nagyságrendű és erősségű meteorológiai és hidrológiai aszály együttese sújtotta a hivatkozott esetekben Sopron vidékét és a Szepességet.²⁰⁵

Hasonlóan (Sopron, 1511, 1539, Lőcse 1532), a bor kevés, de „tüzes.” Gabona, szalma, széna, sarjű, gyümölcs, zöldség szintén kevés. Lőcsén 1532 március-június hónapokban: „*ti-zenkét héten át nem esett eső, nagy lőn a szárazság: kertekben, réteken nem nőtt fű, a nyá-jaknak nem volt legelő, víz.*” Az állatokat az erdőkbe, nedves (nádas mocsaras) területekre hajtották. Sopronban és vidékén (1539) „*a nyár oly forró volt, az embereknek éjjel kellett dolgozniuk. Szalma, széna, sarjű sem termett, kukorica sem, gabona kevés. A nagy takarmányhiány miatt a barmokat jóformán elajándékozták. Bor is kevés lett, de igen jó, erős, úgy égetett mint a pálinka. Árpa- és zabkenyeret ettek az emberek.*”²⁰⁶

Valószínűleg *gördülő aszály* egy enyhébb formája alakult ki, ugyanis az egymást követő években (1539–1544) a hó nélküli, enyhe teleket tavaszi és nyári évszakokban forró meleg követte. A csapadékhány, a párolgási veszteség miatt tönkrementek az őszi és tavaszi vetések, a kaszálók, legelők, aminek a következménye rendszerint a víz- és élelemhiány, a marhavész, illetve a beteg állatok elszaporodása s az erdőtüzek. A soproni feljegyzésben 1543 is száraz év: 800 négyszögölnyi területen 2-3 akó bor lett, gabona, kenyér kevés, minden takarmányban hiány volt. A Fertő tó eltűnt. Vidovich – Istvánffy feljegyzésében (1542) „*terményekben is nagy volt a szükség, mely éhséget okozott*”, ehhez hozzáadódott a pestis és a keletről jövő sáskák „nagy sokasága.”²⁰⁷

A 16. század első felében a piaci árak mozgásáról a lőcsei (1524, 1525) termék és árlista tudósít, azonban a drágulás kiváltója nem a klimatikus tényező, hanem a pénzrontás: „*egy márkában csak 4 lat ezüst foglaltatott, és sokan nem akarták boraikat ilyen hitvány pénzért adni.*” A drágulás nemcsak bort érintette: Lőcse város piacán 1 köből búza 44 dénár, a rozs 33, az árpa 25, a zab 12, a maláta 25, 1 köből komló 75, öt tojás 1, két kisebb tyúk 6, egy liba 6, 1 véka borsó 50, 1 kis rozskenyér 3 dénárba került. A pénzrontás és az ezzel járó drágulás országos hatókörű volt, amely nemcsak a termelőt, a helyi piacokra járókat, hanem az elitet is egyaránt érzékenyen érintette. Emiatt főleg Fortunatus – Szerencsés Imre kincstárnokot tartották felelősnek. És II. Lajos királytól– aki Fortunatust „nagyon szeretette” – a „gonosz-tevő elégetését követelték.”²⁰⁸ Hasonlóan nem klimatikus tényezők idéznek elő működési zavart például Eperjesen, ahol aratás után, „nehéz volt az esztendő” (1558): a pestis okozta munkaerőhiány miatt, „keves bor és gabona” lett.

Jó és közepes terméssel járó évekről (1517, 1525, 1528, 1532–1534, 1558, 1563, 1573, 1579) az adatok a feljegyzésekben térben és időben szintén szétszórtak, nem is mindig fedik

²⁰⁵ Verancsics I/a., Sebők 110, Linzbauer I. 133. Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 60–62.)

²⁰⁶ Wagner, An. Seep., II.14., Hain G 29, 26., Révai, VII. 706., Bruckner., Karácsonyi, I. 237. 4a Bielz 8., Sepsi Laczkó III. 15, Gyulafy, Tört.Tár. 1891.68. Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 67–70.)

²⁰⁷ Brukenner, Wagner, A. Seep. I. 180, II. 228., Brukenner, Pap, 1822. I. 219., Termtud. Közl. 1891. 84., 14. Bielz 15. Tört. Tár. 1894. 730., Horváth M., Kisebb III. 109., Hennig 48., Vas Újs. 1862. 92., 5-6 Bielz 70., Péterffy 206., Tört. Tár. 189. 730. (Idézi: Réthly A. 1962. 69–77.)

²⁰⁸ Wagner, An. Seep., II.14., Hain G. 26, 29. (Idézi: Réthly A. 1962. 63.)

egymást. A soproni krónikás éwertékelője például gyakran egy bejáratott reprezentációs sablont követ: *a termés minden terményben jó volt, – hosszú szigorú tél ellenére közepes a gabonatermés, – jó gabona, bor, gyümölcs termő év volt, – nedves az esztendő, mégis a gabona, bor közepes, – jó bor, gabona, gyümölcstermő évek stb.* A rossz termés – jó termés kiegyenlítődéására utal például a Békés megyei feljegyzés: 1561-ben *„oly borzasztó szárazság volt, hogy a legtöbb helyen még az elvetett magot sem”* teremtette meg a föld. Viszont 1563-ban jó termés volt, 777, 1/2 kalangya és 4000 vontató búza, 910 vontató árpa termett. Sopronban és vidékén 1573-ban jó a gabonatermés és *„10 kapásnyi földről (kb. 800 négyszögöl) a szőlő 50-60 akó mustot adott.”*²⁰⁹

A források *bő* természettel járónak ítélték 1552, 1565, 1679, 1584, 1586 éveket, sok lett a bor, igaz, a többi terményre nincs utalás. Sopronban arra panaszkodnak (1652, 1684, 1686), hogy nincs hordó, 10 mérföldre is elmennek boros hordóért, de nem találják. Az idézett levélírónak 200 hordó bora lett, de nincs deszkája, hogy a bor számára is hordót csináltasson, aminek darabja 20 forintba került volna. *„Van akinek 1000 cseber bora lesz és nem tudja hova tegye.”* Nyugat-Magyarországon (Sopron, Pozsony), az 1653–1565 három nedves évet követően 1565-ben *„oly bő aratás volt, hogy „30 pozsonyi mérő búzát 1 forinton”* lehetett venni. Hasonlóan 1579-ben is *„oly sok bor termett, írja a soproni Fauth- krónika, hogy a becsült 10 akó helyett 20 és 30 akó lett. A mustot 4 1/4 tallérért adták, ami eddig még nem fordult elő, a bor pintje 24 dénár volt.”*²¹⁰

A 16. század második felében a lokális feljegyzésekben három erősebb intenzitású traumatikus évről számolnak be. Az 1570–1573 csapadékos évek a kontinens nyugati térségeiben, Magyarországon viszont az 1570-1573 közötti évek feljegyzései az évközi nedvesről hirtelen szárazra váltó évszakokra panaszkodnak. A vélhetően a meteorológiai aszály több helyen (1570) éhínséget, járványt váltott ki: *„a szükségbeli kenyérpótlék emészthetatlensége folytán döghalál pusztított.”* Egy másik feljegyzés részletezi az évközi időjárás – változás következményeit: 1570-ben *„pedig nagy éhség volt, a föld terméketlensége miatt lett emlékezetes, mert a szüntelen esőzések, előbb a földet fellágyították, mit aztán vastag hó borította, mi alatt a vetés kirohadt, nyáron pedig nagy szárazság állott be, ami vetéseket elrontotta, csak vékony aratást szolgáltak, annyira, hogy több ezer földművelő, nem lévén gabonája, szokatlan kenyér és étkekkel való táplálkozásra szorult, melytől többféle betegség, nyavalyák keletkeztek, mely nagyszámú halandót ragadott el. A szomszéd törökök oly emberségesek voltak, hogy az éhezőket pénzzel segítették, az ő tartományaikban pedig bő termés volt, a gabona egész Rác- és Bolgárországból hozatott a piacra.”* A nehéz évek következménye Millhoffer utólagos (1578) összegzésében: *„az egész országban leromlott a nép, némely faluban alig maradt öt ember. A nagy drágaságba fabimbót és venyigevevesszőt, gyökeret és holmiet (ilyesmiket) rágták, sokan meghaltak miatta.”*

A magyarországi feljegyzésekben, akárcsak a nyugatiakban, 1585 ismét traumatikus év, melyet több tényező összeadódása, illetve együttthatása váltott ki. A magyarországi lokális terekben, nem a nagyon csapadékos évszakok, mint Nyugaton, hanem a szárazság (a

²⁰⁹ Wagner, An. Seep., II. 14., Hain G. 29, 26., Révai, VII. 706., Bruckner., Karácsonyi, I. 237. 4a Bielz 8., Sepsí Laczkó III. 15, Gyulafy, Tört.Tár. 1891. 68. Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 63–68.)

²¹⁰ Bruckner, Wagner, An. Seep., II. 14., Hain G. 26, 29. (Idézi: Réthly A. 1962. 63.)

meteorológiai-hidrológiai aszály) és a pestis váltotta ki a létfenntartási vészhelyzetet. Abaúj – Torna megyében 1585-ben „nagy hirtelen drágaság, döghalál” köszöntött be, amit súlyosbított a „szörnyű szárazság”, a „Bodva elapadt, Somodiban örölhetnek 3 forintért.” Debrecenben az éhínség-pestis az „istenek kettős ostora” június havában sújtott le, „az emberek nyúzott dögöt ettek, a gyermekét az ember eltemette, hogy ne éhezzen.” Sopronban is az 1585. év tele száraz, a tavaszi esők elmaradtak, és nyáron aszály volt: vízhiány lépett fel a városban, a bor kevés, de jó, a rozs viszont jól sikerült, zab nem termett. Az hidrológiai jellegű aszály miatt kiszáradtak a patakok, a Lajta folyó. Miskolcon a városi jegyzőkönyv szerint 1586-ban volt nagy drágaság, nagy éhínség, a búzának szapuja 2 forint. Sopronban 1587-ben és 1588-ban kevés, de jó bor lett, gabona, széna, sarjú, szalma kevés termett, az egerek elszaporodtak.²¹¹

Az 1590-es évtized végén (1598) Magyarország több térségében marhavész dühöngött, „amilyenre ez a nemzedék nem emlékezett.” Az állatjárvány eseteiről (Lőcse, Arad): egyes embereknek 20 darab marhából egy maradt meg, illetve majd minden igás barom elpusztult. Szikszó, Abaúj – Torna, Késmárk, valamint az országban más megyékben „iszonyú a döghalál” dühöngött. Szepességben súlyos az éhínség – *fames gravissima* –, 1 köből árpa 8 forint, a búza 1 köble 4, a rozs 3,50, az árpáé 3 forint. Sokan vízben főzött fűvel táplálkoztak, és emiatt betegséget szereztek. Sopronban, mint írják, „elkészt volt az év”, a nyár nedves, a gabona, a bor rossz volt, és drágaság lett. Az emberek a földeken munka közben pestisben haltak meg. Lőcsén a pestis, állatjárvány pusztítása mellett, tűzvészről (1599. szeptember) és nagy drágaságról számol be a krónikás. A soproni krónika pedig jó borról és marhavészről tudósít ebben az évben is. Nagykanizsán 1600 októberében arra panaszkodnak, hogy három hónap óta „egy csepp eső sem esett.”²¹²

A hivatkozások alapján, látható, hogy a 16. században Magyarországon térségeiben három-négy nagyobb (1534, 1539–1540, 1570-es évek, 1585,) és néhány kisebb (1504–1505, 1525, 1598) szétszórt lokális létfenntartási vészhelyzettel számolhatunk, amelynek kiváltója nem minden esetben a klímátényező, amihez esetenként hozzáadódott a pénz értékvesztése, a pestis, marhavész és részben a sáskajárások. Ugyanakkor a 16. században az említett traumahelyzetek éveiben, a károsodások nagyságrendje a lokális terekben egyenletlenül oszlott meg, ha viszonylagosan is, eltérő változatokban működtek a természet adta és a társas intézmények (piac) kiegyenlítő mechanizmusai. A traumahelyzetek kialakulásában minimum két-három tényező összeadódása (járvány, marhavész, sáskajárás) nem mindig játszott közre, meghatározóbb a szárazság, az aszály az élelemháztartás alakulására. Azonban, mint korábban is utaltunk rá, nagy, országos léptékű létfenntartási válságokról azért sem beszélhetünk, mert a források is az agrár-meteorológiai viszonyok alakulásának lokális eseteire utalnak. Hasonlóan az együttthatások is, amikor több tényező

²¹¹ Dr. Kovách Imre, Asztarháni pestis, 25. Idézi: Réthly, A. 1998. II. 1197.; Sepsi Laczkó, III. 23, 21., Kovách 25., Bruckner, Fauth 5a., Chron. Sopron. 11., Vidovich–Istvánffy, 574., Alamanch 1778, Évkönyv 9, 88., Emich 70., Hain G. 114., Milhoffer, III. 1899. 107., Fauth krónika 3b, 4a., 5a, 5b. 6a., Pap. I. 1822. 219., 98., Kovách, 25., Fauth 4a, 5a., 5b, 6a., Chron. Sopron. 11., Fényes, E. Magyarország III. 97. (Idézi: Réthly A. 1962. 90, 91, 92, 95, 98, 99.)

²¹² Évkönyv 85., Hain G. 129, 110., Bruckner., Kapronai, LXXIX. 9., Fábián I. 199., Sváby 47., Fauth 11a., Cron. Sopron. 38., Payr 4. (Idézi: Réthly A. 1962. 102, 109, 110, 111–112, 114.)

hatása összeadódik, az esetek többségében lokálisak, annak ellenére, hogy egyidejűleg, különböző mértékben, az ország több térségét is érinthették. Következésképpen a lokális terekben inkább az éhezés, inség, a szűkösség a jellemző, melyek az éghajlat évközi változásai, a szárazság, aszály következményei. Különösen a tartós szárazság, és a گردülő aszály veszélyes az élelemháztartásra, mivel ezek fokozták az előző évek káros hatásait. Ugyanakkor, mint láttuk, a száraz és aszályos időszakokat csapadékos időszakok törlik meg, melyek nemcsak az évszakok évközi időjárás-változásainak, hanem a kiegyenlítődések, vagyis a rossz-jó termés váltakozásainak is mutatói. Az ország csapadékosabb, nyugati-északi területeit (Sopron, Szepesség) éppúgy sújtotta az aszály, mint a szárazabb délkeleti (alföldi) térségét. Az ország nyugati és az északkeleti térségei a téli aszálytól (december-február) sem voltak mentesek. A tavaszi aszályok az ország keleti térségében, a nyári és őszi aszályok pedig az ország középső részein forrásadtak. Viszont a szárazságnak, aszálynak a Magyaralföld kitettsége volt akkor is a leggyakoribb, úgy tűnik, az ország területének 90%-a aszályveszélyes volt a múltban is.²¹³

A források, a szerzők némelyikének általánosításai ellenére, az élelemháztartás összeomlását kiváltó országos agrár-meteorológiai katasztrófafelelőssel nem számolhatunk. A hivatkozások, a néhány szélsőséges meteorológiai és hidrometeorológiai esemény járulékos következményeinek lokális változataira utalnak, főleg az inség vagy éhínség előidézte élelemhiányt helyettesítő, a természetben talált pótlékokra. A éhínség helyzetekben élelempótlékok a skálája mint látni fogjuk, Angliától Kínáig, és az ókortól a 19. század végig, nagyjából azonos. A hivatkozott szövegekből az is kiderül, hogy a búza és a bor mennyisége-minősége továbbra is meghatározó az élelemháztartás alakulásának megítélésében. „Nem lévén gabona,” vagyis búza, „árpa- és zabkenyeret ettek az emberek,” egyrészt arra utalhat, hogy Sopronban a városi előjárók búzakenyeret fogyasztottak, és ennek hiánya, a másodlagos gabonafélékből készített kenyér számukra, az inség, a szűkösség jele volt. Mint látni fogjuk, vannak erre erdélyi példák is, azonban a városi és vidéki lakosság többsége keverékliszből készült kenyeret fogyasztott, nemcsak nálunk, hanem Dél-Itália kivételével szinte mindenütt a kontinensen. A búzakenyér hiánya, és annak más gabonafélékből készített pótlása viszonylagossá teszi az inségrepresentációkat. Noha a gazdaságtörténeti vizsgálatok azt mutatják, hogy a 16. század folyamán a nyugati konjunktúrával párhuzamosan Magyarországon is jelentősen növekedett a gabonatermelés, és ezen belül a búzáé is, de jórészt belső fogyasztásra került, majd a konjunktúra elmúltával a korábbi századvéghez képest magasabb szinten stabilizálódott.²¹⁴ A kérdés, vagyis a gabonafogyasztás mértéke a táplálkozásban, mint még szó lesz róla, a jelentős húsfogyasztás összefüggésében is óvatosságra int a panasznarratívák helyzetleírásait illetően.

²¹³ Tamás J. *Magyar tudomány*. 2017/10. (Hozzáférés 2018.05.3.)

²¹⁴ Zimányi Vera, 1985. 341–343. Arcanum (Hozzáférés: 2018.10.2.)

„A BOR POMPÁSAN SAVANYÚ”

A kis jégkorszakban is Erdély éghajlata kontinentális, hangsúlyosan hegyvidéki, és jórészt a nyugati, atlanti ciklon befolyása alatt állt.²¹⁵ Ugyanakkor Erdélyben az erős domborzati fragmentáltság, vízrajzi sűrűség, a mély medencék, a dombos vidékek, nagy hegységek stb. változatos tájegységeiben a mikroklima változatok sokszínűsége jellemző. A 16. században viszonylag kiegyensúlyozott Erdély éghajlata, egy sor jó és bő terméssel járó éveket (1534, 1538, 1565, 1566, 1570–1573, 1582, 1583, 1584, 1598) jegyeztek fel a lokális terekben.

A brassói krónikás (1534) hálaadó formulája szerint: „a mennyei Atyánk a gabonát, bort annyira megáldotta”, hogy 1 hordó erdélyi bor (legalább 40 veder) 6 forint, 1 köből gabona 18 dénár. „Az Isten oly kegyelemteljes és olcsó idő hozott”, hogy a megyesi piacon 1 köből gabona 12 dénár, Nagyszebenben 14 dénár, Magyarországon 6 forint.²¹⁶

Néhány árvizes évet követően 1538-ban ismét „minden kitűnő és olcsó volt egész Erdélyben”, egy hordó erdélyi bor „csak” 4-5, és egy köből gabona 6 asper (1 asper 2 dénár), s a zab 2 asperbe került. De ebben az évben is „borzalmas árvizek is voltak” – jegyzi meg Trausch.²¹⁷ A megyesi krónikás (1549) „mindenben nagy” olcsóságra emlékezett: egy köből gabona 12 dénár, egy hordó (*Kuffe*) bor 3,75 forint, „egyedül” a kender magja volt drága (1 forint).²¹⁸

Erdélyben 1564-ben a májusi fagyok, a júliusi jégverések okozta gyenge terméshozamokat követően, *két jó esztendő kárpótolta a hiányt*: 1565-ben „áldásos termés volt gabonában és borban,” egy köből gabonát 10 dinárért, egy pint bort egy dinárért lehetett venni. Egy másik helyen szintén Bielz azt írja, hogy ebben az évben „pompás ősziünk volt”, egy hordó bor ára 2 forint volt. Az összes földi termények jól sikerültek, s így egy köből gabona 25 dénárba került. Egy további beszámoló szerint az 1565-re forduló tél a „leghavasabb és leghidegebb telek egyike vala, utána oly bő nyár lett 1565 és 1566-ban, hogy 1 forinton 20 Pesti véka Tiszta Búzáat lehetett venni Erdély országban, 1 pénzen 3 meszely finom bort. Ezen bőséget

²¹⁵ Erdély éghajlatának alakulásában meghatározóak hegységek, hegyvonulatok (Érchegyég, Keleti- és Déli – Kárpátok), amelyek jórészt megakadályozzák, hogy a kelet-európai síkságokról a fagyos, lehült nehéz levegő Erdély alacsonyabban fekvő medencéibe áramoljon. Erdélyben a hideg, hűvös hónapok tartósan a mélyen fekvő medencékre (Csík-, Gyergyó, Háromszék, Barcaság, Fogaras, Szeben stb.) jellemzők. Az Atlanti – óceánnak a hőmérsékletre gyakorolt hatása Erdélyben is érezhető, ha nem is olyan mértékben, mint Magyarország dunántúli területein. Az évi középhőmérséklet (a tengerszintre redukálva) Erdély déli és középső részeiben is átlagosan 10 Celsius fok, azaz nem alacsonyabb az alföldinél. Erdély többi tájain a közepes évi átlag nem emelkedik 9 Celsius fok fölé. A hőmérséklet-ingadozások Erdély kontinentális éghajlatának megfelelően általában majdnem olyan nagyok, mint az Alföldön, sőt egyes medencékben még magasabbak is. Különösen Erdély déli részeiben fordulnak elő rendkívül magas és rendkívül alacsony hőmérsékletek. Erdély szárazföldi jellegű éghajlatának másik sajátossága, hogy a késő tavaszi fagyok és a kora őszi fagyok is erősen veszélyeztetik a vegetációt. Erdély keleti peremén a szárazföldi éghajlat a domináns. A csapadékot (eső, hó) főleg nyugatról kapja és csak igen kivételesen jutnak Erdélybe a Fekete-tenger felől kiindult csapadékot hozó szelek. A csapadéknak az év egyes szakjaiban való megoszlása nem mutat olyan szélsőséges ingadozásokat, mint az Alföldön, hiszen ebben a tekintetben a hegyvidéki jelleg jótékony hatása kiegyenlítő. Az évi csapadéknak átlag 40 százaléka nyáron esik Erdély földjére. A legtöbb esőt júniusban kapja Erdély, de bőven esik általában májustól szeptemberig. Viszont a legszárazabb hó nélküli hónapok – egyes kistérségeiben – a január és a február. Az Alföldtől eltérően nyarak rövidebbek, a telek általában hosszabbak Erdélyben. (Lásd: Fodor F. 1937. 49–50. (Hozzáférés: 2016.06.6.)

²¹⁶ 4a Bielz 8., Lurtz 4., Sigler 69. (Idézi: Réthly A. 1962. 67.)

²¹⁷ Trausch, I. 52., Bethlen F. I. 235., Hain, D. 7., 3. 10. Bielz 9. (Idézi: Réthly A. 1962. 69–70.)

²¹⁸ 3. 4a. 13. 10. 14. Bielz 11, 12, 13. (Idézi: Réthly A. 1962. 76.)

előre megjelentette a kígyóknak temérdek sokasága, mert 1564-ben annyi kígyók támadtak, hogy még az asztagokat is elemésztették... A föld népe még mostan is bő esztendő-t vár, ha igen sok a Kígyó: ez talán minden balvélekedés nélkül igaz lehet, ha úgy gondolkodunk, hogy ilyenkor a föld kebele el van vízzel telve, mely a kígyókat lyukaikból kiöntvén kényszeríti a száraz helyek keresésére: midőn pedig a föld vízzel megtelik, igen természetes dolog, hogy bőv termés legyen.”²¹⁹ Magyarországon is „oly bő aratás, hogy 30 pozsonyi mérő búzát egy forinton lehetett venni.” Az évértékelést megerősíti a Székely Krónika és Bielz: amikor János Zsigmond Tokajt megszállta, „nagy olcsóság volt Erdélyben: 5 köből kolozsvári búza 1 forint, nagyon olcsó volt a hal és a hús.” Sopronban viszont az év nedves volt, kevés bor, gabona lett.

A csapadékos, nedves évek után, három éven át (1570–1573) ismét bő termés és olcsó volt a bor, a nagyszebeni piacon 2 nyolcad jó bort mértek 1 dénárért, Segesváron pedig egy dénárért egy hordó bort adtak. A brassói piacon, a pestises nyarat követően (1572) ősszel „minden kitűnő volt.”²²⁰

Az előző évi (1581) meteorológia aszályt követő változásról Borsos Tamás így írt: „voltam bírāja a városomnak (Marosvásárhely), és ez esztendőben (1582) és az 1583-k esztendőben s 84-ben is mindenféle gabonának nagy bővsége vala úgy annyira, hogy a búzának köble járt négy és öt maros köblével egy forinton, a rozsnak járt köble dénár 16, azaz vékaja két pénzen.” Nagy Szabó is feljegyezte, hogy 1583, 1584 Erdélyben nagy a bőség borban, gabonában, néhány helyen 1 hordó bor 2-3 forint, 1 köből (4 véka) búza 10 dénár: kedvezett a nyár gyümölcsösöknek is. Marosvásárhelyen a szép búza „maros köble” 1 forint, elegyesebből 6 köből 1 forint, a rozs 16 dénár, az árpa 12 pénz, egy köből zab 8 dénár.²²¹

Medgyesen (1598) „igen jó ízű bor termett nagy bőségben, mégis magas maradt az ára, mert az előző évi bor igen rossz volt: 1 hordó bor 150 forint volt, 1 köből búza 13 forint.” Hain vélhetően általánosít, amikor azt jegyezte fel, hogy „minden tekintetben termékeny esztendő, bor, búza nagy mennyiségben és kiváló minőségben termett.”²²² Nagybányán (1599) a város szőlőhegyein bor bőven termett, a „város részére járó dézsma tett 6403 köből bor.” Az őszi betakarítás, több forrás szerint is, kiváló volt: lett „jó- és bő bor,” a búzát is „kiváló” minőségűnek tartották.²²³

A 16. században Erdély tájegységeiben, főleg a szász- és székelyföldi feljegyzések alapján, nagyjából 10-11 jó és bő terméssel számolhatunk. Ez több, mint a magyarországi hasonló terméssel járó évek száma, ami vélhetően a forráshiánnyal indokolható, – például a hódoltsági területekről alig van az éghajlat alakulásáról adat.

A jó és bő termésű évek csak részben egyenlítették ki a meteorológiai és hidrometeorológiai rendellenesség előidézte rossz éveket: 1503 kemény szigorú, hosszú telét, forró, száraz,

²¹⁹ Pap, 1882. I. 219., Term.Tud.Közl. 1891. 84. (Idézi: Réthly A. 1962. 87.)

²²⁰ 14. Bielz 15. 16., Bencsik, Villámcsapások 1901. 296., Péterfy 206., Székely – krónika 1880. 648., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 84, 86, 87, 89.)

²²¹ Borsos 25., Nagy Szabó I. 39. (Idézi: Réthly A. 1962. 92.)

²²² Hain, D. 11, 12. (Idézi: Réthly A. 1962. 101–105.)

²²³ Hain, D. 11, 12., 3. 10. 8. 12. 3. 6a. 6b. 13. Bielz 23. 21. 22. 24. 25. 26., Trausch, I. 105, 134., Chron. Rer. Trans.5., Szamosközi II. 74., Fábián, I.199., Szirmay Antal, Szatmár I. 226. (Idézi: Réthly A. 1962. 101–105, 109, 110–112.)

eső nélküli hidrológiai aszályos nyár követte, majdnem minden falevél, a fűszál elszáradt, folyók, kutak – a „mi Szeben patakunk is elapadt, minden széna kisült.” Az évtized végén, 1508. május – augusztus hónapokban, és 1509-ben „megszakítás nélküli” esőzésekről és áradásokról tudósítanak. Ezt követő két évtizedben a feljegyzésekben párhuzamosságok szerepelnek: Szebenben döghalál van (1510), akárcsak Erdély, Magyarország más részein, 1516. november 24-én Brassóban a földrengést szigorú fagyok követték. Erdély-szerte 1529–1533 között az élelemhiány mellett „a pestis hevesen dühöngött.”²²⁴

Az Olt folyó áradása okoz zavarokat 1533-ban, mint írják, „oly nagy vizek” voltak a Barcaságban, hogy Szent Bertalan templomától az Olt folyóig csak víz volt látható, nagy károkat okozott a brassói földeken. Az Olt valószínű a székelyföldi szakaszán (Csík-, Háromszék) is áradt, nemcsak Barcaság, Fogaras és Szeben vidékén. „Szokatlanak” tartották a hegyi patakok által felduzzadt Olt áradását, amely 1533-ban „nagy ínséget hozott Szebenre, a borzalmas nagy áradás az Oláhország felé lévő városfalakat is szétroncálta, a város falak tekintélyes részét lerombolta.”²²⁵ A nagyszebeni feljegyzés összetettebb működési zavarra hívja fel a figyelmet: nemcsak termés kieséssel járt az Olt áradása, hanem a közlekedés, a balkáni kereskedelem szünetelésével, s az ország fontos déli védelmi rendszerében is károsodás történt. A következő évben, 1534-ben a brassói, medgyesi feljegyzésben, mint láttuk, bő termésről és nagy olcsóságról írtak. Ezzel szemben a Székely krónikában azt jegyezték fel, hogy az 1534. évben „lőn az nagy drágaság, kiben az búzának köble adása harmadfél forintra felment vala, az árpának köble egy forintra, az zabnak köble ötven pénzre.”²²⁶

Apáczai Csere János az 1534. év történéseiről drámai képet festett: „Mindkét magyar testvér hazában oly rendkívül nagy drágaság és éhség volt, hogy emiatt mindenfelé csak halvány ábrázatokkal lehetett találkozni, és félig holt emberek ténferegve zörgettek ajtóról ajtóra, egy falat kenyérért, de alamizsna helyett csak az éhség áldozatait látták egymásután kivitetni a temetőbe. Különösen a felső vidékeken a döghalál és drágaság miatt az anyák gyermekeiket ették meg.”²²⁷ Erdélyben, miközben Kolozsvárról is nagy árvizekről (Szamos) tudósítanak, a gabonahiányt jelző áremelkedés 1535-ben is tartott: „nagy drágaság van”, 1 köből búza ára 6 forint. Bethlen Farkas is históriájában jegyezte fel, hogy „ugyanebben az évben (1535) halatlan éhínség volt Erdélyben, annyira, hogy mindenkorú és mindkét nemű emberek eszüket vesztetten majdnem mezítelenül jártak, és tisztátalan dolgokkal táplálkoztak. Ennek következtében néhány ezer ember éhen pusztult: a nyílt utcákon, sok halottnak szájában fűvet találtak, egyesek saját magzatjukat falták fel.” A szász krónikák szintén országos „nyomorúságról” számoltak be: 1535 tavaszán olyan nagy drágaság lépett fel Erdélyben, hogy egy negyed köből gabona ára 3 forint volt – „aminek háborús okai vannak.” Szintén Bielz írta: „Erdélyben oly nagy drágaságban éltek az emberek, hogy 1 köből gabonát 6 forintjával fizették meg, sokan az éhségtől elvesztették az eszüket, fűvel táplálkoztak, amíg holtan le nem rogytak.”

²²⁴ 13, 3, 4a, Bielz 6. 3, 8., Trausch, I. 44., Sepsi Laczkó III. 15, Gyulafy, Tört. Tár. 1891. 68. (Idézi: Réthly A. 1962. 59, 60, 62, 65.)

²²⁵ 4a Bielz 8., Lurtz 4., Sigler 69., Bethlen, F.I. 207. (Idézi: Réthly A. 1962. 67.)

²²⁶ 10, 14, 6, 6a Bielz 9, 8., Trausch, I. 51., Székely Krónika, 636., Gyulafy 1893. 115., Sepsi Laczkó, III. 15., Hain D. 8., Rerum Hungaricum 630. (Idézi: Réthly A. 1962. 68, 67.)

²²⁷ Apáczai Csere János, Ruisz gyűjtése. (Idézi: Réthly A. 1962. 67, 68.)

Fogaras vidékén is „*nagy éhínség és drágaság dúlt*” 1535-ben, a „*szegény emberek éhségükben megették a döglött kutyákat és macskákat.*” Erdélyben 1536 – ban is tart az élelemhiány s a drágaság: a „*fiatal vágómarha– bőre nélkül– 60 ezüst dénár, bárány 8, juh 12, csibe 1, malac 2, lúd 2, egy oldal szalonna 80, egy köből zab 10 (néha 4-5 dénár), a széna egy lónak 24 órára 1 forint, egy jármos ökör vagy fejős tehén pedig 6 forint.*”²²⁸

A problémát az okozza, hogy nem egyértelmű az éhínség helyzetet kiváltó éghajlati/időjárás tényező: elhúzódó szárazság és/vagy gördülő aszály, vagy pedig szélsőségesen csapadékos évszakok. R. Hennig katalógusában (1800) Európa-szerte 1533/1534 tele szigorú, nyara meleg. A soproni 1539, és löcsei feljegyzésekben, mint láttuk 1539, illetve 1532 éveket ítélték aszályosnak. Nyugat-Európában pedig szép, meleg nyarak voltak 1532–1567 közötti évtizedekben (*kis meleg korszak*), melyet néhány száraz nyár szakított meg 1534–1536, 1540 és 1556–1559-es években. Valószínű a délkelet-erdélyi áradásokról lehet szó, amikor a termesztett növényeket tartósan víz boríthatta, erre utalhat, hogy „*fűvel táplálkoztak,*” „*sok halottnak szájában fűvet találtak.*” A fű, egyáltalában a termesztett és vadon élő növények is rendszerint erős szárazság, aszály idején kiégnek. Az egyéb tisztátalan dolgok (kutyá- , macskahús) fogyasztása, azonban aszályos időkben is előfordult, tehát a hivatkozott éhínség reprezentációk alapján bizonytalan a traumahelyzetet kiváltó klimatikus tényező azonosítása. A drágaság a piaci árak ismertetése, azt is jelzi, hogyha szűkösen is, de valamennyi eladható élelem csak volt, ami arra is utal, hogy a népesség rendszerint „*nyomorú, nyomorúságos,*” tartalékokkal nem rendelkező részének soraiból szedte az éhezés az áldozatait. Ugyanakkor a három térségből– Szászföld, Székelyföld, és egy vármegyei (Kolozsvár)–származó tudósítások mellett Bethlen Farkas, Apáczai históriája és a piaci árak, azt is jelzik, hogy az elhúzódó élelemhiány területileg a Mohács előtti Erdély gazdasági-katonai bázisát– a székelyek és szászok lakta– térséget érintette, ami időben az országrész területén átfedésben volt a Szapolyai és Habsburg politikai-katonai csatározásokkal. Bármekkora lehetett a hiány 1534–1536 közötti években, mint említettük, a helyi piacok árlistái arra utalnak, hogyha nem is a megszokott mennyiségben, de volt valamennyi piacra vihető többlet. A helyi piacok ármozgását a későbbiekben is az ilyen és hasonló helyzetekben a készletek visszatartása is befolyásolta, amely szintén felhajtó hatással volt az árakra. Tovább súlyosbította helyzetet, igaz, térben szétszórtan, a szóban forgó években a pestis és a sáskajárás. Ebben az esetben is fennáll a tudósítóktól származó helyzetek megítélésének a bizonytalansága, ugyanis vagy általánosítottak, vagy pedig túlbecsülték a látottakat/hallottakat.

Az erdélyi feljegyzések emlékeztetének előterében az 1537–1550 közötti években az ismétlődő sáskajárások, hirtelen jött és tovatűnő erős zivatarokat kísérő villámcsapások állnak. Bethlen Farkas emberáldozatokkal és épületek lerombolásával járó „bámulatos” viharról tesz említést, amely 1537 augusztusában Gyulafehérvárt sújtotta. Erdély-szerte „Urunk színeváltozásának napján” (1539. augusztus 6.), az Oláhországból jött sáskák elpusztították a vetéseket, kaszálókat, veteményeseket, szőlőket Medgyes, Szeben vidékén s a Barcaságban. A sáskajárások ismétlődnek a következő években is (1541, 1544, 1545, 1546), rendszerint a meleg

²²⁸ 3, 10, Bielz 9., Trauschenfels. 10. , Horváth M. Kisebb., III. 109. (Idézi: Réthly A. 1962. 69.)

nyári (júliusi–augusztusi) hónapokban, s a Kárpátok nem képeznek akadályt vonulásukban. A lakosság élelmesebb részei, mint írják, a „sáskákkal disznókat hizlaltak.”²²⁹

A brassói feljegyzés 1549-ben, úgy tűnik, hidrológiai aszályra utal: „száraz időjárás áprilisban kezdődött, egész éven át tartott, sok kút és folyó kiszáradt, erdőtüzek keletkeztek.” Mindezt összefüggésbe hozták a „rettenetes” napfogyatkozással (1549. április 7.), ugyanis, amikor „a Nap a bika képében haladt át, ezt követően hatalmas hőség” keletkezett. A szárazság országos lehetett, mert más források is említik az áprilistól év végéig tartó aszályt. Az 50-es évek feljegyzéseiben ismét a pestis a fő téma, ami Brassóban 1553-ban együtt járt a nagy drágasággal, majd 1554-ben az újabb földrengés, amit „vastag bűdös köd” követett: az emberek „sok fantasztikus szellemeket láttak.” Az év tavaszán Szeben, Kolozsvár vidékén a pestissel párhuzamosan (1554, 1555), főleg a sertéseket pusztító „állati dögvész” is dühöngött. Marosvásárhelyen 1554/1555-ben az árvíz elvitte a város malmát. Erdély-szerte himlőjárványról (1555), majd Szebenben (1556) áprilisban nagy melegekről írtak, az év végén (karácsony napján) pedig a villámcsapások miatt egész falvak leégéséről tudósítanak.²³⁰

Az évszakok időjárásáról továbbra is Bielz rendszeres feljegyzései az eligazítóak: 1560. év „is igen aszályos és száraz volt, kevés esővel és harmattal”, a mezőkön, kertekben a növényzet levelei és füvek elszáradtak. Nagy drágaság lett, egy köből gabona ára 1 forint 32, egy hordó bor 14 forint volt: karácsony körül javult a helyzet. Sopronban is száraz évre panaszkodtak, viszont a bor és gabona „sikerült.” Szintén ennek az évnek nyarán Nagybányán villámcsapás érte az „ösi Szent István templom díszes tornyát”, annyira megrongálta, hogy csak 58 év múlva tudták helyreállítani.

Főleg a klimatikus tényezők előidézte váltakozó terméshozamú évek folytatódnak a század második felében: 1569-ben a megyesi krónikák arra panaszkodnak, hogy a sok eső miatt a termények a földeken rohadtak, segesváriak szőlői elfagytak. A brassói piacon viszont a pestis miatt 1572 nyarán nagy drágaság lett, az ősz azonban országszerte kitűnő volt. A pestises években (1573, 1574, 1575, 1576) a drágaság, a nyári szárazság és a „sok hadi nép” után, 1578-ban „vízáradások jöttek, a földeken a vetőmag s a kerti vetemények elromlottak.” Csíkszékben nagy „köeső lőn”, akkorák mint egy „őreg dió”: házakat, istállókat rongált meg, „lovakat, disznókat, barmot, juhot ölt. Szent Jakab napján (1578. július 25.) délután három órakor, a tavaszi vetést mind elveré.” Erdélyben 1578 júliusában gyakoriak voltak a viharok, zivatarok, jégesők, árvizek. Hasonlóan 1580-ban is: Gyulafehérváron júniusban a villám beleszapott a felső toronyba, a „370 mázsa puskaapor” meggyulladt, a „tornyot széthányta, sok embert, lovat más állatot megölt. Egész városban nem volt ház, amely ne károsodott volna.” Erdélyben a tél száraz volt 1580-ban, „hó húshagyó keddig (február 16.) nem lett, amikor márciusban lunáció (holdváltozás) volt, meghozta a meleget, száraz nyár jött, a szemek nedvesség híján elaszottak, jó néhányszor lángolt az ég, ősszel a legtöbb helyen nem lehetett szántani,” viszont „aki vetett, szárazságban vetett, de azután igen jó gabona lett.” A feljegyzés arra is utal, hogy a tudósító a meteorológiai aszály kialakulását nagy pontossággal írta le:

²²⁹ Kadocsa 90., Rodiczky I. 1894. 27., Gyulafy, 1893. 115., 8. 14. 3. 4a. Bielz, 10., Trausch, I. 53. Gereisch, I. 234. (Idézi: Réthly A. 1962. 69, 70, 71, 72, 75.)

²³⁰ 3. 4a. 13. 10. 14. Bielz 11, 12, 13, 70., Hain, D. 8., Hennig 48, 49., Gyulafy 1893. 116., Waschmann 93., Rerum Hungaricum 630. (Idézi: Réthly A. 1962. 76, 79, 80, 81.)

hó nélküli telet követő száraz tavasz, nyár, ősz. Azonban akik a szárazság ellenére mégis elvetették az őszieket, vagyis kockáztattak, a következő évben (1581) jól jártak. A tudósítónak ez a megjegyzése fontos, mert az adott helyzetben az emberi tényező belenyugvó, elfogadó beállítódásának egy másik változatára hívja fel a figyelmet.

Borsos, Bielz, Hain, Trausch, Szamosközi annak ellenére, hogy az évszakokat összekeverték, abban az általuk leírtak megegyeznek, hogy a néhány jó évet követően *1585 traumatikus esztendő volt* Erdélyben is, akárcsak Magyarország egyes részein. Tehát próbáljuk meg rekonstruálni az erdélyi történesek időrendi sorrendjét: 1584/1585 tele Erdélyben meleg volt, Pál napja (január 25.) után beállt szárazság júniusig tartott, semmi eső nem lett. A júniusi és azt követő esőzések sem tudták pótolni a téli és tavaszi nedvességhiányt. Az 1584 őszen elvetett mag ugyan kikelt, azonban a gabona alig egy lábnyi magasságot ért el, igen gazos volt, tele volt konkollyal. A szőlő tőkéknek több mint fele a szárazság miatt tönkrement. Erdélyben hirtelen élelemdrágaság lépett fel, a búza köble 2,25 forintért, egy hordó bort pedig 5-4 forintért adták. Szamosközi, aki szemtanúja volt az 1585. évi termés kiesés miatt támadt éhínségnek, a traumatikus helyzetet az előzőekből ismert élelempótlékok használatával érzékeltette: „*A káka és sás gyökereit szedik össze a mocsarakból, és megőrölve eledelt készítenek belőle az emberek.*”²³¹ A következő esztendő is szűkös: a besztercei feljegyzés szerint 1586 kezdetétől végig meleg tél volt, a gyümölcsfák kivirágoztak, de gyümölcs mégsem lett, mezei terményekben is terméketlenség keletkezett: egy véka gabona Beszterce piacán 5 forint. A gabonahiány miatt a piaci árak ide-oda mozogtak: a búza köble 2-3 forint, noha „csodálatosan” aratás előtt köblét 60 dénárért adták, majd „80 dénár lett köble.” Az év gyümölcsben, szőlőben közepes. A kolozsvári feljegyzés arról írt, hogy (1586) májusában szünni kezdett az inség, estek a gabonaárak. Marosvásárhelyen, az előző évi nagy aszály miatt beállott drágaságot 1586 tavaszán hirtelen olcsóság váltotta fel: 3 forint a búza ára, sőt aratásig 2 forint lett. A krónikások helyzetértékelései ellentmondásosak, miközben Szamosközi tömeges éhezést (éhínséget) állít, addig Marosvásárhely, Kolozsvár heti piaci árainak mozgása, arra utal, hogy az élelemhiány részleges, sőt aratás előtt az árak még csökkentek is. Aminek lehetséges oka, a kolozsvári tudósítás emlékezetre méltó leírásában, hogy 1586 májusában nemcsak viharos esők voltak, ami kedvezett a vetéseknek, és jó termést ígért, hanem május 18-án, vasárnap rövid időközben három villámcsapás érte a templom tornyát, „*a harmadik csapásban, akiket felküldtek a toronyba, hogy tüzet eloltsák, félíg megégtek, megsebesültek, karjuk, lábuk megbénult, szüleik félholtan vitték haza őket.*” Ugyanabban az időpontban csapott villám a szent-péterei ariánus templomba is. „*Hunyadi Demetert ariánus (unitárius) püspököt prédikáció közben érte a villámcsapás, 50-nél több embert ölt meg.*”²³²

Rendszerint, mint a továbbiakban is szó lesz róla, az aratás előtti időszakok kritikusak, a tárolt készletek még a „szegénység” körében is kimerülhetnek. Fentebb már jeleztük, hogy a „nyomorú, nyomorúságos” helyzetek, abban élők, a tartalékokkal nem rendelkezők, a

²³¹ Borsos, T. I. 25., 8. 5c. 3b. 6a. 6b. 8. 10. 15. 2. 15. Bielz 20. 17. 18. 19. 20. Hain, D. 11., Borsos, T. I. 25, 35, 40. Gyulafy 1893. 118., Szamosközi II. 181., Székely krónika, 1880. 644–645., Bethlen F. II. 439., Nagy Szabó, I. 39., Trausch, I. 74. (Idézi: Réthly A. 1962. 92, 96, 93, 95, 96, 97, 98, 99.)

²³² Hain, D. 11., 3. 6b. Bielz 21., Sepsí Laczkó, III. 23., Veress I. 164., Borsos, II. 15. Szamosközi, I. 227. (Idézi: Réthly A. 1962. 101, 100, 101.)

kölcsönöket munkával törlesztők csoportja, velük szemben a „szegény, szegénység” fogalma a korszakban, a tartalékokkal, takarékkal rendelkezőkre kis- és középbirtokosokra utal, akik nem dúskálnak a javakban, azonban szükségleteiket (élelem, ruha, ház, fesztív kiadások stb.), ha szerényebb körülmények között is, családi háztartásaik fedezni tudták, rendszerint aratástól aratásig.

Erdélyben a 16. század végén változatos eseményeket vont maga után az évszakok időjárásának ingadozása: 1587-ben közepes a gabonatermés, a bor rendkívül drága, egy nagy hordó 10 és 24 forint, a pestis, mely az előző évben „sokakat elragadott” (a Barcaságot kivételével) tovább dühöngött. Sok az esőzések kiváltotta domborzatmódosító hegycsuszamlás is Erdély-szerte. Medgyesen nagyon jó bor volt, 1 forint volt 10 akó, a gabona közepes, a következő évben már drágább lett, egy nagy hordó borért szüret előtt 16 forintot kértek.²³³

Hatalmas áradásokat jegyeztek fel Erdély-szerte az 1592–1593, 1594, 1597, 1598 években: 1593. augusztusban Tordán az Aranyos folyó hidat rombolt, Brassóban a felhőszakadás árvizet okozott: „*a ló piacon egyes udvarokon félelme magasságnyi víz állott, egyik városfalat is elmosta, boroshordókat a pincében felemelte*”: az óvárosban a kovácsok műhelyébe hatolt be a víz. (...) *A víz kimosta a csatornákat, aknákat az összes vízvezetékeket, csak nagy költséggel lehetett helyreállítani. Az árvíz egész Erdélyre kiterjedt.*” A sok esőzés miatt 1594 őszén Bethlen – Szent-Miklósán a hegy a Küküllőbe csúszott, elzárta a folyót. Országszerte 1595 júliusában a jégeső majdnem minden gabonát tönkretett, kevés bor termett, Nagydisznódon (Heltau) augusztusban havazott. A feljegyzés írója némi humorral vonja meg 1597. év mérlegét: „*gazdag év volt, derült meleg napokban szegény, a bor pompásan savanyú.*”²³⁴

Erdély-szerte 1598. januári–februári nagy hó olvadása miatt ismét áradásokra panaszkodtak: Gyulafehérváron, az oláh fertályt teljesen elöntötte víz, Kolozsmonostoron a hiteles hely templomtetőzete a villámcsapás miatt leégett, Nagyváradon októberben a Körös megáradt, a török táborban térdig ért a sár, visszavonulásra kényszerültek a törökök. Marosvásárhelyen akkora volt a víz, hogy „*a piacon megúszta volna a ló.*” Erdély-szerte a víz sokáig maradt a földeken, a gabona megfulladt, mert az országban egyszerre olvadt a jég és a hó, a hegyi patakok megduzzadtak s a völgyeket, medencéket elárasztották. Aradon 1598. augusztusban marhadög pusztította az igásállatokat. Erős zivatarokkal, szelekkel, villámcsapásokkal járt az 1599. esztendő is: június elején a „*nyugat felől hirtelen támad irtózatoss vihar*” (tornádó ?) Erdély-szerte „*szörnyű félelmet és kárt*” okozott. „*Félelmetes sötétség lett, csúnya szélvész volt.*” Gyulafehérváron a házak fedelét, kéményeket, falakat rombolt le, „*a fenyőgerendákból összerótt főszálló helyet földig rombolta*”, marhapásztorokat a mezőn, az úton „*elkapta, földhöz vágta*” a szél, a barmokat a „*Marosba taszította*”, a fákat gyökerestől kitepte. „*Kevés híjával egy óráig tartott a vihar. Emberemlékezet óta ez volt a legnagyobb vihar.*” Szintén 1599. június 4-én jegyzik fel, hogy március 4-én és május 23-án hatalmas földrengés rázta meg Erdélyt, utána olyan heves szél jött a talmácsi hegyekből, hogy Szebenben és vidékén embereket és állatokat emelt fel. Villámlott, dörgött, jégeső, jégdarabok, mennykövek hullottak, „*olyan volt mintha ítéletnapja elérkezett volna.*”

²³³ 13. Bielz 21., Bruckner, Hain, D. 11. (Idézi: Réthly A. 1962. 101.)

²³⁴ Trauschenfels 13.33., Hain, D.12., 3, 10, 15. Bielz 25., Szamosközi, II.74., Nagy Szabó, I. 51. (Idézi: Réthly A. 1962. 103–110.)

Az esőzések miatt fertőzött legelőkön Erdélyben egész nyáron hullottak a szarvasmarhák, „annyit lehetett tudni, hogy belső égésük van, mert amikor a baj rájuk jött vízhez rohantak oly sokat ittak míg nem felpuffadtak, megdöglöttek.” A századforduló évében, (1600 nyarán) Szilágy-Somlyón „nagy a forróság”, Brassóban, Szebenben pedig ősszel kitört a pestis. Az év, mint megjegyzik, nem volt kitűnő: Erdélyben a bor, a gabona közepes, „úgy mennyiségileg mint minőségileg tekintve.”²³⁵

A hivatkozásokból az derül ki, hogy a létfenntartást leggyakrabban veszélyeztető tényezők hidrometeorológiai jellegűek. Nagyságrendileg a fejedelemségben az 1585. évi élelemhiány kiváltotta éhínséget viszonylagosnak kell tekintenünk, szemben az 1534–1535. Az inséges, szűkös vagy éhezéssel járó évek többnyire, néhány kivételtől eltekintve (1586) az aratás előtti időszakban jelentkeztek (1503, 1533–1535, 1549, 1560, 1590, 1584) viszont térbeli megoszlásuk egyenetlen. A másik figyelmet érdemlő eset, amire már korábban is utaltunk (Sopron esetében is láttuk), hogy a pestisjárvány, a harci cselekmények érintette helyeken a termés jó, nem jeleznek élelemhiányt, inséget, mindez fölülírja, az pestis– éhínség – háború általánosító sémákat. Ugyanakkor nem kerülheti el figyelmünket a földrengések gyakorisága: a moldovai (Vrancea megyei) epicentrum közvetlen szomszédságában (a Kárpát-kanyarban)– leginkább Háromszék és Barcaság kitettsége napjainkban is veszélyforrás.

A másik kérdés, amit szóvá kell tennünk, az erdélyi földművelés környezeti feltételei, ugyanis a szakirodalomban általában az ágazat fejlettségének mutatóját látják abban, hogy használták-e vagy sem a két-vagy háromnyomásos rendszert. A táplálkozás fejezetben majd bővebben kitérünk a kérdésre, egyelőre csupán annyit jegyezzünk meg: a talaj, a klíma kihatással volt Erdélyben a határhasználatra, a gazdálkodásra egyaránt. Imreh István tanárom és földim (Háromszék) kutatásaiból tudjuk, hogy a dombos, hegyes vidéken az átlagos faluhatár alig 20%-át foglalták el a szántóföldek, míg annak 40-40%-át a legelő, illetve az erdő alkotta. Erdélyben a gazdálkodás meghatározó részét az állattartás (szarvasmarha, ló, juh) képezte, de a gabonatermesztés (főleg az őszi) nemcsak emiatt szorult háttérbe, hanem amiatt, hogy a környezeti adottságok (mikroklíma, talaj stb.) nem voltak kedvezőek, ezért a legelő, a kaszáló a határ nagyobbik részét foglalta el. Ez a beosztás a kétnyomásos rendszernek kedvezett, ugyanis a háromnyomásos rendszerben vetett őszi gabona a fagyveszély (május, június) miatt kockázatos volt.²³⁶ Nem beszélve arról, hogy például eredetileg a székelyek megszállta területekre hívták be és telepítették le a hospeseket (szászok) a királyaink, így a székelyeknek klimatikus, domborzati, talaj- és vízrajzi adottságokkal rosszabb (nem bortermő) térségekben kellett megismételniük az ősfoglalást.

Ha a 16. század éghajlatának franciaországi és Kárpát-medencei (Magyarország, Erdély) fejleményeit párhuzamba állítjuk egymással, egyidejűségek néhány eset mellett kisebb nagyobb időbeli eltolódással, hasonló meteorológiai és hidrometeorológiai események kiváltotta, többnyire lokális léptékű létfenntartási nehézségekről beszélhetünk. Arról sem feledkezhünk

²³⁵ Hain, D. 11, 12., 3. 10. 8. 12. 3. 6a. 6b. 13. Bilelz 23.21 22. 24. 25. 26., Trausch, I.105, 134., Chron. Rer. Trans.5., Szamosközi, II.74., Fábián, I.199. Szirmay Antal, Szatmár I. 226. (Idézi: Réthly A. 1962. 101-105, 109, 110– 112.)

²³⁶ Imreh István. 1983. 146–147.

meg, az ilyen és hasonló párhuzamok torzítóak, nemcsak a klimatikus viszonyok eltérései miatt, hanem a forrásadatolt események, történések részleges volta miatt is.

Lokális létfenntartási zavarok évei 16. században

Franciaország	Magyarország	Erdély
1524,1529, 1531,1538, 1545,1556, 1562-1563, 1565- 1566 1569-1573, 1584-1585, 1594-1598	1504-1505, 1525,1534, 1539- 1540, 1561,1570, 1585,1598	1534-1536, 1560, 1585-1586

Forrás: Le Roy Ladurie, E. 2007. 61–66. , Réthly A. 1962. 97–98, 110–123. adatai alapján szerkesztett

Ha például a 16. század Kárpát-medence magyarországi, erdélyi klimatikus viszonyait a jobb forrásadottságú franciaországgal állítjuk párhuzamba, láthatóan– a klíma/létfenntartás reláció alakulásában– , nem mellékesek az adott térség földrajzi viszonyai. A Magyar Királyság a Francia Királyságnál is jobban tagolt földrajzilag, rendkívül változatos domborzatú térségek, tájak, régiók alkották, melyek klimatikus viszonyai még egyazon régió, tájegységen belül is, mint láttuk, nagyon eltérőek. A lokális esetek, amelyek forrásadatoltak, mégis arra utalnak, hogy a 16. század második felében a lehűlési tendencia átmeneti fokozódása figyelhető meg mindhárom ország területén. Szemben a francia esetekkel, egy kivétellel (Szepeesség), Magyarországon nincsenek adatok országos kiterjedésű, vagy nagyobb regionális éhínségekről. Erdélyben viszont 1534–1535 az éhínség évei, amely a létfenntartás egész vertikumát érintő traumatikus helyzet volt. Nem tudjuk, hogy valóban országos volt-e, ahogy Apáczai és Bethlen Farkas vélte, vagy pedig szétszórta, tájegységi változatokban fordult elő. Erdély, szemben Magyarországgal a mohácsi csatavesztést követően nem vált hódoltsági területté. Védeltsége, földrajzi-környezeti adottságai ellenére a létfenntartás bizonytalan, amely megoszlásában mozaikszerű: ha az egyik tájegységben jó termés volt, a szomszédos térségben már rossz. A klímátényezők mellett a bizonytalansághoz hozzájárultak a 16. században a háborúk, az ismétlődő pestisjárványok, sáskajárások, és mindezek egyéb járulékos következményei. A három utóbbi tényező hatása a fejedelemség területén, a klímához hasonlóan, egyenletlenül oszlott meg: sok kis, lokális együttthatásra utalnak a hivatkozott források. A 16. században a Habsburg – képződmény dinasztikus igényei generálta belviszályok két alkalommal bolygatták meg a fejedelemség népeinek hétköznapijait. A pestisjárványoknak a Török Birodalom tartományaival (Moldva, Oláhország) közvetlen szomszédos Székelyföld, Szászföld kitettsége gyakoribb, akárcsak a szintén keletről, az ukrainai síkságról vonuló sáskajárásoknak. Mindezek– az antropogén, biológiai, epidémiái– tényezők térben és időben szétszórta, eltérő nagyságrendben, esetenként összeadódtak, a lokális teremben együttthatást váltottak ki, amelynek járulékos következményei változók voltak. A 16. század kontinensszerte, néhány lokális meteorológiai és hidrometeorológiai rendellenességet leszámítva, az élelemháztartások tekintetében viszonylag kiegyensúlyozott volt: katasztrófa jellegű események nem fordultak elő a lokális terekben, a lakosságra a veszélyt inkább az ismétlődő és szétszórta lokális pestisjárványok jelentették.

A „HERINGEK ÉVSZÁZADA”

A 17. században kontinensszerte három éghajlat – tendencia volt jellemző: a) század első évtizedeinek a kemény, szigorú teleit, a Skandinávia és a Baltikum felett kialakult anticiklonból kiáramló hideg, kontinentális légtömegeknek tulajdonítják. b) A század középső évtizedeiben a szárazság uralta évszakokat, részben a nyarak csapadékmennyisége pótolta. c) A század utolsó évtizedeiben, az 1670-es 80-as években állt be a kis jégkorszak második, erősebb lehülési periódusa. Feltételezik, hogy a lehülés kiváltója a *Maunder – napfoltminimum* (1645–1715), a Nap energiatermelésének csökkenése, valamint utolsó fázisában (1700–1715) a Vezúv, Santorini (1707) vulkáni tevékenységek. A lehülés mértéke Nyugat-Európában valószínűleg meghaladta az évi 0,5° Celsius fokot a 20. századi átlaghoz képest. Ennek mutatói voltak: 1676 decemberében, majd 1684 februárjában a Temzén tartott „jégvásárok”, a La Manche csatorna és az Északi-tenger partmentén jégtenger képződése, a grönlandi inuitok kajakjaikon több alkalommal való megjelenése 1690–1728 között az Orkney-szigeteknél és Aberden (Skócia) közelében, valamint a norvég partoknál a heringek jelenléte a Dogger – pad környékén. Ezzel kezdetét veszi a kortárs holland történetírók által a „*hering évszázadának*” nevezett 17. század. Szintén a lehüléssel, eljegesedéssel hozzák összefüggésbe a norvég királyi udvar Trondheimből a délre eső Oslóba történő átköltözését.²³⁷

A korszakkal foglalkozó klimatológusok által képviselt eljegesedésmélet számára a 17. század klimatikus viszonyainak alakulása erős hivatkozási tényekkel szolgál. Ugyanis az eljegesedés, télies lehülés nemcsak Északnyugat- Európában, Skandináviában jelentkezett, hanem a század elejének nagy havazásokkal és hideggel járó évszakai „hizlalták” az Alpok gleccsereit is: előrenyomulásuk 1616–1670 között maximális kiterjedést éri el. Nyugat- és Közép-Európában is az átlagos téli hőmérséklet november, december, január, február, március hónapokban 1600– 1648 között hidegebb, viszont a térségben, ha nem is az eljegesedés, de a télies lehülési tendencia végig jellemző a volt 17. században.²³⁸

A 17. században Nyugat-Európában a klímátényező elő idézte szétszórt, nagyságrendileg is eltérő működési zavar mellett, három nagyobb létfenntartási traumahelyzetet tartanak számon, amelyek jelentősebb demográfiai veszteségekkel is jártak:

a) Az 1622. évi „nagy” jelzővel illetett éhínség, a Brit – szigeteken egyetlenül oszlott meg, és tisztán meteorológiai fejlemény volt. A rossz termés, a magas gabonaárak előzménye az 1620/1621. évi nagyon kemény tél, az azt követő 1621. évi hideg nyár, majd 1621/1622 hideg tele, és az 1622. év száraz/aszályos nyara. Észak-Angliában 1618-1621 között 100 ezer, 1622-ben 119 ezer, 1623-ban 143 ezer ember halt meg az éhínségben és járulékos betegségekben.²³⁹ A Lincolnshire-i úriember például elbeszéli, hogy sokan elhagyták földjeiket, lakóhelyüket, a szegénység pedig kutya–és lóhúson élt. Az élelemárak emelkedése 1622-ben volt a csúcson: az előző és azt követő évekhez képest négyszeresére nőtték az árak, ami

²³⁷ Vliert van De Evert, 2009. 138–140.

²³⁸ Pfister, C. *Klimageschichte*. 127.

²³⁹ Wrigley, E.A.– Schofield, R.S. 1981. 666, 676.

főleg a textilmunkások körében váltott ki elégedetlenséget. Angliában a forradalomból polgárháborúba való átváltás idején is, a klasszikus kiváltó tényezők és következményeik (klíma – háború – élelemhiány – járvány – demográfiai veszteség) összeadódása több szakaszban ismétlődik meg: az első (1642-1648), a második (1648 március-augusztus), a harmadik (1650-1651) polgárháború, illetve az angol-skót, az angol-ír háborúk. 240

b) *Franciaországban* az 1630–1631-ben pusztító nagy éhínséget megelőzően és azt követően is, az ország különböző térségeinek létfenntartásában a zavarmentes évtizedek ritkák. Az éhínséget az egymást követő nyugat – kelet irányú atlanti áramlat előidézte rossz termés váltotta ki 1630-ban Anjou, Bretagne, Agen megyékben, s a Lorraine vidékén. Az élelemhiány okozta „hallatlan nyomorúság” mellett 1631-1632-ben a térségbe visszatér a pestis is. Fr. Lebrun a halálról írt tanulmányában a tömegessé váló koldulásról számol be, és szerintem nem annyira a pestis, hanem a hideg és az inség volt az elhalálozások oka. Az újabb éhínséggel járó traumahelyzetet (1640–1643) az esős, nedvesek nyarak rossz termései idézték elő. Mindeközben súlyosan adóztattak, több helyen (1643 nyarán) adóellenes lázadások voltak (Villefranche-de Rouergue).²⁴¹ A század végén (1692–1695) helyzetet nemcsak az súlyosbította, hogy az élelemhiány két egymást követő fázisban több tényező összeadódása váltotta ki, 1692 őszén, és 1693 tavaszán-nyarán, hanem ehhez hozzáadódtak a Napkirály háborúi. Fénelon a királynak (XIV. Lajos) írt levelében az éhínség- elhalálozások, lakosság körében tapasztalt testi-lelki trauma okai közt a mértéktelen adóztatást és háborúkat említette.²⁴²

A helyzet „siralmas” voltát jelzi, hogy az 1692–1695 között meghaltak 88%-a esetében, a hálálók a különböző növények, füvek, elhullt állatok tetemeinek fogyasztása előidézte betegségek mint a tifusz, vérhas, skorbut, amelyek a hideg időjárás, a rossz termés miatt alultáplált, legyengült emberek szervezetét támadták meg. A klíma– rossz termés– éhínség– betegség– háborúk relációegyttesében történt „nemzeti katasztrófa” méretét jól mutatja, hogy 1692–1913 között, tehát háromszáz év alatt 2,6 millió volt a demográfiai veszteség, míg 1693–1694-ben két év alatt volt 1,3 millió.²⁴³ Mindazonáltal az 1692-1694. évek demográfiai egyensúlyvesztés, megmutatkozott a demográfiai változók alakulásában, mint például, a termékenység, a nupcialitás, valamint a fiatal katonák testméretén is, – a fiatal franciák mérete „akkora, mint a nőké.” A magasságuk átlagban 1,61 méter az 1690-1695 között született kohorszoknál, szemben az 1670-1680 között születettek viszonylag magasabbak méretével, vagy pedig a későbbi 1711. évi 1,66 méterrel. Mindez korrelációba állítható a nagy hideg telekkel, az erősen esős őszi hónapokkal, s a magas gabona árakkal, az alultápláltsággal stb. John Komlos antropometriai kutatásai három, a testméret alakulását befolyásoló körülményre hívják fel a figyelmet:²⁴⁴ 1) A hideg tél, s általában a hideg befolyásolja az emberi testbe bevitt kalória anyagcseréjét, az 1693-1694. évek élelemhiánya idején a fogyasztott élelemben a szükséges kalóriamennyiség elégtelen volt. 2) Kapcsolat van az erős

²⁴⁰ Hoskins, W.G. 1968. (Idézi: Le Roy Ladurie, E. 2004. 327.)

²⁴¹ Le Roy Ladurie, E. 2004. 365.

²⁴² Le Roy Ladurie, E. 2004. 476–477, 479.

²⁴³ Le Roy Ladurie, E. 2004. 480.

²⁴⁴ Komlos, J. In: *European Review of Economic History*, Vol. 7. 2003. 159–189.

őszi esőzések és a hosszabb távú vagy „pillanatnyi” testméret alakulása között: 1692 ősze esős, nedves, tönkretette a vetéseket, ami 1693 nyarán éhínséget okozott, az alultápláltság, éhínség egyik következménye a fiatal férfiak (katonák) testméretének csökkenése. 3) Ehhez hozzájárult a még elérhető élelem magas ára, amit az alacsony bérek miatt a nagy többség nem tudott megfizetni. Mindez fokozta az alultápláltságot, a gyenge kalóriaértékű és kétes eredetű élelemfogyasztást a munkás, kézműves és más foglalkozású családokban.

A 17. század utolsó évtizedének klímaeseményei és járulékos következményei nem csupán franciaországi fejlemények. Itália északi térségében, főleg Bolognában hasonló, klíma – rossz termés – éhínség – betegségek együttese sújtja 1693–1694-ben a lakosságot.

c) Észak-Európában a lehülés főleg *Skandináviában* volt erős, például finnországi beszámolók a „*halottak éveinek*” nevezik 1695–1697 között a hideg kiváltotta éhínség időszakát. A gabonában amúgy is szegény északi térségben, a lehülés, a korai fagyok 1695-ben és 1696-ban, a vegetációs időszakban tönkretették a termést, nem volt vetőmag a következő évre, amit tovább súlyosbított a közellátás szervezetlensége. Finnország lakosságát átlagosan 370 ezer embervesztés érte, csak Kakisalmi tartományban a lakosság 30%-kal csökkent.²⁴⁵ A szomszédos Svédország szintén megszenvedte az 1696. évet: a tavasz kései volt, a nyár esős, augusztus hónapban éjszakai fagyok voltak, a gabonatermés nagyon gyenge lett, 1697 tavasza is rossz. Malar vidékén, az ország legtermékenyebb térségében rossz és kevés volt a termés. Három éven át (1696–1698) a királyi kincstár nem tudott adót szedni, a farmok 6%-a elnéptelenedett. XI. Károly 11 ezer tonna gabonát importál Rigából a svéd és finn szükségeltet fedezésére, amelyből több tonna hajótörés miatt odaveszett.²⁴⁶ Skócia éghajlatát is 1690–1700 között évtizedben, a lehülés, a gyakori esőzések és jegesedés jellemezték. Kritikusak az 1690–1699 közötti évek, amelyeket a kollektívemlékezet „*hét rossz évként*” őrzött meg. A mostoha időjárás okozta éhínségben a skót demográfiai veszteség 5–15%-ra becsült, Aberden térségében pedig 25%-ra. Skócia lakossága 1691-ben 1 235 000, 1700-ban pedig 1,1 millió, tehát 135 ezer lehetett a veszteség, ami 11% körüli arány, azonban azzal is számolnunk kell, hogy ebben az időben történik a skótok tömeges kivándorlása Észak-Írországra, amely a 17. század végére elérte a 100 000 főt.²⁴⁷

A 17. században, 1630–1690 között a hidegebb tavaszok-nyarak éghajlatát a meleg (1630, 1660, 1680), illetve nagyon meleg (1635–1639) nyarak törik meg, amit a folyók alacsony vízszintje mutat, velejárói például Franciaország több megyéjében a fertőzött ivóvizek okozta gyomorrontási járványok. A 17. század közepén a népességvesztéseket kontinens szerte az emberi cselekvés szándékolt eseményei váltják ki: Franciaországban az 1650-es évek elején viszonylag jók, illetve közepesek voltak a gabonatermések, azonban a polgárháború (Fronde) Ile-de-France és a Közép-hegység térségében 400–500 ezerre becsült a veszteséget okozott, csak Párizsban 43 ezren haltak meg 1652-ben.²⁴⁸ Mellesleg a harmincéves háborút követően

²⁴⁵ Nordstrom, J. Bayron (ed). 1986. 475., Mead, W. R. 1981. 98.

²⁴⁶ Mead, W.R. 1981. 89–90.

²⁴⁷ Outhwaite, R.B. 1978. 371.

²⁴⁸ Le Roy Ladurie, E. 2004. 375–376.

Európa-szerte egy sor tömeg mozgalom zajlott: a katalóniai (1640 májusától 1652-ig), a portugál (1640 decemberétől, megszakításokkal 1668-ig), a nápolyi (1647–1648), az észak-németalföldi (1650), és az angol (1640–1659). A klimatológusok némelyike kapcsolatot vélt felfedezni az említett mozgalmak és az agrármeteorológiai viszonyok alakulása között.²⁴⁹

Láttuk, hogy 17. század évszazonkénti időjárását a nyugat-európai kutatások Maunder-minimum (1645–1715) előtti és alatti szakaszra osztják. Feltételezik, hogy a Maunder-minimum előtti évtizedekben (1600–1645) viszonylag melegebb volt a kontinens évszakainak hőmérséklete, mint az azt követő hetven évben (1715-ig), amikor a napfolttevékenység csökkenése újabb lehűlést vont maga után. A 17. század éghajlatának felosztása, a Maunder-minimum előtti és alatti időszakra északnyugat-európai viszonylatban sem általánosítható. A Maunder-minimum előtti időszakban, mint azt a franciaországi esetek (1630–1631, 1640–1643) is mutatták a lokális létfenntartási zavarok jórészt a lehűlést kísérő csapadéktöbblettel hozhatók kapcsolatba. Ténylegesen a 18. század elején (1709–1710) mutatható ki a napfolttevékenység (a hőmérséklet) erőteljesebb csökkenése, amely a kontinens szinte minden térségében létfenntartási zavarokat váltott ki. A kérdés a továbbiakban az, hogy vizsgálódási terepünkön, a Kárpát-medencében a Maunder-minimum előtti és alatti időszakban hogyan alakult az éghajlat s a létfenntartás viszonya.

„A FÖLD MÉG MÁJUSBAN IS KEMÉNY VOLT”

A magyarországi forrásadatolt éghajlat-termésalakulás reprezentációk a 17. században továbbra is egyenletlen megoszlásúak. Sopron város évenkénti rendszeres s a Szepesség városaiból származó részleges információk mellett az ország többi részéről szóló tudósítások inkább esetlegesek. A forráshiány torzító volta ellenére a század meghatározó, a létfenntartást zavaró tényezők Magyarországon is, a klíma mellett többnyire antropogén (hadakozás), biológiai (rágcsálók) és főleg epidémiái (pestis) eredetűek.

A Maunder-minimum előtti (1645), évtizedekben a magyarországi narratív forrásokban több esetben „*rettenetes hideg*” telekről és csapadékos őszi, téli évszakokról számoltak be, melyek tájegységenként eltérő intenzitással és nagyságrendben fordultak elő.

A löcséi feljegyzések Szepesség-szerte kora őszi havazásokat említenek a század első éveiben (1601, 1603). „*Az ilyen korai (1603. szeptemberi) havazás nem is tartozik minálunk a ritkaságok közé, de ritka, hogy ehhez hasonló nagy mennyiségben essék, és még ritkább, (...) hogy a hó már meg is maradt télre, minek folytán az aratás a hideg nyár miatt amúgy is nagyon elkésvén, sok keresztben lévő, sőt a magasabb dülőkben álló élet tönkrement és a szegény nép téli készletnek híján lévén, ismét nyomorral és éhséggel küzdött.*”²⁵⁰

A török elfoglalta Nagykanizsa ostromával (1601. november) a császáriak felhagynak. A „mély hó”, az erős, „fagyasztó” északi szél miatt a sátrakban, vermekben 1500 zsoldos, a mezőn pedig 30 ló fagyott meg. A hideg, az éhség, a takarmányhiány miatt elvonuló

²⁴⁹ Merriman, R.B. 1938. 12–31.

²⁵⁰ Sváby, V.48. , Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 119, 120.)

császáriak a földbe fagyott ágyúkat, lövegeket, a betegeket, sebesülteket is ott hagyták, mert „*az elviselhetetlen hideg minden emberi érzelmet kiolta*” – jegyzi meg a krónikás. Csáktornyaán a novemberben visszavonuló sereg ember, állat – „*jég alá merült*”, az út mentén pedig sok nőt, gyermeket, katonát lehetett látni megdermedve, lerogyva, „*segély nélkül ott múltak ki*.”²⁵¹ Vidovich – Istvánffy 1602-ben pedig országszerte a „barmokra” is áterjedő „iszonyú” dögvészre emlékezik.²⁵²

A soproni feljegyzés is szigorú, sok hóval járó télről írt, melyet 1602-ben korai tavasz és jó gabonatermés követett. A bor kevés lett, de jó, akóját 10 tallérért adták. A város püspöke, Pető Márton ugyan megtiltotta a bor Márton-nap előtti (november 11.) eladását, de rendeletét, figyelmen kívül hagyták.²⁵³ A fentebbi esetek azt mutatják, hogy az egymástól viszonylag távolabb eső térségek (Szepesség, Sopron, Székesfehérvár vidékeinek) őszi (téli) évszakai-ban a csapadék és hőmérséklet alakulása bizonyos egyidejűséget is mutattak.

A soproni Bruckner-, Payr-krónikák feljegyzéseiben 1603-ban a gabona-, bortermés kevés, 1605-ben drágaságot idézett elő a háború, 1606-ban a szárazság országos, 1607-ben pedig egy tipikus meteorológiai aszályos év leírását örökítették meg. „*Ebben az évben*” (1607) Sopronban „*nem volt tél, sem hó, sem hideg, (...) februárban zöldült az erdő és áprilisban már vörös cseresznye volt*.” Júliusban viszont a forróság nagy volt, „*majdnem felgyújtotta az erdőket, sok fa teljesen kiszáradt: szalma és széna, valamint sarjú nem lett. Bor kevés, de nagyon jó, és oly erős volt, égetett, mint a pálinka*.” Gabona is kevés lett, de jó.

Hennig 1607/1608 telét igen keménynek ítélte Európában és Észak-Amerikában. A magyarországi feljegyzésekben is nagy hóval, hideggel járó tél szerepel, de mint írták, „*utána bő aratás következett*.”²⁵⁴ Az általánosítások, ahogy többször is szóvá tettük, óvatosságra intenek. Sopronban például 1608-ban, sem bőség, sem hiány nincs: közepes bor- és gabonatermést jegyeztek fel.

A Maunder-minimum előtti (1645) forrásadatolt települések és vidékük klíma-termés mennyiség/minőség reláció említett esetei arra utalnak, hogy az éghajlat a század első évtizedében viszonylag szinkronban volt a hasonló nyugat- és közép-európai térségek fejleményeivel. A soproni feljegyzésekben például a Maunder minimum előtti évtizedekben nagyjából jó, közepes és gazdag terméssel járó éveket rossz évjáratok követték, vagyis majdnem minden második évben a termés (gabona, bor) mennyisége/minősége eltérően alakult. Mindez arra is utal, hogy a rossz és jó évek nagyjából kiegyenlítették egymást.

A termés-klíma reláció főbb jellemzőit, illetve fordulatait tovább erősítik az 1609, 1610, 1611-es évek soproni feljegyzései: 1609-ben hó nélküli tél volt, végig dolgozni lehetett a földeken, sok jó bor, gabona termett és „*békés év volt*”, viszont vidéken „*ebben az aszályos évben*” marhavészben „*sok*” igásállat elpusztult. A következő 1610. év is „*száraz volt, kevés bor és gabona, szalma, széna termett, sarjú viszont semmi*.” Hasonlóan az 1611. évben is: a bor- és gabonatermés „*nem sikerült*”, a „*bor savanyú*” lett. Nagy drágaság volt a soproni

²⁵¹ Vidovich– Istvánffy, 856, 863., Fejérváry, 166a., H.F. (Idézi: Réthly A. 1962. 114–115.)

²⁵² Vidovich– Istvánffy, 874. (Idézi: Réthly A. 1962. 117.)

²⁵³ Bruckner, Fauth 21/a, Payr 6. (Idézi: Réthly A. 1962. 116–117.)

²⁵⁴ Bruckner, Payr 10, Murányi 1900. 22. Hennig 55. (Idézi: Réthly A. 1962. 125.)

piacon, májusban „egy cipó kenyérért ½ tallért, sőt még többet is kellett adni, miért is egy hét alatt több százan éhhalállal pusztultak el, s utálatos betegségek is felléptek.”²⁵⁵

Térben kiterjedtebb szárazságot sejtet Sepsi Laczkó Kassán kelt 1611. júniusi feljegyzésében: Forgách hadai a „Tiszántúl menvén....nagy szomjúságot bocsáta Isten rájuk, egynehány ember holt meg szomjúval a hadban, az után sáska szállott a táborra, hogy Máramarosba ment.”²⁵⁶

Az ország nyugati részein (Sopron, Pozsony) 1612, 1613 jó, közepes évek, noha a pestis is dühöngött: „a búzát 30, a rozst 28, az árpát 20, a zabot 10 dénárért adták köblönként” a pozsonyi piacon. A következő év (1614 júniusában) „gonosz, mérges köd hullott, amely egész Pozsony, Nagyszombat és Galgóc teljes környékén sok ezer hold föld gabonáját megrontotta, úgyhogy csak az üres kalászkok maradtak állva, erre az országban nagy drágaság keletkezett, amint azt a mi környékünkön és megtapasztaltuk.” Bor, gabona kevés lett, hasonlóan a Szepességben, Tállyán is csak 131 hordó bort termett.²⁵⁷ A soproniaknak 1615-ben a gazdag bor- és gabonatermés kiváltotta értékesítési nehézségeik voltak a bor Bécsbe juttatását illetően: 4-5 nap alatt csak 8 akó ment Bécsbe, júliusban pedig az 1599. évihez hasonló jó borból 11 ezer akó volt eladatlan. Amit a rossz utakkal, a rablótámadásokkal, s az inséggel (?) indokoltak.²⁵⁸

Ezzel szemben 1616-ban hidrometeorológiai aszály jelei mutatkoztak Sopron, Nagyszombat, Bécsújhely vidékén, Nyitra és Trencsén megyékben. Nagyszombatban miközben a „döghalál embert és állatot irtott,” nagy szárazság miatt a város és vidékén, – de mint írják – s az ország déli részén is, az „őszieket újból kellett vetni. És ami még súlyosabb, maga a nemes termés is kigyulladt a hallatlan szárazságtól és hamuvá égett. Morvaországból sok gabonát vittek őrlésre Puhóra (Puchow) Trencsénbe és máshova.” Sok helyen a „fű kigyulladt”, vízhiány is volt.²⁵⁹ A Nyitra és Trencsén megyei feljegyzésekben is (1615, 1616) nagy szárazsággal járó években, a gyümölcsfák kiszáradtak, gabona, széna, bor alig termett. Sopronban (1616) aratás előtt a „Koln-kutakban” nem volt víz, a Fertőtő leapadt, „sok ember vérhasban, szorulásban betegedett meg, sok gyermek” is meghalt. Széna, sarjú nem lett, viszont a gyümölcs- és szőlőtermés „pompás” volt. „Sok faluban tűzvész pusztított.” Bécsújhelyen a császári kastélyt a villám felgyújtotta, 20 ezer tallér érték elégett.²⁶⁰ A szárazság, az aszály, mint Sopron esete is jelzi, egyenletlen hatással volt a termés mennyiségére/minőségére: van, aminek kedvez (gyümölcs, szőlő) és van, aminek nem (gabona, takarmány).

Magyarország északi (királyi) térségében a három száraz, aszályos évet követően jobbra fordult a helyzet (Zemplén, Sopron, Nagyszombat). Sepsi Laczkó beszámolójában Zemplén megyében 1617-ben „az Isten csodálatos nagy bőséget ada mindenben: bor, búza, árpa, zab, borsó, roz, tenkely (tönköly), lencse, répa nagy bőségben termett. Szikszó tájon egy hordó bort adtak száz forinton.” Az árpának, zabnak, kölesnek „semmi böcse (becsülete) nem volt.

²⁵⁵ Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 128.)

²⁵⁶ Fauth 22a., Sepsi Laczkó, III. 127., Payr 11., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 129–130.)

²⁵⁷ Payr 12., Fauth 23. (Idézi: Réthly A. 1962. 133.)

²⁵⁸ Payr 12., Fauth 23a., Dongó, I. 22. (Idézi: Réthly, A. 1962. 133.)

²⁵⁹ Hain, G. 151., Kaprinai LXXIX. 38. (Idézi: Réthly A. 1962. 134–135.)

²⁶⁰ Bruckner, Fauth 23a, 24a, Payr 12, Pap I. 1822. 266., Kaprinai, LXXIX. 38. (Idézi: Réthly A. 1962. 134–137.)

E bő esztendőnek asztagai sokáig is állanak minden helyeken, még cséplőt sem talált az ember reája: két esztendeig is állott sok helyen és harmadik esztendőre kelve megmuskásodott. Ez pedig Isten ostora lőn, mert böcstelenségben (nem becsülték) tartják vala az Isten ajándékát az emberek. Sokan azt mondják vala a bőséért: Ha az Isten mindenkor ily bőséget adna, és csak ilyen ára lenne a búzának, az fejében soha nem is szántanék – úgymond. Azért megbosszulá az Isten a háládatlanságot, és számtalan egereket, muskákat (legyeket) támaszta, melyek az asztagokat emésztek vala: a szemül álló búzát is muska” (muslica) szinte úgy emészti vala, még az búza vermekben is.”²⁶¹

Sopronban is 1617-ben „nagy szüretünk volt – jegyzi meg a krónikás, – sok jó bor termett, aminő emberemlékezet óta nem fordult elő. (...) Egy tizedhatod rész 40 akó cefrét adott.” A gabonatermés is jól sikerült. „Igen enyhe telünk volt, annyira, hogy a lakást fűteni sem kellett, és egész télen át a szabadban dolgozni lehetett.” A bő esztendő emlékére, „Lackner Kristóf polgármester a régi városháza emeleti folyosójának boltozatára arany betűkkel írat-ta: *Annus aureus 1617.*” Nagyszombatban is, mint írják, „ebben az évben (1617) bőviben voltunk minden élelemnek, bor is volt bőségesen, bár a lehullott eső miatt nem volt olyan jó, de mégis iható. A szántóföldek nem csalták meg az aratókat, sem a kertek a kertészeket.”²⁶²

A következő év őszén 1618-ban Sepsi Laczkó már arról írt, hogy Zemplén megyében „oly szűk lőn a bor (...), hogy a hol azelőtt a nagy szőlőkben száz hordó bor termett: egy vagy két hordó bora ha termett... Ebben a szükségben mindazáltal az liszkai, bényei és tolcsvai hegyen annyi bort ada Isten, hogy az országnak legnagyobb részében is annyi bor nem lőn. Isten hol akarja a szükségben is adhat.”²⁶³

Északnyugat-Magyarországon (Sopron, Pozsony, és Zemplén-Abaúj-Torna megyék) a tavaszi fagyok (1618) miatt gyenge volt a termés. Nagyszombat vidékén 1619-ben évközi negatív hatás éri a növényeket: „*rozs virágjában, a zab és az árpa zöldelve pusztult el, a szőlők pedig a kora tavaszi fagyokat sínylették meg, kevés bor lett.*”²⁶⁴ A térségben az 1621–1622-es is rossz évek, csapadékos, viharos, hűvös. Pozsony vidékén a Vág kétszer is kiáradt, elpusztította a gabonát, a veteményeket, több házat és épületet rombolt le, a gabona ára „igen felszökött”, egy köből búza 1 forint 50 dénár, a bor savanyú, szüretkor egy urna bor 6-7 forint volt, sőt „annál többbe” is került. Sopronban pedig egy akó bor 10 forint volt. Lőcsén az árvíz elrontotta a malmokat, halastavakat, kerítéseket, a cserzőházakat, a szomszédos községekben a házakat, templomokat is alámosta. A város szőlőiből csak 62 hordó bort kapott, „*egy-egy hordó fuvardija 7 forint volt, a kis fuvaré 4 forint.*” Késmárkon is áradásokra, illetve betegségekre panaszkodtak: a „*kicsinyek között*” a himlő, a felnőtteket az „*éhség és pestis kinozta.*” Lengyelországból koldusok nagy csoportjai jött az országba, de „*részben már útközben elhaltak, részben nyomorúságosan eltengődtek.*”²⁶⁵

²⁶¹ Sepsi Laczkó, III. 170. (Idézi: Réthly A. 1962. 137.)

²⁶² Sepsi Laczkó, III. 170., Bruckner., Kaprinai, LXXIX. 40. (Idézi: Réthly A. 1962. 137.)

²⁶³ Sepsi Laczkó, III. 171. (Idézi: Réthly A. 1962. 138.)

²⁶⁴ Kaprinai LXXIX. 58., 63., Sepsi Laczkó, III. 236, 245, Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 140–141.)

²⁶⁵ Genersich, I. 370, Wagner, A. An. Scep. II. 67., Kaprinai LXXIX. 87, 95., Hain, G. 157., Bél-Závodszy 378., Payr 16., Term.Tud. Közl. 1891. 95. (Idézi: Réthly A. 1962. 141–142.)

A Szepességben (Leibic 1622) egész évben nagy drágaság volt, az aratás előtt a rozst 5, az árpát 4, a zabot 2 forintért adták, „*de így is nehezen lehetett találni, akár a Szepességben, akár máshol. Igen sok koldus jött, különösen lengyelek asszonyaikkal és gyermekeikkel, közülük sokan az úton elerőtlenedtek és összeestek. Az abrakkal is ez volt a helyzet, ezért a jószág nagyon szenvedett amíg a fű kinőtt. Sokan felaprított szalmával etették valahogyan lovaikat. A drágaság tovább tartott, sőt nagyobb lett, szeptember és október hónapokban a rozs 3, búza 4 forint, az árpa 224 dénár, a zab is 1 forint lett volt. Mivel még dögvész is támadt, a koldusok eltűntek, meghaltak, mások félelmükben tűntek el, mert a dögvész a városban és falvakban akkor hagyott csak alább, amikor azokat már majdnem kiürítette.*” Késmárkra, Lőcsére 1622-ben a pestis Debrecenből (Sárospatakról) terjedt át, Kassa, Eperjes, Bártfa, Kisszeben, Lőcse érintésével. „*A szegénység közt inség is nagy volt, mogyorórigyeket keverték össze korpával, azt ették.*” Sopronban 1622-ben jó bor- és gabonaév volt, „*de minden drágább lett, a bor akója 15-22 forint között volt, a marhahús fontja 34, egy tojás ára 48 dénár, a gabona vékája az év végén 10 tallér, egy pár férfi csizma 8 forint, egy akó bor 24 forint, egy pár ökör 108 tallér, karácsony felé egy disznó ára 25, egy ököré 150 tallér volt.*” Lőcsén a pestis és drágaság két évig tartott, 1668 halott volt, ebben nincsenek benne azok, akik „*kórházban, a majorokban, kertekben, a szabadban zene és énekszó nélkül kerültek sírba.*”²⁶⁶

A királyi országrész megyéiben csak a soproni feljegyzések tudósítanak jó és közepes terméssel járó évekről (1622, 1623, 1624, 1625, 1626), annak ellenére, hogy a telek kemények, hóban gazdagok voltak, 1623-ban és 1624-ben pedig a nyarak aszályosak is. A Szepességben – Leibic, Késmárk, Durand, Lőcse, Köprény (1627, 1628, 1629) a jég elverte a lábon álló őszieket, malmokat tett tönkre az áradás – „*juhot és kecskét, más aprójószágokat agyonvert.*” Lőcse város szőlőtermése 1628-ban a sok eső miatt, Benyén 18 nagy hordó és 1 hordó ürmös lett, Liszván pedig 20 nagy hordó és 1 bödön ürmös termett. Sopronban is nedves esztendő volt, a bor savanyú lett akárcsak 1627-ben, egy icce bor ára 10 magyar dénár volt, a gabona is rossz volt. Szlavóniában az éhezés– státuszról függetlenül– minden társadalmi csoportot érintett: az „*emberek halomba haltak, sokakat az út mentén temettek el, sok jobbágy Magyarországra vándorolt, aratáskor és utána szegény jobbágyok betegségek miatt elgyengültek, meghaltak, házaik nagy része pusztán maradt. Mágnások és nemesek is különféle betegségekben sínylődtek, sok jobbágyot aratás után visszaküldtek Szlavóniába.*”²⁶⁷

A 17. század 30-as és 40-es éveit többnyire jók, nincsenek vészhelyzetek, annak ellenére, hogy a nedves és száraz, aszályos évszakok váltakozása mellett, továbbra is gyakoriak a járványok. Sopronban két vásárt 1633-ban (Margit- július 13., Erzsébet-napit – november 19.) a Magyar kapu előtt tartották a pestisjárvány miatt (1056 halott). A folyamatos jó évek 1638-ban megszakadnak, amikor rossz lett a bor és gabonatermés. A következő évben, 1639-ben országszerte gabonahiány volt, amit a körmöcbányai feljegyzés a nagy szárazságnak tulajdonított.²⁶⁸

²⁶⁶ Wagner An. Scep. II. 67., 27., Hain, G. 161., Bruckner, Payr 17, 18. (Idézi: Réthly A. 1962. 143–144.)

²⁶⁷ Wagner, A. Scep. II. 68., Hain, G. 165, 183, 184, 185., Závodszy 378, Bruckner, Payr 19, 20, 21., Keglevich 241. (Idézi: Réthly A. 1962. 144–149.)

²⁶⁸ Bruckner, Payr 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28., Hain, G. 192., Almanach, 1778. 412. (Idézi: Réthly A. 1962. 150–162.)

Az 1640-es években némi fordulat áll be a felső-magyarországi részekben. Szepességben (Lőcsén) 1640 júniusában a nagy felhőszakadások miatt áradások voltak: épületeket, majorságokat, a „*cserzőépületben 1000 darab bőrt vitt el víz, 4 ember 2 férfi 2 gyermek megfulladt.*” Sopronban is a nyár esős volt, „*októberben szüretkor hideg és hó miatt, két ember megfagyott, közepes lett a termés, a bor viszont jól sikerült.*” A következő évek: 1641, 1642, 1643 gyenge bor- és gabonatermő esztendők voltak Sopronban. Lőcse 1644-ben 60 hordó bort kapott a város szőlőjéből, ami gyenge termésre utal. Ezzel szemben Sopronban gabonában, borban jó esztendő 1644: „*egy mérő búza 13-15 garasért kelt el, a rozs ára 10-12 garas mérője, a bor akója 3-5 birodalmi tallér,*” és mint megjegyzik, a „nyáron mindig volt eső, az ősz szép volt.”²⁶⁹

A hivatkozások a Maunder-minimum előtti (1600–1645) előtti évtizedek feljegyzéseiből az derült ki, hogy nagyobb térséget átfogó, gazdag terméssel járó év az 1617-es év volt, vészhelyzet pedig 1621–1622-ben állt be, noha lokális volt (Szepesség), mégis egy nagyobb régióval (valószínű Dél-Lengyelország) hozható kapcsolatba, amikor az éhínség együtt járt a pestisjárvánnyal. A magyar, lengyel fejlemények egyidejűek az 1622. évi nagy angliai éhínséggel, azonban a három–angliai, magyar- és lengyelországi (?) – létfenntartási vészhelyzet háttérben különböző meteorológiai szabálytalanságok állnak: a kemény telet követően Szepességben az erősen csapadékos, hűvös nyár, Angliában pedig az aszályos nyár. Lőcsén az 1621 és 1622 két évében pestis és drágaság együtt 1668 emberáldozattal járt, ami arra utal, hogy az 1620-as években nagyobb térséget (Sárospatak, Debrecen) érintő pestis (himlő) mellett, a szepességi szegénység elhalálozásában jelentős szerepe lehetett az éhezésnek, alultápláltságnak, aminek mutatói koldulás és az elhalálozás. Noha az évszakok időjárása és a termés alakulása az ország északnyugati térségében a jelzett évtizedekben (1600–1645) sem általánosítható, mégis változékonyabbá vált az előző századhoz képest. Továbbra is jellemző volt a természet kiegyenlítő mechanizmusa, vagyis a rossz termést rendszerint jó termés követte, aminek függvényében alakultak az élelem piaci árai. Viszont a térségben a családok élelemháztartásában az elhúzódo élelemhiány– úgy tűnik– többnyire átmeneti, rövid időtartamú, különösebb élelemválság tünetekkel nem járt.

A Maunder-minimum kezdő évében 1645-ben az erdélyi Segesvár jegyzője, Krauss György Magyarország egészére utalva, azt írta, hogy aszályos év volt, gyenge volt a bor és búzatermés, a piacokon drágaság uralkodott és pestisjárvány is dühöngött.²⁷⁰ A járvány jelenlétét a soproni krónika is megerősíti, ugyanis a pestis miatt a Fülöp-napi (1645 augusztus 23) vásárt a Magyar kapu előtt tartották.

A Maunder-minimum időszakában (1645–1715), a klimatológusok körében elfogadott, hogy az átlagot meghaladó lehűlés jellemezte a kontinens éghajlatát. Azonban kontinensszerte, így Magyarországon is, az előző évszázadokhoz hasonlóan a lokális terekben egyeletlen, szétszórt a hőmérséklet és csapadékmennyiség megoszlása. Ebben nem elhanyagolható szerepet játszottak az évközi hőmérséklet és csapadékmennyiség változásai, melyet az adott térség domborzati, vízrajzi, mikroklíma sajátosságai tovább árnyaltak, negatív és pozitív

²⁶⁹ Hain, G. 196, 200, Bruckner, Payr 28, 29, 30, 31. (Idézi: Réthly A. 1962. 162–173.)

²⁷⁰ Krauss, G. 1994. 450.

értelemben egyaránt. Példaként ismét a soproni krónikásokra hivatkozhatunk, akik minden évben feljegyezték az éghajlat-termésalakulását: s az említett 1645. évi pestis mellett a krónikás még hozzáteszi, hogy Sopron város kútjai kiszáradtak. Hasonló hidrológiai aszályt jegyeztek fel Sopron vidékén 1689-ben és 1694-ben: a gabonatermés közepes, bor kevés, gyenge, széna, takarmány nem lett, a Fertő tó leapadt. Jó gabonatermés volt viszont 1650-ben, a „*búza vékáját 1 forint körül adták, a kétszerest 26, a rozs 15-17 garas.*” Borból kevesebb lett, mint 1649-ben.

Az évközi időjárás – változásra jó példa Sopron, ahol a város földjein 1655-ben az őszi gabona kifagyott, tavasszal sokan kiszántották és árpával vetették be: „*volt aki nem*” vetette be földjét, s „*egy eső után magákhöz tért a gabona, bár gyér lett, mégis sok volt, minden jó közepes lett, a bor is. A káposzta, répa, hajdina is jól sikerült, zab és köles volt kevés, de nem volt drága a piacon. Ebben az évben is pestis volt.*”²⁷¹ A nyár hideg volt (1658), a sok jégverés a gabonát, szőlőt tönkretette, kevés bor termett, „*aki 100 akót várt 20-at kapott.*” A bor mégis olcsó volt Sopronban, aminek „*oka a sör volt, mert az idén (1658) megnyílt a második sörház is.*” Az év végén „*egy mérő búza 2 forint 5 garas, a legdrágább rozs 1 forint 15 garas.*”²⁷² A következő évben (1659) Sopron földjein már „*remek bor termett, de gabona közepesre sikerült.*” A század 60-as éveiben, 1669. év nagy hideggel indult Sopron vidékén, március „*szerfelett száraz volt, április kezdete szép, majd havazás volt, hideg 8 napig tartott, a gabona mégis olcsó volt, a rozs 7-8, a búza 11-12 forint.*” Borban közepes esztendő volt.²⁷³ Nedves évek járulékos következménye a soproni krónikás megfigyelése szerint (1662) a sok a „*kukac*” és a „*kis békák*”, melyek megmérgezték a legelőket, ennek tulajdonította a marhavész kitörését.

A soproni földeken 1670-ben jó gabona és bor termett, a bornak nem volt elegendő hordó. A Bruckner – krónikában 1671, 1672, 1674 jó évek, gabonában és borban egyaránt, valamint gyümölcsből is sok lett.²⁷⁴ Száraz, aszályos az év volt 1676-ban, már szeptemberben szüret volt, a bortermés nem volt nagy, de „*pompás bor termett, amelyet a borkereskedők Márton napig elvittek.*” A városban 1678-ban pestisjárvány dühöngött, a Rába vidékén a járvány miatt zárlat volt. Gazdag borévről tudósítanak 1680-ban: a „*káposztás kádak*” is megteltek, nem volt elég boroshordó, a gabona is jó volt, az évi vásárt a városban a pestis miatt nem tartották meg. A „*legszebb bajor búzának mérője 15 garas, a magyar búza 9-10, a rozs és árpa 8, a zab 6 garas.*” A következő évben, 1681-ben kevés, de jó bor termett, hasonlóan 1683-ban is, amikor sok lett a kajszi- és őszi barack, a „*barackból igen jó pálinka lett.*” Száraz években (1689, 1690, 1697, 1698) a borból közepes termés volt, „*de igen jó, erős, a gabona is jó volt, de a széna, sarjú, főzelékfélékből kevés lett, káposzta nem termett.*”²⁷⁵

A változás Sopronban 1700-ban áll be: a szüret ugyan „*nagy volt, de minőségileg gyenge és alsóbbrendű bort adott, a gabona is a gyakori esőzések miatt rossz lett, búzának mérője*

²⁷¹ (Bruckner), Payr 32–49. Idézi: (Réthly A. 1962. 173–184.)

²⁷² (Bruckner), Payr, 5–62. (Idézi: Réthly A. 1962. 175–201.)

²⁷³ Payr 54–65. (Idézi: Réthly A. 1962. 193–206.)

²⁷⁴ Payr, 49–54. (Idézi: Réthly A. 1962. 184–191.)

²⁷⁵ Payr 87., Babotsay, 1901.139., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 227–239.)

2 forint.”²⁷⁶ A Maunder-minimum utolsó időszakának kezdetén (1700– 1715), a soproni feljegyzés mérleget vont: „Az évszázad első éve (1701) épp olyan bizonytalansággal kezdődött, mint amilyenel az elmúlt század utolsó esztendeje véget ért.” „Havazással kísért mérsékelt szelekkel köszöntött be” 1703 januárja, februárban pedig „erős fagy következett, amely azonban rövidesen esőzésbe ment át.” Március, április, május hónapokban „igen kellemes meleg” és „erős szelek” voltak, s a „sok hó olvadása a földeket jótékonyan ásztatta.” A nyári hónapokban, júniusban is „igen melegek voltak, kevés esővel, úgy hogy a szőlő Vitus napja (június 5.) körül már majdnem mindenütt teljesen elvirágzott.” Borban, gabonában jó év, de takarmány kevés lett. A Fauth-krónika szerint is jó és kellemes bor lett ugyan 1703-ban, de „2 év múlva nyúlós kezdett lenni s nagy óvatosságot és figyelmet követelt. Általában 8-9 tallérért került eladásra”, ami pedig a gabonaárakat illeti: a „rozs vékája 25 garas, a búzáé 8 forint” a város piacán.²⁷⁷

A soproni krónikás feljegyezte, hogy az előző évi borról a következőket kell tudni: 1716-ban a pincékben az előző évi újbornak erős szaga volt és egyes hordókban utálatos bűdös ízű volt, ennek oka, hogy 4 éve tartó erős és állandó lisztharmat okozhatta ezt a szerencsétlenséget. Igaz, hogy 1715-ben mennyiségileg gyenge szüret volt, minőségileg jó volt, és így 9,10,12 és végül 16 tallérért adták el, és meglehetősen keresték is.”²⁷⁸ A hivatkozott a soproni krónikák (Bruckner, Fauth, Payr) a Maunder-minimum hét évtizedében nem jegyezték fel a város mezőgazdasági vidékén az élelemháztartást veszélyeztető rendkívüli helyzeteket. Viszont a korábbi feljegyzéseikhez képest gyakoribbak az évközi hőmérsékletre és csapadékváltozásra utaló megfigyeléseik. Némileg újdonság, hogy a búza és bor mellett jobban figyelnek a zöldség- és gyümölcsstermés alakulására is. A barackpálinkára is több utalás történik, ugyanakkor az újabb „sörház” megnyitása (1658), és a bortermelés klimatikus okok miatti esetleges visszaszorulása között nincs összefüggés, inkább a divattal, a sör (a sűrűbb ser) olcsóbb voltával indokolható.

A Maunder-minimum időszakában az agrármeteorológiai viszonyok alakulása az ország többi forrásadatolt térségében némileg különbözött a fentebb ismertetett Sopron és vidéke viszonyaitól. Nem beszélve arról, hogy a források tudósításai nagyon hézagosok, tehát csak az adatolt lokalitások részleges létfenntartási, illetve élelemháztartási fejleményeibe tekinthetünk be. Jellemző a kis jégkorszak lehülési periódusának tekintett Maunder-minimum idején, a palóci feljegyzés (1648) panasz: „becsületes ember jeget is nem rakhatott, úgy megcsalta” az időjárás. Vagyis enyhe, hó nélküli tél volt, a jégvermek feltöltését nem tette lehetővé.²⁷⁹

Többnyire rossz agrármeteorológiai viszonyokról számolnak be az ország északi térségéből (Szepesség, Zemplén, Abaúj-Torna, Nyitra vármegyékből) származó feljegyzések. Például hirtelen drágaság lépett fel 1651 májusában Lőcsén: a „búza köble 2 forint 60 dénár, a rozs 2 forint, az árpa 1 forint 30 dénár, a zab 66 dénár.” Kassán 1651 októberében kelt leveleiben Wesselényi arra panaszkodott, hogy „szűken” termett a bor, „makk semmi, így disznó

²⁷⁶ Bruckner, Csányi 168. (Idézi: Réthly A. 1962. 262.)

²⁷⁷ Loew–Sydenham, 297. Csányi 170, Fauth 25/b. (Idézi: Réthly A. 1970. 28.)

²⁷⁸ Bruckner, Fauth 26/b, 69-70. (Idézi: Réthly A. 1970. 32, 63.)

²⁷⁹ Palóci Horváth 208. (Idézi: Réthly A. 1962. 177.)

nem léssen, hanem vajast eszünk.” A szőlőt, mint írja, a hideg jégeső, a méhek, a darazsak és a medvék rontották el.²⁸⁰ Szepességben 1655 júliusában „*fehér testű és vörös fejű férgek*” a gabonát és a káposztát gyökeréig rágták le, a búzát lisztharमत károsította, Liskán, Bényén Lőcse város szőlőiben a pestis miatt „veszélyes” volt a szüret.²⁸¹

Lőcse város szőlőiben termett bor (h = hordó, hü = hordó ürmös)

	Liszka	Erdőbénye	Kettő együtt
1655	244 h, 1 hü	242 kh, 1 nh, 1 hü	
1656	91 h, 1 hü	199 kh, 20 nh, 1 hü	
1669			66 ½ h, 185 kh, 1 hü
1661	118 kh, 1 nh, 1 hü	110 kh, 2 nh	
1662	42 ½ kh, 1 hü	44 ½ kh	
1663			154 kh, 1 hü
1664			300 h
1665			351 h
1666	144 h	120 h	
1667			160 h
1668			145 h
1669			271 h
1670			221 h
1672			184 h
1673	95 h	81 h	
1676		100 h	
1679		10 h	
1684		220 h	

Forrás: Réthly A. 1962. 183–230. adatai alapján szerkesztve

A Szepességben „*hatalmas viharok*” voltak: Lőcsén (1659. augusztus, 1656. július, 1661. május, 1662. március): 1662 márciusában pedig sok eső miatt, „*az újévi vásár hitvány*” volt, Leibicen (1659. augusztus) a villámcsapásban 280 ház égett le.²⁸² Árvizekre, marhavészre panaszkodnak (Palóc, Kisszeben, Selmezbánya, Lőcse, Árva megye, Érsekújvár). Lengyelországban is nagy esők és árvizek pusztítottak 1663. július-augusztusban: malmokat, épületeket, házakat, temetőket tett tönkre a víz.²⁸³ A Szepességben 1664 márciusában vette kezdetét a pestis, ezért nagy volt a munkaerőhiány aratás és szántás idején. Lőcse város szőlőiben

²⁸⁰ Wesselényi levele, I. Mednyánszky, 1880. 224. (Idézi: Réthly A. 1962. 180.)

²⁸¹ Hain, G. 264, 263. (Idézi: Réthly A. 1962. 184.)

²⁸² Hain, G. 269, 276, 277, 286. (Idézi: Réthly A. 1962. 187–191.)

²⁸³ Hain G. 294., Wagner, An. Scep. II. 27. (Idézi: Réthly A. 1962. 194–195.)

1665-ben (Liszka, Erdőbénye) 351 hordó bort termett: „évek óta ilyen jó bor nem volt.” A pékek és mészárosok céhe ellen ismét panaszkodtak (Lőcse, 1666), hogy a kenyér súlya/mérete „*kicsi és a húst még mindig 4 dénárért adják, a faggyút 18 és a bőrt 16 forintért.*”²⁸⁴ A gabona drágulása, „*túlfizetése*” 1667 nyarán, Lőcsén ínséget váltott ki. A következő, 1668. év „jó és békességes” volt, és olcsóság uralkodott a város piacán. A Szepességben az 1669-es év ellentmondásos, miközben mindenféle élelem és gabona továbbra is olcsó, viszont, mint írják, „*kevés volt a víz, összes kutak elapadtak, malmok megálltak.*” A Bodrogon–Sárospatak mellett – gyalog lehetett átmenni. Valószínűleg hidrológiai aszály volt, amit a korai szüret is jelez: „*október 28-án a bor már a városban (Lőcse) volt.*”²⁸⁵

A Csallóközben, Szepességben, Szatmár megyében árvizekre panaszkodnak 1670 tavaszán-nyarán. Tarnócon kelt levelében Teleki Mihály is „hallatlan, rettenetes” árvizek okozta károkat említ (1670 márciusában): az „*érsek egyik majorjában 17 ezer juha, valamint idegen országból hajtott juhok pusztultak el.*”²⁸⁶ Az átvonuló „sok” katonaság kiváltotta aggodalmak ellenére 1672 őszén „*minden potom olcsó volt*” a lőcsei piacon. A feljegyzés 1676 áprilisában arról tudósít, hogy a nagy téli hó és fagy után „nagy drágaság” lett, mert az ősziak teljesen „*kipáloztak*”, „*egy köből rozs 2 forint, az árpa 1 forint 60 denre emelkedett.*” A szüret is gyenge volt, mert ahol a császári katonák megfordultak, nagy károkat tettek a szőlőkben. Állatjárvány pusztított 1676-ban Lőcsén, Szepesváralján, Iglón, Leibicen: „*egy gazdánál 10 marhából egy maradt meg.*” A város borait pedig a kurucok és labancok egyaránt rabolták. Lőcsén 1677. júliusban nagy kenyérinség volt, „*egy köből gabona 2 forint 24 dénár, az árpa 2 forint 12 dénár.*” Kecskeméten 1677-ben szintén nagy éhségről írnak: „*a kemény tél miatt kákagyökéren tengődött a lakosság és sok ember éhen halt.*” Pozsonyban és Felső-Magyarországon (főleg Szepességben, Miskolcon) 1679-ben a pestis pusztít. Az 1680-as évek elején nagyobb térséget érintő aszályról számolnak be a tudósítások, amihez hozzáadódott a háború: Lőcsén 1682. júniusban a hidrológiai aszály miatt a nem volt víz a város vízvezetékeiben, a kutakban. A városban– és azon kívül– a malmok nem dolgoztak, a polgároknak kevés lisztjük volt tartalékban: „*nagy nyomorúság volt a városban.*” Debrecenben pedig júliusban „*kaszálni való füvet aszály kiégette.*”²⁸⁷

Több helyről (Lőcse, Szepesváralja, Debrecen, Pancsova) 1683. május-június hónapokban „borzalmas” esőkkel, viharokkal, villámcsapásokkal járó időjárásról tudósítanak a források: az árpa, köles, búza, a fű, szőlő, gyümölcs teljesen elromlott. A háborús események közepette 1687-ben Tarcalt kifosztották, „*minden élésektől megfosztva az iszonyú és szenvedhetetlen nagy éhség volt, emiatt labodát, mályvát és egyéb efféle hitvány füveket főztek maguknak, az éhhalás ellen, ha valaki kenyeret talált örömet megadta a 30 forintot.*”²⁸⁸ Győrben 1683. augusztusban sok légy „*rútul*” csípte a lovakat, sok lovat beástak a földbe, de sok el is pusztult

²⁸⁴ Hain, G. 305–306, 312, 341. Wagner, An. Scep. II. 29. (Idézi: Réthly A. 1962. 199–203.)

²⁸⁵ Hain, G. 286–289, 293, 296, 306, 341, 368, Pray 54, 55, 57, 61–65, Teleki levelei II. 4., Wagner, An. Scep. II. 27, 29, 32, Palóczi Horváth 219., Wber, R. 366., Krauss, G. II. 352. (Idézi: Réthly A. 1962. 193–206.)

²⁸⁶ Teleki levelei, V. 100. (Idézi: Réthly A. 1962. 207.)

²⁸⁷ Hain, G. 387, 391, 412, 446, 450–452, 467, 496., Payr 69, 74, 62, 76, 77., Csányi 23, 32, 49, 54, 64, 59, 67., Wagner, An. Scep. II. 40., 146, Apor, XI. 119. (Idézi: Réthly A. 1962. 207–226.)

²⁸⁸ Hain, G. 500, Takács I. 585., Babotsay, 1901. 11. (Idézi: Réthly A. 1962. 225–228.)

a csípéstől. Még az „angliai posztó dolmányon is áthatolt a legyek csípése.” A háború miatt 1684-ben Lőcse város szőlőiben nem volt szüret, és alig volt őszi vetés is.²⁸⁹

Zemplén megyében, Pazdicson 1693-ban a saskajáráshoz, a terméketlenséghez hozzáadódott a német kvártélyozás, emiatt a kenyér drágulása: a gabona kassai köble (114 magyar icce) 6 forint volt. „Magam is csak alig értem be az új gabonáig cselédeimmel, holott pénzen búzát keveset adtam el, szegény embereimet segítettem árpával, aztán termékenyebb esztendőnk lett 1693-ban a tavalyinál.”²⁹⁰ A nyár– vélhetően– egészében hűvös, csapadékos volt, ugyanis a feljegyzésekben arról írtak, hogy Késmárkon, Pálócon, Tarcalon 1695 augusztusában nagy jégverés volt, a „süvegek sem oltalmazták az emberek fejét”, sok madár, vad elpusztult.²⁹¹

Debrecenben 1696-ban a száraz, hó nélküli telet, áprilisban nagy hideg, fagyok követték, megfagytak a vetések. Pálócon februárban, Pozsonyban július – augusztusban hirtelen nagy melegek lettek: a bor „több reményre” adott okot. A bejegyzés szerint Pozsonyban valaki megesküdött, hogy „megváltoztak az idők: télen nyár és nyáron tél.” Tarcalon 1698, 1699-es években hosszas esőzések, árvizek miatt csak gazt arattak, „igen szűken eresztett mindenfelé az élet, 4-5 keresztén alig mértek egy kassai köbölt, emiatt nagy szükség keletkezett, sok szenvedés, nyomorúság a szegénység körében.” Debrecenben 1699 februárjában „a város jégvermei megtöltetnek.” Eperjesen, Késmárkon, Debrecenben, Tarcalon az 1700 májusi – júniusi zivatarok „levítették” a szőlőkről a földet elrothadt a szőlő.” Pálócon úgy vélték, hogy „ezt a földet terméketlenséggel verte meg az Isten.”²⁹²

A Maunder-minimum 18. század elejére eső másfél évtizedében (1700–1715) noha továbbra is ingadozó a viszony az évszakok időjárása és a termés mennyiségének és minőségének alakulása között, mégis a feljegyzésekben, az évszakok hőmérséklet- és csapadékváltozásának hirtelen évközi fordulatai okoznak gondot. Károlyi Sándor például arra panaszkodott (1703), hogy „ezen erős téli időben kegyelmes urunk (II. Rákóczi Ferenc) is táborban Tokaj alatt lévén, jeges ostromot is csináltatott, de nem succedalt.”

Az ország északkeleti részén 1703. júniusban (Szatmár) jég- és vihar volt villámlással, a várost körülvevő palánkot eldöntötte a „rettenetes szél”. „Kihez életemben hasonlót nem láttam”, jegyzi meg Gyulai. Ráckevén is az 1703-as év nyarán „rendkívüli” viharok, szelek voltak, „aratáskor jobbára csak üres szalmát takarítottak be”, Eperjesen pedig 1703 decemberben „nagy vihar keletkezett és a házak tetejét sok helyen lehordta.” Kecskeméten a bejegyzés alapján az 1703-as évet traumatikusnak tekinthetjük: „ezen évben volt az nagy éhség, hogy midőn a fát fűrészelték annak porából készítettek kenyeret. Az stativans (az állomásozó) katonák Kecskeméten létében levonták a házak tetejéről a szalma- és nádfedeleket és összedarabolva a lovaknak adták.” A feljegyzések (Tokaj, Eperjes 1704) májusi fagyokra

²⁸⁹ Takács I. 1910. 584., 593, Hain, G. 500., Csányi 70, 106, 109, 125, 126, 137, 141., Payr 87., Babotsay, 1901.139., Bruckner, (Idézi: Réthly A. 1962. 227–239.)

²⁹⁰ Benkő, S. Topographia 60., Fényes, E. III. 90. (Idézi: Réthly A. 1962. 240.)

²⁹¹ Szirmay, 1897.238., Palugyai, IV. 161., Hazai 1810. 391., Palóczy Horváth, 241., Sydenham, 172. (Idézi: Réthly A. 1962. 221–248.)

²⁹² Csányi 148, 149, 154, 164, 166, 168., Benkő S., Topographia 60., Babotsay 1901. 275, 300, 42, 202, 269, 300., Szirmay, 1897. 203, 238, 304, 13., Payr 89, 90–93., Sydenham, Raygeri 171., Palóczy Horváth 246., Zoltai., Bruckner, Fauth 25b., Buchholtz, 248.(Idézi: Réthly A. 1962. 240–262.)

panaszkodnak, mely a szőlőkben az „*aljszőlőt lefagyasztotta*.” „*Nem lehet csodálkozni, hogy a szőlő Vitus napjáig (1705. június 15.) még nem virágzott*”, és a szüretre (október) „*nem ütötte meg a kívánt mértéket*.” A több beszámoló szerint 1706 nyara meleg és száraz volt: a „*malmok őrléstől elállottak*”, és a Hejő, Sajó, Hernád folyók még „*a folyásaiktól is megszüntek, a kutak kiszáradtak, a mezők egészen kiégtek, mely inségben sok barmok elvesztek*.”²⁹³

Ezzel szemben az 1707-es esztendő jó, Eperjesen a kései szüret (november) ellenére gazdag a termés. Közben a krónikás azt is megjegyzi, hogy „*vége a réz pénznek, és olcsó idők jöttek*.” Debrecenben is *lány és bő esztendőre emlékeznek. Sopronban is sok szőlő termett, de a tartós esőzések miatt a tőkén penészedni kezdett, és teljesen összement, így a sok cefréből kevés lett, a bor megrontotta a hordókat, a bort a városban kellett elfogyasztani*, a gabona viszont jól sikerült. Közjáték: a szüret idején a szedőkkel nem tudtak megegyezni az „*accord munkában, a hatósági védelem hiányában*.”²⁹⁴

Az 1709 telén kontinensszerte érzékelt mínusz 20 Celsius fokos sarki hidegáramlat, a szibériai típusú anticiklon (C. Pfister), amely 40 km/óra sebességgel haladt északdél irányba, és úgy tűnik, Magyarországot korábban érte el, ugyanis Pálóczi Horváth azt jegyezte fel (Pálócon), hogy „*ebben az évben (1708) hallatlan kemény hideg tél volt, úgy annyira, hogy az útban sok emberek, vad és madarak megfagytak. A diófák, szőlők egészen, úgy más gyümölcsfák is elromlottak, az vetések országszerte, de kivált e tájon egészen kifagytak. Ezen esztendőben többnyire semmi őszi vetésből való aratás nem volt, annyira, hogy mindinkább tavalyival kellett vetni. A szőlőtőkékben az mi kevés mutatkozott is, aratás után való eső idők úgy elvesztették, semmi szüret nem volt, úgy annyira, hogy egész szőleimből egy által (88-89 icce) bort szüretelhettem*.” A soproniak emlékezetében, a viszonylag jó tavaszi és nyári időjárásnak köszönhetően 1708-ban „*az isten nemcsak nagy és gazdag szüretet adott, hanem gyönyörű és jó bort is, mely mind drágán kelt el*.” A két előbbi példa jól érzékelteti a domborzati, vízrajzi, mikroklima – adottságok és a termésmennyiség – minőség alakulása közötti szélsőségesnek tekinthető eltérést.

A kortársak feljegyzéseiben, narratíváiban „hallatlan”, „szigorú”, „kemény” jelzőkkel nevesített tél 1709 januárjában köszönt be Európa-szerte. Weikinn arról írt, hogy Velencében, Genovában a tengeri öblök befagytak. A Duna bajorországi szakaszán annyira befagyott, hogy terhet vivő szekerek kelhettek át rajta.²⁹⁵ Spangár krónikájában, az ember okozta háborúk és egyéb nyomorúságokat „*az Ég hallatlan nagy hideggel... nagy hónap iszonyúságával*” szaporította, amely vízkereszt napján (január 6-án) vette kezdetét. „*Mind emberek, mind okatlan állatok el patkoltak, Németországban Lipsiában (Lipcse), ... az emberek még ágyakban is meg fagytak*.” A madarak a fákról „fagyva hullottak” le. Lipcsében a „nagy kereskedő Városban” megszűnt a boltba járás. Itáliában az olajfák, a gyümölcsösök mentek tönkre, Magyarországon pedig a szőlők és a diófák. „*A Keleti tengert 10 mérföldnyire a parttól jég borította. Német –, Angol –, Francia – és Magyarországon sok ember és állat*

²⁹³ Leow-Sydenham, 299, 312., Károlyi, S. IV.69., Köpeczi, II. Rákóczi F. levelei, 192., Márki, Gyulai 11. 31., Ráczkevei krónika, 113., Katona, Bagi 23., Fauth 32/b., Pap, H. 1822. 385. (Idézi: Réthly A. 1970. 32–37.)

²⁹⁴ Chron. Eperj., DMK 1831. R.40., Fauth 48/a. (Idézi: Réthly A. 1970. II. 40–41.)

²⁹⁵ Weikinn, C. 1958. 211.

megfagyott, fák, növények szintén. A föld még májusban is kemény volt, az őszieket ki kellett szántani és tavasziakkal bevetni.

A soproni feljegyzésben 1709. január 5-13. közötti *nyolc napon át voltak a hideg napok, majd ismét „betört” „szünet nélküli...heves szélviharokkal”* és január 26-ig tartott: *„ember emlékezet óta ilyen kegyetlen hideg”* nem volt, amely a *„legmélyebb pincékben is összehúzta a talajt, a legerősebb szeszt és a hordókban a bort részben megfagyasztotta”*: a kutak vize befagyott, hasonlóan a hegyek, völgyek talaja is, a szőlők elpusztultak, 1000 diófa fagyott el. Sopronban 1709. február 2-7 és 24-26 között is nagy hidegről, havazásról, szélviharról tudósítanak. A házakat, kapukat a nagy hó eltorlaszolta: *„a kiköpött nyál mire földet ért megfagyott.”* Még márciusban is nagy hó volt.

Eperjesen a császáriak és a kurucok harcát a kemény (1709) januári hideg akadályozta. *„Áprilisban lehetett látni”* szintén Eperjesen, hogy a szőlők, a diófák, egyéb gyümölcsfák kifagytak, a fák nem virágoztak, az árpa- és búzavetések *szintén, emiatt fel kellett szántani az őszi vetéseket és újravetni.* Debrecen térségében 1709. január kezdetétől állt be a tél nagy hideggel, hóviharokkal, amely 1710. ápriliséig tartott, a viharos kegyetlen hideg *„egész főt juhokat pakulárostól megölt.”* Érsekújváron *akkora hó lett, hogy „nincs olyan ló, ha kitér az útból, el ne dőljön.”* Balogh István február 14-én 100 jól megrakott szán élest kísért Újvárra, azonban a *„folyó (Zsitva) jege megszakadozott, a szállításnak vége lett.”* Augusztusban (1709) jégzivatarokat, erős villámlásokat jegyeztek fel (Sopron, Lócse, Eperjes): néhány helyen szüret is volt október végén (Eperjes, Tokaj-Hegyalja), de a termés gyenge lett. A tél nagy hideggel, hóviharokkal, 1710 áprilisáig tartott (Lócse, Késmárk, Pozsony). Majd, mint a soproni feljegyzésben írják, 1710 áprilisa kellemes, derült meleg volt, május megint hideg, esős, havazott is. Júniusban meleg, száraz volt az idő, júliusban szeles, hűvös, barátságtalan, nem volt eső. Augusztusban nagy melegek voltak, majd a hónap végétől szeptemberben is borús, jégesős, viharos villámlásokkal járó időjárás uralkodott.²⁹⁶

Az 1709. január elején bekövetkezett hirtelen lehűlés összeurópai jelenség volt, és mint fentebb utaltunk rá, a kutatók véleménye megoszlik abban, hogy Vezúv (1707. május) és Santorini (1707. július), Fujiyama (1707. december) vulkánkitörés közrejátszottak ebben vagy sem. A 18. században a kis jégkorszakra jellemző éghajlat két időpontban látszik igazolni a *„jégkorszak” terminust, mindkettő a század első felére (1709/1710, 1740) esett,* aminek Magyarországra vonatkozó helyzetleírásai tartalmilag azonosak a kontinens többi térségeinek beszámolóival.

A hirtelen lehűlést (1709 telét) követő évek éghajlata (1715-ig) térségenként változatos képet mutat. A Fauth – krónika jegyezte fel, hogy a soproniak somfalvi szőlőjét 1710, 1711 nyarán a jég elverte, a bor ugyan jó lett és erős, de 1712-re és 1713-ra megsavanyodott, eladni nem lehetett, mivel teljesen megváltozott, akóját 10 birodalmi tallérért adták a város piacán. Bruckner-krónika szerint a májusi fagyok miatt (1713, 1714) a *„földek sem dicsekedhettek bő terméssel. Nagy drágasága nem volt a búzának és rozsnak, de hallatlan szűkön volt a pénze a szegénységnek, őket éhhalál fenyegette.”*

²⁹⁶ Buchholtz, Tagebuch, 259., Chron. Eper., Pálóczi Horváth 259., Bruckner, Fauth 53/a, b, 54/a., Weikinn C. IV. 36, 41, 46, 53., N.C. 1799. márc. 16., Cserei M. Hist. 420., Péterffy, XII. 1908. 207., 10/b. Bilelz, 58. (Idéz: Réthly A. 1970. 42–45.)

Debrecenben (1710, 1711) „*hitvány esztendő, sok eső, nem meleg nyár,*” és marhavész, sáskajárás is volt. A kismartoni tudósítás szerint a pestisjárvány mellett (1710) „*olyan jégverés volt az idén, hogy a szőlőt és a vetéseket is teljesen elverte és a polgárok nem vethettek annyit, hogy a jövő évben azt betakaríthatták volna.*” Szegeden a hidrológiai aszály jelei mutatkoztak: „*számtalan halak a Tisza száraz fenekén kin maradván nem győzték az emberek ki fogdosni.*”

Budán 1712 februárjában a Duna áradása nagy károkat tett a rác- és vízivárosi s az újlaki házakban, Pesten „*másfél száz ház omlott össze.*” A gyakori villámcsapások miatt (1712) nyár folyamán (Szegeden, Meggyesen, Sopronban, Pálocon), házak égtek le, állatok pusztultak el. Egerben egy hatalmas zivatar kárt tett a szőlőkben, a város falait ledöntötte, a kollégiumnak is nagy kárt okozott. A Szepességben (Leibic, Késmárk) feljegyzések szerint „*ehhez hasonló csak 1662 augusztusában volt.*” Pálocon pedig „*ezen esztendő (1714) fatális, mind bor s búza termés iránt fajtalan esztendő, rozs teljeséggel elveszett az igen nagy extremitásokban és szükségben van az szegénység.*” Az 1715-ös év az ország többi részében kelt beszámolókból csapadékos, árvizes (Buda, Dunántúl, Mezőtárkány, Sellye, Szatmár). A kisebb nagyobb megszakításokkal több éven át tartó esőzések, áradások miatt több helyen a láposodás jelei mutatkoztak: a Tisza mentén Berencen (Szabolcs megye), a folyó áradásai miatt, a határ egy része használható. Berend, Cségény, Dányád, Fülöp-Daróc, Geberje, Hirip, Szamostelke, Szentmárton falvak határát nem művelik az árvizek miatt, kukoricát is csak itt-ott vetnek. Szatmárnémetiben 1715-ben „*felvett 965 kaszálóból 600 az áradások miatt cserjés és mocsaras,*” csak a fennmaradó rész ad jobb termést. Acsád falu (Bihar megye) határa nagyban elmocsarasodott. Panyold „*56 köblös földjük már 7 éve víz alatt áll.*” Szamosszegen a Tisza, Szamos, Kraszna áradásai miatt földjeiket 16 éve nem művelik, csak a gyümölcstermesztésből élnek, Tótháton a földeket árvíz járja, Turbuca falu a Szamos gyakori áradásai miatt áttelepült. Budán a lakosok azt állították 1715-ben, hogy a szőlő sem jövedelmez, mert csak 3-4 évben van egy-egy jó termés, máskor a fagy, a sok eső annyi bajt okoz, hogy sokan pusztán hagyják szőlőjüket.²⁹⁷

A források elégtelenek voltak, akárcsak az előző századokban, kétségtelen torzító hatással van a 17. század megítélésére is. Nem beszélve arról, hogy a létfenntartás alakulásában a 17. században, a tizenöt éves háború, majd a harmincéves háború, a visszafoglaló háborúk, az epidémiák meghatározóbbak voltak, mint a klímátényező. Az éghajlat negatív szabálytalanságai a Maunder-minimum utolsó szakaszában (1700–1715) felerősödtek. A jelentősebb klimatikus rendellenességek kontinensszerte (Magyarországon, Erdélyben), mint az éghajlattörténeti rekonstrukciók és a hivatkozott források is mutatják, a tavaszi (májusi) hőmérsékleti sorok a leghidegebbek. Az időszak júniusainak időjárását illetően a forrásokban kevesebb a szélsőséges hőmérsékletre való utalás. A források nagy többsége, főleg a 17. század második felében és a 18. század első évtizedeiben tartós csapadéktöbbletre panaszkodott, ami összhangban van az időjárás – rekonstrukciók által valószínűsített 50 éves csapadék átlagainak idősoraival.

²⁹⁷ Fauth 58/b, 59/a, 61/a, 67/a,b, 69–70., DMK. 1831, 54., Kismárton története 803., Cserei, M. H.F. 10/475., Wien, Diarium 1712. Nr. 895., Bruckner., Pálóczi Horvát 263, 265., Gensili-Sydenham II. 243., Fauth 67/a, b. R. 61., Acsády 370, 340, 316, 382. (Idézi: Réthly A. 1970. 52 – 64.)

A Maunder-minimum (1645–1715) időszakában, tehát az 1709/1710-es évek szélsőségesen hideg telét leszámítva, az élelemháztartást veszélyeztető klimatikus tényezők Magyarországon is többnyire lokálisak, meghatározóbb a pestis ugyan szétszórt, de állandó jelenléte (1720-ig), valamint a visszafoglaló háborúk s a Rákóczi-szabadságharc járulékos következményei (elhalálozás, népességfogyás, rablás, sarcolás, rombolás, adóztatás stb.). A mindezek összeadódása kiváltotta testi-lelki traumahelyzetek nyomán felmerül a kérdés, hogy akkor mégis, hogyan volt lehetséges az emberek mindennapi létfenntartása? A panasz- és szenvedésnarratívákban a nyomorúság kiváltói természeti, antropogén, epidemológiai tényezők, viszont csak nagyon ritkán (pestis, tüzesetek, természeti csapások stb.) van utalás a nagyságrend, veszteség számszerű becsléseire. A „sok”, „borzalmas”, „szörnyű”, „emberemlékezet óta” stb., kifejezések a helyzet rendkívüli voltának érzékeltetésére bevett reprezentációs, retorikai eszközök, melyek alapján csupán sejtéseink lehetnek a tényleges körülmények alakulásáról.

„AZ IDŐK IGEN ALKALMATLANUL FOROGTAK...”

A 17. század első évtizede *Erdélyben* is a kritikus évek sora: az időjárás fluktuációja miatti rossz termések, s a járványok mellett – vagy éppen mindezzel összeshövődvé – a létfenntartás illetően döntő tényező katonai – politikai. A tizenöt éves háború utolsó éveiben (1598–1606) Basta hadainak ténykedése destabilizálta a Fejedelemség népeinek létfenntartás keretfeltételeit biztosító közrendet, közbiztonságot. Mint Cserei Mihály írta: *„oly kegyetlenül dirigálá, vagy inkább rontá, pusztítá az országot, hogy ma még a nevét is irtózással, átkozódással említik az erdélyiek.”*

Általánosabb értelemben az évszakok időjárásának Erdélyben a 17. században egyik sajátossága, szemben a nyugat-európai és magyarországi klímaeseményekkel, hogy a gyakoribbak a szélviharok, a villámcsapások, a korai és hosszú telek, a tavaszi- őszi fagyok, a csapadékos, hűvös rövid nyarak, valamint a hóolvadáskor a hegyi patakok által felduzzadt folyók okozta lokális árvizek. A felsorolt általánosító jellemzők érvényessége azonban relatív, mivel Erdély domborzata rendkívül fragmentált, ami a tájegységeken belül is a mikroklímák időjárásának változatosságában mutatkozott meg.

A Maunder-minimum előtti (1645) időszakban, a 17. század első évtizede – akárcsak Nyugat-Európában és Magyarországon – Erdélyben is hideg telekkel, váltakozva csapadékos, hűvös tavaszokkal, meleg, esős nyarakkal köszöntött be: 1601/1602 tele, mint Hidvégi Mikó megjegyzi a *„rettenetes hideg ez időben való.”* Kolozsváron is *„felette hideg idő lett vala.”* Hasonlóan „zord” télről írnak a brassói feljegyzésekben is. Báthori Zsigmond 1601 januárjában a hideg miatt felhagyott Maros-Újvár ostromával.²⁹⁸ Azonban, mint jeleztük, nem annyira a hideg tél, s egyáltalában az évszakok időjárása kiváltotta a traumahelyzetek állnak a tudósítások előterében, hanem az antropogén, epidémiái tényezők előidézte működési zavarok.

²⁹⁸ Pap, I. 1822. 265., Hidvégi Mikó, 249., Szamosközi, I. IV. 157., Nagy Szabó, I. 65. (Idézi: Réthly A. 1962. 114–115.)

a) Erdélyben az éhségrepresentációk (1600–1604) a fizikai túlélésért folyó küzdelem jellemzőit emelik ki: az éhínség miatt „*egyik ember a másikat ette meg*”, kutyákat, macskákat, holttesteket fogyasztottak, vagy pedig „*olyan éhínség volt, hogy az emberek egymást agyonütöttek, megették, egy anya 6 gyermekét, másutt 2 gyermek anyjukat falta fel, az akasztófára került tolvajok sem voltak biztonságban.*”²⁹⁹ A szövegtöredékek, amelyek állítását a kortársak közül többen is megerősítik, elhúzódó „*napról napra nevedő*” több tényező egyidejű következménye előidézte katasztrófahelyzetre utalnak. Nagy Szabó a kialakult vészhelyzet okát a katonaság „*nagy pusztításában*” látta, emiatt a „*búzának ára felment vala., és nagy éhség kezdett vala lenni .. Főképpen erre ki Kolozsvár felé. (...) Ez tájt osztán a fegyver után nagy éhség kezde szorongatni bennünket, annyira, hogy a búza felment vala vékája egy forintra és feljebb is, mert a számtalan, 'futott nép' (vidéki) volt közöttünk: a halál is elkezdődék ugyan ezen 1602-ik esztendőn– karácsony tájat ugyan pestis kezde lenni, és igen holtanak ki éhel s ki döggel*”³⁰⁰ Kolozsváron Bethlen Farkas szerint a pestis „*halálozás már nem volt olyan nagy, de oly nagy éhínség volt, hogy a szegény gyermekek elhalt szüleikből ettek, sőt macskákat és kutyákat is ettek, ami jó eledelnek számított, nagy buzgalommal vágták és fojtották meg azokat, hogy életüket meghosszabbítsák. A gabona 20 forintba került és egy erdélyi cseber bor 25 dénárba került.*”³⁰¹ Alvinczi éhínségrepresentációja is az antropofágiába torokló viselkedést emelte ki: „*Ebben az évben hallatlan éhínség kinozta egész Erdélyt: az anyák fiaikat és leányaikat, s a kivégzetteket az akasztófáról levágva, sokan azok húsát ették. Ebben az időben egy köből búzát Kolozsvárott 50 forintért adtak.*”³⁰² Besztercén is (1602) a pestisjárvány, borzalmas éhínség, drágaság uralkodik: „*egy héten 200 ember halt meg, ...egy erdélyi véka gabona 16 forintba került.*”³⁰³ Szintén Besztercén jegyezték fel (1603), hogy a lakosság „*régi sarutalpat, nyereg bőrét, akármi szíjút vízbe áztatván felettenek*”, a temetőt őrizni kellett, mert a nappal eltemetett halottat éjjel ki ásták, ellopták, megették.³⁰⁴

Nagyszeben a „*kard, pestis és phrenesi (bolond hagymáz Páris Pápai szerint) sújtotta, ebben a betegségben mintegy 3000 ember halt meg.*”³⁰⁵ A falvakban is inkább a „kard”, mint a pestis az éhínség kiváltója. Például Szamosközi arról írt, hogy 1603 telén a rácok, hajdúk, vallonok miatt „*sok paraszt ember*” az apahidai erdőbe „*szorult volt, majd egész télen ott éltek makkon, azt törték meg és abból sütöttek ételt maguknak.*” Erdély délkeleti részein pedig (1602) április – május hónapokban a sáskák nagy tömege pusztította a vegetációt.³⁰⁶ A krónikások közül többen szóvá teszik, hogy 1602/1603 telén a drágaság, a „*borzalmas éhség*” miatt, országszerte „*a hó alatt talált halottakkal táplálkoztak...a búza vékája 8 sőt 10 forint is volt.*”³⁰⁷

²⁹⁹ Trauschenfels 248., Geschichts Kalender. 9. (Idézi: Réthly A. 19662. 115–116.)

³⁰⁰ Nagy Szabó, I.74, 68, 78. (Idézi: Réthly A. 1962. 116–117.)

³⁰¹ Bethlen F. V.189– 191. (Idézi: Réthly A. 1962. 117.)

³⁰² Alvinczi, 12. (Idézi: Réthly A. 1962. 116.)

³⁰³ 5c., 10.Bielz 27. Trauschenfels 122. Trausch, I.206. (Idézi: Réthly A. 1962. 117.)

³⁰⁴ Kemény József, Tört.Tár. 1893. 187., Josef Kemény, II. 100. (Idézi: Réthly A. 1962. 118–119.)

³⁰⁵ 8. Bielz 27. (Idézi: Réthly A. 1962. 117.)

³⁰⁶ Szamosközi, IV: 177. (Idézi: Réthly A. 1962. 117– 118.)

³⁰⁷ 10. Bielz 70, Trauschenfels 63, 122., Bethlen, F. V. 75– 77. (Idézi: Réthly A. 1962. 117.)

Az 1603. év feljegyzéseinek továbbra is a legfontosabb témája a pestis, a drágaság, a katonaság együttese okozta nyomorúság és káosz. Szamosközi István sokat idézett helyzet-jellemzése viszont Basta zsoldosainak (vallonok, hajdúk) ténykedéseit kárhóztatja: *„Föld népe szorult erdők kebelébe, havasokba, hegyekbe– rettenetes nagy inségben. Nem találának maguknak rejteket, az erdőben is felkeresték őket, nagy kegyetlenséget rajtok tesznek, sokat tűzzel égetnek meg, sokaknak fejét kötéllel megtekerik, hogy a szemek fejéből kiomlott sokakat tüzes vassal égettenek, parázsával, tüzes hamuval, hasukat égették, szíjat metszettenek játékból soknak hátokból, sokat hajuknál fogva fölakasztottak, szalma tüzet raktak alájuk, az asszonyembereknek gyermekeket, fiúkat előttük megégették, mint éltenek az asszonyemberrenddel, nem mondom meg, mert én magam nagy gyalázatnak tartom...”*³⁰⁸

Ugyancsak Basta zsoldosai idéztek elő Hunyad megyében (1603 augusztusában) súlyos éhínséget. A zsoldosok lovai, ökrei a lábon álló búzát és kölest „megették,” és „szegény éh paraszt emberek” az állatok ganéjában megmaradt búza és köles szemeket gyűjtötték össze, *„mosták ki, azt törték és örölték, az holt lovak, ökrök csontjait megégetvén, együtt tették liszté és azt sütötték, ették. Az is bizonyos, hogy Déván ember húst is ettek.”* „Az akasztott embereket egynéhány helyeken ellopták az fáról, megették.” Hasonló esetekről vannak feljegyzések: Laposnok, Bábolna, Rápolt, Alsószilvás, Losádi, Sarmaság és Torda falvakból.³⁰⁹

Erdély-szerre 1603. augusztus – november hónapokban állatjárvány is volt, a szántókat emberi erővel művelték meg, mindehhez még az éhínség, pestis, „magyar betegség” is társult. Tovább fokozta a népesség nyomorúságát Basta azzal, hogy maximalizálta a gabona piaci árát, amit aztán kénytelen volt feloldani, mivel a gabonát elkezdtek tartalékolni. Az év folyamán Erdélyben további drágaságról számolnak be: aratás előtt Kolozsváron egy köből búzát 40 magyar forintért adtak, Marosvásárhelyen egy marosi köből búza 26 magyar forint volt. A falvakban is nagy az éhínség, az emberek ebet, macskát ettek, Enyeden a mészáros emberhúst árult. Tölgymakkból sütöttek kenyeret *„kedves magam is ettem.”*³¹⁰ Segesváron 1603 decemberében a pestis „dühöngött,” sok állat is megdöglött. Csík – Szentgyörgyön Basta és Báthory Zsigmond „hosszas” csatározása miatt senki nem vethetett, *„minden föld parlagon hagyatott.”* A következő, 1604. évben annyira megdrágult a gabona, hogy *„vékáját 25 aranyon fizette, akinek volt”* pénze. *„Iszonyatos csak rágondolni, ezen az időkre. Látni lehetett több helyen, hogy a bűdös holt embereken, mint közprédán a veszett kutyák egymással civakodtak”*. Nagyszebenben is éhínséghelyzetet fokozta a drágaság, a búza ára 8 – 14 forint között mozgott, egy hordó bor 200 forint. *„A falusi köznép főtt növényekkel és makkal, sőt elhullott állatok tetemével tengette életét, és még nem tudom miféle más dolgokkal (öreg borbolya bogyót megfőzték és megették). Az országgyűlés a búza legmagasabb árát 4 forintra korlátozta”,* emiatt *„senki nem akart még egy szemet sem eladni.”* „Farkaséhségben” sokan meghaltak. Szász-Orbón pedig egy *„gonosz apa megölte fiacskáját és megette.”*³¹¹

³⁰⁸ Mikó Imre, 1855. 187. (Lásd: Erdély története. I. 1988. 531.)

³⁰⁹ Kemény József, Tört.Tár. 1893. 187., Josef Kemény, II. 100. (Idézi: Réthly A. 1962. 118–119.)

³¹⁰ 15 Bilez 28., Borsos, II. 33–34., Bethlen, F. 189, 533–534. (Idézi: Réthly A. 1962. 118–119.)

³¹¹ Csíkszentgyörgy, rom.katolikus egyház anyakönyve. In: Bogáts 174., Trauschenfels, I.216, 15. Bilez 28. (Idézi: Réthly A. 1962. 120.)

Ami pedig a meteorológiai viszonyokat illeti, Kolozsvárott 1603. június 3-án az 1599. évihez hasonló tornádó típusú jelenségről számol be Bethlen Farkas, amit Szamosközi István naplószerű rövidséggel is tanúsít: „*Borzalmas idő volt, szél és pusztító zivatar....*” „*Alig lett vége a kolozsvári német helyőrség parancsnoka (Georgius Golnizius) temetésének*– írja Bethlen Farkas,– *hirtelen olyan rettenetes szélvihar keletkezett, hogy kevés hía volt, hogy az egész várost ki nem forgatta sarkaiból. A dühöngő vihar először is fekete felhőkkel sötétségbe borította az eget, majd a beálló Typhon (tornádó) hatalmas rohanásában az épületek tetejét megrázta, a fenyőszendelyeket leszaggatta, széthányta, minden szétrombolható tönkretett: szalmával, faszilánkokkal, a földről fölragadott porral töltötte meg a levegőt, hordta teli a szemet (...)* Növelte a rettenetet a mintegy leszakadni akaró égnek recsegése, a menydörgések, villámcsapások. Erre (...) szélviharra azután felhőszakadásszerű zápor következett, amit ... felnyelt a tartós hőségben kiszáradt föld.”³¹²

Erdélyben 1604 is az éhínség éve, Bethlen Farkas „*mindenkorra emlékezetes gabonahiányról*” írt. A nép talált éhségpótlókkal élt: „*Általános volt ezért, hogy az emberek füvekkel, falevéllal, fakéreggel, macska-, kutya- és egerhússal, törkölyvel, halakkal táplálkozott. Az éhhalállal küzdők még emberhúshoz is nyúltak.*” Ezzel szemben Szamosközi arról írt, hogy az 1604. esztendőben „*Kolozsvárott vidéken és mindenütt és az egész Erdélyben mindenféle gyümölcs, bőven termett*” stb., ami kétséges, hiszen az összes forrás élelemhiányról, drágaságról, éhínségről számol be: a búza ára tavasszal 24 forint volt, egy hordó borért 100 forintot kértek, öreg borért 128 – 132 forint/hordó, egy köből gabona 5 forint volt, a zab 3 forint. A szegény népnek élelmeznie kellett Basta zsoldosait, a vallonokat, Fáabri lovasait, miáltal elszegényedett, adósságba keveredett: „*szegénység, ki megmaradt, a havasba szorult az iszonyú télben: a hajdú ott is felkereste, hóban, hidegben ló mellett húrcolta, ha lábát, kezét a hideg megvette, ott hagyta, megölte.*” A Barcaságban „*nagy hiány volt lovakban és egyebekben,*” szántáskor „*nyolc ember húzta az ekét, és a kilencedik tartotta.*”³¹³ Egy későbbi bejegyzés jól jellemzi a fejedelemség 1600–1604 közötti évek katasztrófa közeli helyzetét: „*azonfelül, hogy kizsákmányoltak, az éhínség is terjedt. A népnek igen szomorú sorsa lett.*”³¹⁴

b) A tizenöt éves háborút lezáró bécsi békét követő (1605) időszakban némileg helyreáll a közrend, javul a közbiztonság. Ezzel a létfenntartást, az élelemháztartást destabilizáló polgárháborús helyzet megszűnik, és a tudósításokban is többnyire az évszakok időjárásának fluktuációjával párhuzamos termés mennyisége/minősége került az érdeklődés előterébe. Erdély-szerre, az etnokulturális régiókban, azok tájegységeiben, Maunder minimum előtti évtizedekben, annak ellenére, hogy továbbra is mutogatja magát itt – ott a pestis, gyakoriak a saskajárások, az elemi csapások pusztításai.

Említettük, hogy 1607/1608 tele Magyarországon és Európa-szerre, valamint Észak-Amerikában is nagyon hideg volt. Erdélyben 1608 tavaszán esős, havas idők jártak (Kolozsvár, Brassó), júniusban és augusztusban „szörnyű” jégesőket jegyeztek fel (Brassó, Szeben,

³¹² Szamosközi, IV.181., Bethlen, F. V. 290–291. (Idézi: Réthly A. 1962. 118.)

³¹³ Bethlen, F. VI. 209–217., Szamosközi, IV. 231., Kemény József II.101., Hidvégi Miklós 254., Trauschenfels 249. (Idézi: Réthly A. 1962. 120–122.)

³¹⁴ Trausch, I.242., Hain D. 16. (Idézi: Réthly A. 1962. 130.)

Segesvár). Ennek ellenére Segesvári azt írta, hogy „ezen esztendőben (1608) igen sok búza és bor lett, bor pedig különösen olyan sok volt, hogy egyik hordót a másikért megtöltöttek: húsz vederrel is adtak egy forintért, egy ejtelt egy pénzen is adták.” A megyesi őszi számvetésben is az állt, hogy „meglehetősen bő szőlőtermés, nagy hordóhiány volt.”³¹⁵ No, meg pestis is. A marosvásárhelyi bejegyzés szerint a sáskajárás 1609- től 1612- ig tartott, miközben az 1610– 1611 közötti két évben bő termések voltak, a „az vásárhelyi piacon a búzának szépít egy vékával megvehették nyolc pénzen s alább is.”³¹⁶

Több forrás is megerősíti, hogy az 1608, 1612, 1613, 1614, 1616, 1617. bő terméssel járó évek voltak Erdélyben. Erre utal Marosvásárhelyen írt évi számvetésében Nagy Szabó is: „Eltelék ez az esztendő is, amely esztendőn (1612) a búzának oly nagy bővsége és olcsósága vala, hogy vékája a búzának öt pénzen is járt jó búza, de legszebi, tíz pénzen járt, de feljebb nem járt: bornak kupája pedig járt három pénzen, de kettőn is járt– a legjava négy pénzen.”

³¹⁷ A bő termés láthatóan nem sok haszonnal járt számára, ugyanis a város szőlőjében termett „tavalyi” (1613) borból, 1614-ben „tizenhét hordó bort vettem vala meg, de csak kitsid hasznom volt, mert mind nagy olcsósága volt a bornak, sokáig három pénzen (dénár), négy pénz s két pénz volt kupájának az ára. Vettem vala 17 hordó bort hitelbe, 140 forinton.”³¹⁸

A szász krónikás is (1616) bő termésű évről számol be: „minden fajta terméknek, kivált a bornak termése kiemelkedő és emlékezetes, amit az élelem nagy olcsósága követett: úgyhogy a búza vékája (8,75 liter) 25 vagy 30 dénárba került.”³¹⁹ A kolozsvári számvetésében (1617) Segesvári csak annyit jegyzett fel, hogy „elég bor lett mindenütt.” A megyesi szász krónikás emlékezetében a gabona nagyon olcsó, 25 – 30 dénár mérője, bőséges a bortermés, de „nagy a hordóhiány.”³²⁰

Erdélyben, Medgyesen, a Szilágyságban az 1638. őszi tudósítások a rossz gabonatermesre panaszkodnak, viszont a bor sok lett, helyenként jó (Szászföldön), a vármegyékben (Szilágyságban) bőven lett ugyan, de rossz minőségű volt.³²¹ Több esetben is előfordul, hogy a bortermés jó vagy kiváló, viszont a gabona mennyisége/minősége rossz. Például a szász krónikások 1611 telét szigorúnak, a nyarat száraznak és forrónak ítélték – „édes és jó bor termett.”³²² A meleg, forró nyarak általában kedveznek a szőlőnek (cukortartalom), míg a gabonavetések megsínylik a forróságot. Megszorításokkal beszélhetünk bő és kiváló terméssel járó esztendőről 1639-ben, ugyanis, mint a szász és magyar feljegyzésekben olvasható, mezei vetemény bőven volt ott, ahol a májusi – júniusi árvíz, a sok eső nem tette tönkre. A gabona nem mindenütt érett meg (Fintaháza, Dészfalva, Görgény). A köles jó lett, kerti vetemény bőven volt, dinnyén kívül, a szőlő nem volt „leves”, mivel szüret táján megfagyott (Gyalakuta, Dészfalva). Medgyesen a szüret közepes (1639), de a bor a várakozások ellenére

³¹⁵ Hain, D.55., Segesvári, IV.172., 7. Bielz 34. (Idézi: Réthly A. 1962. 127.)

³¹⁶ Erdélyország, II.41. (Idézi: Réthly A. 1962. 128.)

³¹⁷ Nagy Szabó, I. 111. (Idézi: Réthly A.1962. 131.)

³¹⁸ Nagy Szabó I.121. (Idézi: Réthly A. 1962. 133.)

³¹⁹ Trausch, I. 288– 289. (Idézi: Réthly A. 1962..135–136.)

³²⁰ Trausch, I. 288., Segesvári, IV.185., Hain, D. 16., 7. Bielz 38. (Idézi: Réthly A. 1962. 136.)

³²¹ Krauss, I.132, 131., Haller IV. 51, 53. (Idézi: Réthly A. 1962. 159– 160.)

³²² Trausch, I.242., Hain D. 16. (Idézi: Réthly A. 1962. 130.)

kitűnő lett. Az október száraz volt, csak novemberben lehetett vetni „*derekason*” (Fintaháza, Prázmár). Erdélyben időközben forró láz is pusztított. Ha viszont Haller Gábor évértékelését általánosítjuk, akkor az erdélyi gabona- és bortermés mennyisége/minősége tekintetében minduntalan a földrajzi adottságokból származó agrármeteorológiai bizonytalanságok a jellemzők, melynek előrejelzését, a korábbi évek tapasztalatai mentén vonták meg: „*Az idők igen alkalmatlanul forogtak, mert vagy hosszú esős idők, vagy hosszú szárazság járt, mely miá sok helyeken elmaradtak a vetéssel. Karácsony táján (1639) mintegy nyolc vagy kilenc napokig az köd fel nem szállott, hanem éjjel nappal elborította a földet (vén emberektől hallottam, hogy hadas (!) időt szokott jelenteni). Az emberek ítéleti közönségesen ez, jövő esztendőre nagy veszedelmünket ominálta, melytől Isten oltalmazzon.*”³²³

A részben vagy egészében klímáfüggetlen katasztrófahelyzetet követően, illetve a Maunder minimum (1645) előtti évtizedekben, az agrármeteorológiai viszonyok alakulásában az évközi hőmérséklet- és csapadékváltozások a meghatározóak egyazon etno-kulturális térségben is. Ahhoz, hogy érzékeltessük az említett erdélyi sajátosságokat, több lokális történetre fogunk hivatkozni. A szász krónikások (1605. május–július) állandó esőzésekre, nagy árvizekre panaszkodtak (Barcaság): a víz a „gabonát elsodorta”, a malmokat összetörte, a kerteket elpusztította, a Barca folyó áradása elöntötte Brassót és tőzsomszédját, Vidombákot. Oláhországban is nagy árvíz volt. Segesvári országosan „*szertelen*” kevés búzatermésről, drágaságról, élelemhiányról számol be (1605), bor viszont sok lett, de gyenge minőségű. A soron lévő évben, 1606 júniusában nagy hó és hideg volt, a búza, a zöldségfélék megfagytak: kevés búza termett, kivéve a zabot, bor pedig nem lett. Erdély-szerre 1607 januárjában heves szélviharok, villámlások voltak (Kolozsvár, Brassó, Prázmár). Marosvásárhelyen pedig „szokatlan” árvíz volt tavasszal, augusztusban pedig Barcaságban és Székelyföldön, a nagy hőség, forró nyár (meteorológiai aszály) miatt több helyen kiégett a fű. A gabona kevés és drága lett: egy köből búza ára a brassói piacon 6 forint. A megyesi szőlőkben a bor mennyisége közepes volt, „*de kiváló ízű, már sok éve nem volt ilyen*” – jegyzi meg a krónikás.³²⁴ Erdély egyes részein 1609-ben tovább „dühöng” a pestis, augusztusban pedig Nagyszeben vidékén a sáskák miatt, „*még a Nap is elsötétült.*”³²⁵

A szász krónikások például 1611 telét szigorúnak, a nyarat száraznak és forrónak ítélték: „*édes és jó bor termett.*”³²⁶ Brassóban (1611. július–augusztus) „*vihar és villogás, zivatar .. dühöngött*”, Kolozsvárt a szél „*erős csűröket, házfedeleket, kőkéményeket elrontott.*” „*Imár a búza kalongyán vala* – írja Nagy Szabó 1611 júliusában – *egy délután a mezőre mentem vala a kalongya közé, és oly szélvész lőn, hogy a városban (Marosvásárhelyt) sok házakat és kőkéményeket ronta le: a kalongyákat elhányta vala, a kertekben is nagy károkat tett vala.*”³²⁷

³²³ Haller, IV. 60., 7. Bieltz. 46. (Idézi: Réthly A. 1962. 161.)

³²⁴ Trausch, I. 133., 5e, 7 Bieltz 30, 33., Hain D. 15., Payr 10., Segesvári, IV. 166., Bethlen, F. IV. 380, 466., Sepsi Laczkó, III. 85. Nagy Szabó, I. 102. (Idézi: Réthly A. 1962. 12–125.)

³²⁵ Nagy Szabó, I. 103., Segesvári, IV. 172., Hain, D. 15., Trausch, I. 237., 7, 8 Bieltz 34, 35., Trauschenfels 208., Bethlen, F. VI. 536. (Idézi: Réthly A. 1962. 125–128.)

³²⁶ Trausch, I. 242., Hain D. 16. (Idézi: Réthly A. 1962. 130.)

³²⁷ Sepsi Laczkó, III. 127., 5-6, 8. Bieltz 36., Segesvári, IV. 176., Nagy Szabó I. 105. (Idézi: Réthly A. 1962. 129.)

Sepsi Laczkó valószínű a bodzafordulói átkelőre utal, amikor azt írta, hogy szeptemberben „a kopjákat mind elhagyták, hidegség miatt fegyver derekukat, páncéljukat, sisakjaikat mind el kellett hányni, hideggel számtalan sokan meghaltak, kenyerük nem lévén, 11 napig lovak húsával éltek.”³²⁸

Több forrás is megerősíti, hogy az 1605–1645 közötti telek többnyire hidegek, márciusig tartottak.³²⁹ A brassói tudósítás főleg 1614/1615 telét tartotta keménynek, októbertől márciusig, „18 vagy 19 hétig egyfolytában” tartott. A vetések Barcaságban nagyrészt megfuladtak, „mert egész télen (1614/1615) csak egyszer volt olvadás.” A hegyekből a farkasok lejöttek a völgyekbe, „soha nem látott tömegben”, az embereket is megtámadták. A brassói bejegyzésben 1615 májusában „bámulatos nagyságú jégverést” említik Barcaság, Feketehalom és Fogaras – vidék nagy részén. A „bajt szaporította a nagy tömegű egér, amely a jégtől meghagyott termés nagy részét lerágta.” Kolozsvárott 1615-ben és 1616-ban a május eleji hidegek a szőlőket és gyümölcsösöket „elvevék.” Ugyanakkor a cserebogarak nagy károkat tettek a szőlőkben, az „ember nem győzte szedni”: sok helyen semmi szőlő nem lett.³³⁰ Erdély- szerre 1617/1618 tele is igen kemény, az őszt száraz. Barcaságban szeptemberben – októberben a nagy hőségben megrepesztett a föld, a patakok kiszáradtak, gyenge volt a termés. Az őszi szántás-vetés sok helyen elmaradt, végre aztán Márton napja után, (1618) novemberben megjött az eső: „hogy mit terem majd elvállik.”³³¹

Segesvári 1619. májusi feljegyzésében arra panaszkodik, hogy a Szászföld kivételével, kolozsvári és monostori határban egész Désig a májusi hideg tönkretette a szőlőket, gyümölcsösöket.³³² „Bethlen (Gábor) fejedelem népéből sok a lovon ülve fagyott meg..., oly havas hideg” volt 1621/1622 tele. Az 1622-es év, az angliai nagy éhínség éve. Ezzel szemben: Kolozsváron 1622. februári bejegyzésben arról tudósítanak, hogy „felette hordák a búzát Erdélyből Magyarországra, Havasalföld – és Moldvában, elannyira, hogy Erdélyben 8 dinár; 10 pénzen járt, szép búza ottan csak hirtelen 20 és 25 pénzre mene, még 32-re is.” Az év folyamán Kolozsvárt augusztusban, Marosvásárhelyen pedig „ősz felé” „szörnyű hirtelen pestis” támadt, azonban 1622-ben és 1623-ban a járvány a legpusztítóbb Brassóban, Nagyszébenben volt. Nagy Szabó megjegyzi, hogy „egykoron a dolgot (a drágán való eladást) megtanulta az ország népe és minden eladó marháját oly drágán kezdé eladni, hogy egy 25 forintos lovat száz forinton, s egy tehenet 25 forinton, két ökröt száz forinton, egy kupa bort 28 pénzen.” A krónikás által leírt gazdasági viselkedést Bethlen Gábor fejedelem pénze, az „új tallér” (1 tallér 20 schilling) bevezetése váltotta ki, ami a régi elértéktelenedésével járt és az árak „irtózatoss” megugrását idézte elő. Segesvári is megjegyzi (1625), hogy „az Bethlen

³²⁸ Forgács Zsigmond seregének Havasalföld és Moldva határán való átkelése (Lásd: Sepsi Laczkó, III.128.), valamint 5c, 5b. Bielz 36. (Idézi: Réthly A. 1962. 130.)

³²⁹ Bethlen, F.VI.536., Hidvégi Mikó 220-221., SZO, VI. 35., Nagy Szabó I. 111. (Idézi: Réthly A. 1962. 130–131.)

³³⁰ Toldy, Egy kis deák 262., Trausch. I. 277., Hain, D.16., Trausch I. 279., Segesvári IV. 183–185. (Idézi: Réthly A. 1962. 131–134.)

³³¹ Trausch I. 288, 294., Hain, D.16, 17., Trausch, I. 292–293., 7. 8. 11. 15. 10. Bielz 38–40. (Idézi: Réthly A. 1962. 136–39.)

³³² Trausch I. 288, 294., Segesvári IV. 185–186., Hain, D.16, 17., Trausch, I. 292–293., 7. 8. 11. 15. 10. Bielz 38–40. (Idézi: Réthly A. 1962. 136–139.)

Gábor pénzét nem szerették”, mivel „*nagy hertelen drágaság lőn a pénz miatt: mégis mindenféle gabona, barom elég vol*”, vagyis a termés kielégítően, közepesen alakult, akárcsak az előző (1623, 1624) években is.³³³

Szintén Segesvári feljegyzéseiből tudjuk, hogy 1627–1632 közötti években a fagyok, a járványok, a villámcsapások, tüzesetek, áradások gyakoriak. Például évközi hőmérséklet – változás miatt (1628) Kolozsvár vidékén a búza sok helyen „*virágában fagyott el, szeme sem volt*”, ahol „*lábán hagyták, nem aratták, a szőlő sem érett meg*”, ami lett „*felette keserű*” volt, a bort, „*alig ihatta meg az ember, két hétig is árulhatott az ember némely bort*.” Ugyanakkor a himlő a városban főleg a gyermekek és idősek soraiból szedte áldozatait.³³⁴ Több villámcsapás is érte Kolozsvárt: (1627. augusztus 25.) „*az menykő az szászok tornyában a puskaport megtalálta volt ütni úgymint 12 tonna port és a tornyot mind földig elhánta vala a puskaport*,” – (1628. június 27.) a „menykő” a mészárosok tornyába csapott: 1630 június 16-án pedig a kolozsvári nagytemplom harangtornyában, a három harangozó közül kettő a villámcsapás áldozata lett. Majd (1632. június 24.) a „menykő Hídelvére,” Kolozsvár külvárosának házaiba ütött, innen „*a szél az tüzet a vízutcára*”, és a Szamoson túlra „*vivé*,” ahol a házak és majorok leégtek. Segesvári a Szamos kolozsvári szakaszán a „szörnyű” jégzajlást (1631. február) követő nyarat aszályosnak ítélte, „*sok helyen semmi búza nem lőtt... a szénát is szűkőn csinálták... bor pedig fél részben lőtt, de jó bor termett ebben az esztendőben, ... ha egy ember egy ejtelt megívott benne, megérezte a fejében: ejtelét dénár 6 és 8 mérték*.” Összel „*jó vetni való idő jára: az búza oly hertelen megdrágulék aratás után, hogy Magyarországból kezdenek búzáat hordani Erdélyben: az búzának vékáját 68 pénzen is adták: egy forinton is hallottam*.”

Erdély-szerte (Kolozsvár, Brassó, Szeben, Medgyes, Segesvár, Gyulafehérvár) a 30-as években továbbra is gyakoriak a tavaszi fagyok: Segesváron (1632. április) a hó, a hideg szél a szőlőkben nagy kárt tett, sok bárány is elpusztult. Medgyesen (1629) kevés bor lett, de „*kitűnő*”, 1630-ban viszont bő szüret volt a város szőlőjében, de a bor savanyú lett, 1632-ben a szüret közepes: a lelkipásztor „*tizedének nyolcadrésze sem teremett szőlőből*” (1634), *40 urnával gyűjtöttek*” számára.

Kolozsvár vidékén (1635, 1636) „igen nagy a szárazság”, sok helyen (1635) a patakok elapadtak, a búzavetés későn kelt, az őrlés is szűk lett. A búza ára hirtelen nőtt, a bor szűken volt, 8-12 dinár ejtele, csak szilva lett sok.³³⁵ A nyár (1636) országszerte száraz volt, „*ilyent Erdélyben nem értek*”: a tavak kiszáradtak, „*felette apró búzáak voltak, kevés kalongya lett, de eresztős, szénát is keveset csináltak*”, „*tavaszig sok barom holt meg*” éhen. Szent Mihály napján volt a szüret, „*szép egészséges volt a szőlő, jó bor löt*.” A szárazság (gördülő aszály ?) úgy tűnik a következő évben (1637) is tartott, ugyanis Segesvár jegyzőjének, Krauss Györgynek a feljegyzésében a tavasz és a nyár forró volt, a fű kiégett, az állatok inségtől szenvedtek. A segesvári piacon rövid időre drágaság volt, egy köből gabona 5 forintba került, a „*bors fontja 4 forint*.” Több helyen a nyári forróságra nagy széllel járó felhőszakadások követ-

³³³ Segesvári IV. 189, 191–192, 193., Nagy Szabó, I. 139., Krauss, G. I. 70., Hain D. 17., 7. 8. Bielz 41., Brukner, Payr. (Idézi: Réthly A. 1962. 143–146.)

³³⁴ 7. 8. Bielz 41, 42., Segesvári IV. 194, 197, 202., Hain, D. 17. (Idézi: Réthly A. 1962. 147–148.)

³³⁵ Segesvári, IV. 202, 207, 208–209., 5–6. 7. 8. 9. Bielz 41, 42, 43, 44., Krauss I. 112–113, 117–118., Borsos, I. 146. (Idézi: Réthly A. 1962. 151–155.)

keztek, amely a gabonában, az épületekben tett kárt. Kolozsváron Segesvári azt jegyezte fel (1637), hogy jó bor termett, ejtele a piacon 6-10 dinár, gabona sok helyen nem lett, sem kerti vetemény. Haller Gábor évi számvetésében az 1638-as esztendőben írta: a hó február elején elment, egész tavasszal száraz idők voltak, aratás előtt kezdett esni, egész ősszel „feletőbb” nedves idők jártak. A gabonában sok kár lett, főleg az ősziében, a tavaszi vetés jó lett volna, ha a kalangyákban hagyott őszi gabonában, s a szénában is az eső nem tesz kárt.

A Szilágyságban „*majd semmi gabona nem lőtt, sem széna.*” Bor mindenütt „*bőven volt, de nem igen jó a sok rohadat szőlő miatt.*” Kolozsvárt (1638) januári árvizekről tudósít Segesvári, májusban a fagyok tettek kárt a szőlőkben. Fogaras vidékén április– május igen száraz, szinte minden vetemény kiégett, Medgyesen bőséges a szüret, de a bor nem lett jó, Besztercén novemberben már havazott. Az év (1638) Szebenben is emlékezetes: augusztus 29-én, vasárnap reggel 3 órakor villám csapott a tímárok tornyába (*Lederer-Thurn*), meggyújtotta a puskaport, a „*tornyot széthányta, a tímárok céhének 2000 köből gabonája annyira megromlott, hogy az állatoknak sem volt jó. A falak egy része folyóba repült, azt eltorlaszolta, a folyó a város négy helyét elöntötte.*”³³⁶

Haller Gábor naplójának az 1640–1644 közötti évek adatai közül főleg az erdélyi Mezőség településeinek lévő birtokainak termésalakulása áll az érdeklődésének előterében, ugyanakkor pontos leírását adja az évközi éghajlatváltozásnak: 1640 tele (Fintaháza, Gyalukuta) enyhe, az előző év őszen, mint írja, „én is” vetettem „*alakort*” (hitványabb búzafajta). A tavasz (március) szeles, esős, viharos, ismét nagy hó lett, mely Bethlen „*felé*” és a Mezőségen a közlekedést lehetetlenné tette, „*az ember házából alig mehetett ki, bárány mindenütt sok veszett.*” Az április és május hónapok szárazak, június – július – augusztus hónapokban „*felette sok esővel*” járt. Az őszi meleg, a szüret Szent Mihály napján kezdődött, októberben „*jó vetni való idő volt*”. Ami pedig a termést illeti: gabonában, borban közepes lett, a szász Medgyesen pedig bor „*kiváló erős volt.*” Székelyföldön viszont jó zabtermés lett, az őszi betakarítást a hitvány esős idő gátolta. Krauss, Segesvár jegyzője is „*rendellenes*” (*gestümmer*) évről (1641) számol be: októberben a szüretkor, mint írja, az egész országban az „*összes szőlők jéggá fagytak, úgyhogy azokat cipőkkel, csizmákkal kellett a tűz mellett taposni, így sok bor lett, – annyira megjavult,*” hogy „*pompás tiszta borokká váltak*”. Több helyen egy hordót (*Kuff*) a másikért megtöltöttek borral, máshol a negyven akós hordó bor 40 forintba került. A bor ára „*még emelkedett is, végül nem is lehetett kapni.*” Ennek oka – mondja Krauss –, hogy „*múlt évben régi borokat többnyire megitták.*”³³⁷

A feljegyzések a következő 1642-es és 1643-as évet rossznak ítélték: a „*belényesi prédikátor a világ végét pünkösdig terminálta, melynek bizonyosságára életét kötötte.*” Medgyesen a gyenge szüret ellenére jó bor lett, „*egy 40-es (40 akó) hordó bor ára 15 forint.*” Erdélyszerte 1642-ben borból, gyümölcsből, kerti veteményekből sok helyen (Barcaság, Szeben, Gyulafehérvár) a mezei termésből is, a májusi fagyok miatt, igen szűken termett. „*Felette gonosz*” idők jártak 1643-ban is, januárban zivatar, villámcsapás (Vidombák, Fintaháza, Gyalukuta). Februárban Marosvásárhelyen Nagy Szabó jegyezte fel, hogy „*felette gonosz,*

³³⁶ Krauss, I. 118, 130, 132, 131., Haller, IV. 31, 37, 39, 40, 43, 51, 53, 60. Szalárdi, 129., Segesvári, I. 211–212, 214., 7. Bielz.46. (Idézi: Réthly A. 1962. 159–162.)

³³⁷ Krauss, G. I. 136., Hain, D.18., Haller, IV. 74. (Idézi: Réthly A. 1962. 165.)

szeles, méreg idő vala: de nekünk jó meleg házunk volt.” Márciusban „*rettenetes nagy havazás*” (Segesvár, Szent-Demeter.), áprilisban és májusban hó, jégeső (Fintaháza, Szeben). Június- július esős, augusztusban végre jó betakarítási idő (Gyalakuta, Fintaháza), a vetés októberben, tehát időben történt. Kevés Erdélyre vonatkozó adat van az 1644. évi feljegyzésekben: Medgyesen például a szüret közepes, de a bor kitűnő minőségű, Bihar megyében „*dögös idők*” jártak (pestis grasszált) a katonaság körében, viszont úgy tűnik, hogy több más helyen is pestisjárvány volt (Erdély, Magyarország.)³³⁸

A hivatkozásokból látható, hogy a fejedelemség egészére érvényes általánosítás az élelemháztartás alakulását illetően szinte lehetetlen. Mindazonáltal volt néhány jó természettel (gabona, bor) járó év (1622, 1623, 1624, 1625), élelemhiányt kiváltó, inkább szétszórt szárazság, aszály 1631-ben, valamint 1635-1637-ben valószínű elhúzódó gyengébb gördülő aszály. Meghatározóak a tavaszi fagyok, a csapadékos, nedves, hűvös tavaszok, nyarak, melyek térbeli és időbeli megoszlása egyetlen, így az élelemháztartás alakulása sem általánosítható. Több esetben, az évközi (tavaszi, nyári) hőmérséklet- és csapadékváltozás ellenére, a termés bizonyos terményekből (bor, gabonafélék) közepes vagy éppen elégséges (szűk), viszont a zöldségfélék, gyümölcs hozama jobb. Tehát, 1606-ot követően a klíma, az emberi, az járványtényezők nem idéztek elő Erdély népeinek hétköznapijaiban az 1600–1604-es évekhez hasonló katasztrófa-közelit. Az élelemháztartás viszonylagos stabilitását jelzi– Bethlen Gábor gyakori hadjáratai mellett– a gazdaság, az oktatás, az építkezések stb. megélénkülése, valamint I. Rákóczi György vagyoni gyarapodása.

c) A Maunder-minimum kezdő évének (1645) telét a szász krónikás „*követ feltépő hideg tél*” – *zum Stein Aufreissen* – metaforával érzékeltette. A Maunder-minimum hét évtizedében az Erdély éghajlatára utaló források mintha szűkszavúbbak és ritkábbak lennének: ez feltehetően azért is kerülhetett háttérbe, mivel ebben az időszakban a fejedelemség létfenntartási viszonyait nem annyira az időjárás, hanem az antropogén, epidémiái, biológiai tényezők összeadódása által kiváltott traumahelyzetek gyakori ismétlődése veszélyeztette. Kiemelkedik ezek közül I. Rákóczi György fiának lengyelországi, katasztrófával járó katonai vállalkozása, s azt követő zavaros évek (1657–1662), a Habsburgok újbóli megjelenése, a Rákóczi- szabadságharc stb., és mindezek járulékos következményei, amelyek teljesen kimerítették az Apafi által úgy ahogy rendbe tett, területileg összezsugorodott fejedelemség népeinek háztartását.

Az említett metafora tehát 1645 telét keménynek tartotta, a nyár sem volt jobb: Barcaságban júliusban nagy jégverés a „*földeken és a kertekben mindent elvert, vele együtt fellépett a szélvihar*, (Brassó) *Óvárosban nagy kárt tett a háztetőkben.*” Ezt követően pedig az Oláhországból jött „*sok millió sáskák*” felfalták a jégverés után megmaradt gabonát, ezért az aratás rosszul sikerült. Krauss, a segesvári jegyző 1648/1649 telét hidegnek, szigorúnak, hosszúnak tartotta (decembertől – áprilisig). Vagyis „*négy hónapon át*” hó alatt volt az őszi gabona, „*annyira megromlott, hogy nagy drágaság köszöntött be, búza ára 6 forintig emelkedett, a zab egy forint volt, a következő évben (1649-ben) olcsóbb lett. Ha nem élelmeztük volna magunkat Oláhországból, akkor egy köből gabona 10 forintra is rúgott*

³³⁸ Heller, IV.76, 81., Bielz 47, 48., Nagy Szabó, I. 50. (Idézi: Réthly A. 1962. 163– 173.), Krauss, G. 1994. 157.

volna.” Kemény József emlékezetében is a szászföldi városok piacain 1649-ben aratás előtt egy köből gabona ára 6 forint, a kölesé 5, a zabé egy forint, „mert a múlt év december 6-án leesett hó négy hónapon át vastagon megmaradt a vetésen s azt megrontotta.” Szintén Keménytől tudjuk, hogy (1649) őszén a Barcaságban, Székelyföldön saskajárás és pestis volt. Krauss pedig arról írt, hogy „a kereszt felmagasztalásának napján” (1649. szeptember 14.) az árvizek a Maros, Olt, Kükülő „menti házakban, emberekben s állatokban nagy kárt okoztak.” Az ősz végi (1649) esőzésekben a „föld annyira átázott, hogy Erdélyben igen rosszá váltak az utak, senki jó lovaknak vagy ökröknek további befogása nélkül nem tudott utazni. Falukon és mocsaras helyeken át a besztercei úton a hintót legalább 30 lónak és ökörnek kellett húznia, hogy haladhasson, sok helyeken hegyek és domboldalak csúsztak le, estek szét.” A marosvásárhelyi és segesvári tudósítások arra panaszkodtak, hogy (1650) októbertől december végéig kellemes meleg idő volt, de a következő két (1651, 1652) évben „oly nagy lett a drágaság, aminőhöz hasonló 40 év alatt nem fordult elő.” A marosvásárhelyi piacon Nagy Szabó szintén nagy drágaságról számol be: a búza vékája másfél forint, az árpa 50, a zab 30 dinár, a köles egy forint.³³⁹

Marosvásárhelyen 1653 májusában, aratás előtt „a piacon a búza vékája ötvennyolc pénz volt, a bor hat dinár, a bogácsi bor pedig nyolc dinár.” Segesvári Kolozsvárt kelt feljegyzésében 1654 januárjában három hétig tartó esőzészről ír, majd a száraz időket követően nagy hó lett, „virágvasárnap (március 29.) volt fél sing a hó, a marhát tartó emberek igen búsultak a széna, szalma nem léte miá.” Krauss júliusban nagy árvizekről számolt be, melyben sok ház, ember, állat elpusztult, villámcsapás ütött meg egy katolikus papot és kántort (Gyulafehérvár), augusztusban földrengésekről, árvizekről, „nagy napfogyatkozásról” (1653. augusztus 12.) tudósít. Szeptemberben arra panaszkodnak, hogy Beszterce vidékén, „a hegyek alatt” a terményeket a hó alól kellett kiszedni, és így sok tönkrement. Nagybányán a szüret októberben volt, a búza és bor termése közepes. Szalárdi bő termésű évnek ítélte 1654-et, noha pestis is dühöngött (Szeben). Az 1655-ös évről szóló egyetlen beszámoló is Szalárditól származik: szeptemberben „több századon keresztül aligha jegyzett” nagy viharról számol be. Krauss és Szalárdi 1657 januárját keménynek, szigorúnak ítélik, melyet esőzések és a Tisza áradása követett, és ebben a téli erős időben tartották a máramarosi Viskén az országgyűlést II. Rákóczi György a lengyelországi hadjárata előtt. Teleki Mihály is arra panaszkodik Borosjenőn (1657. augusztus 23.) kelt levelében, „énnekem bizony nem lett több mint 900 kereszt búzámnál, meg az is csak olyan, mint másszor az 5 száz kereszt búza volt.” Szintén Teleki említi Nagybányán írt (1659 február) levelében, „az télen fát pénzen nem vettem volna, hideggel is megholtam volna.” Szintén Teleki leveléből értesülünk, hogy „ez nagy árvizekben magunk is majdnem odavesztünk.” Erdély-szerte, 1660 áprilisában a szőlő elfagyott, így az óbor igen drága lett, Medgyesen, Szebenben a pestis tovább dühöngött.³⁴⁰

A század végéig, vagyis az 1660–1700 közötti évtizedek klíma- és létfenntartásviszonyára utaló adatok továbbra is gyérnek. A létfenntartást veszélyeztető tényezők a század második

³³⁹ 10. Bielz 48., Trauschenfels 338., Kemény, Fundgruben, II. 115., Nagy Szabó I. 153. (Idézi: Réthly A. 1962. 174–178.). Krauss, G. 1994. 440–445.

³⁴⁰ Nagy Szabó, I. 153, 155, 160–161., Segesvári IV. 218, 225, 226, 228., Szalárdi, 297, 298, 475., Teleki., 208, 423. (Idézi: Réthly A. 1962. 179–190.), Krauss, G. 1994. 225, 380, 229.

felében jórészt az éghajlattól függetlenek: a történesek jórészt, mint szó lesz róla, az emberi cselekvés szándékolt és nem szándékolt vonulatába (politika, hadászat, bürokrácia stb.) tartoznak.

A Maunder-minimum időszakában a termés mennyiségére/minőségére utaló adatok az erdélyi magyar, székely, szász forrásokban nem mindig egyértelműek. Több esetben a borra vagy a gabonára, azok árára utaló adatokkal rendelkezünk, viszont az alakulásukat mozgató évszakok időjárásáról nem esik szó. Például az évszak időjárásának megjelölése nélkül, gyakran „korai” szüretre, „bőséges” szüretre, „jó” és „pompás”, „hitvány” borra, gabonára stb. utalnak a feljegyzések. Ezért is a továbbiakban inkább a megbízhatóbb közléseket helyezzük előtérbe. Így például Erdélyben Szalárdi krónikájából tudjuk, hogy 1662. április – május hónapokban szokatlan nagy hó, dér és fagyos idők jártak, és sok helyen a vetések, szőlőhegyek *„semmivé tétettek.”* Más források is hasonló helyzetről írtak: Krauss Segesváron *„borzalmas időkről”,* a brassói bejegyzés is nagy hóról, hidegről számolt be, melyben *„minden élőfa tönkrement.”* Az őszi medgyesi tudósítás is igazolja a krónikások megfigyeléseit, ugyanis *„igen kevés bor lett, volt ahol szinte semmi nem lett.”* Úgy tűnik, legalábbis – Teleki Mihály 1663. június 14-én kelt leveléből –, hogy Kővár vidékén a kemény télét (1662/1663) követően aratás előtt éhínség volt: *„látom az falukat, jötenek hozzám az szegény emberek ... Oly szegínyek, az betevő szájokban való eledelek is nincsenek: az idei éretlen gyümölcs-csel élnek nyavalyások. Azt mondják, ha felakasztatom is őket, de csak nem adhatnak aratásig... Soha, ... Erdélyben nagyobb inségben legyenek, mint ezek voltak, kiváltképpen a tavaly...”* Medgyesen viszont közepes volt a bortermés, ezért a *„le nem fejtett bor negyvenese (egy 40 akós hordó) 38 forintba került.”* Újabb adat Erdélyre 1666-ban jegyzett: Szebenben (nyár és őszi) aratás, szüret *„elég bőséges”,* Medgyesen a szüret *„nem nagyon bőséges,”* a bor elég jó. Ebben az évben *„az ellenség nem háborgatott, a termés jó volt, a búza 25, a bor 6 pénznél magasabbra emelkedett.”* Kolozsvárt kelt levelében Teleki azt írja, hogy *„ennekem Isten sehol ez idén annyi bort nem adott, hogy a régi életemnek módja szerint fél esztendeig asztalomat megérjem vele.”* A szász források évvégi számvetésében 1667/1668 tele hóban gazdag, hideg, hosszú, de márciusban megint hó lett, a takarmány drága lett. A vadak (nyulak, őzek) a nagydisznódi kapuig jöttek le a hegyekből. Medgyesen a szőlő sem nem jó sem nem rossz, ára 5–6 dinár, 1669-ben pedig *„kevés, de elég jó bor lett.”* Hasonló csapadékos, viharos, villámcsapásokkal járó évszakok voltak 1670–1672 közötti években.³⁴¹

Az összes 1673-ból származó feljegyzésben (Radnót, Sink, Segesvár, Berethalom, Medgyes, Fogaras, Hídvég) az év tele enyhe, a tavasz – nyár – őszi kedvező volt, és mindenképp bő termés volt. Esős, árvizekkel járó esztendő volt 1675, Székelyföldön (Háromszék: Torja, Dálnok, Oltszem) és Szászföldön (Barcaság, Medgyes). Az árvíz a szénát Háromszéken tönkretette (Oltszem), volt, ahol láncsal kötötték át szénakazlakat (Dálnok), hogy a víz ne sodorja el, volt, hol házakat, a pálinkafőzdét vitte el a víz (Torja). Medgyesen kevés bor lett, Szebenben az árvizek miatt állatokban nagy a veszteség érte, bor viszont elegendő lett. A háromszéki Béli Pál birtokain az aratásra augusztusban került sor, ott, ahol víz nem volt, jól

³⁴¹ 7. 8. 10. 11. Bielz 53, 54., 55, 71., Kemény, Fundgruben, II. 129., 288., Czegei Vass György, Erdély. 1680–1705., Teleki levelei II. 528, III. 616., Apafi 1900. 146., Hain D. 21. (Idézi. Réthly A. 1962. . 193–209, 341–342.)

„eresztett a gabona”, a jó borból kevés lett – és mint megjegyzi – Oláhországban jó szüret volt. A következő években a termés mennyisége/minősége továbbra is ingadozó: a szebeni, medgyesi feljegyzésekben (1677) a bor minősége nem valami jó, de elegendő, akárcsak a búzahozam. Közben a pestis is „grasszált.” Hóban gazdag, hideg tél volt 1683-ban, az ősziek a hó alatt megfulladtak. Az előző 1682-es bő termésű évhez képest (Medgyes) rossz év (1683) jött. Nagy éhínség volt 1684-ben Moldvában, mint Apor írja, az emberek onnan csapatostól jöttek Erdélybe: a búza köble 8 forint volt, de „*ebben a hazában*” (Erdélyben) éhínség nem volt. Az udvarhelyszéki feljegyzésben az 1684-es év mérlege: „és így múlik el az esztendő, mely igen meddő volt, noha a bor nagyon termett volt *néhol-néhol, de idejekorán elrohadt, a búza fél részint eresztett mint máskor.*”

Czegei Vass György pedig azt jegyezte fel naplójában 1685-ben, hogy Cegén, Méhesen a füvek igen jók lettek, de a búza vékája a tavasszal 125 pénzen feljebb járt, a köles 50-60-80 pénz. „Kolyikás borok” lettek, nagy ára volt. Egy másik, a barcasági, Hidvégén kelt feljegyzésben az 1685-ös év mérlege: „*ez esztendőben szerte mindenütt igen savanyú borunk lőn, hogy nem emlékszünk reaja, mikor lett volna az országban mindenütt ilyen savanyú borunk: a búzánk is helyel-közel a hó miatt elveszett, de mégis esztendőre való búzát adott Isten ő felsége.*” Szaniszló Zsigmond pedig a békés idők beköszöntését írta (1685), hogy „vége istennek hála ez drágasággal, háborúsággal, teljes, vérrel buzgó, fegyverrel villogó esztendőknek.”

Erdély-szerte továbbra is a csapadékos évek gyakoriak: 1688-ban a „*medgyesi hegyekben háromszor verte el a jég a szőlőket, ami másutt is megtörtént, ezért segítségképpen a károsultak számára 1 forintban állapították meg 3 urna must árát.*” Czegei Vass György naplójában írja: „*az elmúlt esztendőben (1688) nehéz alkalmatlan utak voltak az év első felében, nagy szegénység az országban, a német vitézeknek szállítandó eleség miatt a szegénységnek sok marhája veszett el.*”³⁴²

Cserei Mihály értékelésében 1691 januárjában (Zernyest, Barcarozsnyó, Miklósvár) „*rettenetes hideg hóval elegy eső*” lett. Májusban a Nagy-Küküllő mentén (Ürmös) szép, meleg, tavaszi idők jártak, Barcaságban és Hidvégén viszont „*rút, vizes, sáros*” az idő, júniusban hasonlóan. Miklósvárszékből (Háromszék) két héten át szünet nélkül esett az eső, majd jégesők következtek (Nagyajta, Ilyefalva). Augusztusban aratták a búzát (Nagyajta), szeptemberben a Csíki- havasokban már leesett a hó. Cserei Eresztevényből Miklósvárra az utat nagy hófúvásban tette meg. Medgyesen az őszi számadás 1692-ben a zivatarok miatt gyenge aratásról, szüretéről tudósít, kevés lett a bor, „*de igen finom, 2 urna mustot 1 forintban rögzítették a város elöljárói.*” Erdélyben 1692–1695 a sáskajárások éve. Az árvizek okoztak nagy károkat a szénaréteken, a vetésekben 1694 júliusában Erdély-szerte. Augusztusban pedig szárazságra panaszkodik Brassó város krónikása, *négy hétig semmi eső nem volt.* Medgyesen az 1695-ös őszi számvetésben megjegyzik: „*meddő és éretlen fürtökből kevés és savanyú bor lett.*” A segesvári 1696 májusi bejegyzés, dért és kemény fagyokat említ. A szász krónikás 1697 május-június hónapokban *nagy szárazságra* és terméketlenségre, drágaságra emlékezik. Kolozsvárt, szintén a szász feljegyzés

³⁴² Szalárdi II. 163., 7. 8. 10b, Bielz 53, 54, 56., Teleki levelei II. 80, III. 95–96, 616, VII. 31., Krauss II. 192, 265, 306., Hain, D. 21, 22, 296., Hain G. 361., Lurtz 4., Nemes 1902. 92, 393, 547., Trausch II. 143, 215, 198., Cserei, M. V. 180., Cserei, M. 1893. 147, 148, 150., Apafi 1900. 152, 327., Bethlen, I. 427, 433–435., Szaniszló, Zs. Erdély.1682–1711., Czegei Vass György, Napló., Benkő K. Csík 123., (Idézi: Réthly A. 1962. 190–237.)

szerint, 1697. „június közepén Isten másodszor próbára teszi a kolozsváriakat, még pedig roppantul nagy jégesővel, mely minden gabonát és szőlőt elvert és tönkretett: hasonlóképpen villámcsapással, mely a kálvinistáknak a tűzvészről megkímélt templomába tízszer beleütött.” Mindezt Cserei így látta: „azután mindjárt harmad nappal szörnyű égi háborúk, villámlások, menydörgések és sűrű mennykőhullások, jégesők következnek, melyek miatt a már leégett pusztázott házak falai leomolván, annál több károkat tesznek és számtalan embereket megölnék.”

A nagy drágaság (1697) ellenére „itt Csíkban Gyergyóban volt Istennek hála még is gabona, úgy hogy onnét kivált Udvarhelyszékből Maros székéből Maros mellől Mezőségről is Csíkba és Gyergyóba jöttek búzáért, zabért az oda valók, nem csúfolták a zabot, árpát, örömet vették ha kaphattak.”³⁴³

Erdélyben úgy tűnik, hogy az 1699. júliusi és augusztusi árvizek országosak voltak. Cserei Mihály minderről azt jegyezte fel, hogy 1699 nyarán „szörnyű égszakadások lőnek, másutt is ugyan, de a szebeni havasokban, onnan nagy árvizek származván, az egész Szeben körül való tartományon víz állott, a falukban sok házakat, embereket, barmokat, a mezőkön való takarmányokkal együtt elsepervén és megemésztvén.” Két százsz forrás is arról számol be – valószínűleg tanúi voltak az eseménynek –, hogy Szebennél „júliusban és szeptemberben a Szeben pataka megáradt, (...) emberemlékezet óta nem volt ilyen, s az egyes (város) kapuk előtt halastavakat vízzel túltelítette, minek következtében az akkor egymással ellenségeskedő szebeniek közül egyesek alig tudtak mások segítségével életüket megmenteni, néhányan a hirtelen áradás miatt a vízbe fulladtak, a kár igen nagy lett.”

Irthell naplója szerint is 1699. július elején egész Erdélyben állandóan esett az eső, a folyók a kelletnél jobban megnöttek, „azonban a Barcaságtól Szászvárosig terjedő hegyvidéken oly méretű felhőszakadások voltak, hogy a hegyekből leereszkedő patakok a völgyekben a Maros módjára folytak, a malmokat és más közelfekvő épületeket, sőt Orbón az óriási malomkövet egy holdnál nagyobb távolságra vittek, elragadták és megsemmisítettek. Nagyszeben környékén pedig rettenetes mennyiségű víz gyűlt össze, még pedig úgy, hogy az egész terület, mely a falvak és az akasztófa között van, valóságos tengernek látszott: belül pedig az utcákon (Borges-Glasse, Neu-Glasse, Lederer-Glasse) oly nagy víz állott, hogy sok házba az ablakon keresztül folyt be a víz a lakásba. Azok az emberek, akik a városon kívül a kertekben és a gazdaságokban voltak, a júl. 4-e és 5-e közötti éjjelt magasabb fákon vagy kiemelkedőbb épületeken töltötték el a napot legnagyobb életveszélyben, végül is a gerendákból gyorsan összetákolni tutajokon (a polgárok kapujának hídján) tértek vissza a városba. A halakat a tenyészetekből és a tavakból a víz vagy elvitte, vagy pedig összekeverte. A víz lefolyása után a falusiak sok gyönyörű pontyot fogtak a sárban. A víz sok fákát (...) gyökerestől elvitt. A kerti vetemények többnyire lepusztultak, így később nagy káoszt okozott. Hogy mennyi szén, búza s mindenekelőtt köles veszett el a mélyben fekvő helyeken, azt a földművesek inkább elsírják, mint elmondják.” Szebenben július 28-án és augusztus 1-én (1699) második és harmadik vízáradásról is beszámolnak, és megjegyzik: „Isten tudja, mit jelentenek ezek az áradások.” Ugyancsak júliusban a jég elverte a medgyesieknek a „Küküllőn túl fekvő kappenbergi (Alsókápolna), és Prododosorfiak (Ekemező)

³⁴³ Czegei Vass György. Erdély 1680–1705., 7. Bielsz 56., Cserei M., 1893. 238., Trausch II. 259, 269., Cserei, Historia I. 262., Benkő, K. Csík 46., Hain D. 22., (Idézi: Réthly A. 1962. 341–342, 240–248.)

szőlőjét, a folyón innen részben a kender is tönkrement.” Medgyesen 1699. év elején „1 hordó bor 25 forint, júliusig felszökött 33 forintra, ősszel 60-ra, jobb medgyesi boré 66 forint, egy jó minőségű mérő búza 68 dénár.”³⁴⁴

A Maunder-minimum utolsó 1700–1715 közötti éveiben Erdélyre vonatkozó klímálétfenntartás reláció forrásadatolása továbbra is gyér. Cserei Mihálytól származik 1702-ből egy tudósítás, melyet fogarasi birtokán Keczen jegyzett: „...olyan rendkívül való árvizek lőnek az egész országban, hogy Keczen a pincék megtelvével vízzel, a boros hordókat felvette a víz a földről, a falun csónakokkal jártak egymás házához az emberek, a kezei kapu előtt a nagy öreg posárokat (pontyokat) úgy fogtak ki a vízből.” Szintén Cserei számol be arról, hogy 1703 februárjában Gyulafehérváron „a rendes természet régulája ellen” nagy viharok, villámlások voltak, hasonlóan Szilágycseh, Szatmár, Kolozsvár, Nagybánya vidékén is. A következő évben, 1705 májusában Gyula, Arad, Jenő a Körös és Maros áradása miatt alig volt megközelíthető. Szebenben is áradások az összes hidakat elvitték, majd a szász krónikások megjegyzik, hogy „ebben az évben városunk körül rossz aratás volt, igen sok falut felégettek (a kurucok) , s az embereknek távozniuk kellett, nyáj módjára elkergették. A város körül 4 mérföldnyire minden pusztasággá változott. Egy tyúk tojás ára 4, egy pint boré 32, egy negyed véka zabé 48 dénár volt.” A szász krónikások 1707/1708 telét enyhének jellemzik, „annyira, hogy az emberek szánhattak, .. a madarak szépen énekeltek mint nyáron”. Kolozsvárt májusban, mint írják, „egy kis dér néhol a szőlőt megcsapta, de tűrhetően, ... a tavasz igen szépen viselte magát, sok szép Isten áldásának mutatásával.” Apór viszont úgy ítélte meg, hogy „ez az év (1708) egészen csodálatos volt, minőt századok óta az ember alig hallott. Ugyanis kezdetétől valóban a végéig szinte őszig, rendkívül esők estek, s ezért a vízköntések sok embert és állatot elnyeltek.... malmokat elmosott, elszakított,... az emberek 5-6 mérföldnyire vitték a gabonát őrölni.” Majd így folytatja: a gabona holdanként alig egy mérőt adott, sőt néhol 3-4 holdanként jött ki egy mérő. A tavaszi vetések majdnem az egész országban megsemmisültek, semmiféle gyümölcs, szőlő nem tudott beérni, majd bekövetkezett a hideg, az éretlen szőlőt megfagyasztotta, semmi bor nem lett, ami lett, ecetes, volt néhány hely ahol közepes volt a bortermés, szénaféléket a víz elpusztította, széna ami lett, silány volt.³⁴⁵

A következő évben, 1709-ben, a vulkánkitörésekkel összefüggésbe hozott, kontinensszerte egyik leghidegebb tél köszönt be, amely Erdélyben a nagy pestisjárvány kezdete is. Az erdélyi forrásokban erről a markáns lehülésről gyérek a beszámolók. A Barcaságban 1709-ben kemény télről írtak: sok ember, állat megfagyott, a folyók fenéig befagytak. A brassói feljegyzésben 1710 januárja is „felette hideg.” Cserei Mihály emlékezetében Erdély szer- te (1710. június-július hónapokban) „szörnyű szárazság” volt, „hasonlót soha nem értem meg, az emberek teljeséggel semmit nem szánhattak, a gyümölcs a fákon egyben fűttenek, fonyadtnak, a tavasz gabonák fel sem nőhettek.” A bővizű folyók is elapadtak. A szebeni, kolozsvári, enyedi augusztusi és szeptemberi feljegyzésekben a sáskák és a pestis pusztításai- ra panaszkodnak. Szebenben 1711. augusztus 26-án, amikor a város népe a templomban volt, a villám a tornyot megütötte, ahol a katonaság számára a puskaport tartották, felgyulladt, a

³⁴⁴ 5h., 7. Bielz 57., Cserei, 1893. 295, 260., Trausch, II. 284., Trauschenfels 364, Irthell naplója 1699.júl.4-7. (Idézi: Réthly A. 1962. 258–260.)

³⁴⁵ Apór P. Synopsis XI. 153, 154, 156., Apór, Versek. 239.

tornyot és körülötte lévő kőfalat, házakat elhányta. Háromszéken azon a tavaszon, nyáron rendkívüli „égszakadások”: malmokat, embereket, fákat sodort el az ár, a búza szegényen termett, széna majdnem semmi. Apor pedig Torján bőséges esztendőről (1711) versel, „*sok szép gabonával csűrünk megtelik./ Finom borral pinczénk megrakodik.*” Szintén Apor 1712-ben nagy árvizeket, 1713-ban pedig „*kevés és nyomorúságos bor*” termést említ. Brassóban is azt jegyezték fel, hogy ebben az évben az árpa gyenge, a köles rossz, az őszi búza eléggé sikerült. Apor 1714-ben iszonyú sok hernyóra panaszkodik, a szász krónikások szintén.

A Maunder-minimum utolsó évében, 1715-ben a kolozsvári feljegyzés erős és hosszú télről írt, a tavasz-nyár esővel telt, „*nemigen ismertet (különbözött) egyik a másiktól, melyik legyen a tavasz melyik a nyár, az ősz is hasonló volt, mely miá semmi szüret nem volt.*” A Tisza, Szamos, Kraszna áradt, Berencze, Berend, Czégény, Dányád, Fülöp-Darócz, Geberjén, Hirip, Szamostelek, Szentmárton községek határát „nem művelhették” az árvizek miatt.³⁴⁶

Gabona- és a bortermés alakulása Erdélyben a 1600–1715 között

Maunder minimum előtt (1600-1645)			Maunder minimum alatt (1645-1715)		
Bő	jó közepes	rossz	Bő	jó közepes	rossz
1608,1612, 1614,1616, 1622	1617,1623, 1624,1625, 1632	1600-1604, 1605-1607, 1611,1618, 1621,1631, 1635-1637 1641,1642	1666, 1682, 1697, 1711	1663. 1673, 1677, 1708	minden köztes év. Főleg: 1699, 1709, 1710, 1713, 1715

Forrás: Réthly A. 1962.159– 262., Réthly A. 1970. 340– 356. adatai alapján szerkesztve.

Ha a feljegyzések időpontja mellett keletkezésének helyét is megjelöljük, akkor a fentebbi táblázat általánosítása árnyalja az összképet, ezt főleg Erdély esetében hangsúlyozandó. Eszerint tehát a Maunder-minimum hetven évtizedében Erdélyben *bő* (Szeben 1666, Medgyes 1682, Csík-Gyergyószék 1697, Kézdiszék, Torja 1711), *jó* (Medgyes 1663, 1673, Sepsiszék 1677, Kolozsvár 1708). Közepes terméssel járó évek voltak (Medgyes 1663, Radnót, Sink, Segesvár, Berethalom, Medgyes, Fogaras, Hídvég, Háromszék 1673). Erdélyszerte, főleg a Barcaságban, 1699-ben meteorológiai szárazságról, 1710-ben pedig „szörnyű (hidrológiai) szárazságról” számolnak be a feljegyzések. Az 1663. évi éhínség lokális, Kővár vidékén jegyezték fel. A közepes –, jó- és bő terméssel járó évek, tehát nagyjából 10 fordult elő a Maunder-minimum hét évtizedében. A hivatkozásokból, reprezentációkból az is kiderült, hogy a kis jégkorszaknak ebben az ún. újabb lehülési periódusában Erdélyben az évszakok időjárásának fő jellemzője 1-2 enyhe (1707/1708) tél kivételével, a hideg telek, hűvös, évközi tavaszi fagyokkal, valamint csapadékos, viharokkal, villámcsapásokkal, áradásokkal kísért tavaszi- nyári, őszi hónapok. Nem véletlen, hogy a városi piacok negatív ármozgása (a

³⁴⁶ Cserei M. História. 308, 441, 475., Cserei, MTA kézirata, 588., Márki, Gyulai 7, 11., Szakál naplója 47, 54., Péterffy, XII. 1908. 207., Thaly, A szent-andrási 12., 10. 5h. 12b Bielz 57, 58, 71., Trauschenfels– Irthell 369, 259., Briccius 110., Ghidófalvi levele Apor P. Illyefalva 1710. aug 15. 39., Apor P. Synopsis XI. 153, 154, 156., Apor, Verselek. 239., Acsády 374, 116. (Idézi: Réthly A. 1970. 28–63.)

drágulás), többségében az évszakok meteorológiai és hidrometeorológiai rendellenességeivel mutat összefüggést.

A Maunder-minimum előtt és alatt, a jó és rossz évek, mint a hivatkozások is mutatják, térben szétszórtak, inkább lokálisak, országos általánosításra csak akkor alkalmasak, ha a források azonos időpontban több lokális régióban azonos vagy hasonló történést említnek. A két klimatikus időszak párhuzamba állítása, többé–kevésbé láthatóvá teszi, néhány szinkrón esemény mellett az eltéréseket, nemcsak a nyugat-európai térségek és Magyarország, hanem Erdély és Magyarország, valamint Erdély és Nyugat-Európa klímája között is.

Erdély sajátossága, hogy az évközi hőmérséklet- és csapadékmennyiség változása, főleg a májusi fagyok gyakorisága a rossz és jó évek kiegyenlítődését is több esetben esetlegessé tették. Nem beszélve arról, hogy a nagyobb térségeken belül, a Maunder-minimum idején, gyakran voltak traumatikus, egyidejű meteorológiai, illetve hidrometeorológiai események. Ha az egyik kistérségben az időjárás hiányt idéz elő, a másikban ellenkezőleg: a jó időjárás jó eredménnyel járt, ami lehetővé tette, hogy a hiányt a piacok vagy szállítás útján-módján csökkenteni, pótolni tudják. Például 1697-ben Csík –, Gyergyószékben jó gabonatermés lett, innen szállították a gabonát Udvarhely- és Marosszékbe s a Mezőségre, ahol rossz termés volt. Hasonlóan hiánypótló gabona- és borbélyhely Székely- és Szászöld számára Oláhország volt. A Maunder-minimum utolsó éveiben 1709–1710-ben a hirtelen lehűlés összeurópai jelenség volt, amihez nemcsak Erdélyben, hanem a Kárpát-medencében is hozzá adódott a Balkánról behurcolt igen erős pestisjárvány: a kettő együtt, ha nem is a térség *egészében*, *de nagy részében*, jelentős demográfiai veszteségekkel járt. A természetes mortalitást meghaladó többletveszteséggel magyarázható, hogy több helyen parlagon maradtak a művelhető földek, falvak néptelenedtek el. Általánosabb értelemben a kontinens nagy részében a hivatkozott narratív beszámolók között tallózva, a 17. században, melyet jórészt a Maunder-minimum lehűlési időszaka tölt ki, néhány kivétellel, Erdélyben is nagyjából kis jégkorszakra jellemző hőmérséklet- és csapadék – idősorok érvényesek: a *téli félévben* (októbertől márciusig) a hőmérsékleti idősor, míg a *nyári félévben* (áprilistól szeptemberig) a csapadék – idősor mutatja az éghajlatváltozást.³⁴⁷

Kontinensszerte az 1709/1710. évi kivételes hideg tél, amelynek hőmérséklete, a párizsi mérések szerint mínusz 10 – 18 Celsius fok között ingadozott, Erdélyben nem ismert, hogy meghaladta volna az 1645. évi „követ feltépő hideget.” Viszont a szakirodalomban a nagy hideg tél, ami nyugat-európai érvénnyel, az adott téli hónapban átlagosan 2-3 hétig tart, bizonyára a korszakban is eltörpült, az erdélyi, főleg székelyföldi telek mellett, ahol a mínusz 10-18 Celsius fokot ugyan érzékeli a székely ember, de nem fázik.

A Maunder-minimum előtt és alatt is, mindazonáltal a kontinens minden térségében van néhány kiugróan rendellenes klíma kiváltotta rendellenes epizód, azonban a létfenntartás, az élelemléltartás, népességviszonyok stb. alakulására meghatározó hatással az antropogén tényezők voltak (harmincéves háború, északi háború, visszafoglaló háborúk stb.). Erdélyben a 17. században katasztrófa helyzet, illetve traumahelyzetek előidézésében 1595–1604 a Habsburgok országegyesítő törekvései, Báthori Zsigmond személyisége, majd a század

³⁴⁷ Le Roy Ladurie, E. 2004.630– 631.

közepén II. Rákóczi György lengyelországi személyes ambícióinak következményei, a század végétől pedig ismét Habsburgok stb. játszottak meghatározó szerepet.

AZ ÉSZAKI-SARKI HIDEGÁRAMLATOK

A Maunder- minimumot (1715) követően kontinensszerte *az évszakok középhőmérséklete, ha rövid időre is*, emelkedett. A 18. század harmincas évtizedeitől a nyarak melegek és csapadékosak, a telek, tavaszok, őszyk hőmérséklete viszont újra hűvösebb – hidegebb lett. Ennek ellenére 1715–1738 között kontinensszerte jó termések voltak. Franciaországban 1715–1730, és 1735–1738 között néhány év kivételével (1711, 1716) jó gabona- és bortermésről és olcsó piaci árakról számolnak be.³⁴⁸

Amelegedési tendenciának tulajdoníthatják – többek között – Kína lakosságának rendkívüli növekedését.³⁴⁹ Általánosabb értelemben a műszeres mérések alapján valószínűsítik azt, amit évszázadok óta minden földműves számon tartott, tudott, hogy a melegebb tavaszokat, jó nyarakat az 1718, 1719, 1720, 1726. években nagy havazásokkal járó telek előzik meg. Ha viszont az 1690–1745 közötti évtizedeket nézzük, akkor láthatóan a téli és nyári hőmérséklet évtizedes léptékei is ingadozóak a Kárpát – medencétől Nyugatra eső térségekben. A hideg telek ellenére különösen jó nyarak voltak a gabona, a zöldség, a gyümölcsösök számára 1720-tól 1739-ig terjedő két évtizedben Franciaországban, Svájcban, ami a korai szüretekben (szeptember), illetve a bormennyiségében és minőségében is megmutatkozott. Egyetlen zavaró tényező van, az 1725. év, amikor rövid időre ismét lehűlés áll be. A hideg telek ellenére különösen jó nyarak voltak a gabona, a zöldség, a gyümölcsösök számára az 1720-tól 1739-ig terjedő két évtizedben Franciaországban, Svájcban, ami a korai szüretekben (szeptember), illetve a bor mennyiségében és minőségében is megmutatkozott. Egyetlen zavaró tényező van, az 1725. év, amikor rövid időre ismét lehűlés állt be. Azonban a nagy változást 1740-től valószínűsítik: 1737-ben vulkánkitörés volt a Kamcsatka-félszigeten, Guatemalában pedig a Fuego-vulkán tört ki, s az atmoszférába került vulkáni hamu hűtőhatással járt, ami hozzájárulhatott (John. D. Post) az európai kontinens hőmérsékletének fokozatos csökkenéséhez az 1739-es évtől kezdve. Tény, hogy Nyugat-Európa-szerte 1740 tele nagyon hideg: Írországban, Angliában, Németországban Csehországban. Franciaországban például 74 napon át (1739. október és 1740. március) nagy fagyok voltak. Az 1740. év jellemzője: a tavasz hideg, esős, a nyár hűvös, az őszi betakarítás ideje kitolódik október hónapra, Skandináviában pedig helyenként az aratás is elmaradt.³⁵⁰ Európa-szerte mindez a gabonaárak mértéktelen emelkedését vonta maga után, sőt a rá következő években Nyugat-Európában 1744-ig a gabonaárindex 102-85 között ingadozott. Finnországban, pedig a gabonaárak 44,3%-kal emelkedtek: az élelemhiány 1740–1745 közötti éhínség s az elhalálozások emelkedését vonta maga után. A mortalitás európai indexe 101 volt 1743-ban, majd 81-re csökken 1744-ben. Tizenegy ország

³⁴⁸ Post, J.D. 1977., Le Roy Ladurie, E. 2004. 522, 536., Luterbacher, Jurg et al. In: *Science*. 2004. (303).4., Pfister, C. 1999. (Idézi: Le Roy Ladurie, E.– Vasak, A. 2007. 59–60.)

³⁴⁹ Le Roy Ladurie, E. 2004. 533.

³⁵⁰ Le Roy Ladurie, E. 2004. 579–585.

termékenységi vizsgálata (1740–1743 között) azt mutatja, hogy a hiány éveiben a születések száma mindig csökkent, majd visszatért korábbi szintjére.³⁵¹

A kontinens éghajlatára újabb módosító hatással az izlandi Lakagigar vulkán kitörése (1783. június 8.) volt, amely a 18. század harmadik (1709/1710, 1739/1740) átmeneti, hőmérséklet változását vonta maga után.³⁵² Kontinensszerte a hőmérők a Laki vulkánkitörést követően 1783. júliusban rendkívül meleget, majd 1783/1784 telén nagy hideget mutattak.

Az izlandi Laki vulkánkitörést követően nőtt az elhalálozások száma a Brit – szigeteken, amit a korabeli diagnózis a fertőzött levegővel hozott összefüggésbe: Angliában 1783 augusztusában hatezerrel többen haltak meg, mint 1782 azonos időszakában. Szeptemberben 10 000, októberben 3 700, novemberben 1000 körül, decemberben 3000 elhalálozást tartottak nyilván. Nem csökkent 1784-ben sem a légúti betegségben elhaltak száma, januárban 4000, februárban 6000, márciusban 4000, áprilisban 2500, májusban 2000. Összességében 1783. július és 1784. július között 37 500 többlet embervesztéssel számolnak. Franciaország, Németalföld, Norvégia, Skócia egyes térségeiben a lakosság a kén-szulfáttal fertőzött levegő okozta légúti megbetegedésekben szenvedett, s a fertőzött legelők miatt az állatállományban is keletkeztek károk.³⁵³ A 18. század 40-es éveitől számított, a kontinens egészére kiterjedő újabb lehűlési ciklus, a 19. század első felében éri el „mélypontját,” amelyben szintén a vulkáni tevékenység (Tambora) játszott közre.

A magyarországi forrásokban is markánsan három időpont volt szinkronban a kontinens többi térségeivel: a már ismertetett 1709/1710., valamint az 1740/1741. és 1783/1784. évi. A köztes évtizedekben a lokális, regionális térségekben, a domborzati- és vízrajzi viszonyok, a mikroklima függvényében, kisebb – nagyobb eltérések mutatkoztak az ország két nagyobb éghajlatzónája között, az Alpokhoz közelebb eső, hűvösebb, csapadékosabb a nyugati, dunántúli, illetve a keleti, alföldi, melegebb, szárazabb térségében.

A század első felében, vagyis az 1715. évet követően, több forrás országos szárazságot említ, azonban ennek hatása az élelemháztartás alkotó elemeire egyenletlen megoszlású. Reimann főorvos (Eperjes, 1718. augusztus 25.) a Breslauban megjelenő folyóiratnak küldött helyzet jelentésében: a „szép reményeket keltő meleg tavaszt követően – mint írta – szárazság állt be, a tavaszi vetés nem kelt ki. Aratásról szó sem lehetett, a kalászsokat szálanként gyűjtötték be... búzában, árpában és zabban sok volt az üszög, a kalászsok szemeiben szürke por volt.” Eperjestől „dél felé haladva az országban annál gyalázatosabb a vetések állapota”, sok helyen az elvetett magnál több nem lett, a kárt növelték az egerek, hörcsögök.

A Szepességben (Eperjes, Lőcse) 1719. szeptemberi mérleg szerint az 1718. évi őszi nagy szárazság idején elvetett mag sem jött vissza, mert nem csírázott ki. Viszont „árpa, zab,

³⁵¹ Le Roy Ladurie, E. 2004. 593–595.

³⁵² A 18. században kezd elterjedni a hőmérő, a barométer használata: Szepesváralja (1783, 1785), Komárom, Lőcse (1784), az erdélyi Abrudbánya (1784), Nagyszeben (1798), Máramarosziget (1796), Szabadszállás (1795), Magyarigen (1798), Ungvár (1799). A 18. század közepén (Nagyszombat 1755) kezdetét veszik a hivatalos meteorológiai megfigyelések. Az egyetem Budára való áthelyezése (1777), az átépített királyi palotába, csillagászati torony építését is elkezdik, amely 1780 január 1-től végzett meteorológiai megfigyeléseket a Nagyszombatról elhozott műszerekkel, majd 1781 november 8-tól Mannheim-i *Societas Meteorologica Palatinae* által ajándékozott műszerekkel. (Lásd: Réthly A. 1970. 14–15.)

³⁵³ Le Roy, Ladurie, E. 2006. 111–116.

főképp a lencse, bab, borsó igen jól sikerült, mert tavasszal gyakran voltak pásztás esők.” Az ország déli részein pedig a múlt évi (1718) „bőséges aratásnak köszönhető”, hogy az almási és orsovai kerületek „alkalmazottai nem csatlakoztak a tömeges kivándorláshoz.”³⁵⁴

A természet öngyógyító, kiegyenlítő mozgása nemcsak az évközi időjárás – ingadozásokban mutatkozott meg, hanem hosszabb időszakokban is. A Tisza mentén 1718-ban a szárazság, a rossz termés miatt gabonát nem aratták le, az „magától vetette el a magot,” így több búzát arattak 1719-ben, mint amit 1718-ban elvetettek. Az ország más vidékein is 1719 felemás év: Sopronban a bor jó, viszont a gabona, takarmány felette kevés, az állatokat „nádszénával” etették. Besztercebányán (1719) a termést közepesnek becsülték.³⁵⁵ Budától egész Szeged vidékéig (1719) a „szüret olyan bőséges volt, hogy nem volt elég hordó”, a bor „akóját 17 garasért” adták, gabonafélék is bőven termettek.³⁵⁶ A bortermés Tokaj vidékén jónak ígérkezett, de a nyári hőség, aszály után a szeptemberi hideg esők miatt a szőlőszemek „felrepedeztek, majd töpörödtek, aszalt szemekhez hasonlítottak, sok penész is képződött, emiatt lehulltak, elrothadtak. Ennek a szőlőnek puttonyáért 5 magyar forintot adtak, borban nagy volt a felesleg, de nem volt jó és tartós, az aszúbor nem sikerült.”³⁵⁷

A 18. század első felében az évek éghajlatának évközi változékonysága és ingadozása a lokális terekben továbbra is egyenletlenül oszlott meg, viszont ezzel nem mindig mutat párhuzamosságot az élelemháztartás összetevőinek alakulása.

Az eperjesi beszámolóban (1721. augusztus) az „aratás Lőrinc napján vette kezdetét, mert a nedves idő a gabona érését késleltette. De jól sikerült, különösen a tavaszi vetés. A zab és az árpa évek óta ilyen jó termést nem adott. Gazdag volt a hajdinatermés, mert a parasztreghula szerint, ebben a hűvös nyárban, hideg és zivatarok nem ártottak a virágzásnak. A búza helyenként üszkös volt,” de nem annyira mint a Tisza vidékén, „ahol már fele üszkössé vált, de gazdagabb volt a termés mint a tavaly...A konyhai veteményeket– a fagyok után újból vetették –, és jól fejlődtek, különösen a karfiol....a védetebb fekvésű szilvafáinak termése éretlen, ízetlen volt. Almában, körtében nagy a hiány.” Sopronban is a téli hideg, a nagy hó, s a tavaszi áradások után a nyár kedvező volt, így végül jó bor- és gabonatermő év volt 1721-ben.³⁵⁸

Nagypalugyán (Liptó m.), Buchholtz rektor ősi módszerrel próbálta megbecsülni a várható (1722. évi) terméshez: a „búza földemen egy búzabokorban 25 kalásza volt, melyek közül 21 nagy, teljesen kifejlett és 4 azonban kisebb volt. Megszámoltam az egyes kalászok magvait: s azok 74 és 25 között váltakoztak.”³⁵⁹

Eperjesen, valamint Miskolc, Szikszó, Szántó, Tállya és Bénye földjein 1722-ben májusban „jellemző, hogy a legtöbb szőlőkben csak az egyes tőkék szenvedtek a fagytól.

³⁵⁴ Baróti, I. 492, 298., II. 217., Sammlung, 1718. 1370., 1493., 1800, 1718, 1725., Acsády, 435., Fauth 86/b., Bredetczy, Neue Beytrage, 48. (Idézi: Réthly A. 1970. 72–73.)

³⁵⁵ Baróti, I. 492, 298., II. 217., Sammlung, 1718. 1370., 1493., 1800, 1718, 1725., Acsády, 435., Fauth 86/b., Bredetczy, Neue Beytrage, 48. (Idézi: Réthly A. 1970. 72–73.)

³⁵⁶ Sammlung, 1719., 328, 330. (Idézi: Réthly A. 1970. 81.)

³⁵⁷ Sammlung, 1719.325., Haan, Békés. 187., Fauth 89/a, b. (Idézi: Réthly A. 1970. 81.)

³⁵⁸ Sammlung, 172.154., Baróti, I.495., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1970. 89, 92.)

³⁵⁹ Bredetczy, Neue Beytrage 49., Sammlung, Buchholtz, 1723. 49. (Idézi: Réthly A. 1970. 94, 96.)

Ennek oka, hogy azok mély fekvésűek voltak, a szél a veszőket nem mozgathatta, s így a fagy inkább okozhatott kárt, mint azokban, amelyek állandóan mozogtak.” Reimann a leírt jelenséget kísérletileg is bizonyította, amikor egy sátorozás alkalmával a fazékban mozdulatlan víz gyengén befagyott, de amikor az edényt a fára akasztotta, ahol szél mozgatta, nem fagyott meg a víz. Szintén Reimann 1722. októberi beszámolója Felső-Magyarország bortermését közepesnek ítélte, a bor maga viszont „*elég erős és jó szagú volt, tartósnak ígérkezett, azonban a megszokott zamatja hiányzott, olajtartalmuk és édességük a rendesnél is gyengébb volt.*” Egészében, tehát a bor nem volt olyan jó mint 1720-ban és 1719-ben. Ennek ellenére, „*alig préselték*” ki a szőlőt, máris vitték Lengyelországba, ami nagy ártalmára volt a bor érésének. Az 1721. évi bor is rossz volt, „*Lengyelországban nem merték szállítani, így elfogyott a hazában. Még ma is vizes színük van, szörnyű, szagtalan borok*” ezek.³⁶⁰

A Szepességben „*tulajdonképpen nem is volt tél (1723/1724) egészen a tavasz kezdetéig*”, viszont a tavasz nedves, hűvös, a nyár száraz, aszályos (Eperjes, Késmárk), mégis a gabona, és bortermés közepes 1724-ben. Tokaj-Hegyalján (Rátka, Mád, Szegi, Olaszi, Bodrogkeresztúr, Sárospatak, Tolcsva) 1724 júliusában egy feljegyzés arra panaszkodik, hogy a jégverés, zápor, felhőszakadás a szőlőhegyet elmosta, mintegy 1000 hordó bor kimaradására számítottak. Októberben kiderült, hogy a tényleges veszteség 6000 hordó bor. Bizonyos magán-személyeknek a hatóság megtiltotta a száraz szemek gyűjtését, vásárlását, „*nehogy a borok emiatt még rosszabbak legyenek.*”³⁶¹

Reimann (Eperjes, Késmárk, Debrecen, Kecskemét, Zemplén, Trencsén, Turóc, Lipót) 1725/1726. márciusig tartó telét, akárcsak az előző évit, az 1709. és 1716. hóban hideg télével hasonlította össze. Jelentésében azt írja, hogy Kecskemét vidékén 1726 telén, ahol a szarvasmarha szabadban telelt, 1000 darab pusztult el, és a szarvasok is a nagy hó és eleséghiány miatt bejöttek a falvakba és a szénakazlakat dézsmálták: „*sokat élve fogtak el és 2 forintért vesztegették,*” a falvak lakói a vadat „*fejszével, furkósbottal*” pusztították. Késmárkon 1726 januárjában a gabona árának emelkedését jegyezték fel, „*mert a paraszt regula szerint nem lehet jó termő év.*” És így is lett, mert Késmárk földjein az 1726. júniusi nagy aszály miatt a tavasziak „*igen gyatrák*”, az „*ősziék gyökerét a hónap végén lerágták a férgek, bár fehérek voltak a kalászkok, de mag nem volt bennünk*”, a len „*gyalázatos*”, a kerti vetemények is „*rosszul növekedtek, de az eső után megélénkültek*”, a gabona ára tovább emelkedett.

A Bánságban a szigorú tél az állatállományban okoz nagy veszteségeket, ezért a Kamara 1726 májusában a bárányokból „*a tizedet erre az évre elengedte*”, és a rossz termés miatt megtiltotta a gabona kivitelét.³⁶² Hennig 1726. július-szeptember hónapokat a Szepességben a „*legszárazabb*” hónapoknak jellemezte: „*embert szinte megölte a forróság.... Bor sok lett, de minden nemű gabona igen szűken.*” Három faluban (Szepestótfalu, Hunfalva, Farkasfalva) az „*idei (1726) nagy szárazság*” kiderítése végett „*valamennyi asszonyt vízbe tették, kitűnjön azok közül kik az időcsinálók, ugyanis azok nem merültek el a vízben.*” Buchholtz jelentésében, – Senecára hivatkozva – elítélte a boszorkányok azonosításának módszerét.

³⁶⁰ Sammlung, Cuchholtz, 1723. 49, 1722. 403., Kyskovszky, 127., Brukner. (Idézi: Réthly A. 1970. 100.)

³⁶¹ Reimann, Sammlung, 1724. 51, 248., 396., 466., U.M. 1783. III.16., Brukner, Sammlunk 1725. 165, 388. (Idézi: Réthly A. 1970. 104–105, 108, 111.)

³⁶² Baróti, II. 411. (Idézi: Réthly A. 1970. 119.)

Szintén a Szepességben, Eperjesen 1727. áprilisban, az előző évi (1726) szárazság, takarmányhiány, rossz termés miatt kenyérínség, sőt éhínség volt, sokan mindenféle gyökeret, csalánt, korpát főztek össze, azzal táplálkoztak. Sőt júniusban a „jég ugyancsak tobzódott” (Körtvélyes, Igló, Podolin, Márkusfalva, Kislomnic, Kisszeben), – „*az állatállomány még mindig nem heverte ki a téli ínséget*”, 100 szarvasmarha pusztult el, a juhok pedig a takarmányhiány okozta betegségben hulltak el. Az év eleji hiányt az eperjesi 1727. szeptemberi összegzés szerint, pótolta „*az idei bőség*”, de mint megjegyzik: „*a szegénység gabonáját félig éretlen aratta, otthon kemencében szárította a szemeket, sok gomba termett.*” Debrecen, Pozsony, Sopron városokban szintén bő esztendőt jegyeztek fel.³⁶³

Az eperjesi, késmárki feljegyzésben 1728 tele enyhe, mérsékelt nedves, a folyók sem fagytak be, „*a gazda az állatokat a szabadon legeltethette és a vetés igen szép friss volt*”, a gabona ára némileg esett. Ellenben Somogy megyében (Kapoly, Csepely, Teleki), 1728. májusban egy nagy jégzivatar az összes kerti veteményeket, borsót, kendert elpusztította. Az őszi és tavaszi vetéseket, a szőlőt, a réteket tönkretette: „*a lakosságnak mindennapira való sem maradt, ezért nagyobb részük más megyékbe szóródott szét.*” Telekin azt jóslták, hogy a jég miatt a lakosság „*sem kenyeret, sem zabot, annál kevésbé szénát ez évben nem remélhet.*” Temesközben, Orsován májusban jelentik, hogy „*az éveken át volt rossz termés miatt a lakosság teljesen elerőtlenedett*”, s az adókat csak „*kíméletesen lehet behajtani.*”

Késmárk vidékén, a Hegyalja és a Tisza közötti részekben, a Tiszántúl, Kunságban, Jászságban, a Csanádi kerületben, Nagybecskerek vidékén 1728. június – augusztus hónapokban – úgy tűnik – enyhébb hidrológiai aszály uralkodott: az őszi és tavaszi gabona nagyrészt kiszáradt, rétek kiégtek, sok állat elpusztult (marhavész), helyenként vízhiány is volt. Gömör megyében (Vernár, Dobsina) erdőtűzek voltak, – „*csak nyomorúság volt látható*” mindenütt. A kormányhatóság a Csanádi kerület 5000 forint adóelengedéséről döntött. Palánkon pedig a rossz termés miatt elrendelték, az adók behajtásának 1729. évre halasztását. Temesváron a kormányzóság az ínségre való tekintettel Nagybecskerek, Csanád, Csákova, Temesvár tisztartóság területéről megtiltotta az élelem- és takarmánykivitel, valamint „idegen állatok” befogadását, takarmányozását. A Nagybecskereken kelt júliusi rendelet (a szénahiány miatt) a kerületben állomásozó katonaság lovai számára a kiszáradt mocsarat engedte át. Szegeden az 1728. augusztusi bejegyzés „*időjárás csináló boszorkányok*” peréről tudósít: Rózsa Dániel 82 éves szegedi polgárt 50 éves feleségét, Szél Erzsébetet a városi ügyész azzal vádolta, hogy „*50 év óta bűbajos mesterségükkel az ördög segítségével 7 esztendeig elvonták a szegedi határról az esőt s a harmatot, úgy a Tiszában lévő halakat, másfél akó pénzért évente eladva roppant nagy kárt okoztak felebarátaiknak.*”³⁶⁴

Reimann az eperjesi jelentésében 1728/1729 telét Felső-Magyarországon keménynek, szigorúnak ítélte: „*állandóan áthatóan hideg volt.*” Gömör, Szepes, Zemplén megyékben, 1729. augusztus – szeptember hónapokban marhavészről számoltak be, a juhok rühesek, tüdejük fertőzött. Volt falu (Pohorella), ahol az összes tehén elhullott, a lakosság a varázslókat

³⁶³ Sammlung, 1726. 60, 336, 706., , Baróti I. 145, 422., Pap, H. M. 1821. 388., Baróti, II. 411., Reimann, Sammlung, 1727, 233, 246., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1970. 114, 115, 118, 122.)

³⁶⁴ Nachrichten 1728. 892., Kaposvári Állami Levéltár. összes írás 58. Közl.: Mózner, L., Nachrichten, 1728. 1023, 1052, 1197, 1219., Baróti I. 256, 152., Oltoványi, 132. (Idézi: Réthly A. 1970. 127–131)

okolta, és néhány volt „boszorkánymesterek” holttestét kiásták és a határban elégették. Szepességben a késmárki piacon a gabona olcsó 1729 októberében. Sopronban 1729-ben gazdag bortermő évet jegyeztek: „ismét nem volt elegendő edény, így az emberek egy akós hordóért egy akó bort adtak. Ebben az esztendőben az összes pincék, kamrák, bolthajtások, kocsi bejáratok tele voltak boros hordókkal. A pincék 3 éven át tele voltak borral. A bognárok meggazdagodtak.” Tokaj- Hegyalján a szüret előtt „csúnya idő volt, a legtöbb szőlőszem a földre esett”, emiatt a borok „kellemetlen földes ízt kaptak, s emiatt igen olcsón kellett eladni.” Erjedés után elmúlt ez az íz, így a bor ára duplájára emelkedett. Debrecenben az 1729. év mérlege „szűk termés.”³⁶⁵

Csanádon az intézőség (1731) jelenti, hogy az adókat nem hajtották be, mert a Maros és Tisza befagyott. Sopron vidékén a tél szigorú, hóban gazdag, a „szőlőtőkék megfagytak... a nyár hideg volt, kevés bor termett, amellet savanyú is: a bor drága lett: a gabona közepes, takarmány sok termett.” Debrecen vidékén viszont gabona, gyümölcs bőven termett. Temesváron pedig az 1732. áprilisi jelentésében a hivatal azért aggódik, hogy a „sok menekült miatt csak nehezen gondolható el az adóbehajtás.”³⁶⁶

Nagybecskerek, Csanád vidékén a Tisza, Maros vonalán, a Temesi kerületben pedig a Begán mentén 1735 áprilisában elrendelték az árvízgátak rendbehozását, a mérnökkari tisztek falvanként 40-50 embert, és robotmunkásokat vettek igénybe. Szeged város tanácsa panaszt tett, mivel a Maros áradásakor a Temesi kerületen áthaladó szegediektől az aradi vámszedő illetéktelen vámdíjat szedett. Békés megyében marhavész dühöng. Sopron vidékén 1735 száraz év, bor jó, gabona közepes. Majd 1738-ban a soproniak ismét szárazságra panaszkodnak: júniusban – júliusban a „Fertő tó majdnem eltűnt, halevés meg szűnt,” a szőlő tönkrement, a bor kevés, de jó, a gabona közepes, a marhák a szénahiány miatt a tó nádját ették.³⁶⁷

A Kárpát-medencében Magyarországon és Erdélyben egyaránt a feljegyzések figyelmét az 1738-ban kitört nagy pestisjárvány okozta veszteségek kötik le. A pestisjárvány terjedését viszont megfékezte az 1740-ben kontinensszerte beállt hirtelen lehűlés. A Közép-Európa egészére kiterjedő szigorú, hosszú, márciusig tartó tél (Weikinn) a magyarországi forrás szerint 1739. október elején kezdődött és 1740. május közepéig alig volt érezhető a tavasz. Késmárkon, Székesfehérváron, Nagykőrösön, Pálócon, Sopronban, Szepességben, Vácott, Szarvason, Aradon, Csákován 1739/1740 telén kelt feljegyzések egyhangúlag, zord, kemény, csikorgó hidegről tanúskodnak. A váci krónika 1739/1740 teléről jegyezte fel, hogy „a Duna minden pontján fenékgig befagyott, a marhák mind elvesztek a borzasztó hidegben, – több mint 60 000 szarvasmarha fagyott meg az istállóiban”: sok ember fagyhalál áldozata lett, jégből olvasztották a vizet, a bor pincékben megfagyott és elromlott. A fagyok, hóviharak, marhavész okozta állattállomány – veszteségek főleg az Alföld térségében gyakoriak a század első felében (1721, 1724, 1726, 1739, 1747), a század második felében már ritkábbak (1768, 1773, 1778). A veszteségek pedig szinte kivétel nélkül a rideg állattartás velejárói,

³⁶⁵ Bruckner– Schürtz, 90., Nachrichten, 1729. 496., 533, 622., Michel, 344., D.M.K. 1831. (Idézi: Réthly A. 1970. 131-135.)

³⁶⁶ Bruckner, Baróti I. 167, 158. 400., D.M.K. 1831., Trausch, II. 189. (Idézi: Réthly A. 1970. 139–141.)

³⁶⁷ Baróti, I., II. 370., 170–172., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1970. 139–149.)

ugyanakkor, mint azt a 19. századi hasonló esetek mutatják, hatalmas állatállomány élt az Kis-és a Nagyalföld pusztáin.

A klímátényező kiváltotta állatállomány – veszteség a 18. században

Terület	Év/évszak/ok	Állatok száma						
		ló	ökör	tehén	borjú	juh	bárány	szarvas-marha
Versec	1721 január/hófűvás					3000		
Késmárk	1724 augusztus/fagy	58						
Kecskemét	1726 tél/fagy							1000
Magura	1726 tél/fagy							100
Országosan	1739/1740 tél/fagy							60 000
Csanád vm.	1739 tél/fagy	625	211	700	575	2757	86	
Békés vm.	1747/április/hóvihar	214	64	185	805	206	84	1054
Békéscsaba								642
Békés								145
Mezőberény								272
Duna mente	1768 március/áradás	277				368		881
Békés vm.	1773 március/hóvihar		380			1000		7-800
Békés/Arad		mindenből 10 000						
Orosháza		400						
Szarvas	1773 marhavész	mindenből 4062						
Bánság			350					
Fejér vm.	1778 március/hóvihar					2600		
Győr vidék						1000		

Forrás: Réthly A. 1970. 119– 227. adatai alapján szerkesztve

Szepességben sokan az úton fagytak meg, jégtakaró borította a földeket, csak három héttel pünkösöd (június 5.) előtt (1740. május 15.) kezdték el a vetést (Késmárk). Palócon a tél három szakaszban, januárban, februárban és márciusban volt kemény. József napján (1740. március 19.) Ungvárnál az emberek a jégen közlekedtek. Szarvason a tél május elejéig tartott, ezt követően nagy áradások voltak. Sopronban a sok hó miatt 3 hétig nem tartották a hetivásárokat. Volt, ahol az elvetett magvak egy tizede termett (Székesfehérvár). Mivel a tél szokatlanul hosszú volt, több helyen (Szepességben) élelem- és takarmányhiány lépett fel. Aradon márciusban a 3000 mázsa só 2/3-a a Maros áradása miatt elveszett. Márciusban a feljegyzések több helyen árvizekről írnak (Nagybecskerek, Arad, Csákova). Egészében, mint a soproni feljegyzés megjegyzi, 1740-ben a bor savanyú, a gabona rossz lett. Országos gabonahiány volt, – a Szepességben, Bánságban pedig inségről szólnak a jelentések. A nedves, fertőzött legelők miatt a marhavész szinte általános. Temesváron a hatóság egy szeptemberi körrendeletben megtiltotta a gabona, zab, kukorica, az állati bőrok kivitelét. Nagybecskerek területén az élelemhiány miatt Botos község kéri, hogy Secanba vagy Orlovára költözhesenek át.³⁶⁸ Az ország több térségében erős együttthatásokkal számolhatunk az 1740–1750

³⁶⁸ Weikinn, C. IV. 245, 248., Baróti II. 564., Drinóczy, Böngészet, 142.. Buchholtz, Tagebuch, 308., Historia

közötti években: a rossz termés, gabonahiány, a pestis mellett a marhavész, a sáskajárások pusztítják az embereket, az állatállományt s a vegetációt, ugyanakkor több feljegyzésben (Békés megye falvaiban) a böglyök, szúnyogok sokaságára panaszkodnak. Magyarországon 1740. április 21-22-én átvonuló hatalmas hóvihar Békés megye 15 községében okozott az állatállományban veszteségeket (Mezőberény, Szarvas, Gyula, Békés). Sopron vidékén már április 21-én átvonul a fagyos északi széllel járó hóvihar, az őszi vetéseket tönkretette.³⁶⁹

A 18. század második felében a magyarországi feljegyzésekben a hőmérséklet és csapadék átlagaitól eltérő év csak néhány volt, annak ellenére, hogy a források rendszerint ugyanazzal a jelzővel illetnek minden változást. Az 1754-es év mérlegét megvonó beszámoló például arról ír, hogy „*ez az esztendő annyira hasra ejtette az Ország népét, hogy 1754-dikiben tavasszal 20 forinton nem lehetett kapni 1 véka Búzát: köles – kenyéren élt majd az egész Ország, a marha pedig egész télen által az erdőkben fa-levelekkel és a fákról levagdalt gyenge ágakkal tengődött, s mivel ezt soknak gyomra meg nem emészthette, rakásra dögöltek.*” Szintén egy összegző írás (1754. augusztus) arról számolt be, hogy az ország „*néhány vármegyéjében*” nem volt „*semmi*” gabona- és szénatermés, bor igen kevés lett, s a marhadög igen sok marhát „*consumálván*” (fogyasztott). Debrecenben jegyezték fel, „*1753 ősszén, amikor nagy szárazság volt, a város a gulyát eladta a helybéli mészáros céhnek.*” Székesfehérváron 1753 májusában megemlékik, hogy a „*győri kollégiumtól kaptunk 30 nagyobb urna bort, annak a kárnak némi enyhítésére, amelyet a kemény fagy okozott a szőlőkben.*” A bánsági részekben, Versec, Rékás, Lugos, Temesvár (1753) szeptember végén megkezdődött a szüret, mert a „*szőlő majdnem érett.*” Noha a jég júniusban „*539 ½ napszámmal megdolgozott terményeket elverte, tönkretette*”, és „*sok kárt okozott az épületekben is... iszonyúan rombolván az ablakokat.*”³⁷⁰

Magyarországon, mint írják, „*a hadakozás ez esztendőben (1758) is continuáltatik*” (folytatódik). Pápán pestisre panaszkodnak 1758-ban is. Pécsen a termés és szüret közepes volt. Veszprémben pedig feljegyezték, hogy „*ebben az évben (1758) a gimnáziumnak ismét szomorú napjai voltak, országos inség miatt elcsigázott tanulók csak szörványosan jártak iskolába. Szinte hihetetlenek a feljegyzések! Isten csapása vonult át a Dunántúlon, amely a népet valósággal megtizedelte, s mivel az elvetett gabona mind elpusztult, az emberek különféle vegyítékeket használtak eleségül. Összekeverték a hajdinát, kukoricát, zabot, amely méreg drágán volt csak kapható. Erre azután következett a rendkívül szigorú tél, amely megadta a kegyelemdőfést a különben is elcsigázott lakosoknak.*” Sopronban „*közepes bortermő év volt, ... a borban annyi mész volt, hogy az asztalok fehérek voltak. Egy mérő búza ára 4 forint, 12 garas, a hús 6 krajcár, a bor ára változatlan.*” Nemcsak a soproni árlisták ellentmondások (kettő is van belőlük), hanem a dunántúli szárazság – termés reláció megítélése is, ugyanis más források nem említik, valószínű, hogy a lokális szárazság általánosításáról lehet szó.

Missionis S.J., H.F., Arany Sándorné jegyzete., M. Kovács János, Krónika II. 9. (Idézi: Réthly A. 1970. 155–161., Réthly A. 1998. II. 1202.)

³⁶⁹ Gyulai Állami Levéltár 614/1966., Karácsonyi, Békés I. 449. (Idézi: Réthly A. 1970. 177.)

³⁷⁰ Pap, H.M. 1821. I. 139., Vásárhelyi–Bogáts Ij. I.II. 1948. 236., Halmágyi 620., Kis, E.M. Gt. Sz 1905. XII.7., Historia Missionis Alba Regalens S.J. H.F., Milleker, Versec I.148. (Idézi: Réthly A. 1970. 189–190.)

Vágszerdahelyen emlékezetes maradt 1765. május 18-a, „ezen a napon: húsvét (április 7) utáni 6. vasárnapot megelőző szombaton majdnem az egész község leégett. Ezért el is engedték a kárvallottaknak az adót... Azonban 1765-ben terméketlen év sújtott bennünket másokkal együtt, a rideg tél (1765/1766) akadályozta a házépítést, lovaink pedig két hónapja napról napra pusztulnak, mégis az uradalom az adót, a megye a közjárulékot irgalmatlanul követeli. Adóssággal vagyunk teli. Engedjék el az idén is adót.” Országszerte 1765 márciusában (Palóc, Sárköz, Nemesnádudvar) és a nyári hónapokban – július-augusztus – (Veszprém, Selmecbánya, Törökbálint, Körtvélyes, Győr, Sopron) a feljegyzések jégzivatarokról írnak, melyek a szőlőkben, a szántóföldeken, az állatállományban nagy károkat tettek. A villámcsapásoknak emberáldozatai is voltak. Csapadékos, árvizes év volt 1768 is, Nagyszombatban februárban 40 kisebb házat rombolt le a víz. Pozsony vidékén, Pest megyében a Duna rendkívül jeges árveze 1768. márciusában 21 községben 5 embert, 881 szarvasmarhát, 277 lovat, 368 juhot, 2136 sertést sodort el. Összeomlott 557 ház, tönkrement 3824 pozsonyi mérő gabona, 27 méhkas, Kalocsán 239 és Hartán 119 ház. A vármegye a károsultak között 4723 forint 71 krajcárt osztott szét.”³⁷¹

Az 1770-es évek továbbra is csapadéktöbblettel járnak, a hőmérséklet is hűvös, a feljegyzések többsége az állatállományban, az épületekben keletkezett károkat ismerteti. A csapadékos időjárás a legelőket fertőzi meg, nem véletlen, hogy gyakoriak az állatjárványok is. Szarvason (1773) 4062 állat pusztult el, csak 10 forinttal számítva darabját, a veszteség – mint írják – 40 620 forint. Sok juh a Marosba, Körösbe, Tiszába, Berettyóban meg a mocsarakba vagy hófúvásokba fulladt meg. Tótkomlóson (Békés m.) 1773 márciusában vihar és hófergeteg miatt a gazdák közül egyesek 75-80 marhát veszítettek. Szarvason a ménes Komlósig ment el, ahol 400 ló megfulladt a Szárazér patakban.

Kontinensszerte 1774/1775 tele is hideg, a hóolvadások és a tavaszi esők árvizeket okoztak Magyarországon is (Nagyszombat, Vác, Pest, Buda, Érsekújvár). Vácott 1775 februári árvízben, 70 ház dőlt össze, Érsekújváron 8 gyereket mentettek ki. Pozsony megye falvaiban mintegy 70 ház, Óbudán 250 ház, Vízi- és Rácvárosban 200 ház pusztult el a Duna áradása miatt. Pesten az összedőlt külvárosi vályogházak száma 900: „alig 20-30 ház maradt meg.” Helyenként a „Tisza Duna összeérték.” Több helyen drágaságra panaszkodtak. Nagyszombatban pedig „dysenteria” (vérhas) járvány ütött ki.

Kalocsán február végén jegyezték fel, hogy „tíz szerencsétlen év után ebben az évben (1777) végre föllélegezhetünk .. az árvíz félelmétől szabadított meg, ...kimondhatatlan örömet okozott.” Sopronból van értesülésünk a termésről: a tavasz kedvező volt, a nyár meleg, a bor – gabona közepes, takarmány sok lett. Szegeden „ebben az évben (1777) éhínség volt... És 1778-ban 400 halott, s e közben többeket a szobából kiragadának a farkasok.” A verseci feljegyzés szerint „1778. esztendő nagy szűk termést hozott: minek folytán az élelmiszerek rendkívül megdrágultak 1 sinek (2 ½ véka) kukoricáért, amelynek ára 1777-ben 51 krajcár volt, most 1 forint 15 krajcárt fizettek: 1 sinek zab ára, mely az előző évben 30 krajcár volt, most 51 krajcárra emelkedett.” Az 1778. márciusi a viharban, a hidegben (Fehér megyei)

³⁷¹ Fatum.Tata., Korváth– Tóth., Horváth-Tóth, Sziklay, Veszprém, 112., Michel 351., M.O.L. Kamara. E 150., Acta Eccl., H.F., P.Z. 1779. július., Pálóczi Horváth, 289., Zawadowski, I. 38. (Idézi: Réthly A. 1970. 196–227.)

Hantoson Batthyány Tivadarnak 2000, a Lamberg uradalomnak 600 birkája pusztult el. Eszterházy gróf ménese Sárosdon szétszóródott. A szabadban lévő juhok ezrei pusztultak el Győr környékén is a gyapjú ára felment. Magyarországon 1778/1779 tele „nevezetesen száraz, utána a tavasz és nyár; sőt még az ősz is. Miklós naptól (december 6.) fogva Szent György napig (április 24.) se eső, se hó nem esett: kemény fagyokkal járt a tél, az utak úgy poroztak, mint Kánikulában. Gabona kevés, bor jó.” Pozsonyban is januárban mínusz 10-18 fok között ingadozott a hőmérséklet. Tótkomlóson, Szepességben, Komáromban, Esztergomban, Aradon is nagy szárazságról, takarmányhiányról panaszkodnak 1779 májusában: az állatok a „legelőkön döglenek”, az őszi és tavaszi vetés, a szőlők a hidegtől szenvedtek kárt. A Maros, Körös, Tisza több helyen, annyira leapadt, hogy átgázolható. Szarvason is Tessedik nagy szárazságról, széna- és szalmahiányról tesz említést. Lőcsén viszont azt jegyzik fel, hogy az „idén (1779) leírhatatlan mennyiségű gyümölcs termett, annyira, hogy a fák letörtek alattuk. A gabonafélék termése oly bő volt, hogy a csűrökben már el sem tudták helyezni.”

A kecskeméti feljegyzésben 1779/1780 tele tartós, „március végén sem látszott a csira”, 1780 márciusában kelt feljegyzés már nagy hiányról számol be: „amely szükség Báts – Vármegyében nyomorgatja, az már más szomszéd Tisza-melyéki Vármegyékben is tapasztaltatik. Szeged: A gabona igen szűk, úgy hogy az emberek nagy szorultságban vagynak. Horgos: Kárász Miklós a szegénységnek éhelhaláshoz közelítő állapotját látván 600 köből búzát osztott ki az új fejében. Csongrád megye: az marhák és lovak százanként döglének, a takarmány nem léte miatt, úgy hogy a bár hová megyen az ember, mindenütt nagy panaszkodás hallatik.” Sopronban „ebben az évben (1780) minden szépen mutatkozott, borban, gabonában egyaránt. Azonban június 6-án a jégzivatar a szőlőkertekben és földeken nagy pusztítást okozott. Sok gabonát le kellett aratni, s a szőlőkben csak ujjnyi hosszú hajtások maradtak.” Pécsváradon is azt jegyzik fel 1780 októberében, hogy a „szüret ezen a tájon, úgy mint Tótországban (Szerémség) és Temesvár vidékén, az idén bőséges volt. Szőlő elég volt, de a leve a szüntelen esőzés és hűvös idő miatt, mely csaknem egész nyáron tartott vala, korántsem ér a tavalyihoz. Ugyanis, a múlt esztendőben (1779) mely sokkal melegebb és szárazabb volt, igen jó borokat adott...(…) Az idegen vendégek az Újlaki, Karlovitzi s az egyéb ide való tavalyi borokat a Tokajitól alig tudták megkülönböztetni.”³⁷²

A kontinensen a század utolsó két évtizedében a kis jégkorszak éghajlatára átmenetileg módosító hatással az 1783. júniusban izlandi Laki vulkán kitörése volt. Északnyugat-Európában, mint utaltunk rá, 1783 nyara forró volt, 1784-ben pedig az árvizek gyakoriak. Magyarországon a vulkánkitörés hatása, legalábbis a feljegyzések alapján, a napfolttevékenység gyengülésében volt megfigyelhető: Budán 1783. június 23-tól „kezdve a hónap végéig (június 30.) a légköri párásság ködszerűen (vulkáni száraz köd) és igen sűrűn terjedt el felettünk – Igen erős köd vala.” A július 2-i budai feljegyzés pedig, mintha kapcsolatot látott volna a vulkáni köd és a folyó áradása között: „Ezen gyönyörűséges tájék mintegy 12

³⁷² Palugyay, III. 283., Tessedik, Szarvas, 55, 62., Pap, 395., Magdics, 128., Kivonat Palma Ferenc 1777 március 10-én „Pray Györgynek írt leveléből”, Milleker, Versec. I. 169., Károly, Fejér m, IV. 419., Pap, H., I. 1822. 391., P.Z. 1785. január 23, június 12, szeptember 22., Ifj. Bagi. 23., M. H. 1822. március 18., Bruckner, M. H. 1821. november 29. (Idézi: Réthly A. 1970. 231–274.)

naptól fogva oly sűrű köddel bé vagyon fedezve, mellyen napnak sugári nagy nehezen hatolnak által. Több helyekről is hasonló dolog íratatik. A Duna egynehány napoktól fogva igen megáradt volt, és több helyen szerencsétlenek voltak a hajózók és egynehány napig meg is kellett szünni a hajózásnak.”

A pásztói tudósításban is június-július hava „igen meleg volt és nappal nem teljesen világos u.n. fél setét, s a levegő oly sűrű, hogy szabad szemmel bátran be lehetett nézni a Napba. A Mátrát alig lehetett látni. A legöregebb emberek sem emlékeznek ilyenre.” Szomotoron (Zemplén m.) a „sokáig tartó hévség után sok és ártalmas mennykőhullások vagynak” – írják az 1783. júliusi bejegyzésben. Győrben az augusztusban kelt lakonikus feljegyzés szerint „rendkívül gazdag aratás: búza, rozs és zabban, Moson-, Győr-, Komárom-, Pest megyékben.” Pozsonyban szeptemberben „áldásos szüret,” „bőséges termés.” Tokaj Hegyalján (október) „sok szőlő termett, igen zamatos, olajos és gyantás sűrű aszúborot adtak. Az ez évi aszúbor ára az évek folyamán mind emelkedett.” Szepességben nagy volt a burgonyatermés, „vékáját 5-6 garasért adták, más években 24 garas körül volt. Temesváron a szeptemberi híradás: „Nagy és jó gyümölcstermés, de a legtöbb embernél a gyümölcs evése után láz lépett fel. Itt is a ködös nyárt okolják ezért.”

Felső-Magyarországon az 1785. márciusi feljegyzésben megemlítik, hogy az angol dohánykereskedők húsvétkor szánon indultak Lipcsébe a jubileumi vásárra, de a kései tél miatt visszafordultak: távolmaradásuk miatt a dohány ára felment. Máramarosban az 1785. decemberi beszámoló szerint, „semmi sem termett”, a búza, rozs ára annyira megrágult, hogy „helyenként éhínség állott elő, több faluban már csak 3-4 ház volt kenyérrel ellátva, legtöbbször sem kenyerük, sem burgonyájuk” nem volt.– „16 750 embernél több meghalt éhen.” A Szepességben (március) postajáratok késéséről tájékoztatnak: 1-7 órai utat 24 óra alatt tesznek meg. A szatmárnémeti áprilisi bejegyzés szerint, a hideg miatt 200 szarvasmarha pusztult el. Nagyváradon ápriliséig tartott a tél, a takarmány elfogyott, a marhák éhen veszttek, a házak fedelén lévő szalmával, zsúppal, náddal etették az állatokat. Aradon is áprilisban takarmányínség miatt a lopások elszaporodásáról panaszkodtak, valamint arról, hogy malmokat (1785. május) sodort el „század vihara.” A nagyváradi tudósítás beszámol (1786. július 12- 18.) II. József látogatásáról: esős idő volt, megtekintette az Ispotályt, bő alamizsnát osztott.

Munkácson (1787. augusztus) „az éhínség nagyobb mint a múlt évben volt. Ui. tavalgy csak néhány Tiszán inneni megyében volt rossz termés, de az idén a Tiszán túl is kevés termett.” Temesvár és vidékén 1787 augusztusában pedig a nagy drágaságra panaszkodtak. Ennek oka, mint magyarázzák, nem az áruhiány, hanem a „mindinkább elszaporodó lakosságtól nagyon sok gabonát visznek ki Erdélybe. (A múlt évi rossz termés igen nyomasztó helyzetet teremtet).”

Országszerte „nagy hidegek voltak” (1788/1789 telén): „ebben a hónapban (februárban) még csak Posonyból sem érkezett Bétsbe Dilizsantz (gyorskocsi), a posták 3-4 napig kimaradtak, a hideg és áradások miatt, ezért ha az olvasók reklamálnának, az „idővel pereljenek”, sok helyen (1789) a hó alatt kiveszett a vetés. Sopronban is az évi számvetés arra panaszodik, a hosszú télen a szőlőtőkék egy része kifagyott, áprilisban is hideg járta, ősszel esős idő volt, a szőlőbogyók megrohadtak, közepes, bor- és gabonatermés volt. A kevés bor azonban „jól

sikerült, akója eleintén 20-25 forint, később 40 forint felett járt.” Szarvason Tessedik Sámuel elégtétellel jegyzi fel, hogy „ezen és következő 1790, 1791 és 1794 években a lóhere-mag évente kétszer ért meg, ami föld művelésének legmagasabb fokát cáfolhatatlanul bizonyítja.”

Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyékben (1790): „Ezen időben a mérés (földmérés) bejövetele után ezen nemes Unghvár vmben és az ország vég között, de kivált Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyékben nagy szükség volt: a szegénység gyökerekből, kukorica csutkákból és fűrészporból is kénytelenített magának kenyeret készíteni, az mely miatt néhol is, de rossz kényértől kapott dagadás miatt is igen sokan meghaltak, kiváltképpen az hegyekben az oroszságok (rutének) között. Az egész Alföldön is nagy szükség volt mind az élet, mind pedig a takarmány dolgában, az nagy szárazság miatt, úgy hogy az alföldről ezekbe a felsőbb és szűkebb határu vármegyékbe jöttek fel sokan nyomtatni és egyéb munkára vagy koldulni is, sokan pedig életet venni. Az gabona köbli felment 12 váltó forintokra, egy szekér széna 15 forintra. Ez a szükség egynéhány esztendeig egymásután így ment, hol nagyobb, hol kisebb mértékben, hanem öfelsege (II. József) megértvén ezen nagy szükségét, életet szedetett be pénzen a magazinumokba (raktárakba) és úgy osztotta hitelre, bizonyos és igen tűrhető áron a szegényebb rendűeknek. Sok helyen az nemesi renden valók is vettek magoknak ilyen életet, mivel 1789 esztendőben az Alföldön ki sem költ a vetés a nagy szárazság miatt. A száraz időben égések történtek: ebben a vmben (Ung), Nagykapos és Csepely majdnem egész templomaival együtt megégett. Palócson sok ház, Bátya majdnem egészen, Mátyócson házak, Jenkén sok házak, Nagymihály is ekkor éget meg nagyrészt stb.” Tokaj- Hegyalján, mivel igen meleg esztendő volt, megengedték, hogy korábban szüreteljenek, nehogy a szőlőszemek teljesen megszáradjanak.³⁷³

Magyarországon 1790-ben országszerte szárazság volt, széna, gabona „majd semmi sem termett, tavaszi vetés gazos.” Szolnokon a „nép nád beléből (bengyele, sás) készült kenyeret evett, valamint döglött állatok húsát, ... ebből betegségek támadtak, sokan elhaltak. Nagy sereg özönlött naponta a zárda ajtaja elé, ebéd idején 300-nál is többen voltak, kik kenyérben, vagy ételmaradványokban részesültek.” Csongrádon az éhínség idején, a város lakói a Helytartó Tanácshoz küldtek egy „nádgyökérből és árpalisztból készült kenyeret.” A Tiszán, Dunán „alig fognak halat.” Nógrádban 1790 februárjában „a szegénység marháját levágja és füstre teszi, lovát elcsapja a havas mezőkre, mert nincs takarmánya.” Egerben, Miskolcon 1790-ben aratás előtt szintén éhínséget jegyeztek fel: a területben márciusban lóhússal élnek, a „faluk kenyér nélkül vannak,” a marhák mind „eldöglöttek,” helységenként 100-300 marha pusztult el, nyáron viszont jó termés lett.

Az országban a gördülő meteorológiai szárazság kezdő éve 1790 (Belső-Szolnok, Kassa, Jászberény, Debrecen, Sopron, Gyula, Borsod, Lócse, Bereg, Füzesgyarmat), amely 1794–1795-ben „hágott a csúcsra.” Pontosan nem ismerjük a következményeit. Versecen himlőjárványban 1794-ben, a római katolikus plébánia 3000 híve közül 200 halt meg. A következő év, 1795 januárjában szintén Versecen verekedések voltak a kenyérért. Szarvason 1795 telén

³⁷³ Pap, I. 1821. 139., Buda, Csillagvizsgáló. R., M. H. 1790. júl. 12., P. Z. 1783. úl. 30., Évkönyv. 89., Schams, I. 95., P. Z. 1783. szept. 24., P. Z. 1786. jan. 11., H. M. 1822. I. 397., P. Z. 1787. aug. 18., P. Z. 1787. aug. 15., Pap. H. M. 1822. I. 139., Tessedik, Szarvas. 74. Pálóczi– Horváth, 294., Mohl– Lasz gallner, 156. (Idézi: Réthly A. 1970. 139– 368.)

nagy a takarmányínség, a marhákat messze vidékre, mocsarakba hajtották, „*ott drága pénzen sással etették, némely tanyán rakásokban voltak az állatok hullái.*” Emiatt a „*csontvázra fogyott emberek húzták a szánokat.*” A Szepességekben 1795. márciusi feljegyzésben szintén élelemhiányra, drágaságra és az inség beköszöntésére panaszkodtak. Hasonlóan drágaság volt Temesváron, az egész Délvidéken az 1795 áprilisi jelentés szerint. Debrecenben 1795. áprilisában sok koldusról írnak, akik „*nem egy szelet, hanem csak falat kenyeret kérnek.*” A malmok leálltak: „*lovaink a rossz teletetés miatt alkalmatlanok a szárazmalom vonására.*” Pest megyében is drágaságra panaszkodtak, Borsodban pedig a júniusi tudósítás éhínségről számolt be, „*20-30 kenyérkérő áll ajtaink előtt,*” kevés a pénz is, „*az éhínség hasznosabb volt mint a bőség, mert azóta kevesebb beteg lett, sőt semmi ragályos betegség nem lett.*”

Az 1790-es évek végén, 1798/1799 tele hideg, azonban egyenletlen a megoszlása, mint azt a műszeres mérések elterjedése szolgáltatja adatok mutatják.³⁷⁴ Veszprém 1799 január 1-jén mínusz 13 Celsius fok, január 18-án mínusz 16 Celsius fok, Pesten ugyanazonokon a napokon, mínusz 11-12, illetve mínusz 18-19 Celsius fokot mértek. Ungváron 1799. február 17-én a hőmérséklet mínusz 21,2, sőt mínusz 25 Celsius fok is volt, amely székellyöldi telekhez hasonló. Szegeden nagy hóval járt a hideg, gyakoriak voltak a kiéhezett farkasok támadásai: 1799 januárjában „*egy Törökkanizsa felé menő asszonyt szétmarcangoltak és felfaltak.*” A Duna jegén Pesten korcsolyáztak. Februárban már helyenként olvadt a hó (Pozsony, Buda, Karlóca, Bánság), márciusban pedig a Duna jégzajlásáról tudósítanak. Áprilisban Szepes –, Abaúj –, Zemplén megyékben a nagy hó miatt megszűnt a helységek között a közlekedés. Más helyeken zivatarok, esők voltak (Sárospatak, Verbec, Pest.) Júniusban „*emberemlékezet óta nem volt ilyen zivatar*” (Gyöngyös, Futak, Bács m.), nemcsak június-július esős, hanem az augusztus is (Pozsony, Sárospatak, Bereg, Makó, Zimony). Mint írják (1799. decemberben), Szatmár megyében „*aratástól fogva szüntelenül tart az eső.*” December hideg (Pest-Buda, Pozsony, Bártfa, Pancsova). Sopronban, annak ellenére, hogy ápriliséig a szabadban nem lehetett dolgozni, mégis jól sikerült búza- és bortermést jegyeztek 1799-ben: „*a hadseregnek több ezer mérőt szállítottak,*” a gabona ára az aratás után felment, hasonlóan a bor is drága lett.³⁷⁵

A századforduló (1799/1800) Debrecenben, Budán, Szabadkán nagy havazásokkal és szelekkel köszöntött be. A tavasz kései, március-április hűvös-hideg, esős. Viszont a nyár július-augusztus száraz (Zimony, Bártfa): „*mintegy 2 hónapja tart az aszály, majdnem kiszáradtak a kutjaink.*” Az ősz is szeszélyes, október elejétől ködös idők jártak (Veszprém), Tállyán pedig (novemberben) arról tudósítanak, hogy „*évek óta nem volt olyan szüretünk, mint az idei. Mindenfelől jöttek a borfelvásárlók és alkudozás nélkül hordócska mustért 13-20 forintot fizettek.*” Sopronban is a tél hosszú, kora nyári esőzések voltak, sok bor termett, mégis drága volt.³⁷⁶

³⁷⁴ Réthly A. 1970. 14–15.

³⁷⁵ Bolgár, 22., N.C. 1799. jan. 22, 24, 10, 29, febr. 2, 16, márc. 5, 2, júni. 13-15., P. Z. 1800. febr. 8, 22, 15, márc. 3-13, 14, 12, 8, júli. 21, 28, aug. 6, 23., Zawadowski, I. 30. (Idézi: Réthly A. 1970. 451–461.)

³⁷⁶ Pap, 1821. 401., Hortobágy, 1863. júl., 19., Hadi, IV. 325., Gacsári, B. R. 153. Milleker, Versec, I. 223., Tessedik, Szarvasi, 78., P. Z. 1800. ápr. 14., Benkő S., M. K.: 1800. jún. 12., Bolgár, 22., N.C. 1799. jan. 22., febr. 2., M.K. 1800. márc. 15., M.K. 1799. dec. 31., Bruckner, (Idézi: Réthly A. 1970. 372–378, 401–466.)

A 18. században, mint többször utaltunk rá, a termés alakulását nagyban befolyásolták az évközi hőmérséklet és csapadékmennyiség változásai. A száraz, aszályos nyarak többsége meteorológiai jellegű (1716, 1717, 1718, 1719, 1726, 1753, 1758, 1790, 1794) és többnyire a lokális élelemháztartásokban váltott ki zavarokat, rendszerint a tavaszi hónapokban és közvetlen aratás előtt. A hidrológiai aszályok (1728, 1779) közül az 1728-as nyári *vélhetően országos volt, és helyenként (Alföld, Bánság, Szepesség) éhínséget idézett elő. A század folyamán nagyságrendileg is két erős aszályos évvel* (1726, 1758) számolhatunk: mindkettő országos éhínséggel járt, főleg az 1726. évnek az utóhatása volt az, ami 1727 telén éhínséget váltott ki az országban. A kisebb, lokális éhínségek (1777, 1778, 1780, 1785, 1787, 1790, 1795) közül, az ismert demográfiai veszteségek (kb. 16 ezer Máramaros 1785, kb. 400 Szeged 1778)- es alapján, főleg a téli, *Máramaros megyei, valamint a 1778-as szegedi, és 1790- es évi* (Máramaros, Szepesség, Alföld, délvidéki) váltott ki traumatikus helyzeteket. A többlet csapadékmennyiséggel és májusi – június évközi fagyokkal járó évek (1721, 1731, 1740, 1775, 1789, 1799) a rossz termés kiváltói, viszont több esetben (Sopron, Debrecen 1731) jó terméssel is járhatott. Az izlandi vulkánkitörés– úgy tűnik nálunk is, akárcsak Franciaországban – *két változatban fejtett ki hatást*: átlagon felüli hőség (Zemplén) és áradás (Buda), ugyanakkor bő terméssel járó év is volt (Győr, Pozsony, Tokaj) vidékén. A 18. században, láthatóan az évközi meteorológiai ingadozások ellenére, ha szétszórtan is, de egy sor bő hozamokkal járó évek is voltak (1718 Szepesség, 1726 Sopron vidéke, 1731, 1780, 1783). A 18. századi magyarországi *búza- és bortermés mennyisége/minősége mellett, egyre gyakorabban történik említés a kerti vetemények (zöldségfélék), a gyümölcsösök, az új növények (burgonya, karfiol) termésének alakulásáról.* A 18. század a korábbi századok fejleményeivel párhuzamba állítva, annyiban más, hogy az ország már nem hadszíntér, a hiány, az ínség, éhínség kiváltói inkább a meteorológiai és hidrometeorológiai tényezők, a népességvesztést illetően pedig az alultápláltsággal járó betegségek, a járványok (pestis, himlő), és nem utolsósorban a Habsburgok balkáni, illetve franciák elleni háborúi.

„SOK FALUK SZÉJJEL BUJDOSTAK...”

A Maunder-minimumot követő időszakban, vagyis 1715 után a század végéig *Erdély* éghajlat-termés relációban egy sor kistérségi, táji változatot mutat továbbra is, és ebből adódóan szinte követhetetlen. Az létfenntartást veszélyeztető korábbi antropogén tényezők közül a hatalmi játszmákat kísérő fegyveres konfliktusok megszűntek, viszont a lakosság hétköznapijait sanyargató új formák jelennek meg: a katonaság elszállásolása, a mértéktelen adóztatás, s a mindent tudó és mindenbe beavatkozó életidegen Habsburg – képződmény bürokráciája. Az éghajlat fluktuációja mellett a század folyamán a feljegyzések figyelmét főleg az epidémiái, biológiai tényezők kötik le. A század agrárbiológiai jelensége– főleg a száraz, meleg nyári évszakokban– a sorozatos, ismétlődő sáskajárások, amelyek időnként összeadódtak a pestisjárványokkal, s az évszakok időjárásának szélsőséges fordulatai kiváltotta elemi csapásokkal.

A század első felében három (1709, 1717–1719, 1738–1742), katasztrófaközelit helyzet alakult ki Erdélyben, melyek részben és egészében a kontinentális, illetve közelebbről a magyarországi és balkáni (pandémiás, háborús) fejleményekkel párhuzamosak.

A kontinensszerte kemény, zord telet (1709) Erdélyben egyrészt a Barcaságra utaló példa említi: „*az év kezdetén olyan hideg volt, hogy sok ember, állat és fa megfagyott, és a vizek fené-
kig befagytak.*” Másrészt Cserei Mihály, aki feljegyezte, hogy „*nagy hideg időben*” (február) szállították Csanádra Bánfi Dénest, aki himlős lett.³⁷⁷ Az éghajlatra utaló források szükséztudás-
ga valószínűleg azzal is indokolható, hogy az 1709-ben Moldovából behurcolt pestis pusztító
volta köti le a krónikások figyelmét. A járvány kisebb nagyobb megszakításokkal 1720-ig tar-
tott, és szétszórtan, különböző intenzitással pusztított mintegy tíz évig Erdélyben és Magyar-
országon. Súlyosbította a helyzetet Erdélyben a pestises években, a gördülő hidrológiai aszály
(1717–1719), amely országos éhínséget idézett elő. Az elhúzódo katasztrófaközelit helyzethez
még hozzáadódott az adóztatás, a kvártélyozás, s a balkáni háború.

A szárazságot, aszályt megelőző évben, 1716-ban egy összegző rövid brassói feljegyzés
arról tudósít, hogy a majdnem egész nyáron át tartó nagy árvizek sok kárt okoztak. Apor Pé-
ter Synopsisában is az olvasható, hogy „*nyáron és tavasszal (1716) alig két hónapig tartott a
meleg. Tavasszal az északi, nyáron pedig a nyugati szelek minden termény fejlődését annyira
hátráltatták, hogy azok növekedésében négy héttel visszamaradtak. Vetemény és gyümölcs
nem érett be, és az őszi korai fagyok miatt éretlen maradt fürtök olyan rossz bort adtak,
hogy azt inkább ecetnek nevezheted volna. Ilyen rendkívüli időjárásról, mint amilyen az ide-
(1716) volt, a történelemben sem olvashattunk.*”

A hidrológiai aszály/szárazság átmenő kezdete a forrásokban nem egyértelmű, viszont
jellemzőinek megítélése azonos. Köleséri Keresér országos helyzetjelentése a közvetlen
előzményeket és végkifejletét írta le: „*alig múlt el az 1717 évi rossz ősz, követte a hideg
szeles tél, esőtlen tavasz, száraz meleg nyár. A szelek a felhőket elűzték, nap-nap után majd-
nem fullasztó és rothasztó, pusztító hőség. Április a kánikulához hasonló: hihetetlen száraz-
ság mindenfelé, a fű nem kelt ki, az őszi vetés sem: a juhok éhségüket a fák kérgével csillapít-
ják: a föld kiszáradt, sem az eke, sem az ekevas nem állja: a fák szélteben kiszáradtak: a földi
és kerti veteményekben teljes a hiány: a gabona szemek kiégtek, a kalászosok szárain veres fejjű
apró férgek ülnek, mint a sajtkukacok. A szőlők rendkívüli fejlődése reményteljes volt, azon-
ban a megperzselt fürtök elszáradva lehullottak, vagy mint a kései sugaraktól érlelt szőlő,
megaszalódtak. Források, patakok kiszáradtak, a Maros is mellékfolyóitól nem táplálva foly-
dogált, s a hajók zátonyként meredeztek: mocsaras helyeken még ásóval is alig találtak ned-
vességet...*” Más jelentések szerint, a föld „*két kézfej*” szélességen megrepedezett, a víz- és
fűhiány miatt az állatokat Nagyvárad s a Tisza felé, és más „*nedves vidékek*” felé hajtották.³⁷⁸

A háromszéki és csíkszéki feljegyzések viszont az aszály kezdetét 1717- től számították,
amikor az „*erős aszályos nyárban a fák kiégtek.*” Apor Péter is említi, hogy már „*1717-ben
irtózatoss éhség dúlt a szék (Háromszék) területén, ami nem csak arra adott okot, hogy az*

³⁷⁷ 10. Bielz, 58., Cserei, M. Hist. 436. (Idézi: Réthly A. 1970. 47, 51.)

³⁷⁸ Köleséri Keresér jelentése 1718. Apor, P. Synopsis. (Idézi: Réthly A. 1970. 73–74.)

erősebbek elszedtek, amit lehetett a gyengéktől, hanem arra is, hogy az emberek nemcsak fagyökér, rügy stb. hanem ló- és emberhússal is táplálkoztak.”

Részletesebb leírását a gördülő hidrológiai aszály/szárazság (1717–1719) előidézte a katasztrófafahelyzetnek „Rövid és valódi elbeszélése a három év alatti Csiki szomorú eseményeknek” című beszámoló tartalmazza: az „1717-dik évnek Május 15- kétől 1719- nek Szeptembere 2-káig merőben akkora szárazság volt, hogy csak egyszer is a föld termények természettségére nézve meg nem ázott, a földön annyira kiszáradtak a füvek gyökerei úgy a fáké és nádaké is, hogy ahol meggyúlt azok lassan égtek a földben egy öl mélységre is füstölögve, némely helyeken egy esztendeig s tovább is szünet nélkül, a tavak, kutak kisebb folyók főképpen kiapadtak, hogy egy csepp vizet sem lehetett kapni bennük. Csikban nem olyan kegyetlenül, de Erdélyben némely részein mint a Mezőségben közönségesen mind az emberek, mind a barmok szomjúságaitól üldöztetve szülőtte földjeiket elhagyni, hogy a szomjúság őket el ne pusztítsa máshova költözni kényszerültek, szemmel láttam, olyan tavakban, melyek gyermekkoromban mélyek voltak, becses halakkal bővelkedtek, fél mérföldre hosszabbra is terjedtek, 1720-ik márciusában egy csepp vizet nem lehetett találni. Ezekről természetesen következett, hogy minden őszi és tavaszi vetések, - melyek táplálják az emberi nemet – úgy a gyümölcsfák is teljességgel semmit nem termettek.”

Székelyföldön valószínű Csíkszék kivételével, ahol nem volt olyan „kegyetlen” a hidrológiai aszály, Háromszéken és országosan nemcsak 1717-ben, hanem 1718-ban is katasztrófafahelyzet volt: „1718-ban – 1603-tól fogva hallatlan – akkora éhség lett a mi Hazánkban, hogy az éhségtől kényszerítette némely erősebbek erőszakkal csoportosan gabonát s más eséseket tulajdonosaiktól elraboltak és elprédáltak, hárs, bükk, cserfák hajait, a két utóbinak makkjait stb., különböző gyökereket, nádat meg szalmát, polyvát is egyben roncsova, és pogácsa vagy kenyér formára: megsütve enni kénytelenek voltak. A megdöglött lovaknak, kutyáknak testeit, sőt Háromszéken Osdola faluban az éhség miatt megholt gyermekek elszáradt húsait ették némelyek: szóval akkora éhség volt, hogy némely falvakban annyian holtak el éhség, mind pestis miatt, ... s az éhségtől úgy elharapódzott a pestis.”³⁷⁹

Úgy tűnik, hogy az évközi időjárás – változások sem törték meg a szárazságot. A szász források 1718 március elején viharos időjárást említenek, amit a hónap végétől meleg száraz idő követett. Brassóban áprilisban szárazságra panaszkodtak, a patakok, folyó elapadtak, májusban pedig az aszály állandósulásáról írtak. A június feljegyzésekben már az szerepelt, hogy az állandó napsütés, „3 hónapja” tart, a „levegő sárga volt, s a napsugarak mintha egy sárga üvegen át jöttek volna.” Henning 9 hónapig tartó aszályt említ 1718-ban, amikor egy csepp eső sem volt, a népek széjjelbujdostak. A szász forrásokban az (1718) évközi változás leírása mellett, Brassó, Szeben, Medgyes piacainak árait, s az elhalálozásokat említik: „egy negyed köből gabona 2, egy köből 4 forint, egy hordó bor (40 akós) ára 90-100 forintba került. Egy pint ára 65 dénár volt, ..némely falvakban annyian holtak el éhség, mint pestis miatt,” amely „sok helyeken szörnyűkép uralkodik.”³⁸⁰

³⁷⁹ Quellen, Barssó.IV. 90., Apor P. Synopsis XI. 160, 158., Benkő, K. Csík, 87. (Idézi: Réthly A. 1970. 76, 71.)

³⁸⁰ Sammlung 1718.764., Quellen. Brassó. VI. 82., 17. Bielz 59, Quartalschrift. III. 1793. 121. Tartlauer Chronik. Quellen. IV. 69. (Idézi: Réthly A. 1970. 75–79.)

A szász, székely források alapján, úgy tűnik, az elhúzódó aszály s annak járulékos következménye az éhínség Erdély tájegységeit különböző mértékben sújtotta: a szász források szerint (1718) „*elég bor lett.*” A magasabban fekvő, hegyvidéki Csíkszékét – szemben az alacsonyabban fekvő, jó acélos búzatermő háromszéki medencével – viszonylag gyengébben érintette. A gördülő (több éven át tartó) hidrológiai aszály helyszíneinek kirívó példái a Mezőség, Székelyföldön pedig Háromszék, ugyanakkor a Mezőség melletti Marosszék, a Csíkszékkel szomszédos Udvarhelyszék nincs említve. Noha az éhínség nagyságrendjét térben országosnak („*mi Hazánkban*”) ítélték, és az 1603. évihez hasonlították, amit a Habsburgok idéztek elő, s az erdélyiek emlékezetében, mint láttuk, természeti csapással volt egyenértékű.

Erdélyben az említett térségekben a szárazság, aszály következményeinek csúcs éve 1718, ugyanis a hivatkozásokból az derül ki, hogy 1717 őszén még itt – ott vetettek földeken, viszont 1718-ban már lehetetlen volt a földek megművelése. Így történhetett meg, hogy „*leginkább az 1717-dik évben a földben vetett őszi mag szárazban lappangva, mintha csak egy jól bezárt ládában tartatódott volna egész (1718) esztendeig állott, annak utána csirázni kezdett és 1719-ben reménytelenül akkora gabona termés lett, hogy a mi földünkön a Történetben is ehhez hasonlót nem olvashatni.*” Benkő Károlyank a csíkoszmási esetleírása, jó példa a természet pusztító és öngyógyító munkájára.

A katasztrofális évek szász, székely reprezentációit némileg árnyalják Czegei Vass László a Mezőségen történekről, 1712–1738 között vezetett naplójának feljegyzései: 1717. január 17-én a „*felestökom (reggeli) után Méhesről megindultam, délután érkeztem haza Czegebe. Ezen utamban oly hideget szenvedtem, hogy irtóztatokat*”, vagyis 1717 tele hideg volt. A kisteknősi szőlőjében, az 1717 októberi bejegyzése szerint, „*nem lévén több circiter 26 veder boromnál, az holott máskor három szásznál is több borom lett.*” Egy másik szőlőjében, ahol máskor ezer veder bort is szüretelt, most csak 56 vederrel lett. Szintén 1717. októberében: az év mérlegét Erdélyre általánosítva, jegyezte fel: „*ezen elmúlt 1717 esztendő szűk esztendő volt, mind gabona, mind pedig bor dolgából: háborúságos idő és esztendő is volt. Gabonának szüksége az felettébb való szárazság miatt volt, mivel egész ősziig semmi eső nem lévén, az gabona igen vékonyan költ és nőtt, néhol pedig az mi kevés lőtt is, az pogányság elégette s pusztította. Bor pedig az országban szerteséjjel igen szűken lőtt, ugyanannyira, hogy még eleinte is az bornak három és negyedfél sustákon adtam el, mivel az tavalyi sovány és hideg esztendő miatt az fája az szőlőnek meg nem érhetvén, gyümölcsöt nem hozhatott. Egészségtelen is kezdett volt utoljára lenni, mivel őszi kezdve sokan kezdtek volt betegeskedni, sőt halni is, sőt az döghalál is némely részében az országnak erősen kezdett grassálni.*”

Czegei Vass leírásából az derül ki, hogy 1717-ben – legalább is a Mezőségen – nem volt teljesen terméketlen az esztendő, ha szűken is, de volt valamennyi termés búzából-borból, hasonlóan 1718-ban is. „*Ezen 1718 esztendő gabona iránt igen – igen, bor iránt pediglen közép szerént való szűk esztendő volt, mivel egész tavasztól fogva késő ősziig háromszor eső alig volt, mely miatt oly szárazság lőtt, hogy még az história is egynéhány seculumtól (századtól) fogva oly nagy szárazságot nem említ. Az állatitató tavak kiszáradtak, sok falu a harmadik negyedik falu határában hajtotta a marhákat itatni és magoknak is vizet hordani*”, ... a jó fűtermő hegyek hasonlatosak voltak a kősziklához kopárságuk miatt, a közönséges búza vékaja egy német forint volt, sok helyen galagonyából, labodából süttöttek kenyeret. Egészségtelen

esztendő volt, mivel őszvégén a pestis Háromszéken és Magyarország felé való székekben is, úgy mezőségen is imitt amott derekasan grassálni kezdett.”

Czegei Vass László naplóbejegyzésében (1719) a székelyföldi helyzet miatt aggódik, mivel ott továbbra is még mindig nagy a szűkösség, „sok szegény ember” gyökerekkel táplálkozik, mások a kukorica torzsáját őrlik meg, sokan állataikat Oláhországba hajtották, és a „drágaság Konstantinápolyig terjedt.” Apor viszont 1719-ben, az aratás követően eléggé felemásan ítélte meg a helyzetet: a búza köblét 7-8, a tiszta őszi búza köblét 4-5 forinton vásárolták fel, „*annak ellenére, hogy a jobbágyok csupán erre a táplálékra voltak reáutalva.*”.. „*Ez az év egyébként termékeny év*”, mégis Erdély szerte 1719-ben a „*drágaság fokozódott s egy köből búza ára (év végére) 6 forint lett. Az emberek mint az árnyék jártak-keltek, míg végül eltikkadva összeestek. A szegények ebben az időben nem kenyeret ettek, hanem csak héját, valamint korpát, amit szárított bogyókkal és vad cserjékkel összekeverték és megették.*” Apor általánosító soraiból nem derül ki, hogy a leírt helyzet területileg hol volt, Háromszéken, vagy éppen csak összegezte az előző évek aktuális erdélyi fejleményeiről hallottakat, ugyanis 1720-ban is csak azt jegyzi meg, hogy „*végre megszűnt a pestisjárvány, idestova egy évtizede tartott.*” A fordulat évét a brassói feljegyzés is 1720-ban jelöli meg: „*a parasztok boldogak voltak, ha egy köből gabonát 60 dénárért tudtak eladni, a többi termés még sokkal olcsóbb volt.*”³⁸¹

Magyarországon is, mint láttuk, 1718–1719-ban szétszórta lokális szárazságról, aszályról, szűk termésről, élelemhiányról szóltak a tudósítások, azonban az erdélyihez hasonló válságos helyzetre nem utalnak a források. A három évig elhúzódó gördülő hidrológiai aszály-éhínség Erdélyben is egyetlen megoszlású volt egyazon régióban, Székelyföldön is. Háromszéken, Csíkszékben, Mezőségen (vármegyék) 1717-ben jelentkezett és 1719-ig tartott, 1718-ban járt csúcsra. A vízhiány a vegetáció (természeti és kultúrnövények) egész vertikumát sújtotta. A szász (Bielz), székely (Apor) források, Czegei Vass naplója, a piacok működése (az árak alakulása), az élelempótló növények (bogyók, galagonya, laboda, cserjék, korpa stb.) használata arra utal, hogy elérhetőségük mértékében, hegyvidéken (Csíkszék) inkább, mint a mélyebb fekvésű területeken (Háromszék, Mezőség), némi remény volt a túléléshez. A katasztrófaközel helyezettől eltekintve, a létfenntartásban a nehézségek mindig abból adódtak, hogy az élelemléltartások tartalékkészletei rendszerint aratástól aratásig voltak úgy- ahogyan elegendők, s az éghajlat legkisebb, főleg évközi változásai is zavart idéztek elő a családi háztartásokban. A tartalékképzésnek a másik aspektusa, a művelt területek mérete és szétszórtsága, amelyet Czegei Vass, Apor leírásai jeleztek. Birtokaik a székek, illetve a vármegyék különböző, a gabona- és szőlőtermesztés számára kedvezőbb talaj- és mikro-klimatikus környezetében szétszórta feküdtek. És mivel az aszály egyenletlenül érintette Erdély régióit, tájegységeit, így nemcsak nekik, hanem státustársaiknak is nagyobb esélyük volt arra, hogy földjeik terményeinek ingadozó hozamai kiegyenlítődjenek, és tartalékokat tudjanak felhalmozni. A birtokos nemesség esetében tehát az Erdély vármegyéiben az idők folyamán különböző úton-módon szerzett, szétszórta, főleg

³⁸¹ Sammlung, 1719. 137, 1506., Apor Synopsis. XI. 161., 10. Bielz 59., Queullen, Brassó. VI. 82., Quartalschrift. III. 1793. 121., L.K. 1726., Pap, I. 1821. 387., Spangár, 97, 98., Baróti, Pótf. 127., Orbán, IV. 116., Baróti, I. 60., II. 57., Aporné levele urához II. 82., Acsády, 460., (Idézi: Réthly A. 1970. 73–88.)

oláh jobbágyok telepítésével művelt földjeik, természeti csapások idején, védelmet nyújtottak számukra. Például Czegei Vass (1723) naplójában is utal erre: „végeztem a hordatását kevés gabonámnak, az mely is a tavaszi szárazság miatt igen kevés lőtt, úgymint búza 903 kalongya, árpa 141, rozs 34, tota summa 1078. Kevés lévén hamar behordattam.” Ha kevés is volt a termés, sok helyről a kevésből is több tartalékokat halmozhattak fel, mint a mostohább, búza főleg szőlőtermesztésre például alkalmatlan (Gyergyó-, Csík-, Háromszék) klimatikus környezetben gazdálkodó székely szabad rendű kisbirtokosok. Apor Péter, amikor a búza- és bortermésről beszél, akkor nem a székelyföldi helyzetre utal, hanem a vármegyékben szétszórt birtokain lévő földjeire, ugyanis Aranyos-, Udvarhely- és Marosszékek egyes részeinek kivételével a bor nem képezi az élelemháztartás részét, ha van is, rossz minőségű, helyette mindig sört fogyasztottak. Székelyföldön, ahol a többség kis- és középbirtokos, földjeik a falu határában, azonos klimatikus környezetben feküdtek, az évszakok időjárásának a kisebb erősségű ingadozása is érzékenyen érintette a termést és az élelemháztartást. Ugyanakkor a falvak határában a szántóterület nagyjából 20%-ot tett ki, a többi kaszáló, legelő, erdő. Háromszék falvaiban a gabonatermés kiesése miatt aszály idején azért is támadhatott éhínség, mivel a gabona, főleg a *búza* termesztés jelentősebb volt, mint a mostohább klimatikus adottságú Csík- és Gyergyószékben. Nem beszélve arról, hogy a székely székek közül, Háromszék volt a legtehetősebb, leggazdagabb is, és Székelyföld egésze tekintetében fekvésénél fogva is stratégiai jelentőségű terület, nemzetközi kereskedelemi utak haladtak át rajta (Bereck, Bodzaforduló). A hivatkozásokban jelzett antropofágia, úgy tűnik, a korábban ismertetett eset egy az egyben való megismétlése, ugyanazon a helyen (Háromszék) éhínséghelyzetben. Vélhetően egy bevett sztereotípiáról van szó, mellyel az ilyen és hasonló helyzet rendkívüliségét a szándékozták érzékeltetni.

A járvány és az aszály megszűntét követő évtizedekben Erdély különböző tájegységeiben a termés mennyiségének és minőségének alakulását, a piaci árakat, a közegészség állapotát a feljegyzések beszámolóí továbbra is az érintettség függvényében mutatják be, és vannak mérleget az országos helyzetről.³⁸²

Czegei Vass László 1724. októberi bejegyzésében a gabonakalászkodó „nemigen eresztősek, üszögösek voltak. A pénznek az országban való szűk volta miatt oly olcsó minden gabona, hogy az búzának vékáját öt poltrán, az legszebbinek hét-nyolc poltrán, az árpának négy poltrán, az zabnak egy s két poltrán adják.” A Mezőségen a „nagy roppant (kaszálókön) ... semmi szénát nem csináltak az fűnek nem léte miatt.” A szőlőnek gyenge termése volt, a gyakori jégesők miatt viszont, „mi kevés lett, az jól megért és jól elkészült bor lett.”³⁸³

Apor Péter (1724) feljegyzéseiben is, Kézdiszék falvaiban (Nyújtód, Osdola, Torja, Szentlélek), ahol „az előtt tíz szekér széna lett, jó ha most kettő lészen ... az ősziék és tavasziak is igen rossz termést adtak. (...) Itt is vala két nap meleg, de most (július 22.) olyan hideg van, hogy mente nélkül nem járhatok. Mindenfelé beszélük azt a jeget, az lázárfalvi (Al-Csík) határt is elverte...Csak rebegek az tövisi és méhesi határ iránt, mivel azt mondják, mind (Gyula-)fjejérvár felé, mind Mezőségen nagy jég volt.” A vármegyei birtokait–„Kövesdet, Ohabát,

³⁸² Sammlung, 1719. 137, 1506., Apor Synopsis. XI. 161., 10. Bielz 59., Quellen, VI. 82., Quartalschrift. III. 1793. 121., L. K. 1726., Pap, I. 1821. 387., Spangár, 97., Orbán, IV. 116., Baróti, I. 60., II. 57., Aporné levele urához II. 82., Spangár 98., Acsády, 460., (Idézi: Réthly A. 1970. 73–88.)

³⁸³ Czegei Vass László. Napló. 1712–1738. (Idézi: Réthly A. 1970. 484–485.)

Galaczt az Isten megőrizte.” Aporné férjéhez írt Illyefalván (Sepsiszek, 1724. július) kelt levelében szintén arról írt, hogy „...itt olyan rettenetes melegek kezdenek lenni, már minapi nagy szélvészben, azt beszéli Rófai István uram, Bibarczfalvi erdőn olyan jegek hullottak le, mind egy-egy kenyér; Szabó István is most érkezett onnan, ő is beszélte, micsoda rettenetes jégesők voltak oda ki (vármegyékben is ?), a szőlőt is igen megrontotta.” A nagyenyedi 1724. októberi rövid bejegyzésben az áll, hogy „rendkívül édes musttal kedveskedett” a szőlő: az ősz, novemberben váltakozva hideg-meleg, fagyos – sáros, majd havas. Az esztendő „igen termékeny volt, nagyon kiváló bor termett, de kimondhatatlan pénzhány keletkezett.”³⁸⁴

Czegei Vass feljegyzésében: a gabona, gyümölcs, széna és fű nagy bőséggel termett, a borok is igen jók lettek (1725, 1727). Az 1726-os évben rossz termés csak gabonából és takarmányból volt, a bor bőven lett, aminek „jóságokat és bővségeket az sok részeg emberek léte is demonstrálják”. Apor Péter viszont 1726-ban Erdély egyes részein „leginkább Belső Szolnokon, Székelyföldön és más helyeken” nagy inséget és marhavészt jegyzett fel. Az „alkalmas bővségű” 1728-as és az „igen bőv” 1729-es esztendőket követően 1730–1733 közötti négy esztendőt igen „soványnak” ítélte. A tavasztól ősziig tartó „szertelen” esőzések, jégesők (1730), áradások (1731) miatt az őszi-tavaszi vetések tönkrementek, a szőlő nem érett meg, a „bor ecetnél is hitványabb, egyes ritka helyeken közepes.” A malmok nem működtek, őrlésre 5-6 mérföldre vitték a gabonát, helyenként általános éhezés támadt (1731). Mindezt tetézte az „irtózatoss” sáskajárás. Olthévízről élelemhiány miatt az emberek a Kárpátokon túlra vándoroltak, sok falu lakatlan lett (1731). Cserei Mihály is arra panaszkodik, hogy a szűkösség, drágaság miatt az ágostonfalvi (Háromszék) örökös jobbágysai mind Havasalföldre bujdosnak. Tovább tart a marhavész is, ehhez adódik az egerek elszaporodása (1732.).

A szász városokban 1734-ben (Kőhalom, Halmágy), mint Apor írja, „forró lázas betegség tört ki: az ebben szenvedő betegnek hideg, sőt jeges vízben kellett ülnie, mert enyhülést csak a hideg vizes kezelés hozott.”

Czegei Vass által bő esztendőknek ítélt 1734-es és 1735-ös évek közül, csak az 1734-es tekinthető gazdag és olcsó piaci árakkal járó évnek. Ugyanis Apor feljegyzésében inkább a termés változatos térbeli alakulását emeli ki: „ebben az évben, (1735) az állandó esőzések Erdélyben, mind a szőlőkben, mind a vetésekben nem csekély károkat okoztak: egyes helyeken a szüret előtt beállott rendkívül erős fagyok a szőlőket elpusztították, ezért kevés bor termett: másutt viszont sok és igen édes bort szüreteltek: a búza keresztje alig adott egy mérő magot: tavaszi jóformán semmi sem termett.” A nyár (1735) a sepsiszentgyörgyi feljegyzés szerint is „annyira esős és kedvezőtlen volt, hogy az aratást tönkretette.”

„Mind Ceres, mind Bacchus ugyancsak gyászosan mutatkoztak be” 1736-ban, sem az őszi, sem a tavaszi vetés „nem adott termést, ami bor termett semmi ereje nem volt.” Altörján, ahol Apornak az ősi udvarháza volt, s a környező falvakban 1736/1737 telén farkasok garázdálkodtak. Szintén Apor jegyzi fel 1737 májusában: „Vedd tudomásul utókor, hogy ebben az évben május 1-én egyetlen fa – még a fűzfa sem – hajtott ki.” Szintén tőle tudjuk, hogy 1737-ben a „kegyetlen marhavész” volt, „a káposztát a hernyók pusztították el, négy

³⁸⁴ Aporné levelei, II. 142–148, 152–153., Vásárhelyi–Bogáts, Ij. LII. 1918.142, 143. (Idézi: Réthly A. 1970. 104–108.)

*forint lett 100 fej káposzta”, a Barcaságban (Zernyest, Tohán), Fogarason, valamint Sepsimálnáson „mirigyhalál” dühöngött.*³⁸⁵

Az újabb traumahelyzetet a Kárpát-medencében, Magyarországon és Erdélyben a pestisjárvány idézi elő, amelynek első jelei már 1737-ben mutatkoznak: csúcsra járását 1738-ban és azt követő években regisztrálják. A pestis a legnagyobb veszélyforrás ezekben az években: *„sok helyen egy ember sem maradt* (Gyulafehérvár, Szeben, Dés). Apor Péter 1738 májusában altorjai rezidenciáján (Kézdiszék vagy másképpen Felső-Háromszék), óriási zivatarokat, jégesőket jegyzett fel, amelyek tönkretették az őszi vetéseket. Júniusban, pedig arról írt, hogy Felső-Háromszék falvaiban (Oroszfa, Sáfalva, Szászfalu, Nyújtód), ahol korábban tíz székér széna lett, *„most kettő, ha lesz.”* Másfelől pedig megfigyelte, hogy *„a levegőn át halvány és fekete férgek röpdeltek a zombor (virághoz) hasonló, de nagyon finom fehér burookban: két hosszú szarvuk és négy tarajuk volt, a szarvuk alatt koronával elborították a vizek felszínét és a földet: annyira bűdösek voltak, hogy a bűztől a marhák sem tudtak legelőre menni (...). Ezeket saját szememmel láttam.”* Az erdélyi 1738. évi őszi számvetésben a tovább tartó marhavész miatt állathíányról, gyenge bor- és gabonatermésről számol be: egy véka szemet *„sem adott a búza kalangya,”* nem lett széna, *„szalmán teleltek a marhák.”* Apor a következő év (1739) időjárását is helyi változataiban ítélte meg: az *„állandó esőzés”* és a *„gabonaroszda miatt egyes helyek kivételével, mind az őszi, mind a tavaszi vetés igen kevés termést hozott. Október derektól pedig a (szőlő) fürtök elfagytak.”* A brassói piacon 1739 szeptemberében hirtelen drágaság lépett fel, amely elhúzódott 1741-ig: egy köből búza 7-8, más gabona 3-4 forint, egy font marhahús 6 dénár, disznóhús 10 dénár, egy bárány 2 forint. A pestis sem szűnt meg (Kolozsvár, Szeben).³⁸⁶

Említettük, a kisjégkorszak újabb lehülési epizódja 1739/1740 tele, amely kontinensszerte, Magyarországon is, rendkívül hideg és hosszú volt. Erdélyben a szász feljegyzésekben 1739 decemberében *„borzalmason hideg volt, amely tovább tartott, mint egy félévet, s minden igen megdrágult.”* Sepsiszentgyörgyön is (1740) a *„farkas ölü hideg tél április 18-án enyhült meg.”* Apor torjai feljegyzésében 1740 januárjában a *„dermesztő északi szél (Nemere) a háromszéki mezőkön néhány ember halálát okozta.”* Szebenben 1740 áprilisában *„egy harapásnyi húst sem lehetett a városban venni, mert a tél (miatt) a szarvasmarha gyalázatos állapotban volt s mindamelletten igen drága.”* Brassóban 1740. májusában 54 órát tartó folytonos esőzészről tudósítanak. Apor Péter is, 1740. május 23. – július 10. között tartó megszakítás nélküli esőzésekkel indokolta a vetések, kaszálók, legelők, malmok tönkremenését, s az emberveszteségeket. *„Egész országban majdnem semmi sem termett, ... teljes inség volt, az elviselhetetlen éhezés miatt a lakosság Moldvába vándorolt. A sepsiszentgyörgyi beszámoló, az esőzések miatt az ország közlekedésének „megakadására” s az esztendő nyomorúságos, szűkös voltára panaszkodott.*

Noha a következő évben, 1741-ben a sepsiszentgyörgyi tudósítás bőven termő évről számolt be, azonban a gabonaintség (szűkösség) még nem szűnt meg. Az országszerte jegyzett információk fő témája 1741–1750 közötti években a Moldvából származó marhavész,

³⁸⁵ Czegei Vass, L. Napló. 1712–1738., Apor, Synopsis, XI. 163, 171., Apor P. Vers. 315, 316., Cserei, 1903. 503., Kovács, Krónika, II. 132., Vásárhelyi–Bogáts. Ij. LII. 1948. 145. (Idézi: Réthly A. 1970. 121–149, 485–480.)

³⁸⁶ Apor P. Synopsis, XI. 193–199., Cserei, 1903. 503. (Idézi: Réthly A. 1970. 485–480.)

sáskajárások, a lappangó pestis, valamint a gyenge bor- és gabonatermés, amit a tavaszi fagyok, a nyári szárazság okozott (1747) Székelyföldön, Szászföldön, Fogaras vidékén. Nagy népmozgás is volt 1749-ben a háború miatt, főleg a Bánságban, ahova a Havasalföldre menekültek vissza akartak térni, de nem engedték a pestisveszély miatt.

A század első felében a fentebb ismertetett rendkívüli, szélsőséges, nagyobb léptékű, több tényező összeadódása kiváltotta (1709–1720) s a tisztán meteorológiai jellegű (1738–1741) traumahelyzetek a század második felében már nem fordulnak elő. A közrend, a közbiztonság stabilizálódott, a háborús események csak közvetve zavarják a mindennapokat.

A 18. század második felében a létfenntartás alapját, a termést, az állatállományt, az infrastruktúrát leginkább a csapadékos, hideg, viharokkal, villámcsapásokkal, árvizekkel járó évszakok időjárásának gyakorisága veszélyeztette. Azonban az általánosítás (lásd az alábbi táblázat) elrejtje a lokális változatokat, és azt a benyomást kelti, mintha az évszakok időjárásának változékonysága és ingadozása Erdély egészére azonos lett volna, következésképpen a termés alakulására gyakorolt hatásuk is országosan hasonló nagyságrendű lett volna.

Tavaszi-, nyári-, őszi évszakok Erdélyben

Száraz, aszályos (fagy, vihar, árvíz, villámcsapás)	Csapadékos, hideg	Marhavész	Sáska
1752–1755, 1761, 1763, 1765, 1780, 1781, 1790, 1794	1757, 1758, 1761, 1762, 1764, 1765, 1766, 1767, 1768, 1769, 1779, 1780, 1784, 1785, 1786, 1787, 1788, 1789, 1790, 1792, 1795, 1799	1755, 1761, 1762, 1764, 1767, 1794	1765, 1767, 1778, 1780, 1782, 1784, 1788, 1797, 1798, 1799

Forrás: Réthly A. 1970. 200–218. adatai alapján szerkesztett

A létfenntartás tekintetében, láthattuk, a legnagyobb veszélyt a száraz, aszályos évszakok jelentik, főleg, ha időben elhúzódnak, vagy rövid időközönként ismétlődnek. A 18. század második felében is előfordultak Erdély-szerte, különböző erősségű és térben szétszórott száraz, aszályos évek. A feljegyzésekben ezekről az évekről hol rövidebb, hol bővebb beszámolókat olvashatunk, melyekben a helyzetek leírása, jellemzése többé-kevésbé a fentebb ismertetett sémát követi, vagyis a jó és rossz helyzeteket aszerint ítélik meg, hogy a hiány mennyiségimínőségi tűréshatára, érintettségük folytán is, mikor és hol mutatkozott meg.

Cserei György Magyarfrátán (Kolozs vm.) jegyzett összegzésében arra panaszkodik, hogy „ezen esztendőben (1755) a nagy szárazság miá sem borunk, sem gabonánk, sem szénánk teljességgel nem termett, csak annyi búzám sem volt, hogy az vetésemet beérhettem volna véle, pensáim (kiadásaim) felette sokak voltak. (...) Desperáltam vala ezen esztendőben, hogy a három esztendei (1752–1755) terméketlenség miatt igen enerválódván, honnan tudjam kitartani a házamat, mivel a vetésből semmi gabonám nem maradt.” A vetések elpusztulásáról számol be 1755-ben a háromszéki (Uzon) forrás is, ugyanakkor marhavész is volt. Szintén Cserei Györgytől tudjuk, hogy a Mezőségen (Magyarfráta) 1759 nyarán (június-augusztus) „szertelen nagy szárazság...porrá tették a határokat,” 1761 tavaszán is „nagy

szárazság járt, mely miá igen gyérek az őszi búzáink, a jég is elverte Frátán egy részit, tavasz gabona igen apró. Szénát teljességgel semmit sem csináltunk a mezősegen.” Hasonlóan Háromszéken is (Nagy-Ajta, Sepsiszentgyörgy) 1761 „szárazság éve,” a „marhák éhhel majd meghalnak,” és más helyeken a marhavész is grassált (Kolozs vármegye.). Cserei György naplójában (*Diarium*) 1763 júliusától szeptember közepéig terjedő újabb nagy szárazságról írt: „teljességgel eső nem volt, szertelen hévségek voltak, minden kiégett, a mezőn a marha élése elégett,..., forró melegek és száraz napok” voltak, a fák levelei elszáradtak, lehullottak, gabona, széna, kerti vetemény, bor kevés lett.³⁸⁷

Halmágyi feljegyzésében az 1766. esztendő is terméketlen volt: a búza piaci ára 7-8 susták vékája, emiatt tiltotta meg a Gubernium, hogy „sert és égetett bort gabonából” főzzenek. Másfelől pedig „megengedte Őfelsége azt is, hogy Oláhországból és Magyarországból gabonát harmincad nélkül” behozzanak. Mégis a brassói piacon drágaság újból fellépett: búza 3 forint 60 dinár, a rozs 2 forint, a köles is 2 forint.³⁸⁸ Az állam a gabonabehozattal próbálta letörni az áremelkedést, de volt egy másik módszere is, mint arra az 1793. júniusi lippai beszámoló is említést tesz: a kincstár Magyarországon „úgy mint már Erdélyben” gabonatermelő épületeket épített, hogy „rossz termés esetén a szegény népességet innen élelmezze és vetőmagot” biztosítson számukra.³⁸⁹ Ezek az intézkedések inkább a Temesi Bánságra vonatkoztak, mint Erdélyre, jellemzőjük a gyenge hatékonyság, nem véletlen, hogy létfenntartási bizonytalansággal küzdő telepések, ha tehették megszöktek a „minta gazdaságokból.”

Az említett esetek ellenére, a 18. század második felében nem fordult elő Erdély több lokális térségét egyidejűleg pusztító gördülő hidrológiai aszály, szárazság mint a század első felében, és ahhoz hasonló helyzet sem. A traumahelyzetek többnyire lokálisak, a néhány szétszórt meleg, száraz, aszályos tavasz-nyár kivételével, viszonylag szélsőséges éghajlati fluktuációktól is mentes a század második fele. A század utolsó évtizedeiben, néhány év (1778, 1781-1783, 1791) a kedvező éghajlatának köszönhetően, jó eredménnyel járt. A termés alakulásában azonban továbbra is az évközi hőmérséklet- és csapadékváltozások meghatározóak. Például Sepsiszentgyörgyön a tavaszt és őszt hidegnek, a nyarat száraznak vélte az 1778-as feljegyzés, mégis az év végi összegzésben megjegyzi, hogy „az év őszi búzában termékeny, tavaszi gabonában terméketlen.” A termés mennyisége/minősége ugyanakkor vidékenként, terményenként egyazon tájegységben is különböző: Magyarköblösön (Szolnok-Doboka vm.) Rettegi György év végi összegzésében az 1759-ik év termését közepszerűnek becsülte, 1761-ben pedig azt jegyezte fel, hogy a búza mindenütt bőven termett, a széna és a törökbúza termése elégtelen, bor is kevés lett a Szilágyságban, noha jobb lett, mint 1760-ban.

A feljegyzésekben a „bő esztendő” jelzővel illetett évek is viszonylagosak, térben szétszórtak, több esetben nem is egyidejűek. A mondottakat jól érzékelteti az 1761. és 1763. évek szintén Rettegi György leírása: „hogy némely helyen szárazság volt, némely helyen elég

³⁸⁷ 10. 10/c. 12/b. 14. 16. 17. Bielz, 61, 62, 65, 61, 72., Vásárhelyi–Bogáts, Ij. LII. 1948. 145, 235, 236., Apor, P. Synopssis, XI. 203, 208, 209–210, Vers. 318–319., Hammer A, Geschichte., Cserei Gy, *Diarium*, 295, 357, 372., Rettegi György, I. 1884. 302. (Idézi: Réthly A. 1970. 150–200.)

³⁸⁸ 10. Bielz, 66. (Idézi: Réthly A. 1970. 219.)

³⁸⁹ Cserei, Gy. *Diarium* 375., Téglás, 61., M.H. 1793. nov.8., Kadocska 92., P.Z. 1793. jún.30., Halmágyi 284, 285., P.Z. 1796. aug 16. júl. 23., M. H. 1793. szept.3. okt. 18., 10. Bielz, 66. (Idézi: Réthly A. 1970. 205, 275, 277, 284, 285., 345, 406–407, 420.)

termés is, ahhoz képest néhol bőven termett búza, törökbúza, mint a Szamos melyékin: széna szintén úgy, mert a mi földünkön elég van: a Mezőségen s a Nagy-Szamos mellett kevés bor, a Szilágyban egész Marosig kevés és savanyú, a Küküllők melyékin bőv és jó: gyümölcs az egész Mezőségen a hol csak volt egy gyümölcsfa, nagy bőséggel termett, nálunk az egész Szilágyban nem volt, Hanem Giroltban (Szolnok-Doboka vm.) oly bőv volt kivált szilva, hogy majd az ágak letördelőztek a termés miá: itt ezen a plágán (vidéken) a seholt nem volt.”

Erdélyben a tavaszi (májusi) fagyok mellett az állandó aggodást az őszi évszak időjárása jelentette, vagy azért, mert az őszi szántást-vetést akadályozta a szárazság, eső, a korai fagy és hó, vagy pedig azért, mert az aratás után, a cséplésre váró, a határban tartott gabonakalan-
gyákban az esőzések tettek kárt. Erre utal Cserei György is az 1764. évi összegzésében: „*termékeny esztendő volt, hanem a búza aratás után lett sok eső, mely az hordást is meggátolta, úgy a szeptemberi sok eső az asztagiaimba behatolván a kévékbe igen sok kárt tett, mely miá (az őszi) vetéssel igen elkéstünk.*”³⁹⁰

A székelyföldi és királyföldi (szászföldi) beszámolók az 1778-as évet terményekben gazdagnak ítélték. A székelyudvarhelyi év végi mérleg szerint: „*mindenféle gabona és bor bőséggel megáldotta az Isten ez esztendőt, hogy egy véka szép búza 50 pénzt ért, a rozs 24 pénzt, a zab 12 pénzt, törökbúza 24 pénzt, emellett bükk és cseremakk is bőven termett, csak a méz szűkőn lett, a bor szüretkor 4 veder egy máriás forinton találtatott.*”

A szebeni 1778. novemberi számvetés némi humorral jegyzi meg, hogy „*az erdélyi gazdag bortermést már eléggé megénekelték.*” Tény, „*kenyér magvakban és borban igen gazdag év. Ilyen szőlőtermésre nem emlékszik senki, ui. átlagban egy– egy tőkén 50-60 fürt volt, de voltak tőkéek 180-190 fürt szőlővel is.*” A bőség is gonddal járt, a pincék és hordók elégtelensége miatt. Az „*erős ital*” mértéktelen fogyasztásában „*kitűnnek az oláhok, akik mulatsággal kezdik az ünnepeiket, véres verekedéssel, gyilkossággal fejezik be.*” A termés helyi fordulataira és a kereskedéshiány kiegyenlítő működésére utal a háromszéki tudósítás: „*Sok esztendőtlől fogva nem történt az, amit most látunk 1780 novemberében, hogy a bőv gabona termő Háromszékről sűrűen mennek szekerek búzáért és tengeriért a Maros és Kis-Küküllő mellyékére.*” A következő évben (1781) már az udvarhelyszékiek panaszkodnak a tavaszi (májusi) és nyári (augusztusi) nagy szárazságra, valamint az orbaiszékbeli, ami azt jelzi, hogy az utóbbi esetben (Háromszéken) nem szűnt meg a gabonahiány.

Az árak ingadozását azokban az időkben is a hírek mozgatták, ugyanis egyik 1781. márciusi tudósítást arról szolt, hogy a „*búzának vékája a tél kezdetén 15 garasra hágott vala: de miólta a sáska tojások elveszésének híre van, s az őszi vetések szépen teleltek, már 3 Máriáson két vékát lehetett venni.*” Ha nem is minden tájegységben (Nagyvárad, Szeben vidékén, Székelyföldön), de a Szilágyságban 1781-ben jó és bő szüret volt, édes borok lettek (Somlyó, Kémer, Tasnád, Pér), viszont aszúborot „nem lehetett csinálni.” Ellenben „*a búza és egyéb gabona kevés termett, de mégis a tavalyinak olcsó az ára: búza vékája 60-70 pénz, tengerinek 34, a zabnak 18 pénz.*” Erdély bortermő helyein (a Nagy- és Kis-Küküllő folyók között) „gyenge borok lettek,” csak a törökbúza volt olcsó (Szeben), „*mivel, hogy*

³⁹⁰ Rettegi II.1885. 382., Vásárhelyi-Bogáts, Ij. LII. 1948. 236., Cserei Gy. Diarium, 389. (Idézi: Réthly A. 1970. 206, 213.)

ennek lisztjéből” a „*paraszt* (jobbágy) *pástétom*” (mamaliga) és a „*paraszt torta*” (maláj, málé) készül.

Jó aratásról, szénatermésről, kedvező betakarítási időről számoltak be 1782. nyár végén a feljegyzésekben. A brassói piacon a rozs köble 22, a búzáé 40 garas, kukoricát is „olcsónak várják.” Székelyföldön 1782 novemberében a legtisztább búzának köble 36-40, a vegyesnek 26-29, a rozs 20, a zab 10 garas. A rozspálinka olcsó, „egy bécsi pint 6-7 krajcár.” A gondot a rágesások elszaporodása (egerek, csimaszok-pajor) okozta az őszi vetésekben. A szüret, az aratás Erdély-szerte, a szebeni tudósítás szerint is, kiadós volt, Tasnádon pedig „igen bő.” És országszerte ebben az évben sem maradt el a sáskajárás. Brassóban 1783. szeptemberi híradás szerint, a „*hideg és forró lázak*” a barcasági falvakban „*járványszerűen*” terjedtek.

„Egész Háromszéken,” Szeben vidékén az újabb „igen bő termés” éve 1791, „*amilyenre az ottani – háromszéki – száz éven felüliek sem emlékeznek.*” Kolozsváron, mint írták, „*dicsekedhetünk Hazánkban: ilyen bővséget nem adott az isten mostanság: van elég búzánk, törökbúzánk és szénánk*”: egy véka búza 15 garas, törökbúza egy máriás, egy kalangya széna 20 forint. És versbe szedve: „*Ki most is panaszol, hogy nints takarmánya:/ Tsak telhetetlenség annak a bálványa.*”(Apor P.). A Bánságban is „*páratlanul szép termés volt.*” Budán a pincékben „*torkig vannak a hordók.*”

Erdély más térségeiben, a Maros vidékén a gabonakalangnya bőségének nem felelt meg annak „eresztése” (Torda): egy kalangya csak 10-12 kupa szemet tartalmazott. Törökbúza „temérdek bőségben” termett Aranyosszék és Torda, Nagyenyed vidékén: a piacon csak 6 garas. A jó elegyes búza 8 garas, viszont a „*szép tiszta búza ritka még a jobb gazdáknál is.*” Erdélyben az 1791. évi jó/bő termés egy tízéves rossz terméssel járó ciklust szakított meg.

A jó/bő terméssel járó éveket (1778, 1781-1783, 1791), mint láttuk, néhány száraz, aszályos év előzte meg. Az 1757– 1791 között és azt követően, az éghajlat-termés alakulásának agrármeteorológiai térképe a forrásokban monoton, folyamatosan a csapadékos évszakok időjárására panaszkodnak. A hosszú, hideg, hóban gazdag telek, a hűvös, jégverésekkel, viharokkal, áradásokkal járó tavaszok, nyarak miatt gyakoriak az állatállományban a megbetegedések, veszteségek, az infrastruktúrában a károk. Mindezek ellenére a forrásokban a termés, az élelemháztartás alakulásáról, csupán egyetlen– az is általánosító– értékelést találunk, mint például „*kevés, felette savanyú bor lett.*” A jégverések idején arról olvashatunk, hogy „*sokan borbélyok kúrájára szorultak*”, a hűvös nyarakon, júniusban „*edényben a víz is megfagyott, „a házban a mente melegít,*” az esőzések „*szörnyű nagy árvizet hozott*”, „*szörnyű láb- és szájfájás volt a marhákon, szegény ajtai jobbágymainak majd mind eldöglött a marhájuk.*” Nagybányán a „*gyönyörűséges* (Szent István- torony) *5 harangokkal és órával együtt leéget,*” „*fergeteges fellepszakadások.*” stb.³⁹¹

³⁹¹ Cserei, Gy. Diarium, 325– 326, 341, 374, 375, 420, 421., Vásárhlyi– Bogáts, Ij.LII.1948. 236, .196., Rettegi, Gy. .II. 1885. .382., Halmágyi, 385– 386., 40., 10. 17. Bielz 60, 66., Szirmay I.255. Palmer 59., (Idézi: Réthly A. 1970. 202–229.) Megjegyzés: Erdélyre a Réthly, 1970. adattárában nincs adat az 1769, 1770, 1771, 1772, 1774, 1775, 1776, 1777, 1798, 1799, 1800 évekre.

Az erdélyi forrásokban az izlandi (1783) vulkánkitörés helyi hatásairól szegényesek az információk. Annyit tudunk, hogy Székelyföldön a kitörést megelőző év (1782 tele) „*hó fergeteges Nemerével*” (széllel) köszöntött be, és Felső-Háromszéken fagyhalál ért 5 embert.

Nagyszebenben 1783. július 14-én arról számolnak be, hogy a hosszan tartó szárazság és hőség „*kb. 8 napig tartott*. Kolozsvár vidékén a ködöt „*büdös kénes-szagúnak*” érzékelték. Brassóban s a Barcaságban 1783. szeptemberben a tartós, szép időjárás után 3 napig tartott az eső, bőséges aratás és gyümölcstermés volt, és „*a hideg és forró lázak a környező falvakban járványszerűen lépnek fel*”, s ennek okát az „*idén általános tartós ködös párák levegővel*” magyarázzák.³⁹²

Erdély-szerke korai a tél: a beszámolók 1783. november–december hónapokban be-köszöntő nagy havazásokról, erős hidegekről írnak. Majd december végétől az olvadások nyomán a Maros áradásáról: Máriaradnán 200 ember fulladt meg. A vajdahunyadi tudósítás (1784. február) az időjárás ingadozását röviden összegezte: „*hol szánkázunk, hol úszkálunk*.”³⁹³ Árvízes év 1785 is (Szeben, Gyulafehérvár).

A század végén élelemhiány, éhínség alakult ki Máramarosban (1785–1786): 1784-ben és 1785-ben a fagy és a jégverés miatt a gyenge volt a termés, hasonlóan 1786-ban is: a gabona – burgonyahiányt 70-90 % körül becsülték, igaz, egyenletlenül oszlott meg a vármegye hegyvidéki (Verchovina) s a Tisza völgyében lévő települései között.³⁹⁴ Az 1787. júniusi tudósítás Máramaros egyes területein az aratás előtti újabb tömeges éhezéssel számolt be: az emberek csalánból, fakérgéből, kukoricacsutkákból sütöttek „kenyeret.” A falvakban a lakosság fosztogatott és rabolt, a vidék útjain a közlekedés nem volt biztonságos.

Nagyváradon 1785 áprilisában, mint írják, a takarmány elfogyott, a tél sokáig tartott, a marhákat a házak „*fedelével (szalma, zsúp, nád) etették*”, a hóolvadás okozta árvizek miatt sokat szenvedett a vidék. Hunyad megyében májusban (Dobra, Déva, Drusznik, Szakamás) és Kolozs megyében 1785 júniusában a borzalmas jég a tavasziakat és ősziakat tönkrevverte, 32 állat pusztult el jégverésben és vízbefulladásban. Székelyudvarhelyen 1785 szeptemberében pedig a hideg elvette a szőlőt, törökbúzát, mákot, babot.

Székelyföldön, Benkő József (Középajta) is megerősíti: 1785-ben a tavasz hideg, a nyár esős, júliusban pedig rettenetes árvíz volt. A szénacsinálás aratás után sok helyen, valamint a nyári szántás a vizes talajon nehéz volt. Gyümölcs (alma, szilva) bőven lett, hasonlóan makk is a disznóknak, viszont gyenge volt a szüret. Szászsebesen, Kolozsváron felhőszakadás, jégeső, vihar, villámcsapások okoznak kárt az épületekben 1786 júliusában.

A sorozatos rossz évek miatt Erdélyben összeírják (1788. január) a gazdáknál lévő gabonát, megállapítják az aratásig való szükségletet, csak a többlet adható el, illetve vásárolható. Ennek köszönhető, hogy 1788. március végén a piacokon (Gyulafehérvár, Szeben, Nagyenyed, Torda, Kolozsvár) a gabona tartja az árát. A Gubernium ugyanakkor rendeletileg megtiltotta a heti vásárokon a gabona árusítását, az indok: először a hadsereg szükségletét kell ellátni. Háromszéken 1788-ban ismét marhavész, 16 000 szarvasmarha pusztult el a székben.

³⁹² Idézi: Réthly A. 1970. 306.

³⁹³ Idézi: Réthly A. 1970. 305–306.

³⁹⁴ Faragó, T. *Demográfia*: 6.5. Éhínség. (Hozzáférés: 2018.10.5.)

Kézdivásárhelyen 1789 augusztusában felhőszakadás volt, a nyár végén megugranak a piaci árak: egy véka búza 3 magyar forint, egy véka rozs 2 vonás forint, egy véka árpa 1 ½, forint, és mint írják „*ami megmaradt elhordta az árvíz.*” Marosvásárhelyen 1789. szeptemberi jégverés „kimondhatatlan” károkat tett az épületekben.³⁹⁵

Erdélyben 1790 tavasza, nyár eleje forró, rossz a szénatermés. Szeben, Köhalom, Balázsfalva vidékén és Háromszéken 1790 júliusában pedig a jég teljesen elpusztította a terményeket, a lakosság vándorbotra kényszerült. Kolozsváron 1790 augusztusában hosszantartó szárazság után Szent Mihály – napján nagy hóharmat lett, tönkretette a szőlőket, a kukoricát. Erdély-szerte 1790. decemberben nagy a takarmányhiány, sokan a jószágaikat is kénytelenek levágni. A parajdi só ára ismét 100 pénz mázsája. Szintén hóharmat károsítja 1792 júniusában a szőlőket (Torda, Maros, Küküllő vidékén). Kolozsvár körzetében az 1791. évi bő termés utóhatásaként 1792-ben is alacsonyok a piaci árak, szóvá is teszik, hogy mióta a törökbúza vékája 9-10 krajcár, és a legszegényebbeknek elég máléja van, „*málével tömött hasát inkább a napnak veti, s mind két fülére alszik a pázsiton, mintsem 4-5 garasért kapát fogna kézbe.*” Erdélyben egyes helyeken az augusztusi esőzések miatt a takarmány a mezőn rohad, hideg is volt (Altorján): „*hálósobámat befűtöttem*” (Apor P.). Székelyudvarhelyen „*ebben az évben (1794) nagy szárazság volt, semmi széna nem lett, hanem csak a havasok alatt egy kevés.*” Kolozsvárt októberben a sok esőzés miatt a szüret vékony, ugyanakkor marha- és sertésdög is dühög Tasnád környékén. Európa-szerte 1795 tele szigorú, Szebenben januárban 3-án mínusz 28,7 Celsius fokot mértek. A Maros, Hunyad megyében 90-100 cm mélyen befagyott, a malmok mindenütt lefagytak. Szászvárosban 1795 májusában Solymos nevű szőlőjében a fagy ellen Bartsai Ábrahám testőr „*tűzet állított ki a szőlő eleibe, a barázdáit a szőlőinek száraz ganéval meghordatván és azt meggyújtotta, meleg és vastag füstöt gerjesztet, a füst beborította a szőlőt.*” A fagy elleni védekezésnek ezt módját Sopron környékén is alkalmazták a 17. században. Székelyudvarhelyen 1795 májusában ismét nagy árvizet jegyeztek: 11 épületet és 13 embert sodort el a Vargapatak. Erdély-szerte 1795 szeptemberében is tart a marhavész (Aranyosszék, Fel-Vinc, Péted, Okland, Ludas, Veresmart). Máramarosban, a „*magyar Szibériában*” 1796 tele nemcsak hideg, hanem a himlőjárvány is terjedt, a következő évek (1797, 1798) figyelmet lekötő eseménye a sáskajárások.

A szebeni forrás említi, hogy 1799 januárjában az Oláhországba vezető postaút az Olt jegén járt. Nagybányán a fagy miatt a vízimalmok leálltak. Háromszéken 1799 decemberében az erős viharok, a kegyetlen szél épületekben tettek kárt (Bereck, Ojtoz). Kolozsváron 1799 nyara tartósan esős, akadályozta a kaszálást, Nagybányán áprilisban áradás (Szamos), májusban a fagyok, a hidegek miatt „*előkerülte a bundák.*” Júniusban pedig a „bujdosó” (vándor) sáskák is megérkeztek török földről.³⁹⁶

³⁹⁵ H.M. 1780. júl.15., szept. 6., Roskoschnik, Bonzhida, 389., Kereszeti, Krónika. 26, 94.,176., Balogh-Suer,Ij.1952. 18., M. H. 1781. febr. 18., P. Z. 1785. jan.21., M.H. 1785. fer.14., Dercsényi 16., Évkönyv. 89.,Téglási, G.F. 59., P. Z. 1786. jun.25., M.H. 1787. dec.17., P. Z. 1786. aug. 5., 9., P. Z. 1787.május 4, aug. 15., P. Z. 1788. ápr. 2., P. Z. 1789. jan. 26., febr. 2., N. C . 1799. jún. 4. (Idézi: Réthly A. 1970. 271– 368.)

³⁹⁶ Qu., I. 1790. I. 342, IV. 403., E.B. 1782. dec. 31., Téglás. G. F. 60., M. K. 1783. május 18., nov. 6., M. H. 1783. okt. 9. , júl. 12., M.K. 1785. febr. 3., M.K. 1785. okt. 13., okt. 19., M. H. 1795. júl. 25. P. Z. 1791. aug., 1796. 24., nov. 20., M.K. 1799. jan.25., P. Z. 1798. szept. 19., Scherer, I. 393., N. C. 1799. júl.8. (Idézi: Réthly A. 1970. 370.)

A hivatkozások arra utalnak, hogy a 18. században – a beköszöntő békés idők ellenére – Erdélyben a létfenntartás alapját képező élelemháztartások hétköznapijai továbbra is bizonytalanok, a hiány és bőség helyzetei szétszórtak. Katasztrófaközei helyzet a század első felében több tényező (antropogén, klimatikus, epidemológiai, biológiai) együttthatása miatt alakult ki, amelynek járulékos következményeiről (demográfiai, anyagi stb.) csak sejtéseink vannak, viszont majdnem azonos jellemzőkkel bírt, mint a 17. század elejei. A 18. század elején, a Rákóczi-szabadságharc kimerülése után, Erdélyben viszonylag békés idők következtek, azonban a gyakori természeti, epidemológiai csapások kiváltotta nehézségek mellett, népeinek adóztatása, az életidegen bürokratikus igazgatása, mint még szó lesz róla, a fejedelemség korszakához képest, életszínvonalasodáshoz vezetett. A lokalitások mindennapjait megélő emberek életvitele az éghajlat–talaj–domborzat együttesének függvénye, ugyanakkor a mezőgazdaság (földművelés, állattartás), a lakóhelytípusok, az élelemháztartások, az életmódok, az életgyakorlatok ritmusa, az érintkezés (eszközök, közlekedés, kapcsolathálózatok) s az energiaforrások, talán a mikrobiológiák (talajok, altalajok élővilága) sokféleségének hasznosítása Erdélyben kulturális különbségekbe ágyazódtak, amelyek a mindennapi életgyakorlatok változataiban jelentek meg. S ezek a különbségek a Habsburgok erdélyi „el-szállásolásával” tovább növekedtek.

„AMIKOR NEM VOLT NYÁR”

A 19. század elején a napsugárzás gyengülése a hőmérséklet csökkenésével járt, amelyben a Tambora-vulkán tevékenysége, nyomán a *Dalton-napfoltminimum* (1810–1830) játszott közre. *A legerősebb lehűlés az 1810-es éveket követő évtizedekben jelentkezett*, főleg az őszi hónapok váltak hideggé. Az újabb lehűlési hullámmal együtt járó hűvös és nedves időjárásnak is szerepe lehetett 1846-ban az Amerikából „behurcolt gombabetegség”, az írországi burgonyavész kialakulásában. A lehűlési tendencia a 19. század második felére „megtört” és a század 60-as éveire a „tavaszok átlaghőmérséklete elérte a 20. századi átlag szintet, amit fokozatosan megközelített a téli átlag hőmérséklet és az éves csapadék mennyiség is.” A klímakutatók többsége részben ezért is a kis jégkorszak végét a 19. század második felének 70-es éveitől számítják.

A 19. század első felében, a *Dalton-minimum* időszakában (1810–1830) a kontinensen a napsugárzás csökkenése volt a tapasztalható. Egyes térségekben, mint például Franciaországban már a század első éveiben, 1801/1802 tele nedves, nyirkos, csapadékos, a tavasz (április – május) pedig száraz, aminek gazdasági és demográfiai következményei voltak: aratás utáni élelemválság, járványok, a házasságkötés- és születésszám csökkenés.

Az angol tengeri blokád (1807–1814) idején a termések közepesek (1808, 1810), és rosszabbak (1809, 1811, 1812). Erősen meleg, aszályos nyár az 1811. évi, akárcsak az 1778, 1781, 1788, 1794, 1811, 1846-os években. Az élelemhiány és a drágaság miatt 1812 márciusában zavargások törtek ki (Caen, Rouen, Rennes, Charleville). Több más országban is (1811) élelemhiány lépett fel (Belgium, Hollandia, Írország, Itália).

A Brit-szigeteken, noha még előfordulnak a 19. század első felében is az évszakok időjárása kiváltotta létfenntartási zavarok, viszont a burgonyavész okozta írországi demográfiai katasztrófát nem közvetlenül a klíma váltotta ki, hanem a biológiai és ideológiai tényezők. Az ipari forradalom kezdetén, az 1793–1810 közötti időszakban, az aratás-éghajlat reláció történetével foglalkozó angol kutatók tíz rossz, közepes évet jelöltek meg, melyeket nagyon nedves, esős tavaszok előztek meg. Szárazság, aszályos nyarak évei a Brit-szigeteken is az 1807, 1809, 1811, 1817-es évek. Angliában, akárcsak Franciaországban, az 1811. év nyarán, a rossz termés miatt, az aratást követő hónapokban gabonahiány és drágaság lépett fel.

A 19. században Európa-szerte kiugróan rossz év 1816, *„amikor nem volt nyár.”* Az erősen hideg és nagy havazásokkal járó telet követően a nyár is inkább hideg, mint hűvös volt. Ezt tekintik a kis jégkorszak második legerősebb hideg évének, illetve a 19. századi klíma „mélypontjának.” A lehülést jelzi az Alpok gleccsereinek (Grindelwald, Chamonix) 1812–1815 közötti években történt maximális kiterjedése, amit az észak-dél irányú hideg atlanti légáramlat, valamint az indonéziai Sumbawa-szigeten a Tambora hegy vulkánkitörésével (1815. április 5.) hoznak összefüggésbe. A Tambora vulkánhegy kitörése, mint szó volt róla, globálisan is klímamódosító hatással járó geológiai esemény volt. Különösen Észak-Amerika keleti partvidéki államait, Kanada keleti területeit, továbbá Nyugat-, Délnyugat-, illetve Közép-Európát érintette. A vulkánkitörés nyomán az évszakok időjárása módosult: jellemzői a hőmérséklet csökkenése, a száraz köd, az eső, hó, áradás, fagy. Észak-Amerikában a hideghullám június 6. és 11. között tört be, igen hideg keleti szél, havazás, fagy kíséretében (Connecticutban, Albany, New York és Dennysville vidékén, Quebec). A nyár alacsony hőmérséklettel július 12. és augusztus 20. között tért vissza. Nagy kárt szenvedtek a gabona és a kukoricaföldek. A keleti államok lakosai tömegesen vándoroltak az Egyesült Államok nyugati, északnyugati területeire (Illinois, Indiana, Ohio). Európában főleg Svájc középső és keleti területein, Dél- és Délnyugat-Németországban (Baden, Württemberg, Bajorország), Ausztriában (Tirol, Voralberg) szenvedték meg a hűvös, csapadékos időjárást, a gyakori áradásokat. Az elvetett gabonának mindössze egyharmadát tudták betakarítani. Svájcban a hegyi kaszálók eliszaposodtak, az állatokat nem volt mivel etetni. A kontinens északkeleti, keleti területeit viszont nem érintette az évszakok időjárásának módosulása (Svédország, Lengyelország, Oroszország európai részeit.) Európában 1817 kora nyarán az 1815. évinek a két és fél-háromszorosáért lehetett csak a gabonát beszerezni. Svájcban az éhínség mintegy 5 ezer ember halálát okozta, több ezren kivándoroltak a tengerentúlra. I. Sándor orosz cár a svájciak megsegítésére 100 ezer rubelt és gabonaszállítmányt küldött katonai fedezettel. Az éhező népesség ugyanis gyakran megtámadta, kifosztotta a szállítmányokat, felégette a pék- és húsüzleteket. Németország- és Ausztria- szerte a hatóságok kenyér és „rumfordi leves” osztásával próbálták az éhezőkön segíteni: 1817-ben a délnémet államokban „éhségtállérokat” verettek, az éhínség emlékére.

Nyugat- és Közép-Európában a szegénység s a nyomor mellett az égi jelenségek keltette képzetek, asszociációk gyötrik – a napóleoni háborúkban kimerült lakosságot. Nem világos, hogy a Tambora vulkánkitörés hatása és a migrációs hullám között volt-e kapcsolat vagy sem. Tény, hogy ezekben az években jelentős kivándorlás történt például Württemberg és a Rajna vidékéről Angliába, Amerikába és Dél-Afrikába. A gazdaságilag, közigazgatásilag szervezettebb társadalmakban, mint az angol, francia és porosz, a nyomor, fertőzések, járványok,

mortalitás együttesét nem tudták megfékezni. Közép- és Kelet-Európában, de Nyugaton is a vándorkoldulás hétköznapi jelenség. A vérhas, a tífusz, a tuberkolózis, az alultáplált fiatalok és idősek körében szedte áldozatát. Az 1816. „nyár nélküli évnek” demográfiai hatása a házasságkötések arányának csökkenésében mutatkozott meg: Franciaországban 21%, Németalföldön 28%, Svájcban 27,3%, Toscanában 15,4%, Bécsben 32,7%, Tirolban 40, 8 %, Svédországban 7,48%, Norvégiában 5,5%., Csehországban 3,1%.³⁹⁷

A változást például Franciaországban 1825-ben tapasztalhatták meg, ugyanis ebben a „csodálatos” évben, a hektáronkénti gabonahozam 12,5 hektoliter, a szüret korai (szeptember), az árcsökkenés általános az élelem alapját képező növényi és állati nyersanyagok esetében, ami jótékonyan befolyásolta a köznép táplálkozását. Jó termés– alacsony árak séma érvényesült. Ezt követően az 1827–1831 közötti évek kritikusak, nemcsak Franciaországban, hanem Angliában is: a termés mennyisége átlag alatti és gyenge minőségű, az árak emelkedtek, kivételt képeznek az 1829. és 1832. évek, amikor jó, illetve 15,52 hektoliter/hektár átlag a gabonatermés. Az traumatikus évek előidézője az évközi változás, a nagyon esős tavaszok és nyarak.³⁹⁸

A kis jégkorszaknak ezt az átmeneti, lehülési epizódját Le Roy Ladurie egy átfogóbb sémába próbálta illeszteni, és két modellt vázolt fel: az „A” változatban a meleg-aszályos éveket (1692/1693, 1788, 1794, 1811, 1846), az óceáni anticiklon alakította. A „B” változat esetében a jeges és nedves, nyirkos tél kombinációja az uralkodó, bizonyos mértékű sarki hidegáramlattal együtt. A klímának az utóbbi változatát tartja katasztrofális hatásúnak az élővilágra (1314, 1527–1529, 1590, 1690, 1740, 1770, 1816, 1829).³⁹⁹ A sarki hideg hatását a búza- és rozstermés csökkenésének mértékére (1829–1830) két régió összehasonlításával érzékeltetette:

Aix-la- Chapelle	Koblenz	
Búza	-50,9%	-17,0%
Rozs	-35,3%	– 50,6%

Forrás: Abel, W. 1974. 353., Le Roy Ladurie, E. 2006. 343.

Wilhelm Abel 1829/1830 telét szintén szibériainak nevezte: kontinensszerte megfagytak a vetések, élelemhiányt, áremelkedést vontak maguk után Németországban, Franciaországban, Angliában, Németalföldön.⁴⁰⁰ Ezzel indokolják az angliai ipari munkások magasabb bérkövetelését, Franciaországban pedig a helyi zavargásokat. A hiány megismétlődik 1835–1845 között és 1846-ban. Például Franciaországban, amikor a hektáronkénti átlaghozam 11,9, illetve 10,23 hektoliter, szemben az 1832. évi 15,52 hektoliter/hektár átlaggal. A hozamok visszaesése, mint Le Roy Ladurie megjegyzi, nem a klímátényezőben keresendő, hanem gazdasági és politikai fejleményekben. Franciaországban 1846 nyarának rossz terméséhoza-

³⁹⁷ Le Roy Ladurie, E. 2006. 305, 297, 303, 295.

³⁹⁸ Le Roy Ladurie, E. 2006. 328– 329.

³⁹⁹ Le Roy Ladurie, E. 2006. 332– 334.

⁴⁰⁰ Abel, W. 1974. 353, 386. sk.

maít, az 1848-as forradalom előzményének tekintik. Az 1847. évben jelentkező gazdasági és társadalmi nehézségek mögött nemcsak a gabonahiány, az árak emelkedése állt, hanem a francia textilipar gyengélkedése és a munkanélküliség.⁴⁰¹ Mindez részben vagy egészében gyúanyagul szolgálhatott a forradalom kitörésében, azonban a klimatikus tényezők (valószínűleg a gördülő aszály) meghatározó közrejátszása a konfliktusban némi visszafogottságot igényel. Azon egyszerű oknál fogva is, hogy egy nagy és változatos földrajzi adottságokkal rendelkező országban valamilyen formában érvényesülnie kellett a hiánykiegyenlítésnek a lokális piacokat összekötő közlekedési, kereskedelmi hálózatban. Valószínű, hogy inkább ellátásszervezési problémák súlyosbíthatták a helyzetet, hasonlóan az 1789-es forradalmi hevület előidézte 1790-es évekbeni kaotikus állapotokhoz.

A környezettörténetesek az 1845–1848 közötti éveket a mezőgazdaság számára, némi túlzással, globálisan is előnytelennek tartják: 1845 és 1846 nyara meleg és aszályos, rossz a termés gabonából, burgonyából az európai kontinensen és Észak-Amerikában is.

A 19. század első felének katasztrofális demográfiai következményekkel járó eseménye, mint említettük, Írországból történt, ahol 1846 nyara nagyon nedves, nyirkos, tehát nem volt korrelációban a tágabb térség klimatikus viszonyaival. Az írországi katasztrófa kiváltásában a természeti-biológiai tényezők mellett, a doktriner gazdasági (szabad verseny) megfontolásokkal is számolnunk kell. Az Ír-szigeten a burgonya népelelmezési cikknek számított, s a kitört fertőzést – *Fungus phytophthora infestans* (burgonyavész) – a levegőben terjedő gomba okozta három egymást követő évben: 1845-ben a burgonyavetések szétrohadtak, szétmállottak a földben, és mivel egy fajtát termesztettek, a lakosság főtáplálék nélkül maradt. Az 1845. évi fertőzött vetőmagot használták a következő évben, így tönkrement az 1846. évi termés is, 1847-ben viszont jó termés volt, ezért 1848-ban növelték a vetésterületeket. Azonban 1848 nyara továbbra is nagyon csapadékos volt, a gomba újra felütötte a fejét és a termés ismét elrohadt. A burgonyavész éveiben a tifusz, vérhas, skorbut tovább ritkította az alultáplált lakosságot, 1849-ben pedig kolerajárvány pusztított a szigeten, amely 36 ezer áldozattal járt. A többéves éhínség és a járványok több mint egymillió ember életét követelték, és kivándorlási hullámot indítottak el Észak-Amerikába (Egyesült Államok, Kanada). A Kanadába kivándorlókat szállító „koporsóhajók” a 100 ezer ír közül 16 ezren haltak meg a tengeren vagy partraszállásukat követően.

A burgonyavész kiváltotta katasztrófa azért is különbözik az átlagos éhínségtől, mert időben elnyúlt és a lakosság túlnyomó többségét, 3 millió földműves életét veszélyeztette. Az éhezés és a nyomában fellépő ragályos betegségek miatt 1845-1851 között egymillió ember halt meg az 1800-as *Act of Union*, a Nagy-Britannia és Írország egyesülését kimondó törvény megalkotása óta a brit korona alá tartozó szigeten, s a következő dekádban is mintegy két millióan hagyták el a szülőföldjüket. A kérdést *The Great Irish Potato Famine* című könyvében vizsgáló J. Donnelly (Jr.) szerint a brit döntéshozókat az ír éhínség idején ideológiai megfontolások vezérelték. A laissez – faire elmélet nem engedte, hogy a kormány érdemben beleszóljon a gazdasági folyamatokba (az export – importszállítások szabályozása elfogadhatatlan volt Londonnak). Ezzel az életidegen beállítódással indokolta közvetve

⁴⁰¹ Le Roy Ladurie, E. 2006. 368.

London az „ingyen konyha” rendszerének felszámolását is, és mondtak nemet a kivándorlás megszervezésére, amely magánakció keretében zajlott: 1776-ig már 250 ezer ír protestáns kelt át az óceánon s telepedett le Bostonban, New Yorkban és Philadelphiában, 1815 és 1845 között pedig egymillió katolikus emigrált a szigetországból, akiket a „*fehér négereknek*” címkéztek, és gyalázatosan bántak velük.⁴⁰² A 19. század első felében az írországi katasztrófa háttérében tehát meteorológia-biológiai tényezők és a szabad verseny szociáldarwinista gyakorlatának társadalmat romboló kombinációja állt.

A nagyobb térségeket érintő 1845–1847 közötti évek száraz és aszályos nyarai (Franciaországban, Németalföld, Hollandia, Németországban, Magyarországon a Felvidéken) a gabonafélékre voltak károsak: a bor minősége szinte mindenütt kiváló volt.⁴⁰³ Nem érdektelen felfigyelnünk a röviden fentebb vázoltak alapján arra is, hogy az ipari forradalom kibontakozásának és térnyerésének századában a mezőgazdaság klímakitettsége, továbbra is erőteljes hatást gyakorolt a létfenntartás alapjára, az élelemháztartásra. Különösen meglepő, ha nem éppen paradox Franciaország esete, mely a térség leginkább agrárjellegű országa volt. A francia történészek, az angliai mezőgazdasággal összehasonlítva, rendszerint a technikai, technológiai elmaradottságot, a központi szervezés tökéletlenségeit, az angol modell alkalmazásának nehézségeit emelik ki, főleg 1789 után, amikor a centralizáció olyan mértéket öltött, melyről XIV. Lajos és utódai álmodni sem mertek, mindehhez hozzáadódott a politikai instabilitás is (1831, 1848, 1871).

A kis jégkorszak végét a kontinensen (1860-as évek Le Roy Ladurie) a hőmérséklet és csapadék ingadozása jellemzi: a tavaszok-nyarak 1850–1856 között hűvösek, csapadékosak, 1857–1859 között pedig enyhék és melegek. A Párizsban mért adatok szerint 1856-ban 200 nap volt esős. Nyugat-Európában a termés szinte mindenütt közepes (1853, 1855, 1856), amely némileg csökkentette az 1848-tól 1856-ig elhúzódó viszonylagos élelemhiányt. A szóban forgó időszakban az időjárás a korábban is tapasztaltakhoz hasonlítható (1740, 1770, 1816, 1827–1831, 1839). Franciaországban például, csak az 1860-as években, a második császárság utolsó évtizedében, a vasúti agrárkereskedelemnek, az óceáni kereskedelemnek, valamint az amerikai és oroszországi gabonaimportnak köszönhetően javult az élelemellátás. Ezt követően, ha volt is élelemhiány (1871), a háború idézte elő és nem az évszakok időjárásának az alakulása.⁴⁰⁴

„HA A SZÁRAZSÁG MÉRSÉKELT, MÉG NEM IS KÁR”

A kis jégkorszak utolsó hat-hét évtizedében *Magyarország* területén nagyobb térségeket érintő agrármeteorológiai rendellenességek közül, a század első felében, a Tambora vulkán-kitörés éghajlat-módosító hatása (1815–1817), a Maros (1821), a Duna (1838) áradása, az

⁴⁰² Donnelly, S. J. Jr. 2 (2001). 218–222. Vö. Le Roy Ladurie, E. 2006. 369–374.

⁴⁰³ Le Roy Ladurie, E. 2006. 420–421.

⁴⁰⁴ Le Roy Ladurie, E. 2006. 441–444.

éhínség (1846–1847), a század második felében pedig a Magyaralföldön pusztító (1863) aszály, s a Tisza áradása (1879) emelhető ki.

Mindezek mellett, illetve a köztes években ha szétszórtan is, gyakoriak a csapadékos, viharos, árvizes, aszályos évek, melyek a tájegységek kisebb-nagyobb tereiben változó mértékű traumahelyzeteket kiváltó veszteségekkel jártak. A szétszórt, néha egyidejű, fizikai formájuk tekintetében különböző klimatikus rendellenességek okozta hiányt, jó terméssel járó évek egyenlítik ki, amelyek az ország változatos földrajzi (domborzati, talaj, vízrajzi, klimatikus) tagoltságának is mutatói.

a) A Tambora vulkánkitörést megelőző (1815) években a viharok, az esőzések, az áradások, a környezet átalakítása, a járványok, a napóleoni háborúk befolyásolják az élelemháztartások nyersanyagtermelését és infrastruktúráját. A század eleji pesti tudósítás vélhetően az általános hangulat hátterét tárta fel, amikor azt írta: *„Mindenfélől tsak a sok panaszt halljuk a drágaság ellen. Az életre (gabonára) nézve legalább középszerű termés mindenfelé volt, sok helyen pedig jobb is, de mivel szünet nélkül való esőzés miatt az életet bé takarítani nem lehetett, úgy hogy még a keresztben tsirát vert: ez az oka, hogy az élet ára annyira felment, hogy már a rozsna mérője (3 véka) 4 forint, s egy néhány krajcárral, a búzáét pedig majd forintjával kell fizetnünk. Szénánk igen kevés lett általlában.”*

Somogy megyében (180–1802) az elhúzódo aszály miatt éhínségről számoltak be: a lakosok fűrészpont, örölt kukoricacsutkát dagasztottak korpával: sokan felpuffadtak ettől a kenyértől, meghaltak. A keszthelyiek, debreceniek is szárazságra panaszkodnak 1801 nyarán. Sopronban, Tokajban a bor közepes, Zimonyban 100 akó helyett 50 akót szüreteltek.⁴⁰⁵

Jászberényben 1804 márciusában a Zagyva áradása, *„sokféle jószágot, juhokat, bárányokat hordott össze nagy tömegben, némely helyeken”* annyi volt, hogy a *„kutya nem tudták elfogyasztani.”* Az országos kárjegyzék 1804 áprilisában tomboló viharokban, *„fergetegekben”* elpusztult állatok (lovak, juhok) számát 80 000 darabban állapította meg. Az Alföldön 30 000 szarvasmarha a kár: Hódmezővásárhelyen 1000, Makón 800 körül, Orosházán 400, Tótkomlóson, Mezőtúron, Mezőberényben 300-300, Csabán, Szarvason 100 darab. A *„megfagyott emberek számát sem lehet tudni, de hogy nem egy-két százból”* állott, *„gyanítható.”* Hasonlóan, a mintegy 72 órás szélviharban 867 jószág pusztult el 1807 áprilisában Kiskunhalason is. Sopron vidékén is áprilisban arra panaszkodtak, hogy *„négy hete”* majdnem naponta esik, az utak járhatatlanok, az élelmiszer – felhozatal a piacon igen kevés és drága. Szintén soproni történet: Esterházy Miklós 7 éve a Rábcán csatornát építtetett, hogy a Fertő tót kiszáritsa: a tó vízállása ugyan csökkent, de az elmúlt havas, esős télen *„erősen megáradt,”* és víz alá kerültek Hidegség, Révfalu, Sütör, Pomogy, Bánfalu, Széleskút, Sérc, Ruszt, Meggyes, és nagy területen a szántók is víz alatt álltak: az okozott kár félmillió forint.⁴⁰⁶

A katonaság által (1806) behurcolt *„fél forma pestisben”* és/vagy *„forró betegségben”*, Veszprémben 80 katolikus, 50 „kálomista és lutheránus” halt meg, a katonák közül pedig

⁴⁰⁵ Zipser Bote, 1879. XVII. 12., M. K. 1801. aug. 11., P.Z. 1801. dec. 4., P. Z. 1802 júl. 10., P.Z. 1801. okt. 20., Nemzeti Gazda 1814. jún. 24., Móznér I., esketési anyakönyv., Nagyváthy, J. 52., Bogár, M. 22., M.K. 1801. aug. 4., MK 1801. szept. 9., Kaposvár. Áll. Lev. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 24–30, 35, 144.)

⁴⁰⁶ Gazd.Lap. 1941, 290., P. Z. 1804. ápr. 24. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 44.)

„megszámlálhatatlan, kiknek sem helyét, sem nevét nem ismerték. Nagy volt a zavar és rendetlenség a katonák között. Csak ott volt a baj a merre a katonák mentek, mert ők hurcolták be mi hozzánk is, azokba a házakba ahol el voltak szállásolva.” Sopronban napjában 8- 12 ember halt meg „forró betegségben,” az év folyamán pedig 430 katolikus és 4000 evangélikus: főleg a szegénység és a gyóntatópapok közül szedte áldozatait a járvány. Másfelől pedig a „polgárok folyamatosan mulattak, táncoltak mindenfelé.”⁴⁰⁷ A pozsonyi német nyelvű újság az ország minden tájáról kapott értesítés után, a 1806. július 10-i számában, arról tudósít, hogy az „idei gabonatermés jobb lett, mint remélték. Az árak észrevehetően estek.”

„Hazánkban békesség van– írja a 1807 végén a komáromi tudósító– mégis mindenben nagy szükségét látunk: sehol nem volt még Magyarországon a marha húsának fontja 15 forint, mint most, és az is hitvány: de a ruházat még drágább, mert a gyapjúnak mázsájáért előre 200 forintot kínálnak a zsidók, egy hosszú szűr 15 és 18 forint. De nem tsuda, mert a múlt 1807.-i nyáron kilenc hetekig nem volt eső, a gabona szűken termett, a szarvasmarha eldöglött, s azonban a tél idején (a vetés) befagyott, és oly hosszan tartott, hogy április elején még a juhokat is benn kellett tartani, még pedig oly száraz fagyok jártak, hogy február közepétől április elejéig jó eső, vagy hó nem volt, s a fagy oly kemény volt, hogy Pesten március 19-én is jégen jártak a Dunát s a kisebb vizekben Március végén sem találtak vizet.” Abonyban 1809-ban az előző év éhínségének tulajdonították 2733 katolikus, 63 református elhalálózását.⁴⁰⁸

A Duna jeges áradásával indult az 1809. esztendő: a tudósító amiatt aggódik, hogy magasabb lesz a víz állása, mint 1775-ban volt. Pozsonyban január végén megindult a „rettegetes” jeges áradás, azonban a Duna jobb partján Ligetfalvát pusztítják el folyó jégtablái: 117 ház, 113 ló, 130 ökör, 3594 forint készpénz lett oda, és „498 hajléknélküli embert hoztak hajón Pozsonyba.” A kárt 136 994 forintra becsülték. Február első napjaiban megkezdődött a takarítás: az uszadéktól, jégtablától, sártól, iszaptól. Naponta több száz ember dolgozott. Megindult segítség is: februárban 10 511 forint 30 krajcár gyűlt össze. A Tanács 1000 forint (értékű) kenyert osztott szét, sokan szállást adtak a károsultaknak: az izraelita hitközség 100 kereszténynek adott menedéket és ellátást.

Az ország keleti felében 1809 áprilisában a Maros, a Körösök áradása tett kárt az állatállományban, az utak járhatatlanok, a postaszolgálat megszűnt, „elzáródott” a közlekedés. Deáki (Pozsony) tudósítás 1809 „iszonyú telén,” mint írja, „majdnem éhen döglött minden barom”, viszont az őszi mérleg bő termést mutatott, amit a „franciák emésztettek fel.” Emiatt éhség, drágaság lett: a lótifusz (petacs) sok embert „hordott el.” A háborús nyugtalanság miatt a soproni szőlőkben „hiányos munka folyt”, mégis 1809. év bor-és gabonatermése jó lett. Tokajon a „tartalmatlan boroknak nem volt értékük.”⁴⁰⁹

A Szepességben 1813 augusztusában árvizek tombolnak, főleg a Poprád menti települések szenvedtek: Leibic városának, mint írják, 1813 augusztusában 456 háza volt, 2261 lelket számlált 36 órán át állt víz alatt a város, melynek „háromnegyed része” elpusztult, a kár

⁴⁰⁷ Bolgár M. 19. (Idézi: Réthly A. 1998.I.52, 55.)

⁴⁰⁸ Abonyi L.– Abonyi I. 240. (Idézi: Réthly A, 1998.I. 74.)

⁴⁰⁹ Esztergom, Állami Levéltár., Bolgár M, 19., P.Z. 1806. febr. 28., Brukner , G., Abonyi L. 240., P.Z. 1809. febr. 10., Hazai és Külf. Tud. 1809. ápr. 26. Schams, F. 98. Jókai J. 30., (Idézi: Réthly A. 1998. I. 52-55, 68, 74–75.)

200.000 forint. Trencsén és Nyitra megyékben az (1813) „iszonyatos” áradásokban 287 (101 férfi, 92 nő, 94 gyermek) halt meg, elpusztult 621 ló, 248 csikó, 381 ökör, 1048 tehén, 1246 üsző, 249 borjú, 8155 barom, 3 kecske, 2395 sertés. A kárt 4.698.000 forintban állapították meg. Felső-Magyarországon 1813. augusztus– szeptember hónapokban szinte mindenütt (Tátra, Liptó, Árva, Turóc, Zólyom, Kassa, Rozsnyó, Hanság, Vágvölgye, Gömör, Sáros) árvizek voltak. Egerben rossz bortermő évet jegyeztek 1813-ban. A tavaszi fagy és az esős nyár a tokaji „*reménylett szüretnek legnagyobb részét megsemmisítette.*” Dél-Magyarországnak pedig „*azon boldog részei, amelyek egyébkor a bőségnek példájául szolgálhattak a múlt esztendei* (1813) *rossz termés miatt a mostani* (1814) *télben oly szorultságot szenvedtek, hogy az árpa, kukorica kenyérben sem ehetett eleget.* Ily szomorú esetben voltak Békés, Torontál, egyéb szomszéd megyék is.”⁴¹⁰

A 19. század első 15 évében azonban voltak jó évek is: az Alföldön 1804-ben bőven termelt a gabona, ára sem volt drága. Országszerte 1806-ban a tudósítások váltakozó lágy-hideg télről, száraz nyárról, viszont jó gabona- és bortermésről számolnak be (Pozsony, Sopron, Deáki, Kecskemét) az árak is alacsonyak. Sopron, Pozsony vidékén, mint írták, (1809) bor- és gabonatermés kiváló. ⁴¹¹ Hasonlóan, „országosan” „*igen szép termés*” jegyezték fel 1813 szeptemberében, noha a „*debreceniek azt állítják, hogy jobb szokott lenni. A szőlő szemek kitűnőek. Gyümölcs rendkívül sok volt. Életemben nem láttam ilyen bő termést. Minden olcsó lett.*”⁴¹²

b) A Tambora vulkánkitörés évének (1815) június végétől már érezhető volt Magyarország nyugati és középső vidékein (Fejér, Nógrád, Heves, Pest megyék) az évszak időjárásának módosulása: hatalmas esőzések, jégzivatarok voltak, „*egy felleg sem ment el jég nélkül.*” Az esők megduzzasztották a folyókat, patakokat, főleg a Felvidéken, Északkelet- és Dél-Magyarországon nagy árvizeket okoztak. Az ősz szintén „*tsaknem mindenfelé esős idővel múlt, mely miatt, vizek megáradván, a mezőkön lévő takarmányban nagy kárt okoztanak.*” A szőlő a sok esőtől nem ért be, a bor savanyú, ihatatlan lett. A következő, 1816.-os év is „*rendkívül sanyarúságos.*” Kárpát-medencében 1816. január végén a mediterrán ciklon az északi szél kíséretében nagy havazásokat és zord hideget idézett elő. A pesti, debreceni, aradi, bányási, alföldi, békési tudósítások 1816. január végi hideg, erős északi széllel, esővel „elegy” havazásokról számolnak be: a ahova „*leesett az elegyes csapadék azonnal odafagyott, a szikrázó havat a szél mindenfelé hordta, a legkisebb nyílásokon keresztül is, így tartott ez több napig, házakat utakat, országutakat járhatatlanná tette, töménytelen számú juhunk, marhánk elpusztult, tanyákon, majorokban, sok ember megfagyott az utakon.*” Debrecen, Arad, Pest körzetében 1816. január végi hidegben, hófúvásokban 123 000 juh, 17 000 ökör fagyott meg, húsuk nem volt ehető. A „*nagy hó-fergeteg*”, amely „*egész Magyarország légkörében tombolt*” a Bányás, Békés, Torontál, Csongrád, Szabolcs, Ung megyékben, valamint Füzesgyarmat, Gyoma, Dány, Gyula, Orosháza, Bánhegyes, Tótkomlós, Mezőberény, Szarvas, Csanád,

⁴¹⁰ N. G. I. 326., Hesperus, Menschen-Freundliche, 1817. 303. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 177, 181.)

⁴¹¹ Merk T, Ferencsek. Gazd. Lapok. 1941. 290., Tóth János, 63., P. Z. 1804. ápr. 24., Eszregomi Áll. Levéltár., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 43– 45, 56.)

⁴¹² N. G. I. 326., Hesperus, Menschen-Freundliche, 1817. 303. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 177, 181.)

Szeged, Szentes, Debrecen, Tiszaöldvár, Pest-Buda stb. térségeiben okozott nagy állatpusztulást. Pest megyében is „*oly szörnyű hideg, zivatar; oly nagy hó és rettentő szél volt, hogy a házak fedeleit elhordta, sok ezer juhok megfagytak, sőt számos szarvasmarhák is elvesztek*”.

Debrecenben a két napig tartó „*tsikorgó hideg, tömött hó és szörnyű szél ... hó fúvatagokat támasztott,*” a város szűkebb udvarait a hó feltöltötte, „*tágas utcákat is járhatatlanná tette.*” A hóvihár összesen 200 házat rongált meg, a város határában pedig félmillió forintba becsült kárt tett a vihar az állatállományban. Bihar megye sárréti járásában 22 ezer juh fagyott meg. A Körösök mentén „*irtóztatók és leírhatatlanok*” a károk, a „*hatvan óráig folyvást tartó hó zivatar*” miatt. A „*szabad ég alatt tanyázó Gulyákat, Birka és juh nyájakat vagy falkástól a hó alá temette, vagy széllyel szórván, a mezőségen többnyire előlte, a Körös vize mentében oly sűrűen feküdt a dög, hogy sok helyeken nagy kiterjedésig, egyik dögörlől a másikra kellett lépni.*”⁴¹³

Aradon a hó- és szélzivatar „*a szabadon talált gulyákat a Marosba hajtván, elfullasztotta; a juhokat sok ezrenként vagy a vizenyős helyekre ölte, vagy halmokra hóval eltemette; a ménesekeket szerte űzte s a hó fúvatagokban süllyesztette; a magános utazókat marhástól elakasztotta, s a másfél ölnyi magasságú hóval elborította.*” A szomorú az volt – mint írják –, hogy a hazatérő „*Veliteseink egy tsapata*” (katonai szolgálatra még nem alkalmas fiatal önkéntesek) 17 ember, 50 ló a „*rettenetes hidegnek áldozata lett.*”⁴¹⁴

Az érintett térségekben február, március továbbra is hideg, szeles, az őszi gabonavetéseket nagy része elfagyott, az árpát és búzát újra kellett vetni. Április végén az idő enyhébbre fordult, a hóolvadás miatt áradások és belvizek keletkeztek (Békés, Jászság, Arad, Bihar, Bánát). Európa-szerte, így Magyarországon is 1816. június elejétől augusztus elejéig viharral, jégesőkkel kísért nagy mennyiségű csapadék hullott, tönkretette a gabonaföldeket. A Bács megyei Ómoravicát 1816 júliusban a „*rettenetesen ordító szélzivatarral kavарva Jég-zápor zúzta széljel,*” – a „*legkisebb Jegek Ludtojáshoz hasonlítottak. Két asszonyt és négy gyermeket agyonvert, többeket félholtra. Rengeteg állat pusztult el, továbbá az egész határ a gabonaföldekkel, a vetésekkel a szőlőkkel, gyümölcsösökkel együtt.*” Egyes becslések szerint a Kárpát-medencében három (augusztusi) hét kivételével 1816-ban nem volt nyár. A légkör „*homályos, hűvös és szeles volt; annyira, hogy a köpönyeget, mikor nem esett is, el lehetett szenvedni.*” Sok helyen az esőzések miatt az őszi és tavaszi gabona (árpa, zab) ugyan kevés termett, viszont a kukorica jól lett. A gondot a kevés termés betakarítása okozta, átáztak a földek, az utak. A tokaji tudósítás rossz bortermésre panaszkodott: „*Kevés szőlő s jóformán semmi aszottszem; kis értékű bor; mert a szőlőtőkék még a múlt évi pusztításnak szomorú következményeit szenvedték.*” Sopron szőlőhegyén, Ruszton is kevés és közepes minőségű bor termett. Kazinczy Ferenchez (1816. szeptember 19.) írt levelében Szemere Pál gazdaságát ért károkról panaszkodik: „*Három tehenem, két borjam, s ugyan annyi hámos lovam megdöglenek, tyukmonnyi [tojásnyi] jég veri el pénzen szántatott s pénzen vett tavaszimat, s zöldséges*

⁴¹³ Gallacz, Monográfia, I. 228., Gorové László, *Az 1816 Januáriusának 29-ik és 30-ok napján történt irtóztató fergetegek egy szemmel látott tanú által készített leírása.* Gátalja, Temes megye. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 169, 162–168.)

⁴¹⁴ Magyar Gazda, 1816.I.180., Hazai és Külf. Tud. 1816. febr. 10., P.Z. 1816. febr.20., Tudományos gyűjtemény 1832. X. 13., XI.3., Évkönyv X. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 145, 148, 180.)

kertemet az ár' iszapja teszi használhatatlanná, s a rozsnak csomója alig ad egy vékát, s a tisztaé nem sokkal többet, valamint a más határon megmaradt árpaé is, a Arendásom Vatán késedelmezik fizetni, s pedig a szőlő is oda van jég és ragya s virágzásakori esőzések miatt, s azonban még egynehány kilát pénzen szántatnom, s az idén épített s hosszára tizenegy s szélességre hat és fél öl csűrömet húsz forintos szárú náddal fedetnem, deszkával kapuztatnom, továbbá négy ökröt vennem s új esztendőre cselédeimet fizetnem kellene. Sok baj van egyszerre. Boldogabb körülményeket kívánok.”⁴¹⁵

Az 1816. évi rossz termés, valamint a következő év termését megalapozó őszi mezőgazdasági munkák elvégzésének kilátásait súlyosbította az ingavonó állatállományban keletkezett hiány: „a föld népe kifogyott a szarvasmarhából”, drága lett a szántás, sok helyen az őszi vetések előkészítését a földeken kapával végezték.

A földbirtokos nemesség tehetősebb tagjai kedvezményeket léptettek életbe: csökkentették a jobbágyaik robotnapját heti háromról kettőre, vagy felére, elengedték az adósságokat stb. Már a század elején az epizodikusan jelentkező élelmezési gondok enyhítésére a hatóságok szorgalmazták a burgonyatermesztést. A jobbágytartó birtokosok, nagy területeket vetettek be burgonyával. Azonban 1815– 1816-ban a burgonyatermések többnyire rosszak voltak. A gyenge termés országszerte az élelem (főleg a gabona, hús) piaci árának megugrását vonta maga után. Ez pedig az ínséghelyzetet súlyosbította, s az ország több térségében: „a makk tarack kenyér valóságos áldás volt éhező népiünknek.” Bártfán a „szegények éhségüket csilapítandó fakéregből örlött lisztből süített kenyérrel és az erdei növény-gyökerekkel éltek.”⁴¹⁶

Az elemi csapások kiváltotta élelemszűkösség enyhítése végett Pest megye határozat hozott (1816. szeptember 27.) a hiány és a drágulás megfékezésére: a molnároknak örlés végett nemcsak búzát, hanem árpát, kukoricát is el kell fogadniuk, a molárnak kötelező jó lisztet adni, ellenkező esetben a kárt meg kell térítenie, és „40 pálca útést vagy fertály esztendei raboskodást” helyeztek kilátásba. Biztost rendelnek ki a „csaláságok” (csalások), a malom vékák ellenőrzésére, hogy a „szűkölködők pótlására a segítség valóságos legyen.” A cselédek részére rögzítették a kenyér összetételét: „1/3 rész rozs, 2/3 rész árpa, vagy pedig fele rozs fele zab, ha a gazda kukoricát adna azt is köteles elfogadniuk.” A tiszazugi, kenderesi feljegyzés szerint 1816-ban az előző évi őszi vetésből az Alföldön semmi sem lett, tavaszi gabonából és borból is igen kevés termett. „Méreg drága” volt a búzának köble (20-25 forint).

A városokban segítő bizottságok, egyesületek alakultak: Pozsony (1817. január) az ínség miatt gyűjtést szervezett, kb. 40 000 forint jött össze, ebből 1561 mérő rozst, 100 mérő árpát vettek. A lisztet kedvezményes áron adták a szegénységnek. Arad megyében áprilisban 10 000 forintból 7 kórházat létesítettek: Pankotán 63, Ránc 18, Borosjenő 95, Buttyin 86, Borossebes 115, Kisjenő 5 ágyas kórházakat alakított ki, ahova az ínséges betegeket vették fel. Nyitrán a város és a püspök naponta 200 adag levest és kenyeret osztott a rászorulóknak. Békéscsabán az erdélyi éhezők, s a szomszédos Arad, Bihar megyéből pedig az óhítú (görög-keleti) oláhok jelentek meg, akik közül az utcán sokan éhen haltak. Szatmárnémetiben az ínség és sok áradás miatt „mindenféle személy hazájából kiköltözött, akiknek nevük sincs,

⁴¹⁵ Soós Zoltán, Nyár nélküli esztendő, 1816. (Hozzáférés: 2018. 01. 5.)

⁴¹⁶ Myskovszky, Bártfa, IV.2.130. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 179.)

sem hazájuk, meghaltak, eltemették őket”: 1817 márciusában elhalálozott 7 református, 109 oláhnak vélt, 3 katolikus, 1817 januártól – júniusig pedig 385 ember halt meg inség kiváltotta járulékos betegségekben. Napjában 2930 volt az éhezők száma, akiknek fejenként $\frac{1}{4}$ pozsonyi mérő gabonát osztottak, összesen 732 $\frac{1}{2}$ mérő gabonára lett volna szükség, hogy az éhhaltól megmeneküljenek. A „kis adminisztrátor” 400 mérő gabona igénylésének sorsát nem ismerte, viszont az idegeneket elhajtotta a városból, a „szegényeknek tizedenként fizetett, a város malmait kettős lakat alatt őrizték.” Cziráky Antal királyi komiszárs az éhinség miatt arra kérte a kamarását, hogy írja össze, hol, mennyi és milyen áron van eladó gabona. stb. stb.

A fentebbi hivatkozások is arra utalnak, hogy a traumatikus helyzetek 1817-ben az aratás előtti hónapokban tetőződtek, ugyanis az aratást követő jó termés mérlege az inség megszűnését vonta mag után: „Az éhinség és szükség – a kortárs megfigyelő szerint–1816-ban kezdődött, általment 1817. évre is: mégis bor, búza elég lett kivéve az árpát.” A debreceni, 1817. augusztusi feljegyzés kitűnőnek tartotta a vásárt, az „árak alacsonyok, jó szüreti kilátások” is voltak.⁴¹⁷

c) A Tambora vulkánkitörés járulékos meteorológiai, hidrometeorológiai következményeit követő években a hideg telek, villámcsapásokkal járó viharok, esőzések, szárazság egyidejűleg az országban szétszórtan továbbra is előfordultak. Pest és Buda között (1818. január) „a Dunán ismét, a múlt Péntek (január 9.) óta egészen a tegnapig (január 16.) nem bátorságos a nagyobb terhekkel való átaljárás: hanem csak egyenként a gyalog emberek botsátattak által. De mivel az éjszaka keményen fagyott, azt reményhetjük, hogy a nagyobb terhekre is a közösülés megnyílik.”⁴¹⁸ Nagyszombaton, Kassán, Sátoraljaújhely, Kecskeméten 1818 májusában a szőlőkben, vetésekben károkat okozó villámcsapásokkal járó viharokról számolnak be a tudósítások, Zimonyban pedig májusi szárazságra panaszkodtak. Debrecenben a januári téli vásár idején nagy sár volt, az emberek sem szekereken, sem gyalog nem közlekedhettek. „A sátrakban kirakodtunk, a vásár mégis rosszul sikerült, 30 éve nem volt ekkora sár, a felvidéki szekerek elmaradtak, vásár után fagy lett.” A pesti kereskedők „a mostani Leopold vásárról” szóló tudósítása (1824. november) szintén arra panaszkodik, hogy a rossz utak és áradások gátolták a több vevőnek az eljövetelét, a Duna hidjának elszakadása akadályozta Buda és Pest között a közlekedést. „Ez a vásár a legrosszabbak egyike volt, de a gyapjú, méz, posztók nagyon elkelték.”⁴¹⁹

A csapadékos évszakok rossz bor- és közepes gabonatermést adó évek (1828, 1829) kivételével (Gömör, Szabolcs Sopron, Tokaj, Kecskemét) 1822, 1825 nyara aszályos. A Tisza melletti Tuzsér (Szabolcs megye) parasztsága 1825 májusában szerződést kötött a Lónyay uradalommal, hogy a Gyékényes tóban marháikat itathassák, először 14 napra szolt az engedély, de

⁴¹⁷ Hazai és Külf.Tud. 1813. aug. 15., Z.P. 1813. szept. 24., Zawadowski, A. I. 77., Oekon. Neuig. 1813. 401., Esztergomi Állami Levéltár., Schams F., I. 98., Hazai és Külf. Tud. 1814 márc. 30., Magyar Gazda, 1816. I.180., Grácsári Krónikája, 157., Évkönyv X., P.Z. 1816 febr. 20., Debretzeni Pap István jegyzetei., Csánki Kenderes, Jene Gy 136., Hann, I. 146. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 145–190., Réthly A. 1998. II. 636–637.)

⁴¹⁸ Zawadowski, A. I. 26. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 191.)

⁴¹⁹ P. Z. 1818. jan.14., jan.23., febr. 17, 24., H.K.T. 1818. május 15, 20, 27, június 23, júl. 21, nov. 20., Hist. Domus Kecskemétiensis, 198., Hochenberger, M. I., Auer J. 120., Esztergom Állami. Levlt., Debreceni Magyar Kalendár 1831. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 199–248.)

mert a májusi szárazság tartós volt, újabb 6 heti itathatási szerződést kötöttek A dühös szél 1826 áprilisában, Nagykörösön, a „kitört” tüzet elterjesztette, 1000 ház és 4 malom leégett.⁴²⁰

Volt néhány jelentősebb lokális és országos fejlemény a 19. század 30-es éveiben. Így például 1834 márciusában az ország szinte egész területén szélvihar pusztított. A tudósítások, feljegyzések, arról számolnak be, hogy sok helyen a vihar előtt, alatt és után tűzvész volt, melyben Szekszárdon 130, Tápióbicskén 150, Tatán 137, Veszprémben 7, Nagyszalontán 157, Szentgálon pedig 117 ház és 80 csűr égett le. Balaton vidékén viszont a nagy szárazságra panaszkodtak. A kenderesi tudósításban (1837) visszatekintő összegzésként arról elmélkedik a szerző, hogy a nevezetes kolerajárvány óta (1831) az Alföldön minden esztendőben kevesebb lett a termés, kivált a takarmányban, szénában, úgyhogy minden tavasszal „a takarmány fenekét felsepertük. De mindezeknél az 1836-iki esztendő sokkal súlyosabb volt, amely a szükségét és nyomorúságot teljes pohárral mérte ránk.”⁴²¹ A helyzet előzménye, hogy 1836 tele „kegyetlen” hideg volt, a „mély kutakban is megfagyott a víz,” tavasszal forró száraz szelek, majd esők és fagyok „minden gyümölcsöt, szőlőt, tengerit, veteményt, tökéletesen semmivé tett, ... és bennünket semmi nélkül hagyott.” Nyáron „sovány” szelek, nagy porral és nagy szárazsággal, forró melegekkel jártak, az ős is sovány, szüntelen északi hűvös szelek voltak, csak októberben kezdett esni, amely az esztendő végéig tartott kisebb megszakításokkal, decemberben pedig „nyári záporok, villámlások” voltak. „És így látni, hogy ez az esztendő valóságos tsapás volt az Alföldön, elterjedt pedig a Dunántúl fogva Váradig, széna, gyümölcs, zöldség, vetemény, tengeri, semmi sem lett. Ami kevés élet volt már azt Margit napján (június 10) el is nyomtattuk, (...) hogy milyen volt a tengeri” – egy „hüvejnyi tsöveken öt-hat szem volt.”

A „nagy szükség miatt a nép elindult élelmet keresni, nagyobb része ment Erdélybe, ahol bő termés volt”. „Ez az esztendő az Alföldet oly szegényé tette, hogy soká ki nem heveri”, takarmány nem lett, a jószágot kénytelen volt olcsón eladni. „A következő esztendőben (1837) nem volt több tehén egész Kenderesen 30-nál.” A széna öle 600 forint, a búzaszalmái 120 forint. A búza nem lett drága, mert a „Tiszán hozták fel csajkákon és 8 forinton lehetett venni, akinek pénze volt. Tudtommal a szegényeknek senki sem segített.” A segélyezést illetően Podmanitzki János osztott pénzt a szegényeknek Földvárosban és Vesenben, a kenderesi kamara és is kért F(els)eges Consiliumtól 500 pengő forintot, de kölcsön. „A császár pedig valamelyik fabaricájából pokrócokat, szűrposztókat küldött ruhának a szegények számára, melyet helységenként osztottak szét szükség szerint. Kenderesre esett egy néhány rőff, ha szétosztják egy negyed rőff sem jutott volna egy embernek, így a kenderesi bírák 2 koldusnak adták öfelsége adományát, gróf. Károlyi gazdatisztjétől pedig semmit sem kaptak...Ilyen jó rendtartás van még Magyarországon a szükség és éhség idején.”⁴²²

⁴²⁰ Zemplén, VII. 1901.388., H. K. T. 1826. ápr.12., Bruckner, T., Historia Parochiae., Mózner L.At. I. 1847. 139., Schams F. I. 68,78, 100. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 225–312.)

⁴²¹ Hazai és Külf.Tud. 1813. aug. 15., Z.P. 1813. szept. 24., Zawadowski, A. I. 77., Oekon. Neuig. 1813. 401., Esztergomi Állami Levéltár., Schams F., I. 98., Hazai és Külf. Tud. 1814. márc. 30., Magyar Gazda, 1816. I. 180., Gácsári Krónikája, 157., Évkönyv X., P.Z. 1816. febr. 20., Debretzeni Pap István jegyzeteti., Csánki Kenderes, Jene Gy. 136., Hann, I. 146., (Idézi: Réthly A. 1998. I. 145–190, 313–317.)

⁴²² Gácsári J. Krónikája, 152,157., H.K.T. 1836. május 21., Erd. Híradó. 1836. júl.19. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 367, 357, 359.)

d) Említettük, hogy a század első felében a két jelentősebb hidrometeorológiai esemény a Maros és a Duna pusztító áradása. A Maros áradásáról 1821 júliusában a hódmezővásárhelyi tudósító számolt be: Makót a Maros vize „*nagy sebességgel elborította, ... szőlőket, kerteket semmivé tette, számtalan házakat elseperte, özszvedöntötte, a lakosok nem csak hajlékaikból, hanem, vagyonukból, s élelmükből is megfosztotta, s a legsiralmasabb ínségre, koldulásra jutatta. Hódmezővásárhely és Szarvas lakosai nap-nap mellett szekerekkel küldték az élelmiszert.*”⁴²³

A pusztítás nagyságrendje tekintetében a század legjelentősebb hidrológiai eseménye a Duna és a Tisza (1879) áradása. A Duna vízgyűjtő területén 1837/1838 hideg telén (Pozsony, Pest-Buda mínusz 7,5 és 12,5 Celsius fok), de országszerte is rengeteg hó hullott, helyenként hóiharok is voltak (Esztergom, Gyöngyös, Szeged): az utakat a hó eltorlaszolta, leállt például a postaforgalom. Az árvíz előjelei már 1837. december végén és 1838. január elején mutatkoztak, amikor Pest-Budánál a víz elérte a 4,17 méter szintmagasságot. A szabályozatlan Dunán a jégtáblák csak lassan tudtak levonulni, a zezugos kanyarulatok között feltorlódtak, és visszaduzzasztották a folyót. A kortárs megfigyelők az 1838. év eleji áradást a korábbi feljegyzések alapján az 1775. tavaszi árvízhez hasonlították, amikor a vízállás magassága 23 láb volt. Míg a pozsonyi tudósítás megkönnyebbüléssel írhatta, hogy a „*Duna jege martius 7-kén csendesen búcsút vón, s az áradás veszélyétől megszabadítá a várost,*” rá egy hétre „*március 13-án a jégtorlasz először megnyílt, aztán újra bezárult– másnap kiöntött a Duna, és a folyó bal partján fekvő Pestet elárasztotta.*” Bárány Wesselényi Miklós, aki maga is részt vett a mentésben, így emlékezett erről a napról: „*Már ekkor kezdettek a házak omlani s düledezni. Ezeknek ropogása, rohanása, a vízközt emelkedő porfellegek, a rémítő sikoltás, sírás, ordítás borzasztó képét mutatta a dülő enyészetnek.*” Érdekes, hogy Vásárhelyi Pál, a Duna szabályozásának későbbi szószólója nem sokkal korábban „*minden idők legnagyobb lehetséges árvízéről*” írt egy cikksorozatában.

A tetőzés idején a Józsefváros, Erzsébetváros és Ferencváros legnagyobb részét több mint két méter mély víz borította. Az 1838-as árvíz összesen 153 halálos áldozata közül 151 pesti volt.

A Duna szokatlan nagyságú áradása a magyarországi szakaszon 1838. március 13-18 között hatalmas károkat okozott főleg a folyó menti települések épületállományában, de az élő világban is. A levéltári adatok szerint Esztergom, Hont, Nógrád, Pest, Fejér, Tolna, Baranya, Kis-Kun és Bács vármegyék veszteségei: 153 ember, 395 állat, 19.662 ház közül 10017 dőlt össze, 3302 rongálódott meg, összeomlott 3390 gazdasági épület, megrongálódott 1501, a tönkrement bútorok értéke 65.441 forint, a terményeké pedig 156 928 forint, az összes kár, 12. 661 576 forint 28 krajcár. Ebből Pest megyében 10 ½ millió forint, Óbudán 679 000 forint, Esztergomban pedig 657 000 forint volt a kár. A legnagyobb kár Óbudán a keresztényeket (484 579 forint) és az izraelitákat (194 515 forint) érte.

A Duna március 18-án kezdett apadni, ezt követően aláírásgyűjtő íveket terjesztettek az országban: ezüstpénzben, termékben, ruhaneműben kérték a lakosság hozzájárulást a Pest,

⁴²³ H.K.T. 1838. júl.21. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 218.)

Buda, Duna melléki helységek megsegítésére. Az ívet megküldték az összes keresztény esperesnek, plébánosnak.⁴²⁴

e) Az új növények, a burgonya s a kukorica, a 19. század első felében már az ország egyes térségeiben az élelembázis nélkülözhetetlen részét képezték. Sarkadon „1845, a nagy szárazság folytán lett nevezetes. Elég szép, de porhanyós búza termett, a tavaszi vetések, a kukorica ki sem kelt, úgy elsatnyult, a dinnye elaszott, a szőlőt dér csípte meg. Szeghalmon „1846-ban a szegény sorsú lakosság közt oly nagy volt az inség, hogy csak Kárász és Festetics földesúr családok jószívűsége mentette meg az éhen-halástól őket.” A szárazság az Alföldön általános lehetett, ugyanis az évi értékelésben azt jegyezték be, hogy „1846 elején az árvizek erősen garázdálkodtak és mégis aszályos nyár következett be, szűk termés és nagy drágaság lett, a szárazság, meg konkoly folytán, úgy hogy ritka helyen lehetett vetőmagot kapni. Egy véka rozs ára 30 forint volt.” Debrecenből is arról tudósítanak 1846 szeptemberében, hogy az Alföldön általános drágaság és szükség uralkodik. Egy köből gabona 2-3 forint helyett 10 váltóforint.⁴²⁵ Miközben az alföldi búzaövezetben az szárazság, aszály váltott ki inséghelyzetet, a Felvidéken, ahol a domborzati-klimatikus adottságok a kezdeti kukoricával való próbálkozásokat feladták, a burgonyának kedveztek. S a burgonyatermés alakulása, a lakosság jelentős csoportjainak mindennapi táplálkozását befolyásolta. Tény viszont, hogy a burgonyatermés kiesését a Felvidék lakossága jobban megszenvedte (1845–1847), mint az ország más részein, mivel az élelemháztartásban (a zab kivételével) a kenyérgabona természetközveti adottságok miatt nem volt jelentős.

A lipói alispán is a kialakult helyzetet azzal magyarázta (1845), hogy falvakban „a múlt évi szünet nélküli esőzések miatt beültetett kolompérjukat sem kapván vissza, zabjuk pedig meg sem érhetvén, a borzasztó inség örvényébe sújtattak.” A Nógrád megyei helyzetjelentésben (1846) a lehetséges következmények előzményeit ismertetik: „a rendkívül rossz termés következei már ősszel meglátszottak. Évtizedek óta nem látott nyomorúság következett rá a megyére. A megye alsó részén a súlyos téltől lehetett tartani, de fent a hegyek apró tót falvaiban, már háncsot őrlt a paraszt és gyökereket kapált ki a földből. Éhínség fenyegetett, sőt voltak, akik jobbáglázadástól tartottak. A megyeházán egyre gyakoribb tanácskozások folytak, valamit kellene csinálni.” Árva megyében 1846 augusztusában „valami forró eső volt, mely mindent elforrázott, azóta a burgonya satnyulni kezdett.” A megye az uralkodótól 8000 pengőforint segílyt kért, nem ismerjük a választ, viszont Árva megye (1846 októbere), az „ínségügyi választmánytól” közel 60 000 pengőforintot kapott, amelyből az árvíz és rossz termés miatt, közel 100 000 rászorulóll kellett gondoskodnia.⁴²⁶

⁴²⁴ H. K. T. 1838. jan. 6, 17, 20, 24., Hazai Tud. 1838. jan. 31, febr. 24, ápr. 4, márc. 18, júl. 12., Zawadowski, F. I. 42–57., P. Z. 1938. aug. 17. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 383–400.)

⁴²⁵ Harsányi Zsolt, Madách. 178, 1934., Nemzeti Újság 1846. okt. 9, 29, 30., nov. 1, 3, 5, 6., szept. 13., okt. 16, 30., nov. 8, 12, 15, 29., Berde Áron, Időjárás jövődőlés. Természetbúvár. I. 1846. 351., Márki, Sarkad, 27–28., Karácsonyi–Békási (?) II. 298., Hannus IV. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 464–466.)

⁴²⁶ P. Z. 1838. márc. 19, ápr. 11, júl. 6., Debretzeni Pap, Csánki, Kenederes., Zawadowski, A. I. 30, 42–57., H.K.T. 1838. jan. 6., Hazai Tud. 1839. júl. 3., Ofner, 1838. 9., (Idézi: Réthly A. 1998. I. 338–396., Réthly A. 1998. II. 646.)

Az észak-magyarországi rossz burgonyatermés időben egybeesett az írországi burgonyavésszel. A Zala megyei sajtótudósítás (1846 október) „*az Európa szerte fellépett burgonya rothadástól, mely itt is kárt okozott*” kapcsolatot feltételezett a felvidéki és írországi burgonyavetések pusztulása között. Van ugyan némi hasonlóság, a nyirkos, nedves, meleg évszakok nem kedveznek a burgonyának, viszont az írországi burgonyavésszt előidéző, észak-amerikai eredetű, levegőben terjedő fertőzőgomba, az országban nem volt kimutatható. Felvidéken és az ország más részein elsődlegesen a klimatikus tényezők váltották ki a rossz burgonyatermést, s az ezzel járó lokális inséghelyzeteket. Viszont több megyében panaszkodtak a burgonyarothadásra, azonban azokban az egyéb termények alakulása kiegyenlítette a hiányt, igaz drágult is, de a burgonya sem képezte a táplálkozás alapját. Például Pécsen is (1846 októberében), a sok eső miatt, „*többen már harmadszor*” kaszáltak, viszont a burgonya rothadt, a bor „*kitűnő jóságú, már 7 forinton viszik. A kenyér mely 4 garas volt, már 15-be kerül.*” Veszprémben (1845) az őszi jók, a tavasziak a szárazság miatt silányok, a burgonya rothadt, az élelemárak emelkedtek. A Balaton mellékén a borok kitűnőek, Zalában a termés (szőlő, gabona) közepes, „*eltekintve a burgonya rothadástól.*” Zemlénben is a burgonya rothadásnak indult, a szőlő édes, mint a „méz.” Sátoraljaújhelyen (1846. novemberben) „*a tél beállott, és sok ember kétségbe esve néz elébe az éhhalálnak, – a drágaság okán, – okvetlenül be kell következnie.*” a búza köble 22-24, a burgonya 4 forint, „*de ez igen rohadtt.*” Nyitrán a szeptemberi (1846) jelentésben is a burgonya „korai” rothadásáról, valamint a drágaság növekedéséről, az egészségügyi állapot „igen aggasztó” jeleiről tudósítanak, ugyanis a „*hidegláz több helyen igen kártékonyan dühöng.*” A Nógrád megyei Szakálón 1847 januárjában „*nagy az inség, a burgonya rohadtt, ültetni való sem maradt. Egy kiló rozs liszt 9 forint. 30 krajcár, a búza liszt 12 forint, a napszábér 24-30 krajcár, sokan koldulnak.*” A Szabolcs megyei Tiszadadon „*a szűk termés és burgonyabetegség inséget okozott. Könnyő- és szeretetadományok segítenek a szegényeken. A rozs köble 20 forint, egy tojás 5-6 krajcár.*”⁴²⁷

A korábbi századok hasonló létfenntartási zavaraival szemben, a fentebbi hivatkozásokból az derül ki, hogy az alapvető élelemszerek – búza, bor általános referenciamintája mellett, a burgonya, (kukorica) termésének alakulása is viszonyítási szemponttá vált az élelemlétfenntartásokban. Noha a burgonyatermesztés, mint láttuk, országszerte elterjedt, az élelembázis alapvető elemévé csak az ország egyes, főleg északi, hegyvidéki (Felvidék) térségében vált. A felvidéki és a síkvidéki térségekben 1846-ban a traumatikus állapotokat a meteorológiai tényező váltotta ki, az ország északkeleti és nyugati térségében az esőzések, az alföldi térségekben pedig a szárazság, az első esetben a burgonya az utóbbi esetben a gabonavetések károsultak. Azonban azt is látnunk kell, hogy mindkét – burgonya és gabona – övezet esetében a rossz termések egyes térségen belül is egyenletlenül oszlottak meg. Míg Szegeden inségintézkedésre nem volt szükség, a szomszédos Torontál megyében inségennyhító intézkedéseket kellett fogantatosítani: 1847. januárban összeírták a szűkölködőket és 35 000 pozsonyi mérő gabona vásárlását „elegendőnek” becsülték ellátásukra. Temesváron 1847 májusában pedig

⁴²⁷ Harsányi Zsolt, Madách. 178, 1934., Nemzeti Újság 1846. okt. 9, 29, 30., nov. 1, 3, 5, 6., szept. 13., okt. 16, 30., nov. 8, 12, 15, 29., Berde Aron, Időjárás jövendölés. Természettudomány. I. 1846. 351., Márki, Sarkad, 27–28., Karácsonyi–Békási (?) II. 298., Hannus IV. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 464–466.)

az éhezők segélyezésére az adakozást sorsjátékok és táncvigalmakon felajánlott adományokkal próbálták a helyi egyletek, társaságok enyhíteni.

A rászorulókat megsegítésében a hagyományos és a „civilizált eljárások” keveredtek. Volt, ahol a láthatóság és hallhatóság hatókörén túlra próbálták szorítani a polgárokat feszélyezető koldust. Az egyik módszer, például Szepes megyében (1847. január), az inség miatt a rászorulókat csoportosítása: a) „*betegek, bénák, magatehetetlenek*”, számuk 3380. b) „*szegények, kik bár munkabírók, de nincs keresetük*”, számuk 4657. c) „*úrbéres gazdák, kiknek nincs vetőmagjuk*”, számuk 2323. „Összesen 10 360 fő.” Esztergomban a koldulás megszüntetése végett, 4 csoportot jelöltek ki, aszerint, hogy naponta 12 – 9 – 6 – 3 krajcárt kapnak. A Szent Tamás káptalani kórházban pedig „*naponként 130-140 ebédel*” osztottak.

A helyzet azonban az ország északi, burgonyaövezet térségében volt súlyos. Trencsén megyében (1847. január) az „*az emberek már csoportosan járnak élelemért koldulni. Pesten is sok az éhező és koldus. A kenyér ára 20-25 garas volt, ma már 3 váltóforintért alig kapható.*”

A tavasz végén (1847. május) Trencsén „*a megye felső járásaiban éhínség annyira dühöng az izmos tótok között, hogy sokan közülük súlyos betegségben szenvednek, ezek 1/5-de aligha fogja elkerülni a kínos halált. Ezen az emberek a pálinka-égető házakból kivettetni szokott seprőt, s moslékot a legjobb ízű eledel gyanánt eszik: helyenként már sem kutyát, sem macskát nem láthatni, mert ezek mind felemésztették, sőt még a döglött húst is, bárminemű legyen, örömet fűzik, sűtik. Másutt ellenben a szecskát megőröltetik, s a lisztet, korpát vagy csupán szárazon, vagy pedig vízzel felhabarva eszik, s így tengetik napról napra keserves életüket. Krapcsik János oldalkanonok 20 000 váltó forintot adott 14 helységnek 4800 legnyomasztóbb inségben sýnlódó személy között elosztásra.*” Császon (Trencsén, 1847. június) „*egy reggel 6 embert találtunk az utcán éhen halva.*” Thurzó helységben „*leves osztáskor 3 ember dőlt ki a sorból,*” Beszterce és Zborova helységeiből közel 400 család vándorolt ki Szlavóniába. Sok helyen csak „*ijesztő árnyékként lézengenek ide s tova*” az emberek.

Árva megyében (1847. február) „*már éhhalál pusztít, Erdőkén már két ember hullt el.*” Veszelowszki Károly megyei sebész „*ezen borzasztó tény megvizsgálására, hivatalosan ki volt küldve, s a véghez vitt boncolás után azt találta, hogy a szerencsétlenek egyenesen az éhség következtében haltak meg. Az illetők előző nap széna-aljából, fűrészporból összegyűrt pogácsát ettek. Az egyik 37 a másik 41 éves volt.*” A rábaközi tudósítás (1874. március) több helyről megindult kivándorlásról számolt be: Osliból 9 szekérrel 49 ember, Kapuvárról egy-egy szekérnyi ember távozott el Temes megyébe Omorra és Gátaljra.

A Nógrád megyében jegyzett (1847. május) tudósítás szomorú hírt közöl: „*az ide vándorolt éhségtől és betegségtől elcsigázott napszamosok úgy hullnak mint késő őszkor a legyek, minduntalan bukkannak holt testekre. Hiteles kútjóból tudom, hogy Vácson 15 nap alatt 60 temettetett el, nálunk egy hónap alatt 6, a betegek száma pedig oly nagy, hogy nem képesek a rögtönzött teli kórházba felfogadni.*” A drágaság miatt nő az éhínség Arad megye egyes helységeiben is, azért, mert az előző évi szűk termés ellenére, sokan 1846 őszén a gabona jó ára miatt többet adtak el, mint amennyit megengedhettek volna maguknak.

A Nemzeti Újság (1847. június) szegedi tudósítója a drágaság s a terméskilátás miatt aggódik: a „*drágaság nálunk is tűrhetetlen kezd már lenni, a piacon egy valamirevaló kenyér*

ára 4-5 forint lévén. Ez annál aggasztóbb, mert a szárazság miatt nem várható bő aratás. A felföldi tótok is egészen elárasztották a városunkat, nincs óra, melyben bennünket ne háborgatnának.” A híres Bácskában zabkenyeret esznek.” Balassagyarmaton szintén (1847. június) „sok ember veszett el éhen.” Baranya megyében „az inség a szegények között nagy, sokan csak salátával táplálkoznak.” Győr városa „a nyomor enyhítésére 30 000 váltóforint kölcsön vettek fel, amelyet, mint jótállók 40-en írtak alá.”

Az egyletek, társaságok és egyéb lakossági szerveződések több esetben éppen a traumatikus helyzet kezelésére jöttek létre, a mintaadó úgy tűnik az egyház volt. Balassagyarmaton „sok ember veszett el éhen,” ezért a „közinség és nyomor” enyhítésére (1847. február) alakult jótékonyági egyesület naponta 50 éhezőnek adott ebédet. Közadakozásból 5 hétre biztosítottak a szegényeknek „naponta egy icce levest és egy adag kenyeret.” Érsekújváron az inségeseket, 180-nál többet, két hónapon át táplált az esperes-plébános. Nagykőrösön áprilisban jegyezték fel, hogy „a múlt évi szűk termés, a Tisza árvize, a József napig tartó jég nagy inséget okozott, csak segítséggel vészelte át a nép az éhhalált, egy nő halt meg. A plébános kenyeret süttetett, hetenként osztotta szét az éhezők között.” Nagytapolcsányban úgy ítélték meg (1847. május), hogy „bár a múlt évi aratás tűrhető volt, mégis az alsóbb osztályok között teljes mértékben dühöng a pestis.”(?) Ung megyében májusban „néhány helyeken olyan méreteket öltött az éhínség, hogy a lakosok dió- és mogyoróhéjakat törtek össze, őrltek liszté, azt korpával keverték.” Sáros megyében (1847. június) még inség volt, de éhen már nem haltak. Kassán a Közgyűlés 1204 inségest regisztrált, számukra naponta 3 krajcárt juttatott. Biharban 81 914 éhezőt tartottak nyilván, és megjegyzik: az 1847. évi termés még az előző évinél is rosszabb. A Temesi Bánságban az 1847. júliusi tudósítás „jó és bőséges a termésről” adott hírt.⁴²⁸

A szűkös, inséges helyzetben, nem hiányoztak a mentő ötletek sem, az ún. inségkenyeret: Komárom megyében „Marczell István kisbirtokos rozs és kukorica csutka lisztből készült kenyeret állított elő, amelyet a Nemzeti Újságnak bemutatott, mint tápláló kenyeret.” Zemplén megyében pedig „Horn gyógyszerész perjegyökből készített lisztből (sütött) kenyerét jó ízűnek találtuk. Rozsliszttel keverve még táplálóbb.” Örölt nyárfalisztet keverték búzaliszttel, s abból sült kenyeret Schultzer István nyugalmazott katonai orvos, egy német nyelvű munkában leírt eljárás szerint.⁴²⁹

Fónagy Zoltán az 1847. évi létfenntartási zavarok budai és pesti állapotait vizsgálva, a „nagyvárosi nyomor” első hazai megjelenési formáira hívta fel a figyelmet az egyik újságírói tudósítás nyomán: „Utazók mondják, hogy ez Párizsban, Londonban is így történik. Jön a civilizatio. Semmi kétség többé.” A kortársak tehát észrevették, hogy a nyugat-európai „civilizációs vívmányokkal” (nálunk a gözmozdonnyal együtt 1847) megjelent a „nagyvárosi nyomor,” a tömeges koldulás. A korábbi években a városok intézkedéseket tettek a koldulás felszámolására, hasonló céllal hozták meg a fentebb említett, Szepességben és Esztergomban bevezetett, a rászorulóknak napi járandóság szerinti osztályozásának gyakorlatát. A példát

⁴²⁸ Nemzeti Újság, 1847. jan. 3., 15., febr. 2, 7, 21., márc. 2, 5, 9, 18, 19, 21, 23, 26, 28, 30., ápr. 9., ápr. 29., jún. 8., jún. 3, 8., május 27., május 21, 23., jún. 1., jún. 17., jún. 8., jún. 13, 15., jún. 24., jún. 13., júl. 3., aug. 8, 17., szep. 12., okt. 23., Mykovszky, Bártfa, IV/2. 131. (Idézi: Réthly A. 1998.I. 467–474.)

⁴²⁹ Nemzeti Újság, 1847. jan. 3., 15., febr. 2, 7, 21., márc. 2., Mykovszky, Bártfa, IV/2. 131. (Idézi: Réthly A. 1998.I. 467–474.)

a pesti *Jóltevő Asszonyi Egyesület* és budai testvérszervezete adta (1830). Javaslatukra Pest és Buda város tanácsai rendeletben tiltották meg az utcai koldulást. Az intézkedések és a gondoskodás eredményeként a harmincas években a koldusok csaknem eltűntek Pest és Buda utcáiról. Ebben közrejátszott az 1838. évi Duna áradását követő helyreállítás és építkezések munkaerőigénye is. Azonban az ország északi térségeiben, a Felvidéken 1845–1847-ben, a meteorológiai, hidrometeorológiai háttérű rossz termés éhínséget váltott ki, és tömeges vándorlást indított el az Alföld és Pest-Buda felé. Az újságok a kéregetők sokaságáról tudósítanak: „*Végigmenve az utcákon, főleg a külvárosokban iszonyú emberi alakokra találunk, kik sápadtan, éhezve, fázva, alig némi rongyokkal takarózva fel s le lézengenek... Utcáinkon a felvidéki kolduló tótok és más egyebek nagy erővel veszik igénybe az adakozási nemes tulajdont.*” Esetenként a szülők által elhagyott, eladott gyermekek „*három utcán is végigkísérik kunyorálásaikkal, könyörgő panaszaiikkal azt, akinek nincs aprópénze. S addig szökdécselnek bokái körül, míg vagy egyik vagy másik türelme megszakad. Utazók mondják, hogy ez Párizsban, Londonban is így történik. Jön a civilisatio. Semmi kétség többé.*”

A viszonylag túlnépesedett Felvidékről szokásos évi 2-3 ezer bevándorló helyett Pesten 1847-ben 12 ezren jelentkeztek be, a valós számuk azonban a 20 ezret is elérhette. Helyzetüket súlyosbította az Angliából kiindult gazdasági válság, amely Pest-Budán is munkanélküliséget idézett elő.⁴³⁰

A városvezetés és a polgárok tehetősebbje egyénileg, az éhező kolduló tömeg okozta nehézségek kezelésére hagyományos „ínségennyhító eszközöket” alkalmazott. Közmunkával csatornákat ásattak, fizetett utcaseprőket fogadtak, Pesten „maximalizálták az alapvető élelmiszerek árát.” Magánszemélyek, egyesületek, vendéglősök ingyenkonyhákat” állítottak fel, adományokat osztottak szét: „*Batthyány Lajos gróf 50 akó bort osztatott szét az inségeseknek, az Ellenzéki Kör 500 forintot adott a szegényeknek.*” Pesten egy ferencvárosi háztulajdonos „*az éhezőknek naponként fél mázsa húst és ahhoz elegendő fűzelék – nemeket főzet, a lakásában vallás különbség nélkül kiosztja. Egy másik, józsefvárosi jómódú polgár, hetenként 3-szor 50 munkanélkülit lát el ebéddel.*” Egy belvárosi kocsmáros a Sarkantyú utcában „*naponta 60-70 embernek ad becsületes ebédet.*” Pest-Budán júniusban a város ezer mérő gabonát vásárolt, a molnárok ingyen őrlik meg, a pékek ingyen sütnek kenyeret, hogy a szegényebbek a piaci áránál olcsóbban jussanak hozzá. Budán májusban a helytartótanács rendeletet adott ki: hogy a „*föld inség nyomta népének idei természetményére előlegezni tilos,*” a megyéket utasítják, hogy az ilyen uzsoráskodást gátolják meg.⁴³¹ Az intézkedésekkel párhuzamosan a város szabadulni is próbált a „jövevényektől.” Már 1845–1846 folyamán hét-ezer embert toloncoltak ki a városból, akik közül a elgyengülés miatt többeket szekéren szállították ki. A nyomor 1846/1847 januárjában és februárjában volt súlyos, naponta 2-3 embert találtak az utcákon éhhalálban. Az éhségtől legyengült betegeket a Városháza udvarán gyűjtötték össze, majd innen szekéren szállították a Rókus kórházba: „*Láttunk nemrégiben betegekkel túlterhelt 3 szekeret utcáinkon, a városháztól a Rókus kórházig. Tömerdek nép kísérté*

⁴³⁰ Idézett hivatkozások és adatok (Lásd: Fónagy Zoltán, Iszonyú emberi alakokra találunk” In: Hagyományos inség és modern nyomor a reformkorban. MTA. Történeti Intézet. Blog. (Hozzáférés 2018.05.10–12.)

⁴³¹ Nemzeti Újság, 1847. júl.3., aug. 8,17., szetp. 12., okt. 23., Mykovszky, Bártfa, IV/2. 131. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 467–474.)

a menetet bámulásával.” A megbetegedések száma miatt rögtönzött kórházakat állítottak fel: „A polgári kórházban már nemcsak folyosókon, hanem pincében is tanyát kellett ütni a nyomor számára,... biztosabb menhelyet nyújt a betegnek az itteni szalmazsák s pokróc, mint a városház hideg nyílt udvara, hová a szegény szerencsétlenek az utcákról összehordatának.” A „bágyadt, kiaszott, bőrrel behúzott csontvázak” fekvőhelyénél az orvos kérdése a tudósítás szerint csak annyi volt, hogy „Habet inség? (Ínsége van?)” A kezelési utasítás pedig így szólt: „Detur ipsi (Adassék neki) jó reggeli, jó ebéd és jó vacsora. A betegek felépültek, s a kórházak rovatai egy új kór nemet mutattak fel, melynek neve inség, s az orvostan egy új gyógy móddal szaporodott, melynek patikája a konyha.”⁴³²

Pest és Buda lakosság az 1840-es években 100 ezer körül lehetett: egy 12 vagy 20 ezres éhező tömeg megjelenése kétségtelen megbolygatta a város hétköznapiját. Országos szinten a lakosság számának megoszlása egyenletlen volt, a természeti adottságokhoz, főleg a termőföldhöz viszonyítva, néhány lokális kivételtől eltekintve (Felvidék) a népsűrűség alacsony, következésképpen helyileg az élelemhiányt, mint láttuk, némi szervezéssel enyhíteni tudták. Problémát, a hiányt szenvedő tömeg vándorlása váltott ki. Noha az évszázadok során szinte minden nemzedék átélte a lokális terekben szétszórta egy kisebb-nagyobb inség,- éhínség helyzetet, azonban az országos nagyságrendű élelemhiány ritka volt.

Az út- és piachálózat időjárás-kitérttsége nagyban befolyásolta az alapvető létfenntartási cikkek kiegyenlítődesét: hiába volt jó terméshozam az egyik tájegységben, régióban, ha a rossz termés sújtotta szomszédos vidék piacára nem tudták a fölösleges készleteket az útvisszonyok miatt eljuttatni. A 19. században első felében 1814–1817, és 1846–1847 években az élelemhiány nem volt általános, jól mutatják ezt a különböző segélyakciók gyűjtései, ugyanakkor minden egyes meteorológiai háttérű rendellenesség előidézte zavart az évszakok időjárásának jobbra fordulása „javított” ki. Mindez nem rejtheti el azt a tényt, hogy például egyes becslések 1816–1817 telén néhány megyében (Szatmár, Bihar, Bereg, Krassó), ha túlzással is, 50 ezer éhínségáldozattal számoltak. Nem tudjuk például az éhezés okozta járulékos betegségekben hányan haltak meg 1814–1817 és 1846–1847 közötti években. Láttuk, hogy Nyugaton is (főleg Franciaországban) a modern közlekedési hálózat és az óceánokon, tengereken sűrűbbé vált világkereskedelem ellenére az létfenntartási zavarok a lokális terekben gyakoriak voltak. Az élelemháztartásra egyáltalában a mezőgazdaságra továbbra is a legnagyobb veszélyt az elemi csapások jelentették. Az Alföld térségében a nyári aszályok mintha ciklikusan ismétlődtek volna. Például miközben még 1847 augusztusában is Szabolcs, Sáros, Bihar megyékből, Egerből, Gyomárról, Szeghalomról továbbra is az aszály kiváltotta rossz terméstről-drágaságról, éhségről tudósítanak, több helyről (Veszprém, Pécs, Szécsény, Kőszeg) erős viharokról, villámcsapásokról számolnak be augusztus–szeptember hónapokban.

Az epizodikus, gördülő meteorológiai és hidrometeorológiai aszályok ismétlődése az ország keleti és déli térségében, az Alföldön, részben vagy egészében a térség klimatikus jellemzőivel hozható összefüggésbe: ez volt akkor is, az ország legszárazabb térsége, az évi csapadékmennyiség kevesebb, a nyári meleg erősebb, mint az ország többi térségeiben. A 20.

⁴³² Az idézett kórház-hivatkozásokat és adatokat illetően (Lásd: Fónagy Zoltán, MTA Történeti Intézet. Blog. Hozzáférés 2018. 05. 12.)

század eleji, tizenkét meteorológiai állomás adatai alapján, azt feltételezték, hogy 1856–1900 között 23%-kal, az átlagnál kevesebb eső esett az Alföldön.⁴³³

f) Az Alföldön az „*iszonyú száraz nyár*” 1863-ban köszöntött be. Az előző, 1862-es évben országszerte viszonylag elégséges termés volt, igaz, a termények hozamai tájegységenként váltokozó mennyiségben/minőségben alakultak.⁴³⁴

A korabeli beszámoló szerint is az 1863-as „*aszályosság különösebben a magyar síkságon, a róna alföldön fejtette ki sülevényessége egész hatalmát.*” Egy másik helyen a megfigyelő azt javasolja: „*Éljük kissé végig az 1863-ik évet, a szemlélődésben sok lesz a komoly tanulság.*” A tanulságok mellett az előzményeket, a következményeket és a bünbakkeresés változatait is szóvá teszi: „*Magyarországban a száraz tavasz, főleg a száraz nyár nem újság és ha a szárazság mérsékelt, még nem is kár, mert ennek a meleg, korai és száraz nyárnak köszönhetjük a világ legszebb, legacélosabb búzáját, legtüzesebb borát és Közép-Európa legkorábbi gyümölcsét(...) Baj csak akkor van, ha a szárazság már tavasszal kezdődik: ez már aztán aszály. Ezernyolcszázhatvanháromban a szárazság már február végén kezdődött, az egész tavasz szeles is volt, hűvös is volt, a vetés nemhogy bokrosodhatott volna, de még csak nem is nőhetett; június harmadikáról negyedikére erős dér: szóval a nyári nagy inség az egész nyomorúságra csak a pecsétet tette rá. A nagy Alföldön, Debrecentől Temesvárig nincs termés.*” Majd így folytatja: „*Május végén már a nagy Hortobágy le volt sülve, elhagyott birkaállásokban 4-50 darab juhcsontváz, az éhen veszett juhnyájak nyoma, a búzaföldek pedig mintha itt ott dugdosott volna beléjük valaki egy-egy szál rövid szalmát.*” A továbbiakban a kiküldött királyi biztos feljegyzéseiből a kárfeltérés adatait közli: Szabolcs megye alsó részein semmi, se termés, se fű, se kaszáló: a Hajdúságban a búza egy arasznyi, Bihar megye déli részén 42 községben inség. Nagy – Kunságban (Karcag, Kunhegyes, Madaras, Kisújszállás, Túrkeve, Kunszentmárton) 2,7 millió holdnyi határa sivatag, a határban a marhaállomány megcsökkent 24 000 szarvasmarhával, 8000 lóval, 197 000 juhval, 13 000 sertéssel: ez vagy éhen veszett, vagy a nyáron potom áron elprédálták. Heves megyében az őszi vetés épphogy magját megadta. Csanád, Csongrád, Békés, Arad, Temes, Bács, Torontál megyékben szintén inség, a királyibiztos 880 000 mérőnyi vetőmagot javasolt kiosztásra.⁴³⁵

A *Pesti Hírnök*ben megjelent tudósítás a kenyér hiányában húskísérőket említ, ami arra utal, hogy a 18. század végi és a 19. századi gabonakonjunktúra ellenére továbbra is jelentős volt a húsfogyasztás: „*Csanád megyében az emberek füvet, a sertések húst esznek, azok is, ezek is só nélkül, ami megehető zöldet talál a szegény nép, összeszedi s ételnek megfőzi, az hullott lovak hulláin pedig a sertések lakmároznak, híznak. A zöldség ritka, méreg drága, az uborka keserű, egy dinnye egy ló ára (25 garas), az utakon döglött lovakat látni, fűteni a nép nád és gyékény gyökeret használt. Az áremelkedés még a megkímélt országrészben (Dunántúl, Felvidék, Erdély) is csak egy forinttal volt magasabb, nyereszkeskedni sem tudtak. Külföldön mindenütt jó termés volt. Legnagyobb csapás a marhák éhezése, és elkotyvetélése volt.*

⁴³³ Róna Zsigmond, *Magyarország éghajlata*. 419. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 511/lbj.)

⁴³⁴ Érkövi Adolf. 1863. *Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön*. Pest.

⁴³⁵ Róna Zs., i.m. 419. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 511/lbj.)

Július végén Tokaj vidékén egy tehén 10 forint, egy pár ökör 55 forint, de még így sem kellett. Kisújszállason egy pár ökör 60 forint, a juh párja egy forint 20 krajcár, Szegeden egy pár tinó 30 forint, egy pár ökör 60-90 forint. Új-Becsén vásárra hajtottak 8000 állatot, eladtak belőle 87 darabot.(...) A pesti gépgyárak sohase adtak el annyi szecskavágót.”

A társadalmi csoportok közötti ellentéteket megjelenítő címkézés hátterének motivációira is fény derül, amikor az alábbi sorok írója a veszélyhelyzetben felülkerekedő szolidaritás „dicséretes” megmozdulását vázolja: *„Akkor nem mondták a gazdáknak, te agrár, te hitbizományos, te osztálygöggös és ezek nem mondták a kereskedőknek és iparosoknak: te merkantilista (haszonleső), te vigéc (ügynök), te rablólovag (nyereségahajhász a kereskedelemben). Adott mindenki a nagyúrtól kezdve, aki ezer forintot fizetett egy csókért, le a legszegényebb zsellérig, aki ingyen telelésre vállalta az inségesek marháját. A horvát testvérek részére vállaltak telelést. Az egész országban bálákat, műkedvelő előadásokat rendezett az úri világ, ahol egyformán leadta 5 forintját a mágán, s az árendás zsidó. A nagy bajokban mindig is meg lehet találni a magyarságot, ezenkívül nem mindig.”*⁴³⁶

Általában az ember vészhelyzetben függetlenül, hogy annak természeti, biológiai stb. tényező a kiváltója, projekcióval, kivetítéssel él: *„Bűnbakot is találtak, a Tisza szabályozását, úgy ahogy 1831-ben, amikor egy ember formájú lény (Orosz József) azt mondta, hogy a kolera Széchenyinek az istentelen könyvei miatt támadt, úgy most is látszólag intelligens emberek azt mondták: a Tisza szabályozása kiszárította a mocsarakat, az ártereket, nincs pára, hát nincs eső. Kimutatták, hogy az országban a vízszabályozások előtt, sokkal több volt és gyakoribb az inséges esztendő, kimutatták, hogy 1508-ban, II. Ulászló idején, a 'kinérnek szik volta miatt' nagy volt a drágaság, az erdők sem szaporítják az esőt, csak jobban megosztják, ami az Alföldön kell, az a csatornázás.”* Noha, mint utaltunk rá, az aszály főleg a magyar Alföldön volt erőteljes, a közfigyelmet azonban a konkrét helyzetek ragadták meg. Például Temes megyében 166 községben nagy a szükség. Torontál megyében ellenben tíz községben a termés közepes. Bács megye terméketlen. Debrecen város hivatalos jelentése szerint a karacsi kocsmától kezdve 45 000 kataszter holdnyi legelő sivatag, a város nagy kiterjedésű határa kiégett, kopár. Szatmárnémeti körzetében 32 000 kataszter hold területe sivatag. Nagy Kunságban Karcag 70 000 holdas határa afrikai sivatag. Kunhegyes, Madaras, Kisújszállás, Túrkeve, Kunszentmárton 200 000 holdnyi *„határa olyan mint Karcagé.”* A fentebb említett összegző kárbecslést, ha az aszály előtti és utáni évekre bontjuk, akkor jól látható a nagykunsági hat község állatállományának alakulása, vagyis az, hogy mihez képest volt jelenős a veszteség:

	Szarvasmarha	Ló	Juh	Sertés
1861	30 593	15 190	243 340	26 100
1863	6 087	8 470	47 362	7 010
Veszteség	24 506	6 720	197 978	19 090

Forrás: Réthly A. 1998. II. 490-520. adatai alapján szerkesztett

⁴³⁶ Term.Tud. Közl. 1874, 246., Abonyi, II. 430., Pesti Hírlap – Aszály, 1863. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 511, 513, 516–519.)

Elemi csapások idején az állatállomány megvédésének egyik hagyományos módja volt a szarvasmarhák, lovak, juhok aszálymentes régiókba hajtása. Az 1863-as hidrológiai aszály idején a megyék (Heves, Békés, Bihar, Nagykunság, Bácska, Bánát) falvaiból, egyénileg, vagy csoportosan a gazdák, (már aki tehetett), Felvidékre, Erdélybe hajtották állataikat. A marhavész is általában az aszály járulékos fejleménye, az elégtelen és minőségében rossz növényzet váltja ki. Az Alföldön a *Vadász és Versenylap* beszámolója szerint a mezei- és vízi vadvilág „*hírét sem lehetett hallani*,” a „*sivár pusztaságból*” eltűnt a nyúl, fűrj, a fogoly.⁴³⁷

A becslések „legalább 3 millió forint” veszteséggel számoltak, igaz, hogy a állatvesztés nem mind a takarmányhiány miatti megbetegedések eredménye, hanem az eladásoké is. A Pesti Napló tudósítója meg is jegyzi: „*az élelmesebbje összevásárolja potom áron a sovány sertéseket, lovakat, ezeket lebunkózza, megnyúzza, hússal amazokat felhizlalja.*”⁴³⁸

A beszédesebb beszámolók közt tallózva, az aszály okozta súlyos helyzetben a veszteségek mellett a szolidaritás különböző megnyilvánulási módjai állnak a tudósítások előterében. Az ország többi térségében, ha nem is volt bő termés, elégséges volt a segítségnyújtásra, amit az állam importgabonával is kiegészített. Tény viszont, hogy a segélyezések jelentősebb részét terményben, pénzben a helyi megyei, városi hatóságok, személyek, valamint egyesületek, lakossági szerveződések adták össze. Nem beszélve arról, hogy több esetben a helyi hatóság, főleg a városok, rászorultság szerinti csoportokba osztják a nélkülözőket. Ugyanakkor a valamit valamiért elv alapján, több esetben is a segélyre szorulókat közhasznú munka ellenében támogatták.

A kortársak emlékezetében az 1863. évi alföldi aszályt az 1794. évihez hasonlították. Abonyban pedig úgy emlékeztek, hogy az 1808. évinél is súlyosabb volt az 1863. évi aszály. Az elemi csapás nagyságát az is mutatja, hogy sem búza, sem rozs, árpa, tengeri, egyszóval gabonából semmi sem termett. Az állatállomány jelentős pusztulása ellenére azonban volt hús,- ezt jegyezzük meg, mert a táplálkozásfejezet egyik alapkérdése. Általában a tartalékokkal rendelkező tehetősebbek is gabonakölcsönökre szorultak. A népesség szegényebb csoportjai számára népkonyhákat állítottak fel, illetve élelmiszer-alapanyagokat osztottak a családoknak. Abonyban például a segítségre szoruló 272 család és 439 éhező, 120 munkaképtelen kapott 397 font kenyeret, 17 véka lisztet, 10 font sőt, 17 font zsírt. Egy személyre napi fél font kenyér jutott. Ugyanakkor a kiutalt 70 000 forint kincstári segélyből Abony 4200 forintot kapott. A város más módszereket is használt: 12 családnak a pocsolás utak feltöltésért 12 forintot érő munkát adott. A Bánátban, Versecen arra panaszkodtak, hogy 1773 óta ilyen mostoha esztendő nem volt, a bajt növelte a sáskajárás. Tény, hogy 1863 július elején már nagy volt a takarmányhiány, gyenge lett a termés: 3 hold nem adott 5/4 mérőnél (78 liter) több szemet, sőt néhány helyen semmi nem termett, mint 1793-ban most is marokkal tépték ki földből a gabonát, gyér volta és szárának rövidege miatt. Az állatokat elkótyavetelték: a korábban 200-250 forint érő ökrőpárt 80-90 forintért adták, Tokaj vidékén egy tehenet 10 forinton, egy pár ökröt 55 forinton lehetett kapni, „*de még így sem kellett.*” Kisújszálláson már júniusban az ökör párja 60 forint, a juh párja egy forint húsz krajcár, az egy éves sertés

⁴³⁷ Réthly A. 1998. I. /lbj.511.

⁴³⁸ P. N. 1863. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 516.)

párja három forint, „*ló nem kellett senkinek.*” Szegeden egy pár tinó 30 forint, egy pár ökör 60-90 forint. A forráság olyan nyomasztó volt, hogy árnyékban 43,8 Celsius fokot mértek. A Bánátba Orsován át Oláhországból hoztak be gabonát, az inség miatt a közbiztonság egyre rosszabb volt, „*3 útonállót kivégeztek,*” 200 holdnyi fiatal erdő leégett, az augusztusban beállott eső már csak a szőlőknek kedvezett. A megalakított központi segélybizottság ősszel 200 kereset nélküli személyt írt össze, ezek többnyire szerbek voltak, csak 1864-ben lett vége az inségnek. Az inségmunkások 1000-en dolgoztak a Bega-csatorna kitisztításán 1863. november elejétől 1864. február végéig, nekik a város 903 forint 89 krajcárt fizetett. A következő évi vetésekhez a kormány 6149 mérő gabonát (búza, árpa, rozs), 3100 mérő zabot, 1073 mérő kukoricát osztott szét a kisbirtokosok között. A különféle adományokból 12 312 forintot osztottak szét készpénzben, majd élelmiszerben, valamint egyéb segély- és kölcsönpénzt is juttattak a rászorulóknak, ugyanakkor a birodalomban gyűjtést szerveztek.⁴³⁹

Abonyban arra panaszkodnak 1864-ben, hogy az állam által adott vetőmag (búza) sok helyen ki sem kelt. Az őszi vetéseket jórészt ki kellett szántani, tavaszival pótolni, ezért az 1864-es évben szűk termés volt. Az inségesek száma 650-re emelkedett 1864 telére, a leghidegebb napokon 800-ra, őket mindennap kenyérrel, főtt étellel az ingyenkonyhából látták el. Vásárlásokon kívül az ingyenkonyha a városnak 100 forintjába került, amely minden héten három hónapon át működött. A város előljárósága ősszel ismét felterjesztést tett a katonaság téli elszállásolásának elhalasztására, mivel az inségben (szűkösségben) élő lakosság képtelen a katonaság ételmezésére. A lakosság soraiban sokan szenvednek „*súlyben*” (skorbutban), a lovak között a rossz takarmányozás miatt rüh betegség ütött ki. Abonyban sokan kérdezik, hogy vajon az 1863. évi vagy az 1866. évi inség volt-e nagyobb, „*melyre azt feleljük, hogy az 1866. évi általánosabb volt, de az 1863. évi külsőleg jobban látható nyomorúságban mutatkozott.*” Ugyanis 1863-ban kukorica sem termett, 1866-ban a nyomort legalább a kukorica termése enyhítette. Országszerte 1864-ben, Orbán- napján (május 25.) fagy volt (mínusz 4-5 fok): „*az összes kalászos vetést, alig kikelt kukoricát, minden veteményt, krumplit, apró zöld gyümölcsöket*” tönkretette. Az inség újra beállt: Abonyban a város értelmisége inségbizottságot alakított, népkonyhákat állítottak fel, ételt osztottak, a kincstár pénzkölcsönt adott vetőmagra (Abony 12 000 forintot kért.), melyet részletekben osztottak ki az igénylőknek. A zselérség a könyöradományokból élt, melyet városokon és vidéken gyűjtöttek, de külföldről is érkezett segély (Bécs, Svájc, Franciaország). Gróf Szapáryné és a műkedvelő társaság 610 forintot gyűjtött, előadásokból, bálókból, sorsjátékokból pedig 1000 forintot hoztak össze. Országszerte, mint 1863-ban, bálókat, műkedvelő előadásokat rendezet „*az úri világ*”, ahol mindenki leadta „*öt forintját.*” Az így kapott pénzt élelemre fordították. Az abonyi főzőkonyhán „*az előljáróság által írott cédulákra*” a szegények naponta meleg ételt kaptak (leves, főzelékfélék, személyenként két font kenyér).⁴⁴⁰

Az aszály által sújtott alföldi falvak, városok– mivel a bécsi kormányzattól az inség-segélyeket hitelben igényelhatték–, eladósodtak, és hosszú éveken át a felvett kölcsönök

⁴³⁹ Ter.Tud. Közl. 1910, Tóth, 123., Gazda., Pesti Napló 201., Pester Loyd.1864. jan. 12., Szeged, 1886. 251–253., Gál Jenő, 15., Hannusz II., Abonyi, II. 429–433., Zlinszky, Időjárás, 1951.(Idézi: Réthly A. .I. 1998. 451–519., Réthly A. 1998. II. 1265–1267.)

⁴⁴⁰ Abonyi, II.437–439. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 521.)

törlesztése behatárolta mozgásterüket. Ennek van egy francia ellenpéldája is, miszerint a felajánlott kölcsönt a település visszautasítja, az indok: nem olyan gazdagok, hogy kölcsönt fogadjanak el, különben is megszokták az éhezést. Erről még egy másik kontextusban szó lesz.

A 19. század 60-as éveiben Magyarországon, kisebb-nagyobb térségbeli eltérésekkel a májusi fagyok évenként ismétlődtek. Sopronban jegyezték fel, hogy 1864 májusa igen hideg, szeles volt, az Ikva-patak befagyott, „úgy szintén az *ablakok is. Ez a hideg leforrázta az egész szőlőhegyet, ugyan még nőttek utána szőlőfürtök, de nem sok.*” Szeptemberben pedig „a korai őszi fagyban”, ami maradt, az is tönkrement, kevés és savanyú bor termett, „*víz nélkül ihatatlan volt. A gabona jól sikerült.*” A pénzsűke, a kereskedés pangása 1865-ben (Nagyigmánd), valamint a májusi fagyok (1869, 1873) a szőlőt, búzát tették tönkre (Balatonkiliti, Szeged, Sopron). A Közép-Európa egészét sújtó 1866.évi májusi fagy Magyarországon néhány helyen (Abony, Monor, Jászberény) újabb éhséghelyzetek ismétlődését váltotta ki, amit tovább súlyosbított a kolerajárvány újabb megjelenése, helyenként (Abony, Békés, Kecskemét) 1873-ig való elhúzódása.

Az 1872. év tele globálisan hideg: hűvös évszakokat regisztráltak (Észak-Amerika, Ázsia, Európa), áprilisban pedig a Vezúv vulkán tört ki. Úgy tűnik, igaz adathiány miatt is, hogy a vulkánkitörés nem volt módosító hatással a Kárpát-medence évszakainak időjárására. A kis jégkorszak általunk önkényesen megjelölt végén, az 1870-es években a tudósítások Sopronból újabb májusi fagyokat jelentettek, nagy dér a szőlőkben, a mezei vetésekben is sok kárt tett, a gabona rosszul sikerült, éhínség lépett volna fel, ha nem importálnak gabonát, s a lisztet nem hozták volna vasúton. Somogy megyében 1873-ban éhínség, kolera volt. A kormány a vármegyében 10 000 forint értékben közmunkát végeztetett a községekben, gabonát osztottak ki, és 5400 mérő rozst és kukoricát is vásárolt, amit kölcsönképpen kiosztott a rászoruló birtokosoknak. A sáskajárások az 1873–1878 közötti tudósítások állandó témái. A 70-es évtized legjelentősebb eseménye az országban hidrológiai jellegű: 1879. március 12-én a hajnali órákban a Tisza betör Szegedre. A tavaszi ár hatalmas károkat okozott. A katasztrófát egy, a várostól északra, mintegy 20 kilométer távolságra, Petresnél bekövetkezett gátszakadás idézte elő. A város nagy részét elnyelte a víz, és különös módon ebben a katasztrófában is pontosan 151 helyi polgár halt meg, akárcsak Pest-Budán 1838-ban.⁴⁴¹

„TERMÉSZET NAGY MŰHELYÉBEN”

A magyarországihoz hasonló traumatikus elemi csapások az 1814–1819-es évek kivételével, *Erdélyben* nem mutathatók ki. A század első évtizedében, a szebeniek hirtelen időjárás-változásról tudósítottak: 1805-ben a februári meleg márciusban hirtelen hidegre váltott, amely 170 ember halálát okozta, főképp a 30–60 év közötti korosztályban. Országosan az esztendő esős, a legelők vizes volta miatt sok ezer szarvasmarha pusztult el Erdély-szerte.⁴⁴²

⁴⁴¹ Term.Tud. Közl. 1900. 723., Bruckner-krónika., Abonyi, L. Abony. II. 435-439, 442, 474., Szabó József, 154, Term.Tud. Közl. 1901. 723., Csánki Dezső, Somogy vármegye, 567-568., Hannusz,II. (Idézi: Réthly A. R. I. 1998. 520– 550.)

⁴⁴² P. Z.1805. ápril.23. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 49.)

A Körösök, a Maros, a Küküllők mentén, valamint Csík- és Háromszéken 1810. május – június hónapokban havazások és hidegek voltak, majd esőzések követték. A kortárs megfigyelő szerint „*amit Orbán napja (május 25.) elmulasztott az jún. 1-6 kipótolta, ... megindulván a kemény hideg szelek sok helyeken pásztárásként esett a jégeső, s mezőt, erdőt, szőlőt pusztított... makk az erdőben, gyümölcs a kertekben majd éppen semmi sem maradt.*” A „hernyóknak” a gyümölcsösökben, erdőkben tett kártevéseire panaszkodnak az 1811, 1812, 1813-as évek dél-erdélyi beszámolói.

Székelyföldön és Barcaságban 1812 áprilisában is térdig érő hó alatt „*didereg a föld.*” A brassói piacon, a (napóleoni) háborús idők miatt is, egy véka tiszta búza váltó czédulában 10-14, a törökbúza egy és fél rajnai forint. Egy mázsa dohány 21-22 rénus forint, egy kupa bor 24 forint, egy font hús 78 forint.⁴⁴³

Szamos környékén „*ebben az esztendőben (1813), fél annyi gabona lett mint előtte, egy öreg cseber (100 icce) bor 2 forinton is nehezen kelt el, gabona sem volt drága, mert az előtte való esztendőből még a szegényeknek is maradt gabonájuk.*”⁴⁴⁴

Magyarországon is érezhető volt az 1814. április végével kezdődő „*hidegnek ártalmas ereje.*” Erdélyben „*annyival szomorúbb volt ezen időváltozás, mivel nem csak havas eső volt nálunk, hanem másfél arasznyi hó lepte el a föld színét, és oly hideget hozott maga után, hogy május első napján félszingyi (31 cm) jégcsapok lógottak az eszterhán.(...) A tavalyi (1813) rossz termés következtése, s ezen késő hideg kettős súllyal terheli a szegény népet, ... kivált Hunyad vármegyében majd éhen hal. Sok boldognak tartja magát, ha a tengerinek szárát megőrölheti, s korpával keverve kenyér helyett eheti.*” Biharban, Belényes járásban „*az elbágyadott szegénység az utakra menvén a pénzt el nem veszi, hanem kenyeret kér, mivel pénzért kenyeret nem kaphatnak.*” Kolozsvár (Egerbegy), Nagyenyed, Gyulafehérvár és a Küküllők vidékén „*még nagyobb hó*” volt (1814. április/május), és borúlátóan jegyzik meg, hogy „*gyümölcs nem lesz, sőt bor se, pedig a bor már most is méregdrága, a gabona ára is, a hideg után egyszerre felhágott.*” Az őszi vetések és szőlők károsodása mellett, megtudhatjuk mi idézhette elő az állatbetegséget: „*a vastag hó befedvén a legelőket a takarmány nélkül való emberek, marháikat az erdőbe hajtották, hogy ott tsere-levelet ennének, melyből olyan veszedelem következett, hogy néhány falukból majd minden marha kidöglött.*”

A meteorológiai tényező (a lehülés) kiváltotta veszélyhelyzet az aratás előtti hónapokra utal, és folytatása az 1813-as évnek, amikor országszerte a május vége száraz, hideg, szeles. Ezt követően szinte egész esztendőben a hidrometeorológiai tényezők (áradások) a meghatározóak: az esőzések miatt a folyók megáradtak, a víz a gabonaföldeket ellepte, a vetéseket elsodorta, tönkretette: kukorica kevés lett, lencse, bab, borsó alig termett, bor kevés és savanyú volt, „*semmi gyümölcs*” nem termett. A feljegyzések elvándorlásról számolnak be: „*százával hagyják el*” falvaikat, munka és kenyér végett „*messze földre vándorolnak.*” Helyenként a hatóságokhoz fordultak segítségért (Szatmárnémeti), mivel a rossz időjárás és háború miatt a „*hegyi lakosok közt éhínség*” tört ki, „*egy-egy köből búzát kértek a várostól fejenként, de a*

⁴⁴³ Hazai és Külf.Tud. 1810. márc.14, 31., P. Z.1810. okt. 2., Nemzeti Gazda,1814. 314. (Idézi:Réthly A. 1998. I. 76–91.)

⁴⁴⁴ Hazai és Külf. Tud. 1812. ápr. 1, 29, jún.17, 27. szept. 9., okt.17., 1813. jan. 27, május 19., dec. 28., Nemzeti Gazda,1814. II. 129 (Idézi: Réthly A. 1998.I. 94–112.)

város nem adhatott,” mert nem volt miből. A termés azonban 1814-ben sok helyen jobb, de a búza „üszögös, a rozs eresztős, léhás s a kalászkok csorbák,” mint megjegyzik, „ez mind a májusi hó miatt.” Csak reménykednek, hogy a törökbúza, „ha az ősz jó lesz, beérik.” A jobb adottságú vidékeken, mint például az „áldott” Szilágyságban is, mely a „bornak és gyümölcsnek igazi hazája, a pincék üresek, tíz fogadót is meglátogathat (az utas), amíg egy pohár bort kap.” Erdély más tájegységeiből nincsen információk hasonló fejleményekről. Úgy tűnik, hogy többnyire a meteorológiai, és részben hidrometeorológiai rendellenességek, inkább lokálisak, térben szétszórtak és különböző változatokban mutatkoztak meg. Például Doboka vármegyében 1815-ben 1646 óta nem tapasztalt nagy éhségről tudósítanak, aminek kiváltó tényezőjét nem ismerjük. Közvetlen térbeli környezetében, Kolozsváron, a figyelmet az égi jelenségek kötik le. Ezzel szemben 1815 júniusában, kártékony esőzések, jéggel, záporral, forgószéllel (a bodzai szoros felől) jött, „hosszában megjárta Háromszéket” s az ojtózi szoroson át távozott Moldvába, – 40-50 faluban felforgatta az épületeket, a kerteket, az erdőket.⁴⁴⁵

Az erdélyi vármegyékben, székekben a Tambora vulkánkitörést (1815. április 15.) megelőző években (1813, 1814) a meteorológiai rendellenességek miatt az élelemháztartások készletei szűkösek. Az indonéziai *Tambora vulkánkitörés* kiváltotta időjárás-változás, az előző évek élelemhiányát tovább súlyosbította: „a köznép legtöbbnyire Zab és Alakor, Tönköly kenyérrel él, de azt is felette szűken és drágán kapja.” Különösen súlyos volt a helyzet Kolozs, Belső-Szolnok vármegyékben, a Szilágyságban és a Mezőségen. Az élelemhiány elhúzódott 1819-ig, a négyéves traumatikus ciklusról, a „nagy erdélyi éhínségről,” külföldi lapok is említést tettek. A tudósítások arról számoltak be, hogy 1816-ban az egész nyár, három hét kivételével, homályos, hűvös, esős, szeles, a „köpenyeget el lehetett szenvedni.”

Átfogóbb képet az erdélyi fejleményekről ezekben az években a székely Újfalvi Sándor, karrierhivatalnok Emlékirata nyújtja.⁴⁴⁶ „Jött az 1817-iki sanyarú év, az erdélyi nagy éhség...a terméketlen négy év után bekövetkező az éhhalál szokott borzadalmaival, aminek Erdély lakosai közül oly sok áldozatja lön és sok eddig vagyonosabb embert is vég inségre juttata. (...) A bécsi udvari cancelláriai szolgálatom éve alatt szenvedé át Erdély az 1815-től 1817-ig tartó éhhalál borzadályait. Még honn voltam 1814-ben, midőn a rendkívül terméketlen év a szükség bekövetkezését kezdé sejtetni. Ez év telén hó és fagy egyszer sem volt még, az eső szünetlenül szakadt. Március elején páratlan szép és meleg tavaszra derült az idő. A tavaszi vetéseket korán el lehetett vetni, már március harmad hetében a törökbúza vettetett. Április elejével nyári forróságok álltak be, a fák zöldülni, a szőlők hajtani kezdenek. Május második hetében másodjón kapálták a törökbúzát s ily korán és ily dúsan kivirult természetre a legrégibb emberek sem emlékeztek. Május 14-én, szombaton atyám törökbúza kapásaival a kaczkói határon voltam, a rendkívüli hőséghez mérve, nyárilag öltözve. Délután 4 óraker igen vékony és hideg szél kezdé lengedezni, mely egy óra múlva oly kiállhatatlan lön, hogy felső öltözetünk nem lévén, kénytelenénk a munkát félbehagyni és hazatakarodni. A szél mind fagyalóbban dühöng, s éjjelre kelve orkánná fajult. Éjjel tájt atyám felköltött s mutatá,

⁴⁴⁵ P. Z. 1805. ápr.23., Nemeti Gazda, 1814. 314., Hazai Tudósítások 1806. 141., Hazai és Külf. Tud. 1810. jún. 20., P. Z. 1814. nov. 30., dec. 17., jan. 11., P. Z. 1814. ápr. 22., Hazai és Külf. Tud. 1815. nov. 8., P.Z. 1815. nov.17., Hazai és Külf. Tud. 1815. jan. 15. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 49–128., Réthly A. 1998. II. 1209.)

⁴⁴⁶ Mezőkövesdi Újfalvi Sándor, 1941. *Emlékirata*. Budapest. 65.

hogy a sűrűn hulló hó mindent elborított. Rögtön szánakba fogattunk és egy távoli tanyáról szánon szállítók be a kisborjukat és bárányokat. A havazás reggelig tartott rendkívüli hidegben. A kilevelezett és virágzott fákra a hó tömegesen ráfagyott. Hol e hó lerázása elmulasztott, az élő fák mind kiszáradtak, a szörnyű terhe alatt többnyire mind összehasadván. A térden felül érő nagy hó három napig állott meg. A sanyarú nap után a hó hirtelen elolvadt, a fák virágai levelei elhullván, komor fekete gyászt öltöttek. A térdig érő törökbúza elolvadt, mintha sohasem is virított volna, az őszi magos gabonák fehéren s száradtan álltak; csakis a tavaszi szalmás gabonák élhették túl a pusztító nagy veszedelmet. A következő két évben a szüntelen esőzések miatt újra semmi élelmiszerek nem termettek s e hosszas terméketlenség 1817-ben éhhalált szült. Az országutak rakva voltak éhen elhullott, vagy vonagló emberekkel: s a városok utcáin alig győzték a hullák eltakarítását. Borzasztó látvány volt, miként szaggatá fogaival az éhhalállal küzdő a véletlenül kapott darab kenyeret, mint farkas ragadományát, mit alig költhetett el, midőn összerogyott és szörnyű halált halt. Gyengébb közigazgatás mellett borzasztó rablás és gyilkolás jönnek vala napirendre: de gr. Bánffy György erélyes kormányja által élénkségekben tartott megyei tisztek ernyedetlen szorgalmának sikerült a szenvedélyeket annyira féken tartani, hogy a négy szűk év alatt csak egyetlen rablásért kivégeztetés történt. Ezen körülmény fontosságát növeli az, hogy 1815-ben a francia háború megszűnván, igen sok katona bocsáttatott el s maradt kenyer nélkül, s hogy mind emellett kihágások nem történtek, okát egyfelől... mondom... az akkori közigazgatás helyes szervezésében, másfelől kormányzó gr. Bánffy György erélyében találhatni. Az 1817-ik év őszén Ferencz császár a császárné kíséretében beutazá az éhhalál kínai közt vonagló Erdélyt. El akará üzni ő az éhhalál rémeit, de a későre ébredett akaratot kevés siker koronázta volna, ha a jótévő természet nem jön vala segélyére a sínylő emberiségnek. A bekövetkezett termékeny év csodát tett: s egyszerre felemelé az elalélt országot. Alig lehet valakinek fogalma e termékenységről. Az igavonó marhákból kipusztult földész, szántás helyett törökbúza földjén hegyes fával szűrt lyukat, s abba egy szem törökbúzát tévén, földdel betakará, s e hiányos kezelés után is ritka törökbúza kapáltatott meg másodjában, de mind e hiányok daczára és szalmás gabona oly nagy bőségben termett ez évben, hogy a búza vékája 30 forintról 2 forintra és a törökbúza 25 forintról 1 forint 30 kr(ajcá)ra szállott. Ferencz Császárnak körútjában tizenegyezer-hatszáz kérélet nyújtának be az Erdélyiek, miket is magával Bécsbe vivén, az udvari cancelláriához téteti át tárgyalás végett. Magam is egyik lévén kezelői közül, emlékezem, hogy kivétel nélkül mind a mennyi eredménytelen maradtott.”⁴⁴⁷

Újfalvi Sándor, mint szemtanú és érintett (földbirtokos) az Erdélyben gyakori májusi hőmérséklet- és csapadékváltozás hatását, következményeit a vetésterületek vegetációjának évszakonkénti alakulása szerint írta le. Láthatóan, a változás jeleit nem a Tambora vulkánkitöréstől (1815) számította – nem is említi –, hanem 1814-től. A két évig (1815–1817) tartó szüntelen esőzések kiváltotta „hosszas terméketlenség” következménye az éhínség, melynek tetőződését 1817 telén és tavaszán, tehát az aratás előtti félévben jelölte meg. A „jótévő természet” 1817 őszén bő termést adott, annak ellenére, hogy igavonó állathány miatt, akárcsak Magyarországon, a szántást sok helyen kézi eszközökkel (karó, kapa) helyettesítik. Némi

⁴⁴⁷ M. Újfalvi Sándor, 941. 159–162.

iróniával jegyzi meg, hogy a császár erdélyi látogatása 1817 őszen „*elűzze az éhhalál rémeit*”, nemcsak megkésett és haszontalan volt, mert a természet önkorrekciós mechanizmusai megoldották a gondokat. Viszont a császárnak erdélyi látogatása során átadott 11 600 kérvényben foglaltaknak semmi foganatja nem lett. Újfalvi Sándor láthatóan nagyobb teret szentel a közbiztonság kérdésének, s ez nem véletlen, ugyanis az elhúzódó háborúk után szélnek eresztett katonákat nehéz volt újra beilleszteni a békés hétköznapiakba. A katonák elbocsátása, hazaküldése 1815 végén, amikor már családjaik többségét élelemhiány, éhínség fenyegette, a közbiztonság fellazulásának veszélyével fenyegetett. A hazatérő katonák sikeres fűten tartása Újfalvi számára azt bizonyítja, hogy éppen az ellenkezője igaz annak a divatos szóbeszédnek, miszerint „*német burokrata, ki sokat ír, de keveset igazít*.” Újfalvi elhallgatja, hogy a hivatalnoki kar nem tudta visszaszorítani az 1815–1817 közötti években és azt követően a munkaerőhiányt kiváltó tömeges elvándorlást. A nagy szűkösség idején, az (1817-es) aratás előtt, az erdélyiek csoportjai a magyarországi vármegyékbe (Bihar, Szatmár, Arad, Békés) menekültek. Közülük többen (Békés-)Csaba utcáin haltak éhen. Szatmárnémetiben az „*éhségtől felpuffadt hasú, testileg legyengült románok koldulásból*” próbálták tengetni az életüket. Egyes híradások szerint a Szilágyságban élő cigányok állítólag ember-evésre is vetemedtek.

„Ámbár nagy szükség volt az országban – írja Debreczeni Pap István –, „*mégis még nagyobb volt Szilágyságban és Erdélyben, mert itt 5 esztendő óta semmi sem teremvén, már ebben az esztendőben is éhhalálra jutottak az emberek, kivált az oláhok. Sokan közülük egymást is megették, sokan falustól költöztek az Alföldre, míg jöttek az erdőkben, sóskaival, füvel, gyökérrel tengődtek, sokan az útmentén haltak meg. Ennek az inségnek sok példáját látta, mivel az öccse a Szilágyságban, Szodoró prédikátora volt, és neki vitt búzát, árpát, s az ott látottakról számolt be: „ebben a helységben sem apró jószág, sem semmiféle állat nem volt, bár nekik (testvéreinek) sem igen volt, mégis táplálni kellett az oláhokat, minden nap 10-20 kéregető oláh jött házához, akik otthon maradtak makkal, disznótökökkel, tengeri csutkáival, kender magból, fa hajából sült kenyéren tengődtek. ... Akkor kezdettek némely privátusok róluk gondoskodni, mikor már nagy része vagy kiköltözött vagy éhen halt. Az éhínség és szűkösség 1816-ban kezdődött átal ment 1817. évre is: mégis bor, búza elég lett kivéve az árpát.*”⁴⁴⁸

A lokális terekben, a körülmények folytán, a vándorlás sem segítette ezekben az években a túlélést, egyrészt mindkét hazában „*méregdrága*” volt a gabona piaci ára (a búzának köbfe 20-25 forint). Ugyanakkor, a nagybirtokosok kivételével, a jobbágy, a székely, szász földműves stb. a művelt földterület mérete, művelési eljárások, a terméshozamok, főleg a készletek tartálékolását illetően a legjobb esetben is csak aratástól aratásig tudta úgy-ahogy biztosítani élelemszükségletét. Erdélyben, mint Újfalvinak a Wesselényi – birtok állapotleírása is mutatja, a nagybirtokos nemesség a birtokaiban rejlő lehetőségeket sem használta ki. Wesselényi 1817-ben fiatal gazdatisztet hoz Zsibóra, hogy felszámolja a korábbi hagyományos gazdálkodást, amit apjától örökölt. „*A zsibói határnak legtermékenyebb részét vízállásos berkek, bozót és haszontalan füzes lepte, de a melyekhez hozzányúlni néhány fáczán tanyája miatt halálos bűnnek tartatott. Szántó kaszáló földek művelése minden ítéleten alól állott, trágázásról*

⁴⁴⁸ Debreczeni Pap István jegyzetei. (Idézi: Réthly A. 1998. II. 636–637.)

szó sem volt: 60–80 évi trágya hegyek álltak a kastély több részeiben, de több évtized óta soha csak egy szekérrel se vitetett ki belőlük. Szarvasmarha, juh, sertés méh mindössze is kevés, de ez is a jobbágy kihalálózása utáni örökösödés és a rendes tizedbeli részesedés útján gyűjtetett bé. Ahogy szereztetett, úgy kezeltetett és enyészett is el. Egyébiránt a gazdászati már csak azért is nem folytatható jól, mivel állandó és szakértő egyén egy évig se állhatta ki a szolgálat rendkívüli terheit és alkalmatlanságait: mert a napontai sanyarú bánás mellett a legsürgetősebb nyári munkától százként vitetett vadászatra a jobbágy s robotját ott töltvén ki, kapálatlan maradt a szőlő s tengeri...és rothadva a búza és fű: de történt az is, hogy a gazdatiszt elővigyázatból a tengeris tábla út melletti széleit, hol a házi úr kocsizni vagy lovagolni szokott, kikapáltatta: de belől dudvába fűlva maradt a termés; jól tudván a tiszt, hogy a mikor megéri, akkor ő már nem lesz mostani szolgálatjában, hanem árkon s bokron túl.”⁴⁴⁹

A hivatkozásból is látható, a nagybirtokos gazdálkodási viselkedését a hagyományok, a szokások irányították, amely az élelemháztartása készleteinek alakulását behatárolta. Részben ezzel is kapcsolatos az éhínség, a munkaerő elvándorlás nagyságrendje. Vagyis a nagybirtokos nemesség paradox módon, miközben ragaszkodott életvitelében a hagyományos életmódjához, nem tudott eleget tenni az azzal járó kötelezettségeinek, a jobbágyairól való gondoskodásnak. Ellenkezőleg, mivel saját művelés alatt tartott birtokrészét elhanyagolta, jobbágyai készleteit fokozottabb mértékben használta ki. Másfelől, különbségek voltak tájegységenként, falvanként sőt személyenként is az átörökölt tudáskészletek, a viselkedés minták (fegyelem, a szorgalom, a takarékoság) között, hiányoztak a mintaadó szakmai környezet technikai- technológiai ismeretek.

Ifj. Wesselényi esetében is – úgy tűnik Újfalvi leírásából –, hogy 1817-ben anyja Cserei Ilona tiltakozása ellenére szánta el magát a változtatásra, amikor egy fiatal gazdatisztet alkalmazott.

Első lépésben a változást az uradalom infrastruktúrájának kiépítésével kezdték meg, tekintettel a helyi piaci viszonyokra: „Mivel Zsibónak közel gabona piaca nincsen, azért a külgazdászati, főleg takarmány termesztésre irányoztatott és ebben tetemes előhaladás is történt. Azonban kitűnő gond fordítatott, hogy magtár, élésház, pince illő kellékek hiányában sohase legyen, s így a belgazdászatra szükséges tényezők, szarvas marha, juh, sertés, bor, gyümölcsök sokféle nemei lehető legjobb minőségben s maguk idejében szereztettek bé, s igen figyelmes felügyelet alatt kezeltettek.”⁴⁵⁰ A hagyományos, „eredeti patriarchalis jelleg” ki-szorítását, – melyet Wesselényi anyja, Cserei Ilona, az áldozatkész, „magyar házias asszony” képviselt –, Újfalvi a „civilisatio mérgének” tulajdonította, jellemzői között említi a hidegséget, ábrándot, a „cziczomát s erőn felüli költést.”⁴⁵¹ A tanulmányai alatt (Bécs, Göttinga) világot látott székely, azonban nem kárhoztatta a civilizáció mérgét, csupán a hagyományos világ iránti megértésre hívta fel a figyelmet. Lelkesedett ifj. Wesselényi újító törekvései iránt. Viszont azt is látta, hogy az Erdélyt sújtó katasztrófa helyzetben Wesselényi erőforrásai önmagukban még saját „felségterületén” is elégtelenek. Újfalvi retorikai túlzásait Wes-

⁴⁴⁹ M. Újfalvi Sándor, 1941. 74.

⁴⁵⁰ M. Újfalvi Sándor, 1941. 71–72.

⁴⁵¹ M. Újfalvi Sándor, 1941. 73.

selényinek az adakozó összefogásban játszott szerepe motiválta: „Wesselényi keble nemes hevével benyargalá az ország minden vonalait. A kérő, buzdító szavait hallatván a birtokos vagyonosabb osztálynál az emberiség szent ügyében. Ernyedetlen buzgalmának és adakozásban dús példa adásainak tulajdoníthatni, hogy az inség még nagyobb fokra nem hágott.”⁴⁵²

Wesselényi birtokainak 1817. évi állapota, mint láttuk, nem volt abban a helyzetben, hogy anyagi bázisát képezze a nagyobb léptékű személyes példa adásának, sem a nagybirtokosok (Teleki, Bánffy, Bethlen) összefogása. Nem véletlen, hogy Debreczeni Pap István, Szilágyságban járva, de több más kortárs megfigyelő is az erdélyi szűkölködők, vándorlók, koldulók többségét az oláhokkal azonosította. Erdélyben nagybirtok, nagybirtokos nemesség csak a vármegyékben képződhetett, ilyen és hasonló képződményeknek a székelyek és szászok földjén jogi akadályai voltak: a székelyek és szászok soraiból kikerült főnemesi státusba emelkedett személyeknek (Apor, Mikes, Kálnoki, Mikó) is a birtokai szétszórta vármegyékben feküdtek. A vármegyék magyar közép- és nagybirtokosainak munkaerőbázisát az évszázadokon át beszivárgó, vagy behívott oláhság képezte. A vármegyei magyar birtokosok udvarházai az esetek többségében szigeteket alkottak oláh jobbágyaik tengerében. Ez nem jelentette azt, hogy a magyar és egyéb etnikus csoportok jobbágymentesek voltak, csupán annyit jelent, hogy az oláh jobbágyok kerültek túlsúlyba az évszázadok során. És azt sem jelenti, hogy egészében csak az erdélyi román jobbágyok szenvedtek a szóban forgó traumatikus években. Kivételek voltak úgy román, mint a magyar, székely, szász etnikus csoportokban, nemcsak a falvakban, hanem a városokban is.

Erdélyben a helyzet 1817 első felében drámai volt, a kilátások sem voltak jók. A beszámolóiban az áll, hogy még júniusban is a szükség miatt „igen sokan kibújdostak,” „számtalan a koldus”, a „jobb gazdák között sem ritka látni, hogy fűvet tejben főznek”, sok a „beteginség.”⁴⁵³ Kolozsváron az őszi termés mérlege rossz 1817-ben is. Nagyszebenben még június – augusztus hónapokban is egy szűcs 100 darab 12 lat (20 deka) cipőt osztott ki naponta. Cserrei Farkas kamarás őrnagy Kraszna vármegyei birtokain 2234 robotnapról mondott le, három évre elengedte a tizedet, a heti három napi robotot kettőre szállította le, hogy az inségesek talpra állhassanak. Biharban sok volt az erdélyi éhínséges menekült – „már három éve rossz termés adódott” a váradi káptalan 30-40 embert látott el ruhával, élelemmel, a hatóságok 6000 forint támogatást nyújtottak a rászorulóknak.⁴⁵⁴ A falvak többnyire magukra maradtak. A Wesselényi kezdeményezte segélyegylet gyűjtése (pénz, élelem, ruha) főleg a városokba (Kolozsvár) menekült inségeseket segítette. Az említett szebeni információk kívül, a szász és székelyföldre utaló helyzetjelentések hiányosak. Úgy tűnik, az erdélyiek elvándorlása jórészt a Magyarországgal szomszédos vármegyékből történt.

Erdélyben, akárcsak Felvidéken, 1819-ben továbbra is traumatikus a helyzet az újabb rossz termés miatt, az éhezők csoportjai a „Duna felé” vándoroltak. Pesten, „*ahol nagy számuk miatt alig tudtak gondoskodni róluk, rettenetes a nyomor.*” Gróf Brunswick Teréz megsegítésükre társadalmi mozgalmat indított.⁴⁵⁵

⁴⁵² M. Újfalvi Sándor, 1941. 65.

⁴⁵³ Hazai és Külf. Tud. 1817. jún. 11, júl. 9. (Idézi: Réthly A. 1998. 183–184.)

⁴⁵⁴ N. G. I. 326., Hesperus, Menschen-Freundliche, 1817. 303. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 177, 181.)

⁴⁵⁵ Czeke Marianne, Gróf Brunswick Teréz 16. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 205.)

A 19. század első két évtizedének fent vázolt létfenntartási zavarait a természeti tényezők (a klíma, a Tambora vulkánkitörése) mellett súlyosbították a napóleoni háborúk (1800–1815) miatt a katonaság ellátása, a hadra fogható férfinépeség „munkaerejének kiesése.” Erdélyben már az 1810-es évek elején éhínség volt kialakulóban. A Gubernium, az újabb intézkedések kidolgozásáig, 1812-ben az 1805. évi áron befagyasztotta a kenyér, a zsemle és liszt árát, hogy a nyereszkezdést megakadályozza. A fejedelemségben állomásozó katonák ellátását felügyelő Főbiztosság (*Supremus Commissariat* *Provincialis Transylvanicus*) 1806 júniusában „Báró Mélász Nemes Lovas Regimentye” panasza miatt, megparancsolta, hogy a sütőasszonyokat a mutatóba küldött „*buza mustra*” minőségű gabonával lássák el, mégpedig úgy, hogy „*a tehetősebb gazdák aratás előtt, a szegényebbek aratás után szolgáltatassák be a kirótt mennyiségeket, szükség esetén pedig földesuraik segítsék ki őket.*” Az új szabályozás (1813) a búza vékánkénti árához viszonyítva meghatározta a kenyér és „*az örlemények árát súly, illetve térfogat mértékegységek szerint.*” Erdélyben, mint láttuk, az éhínség 1816 végén és 1817 elején tetőződött. Emiatt újabb árszabást (1817) adtak ki, amely a gabona viszonyítási árát az 1813. évihez ($\frac{1}{2}$ 3 forint volt vékánként / 23,28 kg) képest 1817-ben 8-15 forintra emelte. Ezek a birodalmi szintű rendeletek, árszabályozások, nem vették figyelembe a lokális helyzeteket, általános érvénnyel kettős célt követtek, főleg a hadsereg ellátásához szükséges gabonamennyiség, illetve a vetőmag biztosítását. A Gubernium újítása az volt, hogy a vetőmagmennyiséget rendeletileg a szántóföld nagyságához igazította. Ugyanakkor a hiányzó búzamennyiség zabbal történő részleges kiváltására már 1813-ban többféle kísérletezés történt. Wisthofen Henrik „fő sütő mester», Lederer János „malom mester» és Wachter Antal Ádám segéd 1813 decemberében Nagyszebenben „*végeztek próbaőrlést zabból, és az elkészült lisztből kenyeret sütöttek.*” Kísérletükről „*jegyzőkönyvet készítettek, sőt mintát is csatoltak az elkészült termékekből.*” Másfelől pedig a gabonafélék pótlására különböző növények termesztését szorgalmazták (tatárkenyér, burgonya, kukorica). A burgonya és kukoricatermesztés elterjedése, úgy tűnik, még a kezdetén tartott a század elején.

Az Erdélyi Gubernium tanácsosa, „Széki idősebb gróf Teleki József” kiszámította, „*hogyan, mennyi hozzávalóból lehet háromszáz ember részére ehető és tápláló ételt készíteni.*” A Rumford – levesben látták a megoldást, melyet 1816 szeptemberében és novemberében Kolozs vármegyei rabok egy csoportján „teszteltek”: a rabok túl sűrűnek találták a levest és hiányolták hozzá a kenyeret. Véleményezés végett a város lakosságának egy csoportja számára is próbafőzést végeztek. Az észrevételek nyomán változtattak az leves összetételen, majd nyomtatott formában közölték a leves receptjét (felhasználandó anyagok), illetve az előállítási költségének számait. A Rumford – leves elkészítésének erdélyi módja: „*az árpakásából (dara), száraz vagy feles borsóból és földi magyaróból (burgonyából) folyamatos kevergetéssel pépet, krémlevest kell főzni, a végén kell megsózni és ecettel savanykásra ízesíteni. Csak a tálaláskor kell a kemény kenyérszeletre merni a levest, hogy ne ázzon el teljesen.*” Fel lehetett javítani, feltéve, ha volt, hússal, szalonnával.⁴⁵⁶

⁴⁵⁶ Kovács Zsuzsanna írásai: A hét dokumentuma (2014, 2015), Magyar Nemzeti Levéltár. (Hozzáférés 2016..05.10.)

Az inség majd az éhínség éveinek demográfiai veszteségeit nehéz rekonstruálni, néhány településen azonban feljegyezték. Például Szatmárnémeten, 1817. május végéig 119 áldozat közül 19-et „románnak gondoltak,” katolikus 3, református 7 volt közülük. Az összegző jelentésében az állt, hogy 1817 január és június között 385 ember halt meg inségben, 2930 volt az éhezők száma, kiknek egyenként egynegyed mérő gabonát osztottak ki, összesen tehát 725 és fél mérő gabona került kiosztásra. Az esetek többségében a feljegyzésekben szóvá teszik, hogy a vándorlás, koldulás közben szétszórta (erdőkben, mezőkön, utak mentén, városok utcáin) elhaltak neve, származási helye ismeretlen.⁴⁵⁷

A feljegyzések ugyan a Tambora vulkánkitörés (1815) előtti évektől (1813, 1814) számítják a szűkös hiányidők kezdetét, azonban a tényleges humanitárius katasztrófára utaló jele a helyzetnek a vulkánkitörés után tapasztalja a lakosság, csúcsidőszakát pedig 1816-ban és 1817-ben, az aratás előtti hónapokban. Az élelemhiányt, mint láttuk, végül is a természet öngyógyító munkája oldotta meg.

Az 1820-as évektől a 1860-as évek végéig, a Nagyfejedelemség éghajlata tájegységenként továbbra is változékony és ingadozó. Például a kolozsvári bejegyzés (1823 április) szerint a „*hó nálunk rendszerint március 12-én szokott elmenni.*” A gazdák tapasztalatában a „*Búza Egyedre terem (szeptember 1.), Benedekre (március 21.) zab, árpa tenyésznek, így tavaszi vetés ellen ritkán lehet panasz, mert a hó létől megázott föld eső nélkül is elegendő, hogy a tavaszi mag kikeljen.*” A gondok (1825) főleg az őszi vetésekkel s a szőlőkkel vannak: gyakran a „*késő tavasz, és a korán való hóharmat miatt*” a szőlő nem ér meg, a bor kevés és rossz, a búza „*sok helyen megléhásodott, nem igen ereszt, sok korpája, kevés lisztje vagyon.*” A kukorica és az egyéb tavaszi vetések a közepesnél „*jobb.*” A széna lapályos helyeken nem lett az árvíz miatt, bővebb volt a dombokon, a hegyekben. A marhának nincs ára, a „*marhahús fontja 2 krajcár ezüstben.*”

Kolozsvárt a kemény tél (1826. februárban mínusz 18,8 Celsius fok) a brassói pestis „bejövételét” megakadályozta. Az őszi vetések gyengék, a rozst, elegyes búzát a tél nagyon megviselte, némely helyeken tavaszival újra kellett a földeket vetni. Ebben az évben (1826) valamint 1828-ban Erdély-szerte saskajárást jegyeztek fel.

Az Erdélyi Híradmondó 1829 júniusában szüntelen hideg szélről, hideg esőzésekről tudósít: a „*gabona megdőlt, a szőlő sanyarog, – tüzelnek a szobákban.*” Ősszel beállt a tél, „*8-9 hónapot tartott, már 3 esztendeje a tavasz, a nyár, az ősz 3-4 hónapot tart,*” gyümölcs semmi sem lett. Galíciából behozott epekörság (kolera), 1831-ben Erdélyben is terjed. A következő, 1832 júniusában az Olt folyó áradása, s a hegyi patakok eliszapolták a gabona- és szénaföldeket, nehéz volt a betakarítás (Miklósvár, Fogaras). Több helyen is „*igazi nyári nap még az idén (1832) nem volt,*” a bor savanyú (Maros, Küküllő, Szilágyság). A 30-as években egy sor rossz, főleg száraz évszak idéz elő zavarokat az élelemháztartásokban.

A sepsiszentgyörgyi tudósítás a szárazság évszakonkénti hatását írta le: 1833 télén „*se hó, se eső, juhok kint teleltek, tavasz száraz, májusban fű nem volt a legelőkön, az őszi augusztus végén sem volt betakarítva, egy kalangya búza két és fél vékát eresztett, a rozs hármát és felet, a juh nyájak fele elhullott a sok eső miatt, Szent- Mihály előtt egy héttel hó lett, de el is ment.*”

⁴⁵⁷ Jeney Gy. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 190.)

Kolozsvárt (1833. június) nagy a szárazság, „félő, hogy a marhákat nem lehet kitelelni.” A 1832. évi silány kukoricatermés miatt 1833-ban több helyen éhínség lépett fel. Wesselényi Miklós felhívást intézett a nőkhez, hogy adakozzanak.⁴⁵⁸

Székelyföldön (Kézdivásárhely) úgy tűnik 1834-ben és 1835-ben „egész télen nyári módon telt, nyáron száraz idő volt, csak harmadrész termés volt mindenkől, július két utolsó hetében aszály volt”, – a terméketlen év drágasággal járt. Kolozsvár vidékén ellenben a jó és időben érkező esőknek köszönhetően bor „bővséges” és jó, a gabona gazdag, törökbúza bő. És megjegyzik, hogy a tavalyi (1834) szűk termés miatt majdnem éhhalálra kényszeredett a szegénység. Nagyszeben évvégi (1835) mérlegében az új bor kevés, a kukoricatermés „jól ütött ki, egy negyed véka ára 2 forint 24 krajcárról leesett 30-42 krajcárra.”

Erős fagyokról tudósítanak 1836 januárjában, Kolozsvárt, Nagyenyeden mínusz 27,5 Oláh-Tyúkoson (Felső-Fehér vm.) mínusz 28, 8 Celsius. Az utóbbi helyen csatornamunkálatokra kirendelt emberek füle, keze, lába elfagyott. A tudósító, azonban megjegyzi, hogy „a vármegye tisztjeinek a közterhek alatt görbedő népre több tekeintettel lennének, s a közszolgálatra oly időben hajtánák, mely testét és életét nem veszedelmeztetné.” Marosvásárhelyen még 1836-ban is kolera szedi áldozatait. Több helyen 1836 májusában, így Kutyalván (Alsó-Fehér vm.), „az ország közepén” „minden égtáj felől” hideg szelektől és a „hó forrázás miatt” a legtöbbet szenvedett a kukorica. Noha „kemény dér nem vala, de hideg igen, ehhez járult a számtalan cserebogár,” amely a szőlőknek ártott. Nagyszeben, Nagyenyed vidékén 1836 májusában havazott, „teméntelen kárt okozott”, a szőlőtőkék ágai „leszakadtak a hó alatt.” Emlékeztük szerint, „ilyen csak 1814 májusában volt.”

Kézdivásárhelyen 1837 februárjában mínusz 20 Celsius fokot mértek, a száraz hideget fokozta a „dühöt Nemere” (szél). Egy véka búza piaci ára 36 váltó garas, a rozsé 22 garas. Kolozsvárt, Székelyföldön, a Nagy-Küküllő vidékén, valamint 1837. május – július hónapokban ömlött az eső, tönkretette a fűrészmalmot, az „apró majorságot elhordta”, „minden mezei dolog megkésett”, a kár hivatalosan 10 745 forint. A Királyföldön, (1837), Segesváron is arra panaszkodnak, hogy „az eső ömlése” tavasz óta a gabonaföldeket tönkretette, a Küküllő a malomgátat elszakította, a fő utca piaca víz alá került, köhidakat, épületeket, házakat sodort el, kerteket „sepert el.” Nagyszebenben 1837. augusztusban szintén áradás volt, a bécsi posta nem járt. Háromszéken 1838 januárjában a zabolai feljegyzés a kelet-európai síkságról betörő Nemere szél okozta hatalmas hóviharról számol be, amely a malmokat működésképtelenné tette, így liszthiány állt elő. A prázsmári „munkás százszok naponta 15-20 szekér lisztet hoztak Kézdivásárhelyre, jó áron adták el, ők örülhetnek, mert malmuk a Feketeügyre épült, ami sohasem fagy be.”

A kolozsvári 1838. októberi tudósítás szerint „egész Erdélyben a termésnek tizede sem lett a bornak.” A gyulafehérvári szőlőkben egy jó évben 2000 akó terem, most 200 akó alig lett. Kolozsvár vidékén, a Szilágyságban a szüret bővebb volt és jobb, de itt is negyede lett a rendes termésnek, a must vedre (8 kupás-11,32 liter) 2 forint. Kézdivásárhelyen arra

⁴⁵⁸ Hesperu, Menschen-Feudliche, 1817. 303., Hazai és Külf. Tud. 1829. jún. 11., P. Z 1817. maj. 31, máj. 9, 3., jún. 24., Czenke Marianne 16., H. K. T 1825. ápr. 26. dec.8., H.K.T. 1826. márc.24., 1826. május 3., Kadocsa, Gy., 92., Erdélyi Hirmondó 1829. jún.2., Kis Mózes Az Ij. XLVI. 1943., H.K.T. 1832. aug. 18., P.Z. 1832. nov.24., H. K.T. 1833. jan. 30., júl.13., 1833 jan. 15. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 181–329.)

panaszkodtak, hogy 1838-ban „szokatlan szűk termés” volt, emiatt „sokan Moldvába vándoroltak ki.”⁴⁵⁹ A „sanyarú” állapotok előzménye, hogy Háromszéken 1838 áprilisában a „*hó vastagon fekszik*” a földeken, ami a gazdákra nézve „nagy csapás.” Nagyszeben, Fogaras vidékén is „*még örökös a tél*” áprilisban. Krassó vármegyében a hideg esők, hóviharak akadályozták a tavaszi munkát.

A Szamos mentén, Nagykaroly vidékén áradások voltak májusban, hasonlóan Csík-székben is. Barcaságban, Hunyad megyében a májusi esőzésekben a szántóföldi vetések tönkrementek. A tudósító megjegyzi, hogy a boszorkányságban még hisznek errefelé, „*bármilyen szerencsétlenség van, egy két holtat ásnak ki és megégetik.*”

A tudósítások arról számoltak be (1839), hogy Erdély-szerte a tél zivataros, hideg, márciusig tartott: a tavaszi vetések elkéstek, a téli takarmány fogytán van, a házak fedelének szalmájával „*tengetik*” állataikat a gazdák.⁴⁶⁰ Brassóban 1839 júniusában a „*természet nagy műhelyében*” előkészített „*nagy hévségről*,” majd az ezt követő viharokról, villámcsapásokról számoltak be. Háromszéken és Homoród-Szentpéteren, a határokat semmivé tette a viharos esőzés. Elpusztította a jég 1839. júniusban több háromszéki falu határát (Árkos, Köröspatak, Kálnok, Bodok, Gidófalva, Martonos, Étfalva). Odalett a falvak „*egész évi véres verítéke.*” Az Oláhországból, Moldvából „*nem kevés adósággal hozott gabona a háromszéki nép egy részét az éhhaláltól mentette meg.*” A tordaiak aszályra panaszkodnak 1839 júliusában: a „*rendkívüli aszály kerteinket, mezeinket üszöké perzseli, tágas határunkon ma holnap nem lesz mibe harapjon a megsült földön kívül az éhség miatt horpaszába (lesóványodott) szakadt marha. Vidékünkön az őszi búza aratás nem sok sarlót fog kaphatni, zab, törökbúza, széna termés ily hőséggel még középszerű se lesz. A munkás mezei gazda csak a szőlőkertekre függeszti szemét, mint ahonnan egy biztató sugara mosolyog. Az Aranyos annyira megapadt, néhol piros csizmával átszaladhat rajta.*” A szomszédos Kolozsváron is júliusban szárazságra panaszkodnak: „*az őszi vetés apró szemeket adott,*” a tavaszi búza és kukorica kiszáradt. Hasonlóan Doboka vármegyében, a Mezőségen is. A Küküllők mentén viszont, „*termékeny esők voltak, minek következtében ott a növényi-élet sokkal virulóbb.*” Háromszéken is 1839-ben „*elsőbb 60 napjaiban merőben esőtlen nyarunk lefolyása, oly nagy hőséggel(járt), melyekre öregeink sem emlékeznek vissza. A rekkenő meleg kiaszalá minden kerti veteményeinket, még a fűvesztőkben is megcsökkenté tavaszi vetéseinket.*” A hőséget jelzi, hogy a káposztahernyők tojásaikban megperzselődtek. „*Csudálatos, hogy tőlünk két órai távolságra időszakonként elég eső volt. Végre berekeszté a tartós hőséget augusztus 21-ike, ez szerencsétlen nap, ugyanis jégzápor jött a Feketehegy mellékén mintegy 22 falu határain rémisztő pusztítást végzett, épületeink nagy része fedetlen lett, őszi termésünk vetésre sem elegendő.*” Kolozsváron is hasonló jégzivatar volt augusztusban, Nagyváradon is a szárazságot jégzivatar követte. Belényesen még reménykednek legalább a közepes termésben. A Szamos, Túr, Kraszna mentén az augusztusi eső jókor jött, bő lett a kukoricatermés. Felső-Tömösön

⁴⁵⁹ Az Időjárás XLVII. 1943., P.Z. 1835. nov.27., Kiss M. Az időjárás XLVII. 1943. 110., H.K.T 1835. nov. 18., H.K.T május 25. jún. 5., HTK. 1836. jún.4., május 25., Erd. Hír.1835. május 17., H.T. 1837. márc. 1., Orbán B. IV. 116., Haan L. Békés I. 297., H.K.T. 1836. febr. 6., E.H. 1837. ápr. 8., HKT 1837. jún.7., H.K.T 1837. aug. 8., E.H. 1837. júl. 22., H. K. T. 1837. 1837. aug 19., E.H. 1837. aug.8., Erdélyi Hírlap 1838. febr.7., Hazai Tud. 1838. nov. 3., Hazai Tud. 1839. júl. 24. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 343–400.)

⁴⁶⁰ Erdélyi Hírlap, 1839. jan. 24., Hazai Tud. 1840. ápr.20. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 402, 403.)

(Barcaság, 1839. augusztus) a marhavész 1812 óta tart, 35 ökör pusztult el. Torda megyében Pogácsán a pockok annyira elszaporodtak, nemcsak a gabonát ették meg, hanem az „embernek élete sincs bátorságban tőlük.”

A kemény telek tovább tartanak, 1840. január-február hónapokban a nagy havazások utakat zártak el (Brassó, Szászváros, Szeben, Hátszeg), júliusban – augusztusban pedig az Aranyos (Torda), Maros (Gyulafehérvár, Kerelő-Szentpál), Szamos (Kolozsvár), Körösök áradása hidakat, malmokat, réteket, kukoricaföldeket pusztított el.

A tudósítások, feljegyzések száraz, forró nyarat jegyeztek fel 1841-ben: Nagybányán júliusban 32,5 Celsius fok volt árnyékban, Háromszéken pedig augusztusban némely helyen (Dálnokon) 37,5 Celsius fok volt. A háromszékiek az aratást közepesnek becsülték: „*a búza egy harmadával, a rozs és zab felével, árpa egy negyedével lett kevesebb mint a tavaly, török-búza alig egy hatoda termett, haricska (tatárka v. pohánka) semmi.*” A dévai 1841. augusztusi tudósítás is arról írt, hogy „*az aratás gyéren ütött ki, ahol máskor 40 kalangya termett most 9-10 lett, lapályos helyeken 2-3, az aratás nagy hőségben történt, szem egy része elpergett, zabból annyi sem termett mint amit elvetettek.*” Erdélyben ősszel a nagy nyári szárazság, szűk termés miatt a kormány elrendelte: „*ebben az évben katonai összevonás nem lesz.*” Csík –, Gyergyószékben szeptemberben jegyezték fel, hogy tavasszal a hernyók, most pedig az sok eger miatt, nem vethetnek. A Küküllők menti szeptemberi számadás szerint az 1834. évinél is jobb a bortermés, nagy a hordóhiány, olcsó a bor, 4 garas kupája. A Szilágyságban pedig 1841 októberében az érett szőlőt a jég elverte.

Az Erdélyre utaló éghajlat–létfenntartás viszonyát érintő források 1842-1870 között hiányosak. Például az 1842. májusi tudósításból röviden annyit tudunk meg, hogy Biharban éhínség volt, sok román koldult, elhagyta otthonát. Nagybányán júniusban jégverés pusztította a termést. Sepsiszentgyörgyön 1846-ban vérhas „dühöngött.” Kolozsváron, Dézsen 1846 májusában nagy hó esett. Nagybányán, Biharban, Barcaságban, Torockó-Szentgyörgyön, Hunyad vármegyében villámcsapások, jégesők, valamint szélviharok tomboltak: „*leszedte a szalmával borított háztetőket.*” A Szamos (Dés) áradása 1846-ban júliusában: „*elrabolta a víz a búzalkalangyákat, a szép reményű málékát, elhordta a tököket, dinnyét*”, marhák söt emberek fulladtak a vízbe. A Beszterce is áradt júliusban: „*vízben úsztak az elszaladt barna atyafiak (cigányok) házai, temérdek gabonát, hidat, malmokat rontott meg*” a folyó.

A jelezett időszakban végig folyamatosak a kelet-európai síkságról az ukrainai síkságról, Moldván és Oláhországon át érkező sáskajárások, melyek Erdélyben tájegységenként, főleg a székelyek és szászok lakta térségekben váltózó nagyságrendű károkat okoztak a vegetációban.

A szabadságharc évében 1848 júliusában Brassóban, a levantiak lakta Bolgárszeg negyedében, Fogarasban augusztusban kolera „uralkodott”, 1849 szeptemberében pedig marhavész dühöng (Barcaság, Brassó, Szeben). A Barcaságban 1848 októberében 1551 állat betegedett meg, ebből 420 meggyógyult, 196 darabot kezelnek. A Csíkszéki 1849 szeptemberi becslések szerint az őszi gabona igen jó termést adott, viszont a zab, a kukorica rosszul sikerült. Barcaságban, Szeben vidékén 1849-ben is folytatódik a marhavész. A jelentés szerint: 1228 állatból 323 meggyógyult, 712 elpusztult, 193 kezelés alatt van. A hetedik, októberi jelentés a Barcaságban 2471 beteg állatot regisztrált, ebből 1475 elpusztult, 177 kezelés alatt volt. A járvány megszűnését jelentik be az 1849. év végén Brassóban, Töröcsváron, Hosszúfaluban.

Erdélyben a marhavészben 1848-ban 14 425 betegállatból 7501 pusztult el. Nagybányán 1858, 1861, 1866. évek április, május hónapjaiban, „*folyton fagyos idő, kopaszok a fák,*” 1862-ben pedig a hörcsögök Erdély-szerte „*elhordták*” a kukoricatermést.⁴⁶¹

A forrásadatolt erdélyi lokális terekben, akárcsak a magyarországiak esetében, a 19. század első hét évtizedében a köznép élelemháztartásának klímakitettségét, az ahhoz kapcsolódó eseményeket és azok következményeit követtük nyomon. Erdélyben a kis jégkorszak utolsó szakaszában, az 1814–1819 közötti traumatikus évek kivételével, a változékony és ingadozó meteorológiai és hidrometeorológiai rendellenességek lokálisak, a falvak és városok élelemháztartásában helységenként – akárcsak kontinensszerte – szétszórtan kisebb-nagyobb átmeneti zavarok továbbra is előfordultak. Láthattuk, a kis jégkorszak ötszáz éve alatt, Erdélyben rendszerint a századfordulók (16/17, 17/18, 18/19, és 19/20), első évtizedei traumatikusak, kiváltójuk a természeti és antropogén tényezők összeadódása, együtthatásuk katasztrófa-közeli helyzeteket váltott ki. Ezek mindegyike időben elhúzódott, azonban a lét-fenntartás keretét, a közbiztonságot, élelemháztartást nem annyira a természeti, mint az antropogén tényezők destabilizálták. Az ismertetett időszakban, vagyis a kis jégkorszak utolsó szakaszában, akárcsak a korábbi századokban, Erdélyben a természeti tényezők nem váltottak ki olyan nagyságrendű tömeges emberveszteséget, amely a humanitárius katasztrófák körébe vonható. A Kárpát-medence egészére sem állítható, hogy a természeti tényezők (klimatikus, geológiai), a járványokhoz (főleg a pestis, kolera) hasonlítható népességvesztéssel jártak az ismertetett korszakban. Ha a 18. században még a gabona- és a bortermés alakulása állt a feljegyzések érdeklődésének előterében, a 19. század elejétől a kukorica- és a burgonyatermés Erdélyben is fokozatosan teret nyer az élelemháztartásban, mivel eltartóképesége nagyobb, mint a hagyományos gabonaféléké. Erdélyben is kialakultak a két növény termesztésének fontosabb térségei: a burgonyát főleg a hűvösebb, csapadékosabb hegyvidéki tájegységekben (Székelyföld, Szászföld, Máramaros), a kukoricát pedig a szárazabb dombos vidékeken (Szilágyság, Mezőség) termesztették. A burgonya – mint láttuk – érzékeny az elhúzódó meleg, csapadékos évszakok időjárására, a gumók a talajban elrohadnak, aszály idején pedig a gumók növekedése került veszélybe. Előnye, hogy szélvihar, jégverés, tűz, taposás nem károsítja, hátránya, akárcsak a kukoricának, hogy termesztése munkaigényesebb (vetés, kapálás, betakarítás). Erdélyben a 18. század második felében a köznép, főképpen a románság, már gyakran fogyasztotta a kukorica darából készült, szegények „pástetomának” nevezett malét. A napi kenyeret helyettesítő, egyoldalú fogyasztása kiváltotta pellagra megbetegedésekre Erdélyben nem találtunk adatot. A 19. századi moldovai és havasalföldi esetekből ismert, hogy a kukoricamálé túlfogyasztása a hiánybetegség (niacinhiány) a *pellagra* kiváltója, amelynek első tünetei a gennyes sebek megjelenése a testen, majd őrlület és végül halált okoz.

⁴⁶¹ Hazai Tud. 1839. júl. 27. aug. 4., Hazai Tud. 1839. júl. 27., H.K.T. 1839. júl. 3., Hazai Tud. 1839. ápr. 30., Ofner, 1839. ápr. 28., Hazai Tud. 1839. okt. 12., Ofner 1839. szept. 29., Hazai Tud. 1839. dec. 4., Ofner 1840. aug. 9, szept. 10., Nemzeti Ujság 1841. szept. 18. nov. 3., Kiss M. Az időjárás 1943, május-június., Erdélyi Híradó 1846. aug. 13, 25., Sibenbürger Kirchenblatt, 1846. júl. 6., Bencsik, Időjárás 1906. 193., Nemzeti Ujság 1846. május 12., júl. 6., júl. 22., 27., aug. 6., Pressburgers Zeitung, 1849. okt. 8., nov. 3., dec. 25., R. I. 1898. 479, 480., Hírlap szept. 1., R. I. 1998. 479–480.) Lázár K. 47., Király M. Naplója 1823–1848. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 412–476., Réthly A. 1998. II. 696–1825.)

Újfalvi Sándor emlékiratából ismert, hogy a tipikus erdélyi vármegyei magyar nemes a 19. század elején puritán életmódot folytatott, egyetlen fényűzését az „*ebéd koronája a hófehér omlós cipó, a háziasszony erényeinek főbbike*” képezte. A táplálkozás különböző aspektusait vizsgáló kérdésekről alább még lesz szó, egyelőre annyit hadd említsünk meg, hogy Magyarország népeinek élelemháztartásáról az első statisztikai adatokat az 1880-as években Keleti Károly vezetésével készült vizsgálat nyújtja. Ebből kiderül, hogy Erdélyben a regionális és mikroklima – adottságok, az etnokulturális csoportok szokásai, státusa, vallása stb. nagyban befolyásolta a fogyasztást. Például a kenyérféléket rozsból, illetve kétszeresből, rozs és búza, vagy pedig árpa, zab, burgonya keverékéből készítették, s az 1880-as években sem volt általános a búzakenyér. Erdély-szerte az átlagos 40% a kukorica (málé), valamint árpa-zab-burgonya keverékből sült kenyér, viszont jelentős eltérések voltak ettől az átlagtól tájegységenként, entokulturális csoportonként.

A kis jégkorszak elnevezés, mint már szó volt róla, a glaciológusoktól származik, akik a 450-500 éves lehülési tendencia végét szintén az Alpok gleccsereinek dinamikájához kapcsolják. A korszak vége– akárcsak a kezdete– elhúzódó folyamat volt, időben és térben a svájci s a savoyai gleccserek lassú visszahúzódását a 1860-es, 1870-es, 1890-es évek melegedési tendenciájával magyarázzák.⁴⁶² Az újabb, napjainkra jellemző klímakorszak, a melegedéstendencia, – mint jeleztük – nem képezte vizsgálódásunk tárgyát.

⁴⁶² Le Roy Ladurie, E. 2009. 20.

4. LÉTFENNTARTÁS – TÁPLÁLKOZÁS

A HIÁNY ÉS A BŐSÉG

Az elmondottak során láthattuk, hogy a szűkebb értelemben vett létfenntartás alapját képező élelem és egyéb, az emberi élet biológiai folytonosságának szükségleteit biztosító nyersanyagok elsődlegesen a természeti tényezőkkel mutatnak összefüggést. Nem véletlen, hogy a hivatkozott szövegekben szereplő egyének és csoportok mindennapi megfigyeléseinek előterében a termés alakulása állt. A létfenntartás alakulásában ugyanakkor meghatározó tényező az elvonások rendszere, amely a következő, antropogén tényezőket áttekintő fejezet tárgya. Az alábbiakban tehát a táplálkozás alapját képező termények/ termékek mennyiségi és minőségi alakulását próbáljuk újabb összefüggések bevonásával érzékeltetni. Ebben irányadó lehet néhány alapvető élelmiszer – nyersanyag termésének alakulása, ugyanis a szövegekben is eszerint ítélték meg, illetve minősítették a bőség és hiány tér- és időbeli változatait. Fogalmilag a hiányt a szövegekben az éhezés, inség, éhínség terminusok mutatják, a bőség jelzője a „csodálatos,” ami inkább elégedettségre utal, viszont a kettő együtt járt, és a változás – váltáshelyzetekre utalnak. Általánosabb értelemben a kis jégkorszak időkeretei között, a vizsgált lokalitásokban, a negatív és pozitív jelzők mentén, a *hiány-bőség* sémába összegezhető helyzetekről van szó. Nem nehéz észrevennünk, hogy a létfenntartás negatív vagy pozitív kilengéseinek jelzői a táplálkozás, a fogyasztás kérdésére utalnak, ugyanis a mindennapi betevő falat az ember legalapvetőbb, megkerülhetetlen szükséglete, az étel bősége az öröm, hiánya pedig testi-lelki trauma forrása. Az élelem bősége vagy hiánya, mint fentebb említettük, számos tényező (a természet, a csoport és társadalom szerveződése) összjátékára utal, vagyis kulturálisan az ökológiai és történelmi adottságokhoz való alkalmazkodás, a beágyazódás alakulásának mutatója.

A létfenntartás alapját képező élelem s ezzel a táplálkozásban a hiány és bőség első látásra mennyiségi fokozatok, azonban járulékos következményei már összetettebb minőségi fejleményekre hívják fel a figyelmet. Nem érdektelen ezeknek a fogalomnak jelentését tisztáznunk, ugyanis a hivatkozott reprezentációkban sok a fogalmi zavar, az összecsúsztatás. Igaz, az adott térben és időben mást – mást értettek rajta, illetve különbözőképpen ítélték meg a éhezést, inséget, éhínséget, attól függően, hogy az adott korban s az adott embercsoportban, mi volt a megszokott tűréshatára az élelemhiánynak, illetve mivel tudták pótolni a hiányt, hogyan osztották be a napi táplálkozás rendjét.

Napjaink jelentésadásában általában az éhezés akkor alakul ki, amikor az élelmiszer – bevitel tartósan alacsonyabb ahhoz képest, amennyi energiára, tápanyagra a szervezetnek

szüksége lenne. Különbség van azonban állandó és a rövid, időszakos éhezés között. Az állandó, tartós éhezés kihat az egész szervezetre (a zsírtartalékok, majd a fehérjék lebomlása, izomsorvadás, a csontok, a szív leépülése, végül halál), és megváltoztatja az emberek viselkedését (fáradékonyság, lelassulás, megbetegedés stb.)⁴⁶³ A rövid, időszakos éhezésnek nincsenek különösebb kockázatai, és az éhezés rendszerint nem jár szükségszerűen halállal, csak szélsőséges, elhúzódó táplálékhiány esetében, ami viszonylag ritkán fordult elő. Sokkal inkább arról van szó, hogy az éhezéssel gyakran együtt kellett élni, el kellett viselni, illetve küzdeni kellett ellene, mint a hivatkozott forrásainkból is kiderült.

Az inség, a szűkös élelemkészletre, illetve a szűkös, nélkülöző táplálkozásra utal, tehát van élelem, de nem elégséges mennyiségben. Az inség, éhezés többnyire együtt jár, és *alultápláltságot* idézhet elő, amikor az egyén testtömegindexe az egészséges érték alatt van. Előfordulhat alultápláltság, ha elegendő mennyiségű élelmiszer áll rendelkezésre, de nincs elegendő vitamin vagy nyomelem a fogyasztott ételekben, vagy pedig az egyoldalú táplálkozás esetében is. Az alultápláltságnak két formája ismert: az elsődleges alultápláltságnál a szervezet egyszerűen nem jut annyi táplálékhoz és benne a szükséges tápanyagokhoz, amennyire szüksége lenne (*tartós éhezés* miatt). Másodlagos formájánál a megfelelő táplálkozás mellett a szervezet nem képes megemészteni vagy felvenni az elfogyasztott táplálékot (növényi-állati élelempótlékok éhinség idején).⁴⁶⁴

Az éhinség tömeges éhezésre utal, amely térben és időben elhúzódó, területileg nagyobb térségre jellemző, időben az éhezés, alultápláltság tűrésidejét meghaladja, – erről az alábbiakban még szót ejtünk. A panasz- és szenvedésnarratívák reprezentációi ellenére a kis jégkor-szakban országos vagy kontinentális léptékű éhinség-helyzetek, más szóval katasztrófa-helyzetek ritkák, gyakoribbak az éhezés, az inség-helyzetek

Magyarországon és Erdélyben a 15-19. században az éhezés, inség nem állandó: időszakos, átmeneti. Egyfelől – és ez a gyakoribb – az évszakok időjárásának hatására a termés alakulásával van összefüggésben, másfelől pedig a hadicselekményekkel, az elvonásokkal, s adott helyzetben az emberi mulasztásokkal, illetve az említett tényezők esetenkénti átfedéseivel, összeadódásaival. A jelenség nemcsak területileg szétszórt, egyenletlen megoszlású, hanem az adott településen a státuscsoportok között, azon belül az egyes családi háztartások között is markáns különbségek jelentkeztek. Vannak évek tehát amikor a lokális terek háztartásaiban (falu, város), az élelemkészlet egy részéből több van, a másiktól kevesebb, még a jó termés éveiben is. Ha nem működtek volna a természet, a piacok, a családi, szomszéd-sági hálózatok hiányt kiegyenlítő mechanizmusai, akkor adódik a kérdés, mégis hogyan éltek túl, hogyan tudtak állandóan hadakozni, hogyan volt lehetséges a magas adók, az egyéb elvonások terheinek a viselése. Az élethelyzetek egyénenként és csoportonként nem voltak annyira siralmasak, mint azt a panasz-narratívák reprezentáció sejtetik, illetve láttatják.

A tényleges helyzeteket valamelyest érzékeltetni tudjuk, ha az éghajlat – termés relációt ismertető hivatkozásokból kiszűrjük, hogy térségenként mit termeltek, tenyésztettek, így

⁴⁶³ *Britannica Hungarica Világenciklopédia* 2005., Bartlett, Robert (szerk.), 2002. *Körkép a középkorról*, Magyar Könyvklub., Aston, Margaret (szerk.) 2003. *Körkép a reneszánszról*. Magyar Könyvklub.

⁴⁶⁴ OrvosiLexikon.hu. (Hozzáférés: 2011. 01. 21.)

közvetve arról is képet alkothatunk, hogy mi képezte a fogyasztott élelem nyersanyagát az adott ökológiai környezetben.

A 15. században Magyarország nyugati térségében termesztett növények a búza, rozs, árpa, szőlő (bor), zöldség- gyümölcsfélék. Állati takarmány a széna, sarjű, szalma (hiánya esetén nád, erdei növényzet). Állati termékek, szárnyas-, juh-, disznó –, marhahús (hiányában lóhús), továbbá a tej, vaj, sajt, tojás, méz, valamint vadak (szarvas, őz, vaddisznó), halak (természetes vizek, halastavak) stb. Kenyérpótló: búkkakk. A 16. században bor, búza, rozs, árpa, zab, *kukorica* (1539 Sopron), szalma, széna, sarjű, a hal, a bárány. Szűkös évben, árpa- és zabkenyeret ettek. Gyakran esik szó az őszi vetésekről (búza, árpa), melyet klimatikus okok miatt tavasszal néha újratvetnek, mellesleg az árpa szalmája állati takarmány is. Az Alföldön a 16. században említett termények: búza, árpa, szőlő, (bor). Az állati termékek marha –, juhhús, vaj, tej, sajt, hal (ponty-, „posár,” harcsa, kecsge, keszeg). Mivel a térség török hódoltsági terület, a török tisztviselők, katonák zsarolásainak listáján a vaj, méz, tojás, gabona, szárnyas, juh- és marha, a hal szerepel, ami egyben arra is utal, hogy a törökök idegen földön is megőrizték táplálkozásuk kulturális mintázatát. A mézsör mellett, a bortól sem idegenkedtek. Az erdélyi forrásokban a „gabona,” búza, rozs, árpa, zab, kendermag, káposzta, valamint az állatok sorában a ló, szarvasmarha (tehén, ökör), disznó, juh, szárnyasok (házi és vad), hal, az italok sorában pedig a bor, sör, a pálinka („*dühöske*”) szerepel.

A 17. században Zemplénben bor-, búza-, árpa-, zab-, borsó-, rozs-, „tenkely” (tönköly), lencse-, répatermésről számoltak be. Kerteket, kertészeket is említene (Sopron, Szepesség, Erdély). Lőcsén (1618) pedig a halastavak, kerítések, cserzőházak mellett a felsorolásban búza, rozs, árpa, zab, marha, ökör, disznó, juh, kecske, aprójóság szerepel a piaci árlistákon. Az ország nyugati térségében pedig magyar és bajor búza, valamint árpa, rozs, zab, hajdina, köles, bor, sör, barack pálinka, káposzta, répa. A főzelékfélék (káposzta, borsó, lencse) mellett a gyümölcsök sorában, szilva, alma, körte kajszi- és őszibarackot említik. Tárolásra utalnak a gabonavermek, tartósításra pedig Debrecenben „*a város jégvermei.*” Pálcson a köles – kerti vetemények (zöldségfélék), dinnye –, szőlőtermésről számoltak be.

Erdély régióiban, Kolozsvárt a búza, a Mezőségen „*alakor*” vetést említik, az utóbbi hitványabb búzafajta. Székelyföldön, Csíkban és Gyergyóban a zab, rozs, árpa, Háromszéken pedig a búza, zab, rozs, árpa. Takarmány a széna, sarjű, zab. A székelyföldi családi telkek gazdaságának jelegzetes tároló épületei, a nagy méretű szénacsűrök, pincék. Bethlen Miklós kancellár is székely módra épített csürt Kis-Bunon. Bethlen Gábor (1619) rendelete szerint a juhsajtot, tömlőt (túrót), ordát Erdélyben „székely módon” kell készíteni. A tehetős, hadba járó székely lófők, főemberek végrendeletiből tudjuk, hogy nemcsak méneseik voltak, hanem halastavaik, gyümölcsöseik, malmaik is. Az erdélyi Mezőség is „becses halakban” bővelkedik. Brassó, Szében város halastavaiban tenyésztett pontyok („posár”) mellett, a kerti vetemények (káposzta, répa), széna, búza, kölesvetések állapotáról tudósítanak a 17. század végén. Barcaságban pedig az árpa-, köles-, őszibúza termésről.

A 18. században a Szepességen, (Eperjes 1721) a hajdinatermés, a búza, konyhai vetemények, főleg a *karfiol* fejlődéséről, gyümölcstermés: szilva, alma, körte terméséről számoltak be. Kecskemét környékén szarvasok kerültek az asztalra. A váci krónikástól tudjuk, hogy (1739/1740 telén) tömegesen pusztultak el az állatok az *istállóknak*. Máramarosban (1785)

kenyér és a *burgonya* együtt szerepel. Nógrádban (1790) a marhúst „füstre teszik.” Erdélyben, Székelyudvarhelyen a gabona és bor mellett a piacon „szép búza,” rozs, „törökbúza, tatárka” (hajdina), bükk- és cseremakk, méz szerepel. A 19. században Felvidéken és Nógrádban, Zalában (1847) rossz burgonyatermésről és a rozs-, búzaliszt piaci áráról tudósítanak. Érdemes szóvá tennünk, ugyanis ritkán említik, hogy Magyarország hegyes, dombos vidékein, és Erdélyben a családi háztartások élelmiszerei között jelentős szerepet játszottak a különböző és igen gazdagon termő erdei gombák (vargánya, róka –, medvegomba, keserűgomba, fenyőalja stb.), a hegyi patakok halai (pisztráng, kövi halak), az erdei gyümölcsök (málna, eper, szeder, áfonya más néven kokozja), az erdei és mezei vadak (szarvas, őz, bölény, vaddisznó, fűrj, fácán stb.). Hasonlóan a ruházatban is az erdei vadak bundája (nyest, farkas, róka, vadmacska stb.). Az Alföld vizes területein pedig a halakon kívül, a vízi szárnyasok stb.

A elmondottakból következik, hogy a 15-19. században Magyarországon és Erdélyben a létfenntartás alapját képező élelem-táplálkozás növényi- és állati eredetű termékei szinte egészében azonosak voltak. A térségi, tájegységi, lokális különbségek az egyes gabona, zöldség, gyümölcs, valamint az állati termékek között az eltérő ökológiai adottságok miatt a mennyiségi/minőségi megoszlásukban mutatkoztak. Magyarán, szinte mindenhol minden megterem, csak a természetkörnyezeti (mikroklimatikus, talaj) adottságok, a településszerkezet – határháznál miatt a hozamok eltérőek, minőségileg silányabbak vagy jobbak. Ezeknek a mutatóknak mentén láthatók az alkalmazkodás módjai, kényszerei: egyik – másik gabonafajta, zöldség –, gyümölcs és állatfajta elsőbbsége, egy másik fajtával szemben, nemcsak térségenként, hanem attól is függően, hogy az adott település határában mi terem meg, minek biztonságosabb a hozama az adott természeti és művelési (kettő vagy három nyomásos) rendszer feltételei között. Magyarország nyugati és északnyugati (a Kárpátok szlovákok, magyarok, részben németek lakta) hegyvidékén a három- és kétnyomásos gazdálkodás egyaránt előfordult (köles, zab, hajdina.) Az északkeleti, ruszinok lakta Felvidéken a falvak többsége a kétnyomásos rendszert alkalmazta, melyet parlag egészített ki (rozs, zab). A románok lakta magyarországi és erdélyi hegyvidéken a parlag és kétnyomásos rendszer váltakozása volt a gyakorlat (kukorica, árpa). A dunántúli magyarság és részben a német és délszláv lakosság a dombvidéken az egynyomásos gazdálkodás mellett ugarolást használt, a háromnyomásos rendszer jelentéktelen volt. A Kisalföldön, az Alföldön a kétnyomásos rendszer volt túlsúlyban, illetve ugar a kétnyomásossal szemben (búza).⁴⁶⁵ Erdélyben, Székelyföldön – főleg klimatikus okokból (tavaszi, kora nyári fagyok) –, a kétnyomásos rendszer volt az uralkodó határháznál (árpa, rozs, zab, búza, káposzta, kender, len). A különféle földművelési rendszerek együttélése, azok területe elvegyülve egymással az ország legtávolabbi részeiben is megtalálható volt. Kialakulásában közrejátszottak a háborús pusztítások, haszonlesés, a földesúr mellett a szélsőséges éghajlat, a sovány talaj, a változatos, helyenként a töredezett domborzat, a szeszélyes vizek stb. Magyarország a 18. század elején három eltérő területre oszlott: az északnyugati sávban a török időkben létrejött és fennállt Habsburgok Magyarországa, ennek északkeleti vármegyéi a 17. században többnyire az erdélyi fejedelemséghez

⁴⁶⁵ Wellmann Imre, In: *Agrártörténeti Szemle*, 1961/3-4. 344–368. In: *Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII-XX. század* (Szerk: Czoch Gábor, Faragó Tamás, Kövér György, Pogány Ágnes, Szávai Ferenc, Varga Zsuzsanna). Budapest. 2003. Aula Kiadó. 52-53. (A továbbiakban: *Gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény.*)

tartoztak, s a török alól felszabadult középső és délvidék. A falvak művelési rendszer szerinti megoszlása, ezzel a politikai-katonai megoszlással állítható párhuzamba: a parlagrendszer a török hódoltsági területen, kétnyomásos gazdálkodás Erdélyben és a Partiumban, a három- és egynyomású rendszer pedig Habsburgok alatt maradt országrészben volt túlsúlyban.⁴⁶⁶

Wellmann Imre kutatásaiból ismert, hogy általában a két- és háromnyomású rendszer terjedt el, melyeket a települések közelében kerítéssel védett kertek (káposzta, kender, len, kukorica) egészítettek ki. Az igazi kétnyomású határhasználatban csak az egyik nyomást vetették be őszi és tavaszi gabonával, vagy csak az egyikkel, a másikat ugaron hagyták. A hegyes vidékeken, ahol az árpa, zab ígéretesebben termett meg, a harmadik nyomásra nem volt szükség, ott sem, ahol csak őszi gabonát vetettek, sőt arra is hivatkoztak, hogy a határ szűk volta miatt még egy harmadik nyomást nem tudnak megművelni. Előfordult az is, hogy a három nyomásból kettőre kényszerültek átváltani a gyakori árvizek, a földesúr foglalása, az elzálogosítás, vagy pedig a sovány föld miatt, s az utóbbi esetben az őszi nyomást kénytelenek tavaszival bevetni. Arra is van példa, hogy a három nyomást feladják, mivel a háborús s egyéb pusztítások, a népességfogyás, a klíma miatt csak két nyomás használatára tudnak vállalkozni. A háromnyomású rendszerben általában őszi gabonát termesztettek a tavaszi rovására, főleg ahol a nyomások között területileg jelentősebb különbségek alakultak ki.⁴⁶⁷

A határhasználatban a létfenntartás alapját képező élelemtermelés volt az irányadó, viszont a növénytermesztés és az állattartás vagy – tenyésztés természeti tényezőknek való kitettsége ciklikusságot mutatott, az évszakok időjárása szabta meg a munka rendjét, az időbeosztást (szántás, vetés, aratás, betakarítás, feldolgozás, legeltetés stb.). Az erdélyi gazdák tapasztalatában a „*Búza Egyedre terem (szeptember 1.), Benedekre (március 21.) zab, árpa tenyésznek, így tavaszi vetés ellen ritkán lehet panasz, mert a hó létől megázott föld eső nélkül is elegendő, hogy a tavaszi mag kikeljen.*” A természet szabta rendet időként maga a természet törte meg, a tavaszi fagyok, az árvizek, a szárazságok, aszályok stb., majd ezeket követően rendszerint az éghajlat-önkorrekciós időszak követte, amely helyreállította az élelemtermelésben keletkezett egyensúlyvesztést, kiegyenlítette a hiányt. Nem véletlen, hogy a forrásokban, a forrásfeldolgozásokban a hiányról szóló narratívák vannak többségben a bőségről szólókkal szemben, noha mindenütt a természet önkorrekcióját, a hiány-bőség természet adta vagy mesterséges (piacok, kereskedelem) területi kiegyenlítődéseit látjuk. A háztartások aratástól aratásig bírták ki úgy – ahogy tartalékokkal, az aratás előtti hónapok, hetek jelentették embernek, állatnak egyaránt a kritikus időszakot, a forrásokban rendszerint ilyenkor szerepelnek a piaci árak mozgásai. Ugyanis a falvak határhasználat, az ekés, állati erőt alkalmazó földművelés, az adott természeti környezet feltételei között valamilyen gabonaféle termesztésére, állattartására irányult. Függetlenül attól, hogy az ország melyik térségéből származik a termés mennyiségére/minőségére utaló információ, vagy a piaci árlista, az első helyen mindig a búza (vagy gabona), a második helyen a bor (vagy szőlő), a takarmány (széna, sarjű), az állati terméke ára szerepel, tehát a táplálkozásban, munkában hasznos dolgok aktuális állapota képezik a hiány és bőség viszonyítási mutatóit.

⁴⁶⁶ Wellmann I. 2003. Gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény. 53.

⁴⁶⁷ Wellmann I, 2003. Gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény. 50–51.

Másik aspektus a hiány és bőség kiegyenlítésében a települések közötti úthálózat minősége és sűrűsége. A 18. és 19. századi ellátási zavarok során rájöttek, hogy az éhínség és az úthálózat között összefüggés van. A 18. század végén, főleg a csehországi (1770–1771), majd a temesi- bányási (1773) éhínségek tanulságai nyomán, egy sor intézkedést hoztak: kiviteli tilalmat rendeltek el. Amikor (1782) az Alföldön rossz termés kilátásairól értesülnek, rendeletileg előírják a gabonataralékolást Magyarország északkeleti térségében, Erdélyben és Galiciában, ezzel viszont elzárták Máramaros, Ugocsa, Ung vármegyéket, ahol a legnagyobb volt az éhínség és az éretlen kukorica fogyasztása kiváltotta megbetegedések, elhalálozások.

A közraktárak (Tessedik is építetett Szarvason) sem oldották meg az érintett térségben az éhezést aszály, rossz termés idején, ugyanis a szállítási nehézségek fékeztek a gabona eljuttatását. Nem beszélve arról, hogy a pénztámogatás kereteit sem használták ki, például az inséges térségek megsegítésére kiutalt 687 ezer forintból (1786–1787) csak 135 ezer forintra vásároltak gabonát, Déván pedig a hiányt csak a katonai raktárak megnyitásával tudták csökkenteni.⁴⁶⁸ Az orosz szövetségben viselt háború idején a katonaság ellátása, akárcsak a század elején, Délvidékre nehezedett, így II. József segélyakciói megtorpantak, és Bécs 1789-ban, az északkeleti megyékben jelentkező újabb éhínség idején a búkkmakkot ajánlotta a lakosságnak gabonakegyér – pótlékként. Az ország keleti felében, Debrecenről Aradig és a Duna-Tisza közén 1791–1794 között gördülő aszály tetőződött (1793. október– 1794. szeptember), az éhínség „borzasztó” volt, 1795. évi aratásig tartott. Az utolsó nagyobb éhínségek – mint szó volt róla – Erdélyben 1817–1819-ben, a Felvidéken az 1831. évi kolerajárvány idején, majd az Alföldön 1863-ban pusztítottak. A hivatkozásinkból ismert esetek mind arra utaltak, hogy a jobb és sűrűbb úthálózat körülményei között az ellátási zavarokat megelőzheték volna.

A török időkben Buda kereskedelmi csomópont jellege megszűnt, a porta stratégiai megfontolásokból Pécs – Szigetvár – Kanizsa útvonalra fordított nagyobb figyelmet. A hódoltság idején a végváratok összekötő úthálózat volt a meghatározó, a török kiűzése után is ezeket az utakat használták. Az utak térszerkezete a természeti adottsághoz igazodott. Az Alföldön, valamint az ország északnyugati, északkeleti része és az erdélyi utak, az évszak időjárásától függően, főleg csapadékos évszakokban (hó, eső) szinte járhatatlanok voltak. A „föld annyira átázott, hogy Erdélyben (1649) igen rosszá váltak az utak, senki jó lovaknak vagy ökröknek további befogása nélkül nem tudott utazni. Falukon és mocsaras helyeken át a beszercei úton a hintót legalább 30 lónak és ökröknek kellett húznia, hogy haladhasson, sok helyeken hegyek és domboldalak csúsztak le, estek szét.”

Az Alföldön, mint Petőfi Kerényi Frigyeshez írt leveléből kiderül, hasonló volt a helyzet: „Füzes-Abonyból, hol a múlt éjet töltém, egy nap alatt értünk ide Debrecenbe. Napkeltekor már Poroszlón voltunk, melyet a Tisza különösen kedvel, mert gyakran kilátogat hozzá... Most is ott tisztelkedik. A fogadótól jobbra-balra tengert láttunk, melyben nyakig úsznak a fák, mint valami szerencsétlen hajótörést szenvedők. A víz közepén nyúlik végig, mint a nadrágon a zsinór, az a nevezetes töltés, melynek oly sok ló köszönheti már, hogy e siralom völgyéből Ábrahám keblébe jutott. (..) E tekintetből jónak láttam leszállni a gyorszékerről, s gyalog zarándokolni át a töltésen, hogy a feldőlés ellen biztosítsam magamat,

⁴⁶⁸ Gunst P, 2003. *Gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény*. 60.

*mert én fejemmel szerzem ugyan a kenyereimet, de azért nyakamat sem imádom kevésbé, mint fejemet.*⁴⁶⁹

Az utak többsége alapnélküli föld, a hegyvidéken pedig kavicsolt út (földútra kavicsot szórtak), amit a szekerek rövid idő alatt „bedagasztottak.” A közlekedés sebességét tovább csökkentette a hidak hiánya, az utak eltérő szélessége, a mocsarosodás (Alföld, Balaton– melléke). Valamivel jobb utak az ország északnyugati részein és Erdélyben voltak, melyek Mohács előtt is fontosak voltak (hadi, kereskedelmi utak), nagyobb településeket kötöttek össze, s a 18. századi útépités nem követte ezeket, más nyomvonalakat jelöltek ki. Sok településnek nincs méretéhez igazodó úthálózata (Székesfehérvár, Győr, Pozsony, Kassa, Nagyszombat). Az Alföld és az Északi – középhegység útjai, noha rosszak voltak, jobban igazodtak a városokhoz (Kecskemét, Kiskunhalas, Orosháza, Temesvár, Debrecen, Szeged, Arad).⁴⁷⁰

A legrégebbi, a középkor óta használt úthálózat Erdélyben volt, mely Kolozsvár, Nagyszeben, Beszterce, Brassó, Kézdivásárhely városokat kötötte össze, ezek ugyanakkor a Balkánra vezető (Vöröstorony, Töröcsvár, Tömös, Ojtoz, Radna szorosok, hágók) kereskedelem, és hadi utak is voltak. Ugyanakkor Erdélyben sok volt az elkülönülő, hegyek, dombok közt, mögött fekvő település, melyet alig lehetett megközelíteni, kiestek a főbb útvonalak hálózataiból. Ami pedig a városokon átmenő utakat illeti, a városok többségében egy be és egy kivezető út volt, például Erdélyben kilenc város, vagy Dunántúlon egy sem szerepelt Lipszky térképén.⁴⁷¹ Mivel a mezővárosi hálózat például Erdélyben eléggé sűrű volt, egy ilyen központ körül 12-16 falu csoportosult, ami lehetővé tette a piacra járás egy napi lebonyolítását, ezért sok bekötőút volt, a falvak és az oppidumok között (Székelyföld, Szászföld). Az utak térszerkezete, minősége a településhálózat és az élelemhiány között egészen a 19. század közepéig, amikor az útügyet rendezni kezdik, tehát nem elhanyagolható összefüggés mutatkozott.

A török kiűzése után az útügyet a Helytartótanács intézte, kezdetben az útdadó, útvámok összegét a meglévő utak karbantartására, ritkábban a régi útszerkezet újakkal való bővítésére használta fel. A nyugat-magyarországi utak „fő iránya” azonban nem az ország keleti térsége lett, hanem a gabona eljuttatása végett az adriai tengerpart, illetve stratégiai megfontolásokból is, Itália. Ennek a törekvésnek az eredményeképpen építették meg a Károly –, József utakat, majd a 19. század elején a Ludovica utat, melyek Károlyvárost kapcsolták össze az adriai tengerparti városokkal.⁴⁷² Ezek az utak nem szolgálták az ország belső ellátását egy olyan időszakban, amikor a klimatikus viszonyok alakulásának leginkább kitett gabonatermesztés teret hódított, és a természeti csapások (főleg a szárazság, aszály, vagy a csapadékmennyiség, évközi fagyok), kiváltotta élelemhiány, éhínségek éppen a gabonaövezetek lakosságát sújtotta gyakrabban.

A Helytartótanács 1723-ban terveket dolgozott ki a folyók hajózhatóvá tételére és csatornák építésére. Az első mederrendezési munkák 1724-ben a Vágon indultak meg, ezt sorra követték további tervek és munkálatok. Komárom vármegyében a tatai – gesztesi uradalom

⁴⁶⁹ Petőfi Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*. Debrecen, 1847. május 14.

⁴⁷⁰ Fazekas Cs. 2003. Gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény. 102.

⁴⁷¹ Fazekas Cs. 2003. Gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény. 109.

⁴⁷² Fazekas, Cs. 2003. Gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény. 103–104.

és a Magyar Udvari Kamara közös költségviseléssel végeztette el a Tatától a Dunáig húzódó hatalmas mocsaras terület lecsapolását, a vizek szállításra is alkalmas csatornába fogását. Az 1746. évi felméréseket, s az 1747-ben végrehajtott vízszabályozást Mikoviny Sámuel, a kamara földmérő mérnöke végezte el. Az állami vízszabályozás 1771-től, a nagyobb mocsarak lecsapolásával indult meg (Kanizsa környéke, Felső-Tiszavidék). A szárazföldi és vízi utak, főként a felvevőpiacokhoz, mint a katonai élelemtáraknak helyet adó Győr és Komárom, valamint nagyvárosokhoz (Bécs, Pozsony), és a Dunához közel fekvő nagybirtokok számára jelentettek előnyt.⁴⁷³

A 18. század első felének fő terményei a bor és a gabonafélék voltak, az utóbbiak az összes termesztett növénynek csaknem a felét tették ki. Leggyakrabban az őszi búzát – tisztán és rozssal keverten (mixtum kétszeres) – vetették. A kétszeres vetését csak a század derekától előzte meg a tiszta búza, jelezve az iránta való kereslet élénkülését. A termés hozam a vetőmag 3-5-szöröse (tavaszi búza, rozs, árpa, zab). Szántóföldi növény lett a lencse, borsó, búkköny, komló, repce, kender, len. Az új növények (kukorica, burgonya, tök, répa, dohány) először a konyhakertekben vagy a szőlőhegyi területeken jelentek meg, s csak jóval később kerültek ki a szántóföldekre. Az állattenyésztésben a 18. század folyamán még a régi tájfajták uralkodtak. Mindazonáltal a szárazföldi, vízi utak, az új szántóföldi vetések nem voltak kihatással a lakosság ételmezésében gyakoribbá vált, térben szétszórt, kisebb – nagyobb ellátási zavarok, éhínségek megfékezésére. A nagy változás a 19. század második felétől az országos vasúti hálózat kiépítésével történt meg.

ÉHÍNSÉG ÉS AZ ÉLELEMPÓTLÉKOK

A hiányt befolyásoló egyéb tényezők (határhasználat, infrastruktúra) rövid vázlatát követően közelebbről tekintsük át az éhínség kérdését, ugyanis ez képezi az élelemhiány, az éhezés nagyságrendje körüli azonosítási zavarokat. A korábbi évszázadok éhínség jelenségének meghatározása, a források és különböző kortárs narratív reprezentációk alapján nehézséggel jár, ugyanis az esetek többségében egy-egy ilyen és hasonló lokális eseményt felnagyítanak, általánosítanak, sőt a szakirodalomban is előfordul, hogy 2-4 megyére kiterjedő jelenségeket, országosnak ítélnék. Az általunk hivatkozott szenvedésnarratívákban, láthatóan különbséget tettek, az éhség (*nélkülözés*), az inség (*szűkösség*), s az éhínség (*tömeges éhezés*) között az adott térben és időben. A fokozati különbségek elsődlegesen a mennyiségre, a hiány és az érintettek nagyságrendjére utalnak. A kis jégkorszak évszázadaiban szétszórtan gyakoriak voltak a lokális éhínségek, amelyekről az esetek többségében nincsenek ismereteink, szinte minden kisebb – nagyobb térségnek, településnek, családnak, egyének megvolt a maga éhezése –, inség –, éhínségtörténete.

A lokális terekben az ökológiai adottságokhoz való alkalmazkodás, beágyazódás, a lehetőségek felhasználásának módjai fokozhatták vagy éppen csökkenthették a szélsőséges

⁴⁷³ Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson, Vízügyi Történeti Füzetek 8. é. n. 72–75.

helyzetek következményeit. Fentebb már jeleztük, hogy az éhínség kialakulásában több tényező külön-külön vagy együttesen is közrejátszott, ennek ellenére a jelenségnek az újabb meghatározásai többnyire egyik vagy másik tényezőre helyezik a hangsúlyt. Például napjaink afrikai (főleg szomáliai, dél-szudáni) tapasztalatok alapján az ENSZ (2011) definíciója a nagyobb népsűrűségű és a fegyveres konfliktushelyzet területeit veszi alapul. S az éhínség fogalmába von minden olyan területet, ahol a háztartások legalább húsz százaléka súlyos élelmiszerhiánnyal küzd, az alultápláltság mértéke meghaladja a harminc százalékot, és minden tízezer lakosra legalább kétezer éhínség miatti haláleset jut. A súlyos élelemhiányt, az alultápláltságot, az éhezés tömeges méretűvé válását a kis jégkorszakban az európai kontinensen, így a Kárpát-medencében is, az elsődlegesen természeti tényezők (főleg az gördülő szárazság, aszály), a fegyveres konfliktusok mellett, kiválthatta, illetve kiváltotta a bürokrácia (a szándékosság, az élelmekészletek elosztása, az adóztatás, az életidegen rendeletek), a gazdasági doktrínáriság (a szabad verseny és az írországi éhínség 1846), az epidémiák (munkaerőhiány, hatósági vesztégzárak), a lokális határhasználat kötöttségei (művelési eljárások), az úthálózat minősége (időjárás- kitétsége), a termény- és termékközpontú export (gabonakivitel), a növénytermesztés és táplálkozás egyoldalúsága (kukorica, burgonya), nem utolsósorban a termelő beállítottsága (előrelátás, hagyományok, szokások, tartalékolási- tartósítási technikák, hanyagság, lustaság), az adott térségben a túlnépesedés, tömegpszichózis stb. Esetenként a felsorolt tényezők közül több összeadódása egy adott időben és térben katasztrófa-helyzetet idézhetett elő.

A másik kérdés a tulajdonképpeni éhínség orvosdiagnosztikája mentén merül fel, ugyanis a vizsgált korszakban nem találtunk erre utaló leírást. Csupán annyit tudunk – a korábban már idézett hivatkozásunkra utalva –, hogy a „*bágyadt, kiaszott, bőrrel behúzott csontvázak*” fekvőhelyénél az orvos kérdése csak annyi volt, hogy „*Habet inség? (Ínsége van?)*” A kezelési utasítás pedig így szólt: „*Detur ipsi (Adassék neki) jó reggeli, jó ebéd és jó vacsora. A betegek felépültek, s a kórházak rovatai egy új kór nemet mutattak fel, melynek neve ínség, s az orvostan egy új gyógymóddal szaporodott, melynek patikája a konyha.*” A tudósítás a tünetek alapján az ínségre, a hiányos és nem megfelelő élelmiszerek fogyasztására utal, aminek gyógymódja a rendszeres táplálkozás, tehát nem utal a hirtelen visszatáplálással járó életveszélyes esetekre.

Ezzel szemben az éhínség (a tartós éhezés) emberi szervezetben történő lefolyásáról szintén napjaink afrikai orvosi eseteleírásai alapján alkothatunk képet. Eszerint „*a test először feléli saját zsírtartalékait, majd a szívben és az izomzatban felhalmozott fehérjét: csökken a pulzus, a vérnyomás és a testhőmérséklet: nem termelődik sperma, elmarad a menstruáció. Az éhezők meggyötört testét élősködők hadai lepik el—...a természet parazitái.*”⁴⁷⁴ Forrásaink inkább a alultáplált, legyengült szervezetet megtámadó betegségek között a bakteriális fertőzéseket sejtetik, melyet a rossz minőségű növényi és állati származékok okoztak. Ma már tudjuk, hogyha a rendelkezésre is állnak a gabonafék, és főzésnél alájuk zsír, olaj, vaj, szalonna hiányában csak víz került, betegségekhez vezet. A zsiradék nélkülözése fizikai, lelki zavarokat idéz elő, ugyanis az állati és növényi zsírokban van a D-vitamin, hiánya angolkórt,

⁴⁷⁴ Armesto, Fernández, F. 2001. 78.

születési rendellenségeket okoz. Jó zsíros, olajos sűrű bab- és köleslevest kell osztani a szegényeknek, az egyik itáliai végrendelkező szerint is.⁴⁷⁵

Magyarországon, Erdélyben évszázadonként egy-két vagy néhány nagyobb térség esetében vélhetően a mennyiségi és minőségi éhezés abszolút változattal van dolgunk, ugyanis időben hosszan elhúzódó éhínségekről szólnak a beszámolók, melyek meghaladták a táplálékhiánynak a szervezetben előidézett (50-60 napi) tűréshatárát. Az átlagos emberi zsírszövet 40-50 napra elegendő energiát tartalmaz, azonban a tárgyalt korszakban, a lakosság nagy csoportjai gyakran kénytelenek voltak nélkülözni, rövidebb-hosszabb ideig éhezni, így a táplálékbevitel mennyiségileg és minőségileg is az átlag alatt lehetett. Másfelől családi és vallási ünnepek idején a szegényebb csoportok asztalai sem szenvedtek hiányt, sok esetben a tékozlás, dőzsölés jelensége is előfordul, amit inkább a korábbi nélkülözések kompenzálásaként értelmezhetünk.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy bármekkora is az adott térben és időben az éhínség, teljes élelemhiány csak nagyon ritkán fordult elő: mindig voltak térségek, társadalmi csoportok, egyének (nemesség, gazdag polgárok), intézmények (városi tanácsok, monarchia, később az állandó hadsereg), melyek rendelkeztek tartalékokkal, illetve hatalommal ahhoz, hogy hatósági eszközökkel mozgósítsák a tartalékokat, és szétosszák az érintett térségekben a rászorultak között. Az ismertetett természeti vagy az emberi tényezők előidézte súlyos élelemhiány magyar esetei nem egyedülállóak, a kontinens lakosságának időnkénti éhínség esetei még csak az eltérő fejlettségi szintekkel sem mutatnak összefüggést, mint ahogy arra a hivatkozott nyugati (francia, angol, flamand, német, itáliai) források is utalnak.

A kontinens nyugati térségeiben 8–19. század között a források átlagosan 12 évenként egy összeurópai éhínségről, illetve több tucat szűk esztendőről számolnak be.⁴⁷⁶ Ezeket a számokat óvatosan kell kezelniük, ugyanis a *gabonatermelés- és népesség* növekedése az élelemválságok (9- 12. és 18–19. század) ciklusai összefüggésében fogalmazódtak meg. Tény, hogy a Kárpát-medencében, hasonló korrelációk több esetben nem mutathatók ki. A kis jégkorszak idején a magyar térségben főleg a 18. század második felében és a 19. században jelentkezett a búzatermelés és búzakenyérhiány korreláció, azonban – szemben a nyugat folyamatokkal – a magyar családi háztartásokban a húsfogyasztás nem szorult vissza. Azonban a változás folyamata országoként eltérő, és egy-egy térség, vidék esetében is, van ahol meg sem történt (Dél-Itália).

Az egy főre eső élelmiszer-fogyasztást a vizsgált korszakban nehéz kideríteni, noha az erdélyi városi, fejedelmi sáfárok által kiosztott élelmiszeradag a külföldi követek, vagy egyéb hivatalos személyek számára nagyjából ismert, azonban az átlag országglakosokra nem alkalmazható, csak feltételezéseink lehetnek az egy főre eső gabonaneműek, hús, hal stb., fogyasztás tekintetében. Ami pedig a fogyasztott élelem kalóriaértékét illeti, csupán feltételezések vannak. Rendszerint az összehasonlítás alapját napjaink leggazdagabb országaiban napi 3000 kalória/fő feletti, a legszegényebbek esetében 2000 kalória/fő alatti képezheti. Az emberek kalóriaigénye nemtől, életkortól, foglalkozástípustól stb. függ. Ugyanakkor a huzamosabb

⁴⁷⁵ Montanari, M. 1996. 196.

⁴⁷⁶ Bonnassie, P. In: *Annales ESC*, XLIV, 1989. 1035–1056.

(7-10 napot meghaladó) éhezés, alultápláltság, vagyis az éhínség a napi kalória és alapvető tápanyagok fogyasztásának tartós hiánya mellett ismerni kellene még az életszínvonal minimumának – táplálkozás, lakás, öltözködés– minőségi mutatóit, és annak megoszlását a különböző társadalmi csoportokban. Ugyanis az elit, a városi polgárság, a jobbagság vagy éppen a szabad katona-földműves székelyek, s a szászok csoportjain belül az egyes csoporttagok életszínvonala egyenletlen megoszlású: van, aki a szűkös időkben sem nélkülöz, és van, aki a bőség éveiben is hiányt szenved. Mindkét szélsőség esetében az emberek közötti kapcsolatok hierarchikus hálózatába való ágyazottság mellett a szubjektív mozgató erők sem elhanyagolhatók. Más esetekben, az egy táplálkozás kivételével, nem volt annyira a nyomasztó szükséglet a lakhatás, a ruházat, és előállításuk sem volt annyira munkaiigényes, így a csoportok és egyéneik életvitele némileg lazább volt, nem járt feszebb együttélési és együttműködési kötelezettségekkel, sőt magas kalóriaigénnyel sem.

Az éghajlat mellett a korszakban, a lokalitásokban a családok élelemháztartásában a kalóriaigényt több, napjainkban már alig létező, tényező befolyásolta: a férfiak és nők, sőt a gyerekek, a fiatal felnőttek is, a földművelésben, állattartásban, eszközök készítésében/használatában, házkörüli munkákban, a közlekedésben, háborúban stb. nehéz fizikai erőfeszítéseknek voltak kitéve nap mint nap. Ez többnyire az elitre is vonatkozott, például a rossz utak miatt szinte állandó lovaglás, a harctéri cselekményekben való kötelező részvétel fizikai erőnlétet igényelt stb. Kétségtelen, a kalóriahiányt az elit rendszeresen pótolni tudta, a nehézségek ebben a tekintetben a köznép körében merültek fel, de ott sem minden csoport esetében.

A Kárpát-medencében, akárcsak kontinensszerte, az etnokulturális csoportok közötti, illetve a csoportokon belüli táplálkozás, lakhatás, ruházat, tehát az életszínvonal minimuma tekintetében, nemcsak a városokban, a városok között, a város és falvak között, hanem falvak és falvak között is különbségek voltak – és melleleg mai is tovább élnek –, attól függően, hogy az adott települést etnikailag homogén szabad rendűek, vagy vegyes, illetve függőségben lévő etnikailag kevert, vagy kompakt csoportok lakták. A csoportok között és azokon belül az egyenletlen megoszlás és különbözőség, a kölcsönös átvételek, a fúziók nem annyira hatalmi akarat leképződései, mint kulturális (etnikai, vallási) meghatározottságok. A Kárpát-medencében az élelemhiány- és bőség kilengéseinek vizsgálata, az említettek mellett, nem tekinthet el az etnokulturális csoportok térbeli elhelyezkedése, település- és családszerkezet, a táplálkozás, lakhatás, ruházat, vallások, a hagyományok, a szokások stb. különbségeitől. Mindez a népesedési görbe s az élelem – táplálék bázis közötti kapcsolatban is kimutatható. Noha néhány kivételes eset általánosítása arra utal, hogy a demográfiai hullámvölgyek időszakában (például Európában a 9–11. és 14–17. században) az egyének és csoportok táplálékhoz jutásának feltételei jobbak voltak, mint a népességrobbanás (12–13. és 18–19. század) idején, tehát az élelembőség és a népességnövekedés között nincs feltétlen összefüggés. A demográfiai folyamatok esetenként a maguk sajátos útját járták.⁴⁷⁷ A népességcentrikus általánosítások elfedik azt a tényt, hogy a hiány és bőség, a népességgörbe negatív vagy pozitív alakulása ellenére, térségünkben, az élelem-táplálkozás nyersanyagának fizikokémiai összetétele (talaj, éghajlat) mellett, a lokális, regionális terekben a természetett növények,

⁴⁷⁷ Bacci Livi, M. 1987. 24–30., Durand, J. D. In: *Population and Development Review*. 3/1977. 253–296.

alkalmazott eszközök, az élelmiszer-nyersanyagok (növény, állati) előállítása, feldolgozása során használt eljárások stb. az ökológiai adottságokba való beágyazódás folyamatában nem elhanyagolható szerepük volt a partikuláris jegyeket hordozó társas szerveződések kohéziójának és/vagy integrációját ösztönző/fékező kulturális, spirituális és szellemi, hatalmi tényezőknek, az elit és a köznép közötti távolság alakulásának.

A traumatikus helyzeteket leíró éhínség-reprezentációk az említett kötöttségeket szóvá teszik, véleményezik, sok esetben retorikai eszközök felhasználásával dramatizálják a körülményeket, vélt/valós, tapasztalt vagy hallomásból tudott/tudható partikuláris eseteket emelnek ki a hatás fokozására. A keresztény kultúrkörben ismert, a görög-római időkre visszavezethető sztereotípiákat ismételnék, különösen az élelempótlékok, a viselkedés, a szolidaritás-megnyilvánulások ábrázolásában. Fogalmilag is bevett, szinte egyetemesen használt sémákat alkalmaznak az esetek, helyzetek összegzésében. Mindezt a kötetben hivatkozott forrásokban bemutattuk: az ismétlések elkerülése végett, az akut élelemhiány kiváltotta traumahelyzeteket áthidaló, kényszer szülte megoldások reprezentációit érdemes közelebbről áttekintenünk. Már csak azért is, hogy láthassuk, az adott korszakban meghatározó szervezési formákon átívelő, hasonló körülmények kiváltotta ismétlődő jelenségekkel van dolgunk, melyeknek elszenvedői szinte minden időkből a társadalmi terekben leginkább az azonos elhelyezkedésű csoportok tagjai.

Kontinensszerte, így Magyarországon, Erdélyben is, a nemzedékek láncolata átörököltette tudáskészlethez tartoztak, az akut élelemhiány pótlásának különböző eljárásai. Mivel a kenyér állt a mindennapi táplálkozás előterében, az előállításához szükséges alapanyagok hiányában különféle más nyersanyagokból készült kenyérfélék készítésével próbálkoztak. A Mohács előtt időkből (1477), de II. József alatt is, az éhínség – reprezentációkban gyakran előfordult, hogy a jobbágyok az élelmiszer hiánya miatt búkkmakkból készítettek kenyeret, illetve Bécs is azt ajánlotta kenyérpótlék alapanyagának, hasonlóan XIV. Lajos is. A nyugat-magyarországi (1539) feljegyzésben: búza hiányában árpa- és zabkenyeret ettek az emberek. Szamosközi szerint (Erdélyben) Apahidán 1603 telén: a makkot törték meg és abból sütöttek kenyeret maguknak.” Szintén Basta garázdálkodásának idejében (Hunyad vármegye, 1603): „szegény éh paraszt emberek” a zsoldosok állatai által felélt gabona (búza, köles) szemeket, azok ganéjából gyűjtötték össze, „mosták ki, azt törték és őrölték, az holt lovak, ökrök csontjait megégetvén, együtt tették liszté és azt sütötték, ették.” Tölgymagból sütöttek kenyeret (1603): „kedves magam is ettem.” Kecskemét (1703): „a fát fűrészelték annak porából készítettek kenyeret.”

Székelyföldön (1717, 1718): hárs, búkk, cserefák hajait, a két utóbbinak makkjait stb., különböző gyökereket, nádat meg szalmát, polyvát is egyben, roncsolva és pogácsa vagy kenyér formára, megsütve enni kénytelenek voltak.” Magyarországon, több helyen az emberek különféle vegyítéseket használtak (1758) eleségül: összekeverték a hajdinát, kukoricát, zabot és abból készítettek kenyeret. Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék (1790): a „szegénységnek gyökerekből, kukorica csutkákból és fűrészporból is kénytelen magának kenyeret készíteni.” Szolnokon (1790-ben): a „nép nád beléből (bengyele, sás) készült kenyeret evett.” Csongrádon a város lakói a Helytartótanácsához küldtek egy „*nádgyökérből és árpalisztból készült kenyeret.*” Miskolcon 1790-ben aratás előtt, „*faluk kenyér nélkül vannak.*”

„Sehol nem volt még Magyarországon (1807), hogy a marha húsának fontja 15 forint legyen.” Dél-Magyarországon (1814), „télben az árpa, kukorica kenyérben sem ehettek eleget” az emberek. Az *„Alföld népe kifogyott (1816) a szarvasmarhából, s a makk tarack kenyér valóságos áldás volt éhező népünknek.”* Bártfán a *„szegények fakéregből őrlött lisztből sült kenyérral és az erdei növény-gyökerekkel”* éltek.

Szilágyságban (1817): az *„oláhok makkal, disznótökkel, tengeri csutkával, kender magból, fa hajából sült kenyéren tengődtek.”* Árva megyében (1847. február) *„széna-aljából, fűrészporból összegyúrt pogácsát”* ettek. *„A híres Bácskában (1847) zabkenyeret esznek.”* Ung megyében (1847) a *„lakosok dió- és mogyoróhéjakat törtek össze, őrltek liszté, azt korpával keverték.”* stb.stb. A példák szélsőséges, éhínséghelyzetekre utalnak, amikor a gabonafélék hiánya szinte teljes, vagy pedig az ahhoz való hozzáférés lehetősége – az adott térben és időben – korlátozott.

Ezzel szemben a szűkös, inséges helyzetekben lehetőség van a mentőötletekre: hiányzó búzamennyiség zabbal történő részleges kiváltására a nagyszebeni Lederer János „malom mester” (1813) végzett „próbaőrlést zabból, és az elkészült lisztből kenyeret sütöttek.” Komáron megyében Marczell István kisbirtokos rozs- és kukoricacsutka – lisztből készült kenyeret állított elő, amelyet a Nemzeti Újságnak bemutatott „mint tápláló kenyeret.” Zemplén megyében pedig Horn gyógyszerész „perjegyökérből készített lisztből (sült) kenyerét jó ízűnek találtuk. Rozsliszttel keverve még táplálóbb.” Őrlt nyárfalisztet keverték búzaliszttel, s az abból sült kenyeret Schultzer István nyugalmazott katonai orvos, egy német eljárás alapján. Másfelől pedig a gabonafélék pótlására különböző növények termesztését szorgalmazták (tatárkenyér, burgonya, kukorica). Erdélyben a Gubernium tanácsosa, gróf Teleki József, mint már szó volt róla, a középkori angol Rumford – levesben látta a megoldást, melyet a város lakosságának egy csoportján és börtönrabokon „teszteltek”, az utóbbiak hiányolták hozzá a kenyeret. A Rumford-leves elkészítésének erdélyi módját már ismertettük, itt az a lényeg, hogy a kenyeret ez sem nélkülözhetette. Hasonlóan az erdélyi nemes asztala sem, akinek az *„ebéd koronája a hófehér omlós cipó”* volt.

A hivatkozásokból az derül ki, hogy néhány hely kivételével (Sopron, Bácska), ahol a búzakenyér hiányában árpa- és zabkenyeret ettek, a többség különböző anyagok keverékével próbálkozott, ezek az éhínség-kenyérfélék, valamint a gabonafélékhez adott egyéb anyagokkal kísérletező pótlékok nem tekinthetők kenyérnek. A kérdés az, hogy akkor mit tekintettek kenyérnek, vagy pedig élt a köztudatban egy eszményi kenyér, amire mindenki vágyott, de nem mindenki számára volt elérhető.

A kenyérközpontú táplálkozáshoz való ragaszkodás hátterében az inséges- és éhínséghelyzetekben is a görög-római örökséget tovább vivő nyugati latin egyház liturgiája állt. A görög-római világ mediterrán civilizáció volt, a kereszténység szintén ebben a térségben és civilizációban formálódott. Az európai kontinensen a hiány és bőség kilengései nagyjából két, a mediterrán és az Alpoktól északra fekvő világ táplálkozási rendszerét érintették. A görög-római, vagyis a mediterrán típusú rendszerben az alapvető a búzakenyér (s a kásafélék), a bor, az olaj, a zöldségfélék, ezt egészítette ki a juh –, kecskehús s a sajt. Viszont a kecskét és juhot elsődlegesen a tejéért (sajt) és gyapjáért (juh), és nem a húzáért tartottak. Ez azt is jelenti, hogy a mediterrán élelemkészlet és táplálkozás alapját a rómaiak

által *ager*nek nevezett földek képezték, melyek a művelése a városhoz (*civitas*), a városlakó ember értékrendjéhez (*civilitas*) tartozott, szemben a *saltusszal*, a szűz természettel, a meg nem művelt földdel, melynek fogalmához a római szerzőknél negatív képzet társult. A császárok ugyan vadásztak, a zsákmány azonban nem élelem, mint a középkorban, hanem trófea.⁴⁷⁸ Ez a típusú élelem- és táplálkozás- rendszer, melynek jelképe a búzakenyér, eszménye a boldog aranykorban a vegetáriánus ember, inkább növényközpontú, nem véletlen, hogy a föld megművelésének nagy a presztízse, azonban a klimatikus és egyéb természeti tényezőknek való kitettsége miatt sérülékeny, emiatt gyakoriak voltak már az ókortól kezdve a térségben az ellátási zavarok.⁴⁷⁹

A mediterrán típussal szemben az Alpoktól északra elterülő térségben, ahol a római szerzők szerint barbárok éltek, az ökológiai adottságok miatt is egészen más termelési és kulturális szokások voltak, és a 9. századtól ebbe a kultúrkörbe integrálódnak a magyarok is, akik számára valószínűleg különösebb kulturális sokkot, megrázkódtatást nem okoztak a szomszédok táplálkozását képező nyersanyagok, esetleg elkészítési eljárásaik. Akárcsak a honfoglaló magyarok Észak- és Közép-Európa embere a 9. század előtt és azt követően kihasználta a szűz természet (*saltus*) adta lehetőségeket, vadászott, halászott, vadon termő gyümölcsöket gyűjtött, nemesített: állatokat (sertés, ló, marha, szárnyas stb.) tartott, tenyésztett: az erdőkből kihasított irtásokon gabonát termesztett, számukra nem a kenyér, bor, az olaj, hanem a hús, a sör (inkább komló nélküli sűrűbb ser), a zsír volt a fő táplálék.⁴⁸⁰ Eszménye például a középkorban, a nagyevő, falánk lovag, mely harciasság jelképe, szemben – legalábbis elméletileg, – a mértékletes mediterrán étkezési szokásokkal.

Az élelemtermelés és az ételkészítés eljárásai nemcsak a fizikai, anyagi, az adott térség, a lokalitás ökológiai adottságainak, hanem a szellemi kultúra, az emberek környezethez való viszonyulásának is függvénye, illetve kérdése is. A kontinens emberének szemléletváltozásában a kereszténységnek volt meghatározó szerepe. A keresztény vallás a mediterrán térségben született, így átvette/ megörökölte és szent jelképévé tette ennek a térségnek meghatározó termékeit, a búzakenyert, a bort és az olajt. A kereszténység, amikor a 4. században a Római Birodalom vallásává vált, a kenyeret s a bort szent ételleivé és kultikus – az eukarisztikus csodát kifejező – tárgyaivá, a liturgiában pedig (a szent helyek lámpásainak a meggyújtáshoz) az oliva, vagy más szóhasználatban a faolajt tette.⁴⁸¹ Eltávolodás volt ez a zsidó hagyománytól, amely a kenyeret (mivel kovással készült) tisztátalannak, a bort (erjesztett) bódítóknak tartotta, és kizárta a rituáléból.⁴⁸² A hármasszimbólum rituális tisztelésének térhódítását elősegítette, hogy a mediterrán világ latinizált térségeiben ezek a termékek széles körben ismertek, és a napi táplálkozás szerves részét képezték. A keresztény hit jelképes ételleinek „imázsnövekedését” fokozta, hogy a keresztény szerzők rendkívül erős szimbolikus töltetet

⁴⁷⁸ Aymard, J. 1951. 20–21., Aymard, M. In: *Annales ESC*. XXX. 1975/2–3. 431 – 444.

⁴⁷⁹ Pászka I. 2016. 126–146.

⁴⁸⁰ Bővebben (Lásd: Montanari, M. 1996. 11– 17.)

⁴⁸¹ Vogel, C., Wickham, Ch. 1985. In: *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto Medioevo*. 1985. Vol. I. 401–451.

⁴⁸² Soler, J. In: *Annales ESC*, XXVIII, 1973, 943–955.

adtak a kenyérnek, a bornak s az olajnak.⁴⁸³ Szent Ambrusról megjegyzik, hogy „*beszéde gabonád (Isten gabonája) javát, olajad örömet és borod józan ittasultságát adta serényen a népnek.*”⁴⁸⁴ Szent Ágoston pedig nagy aprólékossággal von párhuzamot a kenyér előállítására és a keresztény ember formálódása között.⁴⁸⁵ A kenyér mindenekelőtt Krisztus maga, „*Szűz Máriában fogantatott, húsban erjesztetett, szenvedésben gyúratott, a sír kemencéjében süttetett, felszolgáltatót a templomokban, melyek mindennap szétoszják a hívek között a menyeyei ételt.*”⁴⁸⁶ A szentek életéről szóló írások (életrajzok) folyamatosan szóvá teszik, hogy a hittérítők hivatásuk teljesítése érdekében szőlőt telepítenek, gabonát termesztnek (földéken dolgozó püspökök, apátok), de a levéltári források is megerősítik, hogy a templomok, kolostorok, monostorok terjesztik el kontinensszerte a gabona- és szőlőtermesztést, még az olyan mostoha éghajlatú vidékeken is mint Közép-Anglia.⁴⁸⁷ A kulturális és antropikus (emberi) változásokra azonban nem elégségesek a klíma-magyarázatok, például a bor elterjedését az Alpoktól északra, noha kívánatos is volt, a sörivás szokása is akadályozta, ugyanis a sör ugyanolyan szent ital volt a térség pogány hagyományában, mint a bor a keresztény liturgiában. Szent Kolumbán, aki a 7. század elején a svábok között élt, kompromisszumot javasolt a „gyalázatos” ital, a sör dolgában: békésen együtt élhet a borral, de csak mint szomszédos ital. Mások a bort „idegen” italként tartották, tiltották (az angol (Plantagenet Henrik fia). A sör, a barbárok itala idővel teret hódít a mediterrán térségben is – spanyol asztalok fontos itala napjainkban is. A fúzió a barbár-római étkezésben először a kenyér és hús – *panes et carnes* – kultúrájában egyesül, egyaránt nélkülözhetetlen eleme lesz a fogyasztásnak. Hosszú ideig a római és barbár, a szerzetesi és nemesi modell élelem-táplálék vetélkedése, a társadalmi etika s a vallási erkölcs harca.⁴⁸⁸ Ugyanakkor az egyház által előírt böjtnapok, ami évente 150 nap körül volt, nemcsak a kontinens keresztény népessége táplálkozásának egységesítése (például a halfélék fogyasztása) irányába jelentett elmozdulást, hanem az éghajlattól független nélkülözés gyakorlására is, az önmegtartóztatásra a bőség éveiben.

Az Alpoktól északra az egyházvezetők átvették kenyér, bor, olaj „divatját”, eszményét elterjesztették a köznép soraiban, akik számára az ökológiai adottságok miatt sem voltak mindenütt kézzel foghatók a táplálkozás szent jelképei, így megtartották hagyományos táplálkozási szokásaikat vallási elemekkel vegyítve. A gyakorlatban, a problémát az jelentette, hogy az Alpoktól északra eső térségekben egyrészt a klimatikus tényezők miatt, másrészt a sok munkát és hozzáértést igénylő, *gyenge hozamú búza helyett*, a gyengébb minőségű, igénytelenebb, de biztosabb termést, hozamot adó gabonafajtákat – rozs, árpa, zab, tönköly, köles, hajdina – termesztették, amelyek meghatározták a lakosság táplálkozását, egészen a rizs, burgonya, kukorica megjelenéséig, sőt: egyes térségekben a mezőgazdaságban a modern technikai, technológiai eszközök, eljárások bevezetéséig. Ezek a gyengébb minőségű gabonafélék kontinensszerte már az ókorban is ismertek voltak. A rozst például Plinius csak arra tartotta

⁴⁸³ Montanari, M. 1979., Montanari, M. 1996. 27.

⁴⁸⁴ Augustinus, A. 1982. *Vallomások*. V. 13. 145.

⁴⁸⁵ Montanari, M. 1996. 27.

⁴⁸⁶ *Petrus Crisologus*, LXVII. *beszéde*. (Idézi: Montanari, M. 1996. 28.)

⁴⁸⁷ Le Roy Ladurie, 1982. 287.

⁴⁸⁸ Montanari, M. 1996. 31–32.

jónak, hogy „elvegye az éhséget”, viszont megjegyezte, „bármilyen fajtájú földön megterem, szászoros termést hoz, és önmagát trágyázza.”⁴⁸⁹ Dombos, hegyes vidéken is megterem, a klimatikus tényezőkkel szemben is ellenállóbb, vagyis jóval kevesebb kockázattal jár termesztése, mint a búzának. A hajdinát (tatárkát), – a szürke színű hajdinakását, *sárga a köleskása mellett* a 16. században újra felfedezik, és a kukorica térhódításáig szinte mindenütt termesztik, kedvelik. A rozs s az árpakenyér – szemben a fehér búzakenyérrel –, sötét (barna, fekete) színű, hasonlóan a rozsból, árpából, tönkölyből vagy mixturából készített kenyérhez. A barna, fekete kenyerek az Alpoktól északra szinte mindenütt jellegadók voltak, tömörek, súlyosak, mivel az árpa sikértartalma alacsony, ezért a lisztjéből dagasztott kenyér nem kel meg.⁴⁹⁰ Ezeket a kenyérféléket kemencében, de gyakran tűzhely lapján vagy hamuban sütötték, ezek lepények voltak, mégis kenyérnek nevezték, akárcsak éhínség idején a rögtönzött mindenféle anyagokból készült „süleményeket.” A gyenge minőségű gabonafélékből készült barna, fekete kenyér mellett fontosak az étrendben a kásafélék, a sűrű, szalonnával ízesített gabona (árpa, köles, rozs), bab, lencse, zöldség keverékéből készült sűrítmények, melyeket szabad tűzön kondérban, bográcsban főztek.

Kontinensszerte és a görög-római időktől szinte napjainkig, a kenyér hiánya a vészhelyzet szimbóluma, egyet jelentett az éhínséggel, szinte beidegződéssé vált a kenyér készítésének és fogyasztásának szokása. Mindenáron ragaszkodtak hozzá, és mint láttuk a *legkülönbözőbb* anyagokból is megpróbálták elkészíteni. A tulajdonképpeni vészhelyzet akkor jelentkezett, amikor a földműveléssel előállított növények (gabona –, zöldség –, gyümölcsfélék) terméshozási csapások (főleg a gördülő aszályok), vagy pedig a szűkös termést felélő, pusztító katonaság ténykedése nyomán az adott térségben nagy tömegek kerülnek kilátástalan helyzetbe. Már annak a szokásnak a gyakorlata is lehetetlenné vált, *hogy a nélkülözők* a szűkös években egy kis liszthez füvet keverjenek, vagy pedig mint a magyarországi esetek jelzik *hússal pótolják a hiányt. Ennek a megoldásnak csak néhány példáját említik* a tudósítások, mivel a 18. és a 19. században a magyarországi aszályok kiváltotta lokális éhínségek idején súlyosbító tényező volt a hatalmas ridegen tartott állatállomány éghajlatkitettsége, emiatt tömeges pusztulása.

A „szörnyű”, „iszonyú”, „irtóztató”, „borzalmas” stb. jelzőkkel illetett helyzetek, legszélsőségesebb eseteit az antropofágia megjelenésével érzékeltették. Nem tekinthető egyedi, erdélyi történésnek. A történészek körében megoszlanak a vélemények, hogy az antropofágia esetei ténylegesen megtörténtek, vagy pedig a szerzők leírásában retorikai fogások a helyzet rendkívüliségének felnagyításában. Braudel úgy vélte, hogy az ilyen és hasonló reprezentációk tényleges, valóságos történéseken alapulnak. Ennek egyik sokat idézett európai esete Raul Glaber, a clunyi apátság szerzetesének a leírása, a klímaoptimum (melegedés) korszakában, az 1032–1034. évi, Görögországban kezdődő éhínségnek, amely végigsepert, Itália, Franciaország, Anglia területén, s amit a „mostoha” időjárásnak tulajdonított: „*sem vetésre sem aratásra nem volt alkalmas idő, főként az áradások miatt.*” A szerzetes leírását egy másik munkákban teljes terjedelmében idéztük, itt csupán az antropofágiát kiváltó részre

⁴⁸⁹ Montanari, M. 1996. 40.

⁴⁹⁰ Montanari, M. 1979. 31–36.

hivatkozunk. Miután az emberek „az állatokat, madarakat megették, mindenféle húst, még döögöt és egyéb fertelmes dolgokat is felfaltak. Voltak, akik erdei gyökereket és vízinövényeket rágtak, de hasztalanul.. A szörnyülködés hatalmasodik el az emberen, amikor látja azokat a perverziásokat, melyek elhatalmasodtak az emberi fajon. Ritkán történik meg, de ezen időkből a dühöngő éhínség oda vezetett, hogy az emberek egymást ették meg. Az utazók némelyikét elrabolták, testét szétszabdalták, tűzön megsütötték és megették. Többeket, akik az éhínségtől hajtva menekültek, és itt-ott megszálltak, éjnek idején a vendéglátóik legyilkolták és megették őket. Sokan gyerekeket csábítottak alma, tojásmutogatásával, hogy aztán félreeső helyekre csalva, megegyék őket. Sok helyen holtakat ástak ki, hogy éhségüket csillapítsák.”⁴⁹¹

Az antropofágia esetei, helyzetei, stb. Raul Glabert leírásában, akárcsak az erdélyi forrásokban használt jelzői, az „egynéhány helyeken,” „egy anya,” „egy apa,” „némelyik” stb. kivételes, egyedi, rejtett dolgokra utal, és ha megtörténtek, akkor megközelítő magyarázatát a helyzet kilátástalansága szülte túlélési ösztön adhatja. Jellemzően, legalábbis a források alapján kontinensszerte az antropofágia középkori, kora újkori jelenség, ugyanakkor valamiféle önkontrollra ösztönző külső-belső kényszer (hatalom, vallás) hiányára is felhívja a figyelmet. Tény, hogy a 16. század első éveiben Erdélyben a katasztrófaközelit helyzetet, több tényező összeadódásának (katonai, természeti, epidémiai), illetve egyúthasításának a következményeként helyenként szünetelt a földművelés, a hiányt kiegyenlítő piacok működése, felbomlott a közrend, a közbiztonság, eluralkodott a lokális terekben a hatalmaskodás, az erőszak (rablás, fosztogatás, gyilkolás).

A századokon átívelő általánosítható hiányos táplálkozásséma Raul Glabert leírásától kezdve a későbbi 18. és 19. századi éhínség – reprezentációkban: a talált ismert vagy ismeretlen vadon nőtt füvek – *növények gyökérzete*, állati tetemek, melyek járulékos következménye a különböző betegségek, illetve a halál. Az éhínségek mindig tömegesek, mint láttuk, meghatározása is azt emeli ki, viszont a korszakban a „szegénység,” vagy azzal szinonim „nyavalyások” általánosító jelzőt bizonyos csoportokra használják, akiket az éhínség, az ínség, éhség gyakrabban érintett. Másfelől nem kerülheti el figyelmünket, hogy a természeti tényező előidézte traumahelyzetet messze meghaladhatja a katonai tényező, mint például Németföld elpusztítása a harmincéves háború alatt, vagy pedig az a típusú barbárság, amit a Erdély népei a Habsburg zsoldosoktól szenvedtek el a 16. század első éveiben. Igaz, nem először (Castaldo) és nem utoljára (1685 után) történt meg hasonló barbárság a Habsburgok erdélyi ténykedése során, amely minden esetben a spanyoloknak az Újvilágban az őslakosság ellen elkövetett szörnyűségeit idézte.

Az éhínség és járulékos következményeinek ismétlődő sémáját ott látjuk a kontinens nyugati felében (Franciaország 1780, 1809, Írország 1846), a Balkánon a 20. század elejéig, mint például az 1907. évi romániai, inkább a gazdasági hozzá nem értés kiváltotta éhínséglázadás, melynek során 11 ezer parasztot mészárolt le a liberális kormány a tüzértség bevetésével.

Az éhínségek ismétlődése kontinensszerte, ha szétszórta is, bizonyos párhuzamosságot mutat a gabonafélék termesztésének térhódításával. Több esetben, (12–13. és 18–19. század) minél inkább megnő a gabonafélék szerepe a demográfiai növekedés nyomására, annál

⁴⁹¹ Glaber, Raul, *Historiae*, IV.10. (Idézi: Pászka, I. 2016. 136.)

kiszolgáltatottabb lesz az ember a termés alakulásának, a *mezőgazdaság* időjárás-kitettsége miatt.⁴⁹² A gabonaféléken alapuló táplálkozás térhódítása, noha sok feszültséget és traumatikus eseményeket vont maga után, mégis előnyösebb volt. Amíg egy hektár erdőn 1-2 disznót, egy hektár *legelőn néhány juhot, szavasmarhát* lehet tartani, addig egy hektár a szántóföld középkorban és újkor elején még 3:1, az ipari forradalom idején is csak 5:1 szemarányt adott, mégis nagyobb tömegek élelembiztonságát szolgálta. A gabonatermesztés, noha munkaigényes, további előnye, hogy a szem jobban tárolható volt, a köles például akár 20 évig is elállt, az árpával, rozssal együtt vagy külön – külön változatosabban is elkészíthető volt.⁴⁹³ Azonban a kontinens országaiban és azok régióiban a gabonafélék súlyának alakulása a táplálkozásban egyenletlen megoszlású, amiben – mint említettük – több tényező is közrejátszott (a talaj, az *éghajlat*, a határhasználat, a lokális közösségek szerveződési formája, a népesség számának alakulása, a foglalkozások súlypontja, prioritásai, a hagyományok stb.)

KENYÉR ÉS A HÚS

Magyarországon és Erdélyben, mint láttuk, a termesztett és a vadon élő növényi és állati eredetű élelmiszereknek, a táplálkozás nyersanyagainak széles és változatos skálája volt ismert. A termények /termékek mennyiségének és minőségének változatai közötti arányokat a változatos ökológiai adottságok befolyásolták. Magyarországon, főleg az Alföld térségében hosszú ideig a földművelés s a rideg állattartás közötti kapcsolat laza, a marhakereskedelem miatt is viszonylag kevés állatot fogtak igába, rideg állattartással a trágya pedig szétszóródott a legelőkön, mindez befolyásolta a szántók gabonavetéseinek a hozamait. A szűkös vagy szélsőségesen terméketlen időkben a gabonatermés alakulása a 18. századot megelőzően, a túlélésben nem volt annyira nyomasztó, hiszen a folyók, lápok, mocsarak, erdők élővilága, a hatalmas szilaj állatállomány viszonylagos létbiztonságot adott az embereknek.

Erdélyben is, jó években a művelt területek és a természet gazdagon adakozott, ellenben a domborzat, a talaj s az éghajlat sajátosságai miatt a gabonafélék mennyiségi és minőségi mutatói igen *változatos képet mutattak*. A kenyér vagy hús alternatívája az etnokulturális csoportok lakta régiókban, *tájegységekben* igencsak eltérő volt. A kulcsos, kerített, vagyis fallal védett erdélyi városok a nyugat-magyarországi, a szepességi, illetve nyugati városok jellemzőit mutatják. A talaj, az éghajlat ösztönzőleg hatott az istállózó állattartás, a földek trágyázásának elterjedésére. A szántóföldek értékét aszerint ítélik meg például Székelyföldön, hogy mennyire trágyázott. Az erdőirtások sem szünetelnek, azonban a hegyvidéki falvak határában 40-40% erdő, kaszáló, legelő és csak 20% szántó arány szinte a 19. századig alig változott. Az évközi gyakori (májusi) fagyok miatt a kétnyomású ekés művelési rendszerben a tavaszi gabona volt elterjedtebb. A gabonatermés alakulásával a családi háztartások napi gondjainak sorában azonos megítélés alá esett a takarmány, a széna, sarjútermés alakulása, illetve „csinálása” (kaszálás, szárítása, csűrökbe tárolása). A székely falutörvények a szántók mellett nagy

⁴⁹² Montanari, M. 1996. 55.

⁴⁹³ Braudel, F. 1979. 101.

szigorral védték makktermő erdőket (sertés), a legelőket, kaszálókat. Mindez arra utal, hogy az állattartás jelentős szerepet játszott a családi háztartásokban. A fejedelmek, főleg Bethlen Gábor és az öreg Rákóczi nemcsak kénesővel, mézzel stb. kereskedtek, hanem szarvasmarhával is. Az erdélyi marhaexport, ide számítva kolozsvári mészárosok hízottmarha – kivitelét is, – s a rossz, sovány marhahús otthoni árusítását, amiért a kivitelről eltiltották, – nem mérhető nagyságrendileg a magyarországgal.

A növénytermesztésben és állattartásban a hiány és bőség éveinek beszámolóiból közvetett információink vannak arról, hogy a családi háztartások létfenntartásában milyen termények/termékek játszottak szerepet, viszont napi táplálkozásuk étrendje és az abban fogyasztott nyersanyagok aránya, elkészítési módja jórészt ismeretlen. S az utóbbi a fontos, mert hiába áll bőven és változatosan rendelkezésre a táplálkozás nyersanyaga, ha elkészítésének módja csupán néhány bevett, az előző nemzedékek által ismert és átvett étel elkészítésére korlátozódik. A kulináris technológiák is inkább az elit asztalára került étek sorából ismeretek, a városok számadáskönyveiben, a sáfárok élelmvásárlási és a napi étrend beosztását rögzítő feljegyzéseinek köszönhetően. Ezekben a feljegyzésekben csak ritkán találunk utalásokat a köznép fogyasztására, ha igen, akkor is csak annyit tudhatunk meg, hogy a város vagy földbirtokos szolgálatában végzett munkáért milyen és mennyi ételmezt utaltak ki.

Brassó város számadáskönyveiben Bethlen Gábor fejedelem számára különböző alkalmakkor küldött és invitáló ételmezt – ajándékok szerepelnek. A küldött ajándékok: válogatott minőségű sózott és friss halak, citrom, citromlé, narancs, füge, körte, szilva, alma, cse-resznye, dió. Az invitáló (meghívó) ajándékok között az 1629. évi látogatásakor víza (5 Ft), 36 darab citrom (3,60 Ft), 5 szép gránátalma (1,25 Ft) szerepelt – összesen 9, 85 Ft értékben. Szintén akkor, a fejedelem asztalára felszolgált ételek: vesepecsenye, fehér pecsenye, szárnyasok, szalonna, ecet, kenyér, zsemlecipő, petrezselyem, fűszerek, sózott hal, gyümölcs, bor, gyertya. Valószínű a fejedelem kíséretében lévők számára a város útravalóként 1,11–4,5 Ft között mozgó élelemcsomagokat állítatott össze, az emberek és napok (3–5) számától függően.⁴⁹⁴

A fejedelem és kíséretének látogatása alkalmával Brassó városa a lovak számára nagy tételben vásárolt szénát, szalmát, zabot, ezen felül a város saját kaszálóiról hordatott be szénát a fogadott napszámosokkal. Nagy tételben vásárolt a város gyertyát. A keleti fűszerek (bors, szegfűszeg, gyömbér, sáfrány stb.) a tömösi, töröcsvári vámból kerültek a városba: gondoskodtak a tároló ládákról, fűszeres zacskókról, a kőst munkásokkal zúzták össze, a húsokat a helyi mészárosoktól vették, százával szereztek be a szárnyast. A húsokkal egyenlő arányban fogyott a hal, frissen vagy hordóba tárolt sózott formában: a halat a város halastavaiból, s a mainál gazdagabb vízrajzú (17. század) barcasági patakokból szereztek be. A fejedelem ételeit egy központi konyha készítette el, ahol a folyamatos vízellátás végett napszámosokat fogadtak.

Az úri étkezés alapját a 17. században Magyarországon és Erdélyben a hús, hal, kenyérfélék, zöldségek képezték. A brassói számadáskönyvek szerint Bethlen Gábor látogatásakor (1629), legtöbb fogyott a kenyérfélékből: a fehér és barna kenyér, a zsemle, kalács. A húsok

⁴⁹⁴ Cziráki Zs. 2011. 74.

közül nagy tételben a szárnyas, marha, borjú, juh, bárány, kecske, sertés, illetve a régi és új szalonna: a vadhúsokból (vadkacsa, őz, szarvas, nyúl, fácán). Halfajták közül a viza, ponty, csuka, pisztráng és a rák. *Tejtermékek közül* a nyers tej mellett, a székely módra készített juhsajtok, túrók, vaj, tejszín, valamint ecet, zsír, olaj (lenolaj), ritkában olívaolaj („faolaj”), méz és tojás. *Zöltség- és gyümölcsfélék sorában említik a friss és savanyított káposztát, borsót, vöröshagymát, fokhagymát, gombákat, almát, körtét, szilvát, egrest, cseresznyét, diót, mogyorót. A fűszerek között a zöldfűszerek* (petrezselyem, kapor, csombor, mályva), a keletiek pedig a bors, szegfűszeg, fahéj, szerecsendió-virág, gyömbér, sáfrány, mazsolaszőlő, citrusfélék, füge, mandula, söt rizs. Vasárnap az 1629. évi látogatása végén, a fejedelem asztalára marcipán került.⁴⁹⁵

Bethlen Gábor kolozsvári látogatáskor (1613. november 26.) a város sáfára által nagy tálakon felszolgált ételek rendje: *az első tálon* – csuka törzse lével, borssal, sáfránnyal, gyömbérrel, petrezselyemmel és hagymával, *a második tálon* – tehénhús kék (lila) káposztával, *a harmadik tálon* – citromos tyúk borssal, sáfránnyal és gyömbérrel, *a negyedik tálon* – tyúk és disznópecsenye, kolbász, uborka és cipó. *A menüt* gyümölcs, sajt, dió, perec zárta, és evés közben 28 ejtel bort ittak meg.⁴⁹⁶

Brassó a háromszéki székely uraknak – a Mikó, Kálnoki, Lázár stb. család tagjainak – is élelmiszersomagokkal kedveskedett. Főleg Mikó Ferenc kap a várostól ajándékba több alkalommal halat (csuka, sózott ponty), bort, kenyérféléket, narancsot, szőnyeget. Hasonlóan a moldvai és havasalföldi előkelőknek: a moldovai vajdának látogatásuk alkalmával alacsonyabb értékű élelemajándékot adtak. Az alacsonyabb rangú szolgálattevőknek Brassóban az élelem mellet ruhaajándék is járt.

Péchy Simon kancellár szolgálja 1617 februárjában vásárlási utasítással jelentkezett Brassóban: barna rozs, sózott ponty, viza, petrezselyem, hagyma, oláhországi bor szerepelt a listán. A közönséges szolgálattevők napi ellátása Brassóban kenyér, hús, bor. Raboknak kenyér és bor. A város postásai, kengyelfutói – nyelveket tudó, bizalmi emberek – kenyeret, húst, halat, bort kaptak naponta két alkalommal, lovaik pedig takarmányt, vagy váltáslovakat.⁴⁹⁷

A kenyérfélék és a hús arányának alakulásában egyelőre annyi látható, hogy a kenyér kísérő étel, vagyis más alapanyagokból (húsok, halak, zöltségek) készített ételek kiegészítője volt, és méreteikben is kicsik, erre utal a fehér (búza), barna (rozs) cipók, a zsemle jelző. A kalács szintén kiegészítő része az éteknek. A hús és a hal elkülönül a tálalás sorrendjében, nem zárják ugyan ki egymást, mint böjt idején, azonban mégis különböző szemantikai területhez tartoznak.

Részletesebb leírást a felszolgált ételek, fogások fajtájáról és rendjéről a kolozsvári sáfrán a négy „vonásigazgató” megvendéglésére (1632. január) összeállított számadásából ismerünk: 1) egy *tál faolajos leves, apró mazsolaszőlővel*, egy 11 fontos csuka ecetben, 1 *tál rizskásás hús, volt bene egy kövér tyúk*. 2) Főzetett 3 *tál borjúhúst* limonyát (citrom) lével, vett hozzá limoniát (citrom), adott ecetet, szalonnát, apró madarakat rántva, valamint vaját,

⁴⁹⁵ Cziráki Zs. 2011. 78.

⁴⁹⁶ Cziráki Zs. 2011. 79. 287. lbj., valamint Benda B. 2005. 491–504.

⁴⁹⁷ Cziráki Zs. 2011. 136, 138, 147, 135, 115.

„tyúkmonyt” (tojást). 3) Egy tál sült, volt bene egy kövér lúd, két kövér tyúk, két borjúhús pecsenye, egy tehénhús pecsenye, uborka és mustár, egy rétes apró mazsolaszőlővel, apró pogácsa, perec, alma, szőlő, mogyoró, dió, lictarium 3 féle. Elfogyasztott cipó 38 darab, Rázmán Istvántól vett 3 kupa ürmös bort, elfogyott óbor 18, újbór 8 kupa, valamint sáfrány, gyömbér, faolaj, mazsola, szőlő, nádméz, ami együtt 6 Ft 82 krajcárba került.⁴⁹⁸

Tetemes mennyiség négy embernek, azonban tudnunk kell, hogy a bort kancsóval itták, húst fejenként fontjával számították. A a nap első étkezésére („fölszökömözés”) például Apor Péter altorjai udvarházában 10 óra körül került sor, a ház népe (szolgák, cselédek) együtt ültek asztalhoz. A második étkezésre (ebéd, estebéd) késő délután kerítettek sor, esetenként, ha pedig vacsora is volt vendéggel, ahhoz késő este ültek le, olykor egész éjjelen tartott: 10-16 ételfogást rendszerint „virgína” (cimbalom) és hegedűszó mellett tálalták fel.⁴⁹⁹

A temesvári basa (1592. októberében) a fejedelemnél tett látogatást, aki ellátásával a kolozsvári sáfárt bízta meg. A kulturális különbségek nem hozták zavarba a sáfárt, aki a pasa és szűkebb kísérete számára főzetett: *első nap délelőttre* – egy pecsenyét, halat édes lével, bors és sáfrány rajta, dió, alma, mogyoró, torma, egy üveget adott, mert abból ivott egy ejtel méhsert, továbbá adott egy ejtel mézet, egy ejtel ecetet, káposztát, 4 pénzt érő bort, mert nem itták az „abrak bort.” *Vacsorára*: főzetett tehénhúst, 3 font kárászt, adott hozzá bort, sáfrányt, sót, hagymaalmat az ecethez, tovább süttetett tehénhús pecsenyét, adott még fél ejtel ecetet, petrezselymet, 2 ejtel méhsert, gyümölcsöt, ürühúst, – „10 ejtel bort ittak meg 4 pénzt.” Ezt az éteksort váltogatta és bővítette itallal a sáfár a pasa kolozsvári tartózkodása idején.⁵⁰⁰

A élelmiszerek gazdag felhozatala, elkészítési módjuk és tálalási sorrendjük jelentős alkalmi eseményekhez, a fejedelem, a külföldiek egyik másik városban történt látogatásához, tisztségviselők szolgálatához kapcsolódott. Később Bethlen Gábor utasítja a városokat, a külföldi követek jó ételekkel való megvendégelésére, s ezzel a jó benyomás keltésére (országimázs). Ennek láthatóan korábban is volt hagyománya a fejedelemségben, erre utalnak a pasának felszolgált ételek, ahol tekintettel kellett lenni – *török vallási kötöttségek előírásai mellett* – a magyarországi pasáknak a török hivatali hierarchiában elfoglalt pozíciójára is. Rangban ugyanis a temesvári vilajet pasája a budait követte, nem beszélve arról, hogy a fejedelmeknek többnyire, a szomszédság okán is, a temesvári pasával akadt dolguk.

A legkorábbi magyarországi étrendek, a nyugat-dunántúli Nádasdy (1553) és a galgóczi Thurzó (1603) udvarokból ismertek, amelyek a két arisztokrata háztartása szolgálatában állók egyhavi (október, illetve január) étlapját tartalmazzák. Erre utalhat a Nádasdy csejtei birtok szolgálattevőinek 1623. évi húsos és hústalan napok étlapja. Húsos napokon 1623/1624 telén (december – február) az étlapon a *napi első étkezés* (10 óra körül) káposzta szalonnával, tyúk (tik) tiszta borssal, tehénhúst (libr 2, kb. 1 libr = fél kiló), *második étkezésre, a vacsorára* (délután 4-5 óra körül) feltálaltak sárgarépat szalonnával, egy tyúkot (tikot) tiszta borssal, disznó oldalast ecettel, lencsét szalonnával. Az 17. század elején Magyarország pápai felmentést szerzett katolikusainak a tej, tejtermék és tojás fogyasztásának tilalma alól a bőjti

⁴⁹⁸ Jakab Elek. 1888. III. 652.

⁴⁹⁹ Jakab Elek. 1888. III. 652.

⁵⁰⁰ Jakab Elek. 1888. III. 353. 1. lbj.

és az absztinens napok teljes körére, így böjti ételek között 1623/1624 telén szerepelhetett: a borsó vajjal, káposzta tejjel, hal sóban. A vacsorán hal sóban, kása vajjal, túrós étel. Hústalan napok január 11 %, november 21%, december 33%, a teljesen hústalan ételek aránya havi átlagban 21-27%, a zöldség hússal 22-23%, a tisztán húsos 51-56%.⁵⁰¹ Ami figyelemre méltó a magyarországi ételsorok esetében, szemben az erdélyivel, egyrészt a leves hiánya, másrészt mindkettőben a hús túlsúlya, azzal különbséggel, hogy Erdélyben a hús elkészítésének gyakoribb módja a sütés.

A földművelő köznép ételsoraira a korszakból csak közvetett adatokból lehet következtetni.⁵⁰² Később, 18. század elején (1703) Székelyföldön „*az uzsorás vagy adós aratónak vagy kaszásnak napjára négy cipót, amellé egyszer ordát vagy túrót, kétszer főttet kell adni, ha jó idein jó, ha későn, annyiival kevesebbet. A kalákásoknak pedig, amint jobban lehet – tékozlás nélkül.*”⁵⁰³

A magyarországi földműves jobbágyok családi háztartásának első részletes étékfogás-leírása Békés megyéből (1760-as évekből) származik, az elszállásolt német katonák ellátása során . „*Ez úgy legyen, ahogy a parasztok maguk is esznek. Napjában minden katonának ebédre egy tál étke egy font húsból álló lészen, az mint a szegény ember tisztességesen magának szokott készíteni, laskával, káposztával, lencsével, borsóval, kásával és egyéb házi éléssel; vacsorát is hasonlóképpen. Fölöstökömről és os(z)onnárul meg sem emlékezvén... Minthogy majd mindnyájan a katonák római catolikusok, pénteki és szombati napokon... tésztábul vagy tyuktojásbul s egyéb böjtölésekben ebédre és vacsorára egy-egy tál ételt, a mi a szegény embertől kitelik, készítsenek*”⁵⁰⁴

Esterházy – birtokról (Szakály, Högyesz 1746-, 1763-, 1765 augusztus, illetve szeptember) három éven keresztül, egy-egy heti étkezésre, a határjárásra összehívottak (jogász, uradalmi tiszt, helyi tisztségviselő és kísérők stb.) ellátására, élelmezésére történt beszerzés. Eszerint vásároltak számukra tehénhúsból 1763-ban 73 és fél, 1764-ben 52, 1765 szeptemberében pedig 152 fontot. Halból 1763-ban 52, 1764-ben 6 font és 300 darab rák, 1765 augusztusában 44 font, szeptemberében 60 font hal. Friss sertéshúsból 7 fontot egyetlen alkalommal vettek. Házi szárnyasból beszeriztek 1763-ban 40 csirkét, egy pár kappant, egy pár hizlalt récét, egy pár hizlalt ludat és sok tojást és szalonnát, fél font olajat, tejfölt, túrót, mákot, vélhetően tésztához. Búzakenyeres vidéknek számított, a jobbágyok is azt fogyasztották (Somoggly szemben), tehát az ételkísérőként a búzakenyér, főtt tészta jöhet szóba. A „fűszerszámok” valószínű zöldfűszerekre vagy pedig zöldségfélékre (zeller, karalábé) 10-10 dinárt költöttek.⁵⁰⁵ A fenti étrendek, a vásárolt élelmiszerek mennyisége, valamint a étkek tállalásának sorrendje az étkezési szokásokba engednek részleges betekintést. Magyarországon volt az ételeknek egy, a későbbiekben fontos szerepet játszó olyan csoportja, amely hiányzik 16-17. században, és ez a leves. Státusztól függetlenül a leves nem szerepel az ételsorokban. A szakácskönyvek, receptgyűjtemények és étrendek azt mutatják, hogy a korszakban a felső társadalmi rétegek

⁵⁰¹ Benda B. In: Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.) 1997. 25-31. A böjti napokról (Lásd: Kisbán E. 1994c.)

⁵⁰² Belényesy M. 1958., Kisbán E. 1994d.

⁵⁰³ Imreh – Pataki, 1992.81.

⁵⁰⁴ Kolosvári S. – Óvári K. 1892. III. 297.

⁵⁰⁵ Knézy J. In: In: Romsics Imre– Kisbán Eszter (szerk.). 1997. 32-42.

az alattuk lévők étrendjén szereplő összes élelmiszert és ételt fogyasztották, mint például a húst kaszáslével, ugyanakkor „szakácsművészet” néhány újítása a köznéphez is eljutott (húsetel egyszerű levekkel, borsporral, töltött káposzta s a levesek stb.).⁵⁰⁶

A hivatkozások alapján nagyjából három különböző térség, három társadalmi csoportjának a felső, a középső, s az alsó napi ételsorát láthattuk. Az elit és a középső csoport ételsora közel állt egymáshoz, legalábbis olyan alkalmakkor, amikor a tisztségviselők munkájával együtt járt ellátásuk is. A magyarországi jobbágy és az erdélyi napszámos napi étkezésének összehasonlítása nem lenne releváns, egyrészt mert a társadalom alsó vonulata is tagolt volt, a jobbágy ugyan státuszában alacsony rendű volt, azonban gazdaságilag nagyon is tehetős lehetett, mint ahogy sokuk az is volt. Másrészt Erdélyben a székely szabad, katonarendűek, a lófők és a gyalogok önálló családi háztartásaik élelemtermelésére mindig ösztönzőleg hatott a hadjáratokba vonulás idején az egy hónapig tartó önellátás. A háztartásaikban előállított gabonafélék és húskészítmények mellett a természeti környezet, az erdők (gombák, gyümölcsök, zöldfűszerek), a hegyi patakok (pisztrángok, halak), a vadállomány (őz, szarvas, disznó, nyúl stb.) és a különböző tartósítási technikák (füstölés, szárítás, lesütés, talán a hűvösebb éghajlat is) a síkvidéken élők étekrendjéhez képest, változatosabb és takarékosabb táplálkozást tett lehetővé.⁵⁰⁷

A 17. század végén a változást jelzi, hogy a század elején, mint láttuk, a kettős– délelőtti, esti étkezési rendről, a főrendűek, a gazdagabb birtokos nemesek áttértek a napi hármas– reggeli, ebéd, vacsora– étkezésre, és az étkezési fogásokat a leves vezeti be. Tóthfalusi Kis Miklós 1695-ben Kolozsváron kiadott szakácskönyve az olvasóhoz írt ajánlásában a napi háromfogásos étkezéssel is számolt: „*Ez az én Könyvetském nem siet az Udvarokban való nagy Konyhákhoz, a'hol a' Szakátsok tsak magoktól-is jó ízű Éteket tudnak főzni; hanem tsak leginkább a' Betsületes köz Rendeknek, a'kik gyakorta Szakáts nélkül szűkölködnek, akar szolgálni: tsak azokat taníttya, miképen kellessék két vagy három Tál étket készíteni.*”⁵⁰⁸

Egyelőre az egy levesen kívül, az is a 18. században, az alsóbb társadalmi csoportok körében más újítások nem honosodtak meg. Mindazonáltal az elit hétköznapi fogyasztási szokásai jóval szerényebbek voltak a fentebb leírtaknál: *például tudjuk, hogy Apor Péter kedvenc eledele a savanyú káposztával készített szalonna volt, amit családjával és udvarháza népével, valamint az éppen ott tartózkodó béreseivel, falubeli emberekkel közös asztalnál fogyasztottak el. Bethlen Miklós kancellár kedvence pedig savanyú káposztalében főtt tyúk. Bethlen önéletrrásában többször megemlíti, hogy bármilyen betegség érte, ezzel az étellel gyógyította magát, aminek esetében személyes tapasztalat mellett, bizonyára pszichológiai*

⁵⁰⁶ Magát magyar származásúnak valló Marx Rumpolt (Ein new Kochbuch, Frankfurt am Main 1581) ételek közt a legtöbb, 48 a magyar. Az erdélyi fejedelmi udvarban 1600 körül keletkezett anonim munka (Kézírtas fejedelmi szakácskönyv 1600.) A Rumpolt-kötetet Erdélyben 1680-ban I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna fordíttatta magyarra. (Lásd: Rumpolt, M.–Keszei J. 1680/1983). Az első nyomtatott magyar szakácskönyv, 1695-ben Kolozsvárt jelent meg 264 recepttel, a szélesebb rétegek számára, Tóthfalusi Kis Miklós nyomdájában. (Lásd: Tóthfalusi-szakácskönyv. 1695/1981).

⁵⁰⁷ A 16. századi magyar főnemesség udvarházaiban a gyümölcs –, zöldség és hústartósításáról (Lásd: Takács Sándor. 1982. *Régi magyar asszonyok*. Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó. 5-33.

⁵⁰⁸ Király Erzsébet (szerk.), 1981. *Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tóthfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv*. Budapest, Magvető., Lakó Elemér, 1983. *Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Bukarest. Kriterion.

oldala is lehetett szokásának. Erre utal az is, hogy amikor hazatérőben volt, apjának Bethlen János kancellárnak 1000 aranyába került ötéves egyetemi (Göttinga, Oxford, Sorbonne, Pádua) tanulmányaiból, Erdély határánál szolgáját előreküldte, hogy érkezésére, készítsék el kedvenc ételét.

Az erdélyi példák annyiban általánosíthatók, hogy az elit és a nép táplálkozási szokásai között szorosabb a kapcsolat, mint gondolnánk: az elit és népi kultúra egymást kölcsönösen kifejezi, összefonódva léteznek, mindkettőben ugyanakkor jelen volt a félelem a nélkülözéstől (lásd a idézett Cserei, Czegei Vass, Rettegi stb. naplóját). Ugyanakkor a hivalkodás, a pazarlás, tékozlás a köznép körében szent ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd), lakodalmak, keresztelők, egyéb családi események alkalmával kontinensszerte a gazdagokéhoz közelített.⁵⁰⁹ A Goethe megfigyelte Nápolyban, hogy kikiáltók serege hirdette a karácsonyra levágott négylábúak, szárnyasok, valamint a halak listáját.⁵¹⁰

Visszatérve a kenyér és hússzerepére és arányára a táplálkozásban, mint láttuk, a fesztív alkalmakkor a kenyérfélék méretük alapján is (cipó, zsemle), eltörpülnek a húsok, illetve a hús, hal s az egyéb alapanyagok kulináris fogásaihoz képest. Az asztalokon jelen van a barna (rozs, árpa) és fehér (búza) kenyér is, a kettő egymáshoz viszonyított arányára nincs utalás. A bor, a hús, a hal kísérője, a kenyér Brassóban a város szolgálatában állók napi étkezésében. Erdélyben, Magyarországon (Sopron) úgy tűnik a rozs –, árpakenyérfélék túlsúlya mellett a városok, földbirtokosok, akár csak nyugati társaik esetében a búzakenyér fogyasztása nem volt ritka, már csak azért sem, mert a tizedet, a dézsmát búzában igényelheték az úrbéresektől. Erre utal a kolozsvári évi számadásokban (1625. február– 1626. február) többek között, a búzadézsmá felhasználásának elosztása: amiből a királybíró kapott „24 véka rostált búzát,” az ispotályban a betegeteket ápoló katolikus, unitárius, református papok 51 véka búzát, 22 szegénynek pedig karácsonyra 22 véka búzát juttattak. A kolozsvári óvári fertály sütőjéből adtak 246 kenyeret, a középutcaiból 154-et, de nem volt elég a szegények és nyári munkások tartására. S az ispotálymester süttetett 508 vékából 1016 kenyeret: a sütésekből (1625) a szegényeknek ment 1200 kenyér, ára 141 Ft 84 krajcár, a napszámosoknak 196 kenyér. Az 1736. évi számadásban említett 3 papnak egyenként 16 véka búza volt előirányozva.⁵¹¹

A város búzadézsmájának elosztása tehát státushoz (a királybíró, a felekezetek papjai) és szent ünnepi alkalomhoz (karácsony) kötött. Ebben a három esetben biztosan tudjuk, hogy a juttatások búzában történtek, sőt a papok esetében rendszeresített, ezzel szemben a pékségek (óvári, középutcai) sütései, és a kórház, menhely rendelései, a tételek nagyságrendje után ítélve, valószínű már nem búzalisztból készültek. Másfelől a kenyér minőségére ebben az esetben a búza utalhat, ugyanis kontinensen a 16-17. században a tisztán búzalisztból készült kenyér eléggé ritka és drága. A genfi piacon árult kenyér alapanyaga a tönköly, vagy a rozs-búza és egyéb gabonafélék keveréke, a búzakenyér ára 25%-kal drágább, a lakosság mégis az utóbbit akarja– és nem a keverékből süttötet.⁵¹²

⁵⁰⁹ Montanari, M. 1996. 116.

⁵¹⁰ Goethe, J.W. 1984. 327.

⁵¹¹ Jakab Elek. 1888. III. kötet. 167.

⁵¹² Braudel, F. 1984. 130.

Ha eltávolodunk a város és vidéke térségétől, és a hadviselő székelyek 16–17. században kelt végrendeleteiben tallózunk, azt látjuk, a búza kiemelt hagyaték.

A kézdivásárhelyi Varga Péter (1624) úgy végrendekezett, hogy „*mi gabonát az Isten az idén ad, az harmadát mind búzának, árpanak ez ideinek, akár kalongyául, akár elcsépelve*” leányai örököljék. Donáth Erzsébet Imecs Mózesné 10 köből búzát hagy a csíksomlyói ferences kolostor részére. A sepsiszéki Bora Jánosné Botos Borbála, az egyik fiának, aki „*mindenben engedelmes, jó fia volt, és reméli, hogy ennek utána is öregségében el nem hagyja, ... koporsóm le zártáig oltalmaz,*” külön egy búzaasztagot hagyott, melyből öccsei nem részesülhettek.⁵¹³

A hivatkozások arra utalnak, hogy a jó talaj és mikroklima – adottságokkal rendelkező Háromszéken, amely az acélos búzájáról is híres volt, a 17. században még a tehetős székely családi háztartások esetében is, szűk szegmensét alkotta a búza a gabonatermesztésnek. Nem véletlen, hogy a végrendeletekben külön tételként szerepel, és a családban az örökösök nem minden tagja részesül belőle, csak azok, akik megérdemlik, illetve az egyház, amely a hagyatékozó lelki üdvét halála után is ápolta. Hadd jegyezzük meg, hogy a végrendelező hadviselő székelyek főleg a főnépek (primorok, a vármegyei magyar nemességgel egyenrangúak), tehetős lófők (szintén nemesi státuszúak), ritkában a gyalogos katona közszekely. A székelység tehetős elitcsoportja, akik országos és széki tisztségeket is betöltöttek (a nyújtódi Donáthok, a köröspataki Kálnokik, az altorjai Aporok, nagyajtai Csereiek, az uzoni Beldik, a zágoni Mikesek stb.) több faluban székely örökségekkel (ház, csűr, istálló, pajta, kert, vagyis telkekkel), szántókkal, kaszálókkal, halastavakkal, malmokkal, serfőzőkkel, ménesekkel, drága fegyverzettel („újjas páncélok”, kardok, pallosok), ruházattal, szőrmékkel (nyest, oroszlán, tigris), ékszerekkel, és főleg jobbágységekkel rendelkeztek, az ők végrendeleteikben nem szerepel élelem. Közülük még találkozunk néhányukkal (Donáth, Kálnoki, Apor, Barrabás stb.) a jövevényekkel kötött jobbágyszerződések ismertetésekor.

Az búzával való végrendekezés ugyanakkor arra is utalhat, hogy a tehetős lófő család háztartások gazdálkodásában volt gyakorlat, akik szántóikon a búzatermesztés kockázatát vállalni tudták, szemben a kisebb kockázattal járó gabonafélék (árpa, rozs, zab, hajdina, köles) termesztésével. Úgy tűnik, hogy a búza és búzakenyér társadalmi tartalommal telített, a végrendelezők esetében pedig a családon belüli megkülönböztetés eszköze is lehetett, mindez arra utal, hogy vetésterülete és szerepe a táplálkozásban az egyéb gabonafélékből készített kenyérrel vagy kenyérfélékkel szemben alacsony.

Általánosabb értelemben a gabona – vetésterületek növekedése rendszerint olyan időszakokkal (12–13. és 16. és 18–19 század) esik egybe, amikor élelmezési nehézségek merültek fel. A 16–17. században a klimatikus és háborús helyzetek szélsőségei közötti évtizedekben a lakosság táplálkozása kontinensszerte, Magyarországon, sőt az ország hódoltsági térségében és Erdélyben sem volt olyan rossz, mint azt a szenvedésnarratívák láttatják. Az állattartásból, halászatból, a hegyvidéken, nagy legelőterületeken, vízparton élők nagyobb mennyiségű fehérjét és zsiradékot fogyasztottak, mint a hasonló adottságokkal nem rendelkezők. Erre

⁵¹³ Tüdős K. 2003. 31– 32./35, 103. számú végrendeletek. Valamint: Tüdős S. Kinga, In: *Aetas*, 23.évf. (2008). 205–222.

nemcsak a magyar példák utalnak, hanem a nyugati-európaiak is (Németalföld partvidéke). Tény viszont, hogy kontinenszerte a Fekete halált (1347. évi pestisjárványt) követően a húsfélék fogyasztása emelkedik, a gabonaterületek zsugorodása miatt nyugaton kezdenek takarmánynövényeket termesztetni, Magyarországról pedig állatokat hajtani a közép- és dél-európai piacokra, az árak csökkentek. A pestis kiváltotta munkaerőhiány miatt a reálbérek emelkedtek, a húsfogyasztás széles rétegek mindennapi kulináris élménye lett.⁵¹⁴

W. Abel számításai szerint 15. század második felében Közép-Európában már évente 100 kg/fő húst fogyasztottak, ha a 150 körüli böjtnapokat leszámítjuk, ez évente 200-220 napon át napi 45-50 dkg/fő húst jelentett, ami annyira általános volt, hogy egyes inséges években alig csökkent a fogyasztása. Különösen a marhahúsfogyasztás nőtt a városokban a magyar szilajmarha – kivitelnek is köszönhetően, a disznóhúst inkább a vidék fogyasztotta: tűz esetén égtek a sonkák, olvadtak a szalonnák, a zsír táplálta a tüzet.⁵¹⁵ A marhahús előterbe kerülését részben a posztóipar felfutása is magyarázhatja, ugyanis a városok „divatos állata” a gypja miatt a juh lett.

Európa népessége 1500-ban 84 millió, egy évszázaddal később 111 millió, 1700-ig körülbelül 125 millió, 18. század közepén eléri 145 milliót, a század végén 195 millió. A földművestechnikák fejlődtek valamit, de a földet a 16. században még nyugaton sem trágyázzák, a hozamok 5:1 szemaránynál nem nagyobbak, a háromnyomásos rendszer nem mindenütt sikeres. A 18. században, mint Magyarország és Erdély estében is láttuk az 1709–1710. évek kontinentális lehülését követően, több országban kisebb-nagyobb térségekben az éhínség középkori mintájú ciklusai törtek ki: Franciaország (1739–1743, 1809–1810), Németország (1741–1743), Anglia (1764–1767), Spanyolország, Itália, Skandinávia (1771–1774).⁵¹⁶ A megoldás extenzív, kontinenszerte a vetésterületeket a mocsarak lecsapolásával, erdőirtásokkal növelték. Franciaországban a 1789 előtti 19-ről 24 millió hektárra nő a művelt földterület, Angliában több százezer hektárt kerítettek be, Írországban, Németországban, Itáliában mocsarakat, lápos területeket csapoltak le. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaságban a tudományos kutatások, kísérletezések előterébe kerültek, sikereket értek el: nagy újítás a parlag megszüntetése, a gabonaféléknek a hüvelyes takarmánynövényekkel való rendszeres váltogatása (lásd: Szarvason Tessedik). Az állattenyésztés földművelésbe integrálásával emelkedtek a terméshozamok, mivel a hüvelyesek megkötik a talajban a nitrogént s az istállótrágya egyaránt növelte a föld termőképességét. A földek bekerítésével a közbirtokosság megszüntetése Angliában, az agrárkapitalizmus kialakuláshoz vezetett. Ellenálló, a klíma szeszélyeire nem annyira érzékeny, bő- és biztosabb termést hozó növények terjednek el (kukorica, burgonya), melyek termesztése kiszorítja a 18–19. században az ókor óta termesztett gyengébb minőségű (hajdina, köles) gabonaféléket.

⁵¹⁴ Slicher van Bath, 1962. 123.

⁵¹⁵ Abel, W. 1966. 96–97.

⁵¹⁶ Livi Bacci, 1987. 12.

REMÉNYEK ÉS ÚJABB FORDULATOK

A kukoricát 1493-ban Kolumbusz hozta be, a kontinensen kölesnek, ciroknak, Magyarországon tengeri búzának, törökbúznak nevezik. A kezdeti, 16. századi sikere után megtorpan termesztése, a felhasználásához a szakácsművészetben napjainkig különösebb fantázia nem kapcsolható. A 18. század közepén a rizs mellett a kukorica termesztése is lendületet kapott, hasonlóan a burgonyához, melyet 1539-ben a spanyolok Peruban ismertek meg.⁵¹⁷

Noha a soproni krónika már 1535-ben említi kukorica magyarországi jelenlétét, valószínű kerti növényként kezelték, akárcsak Észak-Itáliában a 16. század végén. Európában szántóföldi termesztése az 1730–1741 között elért sikerek után, az 1816–1817. évek részleges élelemhiányát követően tovább hódít, nagy terméshozama és olcsó volta jelentős jövedelmet biztosított. A Dunántúlon, Horvátországban a 18. század végén kukorica már a vetőmag nyolcvanszorosát termi, ez az arány a rozs esetében alig hatszorosa, a búzáé még ennél kevesebb. Terményadó tekintetében lassan azonos szintre emelkedett a hagyományos gabonafélékkel. A Balkánon az 1740–1741. évek éhínsége után válik jelentőssé a kukorica termesztése, a hagyományos köles és árpa mellett. A köles- és árpalepény s a kása kukoricalepénnyé és puliszkává változik. A metamorfózis nyomán térségenként eltérő arányban (főleg a Balkánon) a puliszka a falusi népesség főtápláléka lesz. Viszont a kukorica túl kevés niacint (amit a hús, zöldség) tartalmaz, nem biztosítja a napi niacinszükségletet, egyoldalú fogyasztása hiánybetegséget, pellagrát okoz. Mint már szó volt róla, a betegség kezdeti tüneti jegyei egész testet elborító gennyes sebek ürülethez és végül halálhoz vezetnek. A kontinensen először a betegséget Spanyolországban (1730-táján Asturia), majd Franciaországban, Észak-Itáliában (1842) tapasztalják. A Balkánon 19. században, sőt a 20. században elején is (Románia) a kukorica egyoldalú „étrendje” tömeges alultápláltságot és pellagramegbetegedéseket idézett elő.⁵¹⁸ A földbirtokosok kontinensszerte már a 18. században a kukoricát monokultúrává akarják alakítani, a gabonatermesztéshez hasonlóan. Azonban termesztése és fogyasztása Magyarországon és Erdélyben kulturálisan és etnikailag az átmeneti, illetve köztes vidékeken is különbségeket mutat, és nem mindennapi a lakosság napi táplálkozásában, ahogy a néprajzi általánosítások sejtetik, amikor egy etnikulturális csoport táplálkozásában játszott szerepét általánosítják, például Erdély egészére.

A kukorica termesztése az 1700–1720-as évtizedekben honosodik meg Erdélyben, elsősorban a vármegyei oláh jobbágyok táplálkozásában játszott fontos szerepet a malai, malé, puliszka, „*paraszt pástétom*.” A tehetősebb szász, székely, vármegyei falvak, valamint a városok lakossága élelmiszerként elutasította, állati takarmány kiegészítéseként használta. A magyar Alföld belső területein és a klimatikusan mostohább északkeleti Kárpátok térségében viszont nem honosodott meg. Magyarország egyéb térségeiben való elterjedését a jobbágytartó földbirtokosok szorgalmazták, egyrészt élelemként, amivel kiváltották a búza-, árpa-, rozsfogyasztást, másrészt takarmányként saját használatra és exportra.

⁵¹⁷ Montanari, M. 1996. 122–125.

⁵¹⁸ Montanari, M. 1996. 163.

Hasonlóan a kukoricához, az eleinte fehér szarvasgombának nevezett burgonya is kétszer vagy háromszor annyi embert táplált, mint a hagyományos gabonafélék, mégis két évszázadon át mellőzték.⁵¹⁹ A 18. század első felében a burgonyatermesztés Poroszország, majd Elzász-Lotaringia, Flandria, Anglia, Írország egyes területein terjedt el, a század végén pedig Svédországban, Norvégiában, Lengyelországban, Oroszországban. Németországban (1770–1772) és Észak-Itáliában (1816–1817) éhínségek hatására honosítják meg.

Magyarországon és Erdélyben (1802) Besztercétől az Adriai tengerig, a határőrezredek térségében a parancsnokság botúttal fenyegeti a katonacsatládokat, ha földjeiken nem ültetnek burgonyát. A meggyőző munkába bevonják a tudományos testületeket, a papságot is (Pozsorsország, Itália). Példák sorával bizonyítják, hogy a szegény földművesek hat hónapig burgonyán éltek és makkegészségesek. A burgonya előnye volt, hogy termése a föld alatt fejlődött, védett volt a háborús pusztításoktól, dűlásoktól, vagyis a mesterségesen gerjesztett inségekől. Elterjedési területe a kukoricával volt azonos, főleg kulturálisan és éghajlatilag az átmeneti területeken (Dél-Franciaország, Észak-Itália), vagy egyszerre van jelen, vagy pedig a kukoricát követte (Felvidék). Magyarországon az első adat az ország nyugati térségéből származik: 1745-ben egy vértesszomsági német telepes burgonyát ültetett, azonban szántóföldi ültetésére ott is csak a század végén került sor. Mint fentebb említettük az 1760-as évektől Bécs kényszerrel és békésebb eszközökkel végre elérte, hogy az Alföld kivételével, országsszerte megindultak a burgonyatermesztési próbálkozások. Szántóföldön a burgonyát először a Kárpátok északkeleti térségében nagyobb területen kezdik termelni, amire ösztönzőleg hatott a korábbi, kukoricával való próbálkozás sikertelensége. Tény, hogy az 1780-as évekre már a ruszin, szlovák lakosság fő tápláléka lett a burgonya. A burgonya meghonosodását, akárcsak a nyugati országok inséges éveiben láttuk, Magyarországon az 1813-as és az 1817-es rossz gabonatermesztési évek is ösztönözték. Az 1830-as évekre megszilárdult a burgonyatermesztés, az alföldi övezet kivételével a kertekből kikerült a szántóföldre: 1858-ban Magyarországon a szántó 2,38%-án, míg Erdélyben a szántóföld 0,07%-án termeltek burgonyát. A periódus végére országos átlagban fejenként évi 112 kg burgonyát fogyasztott élelmiszerként a lakosság.⁵²⁰

A konyhaművészet a 18. század folyamán fedezi fel a burgonyát, egy sor receptkönyv jelent meg. M. Montanari úgy vélte, hogy a kontinensen a burgonya „*korán a kultúra társadalmilag heterogén és differenciált elemévé vált.*”

A század folyamán a magyar elitek is elhagyták étkezésükből a régi kásákat (kölest, árpat), amelyek a köznéppel századokon át közös ételeik voltak. És az 1830/40-es évek szakácskönyveiben a burgonya a különféle húskok körítésének, saláták készítésének leírásait is tartalmazta. A lakosság körében vidéken a gabonakását utánozva önálló fogás, vagy héjában sütik a kemencében telenként, levest is főztek belőle.

Magyarországon a 18. században az említett kukorica, burgonya mellett az 1720-as években megjelent az amerikai származású paprika, majd a bab (*Phaseolus vulgaris*), a sütőtök,

⁵¹⁹ Montanari, M. 1996. 158.

⁵²⁰ Benda Gy. 1973. 229–236. <https://www.arcanum.hu/.../archaikus-ovezetben-a-nepi-taplalkozas-paraszt> (Hozzáférés: 2019.10. 25.)

a század végén az főrangúak körében a paradicsom. Az új növények közül sikeres a paprika, termesztése nyomán később kialakul a délföldi paprikaövezet, az itt készített tört/őrölt paprika a „*parasztok fűszere*.” A paprikát az elit az 1790-es években még savanyúságként használta a hús mellett.⁵²¹

Inkább a magyarországi gabonaövezet fogyasztási rendszeréhez kapcsolható a tésztafélék fogyasztása, amely akárcsak a kukorica és a burgonya, a laktató ételek közé sorolható. Dél-Itáliában ismert volt korábban is a száraztészta (amit az arabok sivatagi utazás során használtak). Már a 12. században Szicíliában említik, Al-Idrisi arab utazó, arról számol be, hogy Palermótól 30 kilométerre, Trabianban annyi tésztát gyártanak, hogy hajón mindenfelé szállítanak belőle, muzulmán és keresztény országokba.⁵²² A száraztészta közép- és észak itáliai területeken nem terjedt el, viszont Anglia az egyetlen ország ahol a 14. századi szakácskönyvben szerepel a tészta. Csak a 17. században kezd fontos szerepet játszani a köznép táplálkozásában, a 18. században a nápolyiakat már makarónievőknek nevezik. A dél-itáliai durumbúzából készült tészta, a búza magas sikértartalma miatt táplálóbb, igaz, kevésbé finom, hosszú ideig lehet tárolni, részben ez magyarázza a sikerét, szemben a kukoricával s a burgonyával. S a népi táplálkozás alapvető elemévé vált, és csak a 19. század 30-as éveiben kerül sor a paradicsomszósszal kötött házasságára. A tészta lehetett metélt vagy makaróni, vagy töltött, vagy pedig rakott (ravioli, tortellini, lasagne).⁵²³ A metélt főtt tészta 16. század derekán már gyakori a Nyugat-Dunántúlon, viszont hiányzott még önálló ételként a 16–17. század fordulóján a királyi Magyarország főúri háztartásában. A mintaadó olasz táplálkozáskultúrától eltérően, kezdetben a főtt tészta a böjti és absztinens napok étele a magyar táplálkozásban. Nem tudni, mikor jelent meg közfogyasztásban, elterjedése közrejátszhatott a kásafélék, de nem a húsfélék kiszorításában. Bármennyire is súlyosak voltak a természeti csapások, s az új élelemnyersanyagok klímakitettsége ellenére, a 18. század végén és a 19. század elején szemben a korábbi századokkal, a hagyományos gabonafélék hiánya, már nem járt együtt tömeges éhhalállal, ha így lett volna az európai népességnövekedést nem lehetne magyarázni, inkább általános nélkülözésről, állandósult alutápláltságról lehet szó. Mindezt a lakosság fiziológiai és kulturális értelemben normális életkörülményként élte meg.⁵²⁴

A spanyolok által az Újvilágból behozott növények (kukorica, burgonya), mint Montanari megjegyzi, nem változtatták meg az európai népek étkezési szokásait, sikerük csak azután következett be, miután átmentek a kulturális honosításra, a hagyományokhoz igazították felhasználásukat. Európában egész más jellegű ételeket készített belőlük, mint Amerika őslakosai: például a kukoricából málét, vagy más néven puliszkát. A burgonya már inkább kedvencévé vált az európai konyháknak, sok minden más étel tartozékává vált. Azonban az új növények és zöldségek (paprika, paradicsom) „nem forgatták ki sarkából az európai népek táplálkozási rendszerét, sőt a rendszer újabb megerősítését váltották ki.”⁵²⁵

⁵²¹ Bálint S. 1962. 35–50.

⁵²² Montanari, M. 1988. 133.

⁵²³ Montanari, M. 1996. 167–172, 169.

⁵²⁴ Montanari, M. 1996. 164–168.

⁵²⁵ Montanari, M. 1996. 157–159. (Kiemelés- P.I.)

Az említett 18. és 19. századi átalakulások – akárcsak a középkoriak – elsősorban mennyiségeik, a többség táplálkozásában még mindig a gabonafélék játszották a főszerepet, a húsfogyasztás ugyan visszaszorul a 15-17. századi évi 100 kg/fő húsfogyasztáshoz képest, a 18–19. században már csak 14 kg/fő. Például a franciaországi Montpezat településen a mézsárosok számának alakulása is – 1550/18, 1556/10, 1641/6, 1660/3, 1763/1 – jelzi a folyamatot. Nápolyban pedig, ahol 1770-ben 21 800 szarvasmarhát vágtak le, 400 ezer lakosnak, 200 évvel korábban 200 ezer lakosra 30 ezer vágás jutott.⁵²⁶ Ezekkel a hústalanodási fejleményekkel szemben a magyarországi és az erdélyi helyzet némileg eltér. Makkai László a hazai gabonafejadag- és kenyérfogyasztási adatokra támaszkodva, a 17. század derekán a magyar jobbágyháztartásban fejenként 130–160 kg kenyérgabonával számolt. Ebből napi fejenkénti 46 dkg, és évi 170 kg átlagos kenyérfogyasztást feltételezett, ami lebontva egy felnőtt férfi családfő napi kenyérfogyasztására 70 dkg körül lehetett. Ez nagyjából három-négyszerese a késő középkori fogyasztásnak. Perjés Géza a domináns gabonátáplálék elméletének híveként, a fejenkénti, napi átlagos kenyérfogyasztást 73 dkg-ra tette, amihez egy személyre évi 250 kg kenyérgabonát kellett elhasználni. Perjés ezenkívül személyenként további 100 kg évi gabonafogyasztást feltételez tavaszi gabonából, főként kásaétel formájában. Az eltérő számítások mögött az állt, hogy különböző kulcsokat használtak a gabonából lisztre, lisztről kenyérré való átszámításoknál.⁵²⁷

A vita akörül bontakozott ki, hogy a magyar táplálkozás az nyugatival egyidejűleg hústalanodott, vagy sem a jelzett időszakban. A külföldi utazók/szerzők a magyar állatállomány hatalmas voltára, az állatkivitel virágzására hívják fel a figyelmet, amit Perjés Géza csak az alföldi térségre tekintett érvényesnek: Magyarország többi vidékén állatállomány-számlálások alapján, alacsonynak, a nyugatihoz hasonló évi 15–20 kilogrammnak feltételezte az átlagos húsfogyasztást. Az Alföldön kívül, szerinte csak a kor viszonyai közt igen gazdag, egy marhát, egy növendékmарhát, két sertést és öt juhot vágó parasztszaládban érhatték el a személyenként heti közel egy kilogrammot, évi 51 kg fejenkénti átlagos húsfogyasztást. Városokban magasabb lehetett a hús-, alacsonyabb a gabonafogyasztás.⁵²⁸ Makkai László ezzel szemben, szintén az állatállomány-számlálások alapján, az évi magyarországi átlagos köznépi húsfogyasztást 60 kg-ban jelölte meg. Ebből egy felnőtt férfi családfőre évi 90 kilogramm húsfogyasztást feltételezett. A korszakban a városokban, szerinte évi 65 kilogramm marhahús körül járt a mézsárszékekből való fejenkénti átlag húsvásárlás, amihez hozzáadódott még a sertés-, baromfi- és esetleg juhhús fogyasztása.⁵²⁹ Magyarország és Erdély esetében a nyugati párhuzamok erőltetettek, mivel a népsűrűség, a legelőterület, állatfajták, táplálkozási szokások stb. nyugaton is országonként, és azokon belül régióként is eltérőek voltak.

A magyar táplálkozáskultúrában a hús mellett továbbra is ott találjuk az elit asztalán is a kölesből, árpából, a hüvelyesekből (borsó, lencse, bab) készült ételeket. A leggyakoribb főzeléknövény a savanyított káposzta, a húsos káposzta („Magyarország címere”), majd,

⁵²⁶ Braudel, F. 1985. 172., Montanari, M. 1996. 127, 173.

⁵²⁷ Makkai L. 1979., Perjés G. 1963., Vita 1964. (Lásd: <https://www.arcanum.hu/.../a-kora-ujkori-taplalkozaskultura-15001690> (Hozzáférés: 2019. 01. 20.)

⁵²⁸ Perjés G. 1963. u.o.

⁵²⁹ Makkai L. 1979. 260–263

valószínű török hatásra, a 17. század közepén a töltött a káposzta az úri konyhák receptgyűjteményeiben, melyet aztán a magyar társadalom minden rétegében átvettek és fogyasztották. A legközségesebb hús a marha, a juhtartó vidékeken pedig a juhhús, megbeccsült szalonnája és zsírja miatt disznó, alkalmi, ünnepi a baromfi fogyasztása. A főúri asztalokon pedig a 16/17. századfordulóján az „indiai tik” (pulyka). Általában a húsféléket főzték, a sült hús már rafináltabb konyhára utalt, igaz Erdélyben, főleg Székelyföldön a köznép körében is gyakori eljárás volt, ami a hadiszolgálattal, erdőléssel, szénacsinalással, tartósítással is kapcsolatos (zsírban lesütve tartósított hús), akárcsak a disznótartás (szalonna, zsír) a családi háztartásokban.

A 19. században kibontakozó monokultúrák (búza, kukorica, burgonya) és a hozzájuk kapcsolódó monofágia (egyoldalú táplálkozás) kontinensszerte időben és térben szétszórtan ugyan, mégis az étrend egyszerűsödéséhez vezetett, aminek voltak szélsőséges esetei: az 1845–1846 évi írországi tragédia „makroszkopikus következménye volt ennek,” de említhető az azzal egyidejű magyarországi felvidéki is. Az ír esetben az Amerikából származó burgonyafertőzést (*phytophthora infestans*) leszámítva, mindkettő kiváltásában a természeti mellett ott állt a mesterséges (bürokratikus) tényező is, amely csapást mért annak a térségnek lakosságára, amelynek létfenntartásában, illetve táplálkozásában, a meghatározó súlyt ez az egyetlen kultúrnövény képezte.⁵³⁰

A 19. század közepéig a gabonafélék tették ki az európai lakosság fogyasztásának döntő részét, arányuk a családi költségvetésben elérte a 90%-ot, de legalább felét jelentették a napi energiabevitelnek. Ezek az arányok a 14–15. század óta szinte változatlanok, noha valamelyest romlottak a kukorica, burgonya, rizs, tészta elterjedésével a 18. században. Hollandiában az egy főre eső napi gabonaféle – fogyasztás a 18. században 90 dkg-ról 47,5 dkg-ra, Angliában 1770-ben 66 dkg-ról 1830-ban 40 dkg-ra esett. A napi átlag kenyéradag továbbra is 50 és 80 dkg között volt, a kenyér- és kásafélék fogyasztásának ezek az arányai hosszú ideig sok helyen még nem változnak meg. A többség továbbra is a barna kenyeret ette, amit Észak-Közép-Európában rozsból, tönkölyből, hajdinából, zabból, árpából készítettek, déli területeken búzából is, de rosszabb minőségű búzából (rozs, kukorica, árpa keverékéből). A 19. század közepe táján a fehér kenyér szélesebb tömeghez jut el, az új vashenger malmokban, melyek először a világon Magyarországon állították üzembe 1840–1850 között, a korábbinál fehérebb, szárazabb lisztet őrölt, ennek a lisztnek tápértéke alacsony volt. Az új malmokat 1870–1880 között a porcelánhengerek alkalmazásával tovább tökéletesítették, az őrlés során a búzaszem szinte kilöködött a héjából, míg a régi malmok teljes kiőrlésű lisztet állítottak elő. A fehér színnek olyan nagy volt a presztízse, hogy háttérbe szorította a teljes kiőrlésű lisztet, a rizs is ekkor kezd egyre fehérebb lenni. Legnagyobb váltás a mennyiség terén van, most először szorulnak vissza a gabonafélék a táplálkozásban, miközben lassú növekedésnek indul ismét a húsfogyasztás.⁵³¹

A húsfogyasztás emelkedését az állattenyésztés minőségi javulása eredményezte, a fajok szelekciója és keresztezése, a technológiai újítások a hús- és tejtermékek tartósítását,

⁵³⁰ Az írországi burgonyavész demográfiai következményeiről (Lásd: Slicher van Barth, 1962. 373–374.), a felvidéki éhínségről pedig (lásd: Ungár László, In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. VI. 1952. 170–179.)

⁵³¹ Montanari, M. 1996. 181–182.

szállítását tették lehetővé: a konzervdobozok a légmentes csomagolást, s a hűtési és fagyasz-tási technikák a tartósítást, a gőzgép pedig a szállítást forradalmasította. A vasút megoldotta a nagy súlyú rakományok szárazföldi szállítását, addig a vágóállatok lábon jártak a vágó-hidakra, menet közben romlott a hús minősége, csökkent a súlyuk. A tökehús szállítása, a termelőhelyek közel kerültek a piachoz: a londoni vágóhid a 800 km-re lévő Aberdeenbe költözött. A kortárs tudósító feljegyezte, hogy marha-, borjú-, juh- sertéshúshegyek érkeztek kifogástalan állapotban rendeltetési helyükre a levágásukat követő éjszakán.⁵³² A változás az ipari forradalom idején a táplálkozás ideológiájában is megjelent, a profit megkívánta, hogy túllépjenek a társadalmi megkülönböztetésen, mostantól a megkülönböztetés inkább a minőség síkján jelentkezik: az élelmiszereket első-, másod-,harmadosztályba sorolták, mindenki mindenkől sokat fogyaszthatott, ha tehetett, a fogyasztás demokratizálódása nemcsak gazdaságilag, hanem kulturálisan is nagy előre lépés.⁵³³ Azonban a táplálkozásváltozás Angliában, és azt követően a kontinensen lassan ment végbe, eltérő módon és időben történik Európa-szerte. Angliában is csak a 19. század végén tapasztalható kézzel fogható javulás a népesség életszínvonalában, amikor a gabonafélékből álló étrendet az állati fehérjék és zsírok, vagyis ismét a hús veszik át, Olaszországban, Spanyolországban pedig a 20. század közepéig várat magára ez a változás. Mindez nem zárja ki az archaikus formák tovább élését néhány földraj-zilag és kulturálisan jó behatárolt térségben, a kontinens nyugati és keleti felében egyaránt.

Magyarországon a jelzett változások 1780-as évektől számíthatók, amikor több hullám-ban piaci lehetőségek nyíltak meg, ami jobbgáyság körében is érezte hatását. A kibontako-zó európai gabonakonjunktúra hatására 1847–1868 között megkétszereződött a búzatermelés mennyisége, hatszorosára nőtt a búzaexport. Ugyanakkor a legelőfeltörés visszavetette az állattartást: Keleti Károly évi 33 kilogrammra becsülte a periódus végére a hazai átlagos évi húsfogyasztást, szemben a 62 kilogrammos városival. A legjelentősebb változást a vas-úthálózat kiépülése hozta, amely terméskiesés esetén az országon belül már néhány helyre el tudta juttatni élelmiszert. Már nem ismétlődtek a korábbi évtizedekben előforduló éle-lemhiány kiváltotta ínséges, éhínséges esztendő, melyek sorában az utolsó az 1863. évi nagyalföldi volt. A malomiparban a hajtóerő és az őrlés technológiájának 1836-tól kezdve kibontakozott innovációival (gőzmeghajtás, őrlőhenger, síkszita), nemcsak a gabonafélék őrleményei javultak, hanem a lisztexportja nagyobb volt, mint Európa összes többi orszá-gáé együttvéve. A falvakban ezzel szemben 1873-ban nőtt a szárazmalmok száma, 1894-ben 20 ezer hazai malomból 11 ezer még egyféle, szitalatlan őrleményt adott. Ennek ellenére az 1860/70-es évektől terjednek a falusi gőzmalmok, majd ezek is korszerűsítik az őrlést-szítást. Az ételkészítés szempontjából azonban mindez nem jelentett látványos változást. Például az nagyalföldi éhínség idején, mint láttuk, Szeged környékén, talált „füvekkel ették a húst.” (1863) A vidék földművesei az 1780–1880 közötti időszakban a sültetkhez, a főzött pörköltöz egyaránt kenyeret, sőt ünnepen gyakran kalácsot fogyasztottak. A parasztlakoda-lom ételsorának élén már a korszak elején ott állt az előző periódus újítása, az első fogás, a leves. Ettől eltekintve csaknem a teljes ételállomány, a fogások egymásutánja egybeesett a

⁵³² Montanari, M. 1996. 185.

⁵³³ Montanari, M. 1996. 182–186.

16–17. századokból ismert céh lakomák ételsorával. Az 1780–1880-as évek folyamán a húsos káposzta rovására terjedt a töltött káposzta, de csak egyetlen új étel jelent meg a parasztlakodalom ételsorában, az 1820/30-as évektől kezdve, a gulyás/pörkölt/paprikás az alföldi térségben. A gulyás/pörkölt a pusztai pásztorok régi étele, attól lett paprikás, hogy belekerült az új „paraszt fűszer”, a paprika, amely korszakban az alföldi konyha legfontosabb újítása, s amely az alföldi népi kultúrából került át az elit kultúrába. A 19. század első felében pedig felkerült a pesti éttermek, majd a polgári konyha étlapjára. A szóban forgó időszakban a vidék népe nem vette át, sem a megelőző periódus elit kultúrájának táplálkozási étrendjét, sem a bécsi újításokat (rántott borjú, csirkeszelet). Az étkezések napi rendjében továbbra is fenntartották a napi két étkezést. Ahol tehették volna, sem iktatták ki étrendjükből a kölest, árpát, kukoricát. Sült húshoz, a főzött pörkölthöz még nincs körítés. A néprajz – életmódkutatások szerint mindez, a vidéki falusi táplálkozás tudatos távolságtartását mutatja a nemesi-polgári étkezési-kultúrával szemben.⁵³⁴ A földműves vidéki népi kultúrákban az élelem önellátás, a bő és szűk esztendőkhöz igazodó gazdálkodás, az előrelátó éves beosztás a biztonság és függetlenség érzésével, büszkeséggel járt. A táplálkozás szerkezetének, az ételkészítési eljárásoknak, az ízléseknek, az egyes ételek prioritásának viszonylag integrált képét mutató vidékeken, a történetileg a fogyasztási szokások változásával párhuzamos formálódottak a táplálkozási tájak sajátosságai is. A 18. századtól követhető átalakulásoknak a máig ható regionális jellemzői vannak.⁵³⁵ A 19–20. század fordulója körül a kutatások a magyar népterületen négy nagyobb táplálkozási tájat azonosítottak, amelyektől markánsan különbözik az erdélyi. Míg a többi magyar vidéken – Alföld, Felföld, Dunántúl – a táplálkozás mennyiségileg elsődrendű kalóriaforrása a gabona- alapanyagú ételek csoportja, Erdélyben az etnokulturális csoportok tájegységeiben, és az egyes tájegységeken belül is jelentős különbségek voltak. Azokat, az immár beidegződéssé vált általánosításokat, melyek az erdélyi táplálkozás súlypontját a kukorica és egyéb gabonafélék együttesében jelölik meg, nagyon óvatosan kell kezelnünk, ugyanis a mögöttes optika Erdély elmaradottsága, ami beleillik abba a sémába, mely szerint ahogy haladunk földrajzilag nyugat irányba, egyre jelentősebb a fejlődés, a haladás. Egyes arisztokrata és polgári csoportok számára a csúcás Bécs volt, noha kontinentális összehasonlításban a Habsburgok immár német-birodalmi háttér nélküli központja, provinciálisnak számított.

A két világháború között, amikor a falukutatás az értelmiség érdeklődésének központjába került, az Erdélyi Fiatalok csoportja tapasztalatcsere látogatást tett Magyarországon, megdöbbenéssel tapasztalta a magyar vidék infrastruktúrájának (települések falvaiban az épületek, a gazdaság, az életvitel stb.) rossz állapotát, szemben az erdélyi székelyek, szászok, és egyes románok lakta vidékekkel. Nyilvánvalóan optikai csalódás volt ez részükről is, mivel amit láttak, vagy amit a magyarországi falukutatók láttattak, nem volt általános, itt is vidékenként nagyok voltak az eltérések. Erdélyben a 19. század elejétől a kukorica például a vármegyei úrbéres oláhság egyik fő táplálékként honosodott meg, a kenyeret helyettesítette.

⁵³⁴ A szórványadatok mellett, fontos források Szirbik Miklósnak az 1817–1836 időszakra vonatkozó makói beszámolója, illetve Frédéric Le Play francia társadalomtudósnak 1846-ból hatvani jobbágyháztartásra és Reguly Antal nyelvész-néprajzkutatónak 1857-ből a Fülek környéki nógrádi palócokra vonatkozó vizsgálata (Lásd: Szirbik M. 1835–1836/1926: 39., Le Play, F. 1855/1877. 272–303; Reguly A. 1857/1975, 111–114).

⁵³⁵ Ecsedi István, 1935., Kardos László, 1943.

A székely, a szász családi háztartások napi fogyasztási étrendjében a kukoricaliszból készült puliszka nem szerepelt, inkább a burgonya vált mint körítés a húсок kísérőjévé. A puliszka önálló fogássá alkalmi volt és a juhtartással együtt járó túrónak képezte kiegészítőjét, a túros puliszka. Gyakrabban szerepelt a juhtúros galuska, melyet búza, vagy egyéb gabonaliszt és burgonyatésztaból készítettek. A főtt tésztaféléket is a burgonya helyettesítette. A húselekek készítésében a főzés helyett a húсок sütése volt uralkodó, amelynek szokása és hagyománya a középkor óta a sajátos katona életmóddal hozható kapcsolatba. Erdélyben, mint láttuk, viszonylag korán ismerték a levesféléket, viszont a rántás divattá válását követően sem honosodott meg a levesek sűrítéséhez. A hétköznapi és ünnepi sült tészták sorában a szabad tűznél készített kürtöskalács mind a mai napig Székelyföld sajátosságaként rögzült, emellett a palacsinta, a fánk, a gyümölcs-sütemények (alma-, szilva-, áfonya-, málna-, eper-, szeder töltettel) voltak gyakoriak. Az ételek ízesítésében a kerti- és vad zöldfűszereket, gombákat használtak (petrezselyem, csombor, tárkony, mályva, fenyőmag stb.). Az erdei gombafélék gazdag skáláját (vargánya, róka-, medve-, keserű, fenyőalja stb.) szezonálisan és télen szárított formában használták. A juhtejből ordát, sajtot, a ledarált, sózott sajtból pedig túró készítették. Továbbra keresettek voltak Erdélyben a csíki-, háromszéki székely juhtúró változatai: a tömlőbe préselt vagy tömlőben füstölt vagy pedig a fenyőfakéregbe préselt, fenyőgyanta ízű juhtúró. Balkáni hatásra a 19. század végén a bánsági románok között terjedt el a sajt erős sósvízben – hordóban – történő érlelése, ez telemeia (a feta egy durvább változata), ami Erdélyben a nagy juhtenyésztő fogarasi románok között sem honosodott meg, ők mind a mai napig székely módra készítik a juhtejből készült (sajt,orda, túró) termékeiket. Erdélyben a paprikás megfelelője a fűszerpaprikát nélkülöző tokány burgonyakörítéssel, általában az ételek készítésében nem használták a fűszerpaprikát. Juhhús fogyasztása Erdély-szerte az alföldivel állítható párhuzamba, a különbség, hogy inkább sűtik, mint főzik: Székelyföldön a bárányt sűtik, hasonlóan a fiatal juh húsát is, viszont az öreg juh s a kos húsát rendszerint káposztás levesben főzik: a lucskos káposzta egyik jellegzetes helyi őszi étel különlegességét a juhhús adta.

A táplálkozási kultúrában partikularitásokat mutató nagytájak peremvidékén a szomszédos táplálkozási tájakkal közös vonások is jelentkeztek. Különösen erőteljesek a kelet – dunántúli táplálkozás alföldies vonásai. Erdélyben például a románságnak önálló konyhakultúrája nem alakult ki, konyhája a többi náció sikeres vagy sikertelen használatának a keveréke. A „*tsorba*,” (ciorba, csorba) török szó, *leves*t jelent, a Kárpátokon túl tehát a levessel mint ételfogással a románság Oláhországban és Moldovában úgy tűnik egyaránt a törökök révén ismerkedett meg: hasonlóan a padlizsán, a töltött káposzta, csőrékolbász, erdetileg marha-és juhhús keveréke (mici, mititei, kicsi), a szárított juhhús (pastrama), pacal-leves (ciora de burta) stb. készítési módjával. A sertés feldolgozása is ismeretlennek tűnik: a szalonnát például sonkának (sunca) nevezik, a csülök (ciolan), a kolbászt (cirnati) stb., amelyek erdélyi magyar, székely, szász átvételre utalnak. Ezek után meglepő, hogy a magyar néprajzos, aki hatalmas kötetet szentelt az európai parasztok étel- és italfogyasztásának, azzal a következtetéssel zárja munkáját, hogy a „magyarok szakácsfeljesítményei átmenetet alkotnak az osztrák és román konyharemeklések között, mindamellett, hogy a magyarok ételeinek

többségét (főleg az újabb kori fűszerhasználat révén) ’felpaprikázták’.⁵³⁶ Nos a román konyharemeklések, mivel nem léteztek, nem voltak hatással az erdélyi magyar, székely, szász nációk kulináris szokásaira. A bécsi rántott hússal, jó nagy adag burgonyakörítéssel, vagy a Ferenc Jóska-féle prézlis laskával az erdélyi magyarok és székelyek a császári királyi hadseregben ismerkedtek meg, mint ahogy a kommunista időkben és azt követően a románnak vélt/tartott (pacal s egyéb csorbának nevezett néhány leves, a csóré kolbász) balkáni török, görög ételekkel is, amelyek rendszerint az éttermek étlapján szerepeltek, és még csak nem is a román falusiak, városiak hétköznapi étrendjében.

Magyarországon és Erdélyben a 19. században is meghatározóak voltak a népi táplálkozásban a regionális, táji sajátosságok: a húsfogyasztás sem mutatott a nyugatihoz hasonló ingadozásokat, a gabonanemű, zöldségfélék stb. mellett a táplálkozási kultúra addig meghatározó alapanyaga a hús, még akkor is, ha nem képezte a mindennapi fogyasztás részét. Nyugaton, az óceáni világkereskedelem a 19. században, a globalizáció átmeneti nekifutásához vezetett. Ezzel párhuzamosan a jelentkezett a táplálkozási rendszer *delokalizációja* is, amely fellazította a korábbi szoros kapcsolatot az adott vidék és terményei/termékei között, visszaszorította a hagyományos étkezési szertartásokat (böjt, farsang), sok termény/termék veszített kulturális jelentőségéből. Ezzel párhuzamosan csökkentette az élelemtermelés klímakitettőségét, megszüntette az ipari országokban a korábbi éhínséghelyzetek ismétlődését, de rontotta az élelemnyersanyagok fellelőhelyén a lakosság életkörülményeit, noha ezekben a térségekben nőtt a hústermelés, mégis a lakosság húsfogyasztása visszaesett a korábbi szinthez képest.⁵³⁷ A delokalizációs folyamat színesebb is, meg egységesebbé is tette a táplálkozási rendszerek modelljét azzal, hogy megnyitotta az utat a különböző gasztronómiai kísérletezések, társítások, fűziók előtt: hal és hús is egymás mellé került, mindkettőt külön-külön változatos körítéssel találtak. Igaz, már a 17. században az olasz Bartolomeo Stefani szakács arról értekezett, hogy miért ennénk csak szülővárosunk kenyerét, mindössze jó paripákra és jó erszényre van szükség, és minden beszerezhető.⁵³⁸ Az álom beteljesült, mint Montanari megjegyzi, Nyugat karnyújtásnyira került „Boldogfalvához.” A európai táplálkozási rendszer a 19. század végétől, igaz nem mindenütt, egyre inkább városias jellegű lett, mintái utánoszthatóvá és bárhol elkészíthetőkké váltak.

Az európai népek táplálkozásának fordulatai Montanari több munkájában alkalmazott sémája ciklikus mozgásra utal: az első, amikor a 11–13. században a húsfogyasztás súlya a gabonaneműk felé tolódik, majd a 15–17. században ismét a hús kerül előtérbe, ezt követően a 18–19. századtól kezdve, igaz nem mindenütt, ismét a gabonaneműk szerepe nő, majd a 19. század végétől a 20. században, főleg a hús és készítményei tárolásának, tartósításának megoldásával, – ismét a húsé az elsőbbség.⁵³⁹

A táplálkozástudatban, éppen a népességnövekedés összefüggésében, amikor kontinens lakossága a 18. század végi 195 millióról a 19. század közepére 288 millióra emelkedett,

⁵³⁶ Hoffmann T. 2001. 494.

⁵³⁷ Pélto, G.–Paleto, P. 1987. In: Rotberg, T. Rabb (Ed). 1987. 309, 319, 321.

⁵³⁸ Stefani, B. 1662. 142–144.

⁵³⁹ Montanari, M. 1988. 64., Montanari, M. 1996. 171.

adódott a kérdés, hogy a lélekszám növekedése a táplálkozás javulásának tulajdonítható-e, vagy sem.⁵⁴⁰ Ha javulás alatt az 1347–1452 között dühöngő pestis kiváltotta kb. 20-25 millió áldozatot nem számítjuk, csak az azt követő századok inségben, éhínségben és annak járulékos betegségeiben elhalálozottak számát, akkor javulásról beszélhetünk. Ha a javuláson a táplálkozás minőségi változását értjük, vagyis azt, hogy tartalmasabbá, változatosabbá vált-e, vagy sem a lakosság étrendje, akkor már nagy a bizonytalanság. Sőt vannak kutatók, akik (Livi Bacci, Montanari), akik szöges ellentétét látták a korábbiakhoz képest mindannak, ami bekövetkezett.⁵⁴¹ Az érvek között említik, a többség étrendjének fokozatosan leegyszerűsödését, csekély számú alapélelmiszer fogyasztására korlátozódását, vagyis a korábbihoz képest a táplálkozás elszegényesedett, egyoldalúvá válását (kukorica, burgonya monofágia). A búza és hús elérhetetlen távolságba került, noha előállítás a tudománynak köszönhetően megnőtt. J. Komlos kimutatta, mint szó volt róla, hogy a lakosság testmagassága, mely szoros összefügg az életkörülményekkel, a klímával, a táplálkozás minőségével, csökkent: például a 16–17. században a Habsburg seregekbe besorozott katonák és a svéd újoncok körében. A 18 század végén és 19. század elején a londoni szegények gyerekeinek, a 19. század elején pedig a németek testmagassága határozottan alacsony a 14. és 15. századihoz képest.⁵⁴² Következésképpen a népesség a 18. században és 19. század jó részében rosszabbul táplálkozott, az egy főre eső élelmiszer mennyisége mélypontra zuhant. A táplálkozás szintje az 1700-as évek végén és az 1800-as évek elején megközelítette a létminimum alsó határát. Az étrend elszegényesedését a demográfiai növekedéssel s az ezzel járó élelemhiánnyal hozzák összefüggésbe. Montanari úgy vélte, hogy paradoxnak tűnik, de a történelemben egy olyan ismétlődő folyamatnak jelei mutatkoznak, miszerint a tömegek étrendje akkor volt a leggazdagabb és legváltozatosabb, amikor a népesség stagnált vagy visszaesett, amikor a kereslet csökkenése rugalmas és sokoldalú termelési eljárások alkalmazását tette lehetővé. Éppen ezért nehéz a népességnövekedést a javuló táplálkozással magyarázni.⁵⁴³ Livi Bacci az élelem – népesség relációt csakis rövid távon jelentkező következményeiben vizsgálta, és az élelemhiányt (éhínséget) csak halálozási válságokban tartotta tetten érhetőnek. A szerzők, láthatóan a klímátényezőt mellőzik, és az inséges, éhínséges időszakokat a rossz higiénés, kulturális feltételekkel, a járványokkal hozzák kapcsolatba, amelyek befolyásolják a halálozás mértékét. Közép- és hosszú távon a kisjégkorszakban azonban az élelmezés– állításukkal ellentétben– nem független tényező, a túlélésben nemcsak az ember alkalmazkodóképessége, hanem az éghajlat korrekciós mechanizmusai is közrejátszanak. Montanari alkalmazkodás példáját a francia eset (1812) szolgáltatja: éhínség idején Morván kerületnek kölcsönt ajánlottak fel, lakói elutasították, amit azzal indokoltak, hogy nem olyan gazdagok, hogy megengedjék ezt a fényűzést, mivel az inség náluk szokványos állapot, ebben az évben sem szenvedtek többet mint máskor.⁵⁴⁴ A példa a szokványos, gyakori szűkös (inséges) helyzetek-

⁵⁴⁰ A kérdés vitáját T. McKeown és Livi Bacci között (Lásd: Livi Bacci, 1987. 31)

⁵⁴¹ Montanari, M. 1988. 164.

⁵⁴² Livi Bacci 1987. 144– 145., Komlos, J. In: *The American Historical Review*. 90 (1986). 3., Würm, H. I. In: *Homo*. 33 (1982). 21–22.

⁵⁴³ Montanari, M. 1996. 174.

⁵⁴⁴ Thuillier, G. 1970. 154–173.

re utal, és nem a szélsőséges éhínségállapotra. Montanari Fr. *Le Play*, Ch. Booth, Fr. Engels nyomán, úgy véli, hogy a 18. és 19. században gyarapodó európai társadalom a növekedés ellenére alacsony, olykor nyomorúságos táplálkozási szinten tengődött, (az angol munkás teán és kenyéren élt).⁵⁴⁵ Mindebből számára adódik a másik paradoxon, a lakosság nem a fejlett vidékeken él nagyobb biztonságban, jobban, (természeti és mesterséges) válsághelyzeteknek kevésbé kitett, hanem a fejletlen mezőgazdasági, kevésbé városiasodott, a kereskedelem vérkeringésébe kevésbé bekapcsolódott peremvidékeken. Példaként a 18. században Auvergne vidékét említi, ahol a tartomány fejlettebb (gabona és szőlőtermesztő) vidékén a parasztok éltrendje szegényes, egyhangú, vitaminhiányos, a hegyvidéken élőké viszont (állattenyésztés, gesztenye) kiegyensúlyozottabb, gazdagabb, bőségesebb, magasabb az átlagéletkor, ellenállóbbak betegségekkel szemben.⁵⁴⁶ W. Kula hasonlókra hívja fel Lengyelország esetében is a figyelmet: a ritkán lakott, kevésbé városiasodott, elmaradottabb lengyel vidéket a 18. században, soha nem sújtották olyan éhínségek, mint Franciaországot.⁵⁴⁷ Láthatóan az életminőség mentén a szerzők vitájában hivatkozott esetek, az adott országban, vagy nagyobb térségben is a társadalom bizonyos csoportjaira utalnak, azonban nem általánosíthatók, annak ellenére, hogy a 19. század második feléig Európa gazdaságában meghatározó a mezőgazdaság. Magyarországon és Erdélyben a paraszti gazdálkodásban a háromnyomásos rendszer az 1880-as évek végéig uralkodó maradt, ezekben a gazdaságokban a 19. század második feléig nem beszélhetünk „modernizációról,” bár bizonyos növényi újdonságok termelése, mint említettük, előbb történt meg a falusi népességnél, mint a nagybirtokon. Ilyen volt a kukorica gyors térhódítása a 18. század elején, a burgonya szántóföldi termesztése a 19. század elejétől. Szintén paraszti kezdeményezés volt a paprika fűszernövényként való meghonosítása a 18. század végéig Szegeden és környékén. A 18. század elejétől – a gazdasági élet meginduló újjászervezésének jeleként – kiemelt figyelmet kaptak a vízrendezési munkálatok.

Mindezzel arra is utal, hogy a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély egyes térségeiben sikeresen megőrizték, illetve feladták archaikus táplálkozási szokásaikat, ezzel vagy rontották, vagy javították életminőségüket. Keleti Károly a dualizmus kori iparosítás felgyorsulása előtti pillanatban (1880-as években), amikor lakosság még 73%-a a mezőgazdaságból élt, mérte fel a hagyományos Magyarország évi fejenkénti átlagfogyasztását kilogrammokban. Keleti országos statisztikája az átlagcsalád egy egész évre beosztott, tárolt, tartósított, elraktározott élelmiszerkészletét vette alapul, a termények/termékek betakarításának, illetve előállításának sorrendjében. Ebből jól látható, hogy a falvak családi agrárháztartásai a 19. században Magyarországon és Erdélyben önellátásra törekedtek az alapvető élelmiszerek tekintetében, szinte mindent (gabona és-, húsféléket, fűszereket) megtermeltek, egész évre szóló készletet tároltak. Emellett nagyon keveset költöttek friss hús, só, cukor, rizs vásárlására. Ezt az életmódmintát követték a birtoktalan vagy törpebirtokos, a zsellér és a vidéki

⁵⁴⁵ Montanari, M. 1996. 175.

⁵⁴⁶ Montanari, M. 1996. 176.

⁵⁴⁷ Kula, W. 1963. 413.

iparoscsaládok.⁵⁴⁸ Mindennek magyarországi és erdélyi alakulását részleteiben is feltárta térségi és tájegységi sajátosságaiban a néprajz és táplálkozástudomány. Mindazonáltal Magyarországon és Erdélyben a 18. század fordulójának klimatikus rendelleneségei (Maunder-minimum) , a Rákóczi-szabadságharc ellenére, nem járt hústalanodással. A delokalizációs folyamat is, csak a 20. század második felében, főleg a nyugati élelmiszerüzleti hálózat betelepülésével bontakozott ki.

A 15–19. században Magyarország és Erdély lakosságának élelemtermelését, élelmiszerkészleteinek és táplálkozásának alakulását a természeti, biológiai tényezők mellett, illetve azzal átfedésben nagymértékben befolyásolták a Kárpát-medence geopolitikai kitettsége miatt is, az elvonások intézményes és voluntarista rendszerei (háborúk, hódítás, bürokrácia, rablás, fosztogatás stb).

---

⁵⁴⁸ Keleti K. 1887. 155.

5. LÉTFENNTARTÁS – ANTROPOGÉN TÉNYEZŐK (M*)

A VÉDHEŐSÉG KÉRDÉSE: A TOPOGRÁFIA ÉS IDEOLÓGIA

A társas csoportok létfenntartásának biztonságát egy adott területen nemcsak az együttműködések rendszere, szervezetsége, a változékony, ingadozó természeti tényezők alakítják, hanem a tágabb földrajzi térben elfoglalt helye, a közvetlen/közvetett térségében a uralmi törekvések megfőkezésére, elhárítására való törekvések, továbbá a mindebből származó előnyök és hátrányok. Aligha kell hangsúlyoznunk annak jelentőségét, hogy egy adott terület népességének mindennapjait mennyiben befolyásolják, vagy éppen határozzák meg hosszabb vagy rövid távon, erőforrásainak védelemre, biztonságra történő lekötöttségei.

Az európai kontinenst az ókorban a perzsák, a középkorban az arabok, mongolok s a törökök támadták, közülük tartósan az arabok (Ibériai-félsziget), a mongolok-tatárok (Krim félsziget) és a törökök (Balkán, Kárpát-medence) tudtak berendezkedni. Az ázsiai betörések közül a mongol és török erők hatoltak be a Kárpát-medencébe, a kontinens két, topográfiája miatt nehezen védhető északi és déli térségén keresztül.

Az északi térség a németalföldtől a Kaukázusig húzódik, vagyis a kontinens Északi-és Balti- tengertől délre eső szárazföldi lapos területei (holland, német, lengyel, ukrán, orosz), más szóval a Germán-alföld, amely néhány természetes akadály (Rajna, Elba, Odera) ellenére, északnyugaton az Északi-tengerre, északon Balti-tengerre és Skandináviára, Keleten pedig a Kelet-Európára (ukrán, orosz) síkságra nyitott. És csak ettől délre, az Alpok s a Kárpátok lánc-hegységei felől zárt. Nem véletlen, hogy földrajzi felfedezések után, a kontinens erőterének a mediterrán – térségből fokozatosan az északnyugati, atlanti térségbe való áthelyeződésével, az újkor nagy háborúi (harmincéves, a napóleoni, az első és második világháború), jelentős szárazföldi hadműveletei és harctéri eseményei ebben a térségben zajlottak. Viszont azt is látnunk kell, hogy a Germán-alföld térségében a harmincéves háborúig, a svédek színre lépéséig viszonylagos nyugalom volt, ettől kezdve az északi háborút (svédek, dánok, lengyelek, oroszok) követően Napóleon közép-európai (német, Habsburg) és orosz hadjáratáig, melynek geostratégiai célja a kontinens feletti uralom megszerzése volt, jelentősebb háborúk nem voltak. S a 18. és 19. századi Habsburg– török, orosz– Habsburg – török, majd orosz–török háborúk regionális, balkáni eseményeknek tekinthetők. Röviden: az első világháborúig, amikor az Egyesült Államok is beavatkozik az európai háborúba, a konfliktusok a kontinens államainak egymás közötti uralmi törekvései mentén zajlottak. Ugyanakkor a harmincéves háborúig

---

* Magyarország

a kontinensen a rómaiak, majd a bizánciak által kitaposott szárazföldi hadi ösvények mentén, valamint a mediterrán – térségben (török, Velence, spanyol) zajlottak a kontinens fontosabb hadi eseményei, melyet a bizánci birodalom örökségét átvevő új szereplő, az oszmánok színre lépése váltott ki. Ebben a kontextusban az újkor küszöbén, a hosszú távú következményeiben is a legjelentősebb európai katonai-politikai esemény *Magyarország* elestével a török behatolása a Kárpát-medencébe, s ezzel Közép-Európa közvetlen kitétsége az oszmán törekvéseknek.

A kontinens másik nyitott, nehezen védhető területe a Kárpát-medence központi térsége a Magyar Alföld és annak déli meghosszabbodása, amelynek topográfiai jellemzői szinte a Balkán előhegységéig követhetők. Mindazonáltal a Magyar Királyság földrajzi adottságai, a Kárpátok hegyláncai övezte medence formája, természetes tömörítő feltételeket teremtett a politikai szerveződés számára, egységes államterületet tett lehetővé. Európai összehasonlításban Anglia, Spanyolország, Itália, Franciaország területe rendelkezett hasonló természetes határokkal.

A Kárpát-medencében létrejött Magyar Királyság természetes és védhető külső határait északnyugaton és északkeleten (Felvidék, Kárpátalja), keleten és délen (Erdély) a Kárpátok lánchegysége 1500 km hosszan, Pozsonytól az al-dunai Vaskapuig (Orsova) terjedő sáv képezte. A hegyrajzi egységek a Kárpátok tehát markánsan elkülönítették Magyarországot területét a szomszédos Cseh–Morva-medencétől, a Lengyel- és Ukrán Alföldtől, Moldvától és a Havasalföldtől.

A helyrajzi egységek a királyság belső területeit is nagyobb régiókra tagolták, keleten az Erdélyi középhegység a központi térségét, az Alföldet pedig az északnyugat és északkelet irányból keresztben átszelő Duna és a Tisza folyók. A Duna két kapuja, Pozsony és Vaskapu között nincs olyan más folyó, amely idegen területről érkezne, kifelé is csak néhány kisebb folyó tart (Erdélyben például Olt). Hasonlóan régiós folyóhatárt alkot a Maros, miután kilép Erdélyből, és Lippa – Szeged vonalán választja el az Alföld részeit képező Partiumot Délvidéktől.

A Duna kivételével a Kárpátokból, s annak alpesi térségeiből eredő, az ország belseje, főleg az Alföld felé tartó folyók és völgyeik nemcsak természetes utak, amelyek az Alföldet összekapcsolták Felvidékkel, Erdéllyel, Dunántúllal és a Délvidékkel, hanem kereskedelmi-, hadi „átjáró ház” az országrészek között. A régiók természetes határai (folyók, az Erdélyi középhegység), tehát nem alkottak politikai határokat, azonban azzá válhattak, ha az ország területi-politikai egysége felbomlott. Más szóval, az ország központi terének tömörítő ereje csak akkor érvényesülhetett, ha az Alföldet övező/alkotó összes környező hegyvidék és a folyók által tagolt régiók egy politikai – katonai – igazgatási egységet alkottak. Következésképpen, a Kárpát-medencében létrejött Magyar Királyság sérülékenysége abból adódott, hogy ha a természetes határokkal rendelkező egyik vagy másik régióját kiszakították – mivel az önmagától nem történt meg –, egysége átmenetileg vagy tartósan megbomolhatott. Ha pedig idegen hatalom hatolt be, s uralmát állandósítani tudta a királyság központi alföld erőterében, a Kárpát-medencén kívüli térségeket is befolyása alatt tarthatta.

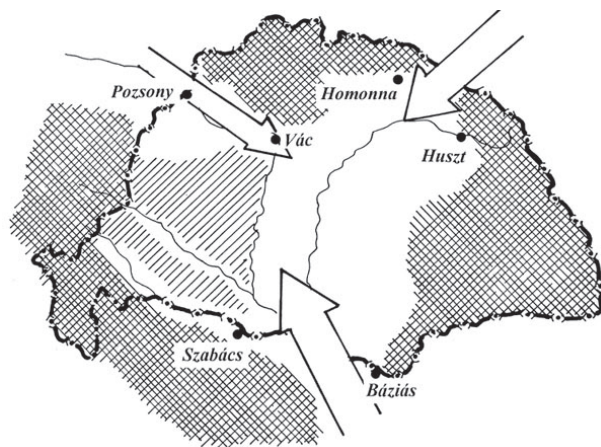
A királyság központi erőterének, az Alföldnek természetes védhetőségi határai kezdettől fogva három ponton, északkeleten, északnyugaton és az ún. Délvidéken, sérülékenyek voltak.

Északkeleten, ahol a hegylánc sokkal keskenyebb, könnyebben is járható, mint az erdélyi Kárpátokban: a Poprád – Radna közötti részen a besenyők, kunok, tatárok óta az első és második világháborúig komolyabb veszély nem fenyegette az országot. A másik gyenge pont

délen van, ahol az Alföld idegen térségekkel határos. A Bázias és Szabács közötti nyitott részen támadtak a törökök, s az ország számára mindig veszélyt jelentett, ha a Balkánt egy erős hatalom uralta. A harmadik gyenge pont nyugaton a Duna völgyében Pozsony, Győr, Komárom, ahol az Árpádok óta, a török időkben, a szabadságharcok idején támadt a német. Évszázadokon át hol az egyik, hol a másik irányból, sokszor mindhárom oldalról egy időben volt veszélyben az ország központi térsége.

A Kárpát-medence hegy- és vízrajzi egységei övezte/tagolta Alföld geopolitikai jelentősége a legnagyobb, ahogy azt már a magyar királyok és Szulejmán hadvezetése is felismerte. Az ország régióit övező természeti adottságok között, politikai képződmények létrehozásának természeti keretfeltételei is adottak voltak, ha az Alföld idegen uralom alá került. Nem véletlen, hogy a balkáni hódítások kiterjesztésével s a további nyugati irányú hadászati, logisztikai bázist képező Buda központú török vilajet mellett, részben vagy egészében adottak voltak földrajzi keretek, északnyugaton a bécsi magyar királyok Magyarországa, a Tiszától keletre pedig Szapolyai János keleti Magyar Királysága, és az azt megöröklő Erdélyi Fejedelemség létrejöttének is.

Ha közelebből, a határvidékek földrajzi helyzetének topográfiáját (helyrajzát) nézzük, akkor az északnyugati (Felvidék) térség mintegy 200 km szélességben majdnem Budapest, Gyöngyös, Miskolc, Tokaj vonaláig terjed. Az északkeleten Felvidék, a Kárpátalja, Homonna és Huszt közötti sáv csupán 70-80 km széles. A közlekedés is könnyebb, ugyanis a Kárpátokat az Uzsoki-hágótól a Borsai-hágóig a gerincek horpadásai, átjárók tagolják, melyek több útvonalon tették lehetővé a közlekedést. Az északkeleti Kárpátok leggyengébb láncszeme a Poprád völgyétől a Radnai-hágóig terjedő rész. A magyar királyok lengyel, galíciai (Halics), orosz békés és hadakozó ténykedéseiket ezeken az útvonalakon bonyolították le, hasonlóan 1241-ben a tatárok főerege is az északkeleti határvidék hegyi átjáróin törtek be az Alföldre. Lengyelország első felosztásával (1772) Galícia (Halics) Habsburg – birtok lett, ami az Alföld védelmének előnyére (hadászati előtér) vált. Hátrányát pedig a középkori előzmények ellenére, az első világháborúig nem ismerték fel, vagyis a Visztula, Bug, Dnyeszter völgyeiből a Homonna – Huszt közötti részen az Alföld, Közép- és Nyugat-Európa, a Balkán is elérhető.

Forrás: MAPIR- Történelmi Térképek. Arcanum Digitális Tudománytár. (Hozzáférés: 2018.02.7.)

A Magyar Királyság területének védelme azonban a déli, a Balkán felé eső szakaszán volt leginkább sérülékeny. Az ún. Délvidék, Dél-Magyarország területe (Csanád, Torontál, Bács-Bodrog, Temes, Szerém, Krassó kivételével) topográfiaiilag az Alföld meghosszabbodása, amely a török megjelenésével és előrenyomulásával a Balkánon ütközőtérséggé vált. Az ország déli határának a Dunától nyugatra eső szakasza, a részben a Száva vonala, noha természetes határ, folyók alkották, nem volt kedvező védelmi határnak. A Kárpát-medence földrajzi keretét adó hegyvidék a Duna vonalánál megszakad, átadja helyét a folyóvölgynek. Tehát a királyság déli határai nyitottak voltak, emiatt sem voltak állandók. Nemcsak az utókor, hanem már Hunyadi János, *„Rácország, másképpen Szerbia földjén a Duna gázlójánál, melyet köznyelven Kövesnek mondanak... Szent Mihály havának (szeptember) 17. napján, az Úr 1448. esztendejében”* kelt, pénzsegélyt kérő levelében felvázolta V. Miklós pápának a Kárpát-medence, a Magyar Királyság a török részről való geostratégiai kitettségét. *„Ha jól emlékszem, csaknem száz éve már, hogy a törökök támadó fegyverei Európa határaitra törtek, megsértve Istent és embert. Hamarosan leigázták, ...Görögországot, Macedóniát, majd Albániát és sok más földet(...) Újabban már szinte Európa szívéig, végül ennek az országnak, Hazánknak határáig hatolt. Csodálná atyám, aki tudná, hogyan volt képes ez a mi hazánk ennyi s oly súlyos szenvedés eltűrésére inkább, mint elhárítására.”*⁵⁵⁰

Hunyadi idejében az oszmán ház geostaréiai törekvései a kontinens balkáni térségében a Duna vonaláig terjedtek, azonban Konstantinápoly elfoglalásával (1453) stabil bázist hoztak létre a kontinens keleti felében, aminek védelme távlatilag a Dunától északra lévő területek ellenőrzését is magában hordozta, mint ahogy azt jó előre látta Hunyadi János és hangsúlyozta a pápához intézett levelében. Ugyanis a Duna, s általában a folyók nem képeznek biztos határt, ennek, mint alább szó lesz róla, a magyar hadvezetés is tudatában volt. Ezt a földrajzi, topográfiai hátrányt a magyar királyok a határok előretolásával, a bánságok létrehozásával igyekeztek kiküszöbölni.⁵⁵¹

A bánságok védelmi célokat szolgáltak, a magyar király által kinevezett méltóságok vezették, akiket nagy önállósággal ruháztak fel. Már a török balkáni térnyerésének kezdetén, a bánságok területén a várak megerősítésével, a Duna és Száva vonalától délre, az ország területén kívül, próbálták a támadásokat feltartóztatni. I. Lajos 1365–1369-ben a bolgár bánság központjába, Vidinbe helyezett el katonaságot. Luxemburgi Zsigmond tudatosan törekedett a déli határvédelem egységes rendszerének kialakítására, nemcsak a temesi ispán hatáskörét bővítette, hanem a macsói bánét is. Miután 1427-ben Luxemburgi Zsigmond szerződéssel megszerezte Belgrád várát, azt a macsói bán hatósága alá helyezte. Orbász vidékén a másik bánság, Jajca központtal (1444), a Boszniában megjelent török ellen létesült.⁵⁵² Ezeknek a területeknek a bánságok révén történő ellenőrzés alá vonása, a természetes határookra való törekvésre utal. Délen a természetes határ a Balkán előhegyein volt: a bánságok a szörényi, ozorai, macsói, bodonyi, sói, a magyar Alföld délvidéki végződéséig ellenőrizték a térséget.⁵⁵³

⁵⁵⁰ Hunyadi János levele V. Miklós pápának. (28. levél). In: Vitéz János levelei és politikai beszédei. 2001. Budapest.

⁵⁵¹ Tóth Z., In: *Földrajzi Közlemények*. 1917/7-8., 311–361

⁵⁵² Bak B. 2003. 58–59.

⁵⁵³ Nagy Miklós M. 2006. 175., Teleki, P. 1996. 17., Rónai A. 1941. 96.

Másfelől a Kárpátok hegyláncja és a Délvidék közötti sávban, ahol a Duna kilép a Kárpát-medencéből két részre osztja a térséget, ettől keletre a déli Kárpátok (Kis Oláhország-Olténia, Havasalföld), az al-dunai szoros, Báziás – Szörényvár (Turnu-Severin) közötti szakasz választja el a Temesköz hegyvidékét a Balkán-hegységtől. Az al-dunai szorosban Szörényvár, Galambóc, Belgrád, Szendrő állt, ezeket egészítette ki mélységében északon Esztergom, Visegrád, Buda. Mindez arra is utal, hogy elődeink is tudhatták, hogy a folyók védelme általában nehéz feladat, így magától adódott a magyar határ felé vezető folyóvölgyek (Morva, Drina, Bosna, Vrbas) birtokbavétele a bánságok létrehozásával pedig nemcsak a Délvidéket, hanem a Kárpát-medence egészét védtek.⁵⁵⁴ A magyar hadvezetés felismerte Délvidék ütközöttség szerepét, ezért indítottak hadjáratokat a török ellen. Hunyadi János V. Miklós pápának küldött segélykérő (1448) levelében erre utalt: „*akár győzünk, akár veszünk: mindig itt az ellenség (...) Szomszédjainkat támadja, háborúra ingerel. Elhatároztuk, hogy inkább mi támadunk a várt ellenségre, semhogy késlekedvén megtámadtassunk; elindítjuk inkább, ne-hogy szenvedőn kelljen túrnunk a háborút.*” Mindaddig amíg a központi erőter uralmi rendszere viszonylag szilárd volt, összpontosítani tudta erőforrásait: „*hatvannál több esztendeje, úgyszólván szakadatlan viseljük a harcok dühét, magunk gondján, magunk: egyetlen nemzet fegyvereire utalva.*” Ezt a stratégiát a Nyugat segítsége nélkül, hosszabb távon az ország nem tudja tartani, mivel – mint Hunyadi a továbbiakban megjegyzi – *számban, kincsekben hatalmasak, kikkel fegyvereinket összemérjük. Attól tartok, a törökkel kezdett háborút egész Ázsiával kell lefolytatnunk.*”⁵⁵⁵

A török hódoltság kontextusában azt is látnunk kell, hogy Mohácsnál bekövetkezett az, amit a magyar hadvezetés a török Balkánon való megjelenése óta felismert, az ország déli vidékének folyók határolta szakaszai, megfelelő erő hiányában védhetetlenek. Nem véletlen, hogy a magyar királyi sereg vezérkara Mohács előtt nem vállalkozott közvetlen folyó menti védelemre. A folyón átkelt ellenség egységeit ugyan megsemmisíthette volna, ha nagyobb haderő áll rendelkezésére, de így is a folyó megakadályozta volna, hogy a megszerzett előnyt döntő csapássá fejlessze. Mivel maroknyi haderejét a folyó megosztotta volna, ezért a védelmet a folyótól távolabb, Mohács mellett állította fel. A 16. század elején a magyar királyság–belső egységének fellazulása miatt a már nem volt abban az állapotban, mint a 15. században, amikor Délvidéken képes volt az „erők tömörítésére” határainak előterében, ütközőzónájában.⁵⁵⁶

A Magyar Királyság sérülékenysége az északkeleti Kárpátok (Poprád–Radna) és délnyugati- déli irányból a Száva–Al-Duna közötti térségében a természetes határok gyengesége mindig akkor mutatkozott, amikor egy erősebb hatalom (mongolok, török, orosz) jelent meg. Biztonsági kockázat a Száva–Al-Duna térségében abból is adódott, hogy a központi erőter, az Alföld földrajzi topográfiája ebben a térségben nem volt tagolt, a lapos, sík területet monotonitását a folyók és árterületeik törték meg, úgy szelvényben, mint hosszában. A nagy folyók (Száva, Duna, Tisza), tehát nemcsak hosszában, hanem keresztben (Duna, Tisza), a

⁵⁵⁴ Nagy Miklós M. In: (Kókai Sándor szerk.). 2006. 161–177, 171–172.

⁵⁵⁵ Hunyadi János levele V. Miklós pápának. 28. levél.

⁵⁵⁶ Nagy Miklós M. 2006. 178–177. Vö. Clausewitz, 1962. II. 232.

határra meredeken észak–dél irányban húzódnak, amelyek nehezítették a védelmi képességek mozgását, átcsoportosítását, például olyan kritikus helyzetekben, mint ami Mohács körül kialakult 1526-ban.

A másik kérdés, a területvédelem, illetve a hódítás mögött állt-e vagy sem valamiféle eszmei tartalom, ha igen, akkor mi lehetett az. A Kárpát-medencében létrehozott Magyar Királyság több mint ötszáz éven át nem az egész Európa kapuja volt, még csak nem is az egész kereszténységé, hanem a kontinenssel azonosított nyugati latin kereszténység délkeleti kapuja. Hunyadi János is a kontinens „szívét” fenyegető török előnyomlás bástyáját, Magyarországon jelölte meg: „vélem, ha hite meg nem tartja, erői nem tartották volna meg.”⁵⁵⁷ A 16. századi „allegorikus kép” is erre utal: „És mikor – sokszor – fegyverrel tört a török rám, Pajzsként álltam elé s téged óvtalak én.” Így látta több kortárs gondolkodó is (Luther Márton, Morus Tamás, Rotterdami Erasmus, Melanchton), akik Mohács után arra hívták fel keresztény Nyugat fejedelmeinek a figyelmét, hogy a „török immár a kapun belül van.” A történelmi Magyarország tehát a kortárs európaiak kollektív tudatában latin kereszténység bástyája volt, ami szimbolikusan abban is megnyilvánult, hogy a mohácsi csatavesztés után a nyugati keresztény világban mindenütt megkondultak a harangok az elesett keresztények lelki üdvéért.

Oláh Miklós esztergomi érsek Rotterdami Erasmusnak írt (1530) levelében azon aggódik, hogy Magyarország elestével, amely „egykor nagy tettekkel tündökölt,” egészen Kölnig veszélybe került a kontinens: „Azalatt, míg a birodalom fejedelmei valamire készülnek ellene, az képes lenne (a török) az egész német birodalmat tűzzel-vassal elpusztítani és nagyon félek, hogy a közismert jóslat a német fejedelmek belső viszályai és nemtörődömsége miatt éppen a mi korunkban valósul meg; azáltal, hogy a török egészen Kölnig tör elő és ott kell leküzdeni. Nagyon reménykedünk, hogy a császár, a király (I. Ferdinánd) és a többi német fejedelem ebben a birodalmi tanácskozásban mindazon dolgok fölött határozni fog, amelyek a töröknek Magyarországról való kiűzéséhez szükségesek.”⁵⁵⁸ Oláh Miklós az összefogás kilátásainak bizonytalanságát érzékeltető sorai jogosak voltak, mert ha belegondolunk, a latin keresztény világnak az Ibériai – félsziget felszabadítása mintegy 800 évig tartott. Még ki sem üzték az Ibériai – félszigetről arabokat, ugyanis csak a 1492. januárjában számolják fel Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd seregei Granadai Emírséget – a törökök már a 14. század közepén megjelennek a kontinens másik, délkeleti pólusán. „Ha jól emlékszem – írta 1448-ban Hunyadi János a pápának – csaknem száz éve már, hogy ... Európa határaitra törtek.”⁵⁵⁹

Magyarországról a török kiűzése mintegy 200 évig tartott, s végkifejletében is inkább XI. Ince pápa pénzügyi erőfeszítéseinek volt köszönhető, mint a bécsi magyar királynak. A Balkánról pedig az oszmánok kiszorítása mintegy 500 évig húzódott el, részleges sikerrel, ugyanis Konstantinápoly továbbra is török kézen maradt.

A kortársak előtt sem volt titok, hogy a franciák „legkatolikusabb királya” a 16. század elejétől szövetségben állt a törökkel, ugyanis a Habsburgok birodalma (a francia,

⁵⁵⁷ Hunyadi János levele V. Miklós pápának. 28. levél.

⁵⁵⁸ Imre Mihály, 1995. 21., *Magyar Leveleskönyv 2001/I.* (Szerk: Balogh József–Tóth László). Szekszárd. 74.

⁵⁵⁹ Hunyadi János levele V. Miklós pápának. 28. levél.

angol és lengyel királyságok kivételével), az Ibériai-félszigettől, a magyarországi hódoltsági területekig uralta a kontinenst. Ennek a kontinentális hatalmi játéknak lett áldozata, illetve kihelyezett hadszíntere Magyarország. Tehát a germán – latin keresztény világba ágyazott eszmei-spirituális azonossága, geopolitikai, geostratégiai feladatellátása ellenére Magyarország lényegében a saját civilizációs közösségén belül kialakult francia, majd angol, holland – német hatalmi rivalizálásnak esett áldozatul. Ennek ellenére a *latin kereszténység bástyája* eszme Mohács után is tovább élt és hatott, noha ezt a határhelyzetet koptatták a modern korban felemelkedő újabb hatalmak stratégiai céljai. Ennek ellenére – földrajzi fekvésénél fogva – azóta sem változott a jelentősége a kontinens délkeleti geopolitikai erőterében, noha védhetősége napjainkban is körülményes.

A hódító török nézőpontjából a kérdés az, hogy milyen eszme motiválta a terjeszkedést. Fodor Pál több munkájában visszatérően vizsgálta az oszmán-török terjeszkedés ideológiai hátterét, és úgy vélte „a *kizil elmában* látták megtestesülni azt a gondolatot, hogy egykoron elfoglalják Bizáncot, s magukhoz ragadva az aranyalmát, megteremtik a hitetlenek felletti uralmukat. Konstantinápoly elfoglalását követően a *kizil elma* eszméjét már azokra a keresztény központokra vonatkoztatták, amelyeket meg akartak (*‘meg kellett’*) hódítani. Így mindenekelőtt Budára, illetve egész Magyarországra, majd ennek megszerzése után Bécsre és Rómára.” A török prófécia, a *kizil elma*, Bartolomaeus Georgievics magyarországi származású török fogoly révén vált ismertté az 1530-as években a keresztény világban, aki a török „*doktorok*” (hittudósok) azon vitájáról számolt be, hogy a *Kizil Elma* Konstantinápolyt, Budát, Bécset, avagy Rómát jelenti-e? Fodor Pál ismertet egy másik megközelítést is, ahol a hódítás eszméje Ibrahim Pecsevi írásában szereplő jóslat, amelyben egy sajátos török hagyomány keveredett az európai hatalom szimbólumával, az aranyalmával. Vagyis „*Annak a mondásnak az eredete, hogy az iszlám népe az aranyalmáig fog hódítani, szolgáljon nemes tudomásul, hogy a nép száján elterjedt: ‘az iszlám népe bizonyára az aranyalmáig fog hódítani:’ De ennek a mondásnak eredete és oka nem ismeretes.*” Ismert volt a jóslat magyarok között is. A tizenöt éves háború nagy rombolásai idején Baranyai Decsi János krónikájában versbe szedve olvasható: „*Mi legyen az veres alma senki nem tudja,/ Győr-e, Bécs-e, avagy az Colonia (Köln), / Csak Isten és az idő ezt megmutatja.*”⁵⁶⁰ A 16. századi magyar írástudók, az érintettség miatt is, a jóslat beteljesülését, akárcsak a pestisjárványokat, természeti csapásokat, a török hódítók sikereit is, az Isten büntetésének tulajdonították. A protestánsok a pápaság világiasságával (*Nagy Parázna, Új Babilon – Jelenések Könyve*), a katolikusok pedig a protestánsok *tévelygő eretnkségével* indokolták Isten büntetését.

Brown Eduard, angol utazó, megjegyzi, hogy Konstantinápolyban nem voltak megalégedve a törökök „*az óriási birodalmukkal*”, miután Magyarország uraivá váltak, még egy ország meghódítását is tervezik: „*magam is halottam, – még egyszer el kell mennünk Bécsig.*”⁵⁶¹

Szulejmán atyja, I. Szelim a feljegyzések szerint egész Európa meghódítását vette tervbe, ebbéli szándékát utóda is magáévá tette, és a török elit célja Magyarország után a

⁵⁶⁰ Fodor P. In: *Keletkutatás*. 1987. Tavasz. 20–46., Fodor P. 176–178, 174. Vö. Teply, In: *Süüdost-Forschungen*. XXXVI. 1977. 78–108.

⁵⁶¹ Brown, E. 1673. (Idézi: Szamota I. 1891. 391–392.)

Habsburgok német birodalmának hódoltatása volt.⁵⁶² A gyakorlatban az oszmán hódítás ideológiája, a hadijogon alapult: „*Nem az arany vagy a drágakő parancsol, hanem a fegyver, a szablya, amellyel kikényszerítik az engedelmességet.*” Ibrahim nagyvezír szavaival: „*Az ország (Magyarország) a mienk, mert ostobán beszélnek azok, akik azt állítják, hogy a királyok koronájuk miatt királyok. Nem az arany vagy a drágakő parancsol, hanem a fegyver, a szablya, amellyel kikényszerítik az engedelmességet.*” Szintén Szulejmán nagyvezírje, Ibrahim (1530) I. Ferdinánd bécsi magyar királyhoz intézett levelében a török hadijogot egyetemes érvényűnek tartotta, hiszen akkor már a török hódítók három földrészben voltak jelen: „*Mert az uralkodók szokásai és törvényei között régtől megszokott és ismert dolog, hogy ha egy országot, valamely padisah lovának lába megtisztel és szerencsétet, az az ország az övé.*”

Musztafa pasa, másodvezír, hasonló tartalommal oktatta ki hadijogból a bécsi magyar király követét: „*Mondd csak nekem, hogyan merészel a te urad Budára belépni arra a helyre, amelyet a mi Császáruk lovának patái tapostak? A mi törvényünk ez: ahol a mi Urunk feje megpihen, ahová egyszer a lova bedugja a fejét, az már örökös jogcímen a mi Urunkat tartozik megilletni.*” Szapolyai János is, a Tiszától keletre a Kárpátok lánchegységéig – Evlia Cselebi árnyaló szavaival – „*Szulejmán khán oltalma alatt független király lett.*”⁵⁶³ Nemcsak a török terjeszkedési szándék állt a hadijog alapján, indokolta uralmát, hanem a Habsburgok is az ún. „felszabadító” háborúk idején Magyarországot meghódított területnek tekintették, hasonlóan Erdélyt, noha ott nem volt kit és mit „felszabadítaniuk.”

Az Oszmán Ház katonai-politikai terjeszkedésének, úgy tűnik, volt egy térelmélete (*Kizil Elma*), amely a katonai (külpolitikai) cselekvési terv ütemezését tartalmazta. Ennek a geostartégiai célnak területei között a Kárpát-medence, és az azt kitöltő, uráló Magyar Királyság mellett, illetve attól nyugatra – északra Közép-Európa egésze szerepelt. Mohács után a török magyarországi berendezkedése, illetve területmegosztása, ennek a további terjeszkedési törekvéseknek szándékát jelezte.

Tóth Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy Mohács után a török fokozatosan rendezkedik be, s a területi nyereségekkel, illetve veszteségekkel párhuzamosan nőnek vagy csökkenek a katonai-közigazgatási egységeik – a szandzsákok – száma. A mohácsi szandzsák 1542-ben történt megalakulását követően Szulejmán 1543-ban elfoglalta Esztergom, Székesfehérvár, Pécs, Siklós, Szeged településeket, melyeket szandzsákközpontokká tett. A budai pasa miután hódoltatta Simontornyt, Nógrádot, Hatvant, újabb szandzsákokat hozott létre. A budai beglerbégység végleges megszervezésére 1543–1545. évek hadjáratai nyomán kerül sor, amikor Buda megszűnt végvár lenni, azzal, hogy védelmét újabb szandzsákok (1552 és 1553–1555, 1566) alapításával Szolnok, Veszprém, Koppány, Szécsény, Fülek, Szigetvár biztosítják. A török hódításainak maximális kiterjedése idején, 1568–1574 között, a Budai vilajetnek húsz szandzsákja volt, a Ruméliától átvett öt szandzsákkal együtt. A budai mellett a legjelentősebb beglerbégység a temesvári vilajet, amelyet az erdélyi fejlemények (Fráter György, Habsburg) ellensúlyozására hozott létre Szulejmán, miután 1551–1552-ben több délvidéki

⁵⁶² McGinn, B. 1995. 213–243.

⁵⁶³ *Legatio Laszky apud Sultanum Solymannum Anno 1527 functa. Actio Hieronymi Laszky apud Turcam nomine Regis Iohannis.* In: Hurmuzaki, E. Documente. II. Part. I. 1451–1575. Bucuresti, 1891. 38–67., Fodor P. In: *Keletkutatás* 1987. tavasz. 25–26. Evlia Cselebi, 1985. 260.

vár is kezére került. A temesvári vilajet létrehozása mögött, mint Tóth Sándor megjegyzezi, az a megfontolás is állhatott, hogy a magyar királyok idején is, 1541 előtt, Temesvár az „alsó részek főkapitányának,” vagyis a temesi ispánnak a székhelye, 1541-től pedig Szulejmán Petrovics Péternek, „szandzsákként” adta a Temesközt. A temesvári vilajethez a ruméliai szandzsákok (Szemendre, Aladsa Hiszár, Vidin) mellett, az 1552-es hadjárat nyomán Csanád, Arad, Lippa, majd az 1566. évi hadjáratban Gyula (az aradi szandzsák beolvasztásával) és Jenő köré szerveznek szandzsákokat. A temesvári vilajet végül hat szandzsákból állt Temesvár, Lippa, Csanád, Gyula, Moráva, Orsova, Temesvár központtal (beglerbégséggel), majd az 1550-es években ideiglenesen Lippa, az 1560-as években pedig Jenő lesz a székhely, s az erdélyi helyzet alakulásának függvényében mozgatják a beglerbégek székhelyét a Marostól délre. Újabb beglerbégségek létrehozására a „hosszú” vagy „tizenöt éves” háború alatt került sor (Veszprém, Győr vilajet), viszont elvesztik Füleket, Szécsényt.⁵⁶⁴

Mindebből az is látható, hogy első lépésben a Délvidéken a magyar királyok által kiépített védelmi rendszerre alapozták a törökök az északi irányú előrenyomulásuk hátszágát, majd a északnyugaton és keleten létrehozott katonai-igazgatási egységek alapításával, körülbástyázták az Alföldre bevezető, illetve kivezető jelentősebb útvonalak csomópontjait. Az oszmánok erőfelosztása tehát támaszpontrendszer kialakítására utal, amely Buda vilajet központtal katonai-logisztikai bázisát képezte a további geostratégiai törekvéseiknek (Közép-Európa), és ennek a célnak részét képezte a Keleti Magyar Királyság, illetve az Erdélyi Fejedelemség területi kereteinek kijelölése és függőségben tartása. Az oszmánok, célkitűzése végül is nagyobb terület feletti uralom megszerzésre irányult, mert kezdetben a kószolgatás taktikáját alkalmazták, ami arra utal, hogy szándékaik közvetlen Mohács után nem voltak letisztultak. Tartós berendezkedésüket a Kárpát-medence központi erőterében, mint közismert, a két király– János és Ferdinánd– hívei közötti harc tette lehetővé.

A Kárpát-medencében a Mohács előtti politikai egység felszámolásával, s a három részre szakított országban a bekövetkezett uralmi változások körülményei között, a hétköznapi élet lokális tereiben a lakosságnak, igaz változó mértékben, továbbra is viselnie kellett, a nagytér-ség, a Kárpát-medence, geostratégiai kitettségéből származó járulékos következményeket. Nem volt mindegy, hogy a lakosság csoportjait hol találták, illetve hova, melyik országrész-be kényszerítették a változások, és az országrészekben belül a települése hol helyezkedett el, a politikai-katonai uralmi területek ingatag határsávjában, vagy a hódító által közvetlen igazgatás alá vont területeken, vagy pedig a cselekvési szabadságában hagyott területen. Az alábbiakban ezeknek a helyzeteknek mindennapjait felidéző eseteket ismertetünk. A lokális helyzetek változatai ellenére, valamennyiben közös, hogy a Kárpát-medence uralmáért folytatott, a jó 200 évig tartó konfliktus járulékos traumatikus következményei a mindennapok élethelyzeteiben csapódtak le.

⁵⁶⁴ Tóth Sándor L. In: *Acta Historica*. CIX (1999). 63– 80.

NÉPESSÉGMOZGÁSOK

Hunyadi János jó hetven évvel Mohács előtt, az említett levelében leírja, hogy a török betörésektől szenvedő területeken mit látott és miért kell ennek valamiképpen elejét venni: „*Láttuk gyakran az ellenség táborát a várfalakról: az égő háztetőket; sirással, futással, szükséggel telve mindeneket; azután a feldúlt földeket, gyászoló házakat, testvéreink holttestét martalékkul az ellenség kezében, a győzők gúnyolódását, az ellenséges rabigát, nyomorúságos életre hajszolt hadifoglyok menetének gyalázatát. Rövidre fogva, többet szenvedtünk, mint egyszerű hadiállapotban. Nekünk, kik megmaradtunk, s emlékezünk a szabadságra, alig maradt egyebünk, mint fegyverünk s bátorságunk. Gyakran jártunk a végveszély szélén, s nem tudom a sors reánk, vagy foglyainkra rakott-e súlyosabb bilincseket és terheket, látni annyi igába hajtott férfit, meggyalázott nőt, fejekkel telerakott szekeret, bilincsbe vert rabok gyalázatos elárverezését, vallásunknak ezt az évente ismétlődő megcsúfolását. Elég, mondom, a kegyes hiszekenységből, ég ostoraként tűrni a szerencsétlen országok, keresztény nevünknek sirhegyeinek szenvedését, hol az emberek akik annyi nagy hajótörés után még megmaradtak, már csak nyögnek, nem élnek...*”⁵⁶⁵

A korabeli források a török hadműveletek egyes szakaszaival párhuzamos jelenségeként említik a szándékos pusztítás, rombolás mellett a lakosság rabságba hurcolását. A Kőszeg alól Szlavónián át Belgrád felé visszavonuló törökök Csázma körüli pusztításairól jegyezték fel: „*itt szörnyen romboltak, égettek és öldököltek, az embereket korra és nemre való tekintet nélkül elhurcolták.*”

Brodarics István szerémi püspök (Szapolyai) János királynak Ibrahim pasával folytatott beszélgetéséről (1532. október 1.) írta: „*Valamennyi környező falut és a parasztok termését felégették. Később meglátogattam a tekintetes uraságot, aki engem királyi felséged iránti tiszteletből jóindulattal és udvariasan fogadott. [...] Innen egyenes úton Belgrád felé vonul; ő maga ugyan tiltja a pusztítást és gyújtogatást, de semmi sem marad ép.*”

A szultáni hadinaplóban 1532 júliusában bejegyezték, hogy Kápolna vára mellett „*kihirdettetett, a hitetlenek összes élelmiszere zsákmány lehet, csak foglyokat nem szabad ejteni.*”⁵⁶⁶

Hans Dernschwam útinaplójában olvassuk, amikor (1553) a hódoltsági területen átutazott, „*minden felperzselve, elpusztítva*” – látvány fogadta. Az útjába eső településekről pedig feljegyezte: „*Baja palánkkal övezett, viskókból álló mezőváros. Szeremlén egy romos templom és néhány házacska. ... Bán-monostor: Szép fekvésű, de elpusztult, elnéptelenedett hely. ...a táj mindenütt szép, de lepusztult, lakatlan, sok az elhagyott falu. Mindent egybevetve: bárhová nézzem is az ember, a természettől gazdagon megáldott tájat lát, de minden sivár, megműveletlen és vigasztalan.*”⁵⁶⁷ A cseh Wratiszláv 1591-ben utazott át Magyarországon,

⁵⁶⁵ Hunyadi János levele V. Miklós pápának. 28. levél.

⁵⁶⁶ Barika István (szerk.) 1982. I–II. 1893–1896., Török-magyar történelmi emlékek I–II. Budapest. I. kötet/ 314–316, 352, 175., Kurjáni Gábor, 1908. In: Kovács S. (szerk.) 1971. 578–579., *A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981.* Pécs. 67. (Idézi: Szakály Ferenc, 2012. 17–53.), Brodarics-emlékkönyv. 2011. *Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után.* Írták, a kötet dokumentumait válogatták Kasza Péter és Pálffy Géza. Budapest.

⁵⁶⁷ Dernschwam, Hans, Közreadja: Tardy Lajos. 1984. 141. Dernschwam saját költségen vett részt Verancsics Antal és Zay Ferenc vezette királyi követségben, hogy „*igaz humanistaként a saját szemével vizsgálhassa meg*

Budán, „csak romokat” látott, és megjegyzi, hogy ami még fönmaradt, vagy némileg lakható, kaszárnnyácul szolgál. Pesten pedig „csupa rossz épületet” látott, valamint „keresztény rabszolgákkal megrakodott nagy hajót”, amely a „foglyokat Konstantinápolyba szállította eladás végett.” A továbbiakban megjegyzi, hogy „nekünk cseheknek is sok bajt és kárt okoztak a magyar háborúk. Az ország elnéptelenedett és a pénz kihurcoltatott” az országból.⁵⁶⁸

A törökök s a bécsi magyar király háborúi rendszerint emberben és anyagiakban jelentős pusztítással jártak, ugyanis a nagyobb hadseregek mozgatása a felvonulási és harctéri területeken, a hadvezetés tiltásai ellenére, nem tudta kiküszöbölni a katonák fosztogatásait, rablásait, a lakosság fizikai bántalmazását, gyilkolását stb. A török hadvezetés esetében bevett szokás volt a birodalmi hadsereg balkáni török felvonulási útvonalába eső települések kiürítésére adott utasítás, hogy elejét vegyék a vezérkar által ellenőrizhetetlen rablásoknak.⁵⁶⁹ Hasonló eljárást alkalmaztak a magyar hódoltsági területeken, például a török tisztségviselők jelezték a tatárok érkezését. Mindkét hadakozó fel vezetése részéről a lakosság kímélése logisztikai megfontolásokból történt, ugyanis a hadseregek élelmezése, a szállítási eszközök (szekerek), az állatállomány (főleg lovak) pótlása, a hadszíntereken a tüzérség elhelyezése igényelte földmunkák, a várak megerősítése stb., a helyi lakosság bevonásával történt. Amit rendszerint a visszaélések, kihágások melegágyának tekinthető rekvirálással, elkobzással, illetve robotra kényszerítéssel oldottak meg. A török hadjárataiban a hadsereg részét képező akindzsik és martalócok, a janicsár gyalogságtól és a szpáhi lovasságtól eltérően, nem voltak javadalmazottak, illetve zsoldos katonák, hanem önellátók voltak, a háború számukra jövedelemforrás volt, főleg a fogolyszedés. Rendszerint a hadsereget bizonyos távolságból kísérő rabszolgakereskedők vásárolták fel a foglyokat, adták tovább a kincstárnak, illetve rabszolgapiacokra vittek. Tekintélyes keresztény tömegek kerültek ezekbe a tranzakciókba, olyannyira, hogy a birodalom egyes területein (Anatóliában, Egyiptomban) magyar foglyok lakta falvak jöttek létre. A korabeli török írók szerint, „a rabszolgák többségének semmilyen értéke nincs; [...] az abesszinek, a cserkeszek és a horvátok jó fajtájúak, ezeket követik a magyarok és a frenkek; óvakodj a többiektől.” A török időkben szinte alig szolgáltak magyarok az oszmán hadseregben, szemben például a balkáni szlávokkal, vlachokkal, akik a martalóc segédcapatok tömegeit adták a szultáni seregeknek. A „janicsárok törvényeiben kifejezetten tiltották, hogy a magyarok és a horvátok között janicsár újoncokat (gyermekadót) szedjenek.” A kutatók a magyarok jelleméről alkotott korabeli török véleményekkel hozzák összefüggésbe a tiltást: elismerik, hogy a „magyarok tiszták, a szolgálatban ügyesek és gyorsak. Az összes népség között a magyar a mintaadó és az okos (...)”. Azonban „többen közülük hűtlenségükkel és makacskodásukkal sok bánatot okoznak a gazdájuknak...) Természetük izgága és haragtartó. Bosszúálló és nyers nép. Legtöbbjük gazdag és pénzsóvár... Látszólag jó barátok, de nem nyíltszívűek, szavuknak nem lehet hinni.” Szinán pasa nagyvezírt, pedig a tizenöt éves háború tapasztalatai (az erdélyiektől a havasalföldi gyurgyevói veresége)

az Oszmán Birodalmat.” (Lásd: H. Németh István, *Háború és népesség a kora újkori Magyarországon*, 16-17. század. (Hozzáférés: 2018.02.6.)

⁵⁶⁸ Br. Vratizsláv utazása 1591-ben. (Lásd: Szamota István, 196, 201, 206–207.)

⁵⁶⁹ Eickhoff, E. 2010. 19–24.

indíthatták arra megjegyzésre, miszerint „*ezek a magyarok furcsa, köpönyegforgató átkozottak.*”⁵⁷⁰

A településszerkezet pusztulása, az elnéptelenedés, részben vagy egészében az ország ütközőtérségében, mint Hunyadi leveléből is kiderült, a Délvidéken már a 15. században kezdetét vette. A török balkáni térnyerésével felbolygatta a térség etnikai-kulturális csoportjainak hétköznapijait. Kiváltotta Délvidéken a magyar lakosság *elűzését, kiszorítását*, amely párosult a török hadvezetés tudatos betelepítési és népességpusztító ténykedésével. A kutatások becslései az ország déli megyéiben a 16. század közepére a településhálózat 70–90 %-nak pusztulásával számol. Az elnéptelenedés folyamatában Molnár Antal párhuzamosságot mutatott ki az „egyházi testületek és plébániák megsemmisülése s a településhálózat, a népesség pusztulása” között, amelyet az „egész Balkánt mozgásban tartó migrációs folyamatoknak hazánk területére” való továbbgyűrűzésével magyaráz. Eszerint a délszláv bevándorlás Szerbiából, Boszniából és Dalmáciából északi irányba „folyamatos migrációként írható le.”⁵⁷¹

A 16. század eleji migrációs mozgalom egyrészt „spontán, állandó,” másrészt elűzési, kiszorítási, elmenekülési folyamat következménye. Az ország déli részein 1522-ben túlnyomórészt még magyar a lakosság élt, a 16. század végén már helyüket átvették a délszlávok. Például a kalocsai érsekség déli egyházmegyéiben, a mohácsi csata előtti évtizedekben készült feljegyzések vizsgálatából (1525 jobbagynévsor, 1522. évi Bács, Bodrog, Csongrád megyei tizedjegyzék) Molnár még többségében magyar népességet talált. A szerb betelepülés első nagy hulláma a Cserni – felkeléssel (1526/1527) vette kezdetét, amikor a becslések szerint 20- 30 ezer fős szerb katona családjával együtt települt át a török elfoglalta Szerémségből a Bácskába. Dél-Bácskában 1546-ban, a bácsi, zombori és titeli náhijében már csak szerbek, boszniaiak laktak. A szegedi szandzsák három északi náhijéje 1561-ben magyar lakosságú, viszont a szegedi náhijében már 11 rác falu létesült. A török defter szerint a szandzsák déli részén a balkáni szerb falvak 60%-a az utóbbi 15 évben jött létre. Az 1570-ben és 1578-ban készült összeírások arra utalnak, hogy a délszlávok folyamatosan északi irányban húzódtak: 1570-ben Szabadkán már csak öt magyar család élt, 1578-ban már egy sem.⁵⁷² Dél-Bácskában 1529 után a középkori magyar településhálózat, „néhány évtized alatt eltűnt.” A Szerémségben a 16. század végén csupán 50 magyar háztartást regisztráltak. Ami azzal is kapcsolatba hozható, hogy a török birodalmi hadsereg 1526 őszén a Dráva – Szávaköz keleti részében, a Szerémség váraiban katonaságot hagyott hátra, mely Magyarország középő, alföldi térségét tartotta megfigyelés alatt. Tehát a mohácsi csatavesztés után a török nem vonult ki teljesen az országból. A 16. században létrehozott török közigazgatási egységekben az idegen népesség egyre inkább túlsúlyba került. Például a temesvári vilajet szandzsákjaiban, a lippaiban s a pankotaiban bevándorolt oláhországiak alkotják a többséget, a gyulaiban is a nem magyar etnikum került túlsúlyba, a csanádiban a lakosság negyede magyar, a mohácsiban a lakosság negyede délszláv, a többi magyar. A hódoltsági területen, mint például a kalocsai érsekség területén, a bevándorlók jelentős csoportját képezték a délszláv (boszniai,

⁵⁷⁰ Fodor P.– Ivanics, M.– Sudár, B. , In: *Magyar Tudomány*. 2011/4. 421.

⁵⁷¹ Molnár A. 2004. 44, 47.

⁵⁷² Molnár A. 2004. 43– 45.

dalmáciai) katolikusok, akik a Duna-mentén Bács, Bajmok, Béreg, Bökény, Dávod, Gara, Hercegszántó, Jánoshalma, Küllöd, Mélykút, Zombor településeken jelentek meg. A bér-málkozásról szóló feljegyzésekből és püspöki becslésekből kiderült, a „bácskai katolikusok összlétszáma” 1658-ban 9000, 1672-ben pedig 13 121 fő volt.⁵⁷³

Szulejmán előrenyomuló seregével beözönlő szerb martalóccsapatok 1529 tavaszán végigdúlták, pusztították a Duna–Tisza közét, rabságba hurcolták a lakosságot és elhajtották az állatállományuk jelentős részét. Buda elfoglalását követően (1541) az ország déli részein, főleg Bácskában, másik jelenség a nagyszámú muszlim telepes megjelenése, ezzel kezdetét vette az iszlamizációs folyamat a falvakban is. A Maros–Duna–Tisza és Bácska a 16. század közepére délszláv lakosságúvá vált. Ezt követően a Duna-mente Budáig, valamint Somogy, Tolna, Fejér vármegyék vonzották még a 17. században is délszláv csoportokat, egyedül Baranyában maradt meg többségben a magyarság. A betelepülők nagy része török várkatonaság (martalóc) és eflák (vlach) katonák köréből került ki, akik a meghódított területen megőrizték korábban elnyert kiváltságaikat. A Délvidékre betelepülőknek másik délszláv csoportját főleg az elnéptelenedett falvakban a földművesek alkották, valamint a török helyőrségi és katonai központokban a balkáni kézművesek és kereskedők.⁵⁷⁴

A délvidéki ütközőzóna elnéptelenedésére utal másfelől az, hogy Kinizsi Pál szerbiai hadjáratai (16. század első felében) alkalmával több tízezer főnyi betelepülőt „hozott magával.” A Temesköz 1552. évi török általi elfoglalását követően néhány évtized alatt elszerbesedett. Olyannyira – mint Pálffy Géza megjegyzi –, hogy az „ország rész egy 1577-ben Antwerpenben megjelent Magyarország-térképen már Rascia, azaz Rácország néven szerepelt.” Dávid Géza számításai arra utalnak, hogy a hódoltság lakosságának mintegy 40 százaléka (körülbelül 360 000 fő) nem magyar nemzetiségű volt.⁵⁷⁵

A tizenöt éves háború pusztításai után, a 17. század közepén, a Duna–Tisza-köz déli részén is jelentős ortodox szerb, katolikus bosnyák, sokác és bunyevác, a Dunántúlon pedig (Tolnától Fejér megyéig), görögkeleti vallású vlach népesség élt. (Nem azonosak a vlachoknak – oláhoknak titulált későbbi románokkal!). A balkániak térhódítását jelezi, hogy 1585-ben a Szekszárd melletti Grábócon görögkeleti monostort is alapítottak. Vallásukban, szokásaikban a magyarokétól eltérő szerbek, vlachok asszimilációját nehezítette az ortodox pópák ébersége a közösségek irányításában, összefogásában gyakorolt meghatározó szerepe, valamint a folyamatos utánpótlás. A visszafoglaló háború alatt például további 200 000 főnyi szerb telepedett át a felszabadított déli területekre. A horvátok, szlovákok tízezres tömegei az 1530–1550-es években telepedtek meg a Muraköztől egészen Pozsony megyéig, ahol Észak-Magyarország nagybirtokosai (Batthyányak, Nádasdyak, Erdődyek, Keglevicsek, Zrínyiek, Esterházyak) új falvak, falurészek alapítására biztosítottak területeket számukra.⁵⁷⁶

⁵⁷³ Molnár A. 2004. 61–63, 70–79.

⁵⁷⁴ Molnár A. 2004. 44–48.

⁵⁷⁵ Dávid G. In Kovacsics 1997. 141–171., 146–152.; Dávid Z. In: *Keletkutatás* 1993: ősz 56–68., Dávid G. In Kovacsics 1997. 141–171., 152–166., Gecsényi L. In: *Századok* 129. (1995) 767–790., Szakály F. 1995. 136., H. Németh István, i.m. (Hozzáférés: 2017. 05. 7)

⁵⁷⁶ Dávid G., In Kovacsics 1997. 141–171., 146–152., Dávid Z. In: *Keletkutatás* 1993: ősz 56–68., Szakály F. 1995. 136., H. Németh István, i.m. Online. (Hozzáférés: 2017. 05. 7)

Mohács után az ország népességmozgásában döntő és következményeiben messze ható fejlemény a lakosság összetételének megváltozása volt. Szita Lászlónak, Pécs török korszak kutatásai, mintegy esetleírását nyújtják ennek az etnokulturális átrendeződés folyamatnak.⁵⁷⁷

A város török kézre jutásának körülményeiről Istvánffy Miklós 1543. június 19-én kelt levelében számolt be: a várnagy Székely Lukács „*azonban mivel magánügyben elutazott (egy nem is megvetendő összeg behajtására, amely Grazban volt)... a többiek, akiket otthon (Pécsett) hagyott, testi-lelki fásultságban annyira ellustultak, hogy mielőtt Szolimán Siklós elfoglalása után továbbvonult volna, kötelességükről és tisztségükről megfélemedtek, szinte asszonyi módra reszkettek, és kapkodtak, nem is akarták megvédeni a várost, hanem rút és gyalázatos megfutamodásukat tervezték. Tehát amikor Szaniszló püspök (Váraljay Szaniszló) sokszori kéréssel is hiába igyekezett visszatartani őket, elrendelték a menekülésüket, s hirtelen kitörtek a kapukon, erdők és berkek, mocsarak és lápok akadályozták őket, így egy részük Sziget várába vette be magát, a többiek Babócsára és máshová menekültek hanyatt-homlok... A püspök végül – a kincsek nagy részét otthagyván – maga is elmenekült a városból. Szolimán rendkívül örült, hogy bejuthat a híres és kedvező helyzetű városba, július huszadikán elfoglalta, és minden templomot, elsősorban a régi királyok által épített gyönyörű Szent Péter templomot, amely a fellegrvárban volt, a mohamedán vallás csúfos szentélyeivé alakította át, és csak egyet vagy kettőt engedett át a keresztényeknek, akiknek vagy nem volt hova menekülniük, vagy az ellenség váratlan megjelenése miatt nem tudtak elmenekülni.*”⁵⁷⁸

Istvánffy jó fél századdal későbbi információja Székely Lukácsot, a várkapitányt, a zsoldosokat, a városlakókat teszi felelőssé Pécs török kézre jutása miatt. Szakály Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy Székely a jelzett időben már nem volt pécsi királyi várkapitány, a zsoldosokra ragadt tömegpszichózist pedig az esetleges ostrom miatt a várba való bezártság motiválta, no meg a zsold szűkös volta, a lakosságot pedig a török taktikai húzása, mely a lakosság éberségét a szokott hétköznapi teendők folytatásával nyugtatta, altatta.

A Kászim bég bevonuló török és martalóccsapatái 22 oda (század) gyalogosból és 7 oda lovasságból álltak, ami messze meghaladta Pécs akkori lakosságának számát. A korszakonként változó nagyságú martalóckontingenst általában 16–20 oda (század) képezte. A martalócok többsége mohamedán, bosnyák, illetve szerb volt. Pécs város első részletes török-kori adóösszeírása 1545/46-ból maradt fenn, amelyből megtudjuk, hogy a 300 akcese értékű ingósággal rendelkezőknek kellett fizetniük dzsidzje (állami) adót, 1580-tól kezdve pedig a vagyontól függetlenül minden családfőnek. A Káldy – Nagy Gyula által közzétett, 1554 decemberében keletkezett dzsidzje defter adatai szerint a keresztény lakosság mintegy harmada már nincs ekkor a városban.⁵⁷⁹ A változást a megszállással összefüggő pusztulással, a meneküléssel, a járvánnyal magyarázza Szita László. Viszont 1545 és 1550 között például 110 családdal nőtt Pécs keresztény lakossága, ami részben az elmenekültek visszatéréséhez

⁵⁷⁷ Szita László, *Adatok a török megszállás alatti Pécs népességének alakulásához*. In: Tanulmányok Pécs történetéből I. *Pécs népessége 1543–1990*. (Vonyó József. szerk.) Pécs, 1995. 13–26. (Hozzáférés: 2017. 08. 10.)

⁵⁷⁸ Istvánffy Miklós, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Colinae, 1622. XV. 261*. (Latinból fordította: Bellus Ibolya. (Idézi: Vass Előd (szerk.): *Válogatott dokumentumok a török megszállás történetéhez 1526–1689*. Kézirat. 1958. Baranya Megyei Levéltár, 39.), Istvánffy M. I (1867), II (1871.)

⁵⁷⁹ Káldy-Nagy Gy. 1970. 89–97.

kapcsolható, más részük pedig újonnan érkezett, főleg a közeli falvakból. Erre utal a mohácsi szandzsák (Pécs is oda tartozott) törvénykönyve, amelyben az állt, hogy „*az újonnan letelepedőktől a harács adó megkövetelendő.*” Az 1550. évi török összeírás veszi számba a Malomszeg, vagyis a Budai városrész magját képező keresztény lakosságot, mely – a nevek-ből ítélve (Tímár, Molnár) – ekkor magyar népesség volt. Annak ellenére, hogy a *kanunname* rendelkezései szerint keresztény magyar ekkor már nem lehetett malom tulajdonosa, ugyanis a török uralom egyik sajátossága volt, a malmok, a gabonaörlés monopolizálása, mégis a Tettye-patak mellett 1550-ben 31 működő, jelentős vagyont képező malomból 4 magyar kézen volt, 13 lisztörlő malom pedig Kászim pasa egyházi alapítványának a tulajdona.⁵⁸⁰ Szita László, az 1592. évi oklevél alapján, már valamennyi lisztörlő malmot muzulmán kézben találta, s az egykori tulajdonosok és molnáraik csak alkalmazottként dolgozhattak.

Bakács István az 1554. évi dzsidzje adó összeírás alapján, Szita is feltételezte, hogy a város keresztény lakóinak többsége ekkor már rendelkezett a 300 akce (6 forint) értékű adóalappal. Ha az adójegyzék pontos, akkor 11 évvel a megszállás után 1720 magyar lakosa volt Pécsnek. Újabb 25 év elteltével – az 1579. évi liva ún. tahrir deftere szerint (tizedösszeírásnak a megfelelője, mely a felnőtt családtagokat név szerint tartalmazta) – a város egész területén összeírt 2070 ház-, kert- és szőlőtulajdon közül mindössze 195 volt keresztény kézen. Pécs muzulmán lakossága – főként a „mortalóckontingensek” révén – a török uralom egész ideje alatt nőtt. Az 1551-ből, 1564-ből, 1569-ből és 1577-ből ismert zsoldfizetési listák alapján kétszáz mortalócot írtak össze, 1679-ben pedig 8 oda tartózkodott a városban.⁵⁸¹ Mivel a mortalócok száma a katonai helyzet függvényében gyakran változott, a számoknál fontosabb számunkra eredetük. Szita kimutatta, hogy a listák adatai szerint 96%-uk a Balkánról származó, muzulmánná lett szerb, bosnyák és szlavóniai (Száva menti) horvát volt. Csekély részük (2–3%) bolgár, de találhatók közöttük 24 (szintén muzulmán) cigány is, akik 12 ház után adóztak. A civilé vált mortalócok egy része 1579-ben már mintegy 40%-uk házas és birtoka van a városban vagy annak közelében. Az 1579. évi pécsi szandzsák-defter adatai, alapján 1554-ben összeírt 263 keresztény ház már törökök tulajdonába ment át, a birtokoknak (ház, kert, gyümölcsös, bolt), csak 4,42%-a volt keresztény kézben. Az 1155 török, illetve balkáni eredetű (bosnyák, szerb) muzulmán tulajdonos mellett csak 143 keresztény magyar tulajdonos volt. Szita úgy vélte, hogy a „tulajdonnak ilyen radikális átrendeződése vallási-etnikai alapon csak erőszakkal, kíméletlen és kegyetlen expanzió révén válhatott lehetségessé. Ez az expanzió változtatta teljesen keleti arculatúvá Pécsét.”

Egy 1613–1628 közötti időből származó Szita László által idézett epizód, jól érzékelteti azt a sajátos szituációt, mely lehetetlenné tette a két vallás és kultúra, illetve a több etnikum békés együttélését. Előbb új házat építő keresztény egyházi személyeket, egy másik alkalommal a városfalon kívül építkező ugyancsak keresztény lakosokat csaknem meggyilkoltak a janicsárok, mert azok – az igénytelen török házakkal szemben – szép épületeket akartak emelni. A házépítő tulajdonost, Göntör Andrást a város török bírása mentette meg azzal a feltétellel, hogy a muzulmánok kevélységét sértő házát lerombolják. A 17. század utolsó

⁵⁸⁰ Szita L 1995. 15.

⁵⁸¹ Szita L 1995. 18.

harmadára a törvény és a katonai hatalom által védelmezett muzulmán többséggel szemben a keresztény lakosság érdekvédelmének gyengességébe a köztük dúló vallási ellentétek is közrejátszottak.⁵⁸²

Evlia Cselebi 1663. évi útleírásában Pécsen „*mohamedán városrész van hat, egyetlen keresztény városrésze a budai kapun kívül fekszik. A városban (fallal körülvett részen) magyar, görög, örmény s frank nincs, de zsidó van. Összesen 200 iszlám ház áll.*”⁵⁸³

Pécs vonzáskörében, illetve térségében a török uralom és a hadjáratok alatt keletkezett forrásokban az adózók számának 80-100 % közötti csökkenését mutatatta.⁵⁸⁴

Az adózók számának alakulása 1554–1678 között

Nagyharsány	1554	63 adózó	1678–1680	31 adózó
	1570	130 adózó	1681	21 adózó
	1571	123 adózó	1687	(lakatlan)
	1582	120 adózó		
Szántó	1554	13 adózó	1678–1680	4 adózó
	1570	12 adózó	1681	(lakatlan)
Babocsa	1554	15 adózó	1678	2 adózó
	1570	39 adózó	1678	11 adózó
	1582	43 adózó	1678	8 adózó
Nagyfalu	1570	87 adózó	1678	23 adózó
	1582	73 adózó	1678	11 adózó

(Forrás: Dávid Géza, 1997. 141–171.)

Kászim pécsi bég mintegy félmillió akcse jövedelmet szedett be a pécsi, harsányi, siklósi, szentlőrinci nahijékből (legkisebb közigazgatási egység). A malmok, mint szó volt róla, mind török kézen voltak: Gregorinc faluban Ferhad és Juszuf malmát Szaadi századparancsnok működtette, a majorságot is ő birtokolta. A harsányi nahijében 1560-ban adózó Perecske faluban működő kétkerekű malom, amely tizenegy falut szolgált ki, a pécsi Mehmed bég birtoka. A Kiskásádhhoz tartozó majorság 1554-ben Bali bin Juszuf birtoka volt. Az 1570. évi összeírás szerint ekkorra ez is a pécsi szandzsák parancsnokáé, Mehmed bégé lett. Nagyfalva egykerekű malma Kászim aga török tiszt tulajdona, ide jártak öröltetni Nagyharsány, Szántó, Babocsa jobbágysai is. A Kissárinchhoz tartozó majorságot művelő keresztény lakosok a török tisztnek fizettek adót, és különböző szolgáltatásokat adtak Hasszán agának, aki megvásárolta ezt a tímárbirtokot. Henye falu Musztafa főtiszt birtoka, kétkerekű malma volt az itt lévő majorsággal együtt. Egy Hudaverdi nevű töröktől szerezte meg, hat környező falu fizetett itt az öröltésért. Valkánpuszta, amely lakatlan volt, de kétkerekű malma működött– egykor

⁵⁸² Szita L. 1995. 20.

⁵⁸³ Katona M. In: *Baranyai Helytörténetírás* (Szerk.: Szita, L.) 1983. 13–47.

⁵⁸⁴ Dávid G. In: Szerk: Kovacsics József (szerk.) . 1997. 141–171.

Kápolnai Mihály tulajdona volt–, Hadzsi Mehemed századparancsnok birtokába került, akiknek 50 akcsét jövedelmezett. Pervíz-pusztá a török (bosnyák muzulmán) vajda tulajdonába került, és malma hét falu örlését végezte, 130 akcse jövedelmet termelt.⁵⁸⁵

A magyar oldalon, mint a szigetvári váruradalom irataiból Szita kimutatta (1554. július-szeptember), a kiküldött királyi biztosok (Szermegh János és Felpéczy Ferenc) jelentésükben arról számolnak be, hogy Harsány, Nagyfalú, Babócsa, Szántó, Kisharsány együttesen 150 forintot fizetnek Szigetvár pénztárába. Ekkor jegyezték fel a jobbágygazdák panaszait is: „*Harsány és vidékének jobbágysai a szigeti kapitánynak, Dersfy úrnak, szolgáltatások fejében 50 forintot kénytelenek fizetni.*” Szigetvár kapitánya, az 1556-ban készített jegyzék szerint, különböző szolgáltatások behajtásáért fizetett katonáinak. Wargha István katonának a portyázások során egy elfogott loért húsz forintot, amelyből tizenhat forintot a nagyharsányiaktól behajtott pénzekből utaltak ki. Horváth Márk kapitánysága idején, 1556 márciusában értesülünk arról, hogy Nagy- és Kisharsány, Szántó, Babócsa falutól a szigeti hajdúk 200 magyar forintot hajtának be készpénzben. Ugyancsak a jelzett időszakban Nagy- és Kisharsány jobbágyaitól ígéretet csikarnak ki a szigetvári hajdúk, hogy „*Szent Mihály napjára (szeptember 29.) egy jó terítőt, amely két asztalra is elegendő, egy jó köntöst, egy selyemruhát és 50 forintot szolgáltatnak.*”⁵⁸⁶

Szigetvár 1566. évi elestéig a Nagyharsány náhije valamennyi falva függésbe került a szigeti végváriak zsákmányoló és a kettős adózást behajtó katonáitól. A kettős adózás mellett a legnagyobb csapást a Harsány körüli településekre nézve azok a beütések jelentették, amelyek során a falvakat kirabolták. Ebben a törökök és a hajdúk egyaránt jeleskedtek: 1566-ban a Szigetvár felé tartó török hadsereg, miután két napig Harsány mellett állomásozott, mindeüből kifosztotta a lakosokat, az egész környéket felprédálta.

A török adók és Szigetvár várkapitányainak adóztatása, a magyar hajdúk rablásai, erőszakoskodásai nyomán a térség, amelyben az egykori harsányi váruradalom falvai tartoztak, lassan elnéptelenedett. A legsúlyosabb csapást a vidékre Zrínyi Miklós vezette téli hadjárat során az eszéki hadi híd felégetése után visszavonuló csapatok mérték.⁵⁸⁷ Esterházy Pál beszámolójából ismert, hogy a híd felégetése után több útvonalon vonuló keresztény seregek Siklós alatt elhaladva a környéket elpusztították: „*... végig az egész úton Eszéktől kezdve Babócsáig (Somogy megye) minden kisebb és nagyobb falut és malmot úgyszólván egyetlen tűzvész martalékvá tett a katonaság dühe, elhamvasztva mindent és ezerszámra hurcolva el a lakosságot is. Ezt pedig azon okból tették, hogy ha majd a nagyvezír a következő nyáron megjön, semmiféle élelmet se vihessenek neki, s az ellenség seregét éhínség gyötörje; azon kívül ezerszámra hajtották el az állatokat is.*”⁵⁸⁸

Mohácsot követően a magyar városhálózat korábbi hierarchikus rendje megváltozott, hét regionális központja (Buda és Pest, Pozsony, Sopron, Körmöcbánya, Kassa, Várad, Szeged és Pécs) közül három (Buda, Pécs és Szeged) török határvár lett, Várad pedig az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá került. A korábban már létező, kevésbé munkaerőigényes rideg állattartás

⁵⁸⁵ Szita L. 1995. 19–21

⁵⁸⁶ Szita L. 1995. 21.

⁵⁸⁷ Zrínyi Miklós Gróf, *horvát bán téli hadjárata 1663–64-ben*. Közli Berkeszi István. Századok XX. 1886. Budapest.

⁵⁸⁸ Szita L. 1995. 22–23.

meghatározó szerephez jutott, illetve alternatívát nyújtott a földműveléssel szemben az Alföld központi, hódolt térségében a mezővárosai számára (Tolna, Kecskemét, Nagy-Kőrös, Mezőtúr, Makó, Szeged stb.). A földrajzilag periférikus szabad királyi városok (Pozsony az új főváros, Kassa, Nagyszombat) politikai és részben Bécs árnyékában pénzügyi központok lettek, a határ menti mezővárosok (Győr, Debrecen) pedig jelentős gazdagodást értek el.

A Délvidék településszerkezetének, népességének etnikai-kulturális átrendeződése mellett a központi török erőterben, a Mohács előtti korszakhoz képest, az átrendeződést a szellemi és kulturális élet, a főúri-nemesi udvarok és kolostorok pusztulása is jelzi. A megszállás alá került területeket az 1560-as évek végére a földbirtokos nemesség szinte egészében elhagyta, a kolostorok pedig a bécsi királyság területén – vagy éppen annak uralmi hatókörében is –, az állandósult háborús állapotok miatt tűntek el. A veszprémi egyházmegye mintegy 100 középkori kolostora például az 1570-es évekre mind egy szálig eltűnt, miközben 600 plébániájából is pusztán néhány tucat maradt meg. Az ország területen továbbra is a ferencesek (Jászberényben, Szegeden és Gyöngyösön), Erdélyben (nem a török miatt), Székelyföldön (Csíksomlyón, Eszterneken), Szlavóniában a pálosok rendelkeztek kolostorral. Pozsonyban, Nagyszombatban is csak néhány szerzetes- és apácarend tudta megőrizni vagy áttelepíteni kolostorát. A magyarországi katolikus egyház az 1699. évi karlócai béke után, az erőteljes rekatolizálás ellenére sem tudta pótolni a hódoltság idején elszenvedett veszteségeket. A kutatások arra is felhívják a figyelmet, hogy a törökök nem vallási türelmességükkel, hanem a katolikus egyház pozícióinak hódításuk révén történő gyengítése révén játszottak közre a 16. században a reformáció gyors magyarországi terjedésében.⁵⁸⁹ Ez azzal is összefüggésbe hozható, hogy – a királyi Magyarország északi vármegyéit, és Erdélyt leszámítva – a hadfelvonulási utak és folyóvölgyek vidéke átalakult, a régi települések 70-80%-ában pedig a „lakosság tömörülésében” történt változás, ekkor alakult ki az alföldi nagyobb falvak és mezővárosok hálózata.⁵⁹⁰

HATÁROK, ADÓZTATÁSOK

A különböző államigazgatási, rendi, gazdasági megfontolásokból készített összeírások, narratívák (útleírások, krónikák, históriák), feljegyzések (naplók, beszámolók, jelentések), a háborús és egyéb pusztítások nyomán írt, mentesítéseket igénylő kérvények stb. a három részre szakadt ország – a királyi Magyarország, török hódoltsági terület, Erdélyi Fejedelemség – területén viszonylag jó betekintést nyújtanak a hétköznapi élet egy-egy szegmensének jellemzőibe. Összehasonlításuk nehézségei, főleg a hódoltsági és királyi területekről származó összeírások esetében abból adódnak, hogy török és a királyi adószedők eltérő és változó adóegységekkel számoltak, s utóbb ezeket az adatokat vizsgáló történészek átszámítási eljárásai is gyakran változtak. Általában és elvileg a bécsi Burg uralta királyi Magyarországon élő alattvalók a török veszély miatt állandó jelleggel a hadiadót (*dica*) készpénzben fizették,

⁵⁸⁹ Pálffy G. *A másfél évszázadnyi török uralom mérlege*. www.mult-kor.hu. (Hozzáférés: 2017. 12. 5.)

⁵⁹⁰ Pálffy G. 2000. 171., Kubinyi, A. In: Kovacsics József (szerk.). 1997. 105.

pénzen megváltható ingyenmunkát (*gratuitus labor*) végeztek a várak erősítéseinél. A földesuraknak gabonából és borból kilencedet (*nona*) adtak, a jobbágyok a telek használatáért földbért (*census*) fizettek, ezen felül ajándékokkal, egyéb illetékekkel szolgáltak. Az egyháznak a termény egytizedét (*dézsma, decima*) adták, a vármegye saját szükségleteire (*házadót*) vetett ki. A 17. század második felétől a bécsi magyar király országrészében állomásozó császári ezredek ellátására újabb adót vezettek be *porciót, forspontot* (szállítás, fuvarozás, erődépítés stb.).

A török hódoltság alattvalói is elvileg többféle adóval tartoztak: az ún. szpáhi birtokosoknak (tímár) járó adóval, amely a termés s az állatállomány (gabona, must, juh, sertés, hal stb.) tizedét, különféle illetékeket (pl. menyasszonyadó, büntetéspénzek, vérpénz stb.) és az ún. kapuadót foglalták magukban. A *szultán adója*, az állami adó, ha a település szultáni *hász-birtok* volt földadóból (*dzsizje*) s a rendkívüli hadiadókból állt, azonban a 17. század második felétől a hadiadó is rendes évi adóvá vált. Kötelező évi szabott összegben (átalányban) adóztak eleinte a települések, de azt 1650-től évente már többször igényelhették. További terhet jelentett a termények forgalma utáni vámok fizetése, a katonák teletetése, ellátása, a várak javítási munkálatai, a fuvarozás stb. Az adók és a szolgáltatások a hódoltsági területen egyenletlenül oszlottak meg. A mezővárosokat, vámhelyeket, a jobb és nagyobb falvakat a kincstár rendszerint maga adóztatta, a határ menti hódolt, illetve hódoltatott települések adóztatását a bizonytalanság miatt többnyire török hivatalnoknak, katonának adták át.

A szemben álló felek katonai erőviszonyának, a helyi hatalmi helyzet alakulása mentén változtak a határok, ezzel együtt az adózó falvak, az adózó népesség száma, életviszonyai is. A vegyes – töröknek, a bécsi királynak, vagy pedig a töröknek a bécsi királynak és az Erdélyi Fejedeleme – adózó falvak és az adózó népesség teherviselését átszötték a helyi hatalmi erőviszonyok ingadozásai. Tehát, az adózásban a katonapolitikai helyzet alakulásának függvényében, uralmi térségenként, megyénként, településenként is különbségek lehettek. Az erőforrások elszívása, különböző technikái, módszerei, eljárásai ellenére három részre szakított ország gazdasági egysége 1541 után is fennmaradt. Ebben a törökök ugyanúgy érdekeltek voltak, mint Erdély fejedelmei vagy a királyi Magyarország katonai- és civil elitje. A magyarországi nyersanyagok és mezőgazdasági termékek kivitele, a textíliák, vasáruk és különféle luxuscikkek behozatala továbbra sem szünetelt. A hódoltságból kiinduló marhakereskedelem (évente kb. 200.000 állat) Észak-Itália, a dél-német területek és Bécs húsellátását biztosította, az országrészek jól szállítható borai szintén keresettek volt külföldön. A marhatermesztés, a bor és a helyi piacokra szánt, főként nagybirtokokon folytatott gabonatermelés mellett a kereskedelem volt a korszak magyar gazdaságának meghatározó jellemzője. Az Alföld mezővárosainak „nemzetközi kereskedelme” tölti ki azt az űrt, amely a korábbi nagykereskedők távozásával támadt. Ugyanis ők nem annyira a török miatt hagyták el a hódoltsági területeket, hanem a bécsi Burg „kémelhárítási” intézkedései, kémkedés gyanúsítása miatt, így hódoltsági érdekeiket, akárcsak a földbirokokosok, megbízottaknak adták át.

Mindazonáltal a lokalitások társas csoportjainak (földművelők, pásztorok, kézművesek stb.), mindennapjai, békésebb időszakokban is (1568–1591, 1606–1660, 1664–1683) folyamatosan ki voltak téve, egyrészt a birodalmi kincstárak, a magyar világi és egyházi nagybirtokosok, valamint a tímárbirtokosok adóztatásának, s a török, magyar végvári

katonaság állóháborúinak, önkényének. Mindennek egyik meghatározó járulékos következménye, a közbiztonság labilitása, mely állandósította a készültségi állapotot a lakosság körében. A határ menti csatározások, zsákmányszerzés, fosztogatás az ellenséges területeken. Az erdélyi fejedelmek (Bethlen Gábor, I. Rákóczi György) magyarországi hadjáratai szintén az élet, a termelés biztonságos keretfeltételeit rombolták. Ezen a helyzeten a nagyobb hadjáratokat lezáró békekötések, a török birodalmi és bécsi császári hadsereg kivonulása sem változtatott.⁵⁹¹ A hadiállapot állandósulása a 16. század elejétől a 18. század 20-as évéig „döntően” befolyásolta az érintett területek lakosságának életgyakorlatát, életszínvonalát.

Ebbe a szövevényes kontextusba illeszthető a határok, az adóztatás kérdése is, aminek előzménye, miután Szulejmán kétszer is kísérletet tett Bécs elfoglalására, végül 1533. júniusában megkötötték az első Habsburg – Oszmán békét. Ennek értelmében a szultán 1541-ben megszállta Budát, s a törökök ettől az évtől a magyarországi várak folyamatos elfoglalásával elindították a várháborúkat, mely 1566-ig tartottak. Buda környékének és a Duna – menti hadiút biztosításának érdekében a török 1543-ban bevette Esztergomot, Vácut, Pécsét, Valpót, Siklóst és Székesfehérvárt. Majd a Dunántúlon elhelyezett várkatonaságuk segítségével 1544– 1545-ben elfoglalták Visegrádot, Nógrádot, Hatvant, Ozorát, Simontornyát és Tamásit. Ezzel nagyjából létrejöttek a 16. századi hadműveletek által kijelölt politikai határok, melyek nem voltak azonosak a kialakulófélben lévő *adóztatási határokkal*.⁵⁹²

A határ menti területek rendezése, az adóztatás kérdése, az 1547. évi békeszerződéstől kezdve, illetve a 16. század második felétől minden későbbi béketárgyalás napirendjén szerepelt. A magyar rendek és bécsi magyar királyok ideiglenesnek, átmenetinek tartották az oszmánok magyarországi hódításait. A birtokaikat elvesztő magyar nemesek „nem mondtak le tulajdonjogukról, hanem uralkodói megerősítést kértek azokra, és jelképesen be is iktatták magukat birtokaikba.” S a hódoltsági területeken, a magyar nemesség és az uralkodó továbbra is fenntartotta földesúri jogait, aminek konkrét érvényesítési formáit, a lokális jegyzőkönyvekben szereplő *magyar, illetve török részre* való adóztatás fejezetekből ismerjük. A Szerémség kivételével, a török birodalomhoz csatolt területek lakossága, mint alább is szó lesz róla, török és magyar „részre” egyaránt adózott. Ott, ahol a török igazgatás a hétköznapi napokban hatékonyabban is jelen volt, például az Alföldön, a magyar részre történő adózás ott sem szűnt meg. A problémát a határ menti területek jelentették, amelyek ki voltak téve a hadban álló felek mindegyike sarcolásának, rablásának. Salamon Ferenc kutatásai nyomán úgy vélte, hogy a magyar végvárrendszer a török támadások megtörésének mutatója, s egyben a szemben álló felek közötti politikai-katonai határvonal jelzője is. A határok kijelölése körüli bizonytalanság abból adódik, hogy végvári vonalban szemben álló török és magyar erődtípusoknak saját logisztikai (ellátmányi) körzetük volt, ahol megvédték a hozzájuk tartozó falvakat és egymás körzeteit is fosztogatták.

A helyzetek kusza voltát jól mutatja, hogy a bécsi magyar királyok felségterületén falvak tucatjai a szultánnak is adóztak, annak ellenére, hogy a magyar „határ-várak” mögött vagy előtt terültek el. Noha békekötéskor ezeknek a falvakkal egy része gazdát cserélt, vagy pedig

⁵⁹¹ Várkonyi Ágnes, R. 1999., Várkonyi Ágnes, R. 1999. I.

⁵⁹² F. Molnár Mónika, 2008. *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699-1701)*. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE. Online.(Hozzáférés: 2015.07.3.)

a török végvár határ menti körzetébe került, mint Szatmár megye falvai a váradi vilajet hatókörében, a török végvárak tisztviselői fenyegetéssel, erőszakkal adózásra kényszerítették a lakosságot. Mivel a határ a birodalmi katonai és a helyi erőviszonyok alakulását követve, így az adózási határok sem voltak stabilak. Ugyanakkor, mint alább szó lesz róla, a török által uralt várak körzetében magyar végvárak katonáit is használták a magyar világi, egyházi földesúri és állami adók behajtására.⁵⁹³ A magyar végvárak hódoltsági területen az Al-Dunáig gyakorolták a „földesúri jurisdictiót, jó 60-70 mérföldre a török várak mögött.” A kettős, török – magyar adóztatás hatóköre lenyúlt egészen a Titel– Pétervárad– Dráva vonalig. Az erdélyi fejedelmek, földbirtokosok is egészen a Tiszáig tartó területeken adóztattak.⁵⁹⁴ Salamon kutatásai nyomán megállapította, hogy a törökök csak a magyar végvár vonal mögött néhány mérföldre levő falvakra voltak képesek kiterjeszteni a hatalmukat. A kettős adózás a „közös uralom” (*condominium*) gyakorlatának intézményesülése, alkalmazkodás volt az adott helyzethez, viszont nem tekinthető magyar földön meghonosított török sajátosságnak.⁵⁹⁵

Az 1566-os szultáni hadjáratot követően, melynek során elfoglalják Szigetvárt, Gyulát, Jenőt, s az ezt követő konstantinápolyi béketárgyalásokon (1567) a törökök először és utoljára álltak elő azzal a tervvel, hogy végleges határt kell húzni a két birodalom közt, „felégetve azt a vidéket, amelyik a magyar és a török végvárrendszer közé esik.” A török javaslat a kialakult katonai – hatalmi helyzetet tartotta szem előtt, azonban a végvárak jelezte „határ vonal” a folyamatos török – magyar csatározások ellenére továbbra is fennállt, sőt a tizenöt éves háború sem rendezte át.⁵⁹⁶

Ferdinánd a magyar főesurakkal Szőnyben (1627) megállapodott abban, hogy a törökkel kötött békeszerződéseket – zsitvatoroki, bécsi, komáromi és gyarmati – be kell tartani. Ugyanakkor a törököknek hódoló magyar falvak kérdését a nádor és a budai pasa hatáskörébe utalták, hogy azok egyezzenek meg a falvak hovatartozásáról. Esterházy Miklós nádor minden megyéből, várból bekérte a hódolt falvak jegyzékét, és 1629-ben sikerült a helyi hatalmasságoknak megegyezniük a falvak hovatartozásáról. Erdély az egyezkedésből kimaradt, csupán azt állapították meg, hogy a Fejedelemséget északon a bécsi magyar király birtokai határolják, s a „király és a fejedelem közti szerződés a mérvadó a kérdésben.”⁵⁹⁷

Verancsics Konstantinápolyban 1567. október 7-én a drinápolyi békealkudozásról írt levelében arról tájékoztatta Bécset, hogy „a budai pasa a török hódoltság és magyar király

⁵⁹³ Újabb békekötést követően 1571. június 27-én közös megegyezés születik: mindkét fél az oszmán közigazgatásban használatos tahrir defteriket alapján tárgyal a határ menti kérdésekről, és a településnevek falvak, művelhető földek, tanyák számbavétele is megtörténik. Azonban egyes helységek határainál továbbra is nagy a bizonytalanság. Az 1663–64-es hadjáratot követően a felszabadító háború kezdetéig már nem történt jelentősebb változás a hódoltsági területek határait illetően. (Lásd: Szakály F. 1981. 38–39., Pálffy G. 1996. 163–217. Idézi: F. Molnár Mónika, 2008.)

⁵⁹⁴ F. Molnár M. 2008. i.m.

⁵⁹⁵ A török birodalmi központi kormányzat az adóztatásnak ezt a kettős formáját a birodalom keleti határvidékén is megtűrte. „Azzal a különbséggel, hogy a keleti végek örökletes szandzsákjainak és területeinek bégjei mögött nem állt olyan támasz, mint a magyar uralkodó elitnek a végvári katonaság, illetve a Habsburg diplomácia és fegyverek, melyek érdekérvényesítésüknek nagyobb súlyt adhattak, s ezért azokon a területeken nem is fejlődhetett ki olyan erőteljesen a kettős adóztatás rendszere, mint a magyarországi hódoltság területén.” (Lásd: F. Molnár M. 2008. Online. Hozzáférés. 2015.07.3.)

⁵⁹⁶ F. Molnár M. 2008. i.m.

⁵⁹⁷ F. Molnár M. 2008. i.m.

*birtokai között határul: Szolnok, Eger, Hatvan, Fülek, Léva, Esztergom s Csóka-kőtől a Rigna folyóig terjedő vonalat jelölte ki, úgy, hogy a mi e határvonalon belől, az ő hatalmukban van a jászokkal és kunokkal együtt, az általában az övék legyen, s jövőben a magyar királynak ne adózzék, s hivatkozott a pasa a szultán azon könyvére, melybe Magyarország minden hódoltsági várai, városai s falui le vannak írva. E tervnek a porta már elébb tetteleg is érvényt szerzett, megparancsolván a szomszéd bégheknek, hogy a közös jobbágyság feletti hatóság gyakorlásától a magyarokat tiltsák el, s az egierek borainak, a jászok és kunok faluiban eladását, s a Rinyán túli jobbágyság által a magyar részre adózás és szolgálatok teljesítését meg ne engedjék.*⁵⁹⁸

A zsitvatoroki békeszerződés 13. cikkelye szentesíti a török által addig el nem fogadott magyar nemesi adómentességet, és szabályozta az adóbehajtás módját is, megerősíti a Bécs által visszafoglalt erődítmények és várak birtoklását Váctól északra, ami a Felső-Magyarország és Erdély közös határa miatt volt fontos. A szöveg részletesen is leírja a kérdéses határokat: „Az mely faluk Filekkel, Somoskövel, Hollókővel, Ajnácskövel, Dévinnel, Kékkővel, Szécsennel, Gyarmattal, Palánkkal, Nógráddal és Váczzal az hódolástól megszabadultak, ezután se hódoljanak; ... kivévén azokat a falukat, az kik Eger megvételeitől fogva szünet (nélkül) hódoltanak, azok ezután is hódoltak legyenek; azokon kívül egyet se hódoltassanak. Az mi Esztergom dolgát illeti: az mikor az keresztények az töröktől megvették, az mit addig az törökök hozzá hódoltattanak, azok most és ezután is oda hódoljanak; de azokon kívül egyet se hódoltassanak. Az mi Kanizsa dolgát illeti: embereket bocsásson ki az pasa és Bottyáni uram, és azok meglássák az falukat, micsoda faluk hódoltak oda és eligazodjék.”⁵⁹⁹

Az Oszmán-Habsburg békeszerződések történetében ez az egyik legrészletesebb határmegállapodás, mindig visszautalnak rá a későbbiek során is, de a császáriak által visszafoglalt határterületen fekvő 158 falu adózási hovatartozása ekkor sem nyert megnyugtató rendezést, mindkét félnek továbbra is lehetősége volt újabb területi igényekre, illetve hódoltatásokra.⁶⁰⁰ A határok megvonásában, mint az 1703-ban a lengyel-török tárgyalások alkalmával, Ibrahim aga megjegyezte „közöttünk az eredeti dokumentumok kevesebbet érnek, mint a tanúbizonyosság. Én pedig explicit kifejezett parancsot kaptam, hogy a helyi öregek segítségével húzzam meg a határt.”⁶⁰¹ Az Oszmán diplomáciának az a gyakorlata, mely a helyiek emlékezetére, és nem az írásba foglalt szerződésekre hagyatkozott, szándékosan tette bizonytalanná a kijelölt határok körzetében levő falvak biztonságát, mert az nemcsak gyarapította a birodalmi kincstárt, a körzet várórségeinek jövedelmét, hanem a katonai és civil tisztségviselők személyes hasznát is szolgálta.

Ugyanakkor a magyar egyházi intézményrendszer sem tűnt el teljesen. Például a kalocsai érsekség déli területein az érsekségnek voltak helynökei, működtek a jezsuita s a ferences szerzetesrendek. Az érsekség adóztatása a hódolt Pécs, Csanád területén, a kezdeti nehézségek ellenére, a 17. század második felében már jelentős bevételeket hozott.⁶⁰² A hódoltsági

⁵⁹⁸ *Vegyes levelek, 1563-1569*; közli Szalay László, Wenzel Gusztáv; Pest. 1870.

⁵⁹⁹ F. Molnár M. 2008. i.m.

⁶⁰⁰ F. Molnár M. 2008. i.m.

⁶⁰¹ F. Molnár M. 2008. i.m.

⁶⁰² Molnár A. 2004. 61–63, 70–79.

területen lévő földbirtokukat, javadalmaikat az egyházi és világi birtokosok árendába, bérbe adták a falvakkal kapcsolatban álló személyeknek, végvári megbízottjainak, akik kifizették a kialakított bérleti díjat, majd behajtották a falvak lakosságától az adókat s az egyéb járandóságokat.

Borsiczky György bátai apát 1677 márciusában és 1679 januárjában kelt elismervényében, „keze alatt lévő jószágát”, Decs, Pilis, Nyék, Bata falvak lakosai és jobbágysai egy esztendei (1678 és 1680 évek) jövedelmét adta árendába Fördös Mihály „vitéz úrnak.” Aki kifizette az apátnak az évenkénti 100- 100 forint bérleti pénzt, és tartozott adni ezen kívül szintén évente, 20 „szívó posár” (ponty) halat az apátnak és egy-egy „pár szép karmazsin” csizmát, egy-egy papucsot „kapcával.”⁶⁰³

A hódoltsági magyar részre történő adóztatás, illetve a beszedett adó mértéke ingadozott, mégis növekvő tendenciát mutatott végig a 17. században (bátai apátság, pécsi püspökség). A tiszántúli török uralom alatt lévő falvak magyar egyházi adóját 1677-ben például 1000 – 2000 forintra becsülik. A bérlő, mint Vanovszki János váradi püspökségről tett vallomása (1659) tanúsítja, nemcsak az adót szedte be, hanem az egyházi birtok igazgatását is ellátta.⁶⁰⁴ Rendszerint az alkudozással járó bérbeadásnak ez a módszere a földtulajdonos számára kevesebb hasznot hozott, viszont biztonságosabb volt, mert előre kézhez vehette a jobbágyok járandóságát. A bérleti díjak, a járandóságok körüli alku magyar és török részről egyaránt gyakorlattá vált. Nemcsak a bérbe adó és bérlő közötti feltételek képezték az alku tárgyát, hanem a bérlő és bérelt járandóságok előállítói, a jobbágyok, települések (falvak, mezővárosok) között is alkudozással történtek az megegyezések. Az alkudozás gyakorlata némi rendet vitt be a felek érdekérvényesítésébe, és viszonylag határt szabott a bérbeadó önkényeskedésének.

A hódoltsági területen az egykori magyar földbirtokosoknak az adóztatás mellett, az adózó falvaik védelmét is valamilyen formában biztosítaniuk kellett. Mindkettő nehézségekbe ütközött. Egyrészt, mert a hódoltság egyes részein (Tolnában) az okiratok megsemmisültek, így a Mohács előtt időszak tulajdonviszonyainak nevesítése bizonytalanná vált– mint Molnár Antal megjegyzi, a birtokigénylők a „zavarosban halásztak.” Ugyanakkor a tolnai Dunamente, a sárközi falvak a végvári vitézek, a hajdúk, a portyázók fosztogatásainak „kedvelt” célpontjai voltak, tehát védelemre szorultak.⁶⁰⁵ Másfelől az adózás s a védelem együttese eszmei tatalommal is telített volt.

A keresztény felfogásban az adózás és a védelem egymást feltételezték, amit bibliai példákkal indokoltak : 1. az adó megfizetése a világi hatalomnak isteni rendeltetés szerinti kötelező engedelmesség. A décsiek 1624-ben az újbírói gondviselőjükhöz címzett levelükben a kölcsönösséget hangsúlyozták: „*az Úr Isten az uraknak birtokuk alá a jobbágyokat avégre adta, hogy a jobbágyok által tápláltassanak a fő rendben lévő emberek, és viszont hogy az uraknak gondjuk legyen a jobbágyok oltalmazására.*” Az idézetből következett a második, a középkori jogfelfogás elve, vagyis a jobbágyok a védelemért cserébe adóznak,

⁶⁰³ Molnár A. 2008. 138. 48. sz. irat.

⁶⁰⁴ Molnár A. 2004. 93, 95– 96, 93.

⁶⁰⁵ Molnár A. 2008. 53.

szolgáltatásokkal tartoznak a birtokos uraiknak. A hódoltsági magyar birtokjog elve – a kortárs lovas hadnagy szavaival – „minden bokornak ura vagyom, és senki az övét másnak nem engedi.”⁶⁰⁶

Az adózás és védelem együttes érvényesítése a gyakorlatban a körülménynek alakulásától függött. A hódoltsági területen élő jobbágyság s az azon kívül élő földesurak és megbízottak mindennapi kapcsolatát dokumentáló iratok az ígéretek, sürgetések, követelözések, fenyegetőzések, mentegetőzések stb. keveréke. A jobbágyság a hódoltsági területen a töröknek járó adózás s egyéb járandóságok mellett, ki voltak téve a keresztény végváriak, hajdúk, „néminemű csavargók” stb. fosztogatásainak, rablásainak, zaklatásainak is. A korszakban a török tisztviselők, a keresztény földbirtokosok egyaránt hódoltató leveleket küldtek a falvakba, melyekben az adóztatás kikényszerítését fenyegetésekkel, illetve tényleges vagy virtuális védelem megvonásával kapcsolták össze. Silkovich apát például azzal az ígérettel csalogatta jobbágyságainak képviselőit Pozsonyba, „ha feljöttök, meglátjátok, nem uratok, hanem atyátok akarok lenni, és mindenek ellen meg akarok oltalmazni benneteket (...) Ha keddiglen fel nem jöttök, hitemre fogadok tinéktek, hogy a kegyelmességet bosszúságra fordítom, és a vásárhelyi gátra hajtom benneteket.”⁶⁰⁷

A veresmarti apát is (1627) adóztató levelében találkozást sürget jobbágyságaival, viszont az előbbivel szemben, nyomorúságuk megértéséről biztosítja őket: „Erre (a találkozásra) pedig nem csak tőlem való félelmeitek bírjon, tartván attól, hogy ha szép szóra nem jöttök, marhátoakat kapatom, magatokat hozatom, tömlőcben tartom, vasban munkálkodtatom, vagy hogy idegen úrnak, végbeli kapitánynak árendába vetlek, ki mostoha kézzel nyúl hozzátok, mint nem sajátíhoz...Attól pedig ne tartsatok, hogy valami kemény és rajtatok könyörölni nem tudó úrra akadtatok: mert én földeteket láttam, inségeteket láttam, szánakodni rajtatok régen megtanultam.”⁶⁰⁸

Az adózás fejében az adózók ténylegesen is igényelték a hódoltsági területen kívül élő, onnan elmenekült világi és egyházi földesuraik védelmét. A Tolna megyei bátaiak, decsieik, pilisiek a leveleikben kérték, elvárták, hogy az apát urak és helyi megbízottak védjék meg őket a fosztogatóktól, a zaklatóktól. A bátai jobbágyság 1618-ban levelükben arra kéri Szlatinay György apátot, hogy „nem tudunk mely felé folyamodni, azért kérjük uraságodat, ha uraságod bizonyos földesurunk, igazítsa uraságod dolgunkat. Nézze uraságod nagy nyomorult állapotunkat, mert mi sok nyomorúság miatt falunknak csak óhajtuk helyét, de feléje nem merünk menni, az erdőn nyomorgunk.”⁶⁰⁹ A decsieiek elpanaszolják (1623), hogy „néminemű csavargók” törtek rájuk, s a kártevéseiken kívül még 20 pár csizmát is követeltek, ellenkező esetben a csizmák számának megfelelő számú szíjat hasítanak hátukból. Még 1685-ben is, a török hódoltság végóráinak kaotikus helyzetében, a decsieik mindennapjait, a veszprémiek s a tihanyiak fosztogatásai keserítették meg.⁶¹⁰

⁶⁰⁶ Nógrádi Árpád, In: Századok 136 (2002), 467–468. 3.számú irat., Molnár A. 2008. 54–55.

⁶⁰⁷ Molnár A. 2008. 87. 2.sz. irat.

⁶⁰⁸ Molnár A. 2008. 55. , Vö. Molnár A. 2008. 107. 19. sz. irat.

⁶⁰⁹ Molnár A. 2008. 91. 5. sz. irat.

⁶¹⁰ Eckhart Sándor, i. m. 51, 52, 54.sz. irat. (Idézi: Molnár A. 2008. 55–56.)

A hódoltsági területen az 1541 előtti egyházi és világi földesurak jogigényeinek s az adóztatásnak, egyáltalában a jövedelmeknek, szolgáltatásoknak a elvonását, a „hadi-hatalmi helyzettől” függő „fegyveres kényszer” alakította, és nem a keresztény lelki, etnikai közösségi mi-tudat.⁶¹¹ Debreczeni János lovas hadnagy fogalmazta meg a „hódoltsági magyar jelenlét lényegét”: „énnekem mindenben jó módom vagyon, mind az oltalmazásban, mind pedig az engedetlenségteket való megbüntetésben.” A földbirtokosok a hódoltsági területeken maradt jobbágyaikkal szemben tehát a kényszer és a rábeszélés kettős módszerét használták, hol külön-külön, hol együttesen. Viszont a körülmények alakulása, mint például az időjárás, rossz termés, a töröknek járó adó és egyéb szolgáltatások állandó emelkedése, a fosztogató katonák, fegyveres csavargók, a hadszíntér, vagy annak közelsége, a menekülés, tehát a közbiztonság hiánya stb. befolyással voltak a jobbágyok világi és egyházi uraikkal kialkudott adó, illetékek megfizetésében. Például a bátaiak 1618-ban még mindig az erdőben laktak, és nem a régi falujukban, a decseik egy része pedig a pasa seregeinek felvonulásakor elmenekült, emiatt „Egyiptom súlyos inségébe” jutottak, ezért nem keresték meg az apátságot. A pilisiek a török adók emelkedése miatt kérték az apáttól szolgáltatásaik mértékének enyhítését.⁶¹²

A magyar részre történő adózás rábeszéléssel vagy erőszakkal való behajtása nagyban függött attól is, hogy az adott település a váltakozó politikai-katonai térben földrajzilag hol helyezkedett el. Molnár hívta fel a figyelmet arra, hogy az egyházi birtokok területileg két csoportra oszlottak, a kisebb települések rendszeresen, a nagyobbak csak virtuálisan adóztak. Ott, ahol a falvak a királyi országrész határához közelebb feküdtek, ahol az intézmények, a földtulajdonos érdekérvényesítő képessége hatékonyabb volt, ott sikerült rendszeres adózásra szorítani a településeket a bátai apátoknak például Bátát, Decset, Nyéket, Pilist Lak pusztával együtt. A hódoltság körülményei között a négy falu békés, türelmes módszerekkel történő adózásra fogásával a bátai apátság folyamatos jövedelemhez jutott. A falvak 1617-ben alkudtak meg a járandóságokról, 1618 elején adóztak először. A keresztény részre adott járandóságok összetevői, mint alább a török részre való szolgáltatásokból is kiderül, alig különböznek.

Marcza Gáspár tiszttartó Újvárból a decsiektől 9 szárított halat, egy paplant, egy „karmazsin” csizmát kapcával, egy karmazsin papucsot küldött az apátnak Nagyszombatra. A küldeményben volt egy sós viza is, amit útközben a törökök elvettek. A decsiektől Pilisen 7, Nyéken 25 ház után 3, illetve 6 forint adó megfizetését ígérték. Báta és Decs adóját, 1619 januárjában, megegyezésük szerint, a decsi bíró, Polgár Fábián „vitte fel”: a bátaiak egy szárított halat, egy szőnyeget küldtek az apátnak, egy csizmát az ispánnak, elmaradtak 8 szárított hallal, mivel az „a fële úrnak való hal nálunk nem találtatik.” Mivel a kézműves portékákat (szatytyáncsizma, papucs, kapca stb.) a töröktől, a piacról szerezték be drága pénzen, főleg lakosság számban is kevesen vannak, így a következő évben (1620) inkább pénzben ajánlották a bátaiak az apátnak a járandóságok megfizetését: „ezért kérjük uraságodat, hogy pénzben

⁶¹¹ Eckhart S. In: *Magyar Nyelv* 50(1954).217. sz. irat, 202–203., Szakály F., In: Tolna mezőváros monográfiája. (Glósz József–V. Kápolnás Mária.szerk.) 1992. 156–157, 54. (Idézi: Molnár A. 2008. 56.)

⁶¹² Szakály F. 1992. 223–230, 5, 6, 10, 11, 14, 25, 54, 55. sz. iratok. (Idézi: Molnár A. 2008. 56–57.)

*alkudjék, mert mi az az ajándéknak mgszörzésére elég embörök nem leszünk, mert mi nem szaporodunk, hanem sőt inkább halálnak általa minden nap fogyunk.*⁶¹³

A négy falu adója 1619-ben 45 forint, 24 szárított hal, két viza, egy kecsége, két csizma, két szőnyeg, két paplan, egy papucs. A következő évre (1626) halból, tekintettel a böjtre, az apát többet kért, a lábbelit pedig kapcával igényelte. A pilisiek 1626-ban adójuk csökkentését kérték, mivel a lakiak „elszakadtak tőlük,” és falujuk 2-3 házból áll, a szántók, szőlők pedig külső (*extraneus*) birtokok, így több adókövetelővel kellett alkudozniuk. A magyar részre való adózás kiváltotta a török tiltakozást, például a lakiak szpáhija megfenyegette a magyar birtokosokat, amiért adóztatják alattvalóit: „senki az ő jobbágyit ne erőltesse, ki-ki őrizze önmagát” – mondta a török.⁶¹⁴ Ha nem is fenyegeti, de felhívja Stoz Péter is, a kalocsai érsek intőzője Borsiczky György bátai apát figyelmét, hogy a „szereminiek”, akik a kalocsai érseknek „adóztak mindenkor, ne háborgassa” ura tudta nélkül, és amíg törvényesen nem rendeződik a falu jogállása, addig „kárt ne valljon a szegénység.”⁶¹⁵

A négy falu az apát részére 1636-ban 26 forintot, egy csizmát és 32 halat adott, 1674-ben pedig, amikor már a családfők száma is szerepel, a falvak – Báta, Decs, Nyék, Pilis – 120 családja pénzben 101 forintot, 96 halat fizetett adóba, valamint 5 csizmát s egy papucsot adott ajándékba az apátnak.⁶¹⁶

Adódik a kérdés, hogy miből fizették, milyen anyagi alapokkal rendelkeztek a hódoltságba szorult faluk jobbágyszékei. A decsiek Ete, a pilisiek Lak, a nyékiek Kesztyűc pusztaikat is használták, gazdánként 2-8 ökrük volt, mindegyik tartott tehenet, sertést, néhányuk lovat is. Pilisben például egy gazdára 4,25 ökrük jutott, tehetősebb 6-8 ökrös gazdák a decsiek, ez volt a leggazdagabb falu a sárközi négy település közül. Báta szegényebb volt, a gyakori török és magyar „zaklatások” miatt is, s az 1630-as években alig tudott adót fizetni, sőt 1650 táján, a török elől Mohács – szigetre menekültek: még 1703-ban is, a tanúvallomások szerint, ott éltek, és onnan adóztak az apátságnak. A bátaiak közül 1674-ben 6 gazdának volt egy-két ökre, a többiek egy-két tehenet tartott, hárman pedig lovat. A 16. században Báta a térség forgalmas kikötője, mintegy 1000 lakossal rendelkező mezőváros, vásárhely, és a 18. század elején, mint a fentebbi néhány adat is mutatja, Sárköz „legnyomorultabb faluja.”⁶¹⁷ Báta példája jól illusztrálja hódoltság s a 17. század végi háborúk kiváltotta elszegényedés, lepusztulás jelenségének folyamatát.

Egy másik eset a hódoltság kori falvak „bolyongására” példa: Szeremle, a jegyzőkönyvben rögzített vallomások szerint, a középkorban még az Alföldön, Baja mellett a Pandur-szigettől délre fekvő falu. A török hódítás után áttelepül a Duna jobb partjára, az 1670-es években török csaszt meggyilkoló magyar hajdúkat rejtegetnek, emiatt a török *emin* kihozza őket a „Dunák közül,” és Baja mellett jelöl ki számukra lakhelyet. Itt csak néhány évig maradtak, a török katonák zaklatásai miatt visszatértek korábbi dunántúli helyükre, itt érte őket a törököt kiűző háború. A Rákóczi-szabadságharc alatt, a rácok kegyetlenkedése elől a

⁶¹³ Szakály F. 1969, i. m. 7, 10, 12. sz. iratok., Molnár A. 2008. 56–57, 98. 11. sz. irat.

⁶¹⁴ Molnár A. 2008. 104. 17. sz. irat.

⁶¹⁵ Molnár A. 2008. 137. 47. sz. irat.

⁶¹⁶ Szakály F. 1969, i. m. 148/35, 250/50. sz. irat., 131–132. (Idézi: Molnár A. 2008. 61–62.)

⁶¹⁷ Molnár A. 2008. 63. 117. 29. sz. irat., 123. 36. sz. irat. 133–137. 46. sz. irat.

pörbolyi erdőbe költöztek, majd 1711-ben visszaköltöztek a korábban elhagyott dunántúli falujukba, végül eredeti középkori lakhelyükre hosszú pereskedés után 1773-ba sikerült visszatérniük.⁶¹⁸

HATÁRSÁVBA ESŐ HELYZETEK

A békekötések, a katonai-politikai határok ellenére, mint fentebb is említettük, a határsávba eső települések lakosságának kitettségét közelebből a Szatmár megyei falvak esetében figyelhetjük meg.

Az előzményekhez tartozik, hogy Szatmár, Szabolcs megyék II. Rákóczi György erdélyi fejedelem bukását (1660. június) követően, a Habsburg I. Lipót magyar király fennhatósága alá kerültek, Szatmár várát pedig német katonaság szállta meg. Vagyis Várad török általi elfoglalása, s a váradi vilajet létrehozását követően két megye nem került oszmán uralom alá, hanem a királyi Magyarország része maradt a török, s az erdélyi határsáv (Kövár) szomszédságában.

Egy olyan erődközpont, mint amelyen a váradi volt, Szentjobb, Belényes, Papmező szatellit váraival nagy térséget, az egész Partium és a Váradtól északra fekvő területeket is ellenőrzése alatt tudta tartani. Ez történt a Szatmár megyei falvakkal is, amikor a váradi vilajet „vonzáskörébe” kerültek. Várad elvesztése nemcsak Szatmár és Szabolcs településeit tette ki a váradi török vilajet tisztségviselői sarcolásainak, rablásainak, hanem az egész Felső-Magyarország protestáns lakosságát hozta nehéz helyzetbe. Ugyanis az ellenreformáció bécsi adminisztrációjától, s annak német helyőrségeitől, mint Acsády megjegyzi, eleve „fázott” a térség protestáns lakossága. Szatmár Kálló, Ecsed, Székelyhid váraiba császári helyőrség került, de a vidék közbiztonsága nem változott. Schmidt Kálló császári főkapitány katonái végigdúlták a vidéket, hogy megbosszulják a Thököly felkelőknek nyújtott támogatást, sőt a bőszőrményiek még Debrecent is lerohanták és megsarcolták.⁶¹⁹

A váradi pasák tisztségviselőinek, az erdélyi (Teleki Mihály, az erdélyi főgenerális, Kövár parancsnokának), s a királyi terület magyar katonáinak, a kuruc felkelőknek a cselekvési hatósugarába eső Szatmár megyei 14 településen folytatott kártevéseit, a falvak bíráinak vallomásaiból ismerjük, melyet az 1673-ban felvett jegyzőkönyv tartalmazza.⁶²⁰

Dob falu bírájának vallomása szerint a falu két esztendeje (1671) a Szentjobbon lakó „Huszaim ispájának” hódolt meg és adózik. Ez idő alatt 300 forintnál többet fizettek, azonkívül „húsz-húsz itcze” mézet, vajat is adtak a töröknek, viszont „erre (1673) az esztendőre tizenkét itczére engedte a mézet, a vajat is, de még azt meg nem adtuk azon Huszaim ispájának. Török császár adaját fizettünk az elmúlt (1672) esztendőben tizenhat forintot. Az idén még nem adtuk, melyért igen fenyegetnek, ha be nem visszük egy hét múlva; magunkat levágnak, feleségünket s gyermekeinket rabságba viszik. – Igen félünk...”

⁶¹⁸ Baráth János, (In: *Cumania* 11. Kecskemét. 1989. 335–422) „, Molnár A. 2008. 65., 127. 39. sz. irat.

⁶¹⁹ Acsády I. 1898. VII. 101.

⁶²⁰ Borovszky Samu, 1908. (Hozzáférés: 2018. 1. 10.)

A gilváci bírák vallomásukban arra panaszkodtak, hogy a „magyar katonák,” akik „alá s feljárnak az országban (..) két hete múltott, az gilváci határról hajtottak el százhetvennyolc (178) ökröket, mely marhákat az mindszei földekre hajtották.” Az elrabolt ökröket azután a katonák „két-két forintért adván vissza az károsult embereknek, kik búzáat vittek volna az szatmári piacra.”

„Szent-Jóbon lakó Murthuzán ispajának Szent György napon múltott esztendeje (1672) hogy hódolunk” – mondták Tagy falu bírái. „Az elmúlt esztendőben” (1672-ben) 30 forint adót fizettek Murthuzán ispajának, török császárnak pedig 8 forintot. „Erre az esztendőre (1673) is császár adója 8 forint.” Murthuzán is „az maga adóját is igen kéri, de még meg nem adtuk.”

Az erdődi bírák arról számoltak be, hogy „az elmúlt (1672) esztendőben Szent-Mihály nap tájában Csiffre Hasszán, Váradon lakó, rabolt el maga jelenlétében azon helyből tíz embert.” Ezek közül két embert váltottak ki négyszáz (400) forintot, „egy embert pedig az császár adójában megtartván,” akiért hetvenkét (72) tallér váltságdíjat fizettek. További „két embert az napig sem tanáltuk fel: odavesztek.” Ugyanakkor az erdődi templomot kifosztották: „Onnét sok szép posztóköntösöket, fejér ruhákat, szakramentumhoz való két ezüst pohárokat, kik legalább megértek volna, a mint a törököktől hallottuk, 700 forintokat a két ezüst poharakon kívül. Ezeken kívül is azon rabok váltságában fizettünk 300 forintokat, egy menyecskeért másfélszáz tallért, mely sarcolás egy summában térsen” 1099 forint 60 dinárt.

„Az idén is fizettünk császár adóját ötvenkét forintokat, Csiffre Hasszánnak magának ötven forintot. Ezen kívül mézet, vaját, húsz-húsz itcét... két vágó tehenet és egy fejős tehenet (adtunk.) Császár adójáért erősen fenyeget. Nyolcad nap alatt, ha be nem visszük ... Igen félünk. Az ő felsége (magyar király) lábas marháit az majorból az éjszaka elhajtották valami kóborlók ... Az csordapásztorunkat Somlyóra tartó katona, Farkas Dani, Ács János és Kántor János elvitték, megsarcoltatták az tasnádi erdőn, ötven forintot kellett nekik fizetni, addig el nem eresztették.”

„Mi Váradon lakó Doboka ispajának három esztendeje, hogy hódolunk.” Az elmúlt két évben – a gyűrűsi bírák vallomása szerint –, „esztendőnként fizettünk száz forintot, húsz itce mézet, és három teheneket adtunk.” Erre az évre (1673) pénzt, mézet „még nem adtunk.” A török „császár adójába egy esztendőben fizettünk 28 forintot, erre az esztendőre is kéri azon Doboka ispaja.” – „Egy gyűrűsi embert megfogták Török István és Vas Marci nevű rebellis katonák; megsarcoltatták, hat forintot vettek rajta. – Ezen faluból négy embert rabloltak volt el harmadízben az törökök; az hárman most is oda (vannak), az egyiket másfélszáz forintot váltottuk meg Doboka ispajátul.”

Az alsóboldádi bírák is úgy emlékeztek, hogy „vagyon két esztendeje, hogy reánk ütének a törökök,” a Váradon „lakó Juszup ispaja. Tizenkét embert vittének el Boldádról, melyek máig is oda vadnak, sehol híriket sem halljuk. Öt esztendeje, amióta hódolunk fizettünk 120 forintot” a töröknek. Keresztény részről „László Deáknak hódolunk, ő az Urunk.” A török „császár adójába tavaly adtunk s fizettünk 7 forint 70 dénárt. Erre (az évre) még nem fizettünk. Kapitány Keresztes András úr megfogott volt egy... János nevű embert..... reá fogták, hogy kémséget (kémkedik) visel. Keresztes András a somlyai kapitány vött rajta negyven forintot...”

A nagyszokondi bírák, elmondták, hogy „Négy esztendeje múlt, hogy őket is Váradon lakó Dobuka ispaja” hódoltatta. Elvittek a törökök a faluból tizenhárom embert: „az ketteje vissza szaladott, a többi mostan is oda vannak, hírét sem halljuk. Egy házat égettek meg a rabláskor, egy embert megöltek.” Adóban négy év alatt 26 forintot fizettek Dobukának. „Császár adóját is kéri most, de még nem fizették.”

A medesi bírák azt vallották, hogy „1672. esztendőben rablottak az törökök ez faluból tizenkét embereket, egyet ismét levágtak, de a rabok sarc nélkül megszabadultak. Most pedig Esztergomi iszapjának Váradra három esztendő” alatt fizettek és adóztak 55 forintot. „Egy borjús tehenet isadtunk. Császár adóját most kéri. Most is rablással fenyeget, ha az császár adóját be nem visszük hat nap alatt.”

A sősi bírák elmondása szerint, „három esztendeje, hogy hódolnak Váradon lakó Gencsy iszapjának.” Ez idő alatt a töröknek fizettek adóba 67 forint 50 dénárt.

A bagosi bírák s polgárok a törökkel való összecsapás kimeneteléről számoltak be: „Az 1672. esztendőben Szent-Mihály nap előtt hét héttel feles (sok) törökökkel csapván vagy üt-vén Bagosra, (a) Váradon lakó Csathó iszapjának fia, Bárkjak nevű, kik az faluból rablottak el férfiakat, asszony-embert kettőt és lányokat huszonnégyet (nro 24). Azonkívül két férfiakat vágtak le. Lovakat hajtottak el nro 28-at. Az feljebb megírt 24 rabokat az váradi Olaj bég kilencszáz forintokon bocsátotta el. Csathó iszapjának Szent-Mihály napjától fogva kellett fizetnünk s adóznunk 173 forintot.”

Az újfalusi bírák arról tanúskodtak, mióta a bagosiakat „elrablották az törökök, Váradon levő Bécsi agának kellett meghódolnunk. Mert ha meg nem hódoltunk volna, minket is el akartak rablani. Mely Bécsi agának azolta adóztunk s fizettünk készpénzt 96 forintot...”

Az urai bírának, mint mondták, a „Szentjebbon lakó Ili iszapjának szükségképpen kellett meghódolniuk,” akinek fizettek „Szent-Mihály naptól fogva 56 forintot kilenc hónap alatt...”

A domahidi bírák is arra, hivatkoztak, hogy a miután a „bagosiakat elrablották, úgy kellett meghódolnunk Ili pasának, kinek adóztunk 69 forintot. Császár adójába fizettünk 16 forintot.”

Király-Darócson, mint mondták, „csak hat ember lakik Szatmár vármegyei részen, a többi az erdélyi párton vagyon Külső-Szolnok vármegyében, kik Váradnak megvételétől fogvást az Váradi pasának hódoltak s „hódolnak most is.” Ez Szatmár-megyei részen lakó hat embereknek is szükségképpen kellett hódolni. Esztendőnként ez hat emberek kontribuálnak a pasa adójába a magok részekről 70 forintot. Hitek szerint mondják: Az elmúlt 1672. esztendőben a rebellisek hajtottak el ez határról lábas marhákat, tehén- és ökörtulkokat numoro 40” (darabot).

A majtényi bírák arról számoltak be, hogy „az elmúlt 1669. esztendőben váradi Gutthor Rézmány nevű török rablatott el bennünket. Hat embert vittek el rabságba, melyek közül egyet váltott meg az atyja kétszáz forinton. Az öt ember most is oda van. Azután 1670. év Szent-György nap tájban Váradon lakó Huszaim aga hódoltatott meg bennünket. Esztendőnként kellett neki fizetnünk 300 forintot. Az megírt 1670. esztendőtől fogva fizettünk e summa szerint...Most pedig az jelen való 1673. esztendőben Szent-Jakab nap táján az pártos magyarok hajtottak el harminczkilencz (39) tulkokat az török földre Várad felé, melyek közül négyet haza hoztak: kettőt Berettyóújfaluból, hármát Irsepalyból, negyediket Debrecenből.”

Erdődolja-Béltek bírái arra panaszkodtak, hogy (?) „esztendőben Szent-Mihály nap tájban Váradon lakó Husszaim több törökökkel rájuk ütvén, (embereket) ... vittek (el), harmad félszáz forintban sarcoltatván meg, azután bocsájtotta el. Azóta már minden esztendőben adóznunk kellett. Fizettünk háromszázharminczhárom (333) forintokat. Most az császár adóját is kéri rajtunk az harács. Meg is fogta több emberünket érette, két hetet terminálván (hátaridőt), hogy megküldjük, mert ha be nem küldjük, elrabol bennünket.”

Dobra falu bírái arról beszéltek, hogy „mióta a két hatalmas császár között a békesség vagy, csak egy esztendőben nem adóztunk. Akkor aztán Váradról Csiffre Hasszán reánk ütvén, 28 embereket elrablott. Vágtak le három embert. Azon rabláskor egy házat égettek meg.” Kiváltottak huszonnyolc ember közül hármat. Kettőt egyenként 360 forint, a harmadikat „kétszáz forint, egy pár nuszton (nyuszt?).” Azóta ez fenn megírt summa pénzen felül vött rajtunk Csiffre Hasszán hétszáz tallérokat, id est talleros nro 700. Az rabokban Váradon 25, egy pedig Törökországban vannak; nem tudjuk hol, hírét sem halljuk. Azonkívül 1672. esztendőben reánk ütvén az somlyai katonák, az Gáthi Péter nevű falunkbéli embernek kamarája ajtaját bevágták, borát, búzáját, mint akarták, tékozlották: Bakó Bálint, Farkas Dani és több katonák. Ma is az somlyai katonáktól két vagy három napi nyugodalmunk nincsen; szüntelen rajtunk vadnak.”

Nántú bírái szerint: „1670. esztendőől fogva hódolunk váradi Csányi ispájának. Akkor nyolc embereket raboltatott el közülünk. Egyik elmenekült, az hét ember pedig oda vagy. Már Csányi ispaja megholt, a fia hódoltat bennünket. Esztendőnként harmincz (30) forintot (adunk). Az császár adóját is az elmúlt (évben) megvötték rajtunk. Most is rablással fenyegetnek, ha két hét alatt be nem visszük. Az elmúlt esztendőben az somlyai katonák reánk ütvén, egy Bibarc Máté nevű embert meglőttek.”

Madarász falu a Szatmár várához tartozó jószág. Az itt való bírák elmondták, hogy „1672. esztendőben, Szent-Mihály nap táján hódoltatott meg bennünket Váradon lakó Ibrain ispaja. Azóta vött rajtunk 175 forintot. Az török császár számára vött rajtunk f(orint). Mostan kérnek az török császár adójában harminckilenc (39) forintokat, melyet tízednapra kíván tőlünk. Ha be nem vihetjük, elrabol bennünket. Az elmúlt 1672. esztendőben Szent-Simon nap tájban reánk ütvén, az somlyai katonák, 17 ökrünket elhajtották. Melyeket az erdélyi párton Kaznicz nevű oláh faluban feltaláltunk, de az somlyai kapitány, Keresztes András, kilencnél többet nem adott (vissza). Az többit ha kerestük, azt mondotta, vasban veret bennünket s ott rothaszt el. Ugyanakkor egy emberünket megfogván, hat hétig fogva tartott s azt mondotta: Ha ezután marhát kerestek, vasban veretlek; meglátom, ha az német (kiszabadít) benneteket. Az marhahajtó katonának egyike Gáll János, második Farkas Dani, a harmadikat Lippainak hívják. Item in anno 1672.”

(Nagy) Károly oppidum (mezőváros) hites bírái elmondták: „In anno 1670. circa festum Sancti Michaelis (Szent-Mihály ünnep táján) Somlyóruul kicsapván a katonák az károlyi és bobaldi tehén-marhacsordát, hétszázig (700 darabot) valót, Somlyóra hajtották. Ugyanakkor három bobádi embereket öltenek meg a somlyai katonák az marha mellett. In anno 1671. aratás előtt az váradi törökök Kaplyan nevű falura csapván, a károlyi mezőn négy embereket fogtak el, melyek azótaig is török rabjai; nem is tudják, hol legyenek. Kaplyanban egy embert vágtak le. Annak utána ismét ugyan az törökök Szentjobbról becsapván, az károlyi ménes

mellől két embert, az ökör mellől is kettőt vittek el. Amelyeknek ketteje viszszaszaladott, de az ketteje ez napig is oda vagyon, kiket nem is tudnak, hol legyenek. Elharácsoltak. Anno 1673 Szent-Iván hetiben feles (sok) magyarral a váradi törökök kicsapván, vágtanak le tizenkilenc (19) embereket. Akkor két embert is vittek el, melyeket sarcon bocsátottak ki. Ugyanazon héten, die 7. Apr(ilis 7- én), az károlyi mezőről az károlyi lóménest, nro 155 (lovat), hajtották el Váradra. Ugyanakkor az törökök két gyermeket vittek el, melyek közül Váradról váltottunk ki egyet, a másik elszaladott volt. Mostan ismét a gencsi földről tizennyolc (18 darab) tehénféle barmokat hajtottak el az szentjőbbi törökök magyarokkal együtt. A csanálósi földről hajtottak el az szentjőbbi törökök magyarokkal együtt harminchét (37) tinőféle barmokat. Az feljebb megírt sok kártételek után, ...az török császár számára kellett meghódolnunk. Minden esztendőre kilencszáz (900) forintot kellett ígérnünk. Ez megírt summában adtunk most pünkösöd ünnep tájban ötszázötven (550) forintokat. Ez jelen való Szent-Iván havában ugyan a károlyi emberek öt (5) lovakat váltottak vissza, de az kidei földön jutván, az erdélyi párton csavargó katonák elvonták tőlünk.”

Iriny falu bírának elmondása szerint, a „Váradon lakó Oroszlán aga hódoltatott meg bennünket. Ennek három esztendeig kellett adóznunk. Esztendőként harminckét forintot vött rajtunk, mely térszen” három év alatt 96 forintot. „Azonkívül mézet, vaját ajándékban. Mostan, ebben a negyedik esztendőben ugyan Váradon lakó Mehmet csausznak kell hódolnunk. Ennek adtunk 24 forintot. De még meg nem alkudt velünk esztendőszámra” (erre az esztendőre).

Tomány falu bírái „az mostani felzavarodott időben az rebellis magyar katonákra” panaszkodtak, akik „reánk ütven az erdélyi pártrul (részről), sok károkat töttenek és követtek el rajtunk, mely legalább kétezer (2000) forintokra becsültetik. Tudjuk, az magyarországi határból az erdélyiek magoknak egy darab szigetet elástanak (kiszakítottak), amin az mai napig is kapdosnak az kolcsériak Delei Ferencvel együtt, de eddig is az Úr, Károli László (főispán) ő n(agsá)ga nem engedett és ellenezte tőlük.”

A kurucok „elvadultsága” még a sírboltok feltörésétől sem riadt vissza. Horvát János a krasznabélteki templomban főurak koporsóit törte fel, s az onnan elvitt holmikat Olasz Lénárd nevű embernek adta el. A szolgabírák ezért 1678-ban hivatalos körözést adtak ki, mivel a Prépostváry Zsigmond, Toldy István és más urak sírjait a bélteki templomban fölverték: az annak előtte szatmári végházban lakozott, de mostan bujdosásban levő gyalogok, aliter talpasok, hajdúk hadnagya, Horváth János vagy más akárkik által kegyelmed kezéhez taliter-qualiter deveniált arany-, ezüst-marhák, köntösök, koporsókban és testeken levő ékességek, öltözetek felől számoljon (el).”

Az erdődszádai bírák elmondták, hogy „az erdélyi pártra menő rebellisek, Teleki Mihály úr ismét-kijöveteliben falunak töttenek marhájokban és egyébféle javakban ezerszáz (1100) forint kárt.”

Az aranyasi bírák vallomása szerint is „Teleki Mihály kijöveteliben magyar rebellisek rájuk való ütésekben szenvedtek nyolcvan (80) forint kárt.”

Válaszút faluban „az itt való bírák és vajda” a magyarokra panaszkodtak, akik „az elmúlt őszön reájok ütven, az vajda házáat felverték. Vallott miattuk tizenkét (12) forint kárt.”

Barlafalván is „Illyés vajda, hite után” vallotta, hogy „az elmúlt őszön rebellis magyarok reája ütvén, az házát felverték, jó paripáját elvitték. Vallott száz (100) forint kárt. Tudja azt is, hogy az kocsériak az tományi szigetet az erdélyi parthoz fogták” (részhez csatolták).

„Az szopori bírák, kik Szatmár vármegyei részen lagnak, elmondták, mióta „az békesség az két hatalmas császár között meglön, (...) Károlyi László úr ő n(agysá)ga, Szatmár vármegyének főispánja, Szatmárra behívata bennünket, megparancsolá, hogy az töröknek ne hódoljunk. Az török pedig, Váradról Gencsy Memhet Alaj bék sokat fenyegetett, irogatott reánk: ha meg nem hódolunk, elraboltat bennünket. Azonban reánk ütvén, (ezelőtt két esztendeje) kilenc embereket rabságra vittek, mely ez óráig oda vadnak. Egy azt üzente, vigyünk 400 forintot s a rabokat kiadják. De az pénzt elvették, az rabok ez ideig is oda vesztenek. Azóta öt urunk volt, kiknek kellett adóznunk török császár adójával együtt 1000 forintot. Az magyar hadak is tettek 600 forint kárt; az falut felégették.”

Hasonló vallomásokat tettek Gencs, Piskárkos, Rákosterebes, Csomaköz, Vada, Esztró, Hirip, Szakas, Sándorfalva, Mezőpetri, Farkasasó, Dengeleg, Endréd, Bere, Csomaköz, Krassó, Penészlek, Mezőterem, Felsőboldád, Oláhújfal, Oláhtótfalu, Szelistye és Felsőszopor bírái.

A falvak bíráinak vallomása arra utal, hogy a települések méretétől, illetve a lakosság számától függött az adó, a sarc, harács stb. nagyságrendje. Az egy (Nagy)Károly mezőváros kivételével, nem annyira szultán (az államkincstár) adója volt terhes, hanem a helyi török tisztségviselők pénzben és természetben behajtott követelése. A sarcolással kiegészített haszonszerzés mellett, úgy tűnik a törökök számra nagyságrendileg is a legfontosabb jövedelemforrást az emberrablásokból származó váltságdíjak képezték. Módszeres gyakorlat volt, alig volt néhány falu, amely gyermekek (lányok, fiúk), felnőttek (nők, férfiak) után nem fizetett váltságdíjat. Volt eset, amikor a kifizetett váltságdíjért nem adták ki a túszokat, a legszomorúbb az volt, amikor a túszokat valamelyik rabszolgapiacra vitték. A 17. század végén például jelentős rabszolgapiac Belgrádban volt, ahol „külön házban” a „foglyul ejtett keresztények eladás végett kiállítatnak.”⁶²¹ Az emberrablások, a gyilkosságok, a családtagok foglyul ejtése, a váltságdíjak előteremtése, a termés és állatállomány, élelmékészletek fosztogatása stb. mindhárom – török, magyar, erdélyi – részről a hétköznapi események a határsáv településein, és úgy tűnik, bizonyos specializáció is kialakult. A törököt az élelem (méz, vaj), az emberrablás-váltságdíj, a loállományra érdekelte, a szarvasmarha rablásában, főleg a magyarok, és részben az erdélyiek jeleskedtek. De az sem ritka, amikor magyarok és törökök közösen fosztogatnak, nagy számban hajtják el a falvak szarvasmarháit. A szopori bírák tesszik szövé, mióta „az békesség az két hatalmas császár között meglön” (Vasvári béke 1664), azóta „öt urunk volt,” valószínű mind török lehetett, mert külön említik a magyarok által tett károkat. A Szatmár megyei határsávba eső falvak, magyar részről Károlyi – birtokok, ugyanakkor a bécsi kincstár ménest is tartott a vidéken, legalábbis ez derül ki, az állatlopásokból. Viszont a jegyzőkönyvben nem esik szó arról, hogy a 14 falu a magyar földesúrnak és a bécsi királynak nagyságrendileg milyen és mennyi adóval s egyéb szolgáltatásokkal tartozott. A falvak bíráinak vallomásai ismételten arra utalnak, hogy a bécsi magyar király

⁶²¹ Br. Vratiszláv útazása 1591-ben, (Lásd: Szamota I. 1891. 205.)

határ menti területein fekvő falvai, sőt a Szatmár várához tartozó Madarász falu is védtelek voltak, noha a megye többi várában is német helyőrség állomásozott. A falvak helyzetét tovább súlyosbította, hogy ebben az időben Teleki Mihály, I. Apafi erdélyi fejedelem sógora, kancellár, az Erdélybe menekült Thököly – pártiak ügyét felkarolta, így a bécsi király területének fosztogatása, zaklatása, rablása, a lakosság gyilkolása, falvak felégetése a mozgalom taktikai törekvéseibe illeszkedett. Nem beszélve, mint kiderült a bírák vallomásaiból, a kuruc felkelők farvizén egyéb más csavargók is nyomorgatták a lakosságot.

A török kiűzése Bihar esetében jóval Buda keresztény hadak általi bevétele után történt, Várad még évekig (1692) török sziget volt a szövetséges seregek hátában. Várad visszafoglalása során az ostromlók és az ostromlottak egyaránt a környékről rabolták össze a szükséges élelmet, melynek során a „felszabadítók” ugyanolyan irtóháborút folytattak a magyar lakosság soraiban, mint a török és tatár csapatok, sőt az utóbbiak Várad visszafoglalása után még éveken át pusztították a máramarosi, szatmári a falvakat. A 18. század beköszönté sem hozott békét, hiszen a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc megpróbáltatásai következtek. A bihari birtokos nemesség nagy része kihalt, eltűnik, kicserélődik: az egész vármegyében mindössze tizenhat olyan család szerepel az 1692-es összeírásban, akik 1552-ben is birtokosok voltak Biharban. Kihalt például az Ártándy, a Bajomi, a Békéssy, a Bocskai, a Drágffy, a Telegdy, a Varkóczy család. A Zólyomiak földjeit– Thököly – párti voltuk miatt– a bécsi udvar kobozta el. A 17/18. századforduló háborús állapotaira jellemző, hogy a kortársak a terület mintegy 3%-át ítélték hasznosítottnak.⁶²²

HÓDOLTSÁG KÖZPONTI ERŐTERÉBEN

Wattay Ferenc református lelkész tobzódást elítélő verses elbeszélését (1604) tartják a hódoltság központi térségének, az Alföld életére jellemzőnek: „*Sok szép gazdagsággal ez föld rakva vagyon vala, / Rajta sok szép város s roppant falu vala, / Ezt sok szép vénember s polgár lakja vala, / Ifjú népe erős medve módra vala./ Vége-széle az sok baromnak nem vala, / Szegény ember köztük, ha száz barma vala, / Nehány országot hússal tartanak vala, / Nálók az baromnak már böcsi nem vala.*”⁶²³ Wattay általánosító „országimázsát,” a történetesek „a vállalkozás első virágkoraként” értelmezik, eszerint a hódoltság korában a vállalkozó „új arculatú parasztság” kihasználta a földművelés visszaszorulásával nagyobb teret nyerő szarvasmarhatartásban rejlő kereskedelmi lehetőségeket, a gazdaságban „pezsgést” indított be, tehát inkább a gyarapodás, mint pusztulás jellemzi a hódoltsági területet. A hódoltság korszakának mindkét megítélésére, az „elvadulás” és „virágzás” jelensége forrásadatolt. Az utóbbira példaként szolgálhat Nagy-Kőrös, Cegléd, Dömösd, Szeged, Halas deákja, jegyzője által vezetett nyilvántartás, amely évenként – Szent-György naptól Szent-György napig – jegyezte be a kiadás és bevétel tételeit (*Regestrum renovatum*). A kiadások első fejezete a „*törökök rendre való adózást*” foglalta magában, amelyben egyfelől szerepelt az államnak járó

⁶²² A török hódítás és következményei. Arcanum. (Hozzáférés: 2018. 06. 21.)

⁶²³ Zimányi V. In Várkonyi Ágnes, R. (szerk.). 1987. 353–392.

kötelező fejadó, földbirtok, marhaszám utáni adó, a szultán adója, salétromgyártás. Másfelől pedig az alkalmi, a helyi török tisztségviselők igényelte szolgáltatások (ágypénz, fa és szénahordás, vasszeg, borjú, juh, bárány, vaj, túró, tyúk, méz, szappan, róka-és farkasbőr, gabona, gyöngyházaskések stb.), valamint bírságok, puszták bérlete, ajándékok, útiköltségek, fuvarozási díjak fizetése. A nyilvántartások másik fejezete, a „*magyar rendre való adózás*” tartalmazta: közmunkák, várépítés, ajándékok, bírák javadalma, útiköltségek, egyházi költségek (templomépítés) és végül a bevételek.⁶²⁴

A mindennapi életgyakorlatok színét és fonákját felvillantó jegyzőkönyv, a fentebb említett adózás, szolgáltatások mentén kialakult kettős, török és magyar függőségi rendszer hétköznapi mintázatát tárja elénk, ahol már a hétköznapi élet rendje nem volt azonos a fentebbi ismertetett szatmári falvak – általában az Alföld központi uralmi erőterétől távolabb eső – határ menti településeivel.

Ahmed ben Ali, Gyula kádija, a belgrádi táborban az 1593. októberben kelt szultáni utasítást közvetíti, és arra hívja fel levelében Nagy-Körös, Cegléd, Mezőtúr, Kecskemét, Ványa települések előjáróinak a figyelmét, hogy a „*régtől fogva fizetni szokott adót (virgü) nem fizetik. Ezennel megparancsolom, hogy ez évben a földjeik szerint kivetett fej- és jövedelem adóban (dsizije, kharads, szarfi), melyet fizetni kötelesek a gyulai vár számára, tehetségükhöz képest elégséges gabonát szerezzenek össze s azt hova hamarabb oda szállítsák s adják. Ha a város (Nagy-Körös) lakosai „a fennírt vár katonasága számára ez évben a gabonát megküldik: – akkor saját személyük s családjuk nyugalma biztosítatik s vagyonuk birtoklásában háborgattatni nem fognak.*” Ellenkező esetben „*mivel az iszlám népét nem követték s magas parancsomat nem teljesítették – ezen biztosítás vissza – vonatik s az azon részen táborozó győzelmes seregnek meg lesz parancsolva, hogy őket foglyokká tegyék s vagyonukat elpusztítsák.*”⁶²⁵

A felszólítás, utasítás, egyrészt arra is utal, mivel a szóban forgó települések nem vették fel az iszlám vallást – „*iszlám népét nem követték*” –, adókötelesek, engedetlenség esetén pedig fogolyszedés, javaik pusztítása végett bevethető a török katonaság. Másrészt, a kötelező fej-és jövedelemadó (földbirtok, állatállomány) a gyulai szandzsák katonai bázisának központját, a vár török helyőrségeit illette. Ez arra utal, hogy a kötelező adónem a katonai bázisok szükségletei szerint központilag elosztott és konvertálható volt. Ebben az esetben a korábban pénzben behajtott adók fejében, gabonában igényelték a gyulai vár török helyőrsége számára, a „*tehetségükhöz képest elégséges gabona*” beszerzését. Azzal, hogy nem pontosították a leszállítandó gabona mennyiségét, tekintettel voltak bizonyos, lehetséges körülményekre, mint például az említett települések nem termeltek, illetve nem termelt annyi gabona, így a pénzben behajtott fej- és jövedelemadóból kellett „összeszerezniük,” az „*elégséges mennyiséget.*”

A hódoltsági területeken elsődlegesen katonai célokat szolgáló török közigazgatás az 1560-as évektől kezd formát ölteni, így a birodalmi tapasztalatok ismeretében, mint a fenygetés is sejteti, inkább a békésebb módszerek alkalmazása volt az irányadó, hiszen a

⁶²⁴ Szalády Áron– Szilágyi Sándor, 1863. *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon*. Nagy-Körös, Cegléd, Dömösd, Szeged, Halas levéltáraiból. I–II. Kötet. Pest.(Továbbiakban: TMÁO 1863.)

⁶²⁵ TMÁO, 1863/I. 3–4/I.

katonaság adóbehajtása, járulékos következményeivel (rablás, fosztogatás stb.) rövid és hosszabb távon egyaránt veszélyeztették a lakosság adózási, szolgáltatási erőforrásait.

Nagy-Körösön 1626-ban a „*török rendre való adózás*” fejezetből nemcsak az derül ki, hogy a török hivatalnokok milyen elszívó technikákat alkalmaztak, hanem valamelyest képet alkothatunk a város anyagi erőforrásiról is. A város lakossága a „számvetés” szerint 7800 szarvasmarhával bírt, ennek adója 390 forint, a fejadó 243 forint, a szultán adója pedig 604 forint volt. Az első fahordás a töröknek „mindenestől” 110 forintba, a második 125 forintba került a városnak. A széna-cédula megváltása 3 forint 75 dinár, ágypénz (török vagy egyéb vendégeskedő szállás ára) 16 forint volt. A város bírója, amikor első alkalommal Budára utazott, költött 2 tallér 6 forint 83 dinárt, másodszor pedig 2 forint 60 dinárt. A „*puszták*” után, bérleti díjként a töröknek fizettek: Lajos pusztáért 38 tallért, Karátért 20 tallért, Babadért 11 tallért, Hernádért 8 forintot.

A jegyzőkönyv nemcsak az 1626. évi, hanem 1672-ig vezetett évenkénti feljegyzéseiben a leghosszabb tételt az „*ajándék és útiköltségek*” „rovatok” töltik ki. Például 1626-ban a város Nazurnak vett egy tehenet (13 forint 50 dinár), Amhat „ispajának” is (15 Ft). Mészárosoknak a Budára felhajtott 6 tehénért fizettek 50 forintot. A tolmácsnak Budára vittek túró (2 Ft 50 dénár) A vajda (aga) számára, Körösön való tartózkodásakor, vettek „egy sing vasat patkónak” (25 d). Hasonlóan ottjártakor a temesvári basának is vettek 22 dináron „egy sing vasat szögnek.” Szabó István, aki a tyúkokat felvitte a pasának Budára, költött 2 forintot, István Kovács, aki tojásokat vitte ugyanoda, költött 28 dinárt. Erdős Jánosnak Szolnokra „az ágyú kerékagyába” való fáért fizettek 50 dinárt. „*Mikor az egri pasa itt volt, vöttünk ajándékba négy róka bőrt 3 forint 60 dinárért.*” Fekete Mártontól is 30 dinárért vettek ajándékot a „szubasának.” Mikor a vezérhez mentek (a városi bírák) Budára 2 forint 17 dinárért halat vettek ajándékba. Mikor a „*bíró urat a vezér (Budára) hívatta, költött 9 forintot.*” A vajdának (agának) fizettek szénáért 5 forintot. A tolmácsnak adtak 1 forintot, és vettek neki két „karamasin csizmát,” (5 Ft) A kapitány Deák számára szappant vettek (1 Ft). S(z)ögedi János deáknak, amiért felvitte a vajdának a halat, adtak 12 dinárt. Szolnokra az „*ürük végett*” Katona Benedek, Darin Gergely és Tollas Pál „vitt ajándékba” 24 dénaron vett almát, és költöttek 50 dinárt.

Külön fejezet a „*szögverés*”, ebbe írták be a vasszállításokat is, például Tollas János, amikor a szögeknek való vasat elhozta Budáról, költött 2 forint 75 dinárt. Pocz Jánosnak fizetett a város faszénégetésért 1 forint 40 dinárt, mert „*a császár vasát fölmunkálkodta.*” Ádám Gergelynek, amikor a „szögeket felvitte” (Budára), költött 73 dinárt. Török István, hasonló szolgálatért, költött 65 dinárt, és adott a „szög bevevőnek” (átvevőnek) 1 forint 25 dinárt.

A „*bírság*” rovatban Csorcsán Istvánnak fizettek 10 forintot, mert „*egy megholt legény marháját a város számára lefoglalta.*” A török táborba való fuvarozás során a lóban és szekérben (kocsikban) voltak veszteségek: a város például Rabota Andrásnak, Tasy Mártonnak egyenként 12 forintot, Takács Lukácsnak pedig 18 forintot fizetett az „odaveszett lovaikért.” Erdős Istvánnak „kárvallásért” 7 forintot, mivel Váradon volt, s a „lova szenvedett.” „Bíró uramnak az árpában való kárvallásért 8 forintot, Nagy Bálintnak, Miklósi Jánosnak, Szőlős Pálnak, Fructus Pálnak „kocsiukért” (szekerek elvesztése, megrongálása miatt?) adtak egyenként 8 forintot. Gábor Pál dézsáját, a „táboros törökök” elvitték, helyette „vöttünk egy dézsát 24 dináron.”

A „*Borital*” rovatban jegyezte be a deák, hogy a szolnoki és pesti törökök, amikor a városban voltak 80 pint bort ittak meg, azután a „*karikafából*” (hordó) 15 pintet. Szabó Benedek „*karikafájából*,” amikor a boszniai bég a városban volt 126 pint fogyott el, szintén Szabó második „*karikafájából*” a szolnoki gyalogosok kétszer 50 pintet ittak meg, hasonlóan, amikor a vajda (aga) Kőrösön volt, 21 pint bor fogyott el.⁶²⁶

A *török rendre való adózás* a kötelező, meghatározott szolgáltatások, valamint az egyéb juttatások, ajándékok stb. részben az aktuális helyzet igényeinek szerint változtak, mennyisége és fajtája nemcsak a török tisztségviselők önkénye, bevett kulturális mintázatának függvénye volt, hanem a helyiek részéről bizonyos, már megszerzett, vagy megszerzendő előnyök biztosítását is szolgálta. Nagy-Kőrös jegyzőkönyveiben jól nyomon követhető a török igazgatás voluntarizmusa: vannak évek, amikor a kiadások listája csak néhány tételt tartalmazott a kötelező adókon kívül. És vannak évek, amikor a helyi török tisztviselők alkalmi, önkényes igényeinek tételei megszorodnak (fa- és szénahordás, az uzsora, levélváltás, búza, juh, tyúk, vaj, túró, méz, lúd, kártérítés, vegyes költségek stb.), amelyek szintén növelték a város kiadásait. Általában elmondható, hogy a töröknek járó, kötelező adók és alkalmi kiadások 1626–1672 között egyre növekvő tendenciát mutatnak.

A bevételek rovat számai eléggé ingadozóak: 1626-ban némi bírság képezte a bevételt. A város bevételei, mint az 1660. évi regestumból kiderül, a bérek adóztatásából („*Vízhordoné ura tábori szolgálata béréből kellene ide hajtani 11 forint.20 dénár*”), az özvegyasszonyok adójából („*Faragó Györgyné 2 forint*”), a „rideg legények és jövevényemberek” adójából („*Farkas Pálnál lakó Varga Mihály nevű legény adott 1 tallért*”), valamint az „égett borból való jövedelem adójából”, „*varas juha gyapjából s bőréből való jövedelemből*” stb. jöttek össze.⁶²⁷

A város bevételei 1661-ben már gyengébbek voltak: a „*csapszékünkön kifolyó*” borból, az adó helyett musttal fizetők pénzéből, a dézsma borokból, szaporodó bírságokból álltak. Ezek az összegek, akárcsak az 1626. évi, 1-2 forint között mozogtak, többségük egy forint alatt voltak.⁶²⁸ Ugyanakkor város alkalmazottainak is bért fizetett, a listán sajtos Márki András, csaplár Pap János, Csanki István, Tóth György salétromfőzők, Benesné szakácsasszony, Jancsi bojtár, Jancsi béres, Kis János „meddő juhász” stb. bére szerepel.⁶²⁹ Nagy-Kőrös mezőváros (*oppidum*) tisztségviselőinek eszköszövegéből is kiderül, hogy milyen tisztségekre költött a város: a hadnagy, városbíró, utcai tizedes, csapláros, sajtos- és égettboros, kapus, jegyző, mészáros, szőlőhegyi csősz.⁶³⁰

Ami pedig 1626-ban a „*magyar rendre való adózást*” illeti, a jegyzőkönyv rövidebb, a bérleti díjak, a pusztahasználat, az orvoslás, egyházi költségek, valamint az ajándékok és útiköltségek szerepelnek. Mellesleg a keresztény magyar részre szóló ajándékozás is, ha nem is érte el a török igények nagyságrendjét, jelentős volt. A lokalitások társas csoportjai a bevett szokások szerint, alkalmilag, bizonyos kötelezettségek és elérendő kedvezmények,

⁶²⁶ TMÁO, 1863/I, 12–14/XIV. Megjegyzés: 1 pint = 1,4147 liter, 1 vödör = 40 pint, 1 akó (magyar) = 0,5430 hektoliter, 1 négyszögöl (bécsi) = 3,5966 m², 1 láb = 0,31608 méter, 1 hüvelyk = 2,6340 cm.

⁶²⁷ TMÁO, 1863/I, 278–300/CLV.

⁶²⁸ TMÁO, 1863/I, 278–300/CLV.

⁶²⁹ TMÁO, 1863/I, 287–293/CLV.

⁶³⁰ TMÁO, 1863/II, 249–252/DXCI.

elmaradások enyhítése, elengedése stb., végett mindkét – török-magyar – részre egyaránt ajándékoztak. Ugyanakkor a hódoltsági területeken a török mellett a falvak, a városok köznépe, mint említettük, továbbra is adót (*census*) s egyéb kialakított szolgáltatásokat fizetett az elmenekült magyar világi és egyházi földbirtokosoknak. A kettős adózás intézményesülése magyar részen életben tartotta a korábbi, hódoltság előtti hierarchiákat, a személyes függőségi kapcsolatokkal együtt járó szabályok, szolgáltatások folytonosságát.

A magyar *rendre való adózás* első fejezete a szóban forgó 1626. évi jegyzőkönyvben az „árenda,” bérleti díjak, várépítés, utazás költségei stb. szerepelnek. Közelebbről az derül ki, hogy a város Nógrádba fizetett 200 forintot földbérletért, ami arra utal, hogy az ott élő/elmenekült tulajdonosnak Nagy-Kőrös határában volt földbirtoka, amit bérbe adott az alföldi városnak. Egyéb szolgáltatásokkal is tartoztak a magyar földesuruknak, például a nógrádi vár épületére a nagy-kőrösiek adtak 50 forintot, valamint az ottani portákra 15 forint 50 dinárt, mert „búzáat vettek volt.” A mezőváros megtérítette az útiköltségeket is, például Borbély György, aki Nógrádba volt „fahordás” végett, első alkalommal költött 17 forintot, másodszor pedig 14 forintot, harmadik útján pedig 1 forint 25 dinárt. Szécsenben is volt a nagy-kőrösieknek magyar urasága: Dömötör Deák, Erős Miklós, amikor beadták Tasi Jánosnak a „porta számot” 64 forint 7 dinárt fizettek. Tasi János földbirtokos, amikor Szöcs Jánost és Szöcs Istvánt „felhívatta rovásra” (számadásra) Szécsenbe, a város minden költséggel együtt fizetett 41 forint 16 dinárt. Szintén Szécsenben a bécsi magyar király adójába, „a porta pénzre” Szabó Gergely kifizetett 53 forint 74 dinárt. Bujákba, Csorcsán István által kifizetett a város 18 forint 65 dinárt. A „puszták” rovatban szintén a „magyar részre” fizettek: Péter Balázsnak a Lajos- és Karát puszták után 35, illetve 20 forintot, a Besenyeiért 7 forintot, Nyársapát(?) után 33 forintot, Pótharasztya puszta után pedig adtak „magyar számra 12 forintot.” Katona Benedeknek Vatyátul pedig vettek egy „csizmát, papucsot kapcástul” (4 Ft 25 dinár) A puszták után, láthatóan, a város nemcsak a töröknek, hanem a magyar földbirtokosnak is fizetett bérleti díjat.

Az *ajándékok és útiköltségek* fejezetben a város különböző, esetenként nevesített szolgálatokért fizetett és/vagy ajándékozott. Például „karamazsin (szattyán) csizmát, sárgát” vettek 2 forint 50 dináron Péter Balázsnak. Szécsenben „ajándékban” pedig egy papucsot (1 ft.), négy karamasin csizmát (10 Ft 50 d), „ismét egy paplant” (10 Ft), A Szécsenbe menők útiköltsége (2 Ft 82 d). Szappanos Tamástól küldtek Szécsenbe a kapitánynak szappant (95 dinár.). Földvári György szolgabírónak 4 forint 25 dináron vettek két karamazsin (szattyán) csizmát. Vég Tamás, aki Fülekre ment Tasi Jánoshoz, költsége volt 75 dinár, Tallas Pálnak szintén költségére adtak 65 dinárt, mivel a Lajos és Karat pusztákra járt. Tót György vitte Bujákba a város által vett „karamazsin sarut” (2 Ft 50 d), egy „hosszú harcsát” (80 dinár), egy „abroncsos halat” (45 dinár). Szintén Bujákba „a kapitány leányinak karamazsin sarut” csináltattak (1 tallér).

A „cseheknek” Nagy Istvántól vettek egy „pasztormának (vágómarhának) való tehenet” (6 Ft). Török István, aki a csehek által adott fáért a szögeket felvitte, költött 1 forint 50 dinárt. Király Györgynek 29 dinárt fizettek, mivel a cseheknek Pestre felvitte a pótharaszti erdőből a fát. Az *orvoslás* rovatban azt írták be, hogy „szegény sebes Deáknak gyógyításra fizettünk Borbély Balázsnak 4 forintot. Intok Mihály „vejének gyógyítására” Ádám Istvánnak fizettek 3 forint 50 dinárt. Szabó István „keze gyógyításáért fizettünk az Borbélynak 9 forintot.”

Az egyházi költségek részben feljegyezték, hogy amikor a „halasi püspök itt volt,” a nála (?) „tanuló Deáknak adtunk oda város akaratjából 7 forintot.”

A nagyságrendi különbségek ellenére, a török és magyar részre, az adók, egyéb természetbeni és pénzbeli kötelezettségek és ajándékok, illetve mindkét fél irányában ilyen – olyan ügyekben eljáró megbízottaknak a város által kifizetett költségek, anélkül, hogy átszámításokba bonyolódnánk, jól láthatóan jelentős összegeket tettek ki. Például az ajándékok nagy részét a város nem tudta előállítani a divattá vált török szattyáncsizmákat, papucsokat, sarukat stb. a piacról szerezték be. A regestumba aprólékosan bejegyezett minden kiadás, bevétel értékét a forgalomban lévő (tallér, forint, dinár) pénzegységekben tartották nyilván. Több esetben a város a „budai Jakab zsidótól hitelbe” is vásárolt: például 1660-ban „tizenkét bokor”(pár) karamzsin csizmát (27 Ft), 2 pár papucsot (1 tallér), „három bokor” szattyánkaptát (75 dinár), öt pár gyöngyházás kést (2 ½ Ft), szőnyeget (12 tallér) stb.⁶³¹

A magyar részre kialakított adók, bérleti díjak, akárcsak a törököknek, a pénzbeli fizetés mellett, annak kiegészítéseként természetben történtek. Esetenként az alku létrejöttkor a bérleti szerződésben, de az adózásban is szerepelnek a település természeti adottságai nyújtotta különlegességek, olyasmik, amiből helyben feleslegek, vagy pedig elérhetők voltak.

Edward Browne, angol utazó 1670-ben járt Magyarországon – útban Konstantinápolyba, – többek között feljegyezte útleírásában, hogy a magyarok főleg a felső-magyarországi részen jól gazdálkodnak a szántóföldi és réti vidéken egyaránt, kivéve a török által hódoltatott országrészen, ahol a gabonát nem csűrben, hanem vermekben tárolják, nagy bőséget látott állatokban stb. Viszont ami meglepte, hogy halban igen gazdagok az ország folyói, főleg a Tisza: az a „szólásmondás járja, hogy a folyó két rész vízből, egy rész halból áll.”⁶³² Így tehát az sem meglepő, hogy például Ordody Imre adószedő 1657-ben a Mező-Szeged város hal-adójának alakulásáról számolt be: „Igen apró fogas halat, amit az előtt soha nem adtak, most 100 darabot szolgáltatottak be. Az 50 öreg pozsár (ponty) helyett 45 harcsafiót, az négy derék öreg hal helyett négy harcsát, amellest 5 pár karamzsin csizmát adtak.” Partinger Mihály a „nemes pozsonyi kamara” adószedője 1659-ben elismervényt ad arról, hogy mező-szegediek „adójuk szerint 100 fogás kösz (közönséges) halat, 40 pozsárt és 5 pár csizmát” adtak. Hadadi (Erdély) Wesselényi Ferenc, Magyarország palatinusa is elismervényt ad arról, hogy a mező-szegedi bírák a kun puszták után hat szőnyeggel fizettek. Hasonlóan „skarlát szőnyegért” adta bérbe galántai Esterházy Pál gróf Szeged városának a kun határhoz tartozó telkek használati jogát. Csöpörke Máté követük 1685-ben az egy esztendőre járó census fejében „két szőnyeget” adott be adóba.⁶³³

Pilis és Solt egyesült vármegye 1683 májusában minden portára 20-20 magyar forintot vetett ki. Halas városnak két portája volt, és három quartája, utánuk egy esztendő adója 55 forint, amit Mocsári Balázs, a vármegye szolgabírája vett át.⁶³⁴

⁶³¹ TMÁO, 1863/I, 271–277/CLV.

⁶³² Browne, Edward, (1673.) *A brief account of some travels in Hungaria, Servia.* ...London. Újabb kiadása a müncheni egyetem finn-magyar szemináriuma gondozásában (Lásd: Browne, E. 1975. *A brief account of some travels in Hungaria, Servia.*... München. Az idézett részt (Lásd: Haraszti Sándor, Pethő Tibor, 1963. 135.)

⁶³³ TMÁO, 1863/II.350–351/CXXIV–CXXVII., 356/CXXXIV.

⁶³⁴ TMÁO, 1863/II. 375/XXIX.

A települések nem annyira az adók, bérleti díjak miatt panaszkodnak, noha az sem ritka, hanem a kisajátítások, tolvajlások miatt keletkezett veszteségek miatt. Kiskun-Halas város elöljárói tételesen felsorolják a magyar részről az 1680-as években elszenvedett károkat: 1682-ben Jármí András akkori földesuruk, a nemes kamarától bérelt pusztájukról elhajtott 900 lovat, melyből 600 elveszett, a megmaradt 300 gyengébb lovat 300 forinton voltak kénytelenek visszaváltani. Lévai Farkas Mihály, Szabó Mátyás több társával, 1684-ben „tolvaj módon” 78 válogatott ökrüket hajtottak el. Az állatokat Hamar István szerezte vissza, azonban „megemésztette (eltüntette) azokat a jószágokat.” Nemzetes Daróczy István földesuruk 1685-ben levelet adott ki lévai Farkas Jánosnak, Szabó Mártonnak, Zana Györgynek és több társának, hogy „minden jószágunkat hajsák el.” Az elhajtott állatokat a város 800 tallérért váltotta vissza. De ez sem volt elég, két halasi embert felvittek Lévára, Daróczy István földesurukhoz, közülük az egyiket megkárosították a korponaiak. A jobbágy keresni kezdte kárát Korponán, de az útban paripájától, fegyvereitől a tolvajok megfosztották, Daróczy földesúr pedig a kárért nem a tolvajokat tette felelősé, hanem megkárosított jobbágyától 110 tallért erőszakolt ki. Ugyanakkor az említett két halasi jobbágyot Daróczy Györbe vitette, ahol iványosi házában rabságban „sanyargatta.” Csak azután szabadultak ki, miután a város 2000 tallér váltságdíjat fizetett. Ugyancsak 1685-ben történt, hogy „Daróczy István földesurunk” (megbízási) levelet adott a halasiak ellen a győri Karczag Györgynek, aki erőszakkal 500 tallért és két pár csizmát csikart ki a várostól. Ezen kártevések után Daróczy István újabb levelet adott a lévai Farkas Jánosnak, aki a felhatalmazással számos marhájukat hajtotta fel Lévára, noha akkor már minden adósságukat kifizették földesuruknak. A Daróczy a halasiak jószágából 500 tallérig a katonákat fizette ki, a gyengébb állatokat pedig a halasiaknak kellett haza hajtani. Hasonlóan a lévai Hamari István a halasiak zálogos pusztarészéről 400 marhát „hajtatott el, melyeket aztán 400 talléron és 20 pár csizmákon kellett visszaváltanunk.” A korponai Keczer István 1686-ban, a „hozzá hasonló tolvajokkal” elhajtott a város földjeiről 50 marhát, melyek közül egyet sem sikerült visszaszerezniük. Szintén a korponaiak, Kármány András és társai 147 hizott ökröt hajtottak el „tolvaj módon.” A pusztán tartózkodó lévai Hamar István, Botyány János, Agárdi István a tolvajok nyomába eredtek, 97 ökröt sikerült kiszabadítani, 50 ökröt a tolvajok már eladtak volt. Botyány és Agárdi az 50 visszaszerzett ökörért 200 tallért igényeltek. A halasi bírák megjegyzik, hogy a 147 ökrük elhajtásakor ők is a tolvajok nyomában voltak, de ha el nem szaladnak, megölték volna őket, így is 8 lovukat megszerezték a tolvajok. A helybéli Tegzes János „emberséges embernek” 150 marháját hajtották el, de Hamari István „urukkal” megtalálták a jószágokat, és a tolvajok 300 tallért adtak a marhákért, viszont Hamari István földesuruk egy pénzt sem adott a 300 tallérból Tegzes Jánosnak.⁶³⁵

Az 1670-s években, amikor a kuruc felkelők, mint láttuk, gyakrabban mutogatják magukat az Észak-Erdéllyel határos vármegyékben, sokan közülük egyéni haszonszerzés végett járták az országot. Thököly Imre például 1682 októberében körözést ad ki Csont Istók ügyében, aki a „füleki fél katona táborunkból elsökvén, ment az Alföldségre”, ahol csatlakozott Kámán Balázs, Végh István, Labancz Mihály, Németh Pál, Halak Pál, Horváth János nevű „hasonló

⁶³⁵ TMÁO, 1863/II. 384–386/XLIX.

tolvaj katonához, aki a szegénységet zsarolják, károsítják. Legutóbb Bocsfándról István uramnak azt mondták, hogy ők labancok és 75 szarvasmarháját vitték el.” Ezért Thököly megparancsolja Heves megye paraszt kapitányainak, kerítsék kézre a tolvajokat.⁶³⁶ A 1680-as években a Bécs felmentését követő háborús években a hadviselő felek részéről tett kártevéssek, pusztítások megszorodnak, ezekről az érintettek panaszlevelei számolnak be.

A bujdosás, a szülői aggodás, találkozás öröme, a támogatás és a nemesi cím megszerzésének érdekes keveréke tárul elének a nagy-körösi Szeles Mátyás „keze írásából”: a háborús idők miatt gyermekei közül Ferenc, Bálint és György az országban „széjjel bujdosnak.” Közülük a „legöregebb, Szeles Ferenc” látogatta meg, nagyon megörült, hogy „dühödtt töröknek rabjává nem lett”, és adott neki 100 magyar forintot. „Többet nem adhattam, mivel a török világban sok javaimtól megfosztattam, mind pedig 1632-ben tisztelendő kanonok Szeles János testvéremmel nyert armális levelünk sok költségünkbe került.”⁶³⁷

TÖRÖK RENDTARTÁS

A települések lakosságának erőforrásait a török területen, a kettős adózás intézményesülése mellett, nemcsak az elmenekült magyar földbirtokosok egyéb járandóságai apasztották, hanem a török tisztségviselők gyakori önkényes követelése is, amiért több esetben panasszal éltek. Ellenben az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a budai vilajet főhatósága alá tartozó településeken viszonylag rend volt, ami az adók, az illetékek behajtása mentén érhető tetten. Például Ali pasa 1607. december 1–10. (1016 Sa’ban 10–20) kelt levelében, mint írja, „Körös város császári birtok (khász) lakosai felpanaszolták, hogy út mellett lakván, az utasok tőlük bort és tyúkot elszednek, mi ellen magyarul írt levelet adattak nekik, melynek erejénél fogva ezen oklevél készült. Hogy tehát ezentúl se borukat se tyúkjukat senki el ne vigye, s őket még egyszer bántani ne merje, kezükbe e nyugtatvány (temesszük) adatott, ha őket ezentúl valaki háborgatná, büntetésre fog vonatni. Ezért óvakodjanak.”⁶³⁸ IV. Murad szultán a budai pasának küldött „jegyben” (írás, 1624. május 19–29.), utasításba adja, hogy „keresztény földről jövők bármely helyen telepednek is meg, ott hagyd lakni. Azt is felterjesztették, hogy szpáhik fent írt város (Nagy-Körös) lakóitól búza s báránytizedet is szoktak követelni, tehát azt is meggátold.”⁶³⁹

A munkabalesetekben vagy a természeti csapások miatt elhaltak után „vérpénzt” követelő török tisztségviselők ellen tett panaszok miatt, IV. Muhammed megparancsolja 1654. február 20–30-án kelt levelében Buda kádijának, „miszerint, ha fen írt városban (Nagy-Körösön) némelyek tűzbe esnek, s ott elégnék, mások fáról vagy szekerről lehullván, vagy rájuk fa és fal omolván, vagy malomkerék alá jutván, vagy kútba zuhanván és villámtól sújtatván nagyot találnak halni, a becslők (ehli urf) tőlük egyházi és polgári törvény ellenére

⁶³⁶ TMÁO, 1863/II. 269–270/XXVIII.

⁶³⁷ TMÁO, 1863/II. 234–235/DLXXVII.

⁶³⁸ TMÁO, 1863/I. 4/II.

⁶³⁹ TMÁO, 1863/I, 11–12/XIII.

vérpénzt (demi díjet) követelnek, s őket más módon is nyomorgatják és ártalmukra vannak. Mivel magas rendeletet kértek, (...) parancsolom, (...) ezentúl ... mindaddig őket bántani nem szabad, míg rajtuk elkövetett gyilkosság törvényesen be nem bizonyult. E tekintetben cselekedni vonakodókat meggátold. (...) Ne okozd, hogy ez ügyben újra panasz érkezzék és rendeletem még egyszer küldessék. (...) E császári rendeletet a fenn irt város lakosainak a kezénél hagyván, a magas jegynek (írásnak, pecsétnek) *higgy*.⁶⁴⁰

Oszmán budai defterdár 1660 szeptemberében továbbítja a budai díván határozatát, melyben a kajmakám csausz és néhány embere Dabasra, Dömösre tolvajlás ügyben kiszállt, a tolvajokat elfogta, azonban a falvaktól kiszállási díjat, 18 ezüst tallért erőszakolt ki, ami *ser' elle-nes* zsarolás. A vezír fermánja, mint írja, minden ilyen tettet szigorúan büntet, mivel a hivatalos működés ürügyén tett visszaélések a „*ráják* (keresztények) *szétszéledését válthatják ki*.⁶⁴¹

Nazur bég 1664 júniusában kelt levelében, arra hívja fel a figyelmet, hogy Dömösöd császári falu lakosai a moszlim hadak átvonulása és „méltatlankodása” miatt Kevi szigetre menekültek. „Most”, amikor vissza akarnak költözni Dömösre azt „mondták nekik, hogy maradjanak a szigeten.” Ennek ellenére mégis visszaköltöztek. A díván *tezkerét* adott ki, hogy mészáros, bíró és sorstársaik az „*előbbi lakhelyükre visszaküldeni el ne mulasszátok*.” Ugyanakkor a „*hetelő* (egy héten át szolgáló) *kocsisokat sem kell tőlük kívánni*.” Továbbá „*mindenben az eddig kezük közt létező menlevelek és a most érkezőnek tartalmához képest kell irányukban eljárni*.⁶⁴²

A keresztény személyek közötti hétköznapi viszályokban is ítélkeznek a török tisztviselők, mivel az illetékfizetéssel járt. „*János deák és a bírák kérésére*” Oszmán budai defterdár, 1661 augusztusában kiadott tanúsítványában a kért kivizsgálás eredményét és lezárását igazolja: „*Varga Tamás körösi alattvaló púpos hátú pappal civakodván nyomorultat háta miatt gúnyolta. E bűm díja a kánum értelmében megvétetvén, a kért tezkere kiadatott, hogy kincstár részéről e tett miatt többé semmise követeltessék*.⁶⁴³ Általában a települések kötelező adóját, és egyéb szolgáltatását, mint például a (1633) a Szent-György – napi „meghatározott” 100 szekér fát, amit a körösiek a budai nagyvezér konyhájára vittek, szintén átvételi nyugtával (*tezkere*) igazoltak, hogy „*szükség esetén vele előállhassanak*.⁶⁴⁴ Más esetben a ló visszatartását, elkobzását, tulajdonosának szabad mozgását igazolták: a janicsár aga Halil (1660. március) tanúsítja, hogy „*Farkas Pál nevű körösi alatt való kocsisunk volt. Kocsijával s lovával Baranyába érkezvén, egyik lóva a padisah szolgálatában*” le lett foglalva. A „*másik két lóval, kocsijával visszamenvén útközben senki se háborgassa*.⁶⁴⁵

Hadsi Muhammed vekli defterdár *tezkerét* ad (1662. június) Csáti Gergely körösi kereskedőnek, igazolva, hogy „*keresztény földre hajtott marhától* (133 darab) *a kincstár részére járó harmincadot megfizetvén*.⁶⁴⁶ Mehmed, Musztafa janicsár agák által kiadott elis-

⁶⁴⁰ TMÁO, 1863/I. 188-189/ XCI.

⁶⁴¹ TMÁO, 1863/II. 259/I.

⁶⁴² TMÁO, 1863/II. 260/IV.

⁶⁴³ TMÁO, 1863/I. 304/CLIX.

⁶⁴⁴ TMÁO, 1863/I, 25/XXII.

⁶⁴⁵ TMÁO, 1863/I, 256/CXLIV.

⁶⁴⁶ TMÁO, 1863/I, 310/CLXV.

mervényével tanúsítják, hogy „Körös város 1672-ben 154 ház, 1684-ben és 1685-ben 130 ház után befizették „hiány nélkül” évi fejadót (dsizije) minden egyéb tartozással (meszarif) együtt, miről is ezen tezerét kapták.”⁶⁴⁷

A hivatkozások arra utalnak, török részről a felmerülő magyar ügyekben a *Kánun* (kánun-náme, szultánok alkotta törvények) előírásai szerint jártak el, ugyanakkor a panaszkor orvoslásában, a kötelező szolgáltatások, a büntető ügyekben, a mentességek kiadásában stb. igazolást (*tezkere*) adtak. Mindez azt is jelzi, ahol a török megszállás stabilizálódott, a hétköznapi élet viszonylag békés mederben zajlott, a török tisztségviselők visszaéléseit pedig szultáni parancsok próbálják fékezni, mindannyiszor *ser 'kánun* törvénytár előírásaira hivatkozva.⁶⁴⁸ A hódoltsági településeken a lakosság kettős jogalkalmazás, illetve alkalmazkodás szorításában élt, egyrészt a régi, Buda megszállása (1541) előtti, másrészt a török szultánok által kibocsájtott *Kanun-náme* törvények gyűjteményébe foglaltak szerint.

Több levélváltás témája például a szegedi mészáros céh tagjainak kiváltsága, akiket „maguk közül választott bíró” vezet, és mentesítve voltak a fejadó (*dsizije*) és a „*rájáktól* (keresztények) *fizettetni szokott egyéb illetékek alól*.” Az eset háttérében az állt, hogy a végvidéken – mint Muhammed aga írta Piri bégnek – a hivatalos „*levelek kihordására sem az átkozott ellenség, sem a moszlimok részéről senki sem vállalkozott, a szegedi mészáros czéh vitte és küldte ezeket Belgrádba, Temesvárra, Egerbe, Budára s egyéb helyekre: ezen kívül kalauzolta a moszlim hadakat, híreket hozott s az Erdélyből jövő leveleket gyors futárok által szállította*.” Szolgálatuk jutalmául minden *ser 'rel* s *defterrel* ellenkező szolgáltatás (vágómarha, fejadó, munkálatok stb.) alól fel voltak mentve, mégis Piri bég, Ahmed cselebi *emin* „*erre mit sem adva földadót* (csifti) *követelt tőlük*.” A Budán 1579 júliusában kelt leveleiben, az aga felhívja figyelmüket, hogy a dolgot „*rögtön*” kivizsgálják, és a kanun, a defter tartalmazta „*szokás ellenes*” követelésekkel ne háborgassák a céh tagjait. „*Szóval vigyázz, hogy a kormány se károsuljon, s a szegények se sanyargattassanak*.” A „szegedi várban lakó mészáros céh” tagjainak száma 13–130 személy között mozgott az évek során, szolgálatuk apáról fiúra szállt, és úgy tűnik, hogy a marhakereskedelem, vagy pedig vágómarha beszerzéssel párhuzamosan hírszerzést, „idegenvezetést,” postaszolgálatot is vállaltak. Az ügyben küldött levélváltások gyakorisága arra utal, hogy a céh kiváltságainak érvényesítését „a fényes (szultáni) rendeletek” ellenére a helyi török tisztviselők fékezték.⁶⁴⁹

A szultáni levél (Buda, 1545. április) a szegedi ferences rendi egyház szerzetesei kérésére engedélyezi a romladozni kezdett celláik (*hüdserát*) és „*néhány helyei*” javítását, azonban utasítja a szandzsákbéget, hogy „*utánajárjatok, vajon az említett egyház a hódítás előtt épült s így régi egyház-e, használtatik-e, a szerzetesek által használt cellák kijavítása szükséges-e. Ha így találjátok, azon esetben sem magasságra sem területre nézve semmit nagyobbra nem építhetnek*.” Ha mindezt betartják, építhetnek, ebben „*senki őket gátolni senki által ne engedjétek*.”⁶⁵⁰

⁶⁴⁷ TMÁO, 1863/II., 7/CCCIX. 135/CCCGLXXIX.

⁶⁴⁸ TMÁO, 1863/II., 30–41/CCCXLVI–CCCLVII, 51–52/CCCLXV, 53–54/CCCLXVII stb.

⁶⁴⁹ TMÁO, 1863/II., 285–304/I-XXVIII (Szegedi Szent-Ferenc – rendiek levéltárából).

⁶⁵⁰ TMÁO, 1863/II., 324/LXXIV, 325/LXXVI.

Ibrahim, szegedi emin (1645. április) pecsétes tezkerét ad a szegedi Péter páternek, hogy Gyöngyös, Kassa vidékén a „szokott koldulásában a vele találkozó gházik ne háborgassák.”⁶⁵¹

Musztafa szegedi kádi „úti tezkerét” (útlevelet) adott (1656 márciusában) Pál nevű szegedi barátjának és két útitársának, hogy „a maguk gyógyítására Nagy Szombatba” utazzanak.⁶⁵²

A szegedi Felsővárosban lakó Baka Albert és az alsóvárosi ferences rend fizetés mellett igényelték a török kincstárhoz tartozó rétet, és „miután a kincstárt, a padisáhi kánun értelmében illető taput le is fizették”, tezkerét kaptak Mehmed szegedi emintől, hogy a rét birtokában „valaki által meg ne háborgatassanak.”⁶⁵³

A szegedi ferences rend „fényes fermánt” kapott (Belgrád, 1619. április), miután tisztázták a török vizsgálók előtt, hogy híveik a „frank” (latin) szertartáshoz tartoznak, a dézsmát is nekik fizetik, és különböznek szertartásilag a görög, szerb, oláh „hitetlenektől,” akiknek metropolitája újabban adóköveteléssel háborgatja a katolikus híveket. A szultáni döntés a szerzetes rendnek ad igazat, és megtiltja az ortodox mitropolitának, hogy ilyen *ser'* (törvény) ellenes követelésekkel álljon elő, ugyanakkor megparancsolja, ha időközben adóztatta a katolikusokat, az összeget „hiány nélkül fizesse vissza.”⁶⁵⁴

A felszabadító vagy visszafoglaló háborúk küszöbén a hódoltsági részen lévő településeket továbbra is kézben tartották a török tisztviselők, a falvak védelmi kérését fogadták, intézkedéseket tettek Buda várható ostromának élelemmel való feltöltésére, behajtották az adókat stb.⁶⁵⁵

A „jól őrzött” Belgrádból 1686 októberében szultáni tigrával (névjeggyel) ellátott levélben elismerő szavak olvashatók Dömösd, Tatár Szent-Miklós, Laczháza, Szabadszállás, Fülöpszállás, Vecse, Szent-Márton, Tas, Tab, Kalocsa településekről, melyek régóta a portának „harárcsfizető” rájái, s a „fejadót most” is megfizették, s a „hódoltság s engedelmesség ösvényén állhatatosan megmaradtak.” Ezért szultáni védelmet kértek a németek, a tatárság, s egyéb katonaság garázdálkodása ellen.⁶⁵⁶

A pancsovai kázában 1685 januárjában a török által összevásárolt búzát és árpát szállították a szegediek, bajaiak Budára. A halasi határban „kemény hideg zivatar és hó ért utol bennünket. Szénát, szalmát pénzünkre sem kaphattunk ökreink számára, ezért azok egészen kifáradtak, nagyobb részük az éhség miatt el is hullván”. Így a halasiakat „kértük meg, hogy az mi– szegedi szandzsák bajai kázája– költségén” 250 ökörrel 25 szekéren tovább vigyék (Budára) a 704 zsák árpát, búzát. A szállítmány átvételét igazolták: Torák, Ali lovas odabasik és Hajder cselebi Ahmed müezzín.⁶⁵⁷

Birodalmi perspektívában, bármennyire is a török stratégiai szándék fő jellemzője a hódítás volt, összetett feladatellátásának előfeltétele a meghódított központi területen a

⁶⁵¹ TMÁO, 1863/II. 324– 325/LXXV.

⁶⁵² TMÁO, 1863/II. 326/LXXVIII.

⁶⁵³ TMÁO, 1863/II. 335/XCIX.

⁶⁵⁴ TMÁO, 1863/II. 300/XXI.

⁶⁵⁵ TMÁO, 1863/II. 135/CCCGLXXIX., 273/XXXIII.

⁶⁵⁶ TMÁO, 1863/II. 276– 277/XXXVIII.

⁶⁵⁷ TMÁO, 1863/II. 379– 380/XXXVII.

rendtartás, a közrend felügyelete. Csupán rablással, a hadsereg s a bürokrácia logisztikai bázisának folyamatos feltöltését, főleg az utóbbi működését nem lehetett biztosítani. A lakosság teherviselésének előfeltétele tehát a rendtartás, a közrend stabilizálása volt, amely a kettős adóztatás körülményei között, részben gyengítette, – igaz nagyságrendileg eltérő mértékben, – a feleket a lakosság anyagi erőforrásainak elszívásában. A törökök a központi uralmi területen kétségtelen, az erő, – és fölény birtokában is, jobban tudtak élni a sokféle elvonás lehetőségével. A forrásokból legalábbis az derül ki, ha feljelentés történt a visszaélések miatt, rendszerint a török törvények szerint az ügyet kivizsgálták, elrendelték a kiigazítást, feltéve, ha az nem ütközött a kincstár érdekeivel. Bármennyire szigorúak a szultánok törvényei, a török tisztviselők, személyes haszonlesését nem tudták felszámolni.

Például Szeged szultáni város, illetve birtok, keresztényei (rájái) a szultánhoz fordultak (1672. április), mivel az *„eminek nem takarás idején, hanem később mennek ki hozzájuk s a tizedet el nem fogadván, nagyobb mennyiségű pénzt követelnek tőlük.”* Ezért rendelet kibocsátását kérik a visszaélések ellen. A szegedi kádi a „fényes parancs” értelmében intézkedik, hogy az eminek a tizedet a szokott időben szedjék be, s ha *ser’*, a *kánun* és *defter* értelmében tartozásukat a ráják beszolgáltatták, *„más módon rajtuk méltatlanság ne essék. Te pedig ilyesmit megtörténi ne engedj., újabb parancsom kibocsátását ne tedd szükségessé.”*⁶⁵⁸

Kiskun-Halas bírái az egri díván elé járultak, és elmondták, hogy addig (1636. június) minden évben 30 ezer pénz (*akcse*) volt az adójuk, a bündíjak, a bírságok felét, a szerződés szerint az egri kincstárba (*khazime*) fizették, míg a másik felét maguknál tartották. Azonban „most” Muhammed, Besir, Nebái odabasik (századparancsnokok) a budai divántól Halas város tizedét kérték. Emiatt Nebái odabasi, a halasi főbíró Tegzős János, a polgárok közül Szabó János, Garics Péter, Kovács Péter, Daku János, Laki Péter, Major Péter, Basó János az egri díván elé járultak, és azt nyilatkozták, hogy készek terméseikből a tizedet, iszpendst, bündíjat, bírságot minden egyéb tartozásokat, melyeket a szpáhik s zaimok rájái mostanság fizetnek, megadni. Ugyanakkor megegyeztek abban – és itt jön a csavar –, hogy mivel városuk *„oly félő s veszélyes helyen fekszik, hogy az emineknek vagy azok embereinek, vagy a szubasáknak oda gyakran járni isten kísértése lenne,”* ezentúl a *defter* értelmében, helyi török tisztviselők a puszták dologába nem avatkoznak. *„Midőn a tizedszedés ideje bekövetkezik, a tizedet, iszpendst, bündíjat, bírságot mindennemű tartozásaikkal s adóikkal együtt a város esküdt bírái által fogják az emineknek átszámolni. ... Se maguk embere se szubasák ama városba ne menjenek a tizedszedés ürügye alatt a rájákat ne sanyargassák. A halasiak által bírt puszták dologába ne avatkozzanak, azok pedig akik visszatarthatatlanok lennének vasra verve ide küldjétek. Itt (Egerben) kapnak olyan büntetést, mely esztendő múltával is példaként fog szolgálni. Így értsétek meg!”* – szolt az egri díván határozata.⁶⁵⁹

A szegedi szandzsákban a bajai kázába tartozó Halas császári város, „a Dunától egynapi járóföldre fekszik,” lakosainak menlevelük volt, hogy a Dunán járó császári hajók vontatása alól mentesültek. *„Most (1638 október) 2-3 év óta az ily alulról felülről érkező császári hajók, tombaszok (hadihajók), sajkák vontatására, tőlük szintén kívántattak révészek vagy ezek*

⁶⁵⁸ TMÁO, 1863/II.352–353/CXXIX.

⁶⁵⁹ TMÁO, 1863/II.361–362/I.

helyett bizonyos összegű pénz, mi rájuk nézve felette terhes.” A budai szerdár utasítást ad az ügy kivizsgálására, s ha tényleg létezik az általa a korábbi években kiadott rendelet, mely alkalmanként révéseket igényelt Halas városától, akkor az a „parancs” maradjon érvényben, és váltságdíjat se követeljenek a révések helyett.⁶⁶⁰

Szintén Halas város bírái fermánt mutatnak be a szultáni táborban, mely szerint a város az egri őrség élelmezésére (*udsaklik*) rendelt település egyike, akik földjeik hasznából a tizedet (*asr*) *ser'* és *kanun* szerint „örömost kiadták a *zabtiknak*.” Ezek viszont azzal nem voltak megelégedve, „*a rendes piaci árnál jóval többet*” követeltek. S a korábbi 100 pénzen (akcse), s a defterben szereplő juh-adón (*reszmi ghanem*) kívül, „*a maguk részére bárány tized név alatt egy-egy bárányt kívánnak*,” és ha azt nem kapják meg, helyette 100 pénzt zsarolnak ki. A *ser'-kanun* defterellenes zsarolások meggátolására parancs kiadását kérték a halasiak, ami „*ezennel meg is történt*.” Az ügy kivizsgálásáról szóló utasítás szerint meg kell nézni a császári defterben nem adó van-e beírva a használt pusztákra. Ha csakugyan tized szerepel, akkor a tisztségviselőket figyelmeztessék, hogy az „*erőszakoskodással felhagyjanak, törvényes követeléseikben a piaci árakhoz igazodjanak, a tizeden kívül ama 100 pénzt kérni semmi szín alatt ne merjenek*.”⁶⁶¹ Az ingyenes takarmány, élelem, mind *ser'* *kanun*- és defterellenes zsarolások. A „fényes parancsok” ellenére a zsarolások mindegyike nem derült ki, csak akkor, ha sikerült feljelentést tenni az érintetteknek.

Kőrös város bérbe veszi a szultáni birtok részét képző Lajos –, Pótharaszti pusztákat 1675 Szent-György – naptól Szent-György – napig 25 ezüstért, illetve kifizeti bérlet felét, 62 tallérért, amiről igazolást állít ki a budai defterdár és Huszein aga.⁶⁶² Ilyen és hasonló bérleti díjkifizetések a török számára gyakoriak a ránk maradt dokumentumokban. A töröknek, mint említettük, érdekében állt az adózók gyarapítása: Ali egri pasa 1670 novemberében tudatja a török katonai és civil tisztségviselőkkel, hogy Tömösvári Jancsi Fülekről a hódoltsági török területre, Kisír faluba szándékszik áttelepülni, ezért segítsék és oltalmazzák őt. Egyetlen feltételt szab, „*jártában – keltében mezőn, erdőben, pusztán fegyvert nem viselhet*.”⁶⁶³

A „*jól őrzött Budán*” 1685 júniusában kelt elismervényben Muszli tanúsítja, hogy Kőrös város régi és új bírája Szemere Pál és Úrházi Péter a budai kincstárnak „*minden évben a tized váltság helyett, hiteles defter szerint fizetni szokott évi adójukat egy pénz vagy fillér híja nélkül*” kifizették.⁶⁶⁴ A „*jól őrzött Buda, a jól őrzött Belgrád*” terminusok a török által kibocsájtott iratokban Bécs felmentése után a szövetségesek előrenyomulása idején jelennek meg. Valószínű, hogy ezzel a hódoltsági terület településeinek magyar bíráit, s általuk a lakosságot szándékoztak nyugtatni, vagy pedig ezzel igazolni, vagy figyelmeztetni, hogy az uralmuk meghatározó erőközpontjai szilárdan állnak.

A „visszafoglaló” háborúk során nemcsak törökök, hanem a magyarok, a németek is éltek a kaotikus helyzet adta lehetőségekkel. A halasiak „*midőn Hajszer Generális urunk ő nagysága Szolnok várát Isten csodájára megvette volna, a pogány ellenség is mindenfelől*”

⁶⁶⁰ TMÁO, 1863/II.362–364/II-III.

⁶⁶¹ TMÁO, 1863/II. 365–366/VII.

⁶⁶² TMÁO, 1863/II. 14/CCXXIV, 15/CCCXXVI.

⁶⁶³ TMÁO, 1863/II. 11-12/CCCXVII.

⁶⁶⁴ TMÁO, 1863/II. 135/CCCCLXXVIII.

körülöttük volt, így kényszerből Kecskemétre költözött a lakosság. „Újabban visszaszállva Halasra a lakosság...Kecskeméti uraink is kíméletlen minden igaz ok nélkül erőszakkal vermes élésünket elvették, adván maguk mentségére portióba, holott mi is hasonlóképpen fizettünk említet Hajszer urunk ő nagyságának, és az ő felsége armadiájának portiót.” Tehát kettős kár érte a halasiakat, a kecskemétiak kisajátítják vermekben tartalékolt élelmüket, és abból fizették a katonaság porcióját, miközben a károsult halasiak is kifizették a porciót. A továbbiakban felsorolják név szerint a kecskemétiektől elszenvedett gabonakárt: „*Tegzes János 52 mérő árpáját, 4 mérő búzáját, Farkas Ábrahámnak 48 mérő búzáját, 60 mérő zabját, Mihály Kovácsnak 80 mérő zabját, 8 mérő búzáját, Kis Istvánnak 35 mérő árpáját, Kaszap Mózesnek 8 mérő búzáját vitték el.*”⁶⁶⁵

A hivatkozásokkal helyzeteket mutattunk be, ahogy azt a kortársak megélték, látták és láttatták. Mindebből az derül ki, hogy különbségek voltak a határ menti, a végvárak körzetének s a török uralom centrális erőterében, az Alföld településein élők mindennapjai között. Ott, ahol a szemben álló felek katonai-hadászati körzetei érintkeztek– függetlenül attól, hogy a határsáv melyik oldalán éltek–, a lakosság kitettsége a lelki, fizikai anyagi traumáknak a hétköznapiok velejárója volt, a védekezésre jellemző állandó készségfeszültséghelyzetben tartotta az ott élőket. Ott, ahol szilárd volt a török uralom, viszonylag békésebb állapotok uralkodtak, s az adózás rendje szabályozottan zajlott, amiben az adózók s a török egyaránt érdekelt volt.

A SALÉTROMGYÁRTÁS

Nagy-Kőrös város anyagi életének a bázisát a szarvasmarha- és juhtartás képezte, viszont emellett még volt egy jövedelemforrása, ami annyiban haszonnal járt, hogy a szultán adójába beszámították, és ez a salétromgyártás volt. Rendszerint a háborús idők kiváltotta népmozgások, a török katonai és polgári tisztviselők visszaélései miatt tett panaszok nyomán a szultánok folyamatosan megújítják a salétromgyártó mezővárosnak a Szulejmán által adott felmentéseket a szolgáltatások alól.⁶⁶⁶

Nézzünk néhány példát, melyből ízelítőt kaphatunk arról is, ahogyan I. Ahmed szultán Konstantinápolyban kelt levelében, (1614. december 1, *1028 Sevval-hó 28.*), megszólítja Ali budai pasát: „*a szerencsések példánya, a felségesek oszlopa, ki a kincstárt jó cselekedetekkel gazdagítja, közkincstárnak Buda környékének defterdárja*” stb. A bevezető, megszólító sorokból világosan kiderül, hogy a budai vilajet vezír-pasájának egyik meghatározó feladata a szultáni kincstár bevételeinek gyarapítása.

A levélben a továbbiakban nemcsak a panaszt kiváltó okokat, körülményeket, s a jövő teendőit, a felmentéseket részletezi, hanem a népességmegtartás török eljárására is fényt vet:

„*E császári levél (tevki) érkezével tudva legyen, hogy udvaromhoz folyamodványt küldő kamrajószágom (khász) Kőrös városa lakosainak részéről, bírójuk Nagy Benedek nevű*

⁶⁶⁵ TMÁO, 1863/II. 386/XLIX.

⁶⁶⁶ TMÁO, 1863/I. 7–8/VIII, 9/IX, 11–12/XIII, 16/XVI, 17/XVII, 66–67/XXXV, 135/LXI, 170/LXXVI, 268/CLI, 322–323/CLXXVI.

jobbágy ide érkezvén, általa felpanaszolták, hogy ők salétrom készítéssel megbízottak közül valók: de szolgálatuk teljesítése közben háborúk ütven ki, a seregek szorongatása és erőszakoskodása elől keresztény földre menekültek, s ezután édesgetés következtében régi lakhelyeikre telepedvén, salétrommal foglalkoztak. Ez alatt őket a szpáhik, aminek, ámilok, sőt mások is azon ráfogással, hogy helyeikből el akarják mozdítani és máshova szállítani. Sürgetve tudatván, hogy állapotukat szerencsés udvaromhoz terjesztik fel, hogy ők, mint keresztény földről édesgetéssel visszatért, megtelepedett, aztán salétrommal foglalkozó jobbágyok, a szpáhiktól, eminektől és más egyénektől zavart és erőszakot ne szenvedjenek. (...) Ez ügyben kiadott főhatalmú parancsom szerint cselekedjete s a leirt módon salétrom körül foglakozó serény jobbágyok újra mint előbb a fennirt szolgálatot teljesítvén, a szandzsákbégek, aminek, amilok, és mások által zavarva ne legyenek és erőszak ne történjen rajtuk. Ezek házuknál meg ne szálljanak, élelmüket erőszakosan el ne vegyék, és elvenni ne engedjék. Keresztény földről némi okból jövő jobbágyokat védjétek és oltalmazzatok. Mivel szorongatásuk és kicsapongás következtében elszéledésük megeshetik, attól szerfelett óvakodjatok. Azonban, ha másnak beirt jobbágyai eltávoznak, erre megtelepedésük helyén tíz évig laknak és mint ilyenek beíratván: az ilyenekre nézve az ó- törvény (kánun) áll fenn, hogy őket édesgetéssel máshova szállítani és régi lakhelyükre telepíteni szabad. De a „salétrom körül” foglalkozóknak „e magas rendeletemet (ferman) adom ki, hogy rajtuk bántalom ne történjék.”⁶⁶⁷

A salétromgyártók érdekében történt szultáni utasítás arra is felhívja a tisztségviselők figyelmét, hogy mennyire fontos a népesség megtartása, védelme, illetve hódoltsági területekre való csalogatása, sőt a más helyről keresztény tulajdonban lévő jobbágyoknak megszokott régi helyükre való visszaengedése, vagy új településhely kijelölése számukra, ahol csak tíz év után vették adóztatási nyilvántartásba. A hódoltsági területeken 1541 után a török tisztségviselők összeírták, listákba vették a potenciális adózók számát, és következetesen nyomon követték a körülmények alakulása során történt változásokat.

A salétrom, a puskaporgyártás alapanyaga, nem véletlen, hogy IV. Muhammed 1664 szeptemberében kelt utasításában Buda kádijának megparancsolja: „Körös városának lakosai régóta a császári (szultáni) puskaporgyárhoz vannak salétromgyártókká kinevezve, szolgálataikat mindenkor teljesítik,” ezért „várépítéssel, szekéradással s egyéb önkényes teherrel (teklifi`urfije) a budai defterdár (könyvtartója), az alajbégek ne sanyargassák őket, – mint-hogy a salétrom fontos cikk. Te pedig ezt nem engedvén tenniük, a fent írt ügyben új panasz érkezésére okot ne adj.”⁶⁶⁸

A feketelőport vagy puskaport a 19. század végéig a nitrát-észter típusú robbanóanyagok felfedezéséig, a bányászatban s a lövegek hajtóanyagaként használták. A puskaapor a salétrom (kálium – nitrát), faszén és a kén összetételének keveréke. A kén mindenütt előfordul, főleg a vulkanikus kőzetekben, a faszén pedig előállítható a fa lefojtott égetésével. A salétrom bizonyos klimatikus feltételek között az állati és növényi anyagok felbomlása révén keletkezik. Az állandó háborúzások, a díszlővések divatja stb. körülményei között valóban „fontos

⁶⁶⁷ TMÁO, 1863/I, 7– 8/VIII.

⁶⁶⁸ TMÁO, 1863/I, 322– 323/CLXXVI.

cikk” volt nemcsak a törökök számára, hanem például Angliában is a 17. század mozgalmas évtizedeiben, ahol a salétrom alapanyagának felkutatása sok visszaélésre adott alkalmat.⁶⁶⁹

A hódoltsági területen salétromtermeléssel Kecskemét, Cegléd, Lajosmizse lakossága foglalkozott. Nagy-Körös lakosai a „salétromgyártásért,” mint láttuk, várépítés, fuvarozás, báránytized stb. alól mentesültek, ugyanakkor a szultán adójába beleszámították a beadott salétrommennyiség értékét.⁶⁷⁰

A salétromtermelés értéke, a szultán adója, egyéb adók (forint/dinár)

Év	Salétrom Ft/ dinár	Szultán adója	Marhaszám	Marhaszám utáni adó	Fejadó
1626	–	604	7800	390	243
1631	221,75	726, 60	10400	732, 20	368
1643	339	1135	9084	1365	1185
1650	162, 66	1179	7101	781,5	1334,25
1682	76, 20		nincs adat	nincs adat	

Forrás: TMÁO 1863. I. 21, 59. adata alapján szerkesztett

A nagy-körösi salétromtermelés a jelzett években eléggé ingadozó volt, miközben a szultán adója és másik két kötelező kincstári adó– a marhaszám utáni adó (1 marha után 15 pénz) s a fejadó folyamatosan emelkedett. A nyers salétrommennyiséget a budai török löporgyárba szállították, ahol a puskaporgyártásra felügyelő csausz vette át a nyersanyagot, és elismervényt (*tezkerét*) adott ki, a „céduláért” pedig illetéket fizetett a város, például 1650-ben 1 forint 40 dinárt.

Nagy-Körös pusztáin is, mint a későbbi leírásokból kiderül, a sík területet száraz időben ló vontatta ekével „fölkaparták,” az így nyert földet száraz helyen tartották, majd kilúgozták, felfőzték hamuval, a tisztáját leöntötték és befőzték. Alföld- szerte a pusztákon, mint a vegyész Irinyi János (1787–1856), a nagykörösi tanár, Jánosi Ferenc (1819–1879) a debreceni salétromtelepen megfigyelték, a salétromföld mindig egy homokréteg felett képződik, s a kálium-nitrátos talaj jó termőtalaj. A korszakban salétromtermelésre kontinensszerte a legalkalmasabbnak a száraz, régi, elhagyott juhakol, a régi fal, habarcs, továbbá földes szoba, kamra, pince talaját tartották. A legjobb salétrom az állati trágyából (főleg a sertéstrágya) készíthető, amely földde rothadt, vagy pócegödrök tartalmából, amely hosszú idő alatt elbomlott. A trágyakomposztnak száraz porrá kellett átalakulnia, hogy jó legyen. A jóságát ízleléssel állapították meg, ti. mennyire csipős. Tehát salétrom olyan földben keletkezett, ahol hosszú ideje sok állatot tartottak egy adott területen, így a földterület nagy mennyiségű nitrogéntartalmú anyagot (nitrifikáló baktériumot) tartalmazott, amelyből ammóniát, majd salétromsavat készítettek, s ezek a talaj nátriumsóival együtt salétromot adtak.⁶⁷¹ Magyarországon a 17–18.

⁶⁶⁹ Cressy, D. In: *Past and Present*, (212). 2011/8. 73–111. Vö. Fodor Mihályné. (Hozzáférés: 2017.12. 8.)

⁶⁷⁰ TMÁO, 1863/I., 21/XIX, 102/XLVIII, 159/LXIX., TMÁO, 1863/II, 93/CCCCXXI.

⁶⁷¹ Jánosi Ferenc, In: Természettudományi Társulat Évkönyve 2 (1845– 50). 241., Szathmáry László. In: *Természettudományi Közöny*. 1932. 415–425.

században a salétrom előállítására többnyire a szabad ég alatt történt: hagyták, hogy az eső érje a felhalmozott földpiramisokat, így a veszteségek is nagyobbak voltak. Kontinensszerte ezzel szemben a „*plantage*” eljárást alkalmazták, fedett építmények alá helyezték az összegyűjtött földpiramisokat. Nálunk egy-egy piramis alakú halom 12 láb hosszú, 3–4 láb széles és 6–8 láb magas volt, és 100 piramisból általában 30 mázsza salétromot nyertek.⁶⁷²

A nagy-körösiek által összegyűjtött (-sepert) nyersanyagot a salétromházba vitték, ahol a főzőüstökben a város által fizetett két „mester” a salétromot megfőzte, s ezt követően a kikristályosodott salétromot zsákban tárolták, illetve szállították. Nagy-Körös jegyzője a török kiadások fejezetben (1636), felsorolja, hogy a salétromház számára Kecskeméten teknőket (4 forint 69 dinár), fenyőfa kádat (7 Ft 50 dinár), a salétromos zsákoknak 9 sing vásznat (95 dinár), hozzá varráshoz cérnát (2 dinár), és vödört (19 dinár) vásároltak. Ugyanott két salétromfőző–Tóth István és Főző Lukács–bére egyenként 16 forint, 5 fertály búza, hús (2 Ft.), 3 gomolya sajt, só.⁶⁷³

A salétromgyártása, a hódolt területeken továbbra is érvényben lévő magyar törvények szerint „*törökösségnek*” minősült, ugyanis a körösiek nem akármivel, hanem puskaapor készítésének alapanyagával támogatták hódítót. Nem véletlen, hogy Esterházy nádor megfenyítette a várost, ha nem szüntetik be a salétromgyártást és- szállítást a töröknek, felgyújtatja a salétromfőző házat. A város ajándékokkal ellátott küldöttséget menesztett a nádorhoz, s ezzel úgy tűnik, az ügyet lezárták.⁶⁷⁴

A korszakban a török és magyar várakban rendszerint a salétromfőző üstöket, különböző nagyságú dézsákat, fejszéket, vakarókéseket s egyéb, a salétrom rafináláshoz szükséges szerszámokat tartottak. Békés időben a várparancsnok legfontosabb teendője a nyersanyagok beszerzése és tisztítása volt. Mikor a török Haszán pasa birtokolta Kanizsa várát ostromolták, elfogyott a lőpor. A töröktől, aki jelentkezett lőporkészítésre, azt is megtudjuk, hogy milyen fát használtak: „csak kén és salétrom legyen, akkor könnyű dolog; *a legjobb szén mogyorófából készül, de elég jó a fűzfa is.*”⁶⁷⁵

A magyarországi hadszíntereken egy-egy alkalommal mennyi puskaapor használtak el, ehhez mennyi salétrom kellett, arról nincsenek a pontos feljegyzések. Nagy-Körös– és érintőlegesen Lajosmizse– salétromtermeléséről viszont vannak néhány évből adataink, mivel a beszolgáltatott mennyiséget és értékét, mint fentebb jeleztük, bejegyezték a város jegyzőkönyvébe is.⁶⁷⁶

Nagy-Körös	Év	Mennyiség (1 oka=1, 281 kg)	Érték (1 oka=10-12 dinár)
	1631	1848 oka	221 forint, 76 dinár
	1643	2815 oka	339 forint
	1650	1350 oka	162 forint, 66 dinár
	1682	635 oka	76 forint, 20 dinár
Lajosmizse	1699	50 centner (?)	—

Forrás: TMÁO. 1863. I. 159., II. 93. adatai alapján szerkesztett

⁶⁷² Szathmáry L. 1932. 422.

⁶⁷³ TMÁO, 1863/I., 45/XXVIII.

⁶⁷⁴ Szathmáry L. 1932. 417.

⁶⁷⁵ Karácson Imre–Szekfü Gyula, 1916. 321. (Idézi: Szathmáry, L. 1932. 418.)

⁶⁷⁶ TMÁO, 1863/I., 21/XIX, 102/XLVIII, 159/LXIX., TMÁO, 1863/II, 93/CCCCXXI.

Ahhoz, hogy valamelyest képet alkothassunk a 17. századi tűzfegyverek puszkaporfogyasztásáról az angol példákra kell hivatkoznunk, ugyanis ez a korszak a Brit-szigeteken és a szomszédságukban is eléggé puszkaporos volt. A problémát a török és angol tűzfegyverek közötti minőségi különbség jelentheti, mivel csak annyit tudunk, hogy a század végén a viszszafoglaló háborúk idején a Habsburg- zászló alatt felvonuló tüzérség már jobb volt, mint a töröké. Tény viszont, Anglia a külső (spanyolok, franciák, harmincéves háború) és belső (polgárháború, skótok, írek) ellenség ellen, valamint a divatos díszlövészek gyakorisága folytán nagy fogyasztója volt a puszkapornak és alapanyagának, a salétromnak. De már a hadügyi forradalom kezdetétől (1560-as évek) egyre nőtt a tüzérség, a kézi tűzfegyverek szerepe, s ezzel az elhasznált puszkapor mennyisége is, mivel több tízezres seregek vonultak egymás ellen. Például a spanyol háborúban az angol tengeri és szárazföldi hadak évi 95 last (1 last= 1088 kg) puszkaport használtak el, aminek előállításához minimum 8 tonna salétrom kellett. Ebben az időben egy ágyú egyetlen lövéshez 46 font kellett, s a kisebbek és a csatakígyók is 18, illetve 11 font puszkaport igényeltek. A forrás szerint 1642-ben 35 hajón már 1199 nehézágyú volt, 1659-ben pedig a 139 hajóra 4214 ágyút telepítettek.⁶⁷⁷ Nagy-Kőrös salétromtermelése a jelzett években, intuitív átszámítással, átlagosan 1-3 tonna között mozoghatott, ami eléggé jelentős mennyiségű puszkapor előállítását tette lehetővé. Erre utalhatnak a salétromosok védelmében fentebb idézett, szultáni utasítások, parancsok.

A hódoltsági területen, az Alföldön az évszázados rideg állattartás a puszták legelőhelyein a talajt feltöltötte kálium-nitráttal, a száraz nyarak pedig porszárazzá alakították a salétromos földet, így a lakott, beépített területek felforgatására, nem tudjuk, hogy sor került volna, mint például Angliában a 17. században. Ahol a puszkapor-bizottság által szerződötetett ügynökök a salétromhelyek felkutatása, kitermelése során feldúlták a földtulajdonosok lakóterületeit, földjeit, tüzelőanyagot, eszközöket, szekereket koboztak el. A visszaéléseik miatt a panaszok, főleg a lakóházak, melléképületek aláásása miatt szaporodtak, ugyanis közembereket és az elitet egyaránt nagy károk érték. A legviisszatartóbb cselekedet *Chipping Norton* templomának feldúlása volt, ahol az inkontinenciában szenvedő asszonyok üllőpadjai alatti területeket ásták fel, mivel ott a talaj sok salétromot tartalmazott. Más esetekben a „salétromosok” szérűskerteket, a malátacsíráztató, sörfőző házakat, temetőket, a hálósobákat is felástak, főleg ahol előtte betegek, asszonyok feküdtek. A tiltakozás országos volt, a parlamentnek tárgyalnia kellett az ügyet, azért is, mert a puszkapormalmok nyersanyag híján leállással fenyegettek. A megoldás 1641-ben született meg, a parlament a salétrom-előállítást törölte a királyi előjogok sorából, így megnyílt az út a külföldi beszerzés előtt, 1643-ban pedig továbbra is engedélyezték a salétromügynökök belföldi „áskálódását,” az egy lakóházak területének kivételével.⁶⁷⁸

Az elmondottakból látható, hogy a török igazgatás központi területén viszonylagos nyugalom biztosított volt, ebben a hódító és a hódolt lakosság egyaránt érdekelt volt. A török telepítés politikája is kedvező volt, a visszatelepülők számára a biztonságot, a török hatóságok számára az adózók számának gyarapodását jelentette. A kutatások mai állása arra hívja

⁶⁷⁷ Cressy, David, (212) 2011/8. 80–89.

⁶⁷⁸ Cressy, David, (212) 2011/8. 97– 106.

fel a figyelmet, hogy hódoltsági területeken a lakosság nem csökkent, igaz, nem is nőtt. Ezeken a területen a török összeírások szerint a jelentősebb városok (Tolna, Kecskemét, Szeged, Pécs, Buda, Temesvár) átlagos lakossága 7-8000, sőt 10 000 fő volt, hasonlóan a királyi-Magyarország szabad királyi városaihoz (Kassa, Lőcse, Eperjes, Sopron, Pozsony). A falvak átlagos népessége pedig 140 fő lehetett mindkét területen. A falvak száma ugyan csökkent, de nem a hadiállapot, hanem az anyagi helyzet alakulása miatt. Nagy változás a népességállományában, mint láttuk, a török helyőrséggel ellátott városokban következett be, ugyanis a török hatóságok tervszerű ki- és áttelepítési akciókat hajtottak végre, miáltal a keresztény lakosságot elvándorlásra kényszerítették, helyüket a betelepült muszlimok (törökök, iszlamizált és keresztény balkániak) vették át (Pécs). Nagy-Kőrösön nem volt török helyőrség, igazgatása továbbra is magyar maradt: városbírák, esküdtek, jegyző és néhány városi tisztviselő jártak el a város ügyeiben. A kutatások viszont arra is figyelmeztetnek, hogy magyar részről az elvándorlás, a török várossá vált Pécs esetében is, főleg a középkorból ismert tipikus vándorlók (szolgák, föld nélküliek, nőtlenek) körében volt jelentősebb: körükben is inkább 5–20 km körzeten belül történt a költözködés, és nem mindig volt „célország” a bécsi király Magyarországa.⁶⁷⁹

VÉGVÁRI HELYZETEK

Az 1560-as évektől a török igazgatás bevezetésével a határ menti hadakozás az ország belső területeire tevődött át, s a rombolás nagyságrendjét a kiépített végvárrendszer némileg tompította, illetve lokalizálta és nem volt olyan mértékű, mint a Délvidéken. A töröknek az anyagi és emberi erőforrásokban tett sorozatos pusztítását még így sem lehetett megfékezni. Pálffy Géza, a török elleni védelmi rendszerekről írt munkájában, a végvárak fenntartásának nehézségeire mutatott rá. A bécsi magyar király területén 100–120 végvárban, 20–22 000 főnyi állandó katonaság zsoldját csak 25–30%-ban tudták fedezni. A különbözetet az osztrák, cseh tartományokból, a Német-római Birodalomból „kellett volna biztosítani.” A Habsburgok formálódó Duna menti képződményének összebevételei (kb. 2 000 000 rajnai forint) a magyar-horvát határvédelem évi költségeire (kb. 1 700 000–2 100 000 rajnai forint) „akkor lettek volna elegendőek, ha a birodalom minden jövedelmét csaknem kizárólag erre fordítják.” Magyarország fennmaradása a 16-17. században, illetve Közép- Európa védelme „külföldi” (német-római birodalmi, pápai, spanyol stb.) évenkénti katonai és pénzügyi segítség nélkül lehetetlen lett volna.⁶⁸⁰

A török folyamatos előrenyomulása a 16. században, minden védhető pont – vár, kastély, nagyobb kúria, kolostor, templom, stb. – megerősítésére ösztönözte a nem hódolt területek adminisztrációját, ezzel próbálták biztosítani a lakosság mindennapi életének viszonylagos folyamatosságát. Brodarics 1533 decemberében Nádasdy Tamáshoz írt

⁶⁷⁹ H. Németh István, *Háború és népesség...* 132–134., Pálffy Géza, *A másfél évszázadnyi török uralom mérlege*. www.mullt-kor.hu. (Hozzáférés: 2017.12.5.)

⁶⁸⁰ Pálffy Géza, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig* (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). (Hozzáférés: 2017.11.12.)

levelében is erre utal „Mit használ, ha karddal esünk egymásnak, s ha (Kápolnay) tönkreteszi a pécsi püspökség szerencsétlen jobbágysait, akiknek úgyis elegendő bajuk van? Különben is kötelességem megvédeni embereimet. Az ilyesfajta védekezésből és támadásból azonban nem következik más, mint a nyomorultak romlása. Jobb lenne, ha nem károsodnának ezek a szegények.”⁶⁸¹

Nemcsak a Somoggyal szomszédos Zala megyét, hanem az egész végvárrendszert is súlyosan érintette Kanizsa eleste (1600. október végén), így látta ezt már 1576-ban a bécsi Haditanács is „... ha ez a vár ... az ellenség hatalmába és kezébe kerülne, nem lenne már más lehetőségünk a határvidék lezárására, meggondolván, hogy a kanizsai mocsár mögött nincs egyetlen átkelő, hegység, víz, mocsár vagy ingovány, amely az ellenséget feltarthatná, ellenben olyan szabad és sík vidéket bírna, amelyen akadálytalanul átjöhét, és portyáival egyik oldalon akár egészen Bécsig, a másikon Grazig dülhatja és rabolhatja a vidéket...”

Kanizsa eleste (1600) után a Zala folyó mentén kiépített, ún. Kanizsával szembeni főkapitányság területén a törökök 1633 és 1649 között elfoglaltak 45 falut, fogságba hurcoltak vagy levágtak 4207 személyt, elhajtottak 4760 marhát, felégettek 66 házat és 2 pincét, elvittek 21 méhkast, két alkalommal tönkretették a Zala-hídvégi kompot.⁶⁸²

Magyar részen igyekeztek minden védhető pontot kihasználni, megerősíteni, így kerül előtérbe Egerszeg is, amely Zala megye területén a természetes, mesterséges „egymást átfedő határövezet egyik járható főútvonala” mentén feküdt. Egerszeg központi elhelyezkedése, a török Kanizsa elleni végvárhálózat jelentős része lett, itt állomásozott a végvidék legnépesebb helyőrsége, 300–350 lovas és gyalogos katona. A sajátos helyzet mindennapi eseményseit Kelenik József, Egerszeg kapitányának Kerpachich István levelezéseit (1647–1657) feldolgozó tanulmányai nyomán mutatjuk be.⁶⁸³

Egerszeg helyzetének furcsasága tehát abból adódott, hogy vára a bécsi magyar királynak, a város pedig a töröknek hódolt meg, s a török által *jogilag* hódoltnak tartott terület jórészt egybeesett a Mura, Kerka, Zala folyók alkotta természetes határral. S az Egerszeg, Pölöske, Kapornak várháromszögre támaszkodó terület a királyi Magyarország felségterülete volt a

⁶⁸¹ Kurjáni G. *Brodarics István levelezése*, 333–334. (In: *Magyar humanisták levelei*. 589–590.)

⁶⁸² Pálffy Géza, *A török elleni védelmi rendszer...* (Hozzáférés: 2017.11.12.), Vö. Ágoston Gábor. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 111. (1998) 2. sz. 351–383.

⁶⁸³ Kelenik József a Batthyányi család levéltárában lévő Kerpachich István Batthyány I. Ádámhoz írt leveleinek feldolgozása alapján írt tanulmányainak levéltári hivatkozásaitól eltekintünk, csak Kelenik munkáiban szereplő leveleket vesszük át. (Lásd: *OL. Batthyány család levéltára, Missiles P.1314. Kerpachich István Batthyány I. Ádámhoz*, Egerszeg, 1647. X. 25. N. 25700. (Idézi: Kelenik József *A nemzetiségi megoszlás, a veszteségek és a fluktuáció mértéke tizenégy Kanizsa elleni végvár helyőrségében (1633–1640)* In: *Végvárak és régiók a XVI–XVI. században*. In: *Studia Agriensia* 14. Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó Jolán. Eger, 1993. 101–121.), Kelenik József. In: *Hadtörténelmi-tanulmányok*. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 1995. 5., Kelenik József. In: *Zalaegerszeg év-századai*. Várostarténeti tanulmányok. Szerk.: Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1997. 147–197., Kelenik József. In: *Studia Agriensia* 20.) Szerk.: Petercsák Tivadar és Berecz Mátys. Eger, 1999. 169–182., Kelenik József. In: *Az értelem bátorsága*. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk.: Hausner Gábor. Budapest. 2005. 311–357., Újabbán lásd még: Végh Ferenc, *Egerszeg végvár és város a 17. században*, Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Millecentenáriumi Közalapítvány, 2010. (Zalaegerszegi füzetek.10.). Zalaegerszeg évszázadai. Zalaegerszeg 1997. Arcanum. (Hozzáférés: 2017.08.20.)

zsitvatoroki békét (1606) követően is. Erre utal Kerpachichnak Egerszeg várkapitányának levele is, melyben értesíti Batthyány Ádám főkapitányt, hogy a törökök a Zalától a Kanizsáig terjedő falvakból lakosokat vittek el. Azzal fenyegették a falvak lakóit, hogy minden faluból két-két embert karóba húznak, ha nem jelentik a kanizsai török helyőrségnek Batthyány csapatainak mozgását. A kettős adózás alá tartozó területen egy-egy faluval ki, milyen mértékben rendelkezett, „elsősorban a két katonai központtól (Egerszeg, illetve Kanizsa) való távolság határozta meg.” A kanizsai pasák a királyi területen lévő hódolt falvakat is gyakran berendelték munkára, szállításra, de ahhoz szükség volt a keresztény oldal katonai parancsnokának engedélyére is. Például 1651 júliusában Kerpachich István, Egerszeg várkapitánya, nem engedte, hogy a kanizsai alajbég által berendelt kovácsok a hódolt Egerszeg városrészről Kanizsára menjenek. A töröknek hódolt településeken némileg mérséklődött a falvak lakosságának zaklatása, mozgásszabadságukat is megőrizhették. Mindebben a török is érdekelt volt, mivel a városon kívül gabonatermesztéssel, szőlőműveléssel, marhatenyésztéssel foglalkozó lakosság munkája után élt. Nem véletlen, hogy Kerpachich István várkapitány, amikor 1653 decemberében a 200 török lovas a hódolt Egerszeg városában „megnyargalta” a szőlőhegyeket, hódolt asszonyokat, gyermekeket vittek el, csak „hódolt embereket” küldött utánuk, mivel, mint Kelenik írja, tudatában volt, hogy az elraboltakat visszaengedik, mivel „török földesuraik (is) voltak, akik nem engedhették meg maguknak, hogy adóalanyaikat elvegyék, vagy váltságdíjjal tönkretegyék.”

Egerszeg várában a magyar őrség jelenléte tette lehetővé Egerszeg városlakóinak, hogy a töröknek járó adót maguk „szedjék és szolgáltatassák” be. A várőrség karhatalmi feladatokat is ellátott, és tűrhető vagyon- és jogbiztonságot teremtett a városban is. A korszakban, mivel nem volt különbség a polgári és főleg a gyalog katonai ruházat között, sőt a jobbágyság is viselt fegyvert, nem véletlen, hogy a török portyázók a gyanús, magányosan közlekedőket rendszerint mind begyűjtötték. Ugyanakkor a várkapitány levelezésének sűrűsége arra utal, hogy napjában – Kelenik számításai szerint –, 10-15 embernek is úton kellett lennie –, ezért a vár emberei helyett hódolt lakosságot használták, mivel a hódoltakat a török portyázók nem bántották. Kerpachich kapitány az új kanizsai pasáról (1652. március) hírek szerzésére, a hódolt városrészből Henczey Mihályt küldte Kanizsára, hogy az adóelmaradás befizetése címen, híreket hozzon. Az információkat a várkapitány rendszerint ellenőrizni is tudta, mivel néhányan „*Hagi Ali Agánál voltak ...városi szubasájok és őneki szolgálnak...*” A kanizsai törökök 1651 augusztusában megpróbálták elfoglalni Kiskomárom várát: Kerpachich időben értesült az ostromról, mert a török ágyúit egérszegi lakosok vontatták a várhoz.

A török felismerte, hogy a neki hódolt város lakossága védelmet jelent a várnak, ezért többször próbálkoztak a hódolt lakosság elűzésével: 1650-ben „*beüzentek Egerszegre, hogy a polgárok hagyják pusztán a várost és költözzenek el, amíg szépszerével megtehetik*”, 1651-ben megisméltik a felszólítást, „*ha el nem mennek, rájuk gyűjtja a várost.*” Az ijedség ellenére, a hódolt polgárok vagyonukat a várba menekítették, ők viszont a városban maradtak.

A hódolt városiak nemcsak a töröknek, hanem a keresztény földesúrnak is járandósággal tartoztak. Kerpachich várkapitány (1648. április 28.) levelében tájékoztatja Batthyány Ádámot, hogy a polgárok el akarnak menekülni a városból Törjék miatt, aki a város földesurának, a veszprémi püspöknek volt tisztartója Sümegen. Mint Kerpachich írja „... az

szegény egerszegi városiak pusztán akarják hagyni az várost az Törjék János miatt... mivel... semmi igazságokban meg nem akarja megtartani ... Bírásolja, húzza vonja őket, teljesen megnyomorodtak szegények. Ők azt mondják általában kénytelenek vele, pusztán kell hagyniuk az várost. Tudja pedig Ngod azt, ha ők elfutnak ... már mi sem” lakhatunk „Egerszegen.” „Ngodnak könyörgünk közönségesen az egész sereg, hogy Ngod találjon módot benne, hogy megmaradhassanak szegények. Annál is inkább mivel, „Ők az mivel tartoznak engedelmesek ...”, de a tisztartó követelése nem ismert határt.

A végvárok magyar katonáinak mindennapi életéről is érdekes adatok ismerhetők meg Kelenik Kerpachich levelezésének feldolgozásából: Kerpachich kapitánysága idején, mint említettük, Egerszeg három településrészből állt: a töröknek hódolt, kerítetlen város, a királyi magyar vár és az ahhoz tartozó hostát, ahol elsősorban katonák laktak. Állandó problémát jelentett a várkapitány számára, hogy a várkatonaság az erődítés nélküli külvárosba távozott éjszakára: „én soha be nem űzhetem őket várban háltni. Ami sok üzekedésem vagyon az vitézekkel, az kiknek ott kinn házuk vagyon, ugyan semmiképpen nem akarnak bejönni háltni, és mint hallottam, hogy annak előtte két ízben sok ember veszett el az hostátból. Hanem kérem Ngodat ... írjon az egész seregnek levelet, erős parancsolattal parancsolja meg Ngod nekik, hogy ott kinn ne háljanak, mert én ... minden nap parancsolom űzöm, kergetem őket, soha be nem űzhetem, elbújnak előttem. Minden éjjel kétszáznál is többen hálnak ott kinn. Én néhányszor egész sereget összegyűjtöttem protestálván mind ő előttük, mind Isten előtt, oka ne legyenek semminek.” Batthyányihoz küldött leveléből az is kiderül, hogy a várkatonaság tagjai, noha a váron kívül védtelenek, a várhoz tartozó hostátban házuk, családjuk s a határban foglalt földjeik vannak. Életmódjukat kettősség jellemezte: a magyar király végvári helyőrségének katonái elvileg a szabályzat szerint zsoldból éltek, a mindennapokban azonban az elhagyott, elfoglalt, nem legálisan birtokolt, utána adót nem fizető várost környező földek műveléséből, marhatenyésztéséből, kereskedelemből tartották fenn magukat és családjukat. Kelenik megfogalmazásában, a „katonák civilként gazdálkodtak, a civilek pedig, hogy gazdálkodhassanak katonai szolgálatot vállaltak.”

A mezőgazdasági munkák (szőlőmetszés, szénakaszálás, aratás, szüret) idején a várkapitánynak más várakból kellett erősítést kérnie, mert „legényei” a földjeiken dolgoztak. A köztes időszakokban pedig feketéztek „...tegnap ... őfelsége szolgálai hír (engedély) nélkül Kánizsa alá mentek. Én bizonyosan az őfelsége szolgálait megbüntetem, mert az Ngod parancsolata szerint én el nem mertem őket bocsátani. Csatára úgy sem bocsátottam volna őket, de mikor misére elmentem, akkor elmentek, csak olyan formán (ürügyén) , hogy abrakozni mennek...”

Egerszegen a töröknek hódolt mezővárosi lakosság és a magyar királyi helyőrség között a különbségek jogállásukból adódott. A hódolt lakosság a török adók és egyéb zaklatások ellen „két módon védekezhettek, vagy elköltöztek, vagy katonának álltak.” Ugyanakkor a két csoport viszonya nem volt konfliktusmentes. Kerpachich 1652-ben arra panaszkodik Batthyányi Ádámnak, „hogy vasárnapon este három egerszegi katona Istvándon megszállottak, senkinek semmit nem vétettek. Az egyikre Gál György annak előtte haragudott, úgymint Nagy Balázsra. Hogy abrakot kéregetett volna az faluban, az Gál György az maga kapuján megleste és hozzálött, és úgy találta löni, által ment rajta az golyóbis ... Annak előtte két hónappal Rácz Györgyöt is ... meglőtték a szepetniekiek. Kevés idő alatt két katona... Ngos kmes Uram kérem

..találjon módot benne, hogy ennek utána ne legyen ilyen dolog, és ne támadjanak mindjárt az szegény legényre az polgárok. „Azt is akarám Ngodnak tudására adni az posztóval, hogy (...) Sicsen (..) „őfelsége posztóját fölverték, és mind elprédálták volt meddig Gombai uram megtért. Magát is csak kevés hija, hogy meg nem lödözték, úgy annyira, hogy két vég posztó odaveszett.”

A szentpéterfai polgár „...az itt való szegény legényeknek tizenkét sörtélyes marhájokat ellopva és elhajtva, szegény legények marhájokat keresvén, rájuk támadván, magokat megfogván úgy megverték, hogy csak a borbélynak fizettek tizenkét forintot. Négy puskájuk, négy szabályjuk négy lóding tartójuk mind oda vagyon...” A várbeli helyőrség azzal bosszulta meg társuk bántalmazását, hogy elhajtotta a szentpéterfai ember ökreit és lovait. A várkapitány ugyan megfenyegetette a katonákat tettük miatt, viszont az ilyen és hasonló eseteket a zsoldfizetés elmaradásának tulajdonította.

A várőrség tagjai javaik védelmében kemény fellépést, büntetést a várkapitánytól vártak: 1647 decemberében az egerszegi csordásnak és egy asszonynak feltörték a pincéjét, borukat elvitték. Kiderült, hogy a pince egy katonáé volt, „...immár az sereg azt akarja – jelentette Kerpachich –, hogy mingyárást felakasztassam őket, megkínoztassam, mivel vagyon tizenhat esztendeje hogy kezdett lopni az Ágoston Mihály, de az mint vallja, Simon György csak a mirigy haláltul volt társa... mi azt illeti nem méltó kibocsátani őket, de nem vélném hogy törvény nélkül felakasztassam őket, noha kezemből is ki akarta venni az sereg, mert sokat loptak tőlük. Talán nincsen csak egy pince is egerszegi hegyen az kit meg nem loptak...”

A személyes konfliktusok a katonák és civilek között, a katonák csoportos felépését váltja ki. Például 1650 februárjában az egerszegi trombitás, Rohoncról (portyáról) hazatérve, a feleségét a helybéli pappal találta „Azt bizony kmes uram megverték erősen mivel éjjeli dolog volt.” Az ütlegetés, láрма hallatán az egerszegi várőrség a trombitás segítségére sietett. Maga Kerpachich várkapitány is „... ameddig énnekem híremre lett (helyszínre ért) addig mindenek megestek rajta (a papon), aki mit kaphatott azt bizony mindent elvittek házatól mint latornak ... s az egész sereg akaratjából megtömlöcözték, most is áristomban vagyon. Az püspöknek írtunk seregestül felőle, hogy érte küldjön és büntesse érdeme szerint. Vagyon immár több másfél esztendőnél, hogy hozzá járt valamikor az ura nem volt otthon.”

A végvári helyőrség státuszmegoszlása, lovas és gyalogos katona, megmutatkozott anyagi helyzetükben is. A szőlővel, földdel, kereskedéssel vagy egyéb foglalkozással bírók, főleg a lovas katonák, nemcsak tehetősebbek voltak, hanem fegyelmezettebbek is. A gyalogosok, mint Kanyarvár esete mutatja, szegények, megszöknek, aminek oka, a vajda nem fizette ki a katonák zsoldját. Kerpachich szerint abból pénzből és posztóból, amit a vajda kapott, jó „legényeket” (katonákat) fogadhatott volna. Általában a végváriak, akik csak a zsoldjukra hagyatkoztak, nem tudtak megélni, s a felfogadott katonák pedig a zsold elmaradása miatt megszöktek, csak a helyben lakók maradtak tartósan a seregben. Ugyanakkor a határvidéken drágaság is uralkodott: 1653 márciusában Kerpachich arról tudósít, hogy a Kemenesalja, Pápa és Veszprém felől „... annyi szekeres kezdett járni a Zalaságba gabonáért, melyet kereskedésre vesznek, hogy egy csoportban húsz- huszonöt szekérrel is vannak, és mind geréci (grazi) tallérral fizetnek és arannyal, ... és annyira felverték az gabonának az árát, bizony elhiggye Ngod, hogy az szegény legények nem is vehetnek gabonát, mert nem adják nekik...”

Kerpachich a továbbiakban megjegyzi: „... egyébiránt Ngodnak is vagy on azonkívül is arra való autoritása, hogy az végházak körül az gabonát tilalmazhatja”, mert a katonák éheznek, szöknék.

A helyzet a magyar és török végvári katonák esetében egyaránt az volt, hogy a zsold elmaradása miatt, főleg tél idején, a „koplálás időszakában” a szegényebb, gyalogos katonák, csoportokba verődve járták a falvakat élelemszerzés végett. Hiába panaszkodnak a vármegyénél a katonákra „*azt én Ngodnak megmondottam, hogy bizony semmiképpen meg nem tarthatjuk őket, mert éhhez meghalnak...*”, ha nem fosztogathatnak a falvakban. A katonák, a vármegyei kivizsgáláskor ártatlanak mondták magukat, mivel „*most minden nap az törökök járnak az falukat...*”

A várkapitány embereit védte, amikor más várak katonáinak tulajdonította a falvak zaklatását, „...*kányaváriakban is megfogattam ötöt és kapornakiakban, pölöskeikben az kik az falukon kóborlottak. Itt vason vannak, meg is verettem szörnyen őket mikor behozták. Egy kevés ideig itt tartom, azután, ha Ngod parancsolja kibocsátom.*” Kelenik megjegyzi, hogy a „katonai rendtartás gyakorlata a magántulajdon sérelmére elkövetett vétségek ügyében ket-tős mértékkel mért. Másképp ítelt akkor, ha világos volt, hogy a katonákat a létfenntartás kényszerítette törvénytelen eljárásra, és másképp akkor, ha ennek oka és célja anyagi haszonszerzés volt. De különbözött a megítélés aszerint is, hogy kinek a sérelmére követték el a törvényteleniséget.”

A végvárokon szintén a téli évszakban voltak gyakoriak, a magyar és török katonák falufosztogatásai során az összecsapások, amelyek életet követeltek. A veszteségek következményeiről jegyzi meg Kerpachich várkapitány: „*bizony kmes uram mind elvesznek szegények, meg nem tarthatjuk őket, hogy el nem mennének az falukra, mert nincsen mivel élniük. Vagyon oly benne (közülük), hogy harmad napig nem eszik kenyeret. Lovát, magát nem tarthatja, egy pénze sincs. El kell menni, vagy így kell veszni, vagy amúgy...*”

Noha a bécsi magyar király és a szultán a béke megőrzéséről tájékoztatták az alattvalókat, de mint Kerpachich megjegyzi egyik levelében „... *azt mondják... az kanizsaiak (a törökök), hogy velünk (magyar helyőrséggel) a békességet meg nem tartják, hanem Konstantinápolyban és Bécsben*” kötötték, vagyis a császárokra vonatkozik. A nagy területen szétszórott kisebb – nagyobb helyőrségek százainak logisztikai bázisát sem a török birodalmi központ sem a Habsburgok nem tudták biztosítani, így a helyőrségek katonái mindkét részlől öngondoskodásra szorultak, ami állandósította a mindenki mindenkinek farkasa állapotokat. A bécsi Haditanácsnak azok a parancsai, miszerint a végváriak csak magukat védjék, a német parancsnok szerint is „*azt könnyen megtartjuk, csak magunkat őrizhessük, de ő (török) miattuk sem éjjel, sem nappal nincsen nyugodalmunk.*” A végvári helyőrségeknek állandó készenlétben kellett állniuk, lehetőleg hírszerzők révén tájékozódniuk kellett a török mozgulatairól. Gyakran apróbb csetepatékból is, méretes összecsapások támadhattak, ugyanis a rosszul fizetett török katonákat nehéz volt fegyelmezni. Rendszerint hárman-négyen is zsákmányszerzésre indultak: „*a törökök Pölöske alatt voltak négy lóval. Ördög uramnak volt két tehene, azt elhajtották volt, egy szolgálja lóra ülven utánuk ment harmad magával. Az tehene- ket visszanyerte, magokat elszalasztotta.*”

A gyakori, két – három naponta ismétlődő török rajtaütések fő célja a foglyok ejtése volt, nem pedig legyilkolása, ugyanis a magyar katonák, a polgárok váltságdíjaiból szerezhettek némi jövedelmet. „...szombaton éjjel (1647. III. 26.) Bottfán voltak ...tizenegy óra tájban csak tizenkét lóval ... egy hajdúnak fejét vették, ő is egyet ölt meg közülük ... az török és hajdú egyszersmind löttének egymáshoz, mind a kettő azon helyen megholt...” Egy másik alkalommal a törökök „hétfőn délután négy órakor ide jöttek volt. Megnyargalták az szőlőhegyeket, (...) akkor kiütöttek volt az mezőre, ott néhány polgárt s polgárasszonyt kaptak. Avval elmentek, más kárt ... nem cselekedtek. Nem is kaphattak hajdúkbán, sem katonákban.”

Kelenik megjegyzi, hogy a török a hódolt területen soha nem gyújtogatott, kivéve „egyetlen esetben,” amikor az épületben katonák szorultak be, s védekeztek: „Tegnap (1647. december 26.) Kapornak alá voltak és egy pincét felégettek, az hajdúk szorultak volt az pincébe...” „Tegnap (1651, május 7.) úgy mint egy órakor dél után az törökök feljövén Kemend alá, mint egy másfél száz lóval az kapornaki apátúr malmát felégették, ... egy szegény legényt szorítottak benne, de mégis elszaladt...”

A török rendszerint a nagyobb tömeget vonzó események (temetés, karácsony stb.) helyszíneinek környékén jelent meg, mivel a fogolyejtés lehetősége nagyobb volt: „Az este (1647. szeptember 28.) ... kilenc órakor jött hírem, hogy Pölöskén innen, egy völgyben sok török volt. Nem tudom hova akartak menni. Hogy híre jöve kettőt lövtem az öreggel (ágyúval) . Arra való lövésre talán megtértek. Én másra nem véltem ... hanem szegény Egeralyi temetése léssen ma. Ha hírével lett, szerencse ha oda nem megyen.”

A karácsonyi ünnepek idején a rajtaütési kísérleteik szinte rendszeresnek tekinthetők, például 1653. decemberi levelében Kerpachich aggodalmának ad hangot, mert úgy hírlett, hogy a török karácsony éjjel az egerszegi városra fog jönni. „De csak december 28-án éjjel ütött a városra, és egy hódolt polgárt, Szabó Istvánt vitték el feleségestül, gyerekestül.”

Az idényjellegű munkák (aratás, szüret, kaszálás) idején a török katonák megjelentek a helyszín környékén, „ide is kmes uram miránk akarnak jönni. Ugyan nem is arathatunk miattuk. Minden nap lármánk vagyon több egy hétnél. Ma is kmes uram idejöttek volt, de mivel még kapunyitás előtt hírem jött ... és öreggel lőttem, senkit az vitézlő nép közül ki nem bocsáték ...” A kortárs külföldi utazó, Bongars Jakob (1585) is megemlíti, hogy Kálló várában a török közeledtére elsütik az ágyúkat, hogy a falusi lakosokat értesítsék, mire ezek a várba vagy távolabbi vidékekre menekülnek értékesebb holmijukkal.⁶⁸⁴

Más esetekben, mint fentebb is említettük, és Kerpachich levelei is megerősítik, az igazhitű muszlimok kellemes borozgatásra is kijártak Kanizsából: „ez éjjel tizenegy órakor az törökök itt egerszegi városon voltanak, de semmi kárt nem tettek, csak az korcsmán bort ittak, avval csak fordultak és visszamentek, avval sehol nem késtek. Azt gondolnám, ha valamit tentálni akarnak, az utat nézték, mert csak jöttek, fordultak.”

Az egerszegi rajtaütések sem hiányoztak a végvári csetepaték eseménynaptárából. Például a kanizsai erdőben 23 Egerszeg várbeli lovas egy török csapat nyomára bukkant, amelyik Kányavár felé indult. „... az ... katonák ... az nyomokon addig mentek, hogy rájuk akadtak az törökökre ...” Kettőnek fejét vették, kettőt elfogtak, de azok közül az egyik Lentiben

⁶⁸⁴ Bondars, J. utazása Bécsből (Erdélyen át) Konstantinápolyba. 1585. (Lásd: Szamota I. 1891. 171.)

„... megdöglött, ott fejét vették...” A másik fogoly, akin három lövés is esett, másnap este halt meg Egerszegen. Jóllehet a borbély, *„igen biztatott, hogy semmi dolga nem leszen, meggyógyul ...”*

Kerpachich 1653. decemberi levele pedig arról számol be, hogy egy 58 egerszegi lovasból álló csapat *„rátalált a kanizsai pasára, aki háromezredével éppen vadászott.”* A magyar katonák *„éppen arra a csoportra csaptak rá, amelyekben a basa volt.”* A magyarok három embert vesztek, mert elszakadtak volt a csapatától. Ugyanakkor az egerszegiek öt török foglyot ejtettek, *„az kanizsaiak soha oly gyalázatot nem vallottak, mint most. Az bizonyos, hogy magán is lövés esett az basán ... ha Tót Istók másfelé nem szakadt volna nyolcadával, semmi kárt nem vallottak volna az katonák. De így három elveszett benne. Egynek fejét vették, kettejét elevenen fogták ...”*

A végváriaknak „bizonyos karhatalmi” feladatokat is el kellett látniuk. Az egerszegi helyőrség szerzett érvényt a megye, illetve a katonai hatóságok rendeleteinek: a vétségek, bűnügyek miatt „körözött” katonák, civilek „felkutatása és elfogása.” is feladatuk volt. *„... Mi pedig az egervári katonákat illeti, kiket Ngod megparancsolta volt megfogatni Ördög uramnak, azokat még meg nem fogták, hanem Ngod írja meg énnekem kicsodák azok, én mingyárast megfogatom őket...”* Kerpachich arról értesíti a főkapitányt, hogy elfogta Maros Bálintot is, aki *„... csavargóba volt régtől fogva, az ki még vice generális önga idejébe az várat meghágtá.”* A másik keresett latorral, Szabó Györggyel együtt minél előbb törvény elé akarja vinni őket, *„... mivel hogy vice ispán Ördög uram közel vagyon, hogy többről többre ne cselekedjenek, törvényt akarok szolgáltatni rájuk... ide hívatván kapitányokat, szolgabírókat, ispán uramat ... ngod írja meg, ha ugyan törvényt szolgáltatassak rájuk, mert sok az tolvajlás mit cselekszenek, de ezek egynéhányszor megérdemelték volna az halált...”*

Egerszeg végvár feladata volt, a hódolt falvak lakóinak és a török együttműködésének, „törökösödésének” megakadályozása is. Például 1652-ben Hollósról a törökök– másokkal együtt– elvittek egy asszonyt, aki Kanizsára került. Ez az asszony most a váltságdíjukért kijáró rabokkal üzent, hogy *„... egy szentbalázi polgár az rabló törökkel Rábán által volt rablani török ruhában, és hogy vissza Szentbalázusra érkeztek volna, látta szemével az asszonyt azt a polgárt mikor ment az házához. Az török ruhát levetette, és az fegyvert lerakott és vizet hozott ki a törököknek ...”* Kerpachich behívja és „áristomba csukatja az egész falut, míg ki nem adják maguk közül azt az embert, mert lehetetlen hogy ne tudnák kiről van szó.”

Kelenik József tanulmánya végén egy igen érdekes, ugyanakkor nehéz kérdést fogalmaz meg: mi készítette az embereket, hogy *„hogy katonának álljanak.* A zsold rendszertelen és kiszámíthatatlan volt, a portyákon szerzett zsákmányt rendszerint „elkótyavetelték”, egy „szablyára” (katonára) eső rész az 1649. júliusi levél szerint, 3 forint 29 dénár volt, ami valamivel egy forintnál több, mint a havi zsold. Az egerszegi lovasnak, aki harc közben egy életre megnyomorodott, a gyógyításért 9 forintot fizetett a borbélynak, aligha volt kifizetődő a portyázás.

A további bizonytalansági tényezők között említi Kelenik, hogy a katonák életét különösen veszélyessé tette, hogy a törökök vadásztak rájuk. Ha valamilyen okból – esküvő, temetés, keresztelő, szőlőkapálás stb. – elhagyta a várat, a családja nem lehetett biztos benne, hogy viszontlátja. Ha a török rajtaütött, választhatott, megadja magát vagy harcol. Ha harcol

a törökök végeznek vele. Ha megadta magát, akkor a váltságdíj minden vagyonát elviszi. Ha pedig nem tudott fizetni, eladják valamelyik rabszolgapiacon.

Mindazonáltal, mint írja, „sem a létbizonytalanság, sem a fizetetlenség, sem az állandó fenyegetettség nem tudta visszaretteníteni az embereket attól, hogy katonának álljanak.” Egy esetre hivatkozik: Batthyány Ádám két győrvári jobbágya (hódolt falu, kettős adóztatás alatt) felvettette magát az egerszegi várórségbe, viszont a főkapitány parancsára el kellett bocsátani őket. Kelenik, mint megjegyzi egy hivatkozásában, kérdésére a választ „legfeljebb sejthetjük, érezhetjük, hogy miért vállalták a katonáskodást.” *tegnap délután (1656. február 21.) négy óra tájban a törökök feljöttek volt... háromszáz lóval ... nyolc hajdú volt a boncföldei faluban, az szentegyházban szorították őket, és azon sokat mulattak, meddig az (puska-)poruk elfogyott, s ott azon szentegyházban meglövöldözték őket. Ötnek fejét vették, hármat elevenen vitték ... az kik pedig nevezet szerint elvesztek ... Tót Balázs zászlóartót elevenen vitték, Ács Jánost és Boszoki Balogh Mártont. Az kiket levágtak Béri Nagy Jánost, Horvát Mihókot, Bodaki Istókot, Szentbalácsi Mihályt, és Lovász Lőrincet. Azoknak az szívüket is elvették, soha olyan vagdalt testeket senki nem látott, mint azok voltak...*” Kelenik József által feltett kérdésére válaszként az idézett helyzethez, valamilyest kiegészítő magyarázattal bír Hunyadi Jánosnak majd kétszáz évvel korábban a pápához küldött levelében megfogalmazott indoklása: „Nekünk, kik megmaradtunk, s emlékezünk a szabadságra, alig maradt egyebünk, mint fegyverünk s bátorságunk. (...) De bármilyen nehéz mindez, inkább akartuk elviselni, mint a szolgaságot, mindig súlyosabbnak éreztük a hit kárát, mint az anyagiakét. Hát nem elég ennyi jogos fájdalom? Hiszen nincs olyan kegyetlenség, amit rajtunk el ne követtek volna, és sohasem elég: akár győzünk, akár veszünk: mindig itt az ellenség; gyűlölete, mellyel ellenünk harcol, még nagyobb, mint hatalma.”⁶⁸⁵

A HADÜGYI FORRADALOM JÁRULÉKOS KÖVETKEZMÉNYEI

Magyarországon a tizenöt éves és/vagy „hosszú háborút” nagyságrendileg messze meghaladó pusztítással a 17. század végi ún. „felszabadító, visszafoglaló” háborúk jártak, melyek a korábbi, 16. századi haditevékenységek, végvári kisháborúk csatározásaitól eltérően, 17 éven át folyamatos hadszíntérré változtatták az alföldi erőteret és annak délvidéki meghosszabbodását, s az ország anyagi erőforrásait teljesen kimerítették. Az európai népesség, így a magyarság szerencsétlenségére is, a reneszánsz óta a kontinensen számontartott „mérnöki iskolák” (olasz, német-svéd) a hadászatban, harcászatban, a védelmi rendszerek, a tűzfegyverek területén technológiai és technikai újításokat hajtottak végre, amelyek nagyságrendileg korábban nem ismert módon növelték a harctéri áldozatok számát, sérüléseket okoztak a természeti környezetben (talaj, növényzet), tönkretették a települések infrastruktúráját, tárgyi létesítményeit, eszközeit, tömeges vándorlást, szenvedést idéztek elő a lakosság körében (lásd: harmincéves háború). S ezek az invenciók-innovációk kihatottak az államszervezetre is, így

⁶⁸⁵ Hunyadi János levele V. Miklós pápához (1448).

a bécsi magyar király ennek köszönhetően alapozta meg uralmát a Kárpát-medencében. Mielőtt a magyar föld „elvadulásának” jelenségét áttekintենek, érdemes közelebbről számolnunk a 16. század elején kibontakozó hadügyi „forradalommal” is, ugyanis a kettő között, mint látni fogjuk, adatolható összefüggések voltak.

Geoffrey Parker, többek által vitatott munkájában, három újításhoz kapcsolta az európai hadügyi forradalmat.⁶⁸⁶ Az első, a 15. század végén és 16. század elején Itáliában kikísérletezett és továbbfejlesztett erődépítészeti rendszer (*trace italienne*), melynek két változata volt: a régebbi kisebb méretű, szabálytalan alaprajzú, városfalhoz épült és kevesebb löveg befogadására volt képes. Az új típusú rendszerint síkságra épült, ami lehetővé tette a szabályos alaprajz kialakítását: a kiugró, ötszögű oldalazó védművek, a bástyák építésével egyszerre biztosították az ágyúk védett elhelyezését és a vár előtti terep keresztút alá vételét, így a támadót minden irányból azonos erejű tüzerő fogadta. A várvédelem súlypontja tehát a bástyákra helyeződött: megemelték a várak külső oldalát (vársík, *glacis*), hogy ezáltal lehetetlenné tegyék a védmű alapzatának lövését. Ennek tetején belső őrzőutakat és lövészpadokat (fedett utakat) hoztak létre. A bástyákat összekötő várfal védelmére pedig a várakban háromszög alakú pajzsgátakat (*ravelin*) alakítottak ki. A terepadottságaihoz igazodó erődítmény szerkezetét S. P. Vauben (1633–1707) fejlesztette tovább a Francia Királyság erődrendszerének kiépítése során. Az új típusú erődrendszer nagy területet volt képes ellenőrzése alatt tartani, ugyanakkor befolyásolta a stratégiai gondolkodást: egy kiépített erődrendszert már csak módszeres ostrommal lehetett bevenni, így a háborúk ostromok sorozatából álltak, s a nyílt csaták vesztek jelentőségükből. Ahol viszont nem épültek ilyen várrendszerek továbbra is a mezei összecsapások voltak a döntőek. Magyarország felszabadítása is Bécs ostromával kezdődött, majd azt követően a várostromok (Buda) és a mezei harcműveletek váltakozásával folyt az ütközetek.

G. Parker a „hadügyi forradalom” másik újítását a tüzérség és a tüzfegyverek technikai fejlődéséhez és elterjedéséhez kapcsolja. A 16–17. században egyre könnyebb, mozgékonyabb, nagyobb hordtávolságú, pontosságú, rombolóerejű (bronz- ón ötvözetű) ágyúkat fejlesztettek ki, melyeket a szárazföldi – és tengeri harcászatban (hajóépítésben, távolsági harcban) is lehetett alkalmazni. A nehézkes, önzsejű, kis hordtávolságú kanócos muskétát a 17. század végére felváltotta a könnyebb, 250–260 méter hordtávolságra képes kovás závarzatú puska, melyet szuronnal láttak el. Ezzel lehetővé vált, már a 17/18. század fordulóján, hogy az európai hatalmak a gyalogságot tüzfegyverekkel lássák el. A másik újítás, a puska szuronnal való felszerelése, ezzel mellőzni lehetett a pikát (2, 5–3,5 méteres lándzsát): a gyalogos már nem volt védtelen az ellenség gyalogsága és lovassága elleni közelharcban.

A hadügyi forradalom harmadik eleme, az előbbiekkal összefüggésben, a hadseregek létszámának emelkedése volt, ugyanis az új típusú erődrendszerek módszeres ostroma, nemcsak időigényes, hanem ember- és hadianyag – igényes is volt. Parker úgy vélte, noha többen vitatják, hogy a (holland – svéd) hadügyi forradalom váltotta ki az európai centralizált abszolutista monarchikus államok kialakulását, ugyanis a hadviselés új módszerei, eszközei

⁶⁸⁶ Parker, Geoffrey, 1996. Parker „hadügyi forradalom” terminus és elméletének bírálatát (Lásd: Black, Jeremy, 1991.)

(ágyúparkok, erődrendszerek, hadsereg, flotta) az emberi és anyagi erőforrások célirányos, összpontosított hadvezetést (Haditanács) igényeltek.⁶⁸⁷

A hadügyi forradalom magyarországi térnyerésének kutatása során Kelenik József – Parker nyomán – feltételezte, hogy a hadügyi forradalom a Habsburgok területeiről indult ki, illetve azzal szomszédos területekről (Spanyolország, Itália, a Németalföld, Franciaország). Viszont nem az erődrendszert (*trace italienne*) tartja a hadügyi forradalom meghatározó újításának, hanem a tűzfegyverek közül a kézi löfegyvereket, az egyszerű, megbízható muskéták elterjedését, mely olcsó, de hatásos fegyver volt. A magyarországi hadszíntereken a kézi löfegyverek tömegtüzére támaszkodó harcászat a 16. század második felétől, tehát a tizenöt éves háború idején (1591-1606), használata köznapi gyakorlat volt.⁶⁸⁸

Edward Brown angol utazó (1669–1670) is megfigyelte, hogy Győrben és Komáromban „egy rakáson sehol a világon” nem látni annyi, számára is ismeretlen, hadigépet: „ugyanis itt látható a ’hajnalcsillag’ nevű eszköz” (ostromra és várvédelemre), lőporral megtöltött fazék, vasszögekkel fődött palánkok, a „hajító-golyó” (*Werf Kugel*), melyet mindenféle gyúlékony anyaggal megtöltenek és kézzel eldobnak, a „fríziai ló” a lovasság előrenyomulásának megakadályozására, láncos golyók, és maga a komáromi „teknősbéka erőd.”⁶⁸⁹

Hivatkozhatunk néhány a tűzfegyverek hatékonyságára utaló példára, noha nem Keleniknek gazdag adattárából származik, mégis a kutatás eredményeit támasztja alá. A tizenöt éves háború kezdetei ismételten arra utalnak, hogy az egymás területén portyázó végvári katonaság kisháborúi nagyobb háborúk gócpontjaivá válhattak. Ezek közül az egyik a Felvidéken alakult ki: 1588 októberében a Sikszót ostromló 11 ezer fős török hadat Rákóczi Zsigmond mindössze 2400–2500 fős német – magyar csapata megfutamította, a csatában több mint kétezer török, és mintegy 400-500 fős magyar és német katona esett el. A török 1591-ben sikertelen próbálkozás után 1593-ban újra kísérletet tett a horvátországi Sziszek bevételére egy 12–15 ezer fős haddal. A védők felmentésére mintegy 5 ezer főből álló haderő, Ruprecht Eggenberg és Erdődy Tamás vezetésével győzelmet aratott a háromszoros túlerőben lévő törökök fölött. Az ütközetben Haszán, boszniai pasa is elesett, és serege nagy veszteségeket szenvedett. Ettől számítják a tizenöt éves és/vagy „hosszú” háború kezdetét, amelynek fő hadszínterévé az Észak-Dunántúl vált. A török birodalmi hadvezetés 1593 és 1605 között kilenc hadjáratot indított a Dunántúltra, a bécsi magyar király 13 hadjáratából 10 irányult ebbe a térségbe. Bécs elterelő hadművelete Székesfehérvárt vette célba, a győri főkapitány Ferdinand Hardegg 18–20 ezer fős serege a várat nem tudat bevenni. Időközben 8-9 ezer főre apadt serege Székesfehérvár közelében csatába keveredett Hasszán budai pasa közel 20 ezres seregével. A túlerő ellenére mégis győzött. A diadalban főszerepet játszottak Pálffy Miklós bányavidéki főkapitány, Nádasdy Ferenc a Fekete bég, Zrínyi György dunántúli főkapitány, Huszár Péter pápai főkapitány. A királyi erők kezére került Szabadka erődje, majd Fülek várát vették ostrom alá. A vár felmentésére érkező török haderőt 1593 november elején ecsedi Báthory István országbíró az Ipoly melletti Romhánynál megfutamította, ezt

⁶⁸⁷ Bagi Zoltán P. In: *Árkádia*. VI. évfolyam, 2015/1. szám (10), 12–17.

⁶⁸⁸ Kelenik József. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1991/3, 1991/4. Vázlatos áttekintését Vö. Kelenik József. In: *Studia Agriensia*. (Eger). 17/1997, 27–39.

⁶⁸⁹ Brown Eduard, (1673). (Lásd: Szamóta I. 1891. 321–322.)

követően Fülek török védői kapituláltak, Szécsényt pedig december elején feladták törökök. Három hét alatt a 12 kisebb erőd (köztük Hollókő, Somoskő, Drégely) került a királyi csapatok kezére.⁶⁹⁰

Pálffy irányítása mellett 1594 tavaszán Nógrád vára került magyar kézre. A Dél-Dunántúlon Zrínyi György vett vissza több kisebb várat (Berzencét, Csurgót és Segesdet). A Hatvant védő török őrség megsegítésére indult mintegy 10-12 ezres török haderőt verte meg Turánál Forgách Simon 5 ezer fős serege.⁶⁹¹ Az Al-Dunánál, a gyurgyevói átkelőnél, a frissiben „fekete puskákkal” felszerelt székely had nagy mézszárlást végzett a visszavonuló török sereg soraiban.

Egészében sikeresnek tekinthető 1593. téli–1594. tavaszi hadjáratok fordulópontot jelentettek a török–bécsi magyar király közötti hadviselésben: a korábbi években várharcok uralkodtak, most történt meg először, hogy nyílt csaták sorában a magyar–német hadak győztesen kerültek ki, tehát védekezésből támadásba mentek át, és jelentős területeket vettek vissza töröktől. A jóval kisebb létszámú királyi hadak sikerének kulcsa a török túlerővel, tömeggel szemben, hogy a tűzfegyverekkel felszerelt gyalogság tűzereje nagyobb volt, mint a török gyalogság főerejét képező janicsároké. A lovasság is jobb minőségű tűzfegyverekkel, a lovas páncélzattal rendelkezett, s a tűzéréség ágyúi kisebbek, mozgathatóbbak lettek, megnőtt a lőtávolságuk, a lövegek romboló ereje. A három fegyvernem, a gyalogság, a lovasság és a tűzéréség korábban nem ismert együttes alkalmazása a harc téren a csatarend változását vonta maga után. A mértani szabályossággal kialakított csatarend teljesen zárt tűzrendszer kialakítását tette lehetővé: Orániai Móríc stratégiai és taktikai újításai közül a legfontosabb a taktika volt, vagyis a gyalogság négyszögeinek mélységét 8-10 emberre csökkentették, így megnőtt az alakzat szélessége, ezzel megalapozta a vonalharcászatot.⁶⁹²

A tizenötéves háborúban alkalmazott újítások járulékos következményei a pusztítások nagyságrendjében mutatkoztak meg. A bécsi magyar király hadseregét, a korabeli európai hadseregekhez hasonlóan a logisztika s a fegyelem hiánya jellemezte, amelyről az egykorú leírások megdöbbentő képet festettek. A tábori bíróság intézménye és a drákói szigorúságú hadi törvények alkalmazása sem tudott ezen a helyzeten változtatni. A Habsburgok zsoldos hadainak rossz utánpótlása (élelmezés, eszközök stb.), valamint a török és Habsburg hadak ismétlődő, azonos területeken való felvonulása, az ütközetek hadszínterei környékén teljesen tönkretették a településhálózat épületállományát, a termést, elhajtották az állatokat. A felsorolt kártevések azzal jártak, hogy egész vidékek elpusztásodtak, elnéptelenedtek. Például a tizenöt éves háború idején (1593–1595) az ostromlott Győr és Esztergom elnéptelenedett. Pálffy Miklós Esztergom várának főkapitánya a város visszafoglalását követően (1595) fegyveres erővel kényszeríti a hódoltságból (Buda környékéről, Tolna, Baranya megyékből) a magyar és szerb falvakat átköltözésre.

A „hosszú háborúban” a török kétfrontos hadviselésre kényszerült a (a királyi országrész határvidékén, illetve az erdélyi s az al-dunai részen). A háborút lezáró zsitvatoroki békekötés

⁶⁹⁰ Nagy László, 1985. 193–195., Takáts Sándor, 2010. 162–163.

⁶⁹¹ Szekfü Gy. 2002. 121.

⁶⁹² Parker, G. 1996. 76–80.

értelmében Fülektől Vácig a bécsi magyar király kezében maradt s a hozzájuk tartozó falvak a kettős adóztatása – a condominium – megszűnik. A kettős adózású falvakban pedig az adó-kivetés- és elosztás joga török és királyi oldalon egyaránt a falusi bírák kezébe került: „*az hódoltságban pedig az törökök ki ne járjanak, hanem csak az közel valókra és adójuk csak az falubírák által szolgáltatassák be.*” A török elismeri a Habsburgok császári címét, ezzel a bécsi magyar király egyenrangú lett a török szultánnal. A béke értelmében 11 vár került vissza a királyi országrészhez (Füle, Vác, Nógrád stb.), a török viszont Eger (1595) és Kanizsa (1600) megszerzésével növelte területét. Ennek ellenére Makkai László és Sinkovics István úgy vélték, a tizenöt éves háború lezárása határkö volt, véget vetett a török közép-európai előrenyomulásának, magyarországi területei határvidék maradt, ahol uralma ingataggá vált – mindezt a hanyatlás kezdeti jelének tekintették.⁶⁹³

A hódoltság korszaka (1541–1686) kétségtelen átformálta az érintett területek természetét – települési – társadalmi – etnikai – kulturális arculatának korábbi mintázatát. A hódoltsági területeken, mint szó volt róla, a lokalitások életgyakorlata, annak keretfeltételei a konkrét helyzetekben az általánosításokat némileg árnyalják, nem véletlen, hogy történész nézőpontból sem egységes a hódoltság megítélése. A magyar történettudományban több adatolható nézet fogalmazódott meg a 1541 utáni időszakról: Szekfű Gyula elvadulás elmélete a hódoltság korában a pusztulás, hanyatlás jelenségét hangsúlyozta, újabban pedig Brodaries István által leírt középkori Magyarország gazdagságához – „*Európa valamennyi országa közül kiválik*” – hasonló „virágzás,” gyarapodás jelenségét emelik ki a 16-17. századi szemtanúk (Bornemissza Péter, Tolnai Fabricius Bálint, Heltai Gáspár, Wattay Ferenc) nyomán.⁶⁹⁴

Szekfű Gyula sokat idézett, és vitatott, török hódoltság korszaka értékelésének jelentősége mégis abban van, hogy a hadi események hatására, az ember és természet „*elvadulásának*” együttes jelenségére hívta fel a figyelmet:

„*A magyar földnek ez elvadulása a török hódoltság területén már a 16. század közepén megállapítható. Egyenes következése annak, hogy Győr- Buda- Debrecen vonalától délre a magyar lakosság kipusztult, s nem lévén többé emberkéz, mely a falvak határait évről-évre megművelje, az úthálózatot fenntartsa, átvette uralmát a Természet, mely most ismét az embertől függetlenül, emberi célokra nem hajtva termelte ki a maga új növényvilágát, sőt klímabeli változásait is... Ez a változás csak a török hódítás következményeként állott elő. A falvak elpusztultak, ember és háziállat elhagyta a tájékat, futva menekülve, vagy török rabságban. ... 25–30 falu helyén egyetlen emberi település, közepes lakosságú város maradt. Az ember távoztával megkezdődött a füvek uralma, ... az Alföld egy nagy ugarrá vált. ... De ez a pusztaság csak most lett igazán pusztaság... tipikus ponthusi pusztaság, másodlagos, emberkéz formálta, azaz emberpusztítástól létrehozott kultúr-formáció... Ugyanezen ok más vidéken, más geológiai és növényföldrajzi előzmények után másként hatott, de a korábbi kultúr – viszonyokhoz képest ott is hanyatlást, pusztulást hozott magával.*”

⁶⁹³ Fatuska János, Fülöp Éva Mária, Gytösi László (szerk). 1998., Tóth Sándor László, 2000., *A zsitvatoroki békével ért véget a 15 éves háború*. In: Múlt – kor, 2006. november 10. (Hozzáférés: 2017.05.7.)

⁶⁹⁴ Brodaries István, 2003. *Igaz leírás a magyaroknak törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. (In: Szigethy Gábor szerk.)

A török fennhatóság, a hódoltságnak alávetett területek állapotáról pedig azt írja, hogy az „*emberi lakóhelynek nyoma sincs, az utasok első és uralkodó benyomása a borzasztó magányosság, az elhagyatottság érzete. ...a lovon vagy tengelyen járó utas észre sem veszi, hogy Magyarországból átkerült a Balkán-félszigetre, mindenütt ugyanazon égetés, pusztítás, elhagyatottság képe... A tizenöt éves háború a pusztítást csak még súlyosabbá tette s egyúttal területi mértékét is kibővítette: Budától északra, keletre eső vidékek, a Tisza–Körös–Szamos szöge ekkor váltak hasonlóképpen lakatlanná... A török korszakban itt is elhagyja a földet a dolgok értelmes szabályozója, az ember, a vizek úr nélkül terjeszkednek, s versenyt fálják fel a homokkal, a bozóttal, a korábban emberi lakhelyeket, a mezőgazdasági kultúra helyeit... A Duna és kiöntései miatt az elmocsarasodás nagy léptekkel halad előre, az erdők a mocsarakban elpusztulnak, visszafejlődnek, a talajnedvesség abnormissá lesz, forró napok hideg éjszakákkal váltakoznak s a mocsaras kigőzölgések rosszindulatú lázokat, járványokat termelnek. ...megállapíthatjuk, hogy itt a nyugati és közép-európai történetben szinte páratlan eseményekkel állunk szemben. ...a történetek összefüggését tekintve nem a természet győzte le az embert, hanem az ember maga adott át a természet vad játékának egy régi, százados munkával kulturált területet. Kelet és Nyugat küzdelmében a rabszolgatartó török állam ragadván magához a győzelmet, a magyarság európai civilizációjának nyomai is kipusztultak, s helyükön a talajviszonyok fentírt változásai következtében kultúrától mentes, kultúraellenes pusztát terjedt szét.”⁶⁹⁵ Szeffü Gyula által leírt „elvadulás,” illetve „elnéptelenedés” jelenségével szemben a történészek újabb nemzedéke, mint láttuk, árnyaltabb megközelítésében Wattay Ferenc református lelkész tobzódást elítélő verses elbeszélését (1604) tartja a korszakra jellemzőnek.⁶⁹⁶*

Az „Alföldet pusztává a török tette” vélemény kontextusát, mint Várkonyi Ágnes rámutatott, a 19. századi folyószabályozás bírálata váltotta ki, amely többeket álláspontjuk kifejtésére készítetett.⁶⁹⁷ Vági István ellenvéleményét cikksorozatban fejtette ki: „Szeffü azon gondolatmenete, hogy a Nagy-Alföldön nincs ezeréves pusztát és hogy a pusztát a török hódoltság okozta, ...szikes területei nem a természetnek köszönhetők, hanem a két évszázados török hódoltságnak..., nem helytálló és azt talajtani és éghajlattani elgondolások alapján elfogadni nem lehet, éppen úgy, ahogy elfogadhatatlannak bizonyult az a felfogás is, hogy a kultúrmérnökeink nagyszerű lecsapolási munkái a XIX. században aszályossá tették volna az éghajlatot és az elszikesedést segítették volna elő.”⁶⁹⁸ A vitába bekapcsolódó Teleki Pál és Prinz Gyula úgy vélték, a „török világban szétfutott nép irtványait rögtön erdő verte fel, pusztamező csak ott lett, ahol a falvak ülése előtt is pusztamező volt. [...] Arról a meséről is le kell tennünk, hogy a síkságon erdőirtás miatt állandó szárazság és sivatag keletkezhetik. [...] Pusztamezőt az ember csak állandó tevékenységgel tud teremteni, állandó szántással, állandó égetéssel, de magára hagyással nem.”⁶⁹⁹ Szabó István településtörténeti összefüggésben hívta

⁶⁹⁵ Hóman Bálint– Szeffü Gyula, 1935. III. 349– 469., H. Németh, I. (Hozzáférés: 2017. 07. 2.)

⁶⁹⁶ Zimányi V. 1987. In Várkonyi Ágnes, R. (szerk.). 1987. 353–392.

⁶⁹⁷ R. Várkonyi Ágnes, „Elpusztult erdős bérceink”. *A Kárpát-medence ökológiai válságáról.* (Hozzáférés: 2018.08.7.)

⁶⁹⁸ Vági István. In: *Erdészeti Lapok* 1934. 670–682, 787–801, 1040– 1052; 1935. 142–153.

⁶⁹⁹ Prinz Gyula–Teleki Pál. In: *Magyar föld– magyar faj.* 2. 1940. 104.

fel a figyelmet arra, hogy az alföldi településhálózat megváltozása, a telkek, falvak eltűnése és a nagy határú mezővárosok létrejötte, nem a török hódítással, hanem már korábban kezdetét vette.⁷⁰⁰

A 19. századi vízszabályozások következményei mentén kibontakozott pro- és kontra vita megerősítette azt az álláspontot, hogy az „Alföld mai természeti képe valóban a 19. századi vízszabályozások következménye.”⁷⁰¹ Ami pedig Magyarország 18. századi környezeti viszonyait illeti, Várkonyi Ágnes a *Hell-térképre* hívja fel a figyelmet, amely az Alföldet „*mocsarak, folyó menti erdőségek, ligetes dombhátak változatos tájainak*” ábrázolta. A térképet, valamint a korszakot vizsgálva Várkonyi is „egy sereg kérdés” felmerülésével számolt, mind Szekfü mind Vági, Teleki álláspontjával szemben.⁷⁰²

A természeti környezet változásában több tényező kölcsönhatása érvényesül: a természeti adottságok (az éghajlat, a terepviszonyok, a talaj, a növénytakaró stb.) a társadalom szerveződése (népesség, birtokviszonyok, településszerkezet, művelési rend, gazdasági érdekek, a kereskedelem és az ipar). A Kárpát-medence területe két évszázadon át volt egyszerre hadfelvonulási terület, hadszíntér és hátszág. A korabeli forrásokból (jegyzőkönyvek, vármegyei jelentések, naplók, levelek és hadijelentések), mint láttuk, a hadművelési területek természetpusztulása rajzolódik ki: letarolt erdők, gyümölcsösök, összetört kertek, a talaj „hatalmas sebei.” Másfelől a hadak mozgását nehezítették a felszerelést (ágyúkat, szekereket, szállítmányokat) elnyelő mocsarak, sártengerek, nehezen járható utak, a „kiélt vidékek.” A várépítkezések, erősítések, szállítóeszközök, fegyverek és hadiszertárak, a téli tüzelés, a várak, a bányászat, üveghuták, mész- és tégláégetők, vaskohók, fűrészmalmok, építkezés, bútorkészítés stb. hatalmas mennyiségű fát igényeltek. A mostohább éghajlat, a hadügyi forradalom következményei és az elhúzódó háborúk térségenként eltérő mértékben vették igénybe a természetet. Azonban tovább éltek a középkori „természetkezelési tapasztalatok” is (erdők védelme).⁷⁰³

A felsorolt tényezők a természetkörnyezet sérülését kiváltó hatásai ellenére Várkonyi Ágnes, mégis úgy vélte, hogy a Kárpát-medence ökológiai rendszerének egyensúlya nem bomlott meg, vízrendszere, az ökoszisztéma egyik alapvető tényezője, lényegében sértetlen maradt. „A folyók hatalmas ártereiben a lakosság évszázados tapasztalatokkal együttműködve a természettel, fokos vízgazdálkodással védte ki az árvizeket és fordította hasznára az áradásokat. Voltak eliszaposodott folyószakaszok, elvadult tavak, de a fokos vízkezelés sok helyütt működött és megnőtt a hozzá kapcsolódó halászat jelentősége. A 16–17. században növekedett a víz borította terület.” A végvárak rendszerében, mint Kelenik József kutatásából ismert, felhasználták a vizek védelmét, a vízfelületeket, lápokot (szigetvári, kanizsai, egerszegi övezet). A csapadékosabb időjárás s a vizek és erdők „kölcsönhatása fenntartotta

⁷⁰⁰ Szabó István. In: *Századok*. 1939. 476.

⁷⁰¹ R. Várkonyi Á. i. m.

⁷⁰² R. Várkonyi Á. i.m.

⁷⁰³ Teleki Pál, 1996. 112., Takáts Sándor, 1900. 218., Timár György, 1995. 159–166., R. Várkonyi Ágnes, In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. (Szerk: Petercsák Tivadar–Szabó Jolán) *Studia Agriensia*. 1993. 14., Csorba Csaba, Nagy László, Varga V. János, Sugár István, Pálffy Géza tanulmányai. In: *Végvár és környezet*. (Petercsák Tivadar–Pető Ernő szerk.). 1995. 477.

a Kárpát-medence ökológiai egyensúlyát.” A 18. század elején Bél Mátyás az elődök természetmegőrző munkáját, a Kárpát-medence természetkörnyezetének „embermegtartó erejét,” elmelte ki, igaz, már sérülékenységét is jelezte. A természeti erőforrások újabb megterhelését jelzi a (betelepítésekkel) a népesség hirtelen megnövekedése 3-4 millióról, 1722–1790 között 9,7 millióra. A 18. századi „hatalmi technikák egyik nagy újdonsága” a népességnek a katonai utánpótlás mellett „gazdasági és politikai problémaként való kezelése.” Miközben a népsűrűség országos átlaga 30 fő alatt maradt, a század második felében egyes térségeiben (királyi Magyarország, a Dunántúl nyugati fele, Bánság) a túlnépesedés jelei mutatkoztak.⁷⁰⁴

A hivatkozott álláspontok, vélemények Szekfü elvadás, elnéptelenedés elméletével szemben, főleg Várkonyi Ágnes természetkörnyezet s az emberi tényező kölcsönhatásának szám-bavétele, a Szekfü pro – kontra vitában köztes álláspontot képvisel. Mégis úgy tűnik, hogyha az elvadás, elnéptelenedés földrajzát nézzük, akkor az inkább a nagyobb hadicselekmények területeit fedi le. Időben és térben egybeesik a török magyarországi térnyerésének kezdeteivel, illetve kiűzésével, a két időpont között, mint említettük, nagyobb pusztításokat, a szemben álló felek, a tizenöt éves háború idején tettek. S azt követő időszakban Bécs ostromát követő ellen-támadások sorozatáig, jelentősebb hadi esemény Várad török általi elfoglalása volt.

Az események néhány fejleményének alábbi forrásai inkább arra utalnak, hogy a nagy pusztítás mintha török kiűzésének hadjárataival és azt követő szabadságharcra mutatna kapcsolatot.

A török ellenes hadi események Magyarországon 1697. szeptember 11-én fejeződtek be, amikor Savoyai Jenő Zentánál döntő győzelmet aratott. A 17 évig tartó háború idején sem a visszavonuló török, sem az előrenyomuló császári hadseregek nem kímélték sem a lakosságot sem a természetet. Számos helyen a falvak teljes lakossága eltűnt, elsősorban a hadak felvonulási útjában és a hadszínterek körzetében lévő területeken. Akárcsak Mohács előtt és után ismét Bácska szenvedte el a legnagyobb veszteséget. A kuruc – labanc csatározások során a lakosságot egyik fél sem kímélte. A Rákóczi-szabadságharcnak is számos újjáéledő település esett áldozatul, és maradandó változásokat eredményezett a népesség anyagi életében. Sok vándorló kuruc maradt, akik elszoktak a békés munkától, mint Károlyi Sándor megjegyezte, „*az aranyos magyarok megint szétszéledtek*” Erdély kiváltságos vagy jobbágymentes helyeire. A szatmári béke évében (1711) az ország a török uralomhoz képest katasztrofahelyzetben volt.

Szekfü Gyula az elvadás, az elnéptelenedés példáinak sora a hadviselések járulékos következményeire utalnak, azonban térbeli és társadalmi-demográfiai megoszlásuk csak érintik a Nagy – Alföldet. Mint írja, egy évszázaddal korábban a Bocskai telepítette 15 hajdúvárosban 1702-ben 689, 1720-ban 523 családfő élt.⁷⁰⁵ Egerben 880 ház a visszafoglalás után is évekig üresen állt, a városnak 1400 lakosa volt, ennek egyötöde új keresztény, megkeresztelkedett, visszamaradt muszlim. Veszprém egyházmegyében 2881 faluból 734 falu maradt, Dunántúl

⁷⁰⁴ R. Várkonyi, Ágnes, i.m., Andrásfalvy Bertalan, 1973., Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson In: Károlyi Zsigmond (sorozat szerk.) *Vízügyi Történeti Füzetek* 8. é. n. 72–75., Kelenik József, In: *Végvár és környezet.* (Peterscsák Tivadar–Pető Ernő szerk.) *Studia Agrensia* 15. 1995. 50, 253–255., Kubinyi András, 1993. 35., Wellmann Imre, 1979. 55–56.

⁷⁰⁵ Szekfü Gy. 2002.141.

900 ezer lakosságából 300 ezer veszett el a török kiűzésekor.⁷⁰⁶ Egész Pestnek például még 20 évvel a török kiűzése után is csak 342 háza volt.⁷⁰⁷ A történeti demográfiai kutatások a török hódoltság után a Kárpát-medence népességét 3,8 millióra becsülik, némi növekedés ellenére, európai összehasonlításban Magyarországon a kontinens lakosságának csupán 3,8%-a élt.⁷⁰⁸ Becsléseik szerint a népességvesztéség 300 ezer és 1,5 millió fő között lehetett. A 17. században, a harmincéves háborút követően Európa lakossága 58,7%-kal nőtt, ezzel szemben Magyarországé csak 5%-kal.⁷⁰⁹ III. Károly és az országgyűlés 1720-ban népszámlálást rendelt el, melynek során Magyarországon 1,77 millió embert találtak, Erdélyben 800 ezret, a kettő együtt 2,5 milliót tett ki, ebből legfőljebb 45% , vagyis 1,16 millió volt magyar.⁷¹⁰

A 18. század elején Magyarország népsűrűsége 18,4 fő/km², Erdélyben ugyanez 18,6 fő/km², az egykori hódoltsági területen pedig a nyers népsűrűségi mutató 8,4/ km²-en. A korabeli vármegyei népsűrűségi adatok még ennél is szélsőséesebbek voltak: Sopron vármegyében 40,6 fő jutott egy km²-re, Békésben ugyanez a nyers mutató csak 3,1 fő/km² volt. II. József uralkodása alatt elrendelt népszámlálás (1784-1787) a korrekcióval együtt már 8,5 millió lakost regisztrált Magyarországon. „Ezt a népességszámot 1711 és 1790 között természetes népszaporodással aligha lehetett elérni, ehhez mechanikus népmozgalomra, vándorlásra (migrációra) volt szükség.” A 18. századi népességet is tovább sújtották járványok, háborúk (1708–1720, 1738–1740, 1789) és az éhínségek.⁷¹¹ A Magyar Királyság megmaradt északi részének lakossága ugyanekkor körülbelül 1,3 millió főt számlált. A török hódoltság területéről a bécsi király területére menekült magyarok beköltöztek az addig német többségű szabad királyi városokba. A folyóvölgyekben szlovákok éltek, a hegyvidéken pedig a ruszinok, Erdélyből és az attól keletre fekvő területekről román pásztornépesség szivárgott be.

Az Alföldön a 24 mezővárosba és 32 hajdúvárosba, illetve közel 700 nagyobb faluba tömörült magyarság megőrizte etnikai zártágát. Elsősorban állattenyésztéssel, azon belül is szarvasmarhatartással foglalkoztak, háborítatlanul tudtak gazdálkodni, a harcok kevésbé érintették. Az Alföld déli részén, főként a Marostól délre eső területen szerbek, bosnyákok és törökök éltek. A hódoltság népességét– beleszámítva a török helyőrséget is– 800 ezer főre becsülik a kutatások.⁷¹²

A népesség- és településszerkezetet torzította, hogy a hódoltság idején a lakosság a királyi Magyarország vármegyéiben zsúfolódott össze: Nyitra megyének 125 ezer, Pozsonynak 80 ezer, Sopronnak 85 ezer, Vasnak 48 ezer lakosa volt, míg a török alól felszabadult Arad megyében 5000, Csanádban 2500, Csongrádban 3700, a Duna-Tisza közt Bács és Bodrog megyében 12 ezer lakost találtak. Azonban azt is látnunk kell, hogy az elnéptelenedés folyamat térben egyenletlenül oszlott meg: Pest – Pilis – Solt vármegyében például a török megszállókkal jött népesség kivételével, a Mohács előtti korábbi tulajdonosok és lakosság megmaradt.

⁷⁰⁶ Szekfű Gy. 2002. 141.

⁷⁰⁷ Szekfű Gy. 2002. 103.

⁷⁰⁸ Kubinyi A. In: *Történelmi Szemle* 1996. 2–3. szám, 135–161.

⁷⁰⁹ Kollega Tarsoly István., In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 12., 1993. 35–55.

⁷¹⁰ Dávid G. 1997. 141–142.

⁷¹¹ Dávid G. 1997. 140–142.,

⁷¹² Kollega Tarsoly István. 2011. 21.

Az elnéptelenedés nagyobb részben a magyarlakta dunántúli és kisebb részben az alföldi területeket érintette. Heves vármegyében „a korábban fennálló 200 településből mindössze kettőben éltek magyarok. Váctól délre 5000 négyzetkilométernél nagyobb területen a korábbi 64 népes faluból Buda visszafoglalása idején már csak két település maradt fenn. Bács vármegyében több napi járóföldre nem akadt egyetlen lakott hely sem.” A visszafoglalást követően népsűrűség 12 fő/km² körül lehetett. A Kárpát-medencén kívül, szemben a betelepülőkkel, a magyaroknak nem volt népesség-utánpótlása, csak a 6–14%-esre becsült természetes szaporodásra hagyatkozhatott.⁷¹³ Az 1720. évi adóösszeírás alapján Acsády Ignác Magyarország lakosságát 4,3 millióra becsülte.⁷¹⁴ Mária Terézia uralkodása alatt 1767–1774 között készült urbáriumok alapján például a Dunántúl urbéres lakosságának száma 1 215 732 fő volt.⁷¹⁵

A nemes családok száma 1754–1755 adatok szerint még 32 ezer volt, közülük 18 ezer a birtokos nemesek száma, 14 ezer pedig armalista, egytelkes nemes volt. A szatmári béke után (1711) a nemesek száma körülbelül 25–28 ezer. A török hódoltság idején tehát a nemesség száma – Szekfü becslése szerint –, egyharmadára eset vissza a 15. századhoz képest. A nemes családok nagy része a Felvidéken élt „összezsúfolódva”, a felszabadult területeken pedig „egy talpalatnyi föld” sem volt az övék. Pozsony vármegyében 2300, Vasban, Borsodban 2200–2200, Veszprémben 1700 nemes család lakott. A török hódoltsági területen Somogyban 322, Pest- Pilis- Soltban 413, Békésben 34, Csanádban 18, Csongrádban 52 nemes család maradt. Mindezek birtoka, „ha volt, be volt ékelve a királyi, kamarai, egyházi és nemesi latifundiumok közé, s a kuruc háborúk után ismét hiányzott minden felszerelése, állata és szerszáma, egyetlen munkaereje a jobbágy karja volt, innen a megfogyatkozott számú, tekintélytelen nemesség ragaszkodása a jobbágysághoz, a jobbágy helyhez kötöttségéhez és saját privilégiumához.”⁷¹⁶

Ha némi megszorításokkal is, hódoltsági területek felszabadítása, a harmincéves háborúban a németországi területekhez hasonló „elvadulás” eredményezett. Magyarország hódoltsági része Bécs felmentése után nemcsak a hadseregek felvonulási terepe, az egymást követő hadszínterek helyszíne volt, hanem a hódítás, hadi jog (*jure belli*) érvényesítésének terepe is, mely meghatározta a bécsi császártól és bürokráciájától kezdve a hadvezetésen át egészen az utolsó zsoldosig a „felszabadítók” magatartását és viselkedését a lakossággal szemben.

A szövetségesek észak-dél irányú, az Alföld centrális erőterén (Buda) átvezető hadműveleteinek fő csapásiránya a Délvidék volt, tehát Magyarország határainak gyenge, nehezen védhető térsége, amelyen át annak idején a törökök is benyomultak a Kárpát-medencébe. Ezen a sávon, vagyis a pozsonyi Kárpátoktól és Budától az Al-Dunához és Szávához, egy ideig Macedóniáig szorult vissza a török. Nem véletlen, hogy a szövetséges hadak mögött egy sor erődítmény, vár, palánk szigetként (Székesfehérvár, Kanizsa, Szigetvár, Gyula, Temesvár, Várad) jó pár évig török kézen maradt, sőt az Erdélyi Fejedelemség is, mivel kiestek a főcsapás irányából.

⁷¹³ Wellmann Imre, 1989. In: *Magyarország története, 1686–1790.* 931–984.

⁷¹⁴ Acsády Ignác, 1896. 7.

⁷¹⁵ Fényes Elek. 1851. I–IV.

⁷¹⁶ Szekfü Gy. 2002. 128–129.

Miután Sobietzki János lengyel király zseniális lovassági rohama Bécs ostromának végét vetett, a Magyarország felszabadítására, visszavételére indult hadak döntő többségét a hadügyi forradalom szerint szervezett és felszerelt hivatásos zsoldosokból álló nemzetközi tömeghadsereg alkotta. A hadsereg logisztikája (szállítás, élelem, takarmány, kvártély stb.) a korszakban bejáratott módszert követte, a felvonulási területen és környékén élőkől (földművesek, mesterek stb.) szerezte be, pontosabban sarcolta, rabolta össze szükségleteit, illetve azok infrastruktúráját, eszközeit (házait, szekereit, szerszámaikat), emberi erőforrásait brutális kényszerrel sajátította ki.

Az ország területén az évente ismétlődő, több tízezer katonát mozgó hadicselekmények, szakaszokban történtek, ami a teletető elszállásolást (kvártélyozást) vonta maga után, ez pedig rendszerint együtt járt a szabad rablással, mint azt a vármegyék, városok panaszkérvényei is bizonyítják.⁷¹⁷ A katonaság magatartását, viselkedését a szálláshelyeken, felvonulási területeken, településeken szabályzatokban, rendtartási utasításokban rögzítették. A bécsi Haditanács előírásai, a hadbíró intézménye, akárcsak az erdélyi fejedelmek (Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György) a hadsereg fegyelmi helyzetét, magatartását tartalmazó szabályaik, logisztikai megfontolásokból, a lakosság védelmét szolgálták. Például a szegény jobbágy bántalmazásáért a katonát „kemény pálcázatással” büntették, a szegénységen elkövetett „derekas prédálásért” akasztás járt, a szegénységet fosztogató katonákat „karóba kell dobni” (Bethlen Gábor 1616, 1629). „Erőszaktétele és paráznság vétkébe valaki találatik, minden kegyelem nélkül megöletik” (I. Rákóczi György 1634).⁷¹⁸ A felvonulási területeken, az elszállásolás helyein a rendtartást, fegyelmet, valamint a lakosság fosztogatását, prédálását tiltó rendeletek a Habsburgok soknemzetiségű seregeiben alkalmazhatatlan volt, amihez nagyban hozzájárult a központilag bevezetett hadseregellátási rendszer egységesítése. A kvártélyozás a porciózással függött össze, mivel 1671-ben a pozsonyi országgyűlés megtagadta a katonaság eltartására az adót, Bécs ezért rendeletileg vezette be a megyékbe, városokba a katonaság heti ellátásának adagját, porcióját. Eszerint megállapították, hogy hetente mennyi élelmet, takarmányt, fűtéshez fát, lakhatási helyet kapjon egy-egy katona rangja és szolgálata alapján.⁷¹⁹ Az 1671. évi porciórendszer szerint: 50-55 000 katona havi eltartása 120-140 000 porciót igényelt, s egy ember porció (*oralis*) 4-6, egy lóeltartás porció (*equilis*) 3 – 5 forint tett ki, ennek költsége egy évben 8,4 millió forint körül volt. Emellett az egyéb kiadások rovatban ott voltak a subsidiumok (támogatások) a hadjáratokba katonát adó német birodalmi fejedelmeknek 225-350 ezer forint közötti tételekben, ami az egy évi hadi kiadásokat 12 millió forint-ra emelte. Ehhez járult még a francia, olasz háborúk költsége. Nem véletlen, mint Szekfű megjegyzi, hogy a sereg porciószükségletét annak a területnek a lakosságára hárították, ahol a harcok folytak.⁷²⁰

A települések sarcolásában, kirablásában, a császári vezérkar sem tanúsított visszafogottságot. Buda első megszállásakor a „végházbeli katonaságot, a németiséget és horvátságot

⁷¹⁷ Pálffy G. (Hozzáférés:2017.12.5.)

⁷¹⁸ Nagy László, 1985. 177.

⁷¹⁹ Szekfű Gy. 2002. 75.

⁷²⁰ Szekfű Gy. 2002. 93.

is a városba” (Nagy-Körös) hozták, s az általuk okozott károkat lajstromba vették: 163 ló, 1186 tehén, 681 ökör, vagyis 2000 állatot hajtottak el. Ezenkívül készpénzt, gabonát, lisztet, kölest, szénát, kenyeret sajtáltítottak ki. „*Heisler generális magának 200 aranyat,*” Mercy „*ő magának 325 aranyakat*” vett el stb. A prédálók, mint Nagy-Körös város bírái megjegyzik, a fentebb említett marhaszámnál jóval többet koboztak el. Szeged megvételekor Veber generális a szegénység 45 ökrét és 10 szekerét foglalta le. A lista hosszú, végezetül megjegyzik, hogy Veteráni, Csáki László, Barkóczi generálisok rajtuk „átalmenvén” (átvonultak), „*miattuk mennyi kárt vallottunk, ki tudná elszámolni.*”⁷²¹

A visszavonuló török is szándékosan a felperzselt föld taktikáját alkalmazta. Badeni Lajos hadtestparancsnok, amikor 1686 októberében a pécsi vár elleni rohamot tervezte, többek között azt írta nagybátyjának, Badeni Hermann grófnak, a haditanács elnökének: „*a városban sajnos minden elhamvadt, csak az vigasztaló, hogy minden itt az ősellenségé volt, mert sem némettel, sem magyarral, a rabul ejtett kereskedőkön kívül nem találkozhattunk, ez a padisah városa. Aki tehetett, mind a várba menekült, s az most tízezerre tehető zsúfoltságban van...*” – Végül így fejezte be jelentését: „*Kedvességednek túlzás nélkül jelenthetem, itt burgerség (polgárság) nem volt, most sincsen, a nyomorult burgerség ha tehetett, biztos rég megfutott, minden ami megmaradhatott a tűz martalékává vált, a katonáknak sem jutott semmi...*”⁷²²

A fővezér láteteletét támasztja alá a város visszafoglalása után keletkezett tanúvallomás-jegyzőkönyv is, mely szerint a megmaradt lakosok az árkokban laktak, mivel minden elpusztult. A török elleni felszabadító háború idején, az 1686. és az 1687. évi forrásokban már üres, elhagyott falvak romjai szerepelnek. Nagyharsány, Szántó 1671, illetve 1670 óta lakatlan, romos, Harsányban a kőtemplom kiéve, toronysisak nélkül meredezik az égnek.”⁷²³

Wortleyné Montagu Máriát, a konstantinápolyi angol követ nejét 1717 januárjában Bécsben Savoyai Jenő arra figyelmezteti, hogy várja meg a Duna jégkéregének olvadását, és azután keljen útra a Dunán Magyarországra, mert az ottani „*házak az időjárás miatt oltalmat nem nyújtanak,*” Buda és Eszék között pedig a „*végelláthatatlan hó-sivatagon egyetlen házat sem fog találni, a rettenetes hidegtől pedig már sokan meghaltak.*”⁷²⁴ A figyelmeztetés ellenére Wortleyné szánon utazik, s a látottakról levélben számol be. Neszmély falucska és Buda közötti útszakaszon, mint írta, a róna sík, termékeny, „*azonban nagyobb részt puszta, elhagyott és műveletlen, mit a hosszadalmas háborúk és a protestáns vallásnak Lipót császár által elrendelt barbár üldözése miatt kiűtött ... polgárharcok okoztak. (..) Nincs a világon szomorúbb, mint Magyarországon utazni, kivált, ha meggondolod, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett és ma ily nagy területen embert is alig látni.*”⁷²⁵ A Budán látottakról pedig a következőket írta: a királyi palota, mely egykor Európa legszebb épületeinek egyike volt, „*most teljesen rom,*” az ostrom (1686) óta csak

⁷²¹ TMÁO, 1863/II., 140–142/CCCCLXXXVIII.

⁷²² Perjes Géza, 1989., 25–99., Esterházy Pál, *Mars Hungaricus*. In: Klaniczai Tibor (szerk.) 1989. (Idézi: Szita, L. In: *Baranya*, 1989/ 1–2. szám. 27–43.

⁷²³ Szita L. (Hozzáférés:2018.06.10.)

⁷²⁴ W. Montague, M. 1799. (Lásd: Szamota I. 1891. 445–446.)

⁷²⁵ W. Montague, M. 1799. (Lásd: Szamota I. 1891.449.)

az erődítményeket állították helyre. Budán a falakon kívül számos apró ház, kunyhók tömege a Rácváros. Utazása során áthalad Adonyon, Földváron, melyek „romokban” hevertek.⁷²⁶ Karlócza mellett (pétervárad-i ütközet 1716. augusztus 15.), a „dicsőséges de véres napnak jelei még nagyon frissek voltak, a csatamezőt temetetlen emberek, lovak és tevék csontvázai és koponyái fődtek.”⁷²⁷ John Paget útirajzában azt írta, hogy a török százötven éves uralmának tárgyi emlékét Budán „a Duna közelében lévő fürdők és egyik szentjüknek sírja” jelzi.⁷²⁸

Esterházy Pál nádor, s a felső-magyarországi német hadbíró is úgy vélték: „száz év alatt nem fizetett annyit az ország, mint amennyit az elmúlt két évben az idegen katonaságnak. Aligha van még egy keresztény ország, mely hasonló sanyarú sorsra jutott volna, ha ez így megy tovább, a nép egymás után otthagyja ősei földjét, s akkor a fejedelem nemsokára sivár pusztaság és lakatlan erdők felett fog csupán uralkodni.”

A Habsburgok bécsi katonai-civil csúcsbürokráciája kezdettől fogva a hadijogot szorgalmazta a visszafoglalt területeken, nem véletlen, hogy a kontinens különböző részeiről toborzott zsoldosok megszállóként viselkedtek az ország lakóival. A szemben álló katonák között a török hódoltság idején kialakult „vitézi törvények,” már nem érvényesültek. A visszavonuló oszmán hadak harácsoló pusztítása mellett ott maradtak az előrenyomuló császári seregek mögött a szigetszerű török helyőrségek, melyek utánpótlás hiánya miatt tovább rabolták a vidéket. A Habsburg – hadak által felszabadított területek településeinek felépülésére nem maradt idő, mivel a kuruc felkelések, majd azt követő Rákóczi-szabadságharc éppen azokat a csoportokat (végvári „vitézli rendet”) mozgósította, melyekre az ország visszafoglalását követően már nem volt szükség. Elveszítették korábbi szabadságaikat, előjogaikat, szerzett nemesi kiváltságaikat, miáltal kiemelkedtek volt a jobbágysorból. A kurucok a hajdúkhöz, a törökökhöz hasonló portyázó csatározásaikkal, a maguk védelmére a felégetett föld taktikájának alkalmazásával jelentős pusztításokat végeztek az ország északi és déli térségeiben, valamint Erdély falvaiban, mezővárosaiban. A Habsburgok ellenük kijátszották Délvidéken, akárcsak Erdélyben a nemzetiségi kártyát. A Délvidékre betelepített szerbeket arra ösztönözték, hogy saját védelmük érdekében a kurucok által megszállt falvakat, mezővárosokat támadják, melynek során, mint H. Németh István írja, „Délvidék szinte teljesen elpusztult, de a nagy népmozgásoktól addig mentes alföldi mezővárosokból is rengetegen menekültek el.” A Rákóczi-szabadságharc emberi és anyagi forrásokban tett rombolásait tovább súlyosbította az országos méreteket öltő (Erdélyt is beleértve) pestisjárvány elhúzódása (1707–1720),- becslések 300 000 és másfél millió közé teszik az áldozatok számát. Például a Szepességben Lőcsén 2060, Rozsnyón 2025 volt a pestisben elhaltak száma. Pest megyében 23,8 % volt az elhalálozás. Jelentős népességvesztést okozott a járvány Bihar, Szabolcs, Szatmár megyékben, a Hajdúságban, a Kunságban, Erdélyben.

⁷²⁶ W. Montague, M. 1799. (Lásd: Szamota I. 1891.451.)

⁷²⁷ W. Montague, M. 1799. (Lásd: Szamota I. 1891.455–456.)

⁷²⁸ Paget, John. (1839). (Lásd: Haraszti S.–Pethő T. 1963. 272.)

A visszafoglaló háborúk, a szabadságharc, a pestisjárvány, Bécs új adórendszere, és annak szigorú behajtása, a kvártélyozás, porciózás mind közrejátszott abban, hogy az ország demográfiai helyzete a 16. században becsült szinten (4 millió) stagnált.⁷²⁹

Konstantinápoly és Bécs 1526 utáni összeapadásainak, mint láttuk, legfontosabb szárazföldi színtere, kihelyezett hadszíntere Magyarország lett. A járványok (pestis, tífusz, vérhas, malária stb.), az éhínség mellett az ország területén keresztül vonuló kisebb-nagyobb hadseregek, főleg a felszabadító háborúk véglegesen megroppantották az ország emberi és anyagi erőforrásait. A magyarság kisebbségbe kerülése és az országban a balkániak térnyerésének folyamata tehát az ide-oda vonuló seregek, a háborúk, a járványok, mintegy kétszáz évig tartó együttthatásával hozhatók összefüggésbe. Annak ellenére, hogy ezek a tényezők időben és térben egyenletlenül oszlottak meg, mégis negatív járulékos folyamatokat indítottak be. Destabilizálták a létfenntartás keretfeltételeit, lehetetlenné tették a települések regenerálódását, a népességvesztés pótlását, a migrációs-folyamatok megfékezését stb. A történészek a jelzett folyamatok ellenére az ország teherbíró képességét a vármegyék, a szabad királyi városok és a mezővárosok öngazgatásának megerősödésével és a 16. századhoz képest a 17. században a népesség enyhe gyarapodásával magyarázzák.⁷³⁰ A népesség gyarapodása ellenére a magyarság aránya a 15. századi 75–80 százalékról 50 százalékra esett vissza, a tisztán nemzetiségek lakta területek aránya jelentősen megnőtt. Már 16. században a magyarság, mint szó volt róla, „megindult a kisebbségbe jutás útján,” helyzetét a 18. századi betelepítések még tovább rontották.⁷³¹ Mivel korlátozták a magyar népességrekuperáció nyomán várható többlet szaporulat igényelte térbeli terjeszkedést, nehezítették az új magyar települések, földműves családi háztartások létrehozását, hátrányos feltételrendszert (adók, illetmények stb.) alkalmaztak, vagy pedig kitiltották a magyar telepesekeket egyes térségekből (Temesköz).

A fentebb elmondottakkal összefüggésben nem érdektelen számot vetnünk Faragó Tamás a háborús katasztrófák vizsgálata során felvetett néhány, a demográfiai veszteségeket érintő kérdésre.⁷³² Faragó Tamás ugyan elismeri, van példa arra, amikor az adott ország népességét háborúk tizedelték meg, viszont a „forrásokból rendre kiderül,” a népességi katasztrófák hátterében „szinte sohasem” a háborúk, hanem a katonák által „behurcolt járványok állnak.” Állítását, egyrészt azzal indokolja, hogy a 17–18. században a hadseregek létszáma általában kicsi (10–40 ezer fő, az össznépeség 1%-a, felnőtt férfinépeség 4–5, a fiatal férfiak kb. 10%-a jöhet szóba), a haditechnika határfoka/hatósugara alacsony, másrészt a járványok a háborúknál rendszeresebbek. Ezért a kortársak feljegyzéseiben az információtorzítás a ritkább természeti és hadi eseményekről szóló tudósítások előtérbe kerülésének tulajdonítható.

⁷²⁹ Perjés Géza, 1963. 53–64., Wellmann Imre. In: *Történelmi Szemle* 18. (1975) 701–730., 701–715.; Wellmann Imre, 1987. 40–78., Uo: Fenyvesi László, 103–124., Varga J. János, 125–133., H. Német István, i.m. 139.

⁷³⁰ Ágoston Gábor–Oborni Teréz, 2000. 94–95, 237.

⁷³¹ Wellmann Imre. In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv (szerk.) 1989. 25–80., 25–39., Wertner Mór, 1980., Kosáry Domokos, In: Keleti–Lakatos–Makkai 1965. 9–94., Dávid, G. In Kovácsics 1997. i.m. 141–171., 171., H. Német István, *Háború és népesség* .. 141.

⁷³² Faragó Tamás, *Bevezetés a történelmi demográfiába* (TAMOP 4.2.5 Pályázat könyvei. Budapesti Corvinus Egyetem). 6. Humanitárius katasztrófák. 6.6. Háborús katasztrófák. *A török háborúk demográfiai hatása*. Digitális Tankönyvtár. (Hozzáférés: 2017.08.15).

Ami pedig az emberveszteségeket illeti, tény, hogy a prestatisztika korszakában (nagyjából az 1850-es évekig) becsült adatokkal van dolgunk: a katonaállomány nyilvántartása, az okozott veszteségek, hasonlóan a harci cselekmények járulékos emberveszteségei esetében is (ragályos betegségek, civilek stb.). Faragó Tamás a harci cselekmények kiváltotta közvetlen/közvetett emberveszteségeket az adott korszak össznépességével próbálja korrelációba állítani. S a történeti demográfusok ellentmondásos vizsgálódásait zárójelbe teszi, ehelyett két előfeltevést fogalmaz meg: a nagyjából 200 éves török uralom alatt a népességszám nem változott, de nem is növekedett, illetve a népesség 20%-os növekedése félmilliónyi bevándorlás következménye, miközben a „magyar lakosság aránya csökkent.”

A Szekfü Gyula által felvázolt pusztulási zónák térképe s a 18. századi népsűrűségi térképek összevetése alapján Faragó Tamás azt valószínűsíti, hogy a 16–17. század folyamán három népesedési folyamat zajlott le, mely egyrészt a török háborúk következménye volt, ami a 19. és 20. századi kulturális és regionális népességtrendeződést alapozta meg: 1) A folyamat első periódusában Faragó fogalmával a „*lépcsőzetes migráció*” a jellemző, a népmozgás az apró falvakból a nagyobb települések felé irányult, menekülés a török elől a Kárpát-medence nyugati és északi térségébe, illetve menekülés/áttelepedés a balkáni területekről a Magyarországra. 2) „*Differenciális népszaporulat*” terminus tartalma a biztonságosabb helyeken a népesség növekedése, máshol stagnálása, vagy a lakosság csökkenése. 3) „*Sűrű halandósági krízisekkel tarkított népességfogyás, sőt elnéptelenedés*” a hadak s az általuk behurcolt járványok felvonulási térségeiben gyakori. Következésképpen, mint Faragó megjegyzi: „mind ezt csak színezhették” a harctéri veszteségek, a hadak fosztogatásai, a rablógyilkosságok, rabszedések. „Biztos, hogy utóbbiak hatása nagyságrendileg messze alatta maradt azoknak a pestisjárványoknak, melyeket a keletről érkező török hadak szinte menetrendszerűen továbbítottak a Kárpát-medencébe.”⁷³³

Noha a járványok és a népesség alakulásának kapcsolatáról, egy másik munkánkban bőven lesz szó, Faragó Tamás hivatkozott vizsgálódásaihoz a török kori harci cselekmények mentén néhány megjegyzést tehetünk. Kétségtelen, a harctéri cselekmények és járulékos következményeik kiváltotta emberveszteségek korszakában, kontinensszerte becsült adatokból származnak, akárcsak a járványadatok, tehát érvényességük viszonylagos. Mindazonáltal, mint vázoltuk, a háborús veszteségeknek a 16. századtól technológiai, technikai és ezzel összefüggésben szervezési aspektusait is szem előtt kell tartani, melyek a hadügyi forradalommal mutatnak összefüggést. Ennek következményeit a tizenöt éves háború idején fentebb néhány példával illusztráltuk. Ezek a mezei győzelmek arra utalnak, hogy a létszámban nagyjából a török seregeknél háromszor kisebb királyi hadak nagyobb tüzerővel és vonalharctéri szervezéssel rendelkezettek. A veszteségeket illetően az 1588. évi csata adata alapján a török és királyi sereg egyaránt kb. 20%-a esett el. A veszteségek oldalán nem feledkezhetünk meg, a mihez képest arányokról sem. A nehézségek ilyen és hasonló esetekben a kérdések sorát veti fel: 1) a bécsi magyar király, ha önerőre hagyatkozott, kis létszámú, nagyobb tűzerejű, jobban szervezett sereget vethetett be, mivel a Német-római Birodalom hátszaga nélkül területének népessége alacsony volt. 2) Ezek a kis létszámú királyi seregek etnikailag vegyesek (német,

⁷³³ Faragó Tamás, i.m. (Hozzáférés:2017.08.15).

vallon zsoldosok, és részben magyarok) voltak, tehát a veszteséglistán a magyarság demográfiai helyzetének alakulása tekintetében aligha jöhetnek számításba. 3) A tizentövéves és visszafoglaló háború idején a Dunántúl hadszíntereinek (Dunántúl, Erdély, illetve a főcsapás irányában Buda, Délvidék) térségében nem volt pestisjárvány. Lokális pestist a háború kitörése előtt, 1584–1585-ben említene a források, Komáromban, és Sopronban (ahol naponta 16 halott volt). Noha Szamosközi országos pestisjárványról írt. A nagy háborúk (tizenötéves, visszafoglaló) járulékos következményei, a tárgyi világ rombolása és a népességvesztés tehát jórészt hadműveletekhez kapcsolható. Erre utal, mint szó volt róla, Pálffy Miklós telepítése, Esterházy Pál nádor, s a felső-magyarországi német hadbíró fentebb idézett jelentése is. Ami pedig a létfenntartás oldaláról nézve nem elhanyagolható, hogy a járványok nem járnak a tárgyi világ, az infrastruktúra, a természetkörnyezet (talaj, növényzet stb.) rombolásával, esetleg csak átmenti kiüresedéssel. Ugyanakkor, mint az előző klímafejezetben is jeleztük, több esetben az élelemlháztartás sem sérült, több helyen a pestis ellenére jó termésről számolnak be a források. A hadak mozgása és a járványok közötti reláció az esetek többségében dokumentálható, de nem általánosítható. Járványtörténeti kutatásaink során is tapasztalhattuk, noha a pestis, kolera jelentős embervesztéssel járnak, többnyire pontszerűek, szétszórta, a nagy országos léptékű járványok ritkábbak. Rendszerint a Török Birodalom területeinek lakossága (Moldva, Havasalföld, Szerbia) közvetíti, akik a tiltások, kordonok ellenére, ügyes-bajos dolgaik (csempészet, kereskedés) intézése végett folyamatosan ide-oda járva hurcolták be a fertőzést (jó példa erre az 1709. évi országos pestisjárvány kezdete). Kivételt képez az 1738–1740 közötti pestisjárvány, amelyet az oroszok balkáni háborújában részt vevő császári katonák hurcoltak be az országba (Veszprém volt egyedül pestismentes, 17 megyében 82 áldozattal járt).

Mercy, Marsigli, de több útleírásban egyaránt azt jegyezték fel, hogy a törököknél szinte mindennapos a pestis, közömbösek a pestisbetegek iránt. Mellesleg a törökökhöz hasonlóan némely protestáns felekezet is – predesztinációtanához ragaszkodva – passzív volt a járványos megbetegedésekkel szemben. Nem véletlen, hogy a 18. században a császári rendeletek sora tiltja a tan hirdetését a szószékekről. A járványok terjedésében, a veszteségek nagyságrendjében számolnunk kell az etnikulturális csoportok esetében a vallási beállítódások mellett a hagyományokkal, a betegségek kezelésében öröklött és továbbadott eljárások megkötéseiivel is. Ugyanakkor a pestis, amely gyakori volt a kontinens szerte a 16–17. században, elsősorban a városokból származó információkból ismert.

Hipotetikusán szóba jöhet a magyarság népességalakulásában a foglalkozással járó életmód: a rideg állattartás munkaerőigénye kisebb, mint a földművelésé, a katonai életmód miatt a születésszám elmarad a veszteségekkel szemben, valamint a viszonylagos jólét. Brown úgy látta (1673) „*nincs sehol jobb kenyér egész Európában mint ebben az országban, mind a mellett oly olcsó*”, a „*borok kitűnőek*”, „*a folyók rendkívül sok halat szolgáltatnak, a föld pedig az élelmiszereket nagy bőségben hozza létre, főképpen a bort és gabonát, szarvasmarhák, juhok, lovak ezerszámra láthatók a pusztákon, melyek a parasztoké, nemcsak Bécsset, hanem környékbeli tartományokat is ellátják szarvasmarhával*”⁷³⁴ Továbbá kiemeli, hogy „*a magyarok tartóztatták föl a leghosszabb ideig a törököket és ők akadályozták meg, hogy azok nem nyomulhattak*

⁷³⁴ Brown, E. 1673. (Lásd: Szamota I. 1891. 304, 303.)

be Európa nyugati országaiba.”⁷³⁵ Jó 150 évvel később, az erdélyivé lett angol John Paget, *Magyarország és Erdély* (1839) című útirajzában a többségében magyarok lakta Alföldet Európa potenciális éléstárának nevezte, de továbbra is, mint írta, „az ország leggyéribben, legkevésbé művelt és legnehezebben megközelíthető része.” Ennek okát többek között a magyarok katonai tulajdonságával, a szünet nélküli háborúban játszott aktív szerepével magyarázta: Árpád óta „nem hiszem, hogy lett volna akár csak tízéves béke-periódusa” az országnak, „ilyen körülmények között meglassult a lakosság szaporodása. Emellett a magyaroknál általában kevés a gyermekek száma. Jó magam sohasem értettem, hogy például az írek miért olyan szaporák a nyomorúságban és a magyaroknál miért olyan kevés a gyermek a bőség közepette.”⁷³⁶

Mindazonáltal a Szekfü által bevezetett *elvadulás* fogalma jól érzékelteti a természet és népesség pusztulását, azonban a kérdés továbbra is nyitott, abban az értelemben, hogy csak a töröknek tulajdonítható, vagy pedig nem elhanyagolható szerepe volt benne az ún. felszabadítóknak is.

ÁTRENDÉZÉSI TERVEZETEK, TELEPÍTÉSEK

A török kiűzése előtt már Bécs érzekelte, hogy megváltozott Magyarország etnográfiai térképe, amiben lehetőséget láttak az ország átrendezésére. A stratégiai cél Magyarország teljes katolizálása és németesítése volt. Kollonich, Marsigli s a bécsi Burg egyéb köreinek elképzelései, javaslatai nyomán az új területek berendezése az udvari kamara vezetésével indult, a magyar kamara és kancellária mellőzésével. A *Neoaquistica Commissio* a „magyarellenes Abelere” vezetésével (1687–1688), azzal a céllal alakult, hogy a háború költségei részben megtérüljenek. S a bizottság, az egykori gályaharcos máltai lovagra, Kollonich püspökre bízta Magyarország új berendezési tervének kidolgozását. Kollonich merkantilista nézőpontból Velence, Hollandia mintájára modernizálni akarta az országot (ipar, manufaktúra, kereskedelem fellendítése, céhek megtörése, két egyetem, tűzrendszet létesítése stb.). Elképzelése szerint az ország ne legyen többé a magyaroké, hanem a németek hazájává váljon. Tervezetében javasolta, hogy Magyarország mint „ellenséges ország” erőn felül adózik, ezért a csaló, sikkasztó, zsaroló katonai bürokrácia helyett az adóbehajtást vissza kell adni a vármegyéknek, és egy magyar porta (négy parasztház) 36 forint adót fizessen. A visszahódított területekre beköltöztetett német telepéseket függetlenítette volna a helyi földesúrtól, vármegyétől. Kollonich projektjét Caraffa, a *Generalkriegskommissar* torpedózta meg, ebben bécsi udvar magyarjai is támogatták, de a kormányzat is elvetette, mivel „túl humánusnak és magyarbarátnak” tartotta.⁷³⁷

Marsigli, a bolognai gróf, a karlócai béketárgyalásokat követő határrendezéssel megbízott császári biztos I. Lipótnak írt jelentéseiben a népesség kérdését tartotta egyik legfontosabb feladatnak, „Öfelsége hatalmas hódításai közt semmi sincs, ami fontosabb lenne

⁷³⁵ Brown, E. 1673. (Lásd: Szamota I. 1891. 312.)

⁷³⁶ Paget, John. 1839. (Lásd: Haraszti, S.–Pethő, T. 1963. 285.)

⁷³⁷ Szekfü Gy. 2002. 100–103.

a lakosságnál.”⁷³⁸ Mivel a határ menti népek a visszafoglaló háború alatt rendezetlenség (*disordine*) áldozatai voltak, ezért számukra egy működő rendet (*buon ordine*) kell létrehozni. A karlócai békét követő évtizedekben a tömeges migráció megfékezése mind a töröknek, mind Bécsnek megoldandó feladat volt. A városokból, falvakból Lipót új alattvalóit a török különböző ígérgetésekkel, kedvezményekkel, „mesterkedéssel” csábította területére. Például Bácskából és Pécs környékéről többen a termékeny szerémségi vidékre és közeli Morović (Morovitz) környékére költöztek. Marsigli azt ajánlotta, Bécs is éljen a törökök módszerével, és válogatott lakossággal népesítse be a Száva menti területeket, s a szerémségi vonalon akadályozza meg a további elvándorlást. Ugyanis „*sok helyen annyian élnek, hogy a föld nem képes eltartani a lakosságot, máshol pedig valóságos pusztaság van.*” Ezért azt javasolta, hogy az „osztrák örökös tartományok határait szélesítsék ki úgy, hogy azok lakói benépesíthessék a lakatlan vidékeket.” Így az „elfoglalt országrészek akár három év alatt is lakottá válhatnak.” A leggyéribben lakott helyek közül három magyarországi területet emel ki: a Duna-Tisza közét, a Maros-Körös s a Tisza által határolt részt és Tolna megyét. Ezekre a területekre nem csupán németeket, hanem a régi területekről, Horvátországból és Szlavóniából főképp vlachokat s a Török Birodalomból egyéb délszlávokat lehetne telepíteni. Ezért Marsigli a horvát határvédelem mintájára, a földosztást és katonai szervezet létrehozást sürgette számukra, ami a bécsi udvar katonai csoportjának álláspontjával volt azonos, vagyis a határőrvidék megszervezését szorgalmazta.⁷³⁹

A török háborúk idején és közvetlenül utána Bécs az említett elképzelések, javaslatok, s katonai csoport tanácsai nyomán néhány olyan geostratégiai döntés hozott, amely hosszú távon a birodalom számára az eredeti szándékokkal ellentétes következményekkel járt. Emeltük, hogy a 16. században már a félnomád délszlávok benyomultak a magyar etnikum területeire, ezeket a felszabadító háború eltörölte, csak a délszláv vlachok maradtak (horvát – szlávón földön). Amikor császári seregek megjelentek Bosznia, Szerbia területén, a rácok „jelentkeztek és kérték,” hogy a török alól magyar földre menekülhessenek. Az első hullám 1686-ban érkezett, 4892 fő, Novák Petrovics kapitány vezetésével, de feltételként szabták, hogy ne magyar kapitányok alatt szolgáljanak, mert a „*magyarokat nem szenvedhetik, mert eddig a magyar nemzet rosszul bánt a rácokkal.*” Ami igaz is volt, mert a magyar végváriak a török seregek szerb martalócait nem kímélték.

Lipót kiáltványban szólította fel a Balkán lakosságát mint a magyar koronához tartozó népeket, hogy a magyar királynak hódoljanak. Ennek hatására az ipeki ortodox pátriárka, Csernovics Arzen is meghódolt, azzal a feltétellel, hogy Lipót ígéretéhez híven őt és népét a magyar királyoktól kapott kiváltságaiban megtartsa: ortodox, görög-keleti vallásuk gyakorlását, vajdaválasztást, szerb nyelven világi és egyházi vezetést, püspökök kinevezésének jogát stb. Lipót ezen túlmenően Csernovics javaslatára kiterjesztette a szerb ortodox egyház fennhatóságát mindazokra a területekre, ahol ortodoxok vallásúak éltek (Görögország, Bulgária, Bosznia, Rascia, Hercegovina, Magyar- és Horvátország). Mikor azonban Nist, Üszkübt, Belgrádot a császáriak elvesztették (1690), Csernovics és népe 37–40 000 fegyveres, 200 000 lélekkel

⁷³⁸ Idézi: F. Molnár, M. 2008. 111.

⁷³⁹ F. Molnár M. 2008. 111–113.

betelepült az országba, és az adott jogokat Magyarországon követelték: teljes, egyházi, világi autonómiát. Csernovics ugyanakkor lakatlanvidéket igényelt népe számára, a Duna- Tisza közén a kun pusztákat, vagy pedig Kis-Oláhországot (havasalföldi Olténiát).

A haditanács, láthatóan Marsigli felvetésére, a horvát-vend határörvidék mintájára a Duna-Tisza-Maros vonalán új határőrséget szervezett Csernovics népéből, 1694-ben át is költöztették őket az egykori Bács, Bodrog, Csanád, Arad gyéren lakott megyékbe. Ezzel eldőlt, hogy a magyar politikai hatóságtól független autonóm életet élnek az 1690-ben kapott privilégiumaik szerint. S a karlócai béke után (1699) véglegesen kiszakították a magyar királyság területéből a Maros és Tisza mellett a behozott szerbek területét, és a Duna-Tisza közén „sáncokba” telepítették őket, Szabadka, Zombor, Zenta, Kanizsa, Szenttamás településeken. Ezekben a területeken a szerbek *national militiaba* (nemzeti katonaságba) lettek tömörítve, családonként 16-18 holdnyi katonai hűbért kaptak, papjaiknak, tanítóiknak szabad telket, valósággyakorlatot biztosítottak, adó és polgári ügyeiket Bécs által kinevezett főkenéz intézte a vármegyei hatóságtól függetlenül.

A haditanács a vármegyék tiltakozására, azzal válaszolt, hogy a rácok *in comitatu non de comitatu*, a megye földjén élnek, de nem a megye hatósága alatt.⁷⁴⁰ A határsávban a rácok állandó kapcsolatban álltak a szerbiai régi uraikkal, a törökkel, kémkedtek, gyakran visszatértek a török földre, csempészték. A Habsburgok rövidlátását jól bizonyítja, hogy azokra bízta a hátárvédelmet az ország geostratégiai lágy térségében, akiktől – mint Szekfű megjegyzi –, meg kellett volna védeni a határt. Az Adriától Erdélyig összefüggő ortodox szerb tömegek laktak a határ magyar oldalán, akárcsak a török oldalon, ezzel megnyílt annak lehetősége, hogy alkalomadtán egyesüljenek a déli oldalon lévő rokonaikkal, területet szakítva ki az országból, ahogy az 1918 után meg is történt.

A területileg megnövekedett Habsburg-képződmény lakosságának spirituális integrációjához néhány téglával a római egyház is besegített. A katolikus egyház sikeresen zárta le 1595-ben a lengyelországi ruténok unióját a Vatikánnal. Az unió ügyében a magyar jezsuiták Kollonich pártfogoltjai Ravasz Ferenc, Hevenes Gusztáv, Szentiványi Márton, a „szláv lélekhez annyira közel álló görög rítus meghagyását javasolták,” ezzel sikerült korábban (1689) a munkácsi ortodox püspökség unióját is megvalósítani. Anélkül, hogy részleteznénk, az ortodox erdélyi oláhok unióját szintén a magyar jezsuiták ütötték nyélbe. Kieszközölték Lipótnál, ha az oláh pópák is görögkatolikusok lesznek, gyermekeikkel együtt kiemelkednek a jobbágysorsból. Látnoki módon, mint Szekfű megjegyzi, ezzel a természetjogot a jezsuiták átvitték a rendi hierarchiák közötti távolságok csökkentésének területére.⁷⁴¹

A török kiűzése után tehát napirendre került a telepítési tervek kivitelezése: az udvar, az egyházi és világi nagybirtokosok telepítő politikájának jelszava „*Ahol a nép, ott a pénz.*” A spontán és szervezett telepítések három szakaszban történtek.

1.) Az első 1689–1740-ig tartott: a kamarai hatóság Kollonich germanizáló javaslatait követte, de a spontán mozgalmak is erre ösztönözték a Bécsi udvart. Az örökös tartományokból,

⁷⁴⁰ Szekfű Gy. 2002. 106–107.

⁷⁴¹ Szekfű Gy. 2002. 99–109.

Morvaországból 1696-ban jobbágyok házaikat elhagyva, asszonyostól- gyermekestől csapatosan indulnak Magyarországra.⁷⁴² Az 1689-ben kibocsátott telepítési pátensben megfogalmazott ötévi adómentesség hatására a német tartományokból és elsősorban a Felső-Rajna vidékének sűrűn lakott területeiről megkezdődött az amúgy megélhetési gondokkal küszködő németek bevándorlása. A Rákóczi-szabadságharc után az 1715 évi 59. cikkely alapján felállított gazdasági bizottság, élén Károlyi Sándorral, elkészítette a „*Systema Oeconomicum*” című tervezetét, amelyben tizenöt évi adómentességet ígért a Magyarországra betelepülni szándékozó iparosoknak. Majd 1723-ban ismét törvényt hoztak „az ország benépesítéséről,” megint csak a német birodalomból beköltözőknek kedveztek, hatévi adómentességet biztosított számukra, és többnyire nem a pusztára, hanem már meglevő falvakba telepítették őket.⁷⁴³

Az országgyűlés az 1722–1723. évi 103. törvénycikkében a magyar rendek engedélyt kértek a királytól, hogy a Habsburg tartományból és a német birodalomból minden rendű és rangú szabad személyt az országba hívhassanak. III. Károly is a magyar birtokosok telepítései akciót egyengette, a német tartományi grófokat, a mainzi érseket kérte fel, engedjék el fölösleges jobbágyaikat, hogy az „ősi ellenség” kiűzése közben kipusztult „*védbástyáját a kereszténységnek*” benépesíthesse. Hirdetéseket tettek fel, ügynököket küldtek a német területekre, termékeny földet, szőlőt, rétet, 200 forintért kész házat és felszerelést, 4 ökröt, 2 lovat ígértek, valamint, hogy közéjük nem telepítenek nem-németeket. A felhívás hatására 1711 után 14 ezer – később gyűjtőfogalommal svábnak nevezett – német települ be, közülük 1500 Károlyi Sándor birtokaira. Ekkor telepítették be Baranya és Pest vármegyét, és kaptak német lakosságot Buda és a Buda környéki hegyek falvai. Jellemző, hogy 1696–1720 között 15 falu jött létre, 1720-1768 között 45 volt az új települések száma. III. Károly 1734-ban a jobbágyszökés miatt, a külföldi telepesek kivételével, az adómentességet felfüggeszti.

A kezdeti betelepítést vezénylő a német bürokraták tehetetlensége miatt áadták a telepítések szervezését a Bécshez lojális magyar uraknak. Veszprém megyében például az Esterházy, Nádasdy, Amadé, Ányos, Tichy családok telepítettek. „Összeszerezték”, mint Szekfü megjegyzi, a *jus armorum* megvásárlásra a szükséges összegeket, és nagy darab földeket szereztek meg a Dunántúlon az Alföldön. Ugyanakkor császári kegyből, vagy az éveken át elmaradt fizetésük fejében és az Alföldön német tábornokok, miniszterek kapnak, vásárolnak olcsón „végeláthatatlan, de üres uradalmakat.” Schlick Lipót tábornok Hódmezővásárhely határát 44 000 forintért szerzi meg, Csongrád városát is 19 faluval. Salm Károly a hatvani uradalmat kapja meg.⁷⁴⁴

Az első betelepítési időszakból dokumentált esetek közül közelebből a Győr megyei, helytörténészek által rekonstruált esetre hivatkozhatunk. Az előzményekhez tartozik, hogy az 1700-as évek elején erős volt az országon belüli vándorlás, a településeken a lakosság fluktuációja. Az elbocsátott végváriak, szökött jobbágyok tömegesen bolyongtak az országban, ők még válogathattak a lehetőségek között, aszerint, hogy a magánbirtokokon hol voltak könnyebbek a terhek.

⁷⁴² Szekfü Gy. 2002. 104–105.

⁷⁴³ Kollega Tarsoly I. 2011. 33.

⁷⁴⁴ Szekfü Gy. 2002. 140–142, 103, 104–105.

Győr megyében a szórványköltözés volt a jellemző, ami 2-3 család vándorlását, letelepedését jelentette egy-egy faluba. A pannonthalmi főapát is a 17. századi gyakorlatot követve, kedvezmények hirdetésével törekedett „megszállítani” (betelepezni) egyes falvakat. A feltételei azonban súlyosak voltak, a beköltözők néhány év után, tovább vándoroltak. Az 1720-as összeírás szerint: Gyirmóton 15, Sövényházán 37 német, Szentivánon 12 horvát eredetű család élt. A betelepítést a század eleji Rákóczi-szabadságharc eseményei is fékeztek: 1704 júniusában a kurucok-labancok összecsapása során Koronóc és Gyirmót ismét elpusztult, Csanakménfő lakói pedig a hegybe költöztek, az átvonuló császári seregek is többször megsarcolták a lakosságot. Lendvay Placid főapát szigorúan tiltotta a betelepítést, a vármegye felszólította a főapátot Csanak, Ság, Kismegyer, Szentiván puszták „megszállítására,” különben nagyobb adót vet ki rájuk.

Karner Egyed főapát 1701-ben Német János kajári ökorős jobbágyot bízta meg, hogy szabadosként vezesse Csanak betelepítését, ez a szabott feltételek miatt kevés eredménnyel járt. Ezt követően is csak 3-4 jobbágycsalád élt itt, 1713-ban 13 családot tartanak nyilván, 1720-ban Csanakon 5 telkes jobbágy családot regisztráltak. Sayghó Benedek főapát 1725-ben újabb „megszállító” levelet ad ki: *„Csanak nevű pusztának, az mely Győr vármegyében vagyon, s régi háborúságtól fogvást mind eddig is csak egy jobbágy lakván, kívántuk régi Urbárium szerint 17 Sessiora megszállítani.”* A felhívásra csak 4 magyar jobbágy jelentkezett, ezért 1729-ben újabb „megszállító” levelet adott ki. A cél a félhelyes jobbágyok telepítése volt, akiknek 3 évi szabadságot ígért, és az elköltözők után nem kell büntetést fizetni. Engedélyezte a gazdákon kívül még hat lakó betelepülését is, a kocsmá használatát pedig egész évre átengedte. A felhívás már jobb eredménnyel járt, Pfalzból 12 német család és egy horvát is érkezett. A hagyomány szerint Győrig uszályokon jöttek, onnan szekéren hozták őket a faluba. Ettől kezdve ők alkották a falu lakosságának szilárd magvát. Az 1730-as években a főapát és a falu lakói között ellentét támadt a dézsmafizetés körül. Kifogásolták a jobbágyok, hogy a rét helyett kapott szántó után is dézsmát szednek tőlük. Az ügy a jobbágyok kielégítésével ért véget. Csanakfaluban az 1768-as összeírás 9 egész telket talált, melyen 24 család gazdálkodott. Egy gazdára 12-32 telek jutott, ami 12 hold szántóföldet jelentett, ehhez jött még a ½ mérős kenderföld, s a Rába partján 1 szekér szénát gyűjthettek. A talaj minőségét másodosztályúnak ítélték meg. Az összeírás során 144 házas és 14 házatlan zsellért találtak. Csanakon 1787-ben (hegy és falu) a népszámlálás már 1169 lakost regisztrált. A faluban 28 gazda, 15 házas és 9 házatlan zsellér gazdálkodott. A falu lakói rendelkeztek szőlővel a hegyen is. *„A szőlőhegy összesen 1665 ároknyi. Ebből 109 a gazdáké, 37 a falubéli házas zselléréké, 965 a hegyi házas, 21 a hegyi házatlan zselléréké és 533 külsőké.”* A Szent Benedek rend történetírója szerint: *„A falu lakossága 1787-ben túlnyomólag német nevű. Az 52 jobbágy közül 18-nak van magyar neve, a többi neve német hangzású, egy-kettőé szláv. A hegybéli jobbágyok neve nagy többségben magyar.”*

A németek „szizeteket” alkotva kisebbségben éltek a Dunántúl északi részén, de próbálnak egymással kapcsolatot tartani, egymás között házasodni. A 18. században a tanítás a meseterek lakásán folyt német és magyar nyelven. Csanakon az első iskolát 1802-ben építették a pannonthalmi főapát költségén, a fuvarozást a falubéliek, a gyalogmunkát a hegybéliek végezték. Ekkor a két településen 144 iskolába járó gyermeket számláltak. Ha összehasonlítjuk

Németh Imre közlése alapján Csanak falu családfőinek a 1593. évi névjegyzékét az 1768. évvel, akkor azt látjuk, hogy az 1593-ban regisztrált 37 családfő neve mind magyar, ezzel szemben az 1768-ban a faluban már csak 5 magyar nevű családfőt regisztráltak, a többi 19 német volt.⁷⁴⁵

2.) Mária Terézia 1763. február 23-án kelt rendelete indítja el a Kamara által koordinált *második telepítési hullámot*, azonban a kiadások miatt 1773-ban leállították. Majd ezt követően a földbirtokosok telepítési akcióit is beszüntetik. A telepítések leállítása ellenére előfordult, hogy még I. Ferenc (1792–1825) uralkodása alatt is érkeztek Magyarországra német nyelvű betelepülők.⁷⁴⁶ Mindazonáltal III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt indult meg a központilag szervezett német betelepítés. Az első kisebb – az 1700-as évek első felében történő – betelepítésekhez képest a második betelepítés (1763–1773) már jóval szervezettebb és jelentősebb volt. Ekkor közel 130 ezer német érkezett főként Stájerországból, Tirolból, Elzászból, Lotaringiából, Trier környékéről, Svábföldről, a Fekete-erdő vidékéről, továbbá Badenből, Svájcban is. Végül a német telepítésnek négy övezete alakult ki: az ország középső részén (Pest, Fejér, Esztergom, Veszprém), délkeleten Dunántúl (Baranya, Tolna, Somogy), keleten (Szatmár) és a Délvidéken (Bácska, Temesköz).⁷⁴⁷ Területileg nem homogén csoportok jöttek: például Szegedre az 500 iparos 20 birodalmi és 7 osztrák tartományból érkezett, Duna-Kömlőd község 154 németje 106 német birodalmi helységről származott.

A szervezett telepítések mellett a 18. században zajló migráció továbbra is kettős volt: belső vándorlás az ország peremvidékeiről az Alföld irányába, amiben többnyire a magyarok vettek részt, valamint felvidéki szlovákok, erdélyi románok. Ekkor mozdultak el a nemzetiségi határok is, például Felvidéken kb. 30–40 kilométerrel is délebbre került a határ a magyarság és a szlovákság között. A belső migráció eredményeként a hódoltsági Alföld területe néhány évtized alatt újranepestedt. A Magyar Királyság határain kívülről a 18. század folyamán a katolikus németek mellett, továbbra is jöttek, mint említettük, ortodox románok, szerbek és más népcsoportok.⁷⁴⁸

Mária Terézia alatt a központi telepítési hatóság (*Staatsrat*) a Temesközbe (1762–1768) több mint 3000 bécsi bűnözőt, közrendzavarót, erkölcstelen nőszemélyt, lázadó ausztriai parasztokat és a svájci határról, Felső-Ausztriából, Karintiából, kriptoprotestánsokat telepített.

Az állami telepítéspolitika teljes mértékben a Temesközre fókuszált, a felállított *Temesi Adminisztráció* lényegében Kollonich Lipót *Einrichtungswerk*jében leírt elvek alapján működött. Savoyai Jenő 1718-ban kiadott instrukciója szerint a Temesközbe – és főként a városokba – csak római katolikus németeket lehet telepíteni. A Temesköz első telepesei (1716–1717) a török háborúban részt vett, megsérült és rokkantná vált katonákból, nyugdíjas

⁷⁴⁵ A Győr megyei esetleírást egészében Csanak község önkormányzata által támogatott helytörténeti munkákból vettük át. (Lásd: Borbély János, 1990. 29–36. Szabady János, Winkler Csaba (szerk.), 1989. 17–21.

⁷⁴⁶ Gyémánt Richárd, In: *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Publicationes Doctorandorum Juridicorum*, Tomus IV., Fasciculus 8. 220.

⁷⁴⁷ Lenkefi Ferenc, In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok. 16. (1996) 67–90.

⁷⁴⁸ Barta János (iő.). 2000. 94–95., 153–154. valamint Gyémánt Richárd, Katona Tamás, *Magyarország történeti demográfája* (Hozzáférés: 2018.01.5.)

tisztekből és német birodalmi bevándorlókból, császári iparosok, és „iparszállítmány” néven bányászokból (Lugos, Facset) állt. Majd őket Claudius Mercy és a kamara jellemzése szerint, német birodalmi koldusok, „gazdátlanul kóborló csöcselék,” vagyontalan kalandor nép követte.⁷⁴⁹ A török időkben elmenekült magyarok visszaköltözése katonai megfontolásokból nem volt kívánatos Mercy elképzelései szerint, noha 1724-ben a csákovai, nagy-beckerekai és csanádi kerületekbe magyar lakosság költözött Erdélyből és a magyarországi vármegyék-ből.⁷⁵⁰ Savoyai Jenő utasítására, az állapotok felmérése céljából Mercy tábornok térképet készített. Az 1723–1725-ös állapotokat mutató térkép feltünteti a lakott és a lakatlan falvakat.

A Habsburgok Temesközt, akárcsak az osztrák tartományokat, az uralkodóház tulajdonának tekintették, Temesvárt pedig katonavárosnak, melyet a katonai tisztikar vezetett.⁷⁵¹ Elsődleges cél a Bécs által a hétéves háborúban Lengyelország felosztásával felhalmozott pénzügyi hiány pótlása, erre utalnak a bevezetett adónemek, tizedek, vámok, só, mész, viasz, méz, dohánymonopóliumok, valamint a büntetések: aki nem tudta fizetni az adókat börtönbe zárták. Mindez erős népmozgást váltott ki, a telepések egyik kerületből a másikba szöktek, sőt a magyar vármegyékbe (Csanád) menekültek. Szentkláray megjegyzi, hogy ha a telepés a Temesi bánsága beköltözött, onnan csak illegális úton távozhatott. A Temesi bánságot, tehát elsődlegesen katonai, kincstári megfontolásokból hozták létre, csak másodsorban szolgált szociálpolitikai kísérleti telepként. Nem véletlen, mikor Bécsben rájöttek, hogy a kísérleti telep nem kifizetődő, viszi a pénzt, de nem hozza, felszámolták, és visszaadták Magyarországnak.⁷⁵²

A Temesi bánság 11 kerületre felosztott területén 663 faluban 21 289 lakóházat talált az 1717. évi összeírás, 6–8 évvel később készült térkép pedig 892 települést tüntetett fel. A falvak lakossága vegyes nemzetiségű volt, a török háborúban részt vett és letelepített veteránok között is számos náció volt: franciák, spanyolok, olaszok és legtöbbször németek. A korábbi városi kereskedő lakosságot, a zsidókat, az örményeket és a görögöket áttelepítették a szerbek lakta Nagypalánkra, vagy legfeljebb a külvárosokban maradhattak meg. A *Hofkriegsrath*hoz beérkezett 1717. júniusi jelentés szerint biztonsági szempontból a hadvezetés egyedül a katolikusokban bízott meg. Mercy kormányzása alatt, 1716-ban kezdődő első telepeseit követően 1722–1726 között lezajlott telepítési hullám nyomán 1737-ig 54 faluba körülbelül tízezer német földműves, kézműves, kereskedő, bányász költözött. Például 1722-ben Tirolból 247 bányászcsalád érkezett a Temesi Bánságba. A betelepült családok közül elsősorban a vas- és rézbányászathoz kötődő szakmunkások, bányamesterek, kovácsok, favágók, szénégetők voltak előnyben. Párhuzamosan ezekkel nagy számban alapítottak földműves falvakat a vidék valamennyi művelhető területén, már 1723 végére 17 új német települést hoztak létre. Az 1743. évi adóösszeírás szerint az 542 helységből 381 román, 117 szerb, 26 vegyesen román és szerb, 10 német, 2 német–román és 6 bolgár, olasz, spanyol vegyes népességű volt.

⁷⁴⁹ Szentkláray Jenő. In: Borovszky Samu (szerk.). é.n. 60 – 90.

⁷⁵⁰ Szentkláray Jenő, 1909. 25.

⁷⁵¹ Berkeszi István, 1900. 201.

⁷⁵² Szentkláray Jenő, 1880. 380., Bővebben (Lásd: Marjanucz László, In: *Fehér Lovag...* (Gálffy László– Sáringer János szerk). 2015. 290– 302.

Francesco Grisellini az 1780-ban Bécsben megjelent, a Temesi bánságot leíró kétkötetes könyvében az összlakosságot 319 739 főre tette, amelyből 183 450 román, 78 000 szerb, 8 683 bolgár, 5 272 cigány, 363 örmény és a többi 43 211 lakos vegyesen német, olasz és spanyol nemzetiségű.⁷⁵³

A Mária Terézia uralkodásának idejére eső 1760 és 1774 közötti második nagy telepítési hullámot, a Temesi bánságban az árvízmentesítések és lecsapolások eredményeképp felszabadult földművelési területek kialakulása tette lehetővé, illetve szükségessé. A telepítést állami támogatással és tervszerűen végezték. Az új telepes falvakat úgy alakították ki, hogy a határban minden telepésnek tudjanak juttatni legalább egy negyed telket. Az egésztelkes jobbagyok 24 kataszter hold szántót, 6-6 hold kaszálót– legelőt, és 1 hold belső telket kaptak, a féltelkesek 12 hold szántót, 4-4 hold kaszálót és legelőt, valamint 1 hold belső telket kaptak, míg a negyedtelkesek 6 hold szántót, 3-3 hold kaszálót– legelőt, és 1 hold belső telket. Az orvosi ellátást, az utazás költségeit, a termelés beindításához szükséges vetőmagot szintén a kincstár fizette. A kamara 1762. és 1770. években a telepítés költségeire 1,8–2 millió forintot költött. Az 1765 és 1771 közötti időszakban 29 új települést alapítottak, ez összesen 3657 családot jelentett. A már meglévő falvak üres telkeire 1762 és 1767 között 26 helységbe 1845 családot költöztettek. A két új és régi településtípusban az említett 1762 és 1771 közötti időszakban összesen 5502 családot helyeztek el az állami hatóságok, amely az átlagos családszámot figyelembe véve 25 ezer főt jelentett. Az állami telepítéseken kívül magántelepítések is történtek 1750 és 1780 között. Az első, 1738-ban lezáruló bánsági telepítési korszakban 78 települést alapítottak.⁷⁵⁴ Ugyanakkor a magyar falvak százai helyén 21 ezer félnomád szerb és oláh élt. Mercy Temesvárból gyárvárost csinált, és 53 német telepes falut hozott létre. Az 1753-as adatok szerint a Temesi bánságban 200 ezer lakosa között mindenféle nép élt, csak magyar nem, 1773-ban már 318 ezer, 1780-ban pedig 450 ezer lakosa volt.⁷⁵⁵ Csak II. József idejében (1784–1785) vehetett részt a magyarság (1778. évi reinkorporáció, Magyarországhoz csatolás után) a Temesi bánság kamarabirtokainak benépesítésében. Azonban, mint Szekfü megjegyzi, „*kevés érdeklődést mutatott.*” Mivel nem követelték meg a 400 ezer forintnál kisebb értékű birtoknál a nemesi származást, így jórészt korábbi görög, rác bérlők, német polgárok vették meg 164 birtoktestet.⁷⁵⁶

A Temesi bánságot 1779. áprilisban Magyarországhoz csatolták, így három új vármegye jött létre (1779 júniusában): Lugos székhellyel Krassó-Szörény, Temesvár székhellyel Temes és Nagybecskerek székhellyel Torontál vármegye. Közjogilag a nagyikindai szerb területet Torontálhoz, a dél-magyarországi bányavidéket pedig Krassó-Szörény vármegyéhez osztották be.⁷⁵⁷

3.) Sorban az *utolsó telepítéseket* II. József 1782 szeptemberében kiadott paténslevele indította el az Udvari Kamara költségén. Az 1782. évi telepítési paténs nyomán a telepések

⁷⁵³ Grisellini, Fr. 1984. 146–147.

⁷⁵⁴ Kollega Tarsoly I. 2011. 94–97.

⁷⁵⁵ Szekfü Gy. 2002. 143-144. Vö. Dávid Z. In: *Történet statisztika forrásai.* (Szerk. Kovacsics József.).1957. 145–200. Kollega Tarsoly I. 2011.129.

⁷⁵⁶ Szekfü Gy. 2002. 146.

⁷⁵⁷ Kollega Tarsoly I. 2011. 89.

39,3%-a a Temesköz három vármegyéjébe költözött: 2988 feljegyzett család (átlagban 4,46 fő/család) 13 326 fővel gyarapította a lakosság számát.⁷⁵⁸ A telepesek az utazáshoz megkapták az úti pénzt, (*Reisegeldet*), a földművesek szántót, legelőt, kaszálót, a belső telekhez házat és felszerelést. A különbség legfeljebb a földterület nagyságában mutatkozott meg: a teleknagyságot 24 katasztrális holdban állapították meg, akárcsak a Mária Terézia idején. Kezdetben a telepesek nem jöttek a remélt számban, ugyanis a felvilágosodás szellemében fogant kísérleti terepnek a németek körében rossz híre volt. A mocsaras területek miatt gyakori volt a járvány és a betegség, ezért a Bánságot a „*németek temetője*”-nek is nevezték. A mondás szerint: „*Zuerst der Tod, dann die Not, und dann erst das Brot.*” – *Először a halál, majd a nyomor, s csak azután a kenyér.*”

Az angol Born Inigo a Temesi bánságban tett utazása során (1770), többek között azt jegyezte fel, hogy Mercy d'Argenteau császári biztos „nagyszerű előrehaladást” ért el a tartományban, azonban Temesváron „*már korán reggel rémséges láncsörgés ébresztett, ugyanis a sáncmunkára ítélték párosával haladtak el szállásom alatt. Az utcákon csupa sápadt és kísérteties alakok láthatók, a legszebb épületekből pedig mindenütt halovány és beesett arcok kukucskálnak ki. Az asszonyok és lányok pedig föl vannak puffadva a hidegleléstől. Hisz ez a halál országa, hol az emberek helyett élő csontvázak járnak-kelnek. Ebédkor a körülöttem lévő vendégek, sőt az idegenek közül is némelyek azt sem tudták hova legyenek a hidegleléstől, egyik didergett, a másiknak a fogai vacogtak, a harmadik a nagy fokú forró láztól keletkezett szomját alig győzte oltani.*”⁷⁵⁹

A kamarának érdekében állt, hogy a kedvezőtlen hírek ne kerüljenek ki és ne terjedjenek el Németországban, mert megnehezítette volna a további telepesek toborzását. Ez indokolta a telepesek származási országába küldött levelek szigorú cenzúráját. Az állam részéről mindent elkövettek, hogy a telepesek nehézségein segítsenek, és elviselhetővé tegyék helyzetüket, továbbá a panaszaik kivizsgálására inspektort neveztek ki. A házakból halálozás miatt kihalt családok helyére inkább a frissen házasodott párokat költöztették be.⁷⁶⁰

A betegségek leküzdésére kórházakat létesítettek, a kezelést ingyenessé tették, és a mocsarak folyamatos lecsapolásával a megbetegedések fokozatosan megszűntek. A telepeseknek városba vonzása végett kedvezményeket helyeztek kilátásba, például az iparosoknak és gyárosoknak megtoldották az 50 forintos támogatást, amely így elérhette a 220 forintot is, valamint a gyáralapítókknak 15 évi adómentességet ígértek. A betelepítést 1784 és 1787 között gróf Révay Péter vezette, a juttatásokat a temesvári kamarai adminisztráció és a telepítési bizottság fizette. Az első telepesek, 25 család 1784 áprilisában érkezett, majd év végéig összesen 793 család, 3588 fő. Az 1784. április–szeptember között az országba jött 909 német család közül 315 családot helyeztek el a Temesi bánságban, és 1275 lakóházat terveztek felépíteni. A kiosztható telkek számának csökkenése miatt megszigorították a letelepedést. Előbb előírták, hogy a telepesnek rendelkeznie kell 200 forint készpénzzel, majd a nőtlen, egyedül érkezők letelepedését nehezítették meg. A házépítés költségeit és a juttatásokat is

⁷⁵⁸ Kollega Tarsoly I. 2011. 97–100.

⁷⁵⁹ Born, Inigo, (1777). (Lásd: Szamota, I. 1891.464–465.)

⁷⁶⁰ Kollega Tarsoly I. 2011. 103.

figyelembe véve 1785-ben a temesi bánsági telepítésre 78 275 forintot fizetett ki a kincstár: 14 új alapítású faluba és 13 már meglévőbe helyezték el a családokat.

Révay Péter, telepítési biztos 1787. októberi kimutatásában 2880 kész és félig kész bánsági házról számol be a kamarának, megemlítve, hogy 1555 családot tudtak véglegesen elhelyezni, ideiglenesen pedig a 11 kerületben elhelyezett családok száma 1433 volt.

Az 1779-ben újjáalakult vármegyéék, Krassó- Szörény, Temes és Torontál, valamint Temesvár szabad királyi város, a II. József uralkodása idején elvégzett népszámlálás szerint 566 542 lakossal rendelkezett, és 2,3%-kal emelte a három vármegye lakosságát. A népszámlálás adataiba nem tartozott bele a Pancsova székhelyű német – illír és a Fehértemplom központú román-illír katonai határőrvidék.⁷⁶¹

A II. József idején a telepítések a Bánságon kívül, az ország más részein is folytatódtak. Kollega Tarsoly István Komlód és Kér helységek betelepítését a források alapján rekonstruálta és elemezte az adatokat. Tőle tudjuk, hogy a telepítéseket irányító hivatalnokok rendszerint különbséget tettek a belföldi és külföld igénylők között. Belföldinek tartották azokat a németeket, akik már hosszabb ideje éltek Magyarországon, és csak a kedvezőbb feltételek miatt pályáztak az újonnan felépített falvakba. Általában ezeket a kéréseket elutasították, és Kömlőd, illetve Kér helyett a Temesi bánságba vagy a Pécs Kamarai kerület más településébe irányították őket.

Dunakömlődre és Németkerbe a legtöbb család Trierből (37), Mainzból (23), Lotaringiából (20), Luxemburgból (18), Nassauból (14), Baden-Badenből (12) és Pfalzból (10) érkezett, ők alkották az összes betelepülők 60%-át. A telepítési biztosok figyelembe vették, hogy a két településre lehetőség szerint azonos tartományból való telepeseket költöztessenek, valamint azt is, hogy a rokon családokat (Ambach, Brills, Rothenbücher, Wälder) ne válaszzák szét. Figyelembe vették továbbá, hogy mindkét faluba a „helyi szükségleteket kielégítő iparos mesteremberek kerüljenek.”

Az 1786. márciusi összeírásban a két településre eredetileg beköltöztetett 206 külföldi család összesen 931 fővel szerepel, közülük 767-en Kömlődön, 164-en Kéren telepedtek le. A 931 főből 468 volt a gyermek (238 fiú és 230 lány). A 206 családfő közül tízen voltak nők és özvegyek, átlagéletkoruk 43,3 év volt, és 29 gyermeket hoztak (17 fiút és 12 lányt) magukkal. A 196 felnőtt férfiből mindössze 27 volt nőtlen, a II. József-kori népszámlálás adatai alapján ekkor Magyarországon a felnőtt férfilakosságnak csak a 60,5%-a volt házas, addig a Kömlődre és Kérre betelepülőknél ez az arány 86,2%.

A családfők életkorát vizsgálva Kollega Tarsoly István megállapítja, hogy a két faluban különböző korosztályokat telepítettek le, a családfők 67%-át a 25–44 éves korosztály tette ki. Az egyes korcsoportokban (20,9%) a 40–44 éves korosztály adta a legtöbb családfőt. Kömlődön 24%-kal szintén ez a korosztály volt a legnépesebb, míg Kéren 27,1%-kal a 20–24 éves korosztály, utánuk 16,6%-kal a 30–34 éves korcsoport következett. Kömlődön a legfiatalabb egy 20 éves, házas, egy lánygyermekkel érkező földműves volt, a legidősebb pedig egy 65 éves, az Odera menti Frankfurtból származó özvegy hajóépítő mester. Kér három legfiatalabbja 19 éves, mindhárman nőtlenek és földművesek, egyikük kőműves mester is.

⁷⁶¹ Kollega Tarsoly I. 2011. 103. Vö. Kovách Géza, 1998. 5–36.

A legidősebb is csak 51 éves, özvegy, földműves, gyermek nélkül jött, de hozta magával két nővérét és azok két gyermekét is. A családfők átlagéletkora 36,2 év, a kömlődieké 37,6 év, a kérieké 31,6 év volt.⁷⁶²

A telepések elszállásolását szükségalakásokban, sokszor összezsúfoltan tudták csak megoldani, ahol a betegeket az egészségesektől nem lehetett elkülöníteni. Ráadásul a telepések körében különféle fertőző betegségek jelentkeztek (hidegláz, rothadási láz, forróláz, vérhas, skorbut). Az 1785. júniusától 1786. februárig terjedő időszakban 879 telepés közül 207 halt meg, az összlakosság 23,5%-a. A Kömlődre szánt 693 telepés közül 187 (27%), a kéri 189 telepés közül pedig 20. Magas volt a halálozási arány az újszülöttek között, 1785 júniusától 1786. márciusig született 19 gyermek közül 13 halt meg (68,4%). A gyermekek halálozási rátája mindkét településen meghaladta az összlakosságra vonatkozó adatokat (Kéren 14,8%, Kömlődön 29,5%).⁷⁶³

Az elhalálozásokat főleg a járványok váltották ki: az 1787. március végéig megérkezett 1002 telepés közül 261 halt meg. Öt vagy hat család teljesen kihalt anélkül, hogy örökösök maradtak volna az elhalt szülők után. A Helytartótanács utasítása alapján, ahol árvák maradtak, azok megkapták a szülőknek ígért kedvezményeket.⁷⁶⁴ A németek letelepedése, beilleszkedése, mint Georg Harnisch „A sváb” című versében írta: *„Kivándoroltak és letelepedtek,/ az őshazáért sokat keseregtek.”*

Az állami telepítési akció Magyarországon 1787-ben zárult le. Számítások szerint Magyarország lakossága 1784 és 1787 között 7600 családdal, közel 34 ezer fővel nőtt. A 18. század során a betelepítési akciók, a természetes szaporodás, a spontán bevándorlás eredményeképp a század végére az ország lakossága tízmillió körül alakult. Mohács óta ezekben az évtizedekben történt a legnagyobb népesség növekedés. A török kiűzése után, mint említettük, 3,8–4 millióról, (vagy Acsády Ignác szerint 1720. évi 4,3 millióról) az ország népessége a II. József népszámlálása szerint, 1787-ben 8.555.832 (Horvát-Szlavónországgal együtt) fő volt. A Katonai Határőrvidék 700.000-es létszámával együtt pedig 9 940 000 fő körül lehetett.⁷⁶⁵ A bevándorlást felváltotta népszaporulattal a 19. század első felében közel 40%-kal emelkedett az ország lakossága, s a népesség területi eloszlása is megváltozott: egyre többen költöztek a munkaadó városokba. Leginkább az Alföld lakossága cserélődött ki: 300–400 ezer német települt a térségbe (Bácska, Temesköz). Az újjáépülést, mint láttuk, fékeztek a természeti rendellenességek is (aszályok, csapadéktöbblet stb.), a járványok (kolera). A török kiűzését követő 150 évben, a betelepítések mellett, jelentős változások történtek az ország település- és társadalomszerkezetében, ezek közül néhány közismert, inkább témánkba vágó intézkedésekből említettünk néhányat.

III. Károly óta Bécs gazdaságpolitikájában a kameralizmus, a Colbert – féle a merkantilizmus német változata volt az irányadó, mely védvámokkal, az ipar és bányászat fejlesztésével akarta elérni a török háborúban kimerült a kincstár feltöltését. Ennek egyik

⁷⁶² Kollega Tarsoly I. 2011. 98-100, 129, 122–126.

⁷⁶³ Kollega Tarsoly I. 2011. 126.

⁷⁶⁴ Kollega Tarsoly I. 2011. 127–128.

⁷⁶⁵ Kollega Tarsoly I. 2011.37. Továbbá (Lásd: Dávid Zoltán, 1957. 145–200.)

következménye volt a jobbágyság terheinek növekedése robot, hadi adó, házi adó (domestica), katonáskodás, porció, kvártély, forspont, kilenced (nona), tized (decima), ajándékok a földesúrnak. Mária Terézia urbárium (1767) egységesítette a jobbágyság földesúri terheit, elejét kívánta venni a földesúri túlkapásoknak, viszont a jobbágyság panaszlevelei arra utalnak, hogy az utóbbi szándék felemásra sikeredett.⁷⁶⁶ Az urbárium célja az állami adóalanyok védelme, viszont a volt hódoltsági területeken mindez az addigi terhek súlyosbítását jelentette, valamint a jobbágy használatában lévő földek rögzítésével alapot teremtett a későbbi földparózkodásnak. A jobbágyság a 18. század végén már erősen differenciálódott, a telek nagysága és az egyéb jövedelemforrások (kapások, dohányművelés, szőlészet-borászat, állatkereskedelem, fuvarozás) mellett, a földesúrral kötött szerződés is meghatározta a jobbágyság helyzetét, amint az a panaszlevelekből is kiderül. A török kiűzése után átrendeződött az országban a településszerkezet. A faluszerkezet legnagyobb egysége továbbra is a határ (szántóföld, dűlők, a legelők, rétek, az erdők, szőlőhegy/szőlőskert). A belsőség (lakóház, telek) mellett voltak a kender –, len –, káposzta-, kukorica-, dohány-, burgonykertek. A falu határában ideiglenes vagy állandó települések jöttek létre (pásztorok szállásai, az Alföldön ideiglenes lakóházak és ólak, a Felvidéken és mindenütt, a favágók, a mész- és szénégetők kunyhói, Erdélyben a legeltetés nyári szállásai, az esztenák. A Dunántúlon és az északi hegyvidéken a szőlőbeli pincék, présházak. Külterületnek számítottak az állami, földesúri, egyházi földesúri tulajdonú uradalmi puszták vagy majorok. A 18. században a földművelés terjeszkedésével – főként az Alföldön – a külterületi szállások, lakóhelyek egy része állandóan lakottá vált, és tanyákká alakultak. Az úrbéres, a jobbágy által használt földek tulajdonszerzését lehetővé tevő örökváltság törvénybe iktatását a reformkori országgyűléseken nem sikerült elérni, csak 1844-ben mondták ki a nem nemesek szabad földtulajdonának és közhivatal viselésének jogát, majd 1848 áprilisában törölték el az ősiséget, a feudális robotot, a földesúri kilencedet, az egyházi tizedet és a jobbágyság felett ítélkező úriszék intézményét. Így a korábban úrbéres földek jobbágysági tulajdonosokká, személyükben pedig szabad polgárokká váltak.

⁷⁶⁶ Kovách Géza. 1971. 7–112.

6. LÉTFENNTARTÁS – ANTROPOGÉN TÉNYEZŐK (E*)

A VAJDASÁG – ÁLLAM – TARTOMÁNY

Az alábbiakban, akárcsak Magyarország esetében tettük, *Erdély* történetéből csupán néhány epizódot emelünk ki, melyek a körülmények alakította eseményekbe belebonyolódott cselekvők szándékolt és nem szándékolt tetteinek létfenntartásra gyakorolt következményeit tárják elénk. A nélkülözhetetlen történészi feldolgozások, értelmezések mellett, továbbra is igyekszünk a kortárs szereplők, megfigyelők fizikai-, tárgyi-, emberi viszonyokról alkotott leírásait előtérbe állítani, vagyis azt, hogy miként látták, illetve láttatták a velük vagy a környezetükben történő dolgokat, eseményeket. Nem feledkezve meg továbbra sem arról, hogy ezekben a szándékolt és/vagy nem szándékolt cselekvéssorokban a táj dolgozott az „*emberen, az ember a tájon*.”⁷⁶⁷

A 16. századi históriáírók Erdély földrajzi fekvését – mai terminusokban – a Kárpát-medencében, topográfiai, geopolitikai, etnikai-kulturális sajátosságainak kiemelésével rajzolták meg. Verancsics Antal esztergomi érsek, diplomata, a tulajdonképpeni (kb. 64-72 ezer négyzetkilométernyi) Erdélyt inkább „*kör-alakúnak, mint hosszúkás területként*” rajzolta meg, mely „*nem túlságosan nagy, sem szélességben, sem hosszúságban nem haladja meg a 250 magyar mérföldet*.”⁷⁶⁸ A Hunyadiakkal rokon erdélyi Oláh Miklós humanista, esztergomi érsek, leírásában „*Erdélyt mindenfelől hatalmas hegyek koszorúzzák, főként azon a részen, ahol Oláhországtól* (Havasalföldtől) választják el: csak egyik oldalán, amely északnak és Moldovának tekint, lehet könnyebben megközelíteni. Magyarország felől három út nyílik erre, ezek is nehezen (járhatók) *s göröngyösek. Az egyik utat Mészesnek nevezik, amerre a Szamos, a másikat Körösnek, amerre a Körös, a harmadikat Vaskapunak mondják, amerre a Maros folyó hömpölyög. Oláhországról szoros és meredek a bejárás. Ez ok miatt a törökök, akik innen rohanták volt meg Erdélyt, gyakran szenvedtek nagy vereséget kis csapattól (is). Erdélyből, mely úgy körülbelül háromszáz magyar mértföld hosszúságú, s a szélessége majd annyi, vagy kevéssel kisebb, könnyebben lehetne Magyarországot meghódítani, mint Magyarországból Erdélyt. Útjai ugyanis ledöntött fákkal*

* Erdély

⁷⁶⁶ Ravasz László, *Az erdélyi szellem*. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I. Kötet. 1941.

⁷⁶⁸ Verancsics Antal *Erdélyről*. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I. Kötet. 1941. 8. Vö. Verancsics Antal összes munkái, 1–12.; sajtó alá rendezte Szalay László, Wenczel Gusztáv; Akadémia, Pest, 1857–1875 (Magyar történelmi emlékek 2. oszt. Írók)

könnyen eltorlaszolhatók. Négy különböző fajú nemzet lakik itt: magyarok, székelyek, szászok, oláhok.”⁷⁶⁹

Oláh Miklós, annak ellenére, hogy a Vaskapunál átfolyó Dunát a Marossal cserélte fel, láthatóan a Kárpátok koszorúja övezte Erdély gyenge, nehezebben védhető részét, a hegylánc keleti sávjában jelölte meg, ahol Székelyföld – Háromszék-, Kászon-, Csík-, Gyergyószékek közvetlenül határosak Moldovával. Ebből az irányból – a borgói-, tölgyesi-, békási-, gyimesi-, ojtói-, bodzai átjáróin – Erdélyt a török csatlósai, a krími tatárok, a moldovai vajdák, becsapásai fenyegették, hasonlóan az erdélyi hadak, főleg a székelyek is ezeket az útvonalakat használták ellenük. A közvetlen török veszély valóban a Kárpátok déli sávjában állt fenn, főleg a Marostól délre és Vaskapu közötti térségben már a Mohács előtti időkben (Hunyadi, Kinizsi Pál), valamint az Olt folyó vágta Szeben közeli Vöröstoronyi-szoroson. A Déli-Kárpátok Erdély felé eső részében, a havasok lábánál húzódik Szászföld, Fogarasföld és Hunyad-, Krassó-, Temes megyék, melyek közvetlen határosak Oláhországgal, közvetve pedig a Rumélia vilajjattal. Az erdélyi vajdák, majd a fejedelmek haditevékenysége nem különben a kereskedés is, dél irányban a Kárpátokon túlra rendszerint a törösvári, vöröstoronyi, szurdoki, vulkáni átjárókon történt, keleti irányban pedig az Tömös, Bodza, Ojtoz, Úzvölgy, Tölgyes-Gyimes, Borgó szorosok és hágók útjain. Az Erdélyt övező Kárpátok védhetőség tekintetében *lágy* része az északkeleti Kárpátok lánc, a Poprád-völgyétől a Radnai-hágóig.

A Déli-Kárpátok Erdély felé eső alpesi tisztásai a balkáni transzhumáló juhászok nyári legeltető helyei évszázadok óta, ők, valamint a Balkánról menekülő, elvándorló lakosság is ebben a dél-erdélyi sávban hozott létre először szétszórt pontszerű telephelyeket.

Erdély magterülete az Erdélyi-medence, nyugati irányban az Alföld felé nyitott, jelentősebb folyói a Szamos, a Körösök, a Maros völgyeiben jobban járható útvonalak vannak, mint a Keleti- és Déli-Kárpátok átjáróin.

Erdély zárt medence jellege és változatos domborzati konfigurációja a földrajzi terét négy tájegységre – Erdélyi-medence, Keleti-Kárpátok, Déli-Kárpátok, Erdélyi-szigethegység – tagolja, amelyek a nagytáj tulajdonképpeni földrajzi fogalmával azonosíthatók. A folyóvölgyek között fekvő Erdélyi szigethegység vagy középhegység (Erdélyi – érchegység) nem alkot a Déli- és Keleti – Kárpátokhoz hasonló szélességű és magasságú hegyláncot, és mint másik elnevezése is jelzi, ércek lelőhelye, és ősidőktől lakott terület is.

Oláh Miklós Erdély lakóit négy nemzettel azonosította: magyar, székely, szász, oláh. Bővebb jogi-közigazgatási szerveződésüket illetően Verancsics Antal a hetes szám köré tömörítette Erdély népeinek területi szerveződését, abból vezette le a tartomány német elnevezését. „Minden egyes nemzetnek 7-7 székhelye van. A székelyeké Udvarhely és Keresztúr, Csík és Gyergyó, Maros, Kézdi, Seps, Orbai és Aranyas; a szászoké (Szeben), Szászváros, Sebes, Szerdahely, Köhalom, Sink, Kézdi. A magyarok úgynevezett megyéi: a gyulafehérvári (Fehér), Küüllő, Kolos, Doboka, Szolnok, Torda és Hunyad. Mindegyiknek az élén a székelyeknél és magyaroknál a főispánok állnak, (...) a szászoknál királybírók. Azt hiszem, hogy ez a 7-7 székhelyre osztás a hét várból eredt, az erdélyiek régi nevéből. Tévednek tehát azok, akik azt

⁷⁶⁹ Oláh Miklós. *Erdélyről*. Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I. Kötet. 1941.

állítják, hogy csak a szászok nevezik magukat saját nyelvükön *Siebenbürgenses*, *hét városukról*.” Ugyanis a Verancsics hunokig visszatekintő fejtegetéséből következik, hogy a hét magyar vármegyének eredetileg hét földvár volt a központja, amelyről nevüket kapták, akárcsak a székely és szász székek, amelyek szintén a székközpontok nevét viselik.⁷⁷⁰

A továbbiakban Verancsics katonai és polgári tulajdonságai és életmódjuk, viselkedésük alapján jellemezi külön-külön Erdély népeit, és a székelyek kapcsán jegyzi meg, hogy „*mostanában az ország bajával az ő szabadságaik is kárt szenvedtek, mert kénytelenek voltak bajba jutott hazájuknak ott segítségül lenni, ahol a helyzet megkövetelte. Ugyanígy jártak az ökor-adóval is.*”⁷⁷¹ Az „ország bajai” tágabb, a Magyar Királyság és szűkebb, Erdély helyzetében Mohácsot követően kezdődtek, főleg 1541 után.

Ghymesí Forgách Ferencz, *váradi püspök Magyar históriájában (1540–1572)* írta le a bajok hátterét, s az események alakulását, amely később érzékenyen érintette a székelyek korábbi jogi státusát is. „*Minekutána (Szapolyai) János (király) e világot a másvilággal cserélte fel (1540), a polgárháború megújult. Mert Ferdinánd nagy sebbel-lobbal sereget szerelt fel, s Izabella királynét csecsemő fiával együtt Budán ostrom alá fogatta vezéreivel; abban a reményben ringatózott, hogy– mivel még nem szilárdult meg a hatalmuk,– nemcsak Budát szerezheti meg, hanem a háborúságnak is egyszer s mindenkorra véget vethet, ha a királynét gyermekével együtt hatalmába keritheti. A királyné azonban igen derekasan helytállott az ostromnak, kiváló emberei: (Fráter) György Váradi püspök, Werbőczy István, Török Bálint, s Petrovics Péter támogatásával, nem is beszélve sok más, harcban jártas emberéről. Végül a segítségül hívott Szolimán (szultán) is megérkezett, s a császári hadakat szörnyű méészárlással szétverte, a győzelem kivívása után Budát megtartotta magának, a királynét és kisfiát pedig bántalom nélkül eltávolította (1541. augusztus 29.). Ami még megmaradt Magyarországból, s Erdélyt János (király) fiának átengedte. Ebben az időben tehát a királyné birtokában vala Erdély, a Felvidék, s Dél-Magyarország Temesvárral és Lippával, Belgrádtól kezdődőleg kelet felé. S miközben Ferdinánd a háborút magára vonta, s egyik vereséget a másik után szenvedte el, Erdélynek, a Felvidéknek és Dél-Magyarországnak a helyzete éppen nem volt szánalomra méltó. A háborúk ugyanis elcsendesedtek volt, s szinte visszatért az ország régi képe. Ez így maradt tíz esztendeig, ekkor azonban mind a belső, mind a külső háborúra akadt elég új ok. Ferdinánd ugyanis,– noha a magáét nem tudta megvédeni, s nagyobb részét el is veszítette, s noha sohasem állta a harcot, mégis szeretne béke idején elvetni a háború csiráit,– elhatározta, hogy (Fráter) Györgyöt megkörnyékezi, előbb csak titokban, majd követségek útján is.*”⁷⁷²

Forgách Ferenc narratívája tehát Magyarország három részre szakadásának eseménytörténetét idézi fel. Mohácsot követően a kettős királyválasztással (1526, 1527), majd Buda másodszeri, immár tartós török megszállásával (1541) Magyarország területén keleten Szapolyai, északnyugaton a Habsburgok magyar királysága, s a középső térségében a közvetlen török igazgatás alá vont budai vilajet jött létre. Szapolyai János örököseinek

⁷⁷⁰ Verancsics A. 1941. 11–14.

⁷⁷¹ Verancsics A. 1941. 12.

⁷⁷² Forgách Ferenc, *Martinuzzi és Izabella históriája*. Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I. Kötet. 1941. 80.

(felesége, Izabella és fia, János Zsigmond) Szulejmán által meg nem szállt és átengedett terület kezdetben – Forgách leírásában – Erdély, Felvidék, Dél-Magyarország Temesvárral és Lippával, vagyis Belgrádtól kezdődőleg kelet felé eső, északkeleten és délen a Kárpátok hegyláncai övezte nagy térség.

A hivatkozott kortárs humanista történétírók Erdélyt inkább földrajzi fogalomként írták le, amely a Magyar Királyság délkeleti részében természeti adottságai miatt egységes terület. Politikai fogalommá a 16. század második felében, főleg Fráter György törekvései nyomán vált, politikai tényezővé pedig a 17. században első felében, amikor bel- és külpolitikai életét a fejedelmek tudatos, határozott geopolitikai célokra való törekvés jellemezte. A 17. század második felében, földrajzi határai közé, sőt azok mögé szorulásával, politikai-katonai súlyát elveszti, a Habsburg – időktől fogva, a Mohács előtti tartomány szintjére süllyed.

A természeti adottság, a Kárpátok északkeleti és déli hegyláncja biztosította viszonylagos védettsége Erdélynek közrejátszhatott Oláh Miklós Erdély geopolitikai jelentőségének felismerésében, amikor megjegyzi: *„könnyebben lehetne Erdélyből Magyarországot meghódítani, mint Magyarországból Erdélyt.”* Fráter Györgytől kezdve az erdélyi fejedelmek a három részre szakadt ország egységének helyreállítását Erdélyből próbálták megvalósítani. Azonban azt is felismerték, hogy tényleges politikai tényezővé válás előfeltétele a tulajdonképpeni Erdély, a vajdaság területi bővítése.⁷⁷³

A keleti Magyar Királyság, majd ebből az Erdélyi Fejedelemség létrejötte, illetve határainak kijelölése, bármennyire is aktus jellegűnek tűnik Szulejmán döntése nyomán, egy hosszabb, a kontinens nagyhatalmi (török, német, francia) erőterébe is ágyazott, szövevényes belső konfliktusok eredménye, amelynek több állomása volt az 1541–1732 között.

Mohácsot követően a választott királyok, I. János néven Szapolyai János (1526) és Habsburg I. Ferdinánd (1527) között kitört közjogi vita lezárására tett első kísérlet, a váradi béke (1538), amely a két király pillanatnyi országrésze feletti királyi jogokat rögzítette, az I. Ferdinándhoz tartozó Szlavónia, és I. János királyhoz tartozó Erdély kivételével. I. Ferdinánd, hatalma 1538–1540 között az Ausztriával szomszédos magyar vármegyékre terjedt ki. A Dunántúlon Vas-, Sopron-, Moson-, Győr-, Esztergom megyékre, a Dunán innen pedig Pozsony-, Nyitra-, Trencsén-, Turóc-, Liptó-, Zólyom-, Hont- és Bars megyékre. Ferdinánd és Szapolyai János királyok birtokai a fontosabb várak körül csoportosultak, ebből következett, hogy felségjogaikat az adott területen (megyében) csak addig tudták érvényesíteni, ameddig a várakat közvetlenül birtokolták, vagy pedig a területeik párhíveik várainak hatáskörébe tartoztak. Nem véletlen, hogy mindkét fél, a várak megszerzésére, a nagy uradalmakkal rendelkező főurak megnyerésére törekedett. A két magyar király országrészein a várháborúk kiszámíthatatlan, meglepetésszerű pártváltoztatásokkal jártak, melyek egyik pillanatról a másikra módosíthatták a politikai térképet, s ezzel a területi, demográfiai állapotokat.

A váradi béke idején János királynak a Dunántúlon, birtokában volt: Somogy-, Zala-, Veszprém megye Török Bálint átpártolása révén, míg a többi már korábban meghódolt. Főbb várai: Székesfehérvár, Pápa, Tata és Buda. A tiszántúli vármegyék és Erdély a váradi béke előtt már birtokában volt. Északnyugaton: Heves megye Egerrel, Borsod megye Diósgyőr

⁷⁷³ A kérdésnek Lukinich Imre kiváló tanulmányt szentelt (Lásd: Lukinich Imre, 1918.)

várával, Kassa elfoglalásával pedig Abaúj megye I. János királyé lett, valamint Zemplén vármegyében Perényi Péter híve révén Sárospatak és uradalma, részben Tokaj, Sáros megyében Sóvár, Sáros, Sebes, Bereg megyében Lónya vára, tartozékaival.⁷⁷⁴

Ferdinánd jogkörét Magyarország területén jelentősen csökkentette a váradi béke, sőt Erdélyből teljesen ki is zárta. Ferdinánd a váradi békében elismerte Szapolyai János királyi címét, vagyis azt, hogy az ország területe egyenrangú uralkodótsárok között oszlik meg. Tulajdonképpen a Fráter György által összehozott békeszerződésnek fegyverszünet jellege volt, amolyan törökellenes titkos szerződés. Legfőbb célja a királyváltások megfékezése, ugyanis a Felvidék északkeleti részén a nagy uradalmakkal és várjóságokkal rendelkező főurak gyakori pártváltottatásai miatt a politikai helyzet instabil, s a további ellenségeskedések kiváltója volt.⁷⁷⁵

Szapolyai János (Szászsebes 1541) halálát követően a rákosi országgyűlésen a csecsemő János Zsigmondot királlyá választották és gyámjait Fráter György, Petrovics Péter és Török Bálint személyében az ország kormányzásával bízták meg, s a váradi béke ezzel de facto megszűnt. Budavár megszállását (1541. augusztus végén) Szulejmán szultán János Zsigmond párthíveinek erőtlenségével indokolta. Emlékeztetett arra, hogy „*János király halála idein testamentomban hatta vót ötet főtutorrá mind ő nekie (a királynénak), mind fiának és ezt ő neki az ő két követi által megizente.*” Megjegyezte, a Budavár megszállását ideiglenesnek tekinti, mert ha János Zsigmond „*az nagy Isten kegyelmességibül húsz esztendő megéri, neki okvetetlen az Budát neki ereszttem és úgy hagyom ötet az országban királyul, mint az atyját.*”⁷⁷⁶ Szulejmán Buda székvárosát az „*iszlám egyik házává*” tette, védelmére pasát helyezett.

Budavár elfoglalásával János Zsigmond joghatósága földrajzi határainak megállapítását Szulejmán Izabella királynéhez küldött (1541) követe által tudatta. Eszerint fiának adja „*Erdélyt, Lippát, Solymost, Lugost, Karánsebest és Temesvárt mindazokkal egyetemben, kiket az Fráter György és Péter Petrovics Tiszántúl János király után bírtanak.*”⁷⁷⁷ A Szapolyai János utódainak területei tehát a török megszállás alá nem került keleti, tisztántúli országrész. Szapolyai János király halálakor országa nagyságrendileg jelentős volt, a Balatontól Brassóig, vagyis Titeltől, (ahol a Tisza a Dunába ömlik) a Kárpátok koszorújáig terjedt.

A török hadvezetés döntése mögött geostratégiai megfontolások álltak: felismerték, mint korábban is említettük, hogy a Magyar Királyság legjelentősebb része, Buda és az Alföld, a Kárpát-medence központi erőtere, amely katonai – logisztikai bázisát képezheti a további nyugati irányú (Bécs, Német – római – Birodalom) előrenyomulásuknak. A Magyar Királyság keleti térsége (Erdély, Temesköz, Partium) tehát nem esett a török geostratégia célok fő csapásirányába. A Török Birodalom biztonságpolitikáját sem veszélyeztette az új államalakulat. Északnyugat kivételével (bécsi magyar király vármegyéi, Lengyelország), török uralom alatt voltak, keleten Moldova, a krími tatárok, délen Oláhország, délnyugaton

⁷⁷⁴ Bethlen Farkas, 2002. 39., Lukinich Imre. 1918. 7–8.

⁷⁷⁵ Makkai László, 1944., Barta Gábor, 1979., valamint Oborni Teréz, In: *Korunk* 2007/7. 33–40.

⁷⁷⁶ Verancsics A. Munkái. II. 64–65., In: Szalay László (Wenczel Gusztáv). 1857–1875./1–12.

⁷⁷⁷ Verancsics A. Munkái. II. 66.

pedig a budai, majd temesvári vilajet szandzsákjai. Az Erdélyi Fejedelemség katonai és politikai mozgástere, északnyugat- és északkelet irányba, Habsburgok uralta országrész, illetve Moldva, Lengyelország, délen pedig Oláhország felé volt nyitott. A Habsburgok irányába korlátozó tényezőt jelentett, hogy az erdélyi fejedelmek uralmi területüket továbbra is a magyar Szent Korona részének tekintették, és a speyeri szerződésben is az erdélyiek is a Habsburgokat ismerték el magyar királynak, amit több titkos egyezséggel – a körülmények alakulásának függvényében – a későbbiekben is megerősítettek. Ez azzal járt, hogy a bécsi magyar királyok jogot formáltak a fejedelemség belügyeibe való beavatkozásra, ami több esetben katasztrofális következményekkel járt. Az erdélyi fejedelmek válaszcsempásai, illetve országegyesítési törekvései, területgyarapításai a kontinentális hatalmi vetélkedés konjunktúrájának függvényében alakultak. A bécsi magyar király területén élő protestánsok védelmében ténylegesen az Erdéllyel északkeleten szomszédos hét vármegyeért, például a harmincéves háború nyújtotta lehetőségek kontextusában léptek a cselekvés mezéjére. Az utóbbi esetében a 17. század eleji isztambuli uralmi válság miatt a török passzív magatartást tanúsított a közép-európai fejlemények iránt, s azt jórészt Bethlen Gáborra, részben I. Rákóczi Györgyre bízta, ami összhangban állt a török (francia, angol, holland) stratégiai céljaival, a Habsburgok, illetve tágabb összefüggésben Spanyolország gyengítésével.

A Török Birodalom irányába a függőséget jelző tényező az adózás, s a birodalom európai politikájához való igazodás. Az Erdélyi Fejedelemség török vazallus volta viszonylagos, ugyanis a bécsi magyar királyok mint német császárok is adóztak a Fényes Portának (1606-ig), külpolitikai lépéseikben például ösellsenségükkel, a francia királyokkal való konfliktusaikban is számításba kellett venniük a franciákkal jó viszonyt ápoló porta magatartását.

Szapolyai János halálát követően az erdélyi fejedelmek törekvéseinek is előterében álló stratégia egyrészt a három részre szakadt ország egyesítése, másrészt – ezzel összefüggésben – az új állam felépítése, területi gyarapítása, a török hódoltatási törekvések akadályozása. A dilemmát ennek kivitelezésmódja jelentette, vagyis Erdélyből kiindulva az egységet a bécsi magyar királyok (Habsburgok), vagy a török segítségével állítsák helyre, vagy pedig a fejedelmek dinasztikus szövetségek létrehozásával, a Habsburgok és törökök kizárásával, „önerőből” valósíthatják meg (Báthori István mint lengyel király). Ahhoz azonban, hogy az említett stratégiai célok bármelyike létrejöhessen Fráter György elgondolásában, ki kellett tágítani az Erdélyi Fejedelemség természeti –, területi –, demográfiai erőforrása-inak kereteit, ugyanis a tulajdonképpeni Erdély (a Mohács előtti vajdaság) területileg túl kicsi volt, önmagában nagyobb feladatok ellátására erőforrásai miatt sem volt alkalmas. Ennek a stratégiának csak részben mond ellent Apafi Mihály területileg összezsugorodott fejedelemsége, mely képes volt a saját lábán megállni, és méretéhez képest finanszírozni a Habsburgok balkáni háborúit.

A tulajdonképpen erdélyi vajdaságot, mint Verancsics leírása is mutatja, a magyar nemesi vármegyék (Fehér, Küküllő, Kolos, Doboka, Szolnok, Torda, Hunyad), székely székek (Aranys-, Udvarhely-, Maros-, Kézdi-, Orbai-, Seps-, Csík-Gyergyó és fiúszékei: Keresztúr-, Bardoc-, Miklósvár-, Kászon), a szászok lakta, csak részben összefüggő terület (Nagyszében,

Nagysink, Köhalom, Szászsebes, Szászváros, Szerdahely, Medgyes, Segesvár, Nagyselyk, és két kerület (disRICTUS) Beszterce és Brassó, valamint Fogaraszöld alkotta.⁷⁷⁸

A keleti Magyar Királyság, illetve az Erdélyi Fejedelemség területi határait Szulejmán szultán ugyan kijelölte, viszont az új államalakulat alapját képező területi – földrajzi kereteit rögzíteni kellett, hiszen a terület anyagi- és emberi erőforrásai döntően befolyásolták azt, hogy mennyire lesz életképes és ellenálló a jövő kihívásaival szemben. Ennek alapjait a pálos rendi szerzetes, a horvát Utyeszenics, Fráter György, (György barát) rakja le, aki Szapolyai János legfőbb bizalmasa, fiának, János Zsigmondnak gyámja, Várad püspöke, kincstartó. György barát a Tiszától keletre eső országrészben szabad kezet kap a töröktől, s nagy elszántsággal lát hozzá a Szapolyai-örökség, illetve az erdélyi állam kiépítéséhez.

Kérdések az új állam központja körül merültek fel, ugyanis a királyi udvar székhelye s a kormányzás középpontja a Szulejmán által kijelölt országrész nyugati szélén Lippa volt, de szóba került Szászsebes is. Fráter György felismerte, hogy az új állam központjának ez a térségi elhelyezkedése, azt mutatja, mintha Erdély a tiszántúli részek függeléke lenne. A marosvásárhelyi országgyűlésen (1542. január) sikerült a rendeket meggyőznie, hogy a központ Erdélybe helyezése a tartomány önkormányzatát nem sérti. Ennek tulajdonítható, hogy a 1542. márciusi tordai országgyűlés végül elhatározta Izabellának és János Zsigmondnak meghívását, s és beleegyezését adta ahhoz is, hogy az alakulóban lévő állam súlypontja a jövőben Erdély legyen, központja pedig Gyulafehérvár, az erdélyi vajdák, és katolikus püspökök mindenkori székhelye.⁷⁷⁹ Majd 1542. decemberében a szintén Tordán megnyílt országgyűlés a három–magyar, székely, szász– nemzet uniójának, az erdélyi alkotmány sarkkövének, megújítása után, Erdély három nációjának képviselői János Zsigmondot törvényes fejedelmüknek ismerik el, a töröknek az évi 10.000 forint adót jóváhagyták.⁷⁸⁰ Ugyanakkor felkérlik Ferdinándot, hogy ha védelmükről gondoskodni nem tud, engedje, hogy arról kizárólag a rendek intézkedhessenek. Ezzel Erdély önkormányzati alapon nyugvó föderatív jellegét mondták ki török védnökség alatt, ami biztonsági feltétele volt az állami élete tovább építésének.

Ugyanakkor Fráter György mint helytartó már korábban (Statileo János halála után) saját kezelésbe vette az erdélyi püspöki uradalmakat (Gyulafehérvár, Diód, Almás, Várad, Gyalu), ezt követően tovább növelte a fiskális uradalmak számát (Déva, Görgény, Fogaras) a kővári uradalommal, a Szamos völgyében Bálványosvár megépítésével. Erdélyi nagybirtok csak néhány maradt az arisztokrata családok kezében (Vajdahunyadon Török János, Marosvécsen Kendi). A keleti Magyar Királyság területei ekkor Erdélyen kívül: Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Közép-Szolnok, Bihar, Külső-Szolnok, Békés, Csanád, Arad, Csongrád, Temesköz: nyugati szélein pedig Várad, Lippa, Temesvár volt a bástyája. Fráter György hatalmának alapját a váradi egyházmegye és a tiszántúli vármegyék képezték, így nem véletlen, hogy ezek a területek voltak azok, melyek csatlakozásából az erdélyi államiség területi keretei

⁷⁷⁸ A szászok kiváltságait 1486-ban Mátyás király kiterjesztette az összes erdélyi szász településre, ekkortól számítható a szász székek közjogi egyesülése, a szász község az ún. Szász Egyetem, az *Universitas Saxonum, Sächsisches Universität, Sächsisches Nationsuniversität*. A szászok központja Nagyszeben lesz, a szász universitas vezetője pedig a szebeni polgármester, (főkirálybíró, a szász gróf (*comes Saxonum*), akit a szászok községe (egyeteme) választott. (Lásd: Draskóczy István. In: *Erdélyi Múzeum* 61. 1999/1-2. 1– 30.)

⁷⁷⁹ EOE. I. 33.

⁷⁸⁰ Lukinich I. 1918. 48– 50.

létrejöttek. Döntő hatással volt a vármegyék csatlakozására Szulejmán 1543-i hadjárata, mely Buda központtal az ország középső részét közvetlen portai igazgatás alá vonta, s a létrehozott budai vilajet, megszakította a közvetlen kapcsolatot a tiszántúli területek és nyugati, a bécsi magyar király országrészével. Ezzel Erdély és a tiszántúli területek s a Habsburgok országrésze csak északkeleten volt közvetlen átjárható.⁷⁸¹

Az erdélyi állam, melyet Fráter György kiépített, fennhatósága alá vonta a magyarországi részeket, hagyományokat teremtett, politikájának irányát is meghatározta. Vagyis az államnak meg kellett tartania a vele területileg közvetlenül érintkező magyarországi részek birtoklását, hatalmi és gazdasági megfontolásokból egyaránt. Sürgető feladat volt Erdély s a hozzá tartozó magyarországi részek közjogi helyzetének végleges rendezése a portával és a bécsi magyar királlyal, melyek állandóan politikai-katonai bonyodalmakkal fenyegettek.

János Zsigmondnak a határkérdés rendezésében, úgy tűnik, jól jött Szulejmán hadjárata, akinek szívében „*feltámadt a szent harc vágya*”, s „*az állam oszlopaival s a győzelmes hadsereggel Bécs felé ment szent harcra.*” Fényes kíséretével János Zsigmond is megérkezett Zimonyba (1566) „*a császári méltóságnak meglátogatásáért.*” Fogadtatása Szulejmán részéről rendkívül szívélyes volt, „*szerelmes fiának*” nevezgette, hiszen János Zsigmondot utoljára csak csecsemő korában látta. A zimonyi találkozás a magyarországi részek vitás tulajdonjogának kérdésében is döntést eredményezett. Szulejmán János Zsigmondnak adta „*azt a tartományt, mely a Körös vize és Erdély között vagyon, a Temes vidék kivételével, azután mindazokat a határokat, a melyek Debrecent Szolnoktól elválasztják.*”⁷⁸²

Szulejmán döntése ellenére továbbra is fennállt a bécsi magyar király és János Zsigmond között a területi a vita. A fejedelem egészségi állapotáról kapott hírek késztették Bécset arra, hogy a Prágában megkezdett, majd Speyerben folytatott alkudozások az addigi meddő címkérdés – vita megoldásán kívül meghozzák a megegyezést a területi határok tekintetében is. A szerződés a vitás magyarországi megyék közül Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna- és Máramaros megyéket, Várad, Szilágy-Cseh, Tasnád és Huszt várakat tartozékaival együtt átengedte Erdélynek, hallgatólagosan lemondott azonban azokról a területekről is, melyek birtokához a magyar király Gyula bukása előtt igényt tartott s joghatóságának érvényt tudott szerezni, ilyen Zaránd megyének a török hódoltság alá nem jutott része s a Lugos és Karán-Sebes kerület, melyek szintén a tulajdonképpeni Erdély határain kívül estek. Erdély fennhatósága Hajdú, Szabolcs, Szilágy, Békés és Arad megyéknek egy részére is kiterjedt. Hajdú megyéből Debrecen (1216 porta), amely 1566 óta évi kétezer forinttal adózott a portának, 1567-ben a magyar királynak is hűséget fogadott s így a város tulajdonképpen három hatalom fennhatósága alatt állott. Adózó portáinak száma 1552-ben 7225, 1554 első felében 7589, ugyanazon év második felében 7562.⁷⁸³ A fejedelem mindazon javakat, melyeket Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs megyékben a várak tartozékaiként lefoglalva tartott, Miksának átengedte. Viszont a bécsi király is lemondott János Zsigmond javára a legutóbbi háború óta elfoglalt területekről, így Tasnád városáról és tartozékairól, de fenntartotta magá-

⁷⁸¹ Károlyi Árpád, In: *Századok*, 1880. 637., Lukinich I. 1918. 44–45.

⁷⁸² Bánffy naplója. Erdélyi Tört. Tár. I. 39–40, 47–48., Thury, J. 1893. II. 384–885. 11, 4, 1 lbj., Borsos Sebestyén. I. 24., Szamosközi, I. 23–28. Istvánffy, XXIII. 288–289., Bethlen, J. II. 103., Lukinich I. 1918. 123.

⁷⁸³ EOE. II. 279., Tört. Tár. 1892. 490.

nak a nevezett két várhoz (Erdőd, Nagybánya) fizetett tizedeket. A továbbiakban a szerződés rögzíti mindazokat a formai és tartalmi elemeket, melyeket a későbbi szerződésekben a Habsburgok Báthori Zsigmond, II. Apafi Mihály lemondása alkalmával megismételnek.

A bécsi magyar királyok a nagyváradi béke, illetőleg a nyírbátori szerződés (1549) óta magukat nemcsak a speyeri békében átengedett vármegyék, hanem Erdély törvényes birtokosainak is tartották, felségjogaik gyakorlásáról még elvileg sem mondtak le, ellenkezőleg, gondosan ügyeltek arra, hogy Magyarország ezen részeiben a magyar Szent Koronához való tartozás tudata feledésbe ne merüljön. Innen van az, hogy a birtok- és kiváltságadományok, conscriptiók, adománymegerősítése, jószágelkobzások 1570-ig a királyi felségjog alapján sem Erdélyben, sem a kapcsolt részekben nem szüneteltek, noha alig volt gyakorlati jelentőségük.⁷⁸⁴

Izabellát és János Zsigmondot viszont az a felfogás vezérelte, hogy Szulejmán rendelkezése értelmében Magyarországnak a Tisza-vonaltól keletre eső része Kassával együtt mindenkor fennhatóságuk alá tartozik. A gyulafehérvári udvar 1557 óta a tényleges birtoklás figyelembevételével a *restitutio in integrum* elvére helyezkedve, a Tisza-vonaltól keletre eső megyékben jogigényei gyakorlati érvényesítésére törekedett az 1541. évi határok keretei között. S a vitás megyékben adományozások, jószágelkobzások stb. által állandóan kísérletet tett felségjogainak legalább elvi elismertetésére. Ebből érdek – összeütközések keletkeztek, főleg amikor az adományozás tárgya ugyanaz a terület volt. A bécsi udvar Izabella és János Zsigmond összes adományozásait érvénytelennek tekintette, hasonlóan a pozsonyi országgyűlés is. Csupán a speyeri szerződésben ismerték el János Zsigmond és Izabella adományait visszamenőleg is érvényesnek a magyarországi megyékben.⁷⁸⁵

A speyeri szerződés a hódoltság terjedésének akadályozása végett kimondta, hogy mindazon területek, melyeket János Zsigmond vagy utódai a jövőben a tiszántúli részekben a törököktől visszafoglálnak, a fejedelmet és utódait illetik. Tilos a szökevények pártolása. Miksa kötelezte magát végül arra is, hogy a fejedelem végrendeletét, ha a szerződés pontjaival nem ellentétes, végrehajtja, és Erdély jogait és alkotmányát, ha az ország János Zsigmond halálával rászáll, sértetlenül megtartja.⁷⁸⁶

A speyeri szerződés Erdélyre nézve hátrányos volt, mert lemondott azokról a magyarországi megyékről, melyek 1556 óta kisebb-nagyobb mértékben- és egy ideig a birtokában voltak, s az erő hiányában nem volt képes megtartani.⁷⁸⁷ Erdély hatalmi-területi fennhatósága tehát szűkebb körre szorult, viszont a csatolt megyékkel szorosabb kapcsolatba került. Másfelől a speyeri szerződés János Zsigmond magszakadása esetén Erdélyt, a fejedelemválasztás jogának mellőzésével, Miksának és utódainak biztosította, ami Erdély alkotmányával, s a török athnamével is ellentétes volt. Ez volt az oka annak, hogy János Zsigmond a végzéseket az országgyűlés elé sem terjesztette. S így a speyeri egyezség ténylegesen nem volt törvényerővel bíró szerződés. Mert ha a szerződés rendelkezéseit gyakorlatba ültetik, az

⁷⁸⁴ EOE. I. 372, 381.

⁷⁸⁵ Lukinich I. 1918. 148., 134. Makkai László, 1944., Barta Gábor, 1979., Oborni Teréz, In: *Korunk*, 2007/7. 33–40.

⁷⁸⁶ Lukinich I. 1918. 130–132.

⁷⁸⁷ Lukinich I. 1918. 133. 118.

Erdély önálló állami létének végét jelentette volna. Ugyanis csak mint vajdaság lett volna Magyarország „elválaszthatatlan” része, vagyis tartomány minőségben a királytól kinevezett vajdával. A gyulafehérvári országgyűlés (1567) éppen az athnaméra hivatkozva mondta ki, hogy „magunk között meg ne szakadoznánk, kiből nagy romlásunk következhetnék, hanem egyenlő akarattal választanánk fejedelmet magunknak”, s ezzel a szabad fejedelemválasztás jogát törvénybe iktatta.⁷⁸⁸ A szász – sebesi országgyűlés (1556) határozata óta, ahol Erdély rendjei „János királyfiát egyenlő akaratból fejedelmül és királyul választották s neki hűséget fogadtak,” Erdély közjogilag választófejedelemséggé alakult.⁷⁸⁹ Szulejmán athnaméja (1566) a rendek fejedelemválasztási jogát elismerte, a portának mindössze a megválasztott fejedelem megerősítésének jogát tartotta fenn. A kortársak felfogása szerint is Erdély állami alakzatával inkább egyezett az a kormányforma, melyet a rendek portai jóváhagyás mellett tudatosan fejlesztettek önálló fejedelemséggé, s melynek további fennmaradását a porta 1571. április végén Erdélybe küldött fermánjával egyértelművé tette. Ez magyarázza a porta jelöltjének, somlyai Báthori Istvánnak 1571. május 25-én „minden további vita és szó nélkül” fejedelemmé való választatását, a Miksához pártolt Bekes (Békés) Gáspárral szemben.⁷⁹⁰

Az önálló, bécsi királytól, Habsburgoktól független Erdélyi „Fejedelemség alapításának bevégzését,” mint Kövári László megjegyzi, Báthori Istvánnak „köszönhetjük.” Aki, „mint diplomata a török udvart megnyerte, II. Maximilian alól Erdélyt emancipálta, a lengyel trónt előle elragadta. Mint hadvezér eddig is szerencsés, később a muszka (orosz) ellen még szerencsésebb.”⁷⁹¹ Erdély közjogi helyzetének megváltozása a speyeri szerződésnek, vagyis a Habsburgok fennhatóságnak véget vetett, mert Báthori István, Erdély fejedelme mint a területileg hatalmas és erőforrásokban gazdag, tekintélyt parancsoló lengyel állam királya, nem lehetett a bécsi Miksa, s a német birodalmi képződmény alattvalója. Erdély rendjei fejedelemválasztó jogukat 1576-tól fogva minden idegen befolyástól függetlenül gyakorolták. Ettől fogva az erdélyi fejedelmek megválasztásuk alkalmából tett esküjükben csak az ország alkotmányának és a három nemzet jogainak megtartását fogadták meg, utalás nélkül a német-római császár mint bécsi magyar király iránti hűségre.⁷⁹²

Az Erdélyhez tartozó magyarországi részeket, sőt a tulajdonképpeni Erdélyt Báthori István halálát követően a hódoltatás nem fenyegette. Ennek ellenére a fejedelemnek nevelt Báthori Zsigmond, a tizenöt éves háború magyarországi (1593–1594) sikereinek hatására, valamint Carillo Alfonz jezsuita ösztönzésére, bejelentette csatlakozását a Szent Ligához. Anélkül, hogy részleteznénk a fejedelemségről való négyszeri lemondásával és visszatérésével járó katasztrófaközelit helyzetet, amelybe Erdélyt sodorta, idézzük Szamosközit, aki úgy látta, hogy Báthori Zsigmondot lemondásaiban személyisége jellemvonásait formáló környezetének szocializációs hatásai voltak befolyással. „Zsigmond a hiú”, akinek olaszai bebeszélték, hogy „született fejedelemhez igazán nem illik a magyarországi barbárságban

⁷⁸⁸ Erdélyi Tört.Tár. I. 82–93., EOE. II. 335., Szamosközi Tört. maradv. IV. k. 8–9. 11., Szalay L., Adalékok etc. 231., EOE. II. 282–83. Szádeczky i. m. 24–25.

⁷⁸⁹ Erd. tört. adat. II. 356., EOE. I. 570.

⁷⁹⁰ Lukinich I. 1918. 169.

⁷⁹¹ Kövári L. 1863. IV. 31.

⁷⁹² Lukinich I. 1918. 173.

töltött élet, Itália fényében vagy a császári udvar ragyogásában kell bemutatnia tehetségét és isteni szellemét (...) A hízelgők csábításai folytán oda jutott, hogy már csak Itália, Róma, a bíbornokság, a pápaság járt az eszébe, ... valami telhetetlen és haszontalan becsvágy ragyogása kápráztatta (el). Mivel pedig a császári ajánlás reményében szentül hitte, hogy hamarosan a bíbornoki méltóság fogja díszíteni, ... ennek a tisztségnek jelöltjeként viselkedett, ... bíborosi ruhát szabatott a legragyogóbb színű bíborszövetből, amelyet skarlátnak neveznek. Ezt olykor fel is öltötte és a palota belső helyiségeiben sétálgatott.” Környezetében lévő „olaszok véleményét tudakolta. Azok a szokott módon legyezgették (a fejedelem) hiúságát: isteni arkifejezését magasztalták, megjelenését inkább az istenekéhez, semmint emberekéhez hasonlították, és esküdöztek, hogy az ő testének és öltözködésének az ékességét még a szentes pápa ... sem éri el. (...) Ezek voltak Erdély elhagyásának és a németek hatalmába való kiszolgáltatásának kezdetei, okai és ösztönzői.”⁷⁹³

A fejedelemség háborús szintérré változtatásával, a gazdasági élet pangása, a hihetetlen méreteket öltött drágaság, a pestis és az éhínség egyidejű fellépése, amelynek előidézésében a Habsburgok immár másodszor (Castaldo 15541-554), igaz nem utoljára, mutatkoztak be Basta barbársága által, a fejedelemség fennmaradását tették kétségessé. A fejedelemségben történt véres, megalázó események közismertek. A Habsburg- párti magyarországi és erdélyi főurak egy csoportja végre ráébredt, hogy számukra Bécs a veszély forrása. A tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki békeszerződésben Bocskainak, akinek mellesleg nem kis szerepe volt Báthori Zsigmond labilis személyiségének manipulálásában, sikerült a fejedelemség határainak a Részekkel együtt való elismertetése, majd végrendeletében a jövőben követendő geopolitikai stratégia kijelölése. *„Valameddig pedig a magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra léssen.”*⁷⁹⁴ Bocskai, tehát az erdélyi fejedelemség további fenntartását a magyar nemzeti érdekek megvédése szempontjából politikailag szükségesnek tartotta. Hasonló álláspont-ra helyezkedett az 1607. januári kolozsvári országgyűlés is, azzal a különbséggel, hogy a fejedelmi szék betöltésénél Erdély sajátos érdekeire kell tekintettel lenni.⁷⁹⁵ Ugyanis Erdély Bocskai fejedelemsége alatt tartományi rangra süllyedt, mivel a kormányzás középpontja Felső-Magyarországon volt. Már pedig az erdélyi rendek felfogása szerint Erdély a magyarországi részek függeléke nem lehetett. Ennek tulajdonítható, hogy a Bocskaitól utódjának ajánlott Homonnai Bálint jelöltségét megtagadták, helyette Rákóczi Zsigmondot, Bocskai fejedelemsége idejében Erdély kormányzóját, választották meg (1607. február), akit a porta is megerősített.⁷⁹⁶

A török főhivatalnokokkal való jó kapcsolatai ellenére Báthori Gábort a fejedelmi székben követő Bethlen Gábor sem tudott kitérni a Lipa és Jenő követelése elől, amelyek 1595 óta tartottak Erdélyhez, főleg stratégiai szempontból bírt jelentőséggel, mert a török hódoltság

⁷⁹³ Szamosközi, I. 1963. 42–43.

⁷⁹⁴ A végrendeletet (Lásd: Rummy K. Monum. Hung. II. 315–316.)

⁷⁹⁵ EOE. V. 322.

⁷⁹⁶ Lukinich I. 1918. 214–215.

továbbterjedését keleti, illetve északi irányban gátolta. Lippával és Borosjenővel Lugos és Karánsebes vidéke, Arad és Zaránd megye nagyobbik keleti része, valamint Bihar megye egy-
 séges földrajzi, gazdasági, politikai területet alkotott. Bármelyik vár török kézre jutása, a terü-
 let egységét megbontotta volna, s a hódoltság kiterjesztésével jár. Bethlen Gábor halogatta az
 átadás ügyét, végül is úgy látta hogy „*Lippa nélkül is . . . szintén olyan (az) ország, mint vele,
 s így olyan hely miatt . . . vagy egész országgul veszünk, vagy sok országok, nemzetek békessé-
 gét felbontnánk.*”⁷⁹⁷ Az 1615. szeptemberi kolozsvári országgyűlés után Balassi Ferencz portai
 követét arra utasította, hogy a töröknek a kérdéses várakat és országrészeket, mint : Lippa,
 Solymos, Tótvárad, Facset, Marsina, Arad, Monostor erősségeket „*minden hozzájuk tartozó
 districtusával és haszon lévő helyeivel azonnal*” felajánlhatja. Viszont Jenő vára nem adható át,
 „*mivel az benne lévő kapitány,*” Petneházi István azt átengedni vonakodott. Bethlen az 1616.
 áprilisi gyulafehérvári országgyűlésen Lippa átadását határozattá emeltette: „*Egész hazánk
 megmaradásáért és bizonyos békességünkért, nem kedvekeresésért, hanem csak kéntelenség-
 ből, nem annyit, az mennyit az hatalmasok kívántak, . . . hanem ... az egy Lippa odaadásával
 hazánkat egészen utolsó veszedelemtől, magunkat, feleségünket, gyermekünket meg kellett vál-
 tanunk.*”⁷⁹⁸ Lippa, Solymos, Arad, Tótvárad, Marsina, Monostor stb. török kézre jutása egyúttal
 Arad megye végleges megszűnését is jelentette, mert ezzel a megye területe török hódoltság
 alá került. A területátadással a Részek földrajzi folytonossága megszakadt, és a fejedelemség a
 török hódoltsági területtel közvetlen szomszédságba került. Másfelől Lippa átadásával, Bethlen
 Gábor politikai törekvéseinek a porta anyagi és erkölcsi támogatását biztosította, mint azt a
 későbbi események is igazolták. Ugyanakkor „*Lippa megadatásáért az egész világon való ke-
 resztység átkoz bennünket,*” egy másik helyen pedig, „*Lippa megadásával az németet örökös
 ellenségemmé csináltam*” – írta maga Bethlen.⁷⁹⁹

A nikolsburgi egyezséggel (1622. január) a speyeri béke óta Erdélyhez tartozó magyar-
 országi részekeken kívül az egész Tiszántúlt is megkapja, ezzel a fejedelemség Magyarország
 keleti felének politikai és gazdasági életében túlsúlyba került. Az új határoknak ideiglenes jel-
 lege volt, mert csak Bethlen uralkodásának idejére vonatkozott. Ellenben az anyagi, emberi
 erőforrások az államháztartást gyarapították, alapját képezték a tudatos oktatási, kulturális és
 gazdasági törekvések megvalósításának. A fejedelemség külön államiségát illetően a szerző-
 désben (a bécsi békéhez hasonlóan) a szabad fejedelemválasztásról és területi integritásának
 biztosításáról említés nem történik. Bethlen nem is titkolta, hogy körülmények kényszerre mi-
 att fogadta el a „*gyalázatos conditio*”-at. Ezért, mint Bécsben is sejtették, Bethlen hadjáratot
 indított.⁸⁰⁰ A hadicselekményeket lezáró pozsonyi békekötés (1626. december) a hét vármegyét
 Erdély számára továbbra is biztosította. Ez egyben a Bethlen és II. Ferdinánd közt csaknem
 egy évtized óta tartó háborúskodás végét is jelentette. Utóda, felesége Brandenburgi Katalin, a
 fejedelem halála napján követséget indított Bécsbe, hogy jelentsék a halálhírt, és csatolják visz-
 sza a hét megyét a királyi területekhez. A királyi biztosok 1630 márciusában a visszacsatolást

⁷⁹⁷ EOE. VII. 193.

⁷⁹⁸ EOE. VII. 322.

⁷⁹⁹ TMAO. I. 179., EOE. VII. 316–17. 11.

⁸⁰⁰ Lukinich I. 1918. 276–277.

végre is hajtották.⁸⁰¹ A hét megye helyzete sajátos volt, népei félig a bécsi király, félig az erdélyi fejedelem alattvalói voltak, előljárói a bécsi királyi országgyűlésben vettek részt. A visszacsatolás ellen csak a Bethlen által nemesi státusban emelt hajdúk tiltakoztak, ugyanis az a köznépi állapotba való süllyedésükkel járt.⁸⁰²

A Bethlen István és Rákóczi György közt létrejött (1630. október) topai egyezség Bethlen Gábor utódlását eldöntötte. Rákóczi megválasztása a bécsi udvar kudarcát jelentette, s a porta sem fogadta lelkesedéssel. A részére adott athnamé már jelezte a porta szándékát. *„Szolnok, Gyula, Jenő, Lippa és Tömösvár vidékin a Báthory Zsigmond rebelliójáig a mely városok és faluk fényes portámhoz hódolva ezen várakhoz adóztak és a míg Erdély nem rebellt a mivel tartoztak, beadták, úgy azok ez után is hozzánk valók legyenek és szokott adójukat megadják.”*⁸⁰³ Ez azt jelentette, hogy a porta az 1594 előtti, a hódoltság régi határainak visszaállítását kívánta. Rákóczi az athnamében foglalt kötelezettségeit betartotta, de többet adni nem volt hajlandó. A portán az erdélyi követeknek 1632 nyarán szót is tettek, hogy *„ha nem is adtok s nem is ígértek, bizony az császár sem fárasztja heában az ő hadát ... Az szegény Bethlen Gábor, mikor ilyen dolgokat kévánt hatalmas császártól, egyik főkövete az másikat érte, az aranyat, tallért, dutkát nem kéméllették.”* Rákóczi a szultán adóját sem küldte időben, pedig a fejedelem *„hozzájok való hűsége és igazsága abból tetszenék meg, hogy ha az adó idején bejött volna.”* Elterjedt a hír, hogy Rákóczit az ország nem szereti, mert ő *„mindent kitakarít az országból,”* fejedelemnek se való, hiszen még *„csak köntöse sincsen.”*⁸⁰⁴ I. Rákóczi külpolitikája, katonai tevékenysége Bethlenhez képest visszafogott volt: a svéd Torstensonnal Gyulafehérváron aláírt szerződést (1643) követően, a porta által is támogatva, harcba indult a magyarországi protestánsok védelme, személyes sérelmei okán, azonban tulajdonképpen célja, a hét megye visszaszerzése volt. A Rákóczi család pedig Tokaj vára, Tarcál mezőváros, Ecsed, Nagy- és Felsőbányához hozzátartozó birtokokkal, a regéci uradalommal gyarapodott.⁸⁰⁵

II. Rákóczi György apja halála után (1648. október 11.) Bécs beleegyezését kérte ahhoz, hogy az öt felső-magyarországi vármegye visszacsatolását halasszák el, a másik kettő, Szatmár- és Szabolcs megye ugyanis a linzi béke értelmében I. Rákóczi György örököse kezén maradt. Bereg- és Ugocsa megyék tizedszedésében, a Szabolcs megyei salétromtermelésben, a harmincad- és egyéb birtokügyekben, közigazgatási kérdésekben stb. a két fél közt továbbra sem volt megegyezés, ezért II. Rákóczi György a nikolsburgi feltételek pontosítására törekedett.⁸⁰⁶

Azonban lengyelországi katonai katasztrófája Várad elestét is (1660) maga után vont, amely a magyarországi részek elvesztésével is együtt járt. Apafi idején, az Erdélyi Fejedelemség joghatósága egészében csak Fejér, Torda, Küküllő, Kolozs, Doboka és részben Belső-Szolnok, Hunyad megyékre valamint Székelyföldre, Szászföldre és Fogarásföldre terjedt ki.

Miután a Habsburgok – akárcsak annak idején Szulejmán janicsárjai Budán (1541) – Erdélybe bekvártélyozzák magukat és megszállják Apafi maradék fejedelemségét, végül III.

⁸⁰¹ Kemény János, Önéletírása. 153.

⁸⁰² EOE. IX. 33. 1. Lukinich I. 1918. 286.

⁸⁰³ Erd. tört. adt. II. 346., Tört. Tár. 1880. 145., Lukinich I. 1918. 294.

⁸⁰⁴ Szalánczy 1632 okt. 13-iki jelentése. Levelek és okiratok etc. 56. (Idézi: Lukinich I. 1918. 294.)

⁸⁰⁵ Diplomataria 21. 1873. I. 104. Rákóczy György svéd és francia összeköttetései., Lukinich, I. 1918. 298.

⁸⁰⁶ Lukinich I. 1918. 316.

Károly kibocsájtott resolútiója (1732) rendezi Magyarország és Erdély között a határvitát. Arad és Máramaros megyét a Magyar Királyság joghatósága alá rendelte, míg Krasznai- és Közép-Szolnok megyéket Kővár vidékével együtt véglegesen Erdélyhez csatolta. Zaránd megye nyugati fele pedig Magyarországhoz, keleti fele viszont Erdélyhez került. Az 1733. februári nagyszebeni országgyűlés a királyi végzést törvénybe iktatta.⁸⁰⁷ Erdély tehát *Carolina resolutio* (1732. december 31.) által kijelölt határok között véglegesen a Mohács előtti, tartományi szintre süllyedt vissza.

A speyeri szerződéssel (1571), mint láttuk, az Erdélyi Fejedelemség politikai – katonai – diplomáciai stb. feladatokat ellátó tényleges állam elismerését jelentette.

Az új állam három tartóoszlopát – a magyar nemesség (*natio Hungarica*), székelyek (*natio Siculica*), szászok (*natio Saxonica*) – uniója alkotta, melynek előzményei a kápolnai „*unio fraterna*” (1437), a medgyesi (1459), segesvári (1506) unió, amit a későbbiekben bővített tartalommal is megújítottak (1613, 1630).⁸⁰⁸ Az idők és körülmények alakulása hozta változásokat tartalmazza az *Approbatae Constitutiones* (1653) leírása az uniónak: „...*a négy recepta religionának szabados exercitiuma (gyakorlása) legyen; három nemzetből állván az ország (és azok constitutiói megtartatván), ha valamelyik nemzetnek szabadságában, immunitásiban, privilégiumiban szokott és régen bévott rendtartásiban bántódása lenne, requirálván felőle a két nemzetséget, tartozzanak hitek és kötelességek szerint ország gyűlésének előtte is de facto megtalálni a fejedelmet és tanácsit, a panaszolkodó nemzetségnek megbántódása felől; sőt minden úton és módon a három nemzetség egymásnak óltalommal, segítséggel tartozzék lenni, méltó panaszolkodásukra.*”⁸⁰⁹

Az Erdélyi Fejedelemségnek a Mohács előtti Magyar Királyságtól öröklött intézményeinek megszilárdítása, a korszak nemzetközi terében Erdély helyének kijelölése, és elismertetése, Báthori Istvánnak tulajdonítható. Magyarországnak, a Habsburgok és a török kizárásával, és Erdélyből történő lehetséges országegyesítés stratégiája Báthori István lengyel királysága idején – lengyel háttérrel – körvonalazódik. Az erdélyi fejedelemség Báthori István utódai alatt az állam összes jellemzőivel bírt: önálló kormányszata, tanácsadó testülete, kancelláriája, törvényhozása (országgyűlése), törvénytára, igazságszolgáltatása, hadserege, pénzneme, gazdaságirányítása (pénzügy, adózás, piacok, kereskedelem szabályozása), oktatás –, kultúra – és valláspolitikája stb. volt. Fejedelmeit pedig az erdélyi nációk rendjeinek országgyűlése választotta s a török porta szimbolikus aktussal erősített meg. Hatalmuk személyes jellegéből adódóan, nagyfokú önállósággal rendelkeztek: korlátlan hatalmuk volt a hadügyekben (hadsereg főparancsnoka), külügyekben (szövetségekötés, hadüzenet, békekötés), a kincstár jövedelmeinek felhasználásában, a kincstartó csak neki tartozott felelősséggel, csak ő adományozhatott birtokokat. A fejedelmi hatalom személyes jellege miatt a rendek ellenőrző szerepe egyre inkább háttérbe szorult. Országgyűléseket évente minimum kettőt, máskor 4-5

⁸⁰⁷ Lukinich I. 1918. 586.

⁸⁰⁸ Oborni Teréz, 2004. 169–171. Teutsch, Fr. In: *Archives des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. XII. (1874) 99–102.

⁸⁰⁹ *Approbatae Constitutiones* Pars III. Tit. I. 1815. 77.

is tartottak. A három náción és a részek követeinek meghívására 1545 után nem került sor. Az erdélyi, a három nációnak küldötteinek száma állandóan változott, legnagyobb tekintéllyel a tanácsosok, táblabírák, főtisztviselők rendelkeztek, valamint a regalisták, (a fejedelem által tetszés és név szerint a diétára meghívott személyes hívei). Diétát csak a fejedelem hívhatott össze, a napirendet, a *propozíciót* (előterjesztés) ő szabta meg. A rendek helyi és törvényszéki ügyekben adhatták elő kérelmeiket (*postulatum*). Ritka volt a nyílt szembenállás, Báthori Istvántól is csak uralkodása elején merték a rendek kérni, hogy számoltassa el kincstartóját (1571–1572). Sok munka hárult a kancellárookra: Forgách Ferenc, Berzeviczy Márton, Sulyok Imre, Kovacsóczy Farkas (utóbbi Báthori István alatt), Jósika István. Báthori István Krakkóban erdélyi kancelláriát hozott létre Berzeviczy Márton vezetésével, neki volt alárendelve az otthoni, melyet Kovacsóczy Farkas vezetett. Erdély törökhöz és Habsburghoz való viszonya, általában a laza engedelmesség szintjén mozgott.

A Fejedelemség területe, a II. Rákóczi György lengyelországi kalandja előidézte katasztrofáig, és azt követően is, nem volt a török birodalmi hadak felvonulási területe, sem hadszíntere: a török hadvezetés számolt az erdélyi tereppel, mely nagyobb hadtestek mozgására alkalmatlan volt. A Lengyelország elleni hadjáratait sem Erdélyen át vezette, hanem a Kárpárokon túli sík terepen. Esetenként, amikor katonailag beavatkozott a fejedelmek trónviszályaiba, a budai vagy a temesvári vilajet szandzsákjaira bízta a feladatot, akik maximum 10–15 ezres sereggel jelentek meg, majd dolguk végeztével kivonultak az országból. A porta számára Erdélynek adott jogállás gazdaságos is volt, nem kötötte le katonai és civil igazgatási apparátusát, ugyanakkor az évi adó és egyéb szolgáltatások a szultán kincstárát és hivatalnokainak vagyonát gyarapították. Tehát nem forgolódtak a fejedelemség területén, s a lakosság hétköznapijait sem zavarták önkényeskedő török katonai és civil hivatalnokok, nem épültek török vallási és középületek, érintetlen maradt a gótikus, reneszánsz örökség. A Mohács előtti Magyar Királyság folytatása volt, törvényeinek alapját Werbőczy *Hármaskönyve* képezte, az elit és az ország náción az országosan és a lokális autonómiákban szabályozott rendtartást követték – így látták a kortársak is. Az erdélyi állam önállósága számára mindvégig a legnagyobb veszélyét nem a török jelentette, ugyanis az új állam török védnökség alatt jött létre, az garantálta létét és biztosította nemzetközi szereplésének hátterét. Nem véletlen, hogy a Török Birodalom Kárpát-medencéből való kiszorításával párhuzamosan az erdélyi állam is megszűnt. A fejedelemség számára a legnagyobb veszélyt mindvégig a fejedelmek személyiségének ingatag volta, egyéni ambíciói, az európai geopolitikai erőviszonyok felismerésének hiánya, illetve a három náción elitjének pártoskodása nyomán a Habsburgok „országegyesítő” beavatkozásai, és az arra adott a török ellenlépések jelentették.

A FEJEDELEMSÉG HARCA A HÓDOLTSÁG KITERJESZTÉSE ELLEN

Az 1566. évi hadjárat utána a török felfogásában „*a szandzsákok határa addig terjedt, ameddig a török kard kíséretében a defterdár*” feljegyzéseiben szereplő települések. Erdély annyiban kivétel volt, hogy a fejedelemség tulajdonképpeni határait általában tiszteletben tartották,

azon túl nem hódoltattak. Viszont a Részekre, melyeket Isztambul szerint török segítséggel csatolták Erdélyhez – defterek nyilvántartása alapján igényt támasztottak. A Halul (Khalil), majd Huzaim és Moharrem Cselebi, Piri által szerkesztett defterek adatainak értelmezése állandó határvillongások és sértések kiváltója lett, amely Erdélyt időnként – az egyéb indokok mellett – portaellenes táborba tolta.⁸¹⁰

Báthori István fejedelemmé választásakor II. Szelim Erdélyt a János Zsigmondtól bírt országrészekkel együtt az új fejedelemnek és utódainak örök jogon megerősítette: „*az mint először az Erdélyország az megholt királynak adatott és az mint ő bírta,*” Báthori is ugyanazon uralkodjék. „*Régtől fogva valami, vagy város, vagy falu, valami föld oda birattatott . . . valamint azelőtt bírták, azonképpen bírák most is , az mely faluk a Halul bég defterébe beirattanak, azok ide beirattattak.*”⁸¹¹ A hivatalos török felfogás Halul bég defterét vette irányadónak s azon módosítani nem volt hajlandó, ezért Báthori István már fejedelemsége kezdetén arra törekedett, hogy a defterbe nem regisztrált települések behódoltatását megakadályozza. Kendy Sándor követségi utasításában az állt, hogy a portától a Halul-féle defterbe be nem jegyzett falvak részére külön-külön biztosító leveleket eszközöljön ki. Annyiban eredménnyel járt, hogy a szultán a Halul bég defterében nem szereplő falvak behódoltatását a budai, temesvári vilajet pasáinak eltiltotta. Szelim utóda, Murád szultán is biztosította a fejedelmet, hogy a kérdéses regiszterben nem található településeket „*a jelen erdélyi vajda Báthori István teljes hatalommal bírja, mint néhai János király (János Zsigmond) bírta vala és utána az, kit akár fiai, akár testvérei, akár a rendek közül a vajdai méltóságra választandanak s kit állandó hűsége ajánlatossá teend nekünk*”. De ugyancsak Murád volt az, ki ezen athnaméjával ellentétben, Báthori Kristóftól a Halul-féle defteren kívül, Moharrem Cselebi defterének figyelembevételét is sürgette (1576), a mi a hódoltság kiterjesztését jelentette.⁸¹²

Habsburg oldalon is, Fráter Györgytől kezdve a János Zsigmond és I. Ferdinánd, illetőleg Miksa közt lefolyt küzdelmeknek állandó tárgya az Erdéllyel határos megyék megszerzése, megtartása: ugyanaz a törekvés jellemzi a Báthoriak korszakát, sőt Mihály vajdát is. Bocskai, Bethlen, a két Rákóczi Partium és Erdély kapcsolatának erőforrásaira hivatkozva, törekedtek a Részek megtartására. A Habsburgokkal a fejedelmek egyezmények, szerződések útján módján viszonylag rendezni tudták a határ és a kettős adózás kérdését, viszont a törökkel – főleg Várad eleste után – egyre bonyolultabbá vált a helyzet, mivel hódítás jogát érvényesítették. Apafi a portai követnek utasításba adta, „*megmondhatja Ő kglme, az országot akarják Váradhoz foglalni, mivel az ország hét vármegyéből áll s annak hátát akarják elvenni. Bihar-vármegye sem volt Váradhoz való, hanem csak bizonyos számú faluk, annál inkább a többi vármegyék nem is függtenek soha Váradtól, azoknak külön tisztei voltak, vadnak ma is.*” Ha követelik a Piri-féle defterbe bejegyzett falvaknak behódolását, tehetik, mivel a „*hatalmas császáré az egész ország s azoknak élete és mindene ; de ha azok az faluk mind oda adóznak,*

⁸¹⁰ Sudár B. (Hozzáférés. 2018. 11.5.)

⁸¹¹ Lukinich I. 1918. 175.

⁸¹² Lukinich I. 1918. 176., SzO. VI. 239., TMÁO. 1868). IV. 12–13.

soha bizony az erdélyi adó ki nem telik, mert egész Erdélyben csak három vármegye, úgymint Fejér-, Torda-, Küküllő vármegye vagyon, a ki attól az regestrumtól épen maradott.”⁸¹³

Apafi és tanácsosai számára a problémát, Várad eleste után, a porta azon törekvése jelentette, mely Bihar-, Kraszna- és Közép- Szolnok megyéket az újonnan szervezett váradi vilájethez akarta csatolni. Minthogy a szultáni parancs egyszerűen csak „Szolnok megyét” említette, Szinán pasa Belső-Szolnok megyét is felszólította a behódolásra, sőt a Piri pasa által összeállított defterre hivatkozva 1661 végén „Gyalu városát és az több falukat,” köztük Kolozs és Doboka megyék településeit magának követelte.⁸¹⁴ Ezért Apafi már 1662. júniusában panaszt emelt Ali budai pasánál a váradiak ellen, honnan „az hódoltatás semmiképpen meg nem szűnik, annyira, hogy szinte ide Kolozsvár szomszédságában is, az hol magunk vagyunk, jöttek némely nap hódoltató levelek.”⁸¹⁵ A porta a váradi pasát az erdélyi terület behódoltatásától ugyan eltiltotta, ennek ellenére Huszain pasa folytatatta a tulajdonképpeni Erdély (Belső-Szolnok, Doboka, Hunyad megyék) hódoltatását is: azzal indokolta eljárását, hogy „ő magától nem cselekszik semmit, de az mely tartományokat eddig be akart hódoltatni, azoktól meg nem szűnik.”⁸¹⁶ A nagyvezír az 1662 őszen megtartott medgyesi országgyűlés előterjesztésére mindössze annyit válaszolt, hogy csak írják meg a portára, ha a pasa „hadat küldött az váradi határon kívül” az erdélyi részekbe, azonban „kikeletkor nekünk is utunk leszen arra felé közelebb és ha mi oly dolgok akadályok fennmaradtak, akkor eligazítjuk.”⁸¹⁷ A porta ezzel jelezte, a hódoltsági határok megállapítását nem tartja sürgősnek. A rendek siettek ugyan felvilágosítani a portát, hogy „maga személye szerint” Huszain pasa hódoltatni az erdélyi határban nem jött, de „karóban veréssel, rabságra való vitellel” fenyegetőzéseit kiterjesztették a török fennhatóságot, emiatt Erdély az adót aligha tudja befizetni.⁸¹⁸

A vasvári béke mellőzte a portának fizetendő évi adó kérdését, a hódoltatást korlátozó határ megállapítást, pedig az utóbbira szükség lett volna Székelyhíd lerombolását (1665) követően. Az erdélyi fennhatóságot Bihar megye északi felében Székelyhíd biztosította, a vár lerombolása a Részek végleges elszakítását jelentette.⁸¹⁹ A gyulafehérvári udvar arra törekedett, hogy „legyen szabados Somlyóban, Valkóban, Csehben praesidiumot” (őrséget) tartania, hogy az új végvárrendszer segítségével a behódoltatásokat korlátozza, és a határmódosításokat is Erdély érdekeihez igazítsa.⁸²⁰ Apafi Mihályt joggal aggasztotta, hogy „Piri pasa defterének nevezeti alatt Désig, Kolosvárig, egyszóval az Kis-Szamosig akarják kijárni az markunkból” az országot. Úgy vélte, „az Ali pasa adta hitlevel szerint” legfeljebb a Várad tartozékaiként megállapított bihari részekre korlátozzák a hódoltságot.⁸²¹ Apafi attól tartott, hogy a törökök Kolozsvárnál akarják az váradi határt kijelölni. Ezért a fejedelemnek

⁸¹³ TMÁO. IV. 497–99. EOE. XV. 13–14.

⁸¹⁴ TMÁO. IV. 12–13.

⁸¹⁵ TMÁO. IV. 58.

⁸¹⁶ TMÁO. IV. 73, 76.

⁸¹⁷ TMÁO. IV. 78–79.

⁸¹⁸ TMÁO. IV. 80–81.

⁸¹⁹ Lukinich I. 1918. 419–424.

⁸²⁰ EOE XIII. 334., Lukinich I. 1918. 418.

⁸²¹ Teleki Mihály levelezése, III. 313–314., Lukinich I. 1918. 427.

és a rendeknek azt tanácsolták: „*az töröknek igyekezzék igen-igen kedvét keresni mindenképpen s ajándékkal is csendesíteni,*” s a határkiigazítás alkalmával Ali hitlevelére hivatkozva legfeljebb tiltakozzanak mindennemű erőszakos hódoltatás ellen.⁸²² Apafi Bécshez fordult segítségért a „*római császár őfelsége törekedhetnék az ország mellett mind határ, mind adó dolgában.*”⁸²³ Azonban, mint kiderült, (1665), a bécsi udvar támogatására nem számíthat. Nem sok eredménnyel járt Paskó Kristóf (1665) belgrádi tárgyalása a nagyvezírral a Piri-féle defter visszavonása érdekében. Cserményi Mihály, az új kapitálya (erdélyi követ) jelentette is, hogy a porta felfogása szerint „*az faluk Dobokáig Váradhoz valók*”, és mivel „*nem sokat vettek olyan várhoz, mint Várad*”, ahol „*már el is igazodott az határ,*” tehát Erdély ahhoz tartsa magát.⁸²⁴

Erdély nyugati felében a fejedelemség fennhatóságát tudatosan mind szűkebb határok közé szorították az ismétlődő behódoltatások, melyek során török kézre jutott Kolozs megyében Borsa, Kalotaszeg vidékéről Hévszamos, Dank, Forgácskuta, Argye, Zaránd megyében pedig Alcsova.⁸²⁵ A már bekövetkezett és még várható hódoltatások ellen való védekezés miatt szervezték át Kolozsvárt végvárrá.

Már a nagysinkai országgyűlés (1664. január-február) felhatalmazta a fejedelmet, hogy Erdély „*békességére és maradására*” való tekintettel a szükséges átszervezési intézkedéseket tegye meg. Az újonnan kinevezett főkapitány, Ébeni István szabályozta a katonaság és polgárság, valamint az egész végvidék együttműködésének rendjét. Kolozsvár végvárrá való átszervezését (1664–1712) a régi kiváltságok mellőzésével hajtották végre „*az haza közönséges megmaradása akármely privata personak, avagy városnak tekintetnél felyebb való.*”⁸²⁶ A várost katonai kormányzat alá helyezték, élén főkapitánnyal, akinek átadták város kulcsainak őrzését. A kolozsvári őrség és „*ott lakos minden vitézlő nemes rendek,*” a főkapitány, vagy helyettese parancsára, „*kötelesek legyenek felülni és az kapitányok, vagy más, ő kglmekttől arra ordinált hadviselő személyek mellé minden késedelem nélkül menni és parancsolatjukat minden magok mentégetése nélkül effectualni.*” Az engedetlenek „*nemcsak bottal, baltával való megveréssel,*” hanem halállal is büntethetők. A nemesség a főkapitány személyes vezetése alatt köteles katonáskodni, vagy pedig „*jó zsoldost, vagy szolgát*” maguk helyett állítani. A város palánkjainak, hidainak, útjainak, kapuinak építése és jó karban tartása a kolozsvári lakosság, a benne tartózkodó külső nemesség és a szomszédos vármegyék kötelessége volt. A városban lakó vagyonosabb nemesek, „*az közönséges szükségre*” lovat tartani kötelesek, „*az kiknek pedig arra való értékek nincsen, hogy lovat tarthassanak, az olyan emberek szablyát, puskát és gyalogembernek való jó fegyvert tartsanak.*” A főkapitány ellenőrzi őket, akinek a megbízható hírszolgálatról is gondoskodnia kellett. Az őrség kiválasztása, a hadnagyok, valamint a sebesvári porkoláb kinevezése szintén a főkapitány jogköréhez tartozott, viszont „*az kolozsvári főhadnagy és egyéb tisztek állítása*” az országgyűléstől függött. A céhek várvédelmi kötelességeit továbbra is fenntartották. A gyulafehérvári részgyűlés (1666) a kolozsvári főkapitányt arra

⁸²² Teleki Mihály lev. III. 375–76. 11., Lukinich I. 1918. 427

⁸²³ EOE. XIV. 90–93. 11., EOE. XIV. 7. 1.

⁸²⁴ Paskó 1665 január 29-ki levele, TMÁO. IV. 195-97. TMÁO. IV. 241.

⁸²⁵ Lukinich I. 1918. 419–424.

⁸²⁶ EOE. XIII. 298. Art. XXXIX.

is felhatalmazta, hogy „*ha mit az haza javára s megmaradására vészen eszében, libere elkövet-hessen.*”⁸²⁷ A kolozsvári főkapitány széles hatásköre azonos volt a régi váradi kapitányokéval, azonban Bánffy Dénes halála után, a borosjenői edictumok értelmében, hatáskörét szűkítették. Továbbra is, gondoskodnia kellett a várak védelmi állapotáról, felszereléséről s kellő számú őrségről, azonban Bánffy esetéből tanulva, a katonákat, „*se beírni, se kiírni, annál inkább tiszteket változtatni, vagy azok helyében másokat állítani ne merészellen.*” Joga volt a kapitányi széken „*mindkét nemzetből álló praesidiariusoknak, lovasoknak és gyalogoknak*” törvényt adni 50 forintig, ítélete azonban fellebbezhető volt, ugyanakkor bírói hatáskörrel rendelkezett Bihar, Közép-Szolnok és Kraszna megyék peres eljárásaiban is.⁸²⁸

A hódoltatásnak a történelmi Erdély belső területei irányában való terjedésének korlátozására 1670 óta Szamosújvár és Dés is végvár, az utóbbi feladata inkább a sóaknák védelme volt. Az 1669. évi constitutio szerint minden városi polgár kötelessége személyesen vagy helyettese által a circálás (őrjárat), kivéve az assessorokat, „*minthogy minden véghelyekben mind az éji s mind a nappali vigyázás igen szükséges.*” A circálás a hat tizedre osztott városban tizedenként történt, aki az éjjeli circálástól vonakodnék, 3 Ft ha pedig a nappalitól, 2 Ft büntetést fizetett. A tizedeseknek kötelességük volt a hatóság tudomására hozni, „*kik absentálták (vonták ki) magokat az circálástól.*” Ez alól mentesítve voltak a kastélyban lakók, kik nappal teendőik elvégzésére elhagyhatják ugyan a kastélyt, de éjjelre kötelesek visszatérni.⁸²⁹

Az 1665 májusában a gyulafehérvári országgyűlés a nyugati megyéket katonailag szervezett végvidékké alakította, és Kolozsvár védelmére gyalogságot, Almás várában lovascsapatok elhelyezését és Dés város palánkkal való megerősítését rendelte el.⁸³⁰

Béldi Pál és Ébeni István tanácsosok, miután a nyugati megyéket megvizsgálták, kialakult a fejedelemségnek a megváltozott területi határaihoz igazított végvárrendszere, melynek bástyái Sebesvár, Kolozsvár, Somlyó, Cseh, Szamosújvár, Dés és Kővár.⁸³¹ A sebesvári, somlyai és csehi várőrségek kezdetben az újonnan szervezett kolozsvári főkapitányság hatósága alá tartoztak. Ébeni István halála után Bánffy Dénes lett (1666) Kolozsvár végvár főkapitánya, aki feladatul kapta, ha Erdély területén „*a végházakon belül*” török csapatok adóemelés, adószedés vagy hódoltatás végett megjelentek, jogában állott a fegyveres ellenállás, illetve Aranyosszék, Torda és Enyed városok, a kővári nemesség és a szamosújvári puskások mozgósítása.⁸³²

Apafi Mihály, a bor a biblia s az órák mellett időközben megkedvelte a török által ráerőltetett fejedelmi széket is, így Bánffy kivégzése után, hogy elejét vegyék az újabb vélt/valós „összeesküvésnek,” szűkítették a Kolozsvár főkapitányának hatáskörét: az 1675. januári utasítás szerint joghatósága csak Sebes és Gyalu várakra és őrségeire terjedt, tisztsége

⁸²⁷ Jakab E. 1888. II. 384–386, 754., EOE. XIII. 53–54.

⁸²⁸ Jakab E. 1888. II. 754–756.

⁸²⁹ EOE. XIV. Art. XXIV, XXV 119, 126–127, 140, 13, 155, 31–32., Jakab E. 1888. II. 752–760., Lukinich I. 1918. 476.

⁸³⁰ EOE. XIV. 155. 1.

⁸³¹ EOE. XIV. 140., EOE. XIV. 155.

⁸³² EOE. XIV. 24., EOE. XIV. 30.

egy évig tartott, kötelessége állandóan Kolozsvárt tartózkodni, csak fejedelem jóváhagyásával távozhatott el. Működési körét politikamentessé tették, kizárólag adminisztratív, katonai feladatok ellátására korlátozták. És meghagyták, hogy „*az török nemzettel jó szomszédságot,*” és „*minden utakat-módokat elkövessen, úgy mindazonáltal, hogy az felettébb való engedelmességgel se az haza határainak kisebbitésére, hódoltatására, szegénység adójának és terhének öregbítésére út ne nyitassék.*”⁸³³ A somlyai főkapitányság is önálló hatáskört nyert (1675), nemcsak Somlyó és Cseh várakat, hanem a magyarországi Részeket illetőleg is. Az utasításban rögzített feladata volt, hogy Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, sőt Békés megyék „*két kard között maradjanak mindkét részről,*” vagyis a szóban forgó megyék településeinek adózását lehetőleg Erdélynek is biztosítsák.⁸³⁴

Az erdélyi végvárrendszer megszervezésével nem szűntek meg a török hódoltatási kísérletek, amit a váradi pasa az új kolozsvári főkapitánynak, Rhédey Ferencnek azzal indokolt, hogy a szpáhik kizárólag a hódoltságiak adójára vannak utalva, mert zsoldjuk egyáltalában nincsen, s azért kénytelen katonáit az adó beszédese végett a hódoltsággal szomszédos megyék falvaiba küldeni, mint ahogy azt a Szatmár megyei falvak esetében ismertettük.⁸³⁵ Apafi tanácsosai úgy vélték, a török követeléseket legalább részben teljesíthetők: Bethlen János például Bihar megyét teljesen átengedhetőnek tartotta, míg Közép-Szolnok és Kraszna megyéket, Somlyó kivételével, közös birtokokként javasolta. Az erdélyi megyék birtoklásának kérdését illetően a helyzetet Bethlen János kancellár igencsak bonyolultnak látta: „*Ha az ember falunként akar alkudni vélek, ők az falukot amaz rossz deftel szerint számlálják, majd Besztercég mind oda esnek az faluk, azok között Dés, Gyalu is. Déssel együtt belékap az aknában, azzal együtt odavész az portusnak minden jövedelme, mely nélkül az adó kitelését ne remélje senki.*” Gyaluval a „*fejedelmi lakóhely vész el, mely nélkül Erdélyt soha senki sem bírhatja.*” Bethlen szerint a törökkel formálisan alkudniuk kell, s erre célszerű lenne Bánffy Dénes készpénzhagyatékát felhasználni, sőt esztendőnként honorárium fizetését is kilátásba helyezhetnék. Bethlen a tárgyalások sikertelensége esetén kész volt a Dés-akna sóbányái elszüllyesztésére is, mert meggyőződése szerint „*úgy az török sem kapna annyira rajta.*”⁸³⁶ Apafi viszont az ellenállás mellett döntött, utasította Teleki Mihály kővári és huszti kapitányt, hogy ha a váradiak Kővár, vagy Dés környékén hódoltatnak, a somlyai és kolozsvári kapitányokkal álljanak ellent: „*ha különben nem lehet, fegyverrel is.*”⁸³⁷

Apafi minden lehetséges alkalommal panaszt emelt a hódoltatások ellen a temesvári pasánál s a portánál, de mint Temesvárra küldött követe Baló László írta, a hódoltsági török pasák, kádik úgy látták, hogy „*Kraszna-, Közép- és Belső-Szolnok, Doboka-és Hunyad vármegyék egész Gyaluig, azokban levő szegénység, hatalmas császár fényes táborának Erdélyben létele alatt . . . szabad, jó akaratjok szerint hódolván be Váradhoz, hatalmas császár íródeákja Piri pasa beírta őket, defterbe csinálta.*” Tehát nem rajtuk áll, hanem a Isztambultól függ, mondták a pasák: „*Hatalmas császár kegyelmes császár lévén, ha két vármegyét, ha három, ha*

⁸³³ EOE. XVI. 115–119.

⁸³⁴ EOE. XVII. 475–479., XVI. 4. 1. vö. Lukinich I. 1918. 477

⁸³⁵ TMÁO. V. 300–301., EO. XVI. 5. 1.

⁸³⁶ Lukinich I. 1918. 458–460.

⁸³⁷ TMÁO. V. 326–327, 328–329, 337–338., EOE. XVI. 170–171.

többet is visszaenged, mi rajta nem kapdosunk, jó szívvel visszabocsátjuk, de ennek módja nem a fegyver; hanem az adó beküldése mellett igen alázatos könyörgés.”⁸³⁸ Apafi Teleki Mihály javaslataira azzal próbálta a török terjeszkedését korlátozni, hogy az önkéntes behódolást fej- és jószágvesztés terhe alatt szigorúan eltiltotta, s felhatalmazta a kővári kapitányt, hogy ha „valamely falubeliek, városbeliek meghódnak, mindjárást reájok küldjön, javaikat elprédálja, az falunak előljáróit karóba veresse.”⁸³⁹

A helyzet azonban változatlan, „az erdélyi birodalomban pedig továbbra is beütnek, rabolnak, hasonlóképpen Jenő és Karánsebes felől, az mint ennek előtte az határ mindkét részről állandóképen igazításban vétetett volt az fényes porta parancsolatjából, az határdombokat bontogatják s beljebb hányják, keresik az veszekedést és okot szolgáltatnak reá.” Például a fejadó behajtása végett Váradról kiküldött mozlim harcosok a „szentjobi vár és Ábrám nevű falu, valamint a Somló nevű khász és Csehi nevű tímár falu közt eső két palánkból Horvát János „nevű gonosz” vezérük alatt, „reájuk rohant négy zászlóaljnyi átkozott rabló által megtámadtattak. És e véres verekedésben moszlim részről huszonnégy halott, a szentjobi várórség részéről pedig négy halott esett.”⁸⁴⁰ A jelentése szerint a szentjobbi törökök egy somlyai katonát megöltek, nem sokkal utána egy nagyobb török csapat – „háromszáz” – Nagybánya körül rabolt. Az adózók számára problémát jelentett, hogy a váradi pasa megváltoztatta az adószedés időpontját: „az régi szokás szerint Szent György napja után kezdették... elsőben az császár adáját szedni, azután az ispahiáké és portapénz így következett, most ellenben a szpáhiak az magok summájokat, társzekerre való költségeket, táborpénzeket”⁸⁴¹ követelték. Serédi a somlyai kapitány úgy látta, hogy a hódoltságok a szultán adóját sem tudták megfizetni, ami újabb bonyodalmakat fog előidézni.⁸⁴²

A borosjenői törökök 1670 februárjában „Halmágyot és mellette való falut (Lésza) elrablották s megmondották, ha két hét alatt be nem hódolnak, egész Fejérvár széléig, Dupapiatráig, mind elrabolják őket, sőt Hunyad vármegyére is izentek.”⁸⁴³ A temesvári pasa a történetek miatt sajnálkozott, és arra kérte a fejedelmet, hogy „az portára ... azt meg ne írja,” mert a határsértést ő majd megtorolja. Apafi ennek ellenére jelentette a portán, amire egy kapucsi agát küldtek Erdélybe „minden dolgoknak eligazítására és végére való menetelire..” Az aga a temesvári és váradi pasáknak adott igazat, s a hódoltatást az erdélyiek állítólagos túlkapásaival indokolta.⁸⁴⁴

A helyzet nyugtalanító volt, mert ha a Piri-féle defterbe bejegyzett falvak mind töröknek adóztak, Erdélynek a török adófizetése került veszélybe, mivel Apafinak csak három vármegye Fejér, Torda, Küküllő felett volt hatalma. A nagyváradi pasa végül elfogadta Bánffy Dénes ajánlatát, megbízottjait Kolozsvárra küldte, ahol 1674 októberében megegyeztek abban, hogy az öt vármegye jobbágyságától fizetett harácsot 1800-ról 2050 forintra emelik, és Kolozs-

⁸³⁸ TMÁO. VII. 436–437.

⁸³⁹ EOE. XIII. 277–278.

⁸⁴⁰ TMÁO. VI. 65–66, 70., vö. Lukinich I. 1918. 462.

⁸⁴¹ TMÁO. VI. 216–217.

⁸⁴² EOE. XVII. 266.

⁸⁴³ EOE. XV. 135–137.

⁸⁴⁴ TMÁO. VI. 70.

Doboka- és Belső-Szolnok megyék hódoltsági települései dézsmafizetésre nem kötelesek, hanem „*ugymint eddig, ezután is a szerént, summával adózzanak*” két részletben. S az összegeket vagy a jobbágyság szolgáltatja be, vagy a Kolozs megyei alispán szedeti össze.⁸⁴⁵ A kolozsvári egyezség nyilvánvalóvá tette, hogy az 1660 óta behódolt megyék határ- és adókérdését Isztambul a török területi főtisztviselők és az erdélyi fejedelem hatáskörébe utalta.⁸⁴⁶

A helyzet az új váradi pasa alatt sem javult, újabb követelésekkel álltak elő: 1682 tavaszán a váradi pasa harmincezer oka salétrom haladéktalan beszállítását kérte, „*mely téssen harmincezer tallért.*” Serédi kizártnak vélte, hogy „*az szegénység annak szerét tehesse, mert az salétrom német párton,*” azaz a bécsi király területen található, ahonnan, „*nem is szabad kihozni, lehetetlen, hogy szerét tehessek.*” A váradi török salétrompénz címén „*minden füstre*” 152 polturát vetett ki s „*hallatlan keménységgel*” szedték be a salétromadót. Apafi fejedelem a tulajdonképpeni erdélyi részek adóztatásának megőrzésére törekedett, s a salétrompénz „*felszedetését*” végső esetben a partiumi megyékben hajlandó volt megengedni. A váradi pasa ugyanis az „öt holdoló vármegye” lakosságától fenyegetésekkel csikarta ki a haditerheken kívül a salétrompénzt is. Apafi a helyzet tarthatatlansága miatt a portához fordult, de a Bécs ostromára igyekvő nagyvezír a döntést a fejedelemnek a török táborban való érkezésének idejére halasztotta.⁸⁴⁷

Az Erdélyi Fejedelemség és Török Birodalom határai 1658–1683 óta jelentősen átalakult: délen Hunyad megye nyugati szélén a Márga folyócska, illetőleg a Vaskapu volt a határ, északnyugaton pedig, Evlia Cselebi szerint, a határ kezdete Maros-Illye váránál volt. Arad megye területe 1616 óta török igazgatás alatt állott. Zaránd megye 1671-ig hódolatlan keleti fele is a törökhöz került (a jenői és lippai szandzsákhoz), ezzel a hódoltság Erdély határáig terjedt. Bihar megye területének szinte egésze 1660 után a váradi vilajethez tartozott, a sólyomköi, szentjobbi, papmezei és belényesi szandzsákokkal. Közülük a szentjobbi szandzsáknak 200.000 akce jövedelme, 7 ziamet és 200 tímár birtokosa volt. A megye északi fele, vagyis Székelyhíd tartozékaival, valamint Debrecen azonban továbbra is megmaradt az erdélyi igazgatás alatt 1685-ig, mikor a bécsi király fennhatósága alá került.⁸⁴⁸ Közép-Szolnok és Kraszna megyék Várad feladása után behódoltak a váradi pasának, csak Hadad, Somlyó és Cseh várai tartozékaikkal maradtak erdélyi fennhatóság alatt. Kolozs megye települései fokozatosan hódoltak be a váradi pasának. Sebesvár, Almás, Gyalu kivételével, a Kis-Szamostól nyugatra eső rész hódoltsági területté vált. Doboka megyében 1670 óta Váradra adózott 44 település. Belső-Szolnok megyét Szinán, váradi pasa Piri defterére hivatkozva, már 1661-ben felszólította behódolásra, miután Kővár és Lápos vidékén a lábát megvetette. A Szamos balparti sávjának 68 települését hódoltatták meg. Kővár és tartozékai (Kapnik-bánya) 1663 óta adózott a töröknek Váradra. Máramaros megye déli részének néhány települését is a török adóztatta (Técső, Visk, Hosszúmező, Máramaros-Sziget).⁸⁴⁹

⁸⁴⁵ TMÁO. V. 276–278. 11.

⁸⁴⁶ Lukinich I. 1918. 454.

⁸⁴⁷ EOE. XVII. 276–277., TMÁO. VI. 236–237.

⁸⁴⁸ Lukinich I. 1918. 469.

⁸⁴⁹ EOE. XIII. 365., XIV.92, XIII.376, XIV. 423, 269., Evlia Cselebi, II. 251, 232. 237, 239., TMÁO. VI. 520,96, VII. 147,136–437, IV. 12, 228, 287–288, 287–188, V. 162–163., , Cserei M. 155., Szalárdi, Teleki Mihály levelezése. II. 67,478., 95, III. 6, 195–196, 459, IV. 308. (Szádeczky,1666-tól), Lukinich I. 1918. 469–472

Az oszmán birodalmi haderőt Bécs alatt ért veresége a török uralmat ingatagga tette a magyarországi keleti, Erdélyhez tartozó részében is. Apafi például a nagyváradi pasától kivett új adó behajtását megtiltotta. A keresztény hadtestek előnyomulása során az erdélyi hódoltság megyéinek jobbagysága is fokozatosan kivonta magát az egyre inkább visszaszoruló török igazgatás alól.⁸⁵⁰

A hivatkozásokból jól látható, hogy a török területi tisztviselők tudatos hódoltató politikájának következtében, Várad eleste után, az Erdélyi Fejedelemség területe egyre zsugorodott, megszűnt a korábban játszott nemzetközi politikai szerepe. Ugyanakkor Partium elvesztése (Máramaros megye kivételével) és a nyugat – erdélyi megyék részleges behódolása azzal járt, hogy az állam erőforrásai a területvesztés arányában szűkültek, illetve területéhez képest teherviselése aránytalanul megnőtt. A fejedelemség helyzete a visszafoglaló háborút követően sem javult, hanem tovább romlott. Erdélyt nem volt kitől/mitől felszabadítani, noha a Habsburgok a *jus bellire* hivatkoztak, ugyanis az Erdélyi Fejedelemség területének, Várad eleste után is, csak a partiumi megyei kerültek török megszállás alá. Lotaringiai Károly is 1687 végén inkább katonai, mintsem politikai megfontolásból vonult Erdélybe téli szállásra 40.000 katonájával, ugyanis Bécs, a fejedelemség jövőbeli hovatartozását illetően, még bizonytalan volt.

A FEJEDELEMSÉG ERŐFORRÁSAI ÉS TERHEI

A fejedelemség anyagi életének alakulására meghatározó befolyással volt a természeti, epidemiológiai (népesség) tényezők mellett, az emberi, dologi és tárgyi erőforrásokat elvonó szándékolt vagy nem szándékolt belső és külső konfliktusok gyakorisága. Ez nemcsak a hatalmi törekvéseknek tulajdonítható, hanem a birtokos családok kihalásának, elvándorlásának, a hódoltság előnyomulásának, a protestantizmus terjedése nyomán a secularizációnak, a fejedelmek egyéni ambíciójának stb. Láttuk, hogy Fráter Györgytől kezdve a fejedelmek stratégiai törekvéseinek előterében a középkori erdélyi vajdasághoz csatolt Részek megtartása és integrálása állt az új állam törekvéseinek középpontjában. A kérdés az, hogy az új erdélyi állam működtetése milyen erőforrásokra számíthatott. Az állam jövedelmeinek számbavételében fontos szerepe volt Fráter Györgynek (1542–1551), aki lerakta a kincstári gazdálkodás alapjait a birokviszonyok átrendezésével, amit utódai is megőriztek. A fejedelmi kincstár jöszágai voltak szinte állandó jelleggel: Gyulafehérvár, Déva, Nagyvárad, Gyula, Fogaras, Kővár, Görgény, Kolozsmonostor, Szamosújvár, Jenő, Lugos, Karán – Sebes, Székely-támad, Székely-bánja, Zalatna, Huszt, Töröcsvár uradalmi. Ezekhez kb. 7000 falu tartozott, az ország területének kb. 15-20%-a, melyek közvetlen kincstári igazgatás alatt álltak. A 16. század második felében a kincstár jövedelme 300 000 forint körül alakult, amely az alábbi tételekből állt:

⁸⁵⁰ TMÁO. VI. 388, 400, 402.

<i>Erdélyi vármegyei</i>	24 000 porta után	60 000 Ft.
<i>Szászok</i>	Szent Márton napi cenzusa	8 500 Ft.
	Szászok rendkívüli adója	25 000 Ft.
<i>Városok adója</i>		25 000 Ft.
	Székelvények díkája	20 000 Ft.
	Részek 17 000 portája	40 000 Ft.
<i>Máramaros-Erdély sóbányák</i>		30 000 Ft.
<i>Vámbevételek</i>		15 000 Ft.
<i>Aranybeváltás</i>		5 000 Ft.
<i>Dézsma bérletek</i>		15 000 Ft.
Ehhez adódtak a birtokháramlás,- és eladás, a „nótázások” (perek) után fizetett összegek.		

Forrás: Erdély története. 1988. I. 511.

A bevételi tételeknél elsősorban a rendkívüli egyenes adók (*dica, subsidium*) jöhetnek szóba, melyet a kincstár országgyűlési határozat alapján róhatott ki. Az adókulcs 1570-ig Magyarországon és Erdélyben a porta vagy kapu volt. Erdélyben csupán az 1542. januári marosvásárhelyi országgyűlés szavazott meg füstönként (*hostiatim*) subsidiumot. A dicalis jövedelem az adókulcs állandó ingadozása miatt változó, de mindig biztos jövedelemforrása volt a kincstárnak, melyet rendszerint védelmi célokra használtak fel; a végvárak fenntartási költségeit nagyrészt a subsidiumok fedezték. További forrást jelentettek a tizedjövedelmek, melyek például Zaránd megye esetében 1560–1562 között évenként 1200 aranyforint bevételt hozott a kincstárnak. A rendes kincstári bevételek közé tartoztak a harmincadok is, melyek a ki- és beviteli kereskedelmi cikkek megadóztatásából származtak. Az országgyűlési határozatok (1558, 1566) szerint harmincadhelyek a Részekben Tasnád (1558), Nagyvárad (1558), Zilah (1588-ban jövedelme 929 Ft), Karán-Sebes, melyet Báthory Kristóf 1583-ban évi 6000 magyar forintért adott bérbe, 1588-ban pedig 1900 forintot hozott a kincstárnak. Bent Erdélyben pedig harmincadhelyek a vöröstoronyi, tömösi, törösvári s az ojtózi átjárók.⁸⁵¹ Az Erdélyhez csatolt Részek adózó portáinak száma ingadozott, 1552-ben 7225, 1554 első felében 7589, ugyanazon év második felében 7562 volt. Debrecen például adózott az erdélyi fejedelemnek 3200, a szultánnak 2000 s a bécsi magyar királynak Pozsonyba 1000 forintot.⁸⁵²

Az erdélyi egyéb arany-, ezüst-, réz-, kén és vasbányák Bethlen Gábor koráig alig voltak üzemképesek. „Azok – mint Bethlen Gábor írta egyik portai (1622) utasításában – húsztendőtől fogva pusztán állanak, senki abból hasznot nem várhatna, ha volna mindjárt kinek elkezdni is miveltetését, bátor minden mesteremberek elégségesek volnának is, pénz és minden azokhoz való sok eszközök ; de sok esztendeig nem állathatnak helyére, holott vízzel rakvák, az vizet sem vonhatnák ki az mély szárnyakból egynéhány esztendeig, sőt csak az viz kivonásához sem készülhetnének egy esztendeig, de mestereket sem találának arra.

⁸⁵¹ Lukinich I. 1918. 162–163.

⁸⁵² Lukinich I. 1918. 133.

Más az, hogy sokféle ahhoz való eszközöket Németországból kellene meghozatni, erdélyi ember azt nem is tudná mivelni, hanem német és olasz, azelőtt is azok művelték, de azok mind elvesztenek ... Se arany, se ezüst, se rézbányát Erdélyben mostan nem mivelhetnek.”⁸⁵³

Emiatt Bethlen Gábor az 1626. évi hadjárata alkalmával a bányák üzemeltetése végett több száz felső-magyarországi bányamunkást és tisztviselőt hívott Erdélybe.⁸⁵⁴ Az intenzívebb bányaművelést a Nagybánya környéki bányákban (Avas vidéke, Hóba, Felsőbánya, Kapnik-, Oláhláposbánya stb.) folytattak, melyek 1585 óta többnyire Erdélyhez tartoztak: 1620-tól Nagybánya város évi 2000 forintért bérelte. A bányák jövedelmezőek voltak: Nagybánya városa a bányákból 1630 márciusától 1631 januárjáig aranyban 9600 darabot (3 Ft 25 db = 31.200 Ft), ezüstben 27.115 tallért (1 Ft 75 kr = 47.451 Ft), ötdarabos pénzben 5166 Ft 33 krajcárt termelt, összesen 83 817 Ft 33 krajcárt. Az egyéb anyagok, szerszámok és élelmiszercikkek eladásából még 24.283 Ft 10 krajcárral gyarapodott a kincstár jövedelme.⁸⁵⁵

A sóbányajövedelmek is a kincstáré, magánosoknak tiltva volt a sóaknanyitás. Hasonlóan kincstári jövedelem volt az aranypor, a keneső is. Az arany-, ezüst-, réz- és kénbányák nyitása és művelése engedélyezve volt, de a tulajdonosok a bányatermék tizedét kötelesek voltak a kincstárnak beszolgáltatni. Nem volt korlátozva a salétromfőzés sem, „*de ha ki kereskedésre és eladásra készít salétromot,*” azt először a kincstárnak kellett felajánlania. Jelentős salétromtermelő volt Szabolcs megye, főleg Székely település környéke. Az Erdély Fejedelemség kincstári jövedelme 1586-ban a kimutatás szerint adókból, sókamaráktól, harmincadokból, bérletekből 67.842 Ft., 850 darab vert arany és 153 gira 12 nehezék vert ezüst. Basta 1600. évi Bécsnek szánt jelentésében az állt, hogy „*a fejedelemség jelen állapotában évenként 100 000 tallér a legnagyobb összeg, amit belőle húzni lehet.*”⁸⁵⁶ Bethlen Gábor uralkodásának végén Erdély jövedelme 1628-ban már 167.261 Ft 23 dinár és 17 120 tallér, 1629-ben 164.004 Ft 54 dinár és 9602 tallér.⁸⁵⁷ Bíró Vencel pedig Bethlen idején 125 ezer forint körül jelölte meg a fejedelemség bevételeit.⁸⁵⁸

Bethlen Gábor gazdaságpolitikájának kulcsa a kincstár jövedelmeinek függetlenítése a rendektől. A rendek által megszavazott 60 ezer forint évi adó nagyjából 10%-át tette a kincstár 600-700 ezer forintra becsült bevételeinek. A korábbi fejedelmektől örökölt adórendszert nem változtatta meg, a városok progresszív megadóztatását sem szorgalmazta, mindezt a kereskedelmi monopóliumokkal pótolta. A fejedelem kereskedett például sóval, nemesfémekkel, higanyal, szarvasmarhával, állati bőrokkal, viasszal. Visszamenőleg (1588-tól) felülvizsgáltatta (1615) a birtokadományokat, ezzel jelentős birtoktestek kerültek vissza a kincstár tulajdonába. Az aranybeváltás, pénzverés, pénzforgalom ellenőrzése, a

⁸⁵³ TMÁO. 1866/I. 359.

⁸⁵⁴ Lukinich I. 1918. 402.

⁸⁵⁵ Lukinich I. 1918. 402.

⁸⁵⁶ App. Constit. P. III.15. Art. I–II, V., 1633, XIII., 1637, XX., 1633, XVII., App. Constit. II. 9. Art. II., App. Constit. P. II. 9. Art., App. Constit. III.50. Art. I., EOE. IX. 316. és 595, 317., M. Gazdaságtört. Szemle. 1896. 326. I., Lukinich I. 1918. 402–403.

⁸⁵⁷ Századok. 1868. 555.

⁸⁵⁸ Cziráki Zs. 2011.33. 95. lbj. Lásd továbbá: Dr. Bíró Vencel, 1917. *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542-1690)*. Kolozsvár, Imreh István, 1991. *A fejedelmi gazdálkodás Bthlen Gábor idejében*. 31–35., Mráz Vera, Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. In: Századok. 1953. 87. 512–564.

kereskedelem élénkítése, s az ebből származó bevételek is az ország viszonylagos stabilitása mellett, jórészt a gyakori hadjáratai igényelte kiadásait fedezték.

Az Andreanum (1224) óta a szászok adója két részből állt, készpénzben 500 márká ezüst értéke és a Márton- napi adó, amit rendkívüli adók egészítettek ki. A kincstári adót Nagyszebenben gyűjtötték össze, portaszám (*Zahlhaus*) szerint, és osztották szét az egyes közösségekre népesség és teherbíró képesség figyelembevételével. Az 1599. évi forrás, a szászok adórészét 20 ezer portában jelölte meg, az 50 ezer portányi országos adó keretében.⁸⁵⁹

<i>Szeben + Hét Szék</i>	<i>Brassó</i>	<i>Medgyes</i>	<i>Beszterce</i>
6784	3040	3616	2560

Az 1662. évi adat szerint a szászok adója 2400 porta, míg a fejedelemség többi részeié 5261 porta. A fejedelemség bevételei a szászok részéről Cziráki Zsuzsanna becslése szerint évi 20 ezer forint lehetett. Az adó jelentősebb részét a kincstári járandóság alkotta, amely például Brassó esetében 2000 – 4000 forint között alakult, viszont az egyéb szolgáltatásokkal együtt (fejedelemnek főleg Bethlen idejében) a város 6 – 9 ezer forinttal gyarapította az állam kincstárát.⁸⁶⁰

Ugyanakkor a fejedelemség jövedelmeinek, bevételeinek alakulását a külső tényezők is befolyásolták. Például Bethlen Gábor uralkodásának ideje egybeesett a szinte európai méretű inflációval. Bethlen Gábor Kipper-kori pénzpoltikáját a hiperinflációba torkolló, az ún. „árforradalom” tetőzése alakította, amely Európa-szerte pénzrontással járt.⁸⁶¹ Ha késéssel is, de a Nyugatot sújtó monetáris zavarok, az infláció Erdélyt sem kerülte el. Bethlen is kénytelen-kelletlen rontotta a pénz minőségét, vagyis csökkentette a veretek nemesfém-tartalmát.⁸⁶²

Az erdélyi országlakosok – mint kortárs Nagy Szabó megjegyzi – „*egykoron a dolgot (a drágán való eladást) megtanulta az ország népe és minden eladó marháját oly drágán kezdé eladni, hogy egy 25 forintos lovat száz forinton, s egy tehenet 25 forinton, két ökröt száz forinton, egy kupa bort 28 pénzen.*” Bethlen Gábor fejedelem pénze, az „új tallér” (1 tallér 20 schilling) bevezetése, a régi elértéktelenedésével járt, és az árak „irtózatoss” megugrását idézte elő. Kolozsváron az 1625. évi bejegyzésében Segesvári is megjegyzi, hogy „az

⁸⁵⁹ EOE . IV. 437. (Lásd: Cziráki Zsuzsanna, 2011. 33. 92. lbj.)

⁸⁶⁰ Cziráki Zs. 2011. 179–182 (III. Melléklet. *Brassói adóbefizetések a fejedelmi kincstárba 1614–1625.*)

⁸⁶¹ Buza János, 1991. 94–102. Gerhard, Hans-Jürgen, In: Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte. Bd. 64 (1992). 82. Csetri Elek, 1992., Péter Katalin által írott fejezetek In: *Erdély rövid története*. 1993. 273–288., Zimányi V., In: Századok. 1981. 703–713.

⁸⁶² Erdély területén a lengyel pénzek forgalma csaknem kizárólagos volt, ugyanakkor a „lengyel pénz” a török kori Magyarországon gyűjtőfogalom volt, nemcsak a Lengyel Királyságban kibocsátott vereteket értették rajta, hanem a lengyel mintára vert fizetési eszközöket is Svédországtól Dél-Erdélyig, illetve Raguzától Rigáig. Névértéken számítva a dutka – mint lengyel III-as garas – felét érte a poltura (azaz a 1 ½ garas), amelynek első példányai a Lengyel Királyság területén 1614-ben kerültek forgalomba. Az ún. „polturák” néhány éven belül elárasztották Felső-Magyarországot, némi túlzással „több forgott belőlük a felvidéki megyékben és Erdélyben, mint amennyit a Lengyel Királyságban vertek.” (Lásd: Buza János, In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. 1999., Búza, J., In: *Numizmatikai Közlöny* LXVIII–LXIX (1969–1970). 57–58., Francisc–Winkler, I., In: *AMN*, 3 (1966). 197–211., Gedai István, In: *Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 22–23. (1985). 37–50.

Bethlen Gábor pénzét nem szerették”, mivel „*nagy hertelen drágaság lőn a pénz miatt: mégis mindenféle gabona, barom elég volt.*”⁸⁶³

Azonban Bethlen Gábor uralkodása alatt nem a valódi lengyel pénzek (polturák) voltak az infláció gerjesztői, hanem az is közrejátszott, hogy Bethlennek mint „Opulia és Ratiboria” hercegének Sziléziában az átlagosnál is nagyobb méreteket öltött a monetáris zavarokhoz kellett alkalmazkodnia. Ugyanis ha jobb pénzt veretett volna a pénzverdék világi és egyházi urainál, az veszteséggel jár, és akkor sem tudott volna ellenállni a pénzrontásnak. Az infláció azonban nemcsak a pénz értékét rontotta le, ami kihatással volt az árak alakulására. Ugyanakkor a 17. században kontinensszerte munkaerőhiány is fellépett, ami a bérek drágulását vonta maga után. Bethlen esetében a sok hadjárat jelentős munkaerőt vont ki az erdélyi társadalom létfenntartási erőforrásaiból. Mindezen tényezők összejátszása az 1626. és 1627. jó terméshozamú évek ellenére, az árak megugrásával járt.

Az 1657–1660 közötti, II. Rákóczi előidézte katasztrófhelyzet nemcsak Erdélynek a tulajdonképpeni határai közé való visszaszorítását eredményezte – amikor a Partium Máramaros megye kivételével fokozatosan hódoltsági terület lett –, hanem egyúttal az jövedelemforrások elapadását is maga után vonta. Apafi idejében az államháztartás jövedelemforrásait tovább csökkentette az aránytalan magas portai adó, majd a Habsburg-hadak elszállításával járó „kegyetlen”porciózás, rablás: mindez Erdély politikai-katonai jelentőségének hanyatlásához vezetett. A fejedelemség számára a legnagyobb terhet a katonaság és főhivatalnokok járandósága, valamint 1575-től a kezdeti 10 ezerről 15 ezerre, majd 400 ezer forintra emelt portai adó jelentette. A 17. század második felének jövedelemforrásait tehát nem lehet összehasonlítani a Bethlen Gábor és az öreg Rákóczi korabeli fejedelemség területével és jövedelmeivel, azon tényből fakadóan, hogy Apafi fejedelemsége területileg egy negyedével csökkent, lakossága pedig – a Partium elvesztése miatt – 700-800 ezerrel.⁸⁶⁴

Apafi idejében a fejedelemség területének és népességszámának csökkenését többek között jelzi, hogy a kettős adózás rendszerében, a török hódoltságban lévő jobbágyoktól 1663–1665-ig az országos adónak csak 1/3-át igényelhette, 1666 óta pedig annak felét. Az 1671. márciusi országgyűlés a kirótt adó befizetését már nem „az vármegyéken lévő szegénység,” hanem a földesurak kötelességévé tette. A megyék 1678-ban „a hódoltságon lévő szegények” egy évi adómentességét is kérelmezték, de a rendek a súlyos pénzügyi helyzetre való tekintettel a kérést nem teljesíthették. Apafi fejedelemsége számára 1679 óta a királyi területen garázdálkodó idegen zsoldosok, majd a kurucok miatt, a Partium gazdasági jelentőséggel már alig bírt. Kővár és tartozékai például 1667 óta egyáltalában nem hozott jövedelmet. A máramarosi sóbányák jövedelme a múlthoz viszonyítva, folyamatosan csökkent: 1673-ban készpénzben 7106 Ft 82 dinár, 1674-ben 3495 Ft 24 dinár, 1675-ben 1412 Ft, 1676-ban 2994 Ft 76 dinár. A Részek bányái közül a kapnikbányai arany-, ezüst helyek évi jövedelme átlagosan csekély: 1666–1673-ig például 273 gira 34 nehezéket termelt, ami az akkori beváltási ár szerint körülbelül 3826 Ft 76 dénár lehetett. Az érctermelés 1673-tól javult ugyan, de nagyobb teljesítményre az üzemfenntartási kiadások miatt nem volt képes.

⁸⁶³ Segesvári, IV. 189, 191–192, 193., Nagy Szabó, I. 139. (Idézi: Réthly A. 1962. 143–146.)

⁸⁶⁴ Erdély története. 1988. II. 810.

A török hódoltság térfoglalása következtében a Partium harmincadhelyei is elvesztek, így a körösbányai, mely 1667-ben 200 Ft, 1668-ban 117 Ft 87 dinárt, 1669-ben 122 Ft, 1670-ben már csak 20 Ft jövedelmet adott, és Halmágy vidékének behódolásával véglegesen megszűnt. Ezen a területen 1686 óta csak a brádi harmincadhely működött. Ezeknél jóval jelentősebb harmincadhelyek – 1689-től a lippai, 1694-től a halmágyi – is megkezdték működésüket, de a budai udvari kamara hatósága alatt.⁸⁶⁵ A máramarosi (Sziget és Visk) harmincadok, a Felső-Magyarország és Lengyelország felé irányuló erdélyi kereskedelem útvonalába estek. A máramarosszigeti 1668-ban 671 Ft 84 dinárt, 1669-ben 958 Ft 24 dinárt, 1670-ben már 2485 Ft 74 dinárt, 1671-ben 2144 Ft 67 dinárt stb. jövedelmezett, míg a viski fiókharmincad 1668-ban 12 Ft, 1669-ben 47 Ft 62 dinárt, 1670-ben 221 Ft. 39 dinárt, 1671-ben pedig 84 Ft 95 dinárt. A máramarosi harmincad bérlete, az ahhoz tartozó dési, láposi és viski fiókokkal együtt, 1675-ben évi 6000 Ft volt, 1686-ban pedig Apor István a töröcsvári, kolozsvári és máramarosi harmincadok bérlete fejében évi 23 600 forintot fizetett a kincstárnak.⁸⁶⁶

A Várad eleste után a korábban gazdagnak számító Erdélyhez tartozó megyék, teljesen elszegényedtek, helyenként elnéptelenedtek: Bihar megyében például az 1665. évi defter szerint a lakatlan, pusztá helyek száma 41 településen 604 porta és 5 helység 77 házzal.⁸⁶⁷

Közelebbről néhány példa is arra utal, hogy Apafi idejében a török kézre került megyék jövedelmének elszívása – korábban ismeretlen technikák alkalmazásával – rendkívüli méreteket öltött. Kraszna megye rendjei 1674-ben a harácson (császár adója) és dézsmán kívül a váradi töröktől „*kigondolt expensák*” között a füst-, fa-, széna-, árpa-, vagy abrak-, palánkfa-, deszka- és postapénzt említik, de ezek mellett természetben zöldséget, fejőstehetet, mézet és vajat kellett szolgáltatniuk. Megszabott adókulcs hiányában az adó nagysága állandóan változott.

Kraszna megye jobbágysága 1674-ben a szultán adójában egy harács után egy tallért volt köteles fizetni, 1683-ban minden harács után már 5 Ft 46 dinárt. Ugyanakkor a templom-, vagy mecsetpénz falunként 1 Ft 80 dinár, cédulapénz harácsonként 3 dinár, gyertyapénz és néhány oka vaj. Portapénz 1 Ft 50 dinár – 2 Ft között, salétrompénz minden harács után 4 Ft 50 dinár, cövek – és deszkapénz 1 Ft. A váradi pasa élelmezésére „*búzáért, árpáért, szénáért, fáért minden esztendőben minden falukban vesznek, az faluknak mineműségekhez képest, hol többet, hol kevesebbet, néha 3 forintot, néha 40 (forintot).*” A szpáhik mindenből, amit a föld terem, dézsmát kértek, a kerti veteményekből is. A füst-, tűzifa- és szénapénzt is megkövetelték, de „*nem a harács rendi szerint,*” hanem „*minden aprólék házakat felszámolván az faluban, ha cigány lakik benne is, – füstönként és pedig 4 Ftt 50 dénárt. Tyúkért minden füst után esztendőnként 24 dinár, disznóért, ha csak anyját szopó malac is,*” darabonként minden évben 4- 12-21 pénzt, „*az méhtől is, az holott dézsma jut, vészen méhtől 12 dénár(t).*” Minden füst után 2 ejtel vajat és mézet, sőt túrót, vagy azok fejében 60 dénárt, minden esztendőben a

⁸⁶⁵ Magy. Gazdaságtört. Szemle. 1897. 290–291. és 414– 415., EOE. XV. 140– 142., Teleki Mihály lev. V. k. VII, VIII. 11. 31., Lukinich I. 1918. 484.

⁸⁶⁶ I. Apafi Mihály udvartartása. I. 255–273, 484– 488, 589, 594. (Egy ezüst gira (márka) = 14 Ft)., Szellemy, Nagybányának és vidékének fémhányászata. 22., (Lásd: Lukinich I. 1918. 491.)

⁸⁶⁷ Pesty Fr., *Krassó megye története*. II. kötet, és Pesty, Fr. *Szörény megye története*. II. kötet. (Idézi: Lukinich I. 1918. 365.)

török földesúrnak 1-2 fejőstehenet, vagy azok árában 25–30 forintot hajtottak be. Kötelesek voltak „*Váradra szolgálni, szántani, kapálni, tűzifát hordani.*” Ha „*egyik szekeres a másikat kiváltja, avagy ha az szolgálatot elhagyja*”, 100-150 forintot kellett fizetni. Ha az adót pontosan a kitűzött határidőre be nem szolgáltatták, a törökök azonnal portyázni kezdtek s 60-80 forintokat „*többet is vesznek*” rajtok. „*Ha az faluban valamely gazdaember meghal, bár legyenek maradéki, de minden megholt gazdaemberért egy-egy tehenet kíván.*” Ha valamely falu határán, „*ember halál esik,*” az illető falun 80–90 Ft bírságot szedtek. – Kötelesek voltak a jobbágyság azonfelül „*vonó marhákat és minden társzékér mellé két-két bérest és annak mindent lórul-lóra, az császár számára való szekereket, hogy beírták regestumba,*” azért is fizetni kellett: 1683-ban például 255 szekeret vetettek ki az 5 vármegyére. Megfelelő mennyiségű „*tarisznját*” is be kellett szolgáltatniuk.⁸⁶⁸

Doboka megye hódolt községeinek esetében, az adóterhek nagysága és sokfélesége jóval több volt, mint a lakosság száma. Például:⁸⁶⁹

	Szentmihály 12 személy, 3 füst	Milván 24 személy, 4 füst
császár adója	10 Ft 80 dinár,	14 Ft 40 dénár
templompénz	1 Ft 50 dinárt,	1 Ft 80 dénár
postapénz	3 Ft 60 dinárt,	6 Ft
árpapénz	3 Ft 50 dinárt,	–
cövekpénz	5 Ft	4 Ft
fa, széna, vessző	–	3 Ft
íródeák	1 oka vaj (30 dinár)	–
török földesúr	70 Ft 1 tehén(8 Ft)	200 Ft
méz, vaj	35 oka (10 Ft 50)	60 oka (18 Ft)
deszkapénz	–	–
<i>Összesen</i>	<i>113 Ft 50 dinár.</i>	<i>247 Ft 20 dinár</i>

Forrás: Lukinich, I. 1918. 365. adatai alapján szerkesztett

Doboka megye 43 hódolt települése 3 127 Ft 80 dinárt adózott a váradi pasának, ehhez jött még az erdélyi fejedelem által kirótt 255 Ft, a kettő együttesen 3382 Ft 80 dinár évi adót jelentett.⁸⁷⁰ Mindezekhez járult a gyakori földesúrváltozás (tímár), ami többnyire adó-emeléssel járt, valamint a rendszeres rablás és hatalmaskodás. A megyék jobbágyságai, joggal panaszkodtak, hogy „*el kellitik ezen darab földnek pusztulni, mert már az kenyérben is alig ehetünk.*” Maguk a törökök 1672-ben 39 723 Ft 85 dinárra becsülték az öt hódolt vármegyéből behajtott jövedelmüket, azonban bevételeik 1672 után tovább emelkedtek.⁸⁷¹

⁸⁶⁸ TMÁO. V. 268–269.

⁸⁶⁹ Lukinich I, 1918. 402–406.

⁸⁷⁰ TMÁO. V. 268.

⁸⁷¹ TMÁO. VI. 326.,

Miközben az Erdélyi Fejedelemség bevételei a területveszteségek miatt tovább zsugorodtak, tetemesen megnövekedett a portai adó, karban kellett tartania a közigazgatást, a hadsereget, várakat, az oktatást (a Bethlen által alapított akadémiát Nagyenyedre helyezik át), és nem utolsósorban ki kellett elégítenie a torzsalkodó, pártoskodó elit étvágát is. Akik továbbra is egymás között rendtársaik vélt vagy valós okok miatti „nótáztatással” gyarapították vagyonukat, jövedelmeiket, befolyásukat, hatalmukat a leszűkülő erdélyi térben. Mindazonáltal Apafinak, miközben a fejedelemség 1657–1664 között a területi veszteségei gazdasági veszteségekkel jártak (városok, vámhelyek, kereskedelmi útvonalak, adók stb.) mégis sikerült viszonylag stabilizálni a gazdaságot, az adók emelésével, a pénzügyek rendbetételével (a pénzváltás ellenőrzése, nemesfémkivitelt tiltása), a bányakincsek (só, réz, higany, arany, kén stb.) monopolizált kereskedelmével, a kincstári uradalmakon pedig a behozatalt csökkentő vashámorok, üveghuták, papírmalmok létesítésével. A II. Rákóczi, a Habsburgok s a Rákóczi – rebellió megjelenéséig Erdély nációi viszonylagos nyugalomban éltek megszokott hétköznapijaikat. Az Erdélyi Fejedelemség, szemben a történészek elmaradottság sztereotípiájával, jobb állapotban volt, mint a királyi és török hódoltsági területek a 17. század végén.

„HÁNYKÓDNAK VALA RELIGIÓ DOLGÁBAN”

Az erdélyi élő etnopszociológiai csoportok magukat a *natio (nascor)* terminussal azonosították, ami eredetileg a születésre, származásra utalt. Például a *Natio Siculica*, - *Saxonica*, - *Hungarica* Erdélyben azt jelentette, hogy a személy apja székely, szász, magyar volt. A korszakban az egyén, a csoport hovatartozását a *natio* (vagy *gens*), a vallás, a társadalmi állapot és az ország alapján azonosították. A *natio* rokonsági, etnikai – kulturális – társadalmi csoporthoz való tartozást jelentett, amelyet a személy, a csoport azonosításában számon tartottak.

Az erdélyi *Approbatákban* (1653) felváltva szerepel a rendi (*domini status et ordines trium nationum Transilvaniae*) és az etnikai (*Natio Siculica*, - *Saxonica*, - *Hungarica*) jelző, ugyanis az erdélyi alkotmány alapját az *Unio trium Nationum* képezte.⁸⁷² A *natio*k a fejedelemség létalapját képező politikai, katonai, vallási, gazdasági, kulturális tényezők voltak.

A protestantizmus térnyerésével, a területileg is jól körülhatárolt etnokulturális közösségek különállása felekezetek mentén tovább erősödött. A marosvásárhelyi Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc emlékiratát a *Chronica a világnak lett dolgairól*, a reformáció erdélyi meghonosodását, s az azzal járó fordulat események leírását érdemes hosszabban idézni, ugyanis ebből valamelyest képet alkothatunk arról, hogy a felekezetváltásokat miként ítélték meg az eseményekhez időben közel álló, maguk is protestáns hitre tért történészek.⁸⁷³ A Borsos Sebestyén a reformáció mozgalmát az „újságtalálók” (újdomságtalálók) Luther Mártonnak és Kalvin Jánosnak tulajdonította, akik „régi megrögzött tudományát a régi

⁸⁷² *Approbatæ Constitutiones* Pars III. Tit. I. 1815. 77., vö. *Acta Juridico-Politica* 2. Universitas Francisco-Josephina. Kolozsvár, 1942.

⁸⁷³ Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc János Zsigmondról és az erdélyi reformációról. In: Makkai László (szerk). I. 1941. (Továbbiakban: Makkai, L.)

anyaszentegyháznak” megtagadták és ezzel a „keresztyének között nagy csuda bódulással s tébolygással és visszavonással” elindították a hitújítást.⁸⁷⁴

Erdélybe „is behatolt vala a Luther Márton reformált tudománya, melyet elsőbben egy (brassai) Johannes Huntherus nevű deák, ki akkor oda fel (Németországban) lakott. Azután az alá jövőn (Brassóba), úgy hozott alá (Brassóba) a Luther Márton könyveit, és úgy serpált (terjedt) azután az egész szászországon a lutheranizmus, melyben az egész szászország megnyugodott és megerősödött mind e mai napiglan mely nap ezt írom. Mégis marad talán.” Hadd jegyezzük meg, a szebeni szász kereskedők hozták be Luthernak és társainak hitvitázó iratait, melyet II. Lajos magyar király utasítására Ráskai Gáspár és Gerendai Miklós, királybiztosok (1519) Szeben főterén összehordatták és elégettek. Luther tanai, két Nagyszebenben működő tanítványának, főleg a nagy hatalmú jövevény, tehát eredetileg nem szász, Mark Pempflinger szász comes (ispán) támogatásával terjedtek el Szepesszék falvaiban is. Az esemény lokális maradt volna, ha a brassói szász pap, Honterus ösztönzésére 1544-ben a Szászok Egyeteme (*Universitas Saxonum, Sächsische Universität, Sächsische Nationsuniversität*), nem nyilvánítja ki, hogy „az egész szász nemzet az új szertartással éljen.”⁸⁷⁵

„De 1536-ki esztendőben – folytatja Borsos – ugyan oda fel (Németföldön) Luther discipulusi, úgymint Beza (Béza Tódor), Brencius (Martin Bucer ?) és Calvinus János és sokan többek is ellen írnak az úr vacsorája felől és egyébről is nagy sokakról; mely miá elpártolának egymástól, és magokon Calvinusról marada a calvinista (református) név, és Lutherről a másik felen a lutheranus név mind e máj napiglan.”⁸⁷⁶ A szászokkal egy időben a magyarok között is terjedt az új hit, amiben Kálmáncsehi Márton kanonok, miután katolikus hitében „megrendült”, az új tanok hirdetője lett, és a szászokkal szemben a magyarokat ő és követői a kálvinista (református) hit felvételére ösztönözte.

Az erdélyi protestantizmuson belül, tehát kezdettől fogva két felekezet hódított teret, a köztük lévő különbség főleg az úrvacsora dolgában mutatkozott meg, melyről a kor szokása szerint vitákat rendeztek. Borsos egy ilyen teológiai vitáról számol be: „1564. esztendőben húsvét után való vasárnap Erdélyben a papok conciliumot tőnek Enyedre a Krisztus vacsorája felől; mert a szász papok (lutheránusok) azt mondják vala: hogy a Krisztus teste az ige által a kenyérben elváltozik, azaz, a kenyér Krisztus testévé lesz az ige által, és az ember szájába ugyan a Krisztus testét adják. A magyar papok (kálvinisták=reformátusok) ellenben azt mondják vala: hogy nem változik el a Krisztus testévé az a kenyér; és az ember szájába a Krisztus testét nem adják, hanem az úr Jézus halálának emlékeztetere a kenyeret adják, és a Krisztus testét lelki szájjal eszi az igaz hitű ember, nem testi foggal rága. Azért a hitetlen ember akár mennyiszor járuljon a Krisztus vacsorájához is, de ugyan, nem vészi a Krisztus urunk testét. Ezen semmiképpen meg nem egyenesedhetének, mert a szász papok ennek nem engedének.”⁸⁷⁷

⁸⁷⁴ Makkai L. 1941. 129.

⁸⁷⁵ Jancsó B. 1931. 104.

⁸⁷⁶ Makkai L. 1941.124.

⁸⁷⁷ Makkai L. 1941.119.

A magyarok és szászok felekezetváltásának politikai következményeit mutatja, hogy 1557-ben a tordai országgyűlés még általánosságban mondta ki, hogy szabadon követheti mindenki az új, illetve a régi hitet, azonban 1564-ben szintén a tordai diéta, már ünnepélyesen, inkább elrendeli, mint megerősíti mindkét – lutheránus és református – felekezetnek a szabad vallásgyakorlatot.

„De ezenközben – meséli Borsos – mivel már minden újításra kaput nyitott vala Luther és Calvinus (...) tehát támadá akkoriban egy Dávid Ferencz nevű tudományos ember, esmét egy olasz Blandrata és egy Franken – az is tudós ember számban volt immár. Ezek – mondám – a három tudákos emberek, egy akarattal fel kezdék állatni azt az anyaszentegyháztól régen condemnáltatott (elitelt) tévelygést, úgymint a sabeliana, fotiniana és ariana haeresist (eretnekséget) avagy értelmet, mely ellen a calvinianus papok s praedicansok eleget hánykodának ugyan mind disputálással, mind pedig írással, de ugyan semmit nem obstatlhatnak; mert már a pápásokat megutálván, authoritások is debilitáltatott vala, és így azok hátrább állottak, hanem csak nézték, mi lesz e dologban. A király (János Zsigmond) ezenközben felnevekedvén, mind birodalmában s mind pedig ideje szerént reája vigyáza mind a Dávid Ferencz újította, mind pedig a Calvinus tudományára, mert mindenik fél az ő vallását a királynak igen commendálja vala; de végre a három tudós embernek, úgymint Dávid Ferencznek, Blandratának és a Frankennek értelmén állapodék meg a király és azokat fateálni kezdé, a többit pedig megvetni; és így osztán asseclái kezde lenni ennek is az értelemnek a királyra nézve. Ebben a király mellé állának sokan a nagyságos urakban is, úgymint a Kendiek és sokan többen is; azután a városok közül Kolozsvár, Torda, Dés; és a székelységen is néhány faluk és darab földek a székelý főemberekkel együtt arra az értelemre szakadának. Ezeknek is a Hallereknek az elei, úgy a szüleapja Haller Gábor és az Eőssi András, a ki Szent-Erzsébetet bírja vala, Hallerrel együtt acceptálák az arianismust és fotinianismust. De mind e tájban itt Vásárhelyt is voltanak nagy hánykódásban a religio válogatásban, mert majd fele a városnak, ugyan a nagyja az új haeresist, a Blandratát, bevette vala. Egyszóval: a szászokon kívül mind az országban lakó magyarság ily veszélyben forgott akkor. Csík, Gyergyó és Udvarhely egy néhány falukkal., Marosszéken is a havas alatt egy néhány falu nem állottak el a régi avas pápistaság mellől; és a királynak is nem volt módja abban, hogy a papjokat persequálja, hanem a mai napig is megmaradtak abban. Kolozsmonostor és ott a tájban is helyt állottak volt ebben a változásban és persecutióban, akik máig is alkalmas helyben vagynak. Ugyan nem is cselekedte a király azt, hogy ahol a község meg akarta vallását tartani, onnat erővel kiűzte volna a papot; hanem csak azok akik a sok tébolygásban megsédültek és az imperitum vulgus (tudatlan nép) nem tudta mit miveljen, mert mind a két vallás úgymint a calviniana és az ariana (unitárius) valóban keltette magát a szegény itélet nélkül való vulgus előtt. De mivel a király választá magának az ariana vagy is fotiniana (unitárius) vallást, majd mind az ország arra hajol vala...Így lőn akkor Erdélynek dolga.”⁸⁷⁸

Röviden tehát Borsos azt beszéli el, hogy Dávid Ferenc, miután elismertette a szakramentárius irányzatot, ami egyben a Luther tanításaival való szakítást jelentetette, egy újabb tan felé fordult, a svájci Szervét Mihály antitrinitárius irányzatához, amely tagadta

⁸⁷⁸ Makkai L. 1941.124.

a Szentháromság tanát és Krisztus istenségét, imádhatóságát. Vagyis a biblikus unitárius (egy az Isten!”, azaz Isten egy, az Atyából álló lény) hittételeit kezdte hirdetni, ebben segítségére volt Blandrata György, János Zsigmond fejedelem udvari orvosa, akinek hatására János Zsigmond az újabb tan híve lett. Ennek tudható be, hogy az országgyűlés 1568-ban, és végül 1571-ben az unitárius felekezet számára is elrendelte a szabad vallásgyakorlatot. Vagyis ezzel az unitárius felekezet is a lutheránus és református mellett *recepte religio*vá, bevett vallássá lett. János Zsigmond 15 év alatt a katolikus hittől kezdve az unitáriusig, négy felekezet vallását követte, és mind a négyet közjogi elismertetésben részesítette. A fejlemények leírásából az is jól látható, hogy az adott felekezet sikerét, térhódítását nagyban befolyásolta a fejedelem, a nagybirtokos elit felekezetválasztása. Borsos nagyjából megnevezi azokat a településeket is, ahol az unitárius vallás elterjedt vagy uralkodó felekezetté vált (Kolozsvár), valamint a katolikus vallás megmaradt (székelyföldi, kolozsmonostori) központjait. A protestáns felekezetek térhódításával Erdély alkotmányos rendjében a három náción és a négy bevett vallás – református, lutheránus, unitárius, katolikus – egyházjogi, politikai és közjogi rendszert alkotott, és mind a *natio*, mind a *religio* az egyenjogúság alapján állott, legalábbis elvileg. Ugyanis a fejedelem vallása, mint például Báthory István katolikus volta, vagy I. Rákóczi György református volta, azt jelentette, hogy a fejedelem felekezete – legalábbis uralkodása idejére – domináns vallássá lett, ez pedig viszonylagossá tette a felekezetek egyenjogúságának elvét. Ezeket a konverziós fordulatokat jól példázza a kolozsvári lelkész Heltai Gáspár életútja, aki végül is jobbnak látta, ha a nyomdászatnak és az irodalomnak szenteli tevékenységét. Tény viszont, hogy ritka kivételtől (Bethlen Gábor), a katolikus vallást folyamatosan háttérbe szorították, s a tordai határozatok politikai aktusok voltak, céljuk az ország békéjének, közrendjének a biztosítása. A „bibliás” fejedelmek (I. Rákóczi György, Bethlen Gábor, Apafi Mihály), akárcsak kontinensszerte a protestáns fejedelmek, az államügyek gondozása mellett, feladatuknak, pontosabban küldetésüknek tekintették, a hit ápolását. A protestantizmussal, mint a magyarországi esetben is láttuk, Erdélyben a Oszmán – Habsburg konfliktus egyfajta vallási színezetet is öltött, a protestantizmus és a katolicizmus konfliktusaként jelenítették meg, konkrét eljárások során pedig a jezsuiták kitiltásában, illetve a katolikus vallásgyakorlat korlátozásában (a püspök s a papok elűzése, templomok kisajátítása stb.) nyilvánult meg.

Borsos elbeszélésének fonalát a továbbiakban unokája, Nagy Szabó Ferenc veszi át, és családi érintettséggel átszöve újabb, az unitáriusok kebelében történt hitújításról számol be: „*a mint emlékezem 1588-ik esztendő tájt esmét, megújula és kétfelé szakada az arianus (unitárius) vallás; mert Szent-Erzsébeten lakik vala egy főember, kinek Eössi András vala neve, ez – mondom – addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalálá belőle a szombatos vallást, és nagy sokakat elhíttetett vala, a szentírásnak világos locusait mutogatván a nagy együgyű községnek; és így csakhamar két vallás lön az egyből, úgymint arianus (unitárius) és szombatos-vallás. E pedig oly igen elterjedett vala, főképpen a székelységen mind a kettő, hogy nagy darab tartományok oltalmazták vala. Hanem osztán Báthori Sigmund idejében circumscribálta az ország a gyűlésben: hogy négy vallás recipiáltatván (befogadtatván), a többi ha volna, vagy lenne valami oly innovatio, tehát sub amissione capitis et bonorum (fej- és jószágvesztés terhe alatt) letétessék és ellene álljanak és exequálják. De azzal azoknak asseclái (hívei) semmit*

*nem avagy keveset gondolának, mert szintén úgy exerceálták (gyakorolták) valamint akarták. Itt (Maros)Vásárhelyt is nagy fészket vert vala az arianus (unitárius) vallás is; de osztán amint oda feljebb mondám, abban meg nem maradván, szombatosokká lettek vala. Ezek voltak fő követői: Borsos Tamás, bátyám ki az anyámmal mind egy volt, és Szabó Gáspár sógorunk, Szabó Menyhárt, Eötves Miklós és Eötves Péter, Szócsi Pál, többek is voltak.”*⁸⁷⁹

A marosvásárhelyi szombatosok küldöttséget menesztettek Mihály vajdához (1600), felekezetük szabad működése végett, aki ugyan megadta, de amikor a küldöttség visszatért Marosvásárhelyre „*minthogy Szabó Gáspár vala serényebb az új vallásban: tehát reája menének és minden nevelő irogatásait, kit Eössi Andrástól hozott könyvből irt vala, elhozák házatól és a perengér alatt cigánnyal megégetteték; ő magát meginték, hogy aféle újításnak, melyet az ország megtiltott, békét hagyjon, ne újítson, hanem maradjon meg a négy recepta religiónak (bevett vallásnak) az egyikén, melyiket a lelkiismerete szerint választja és tartani akarja.*”⁸⁸⁰

Ennek ellenére a szombatosok tovább folytatták térítő munkájukat, annak is köszönhetőn, mint Nagy Szabó megjegyzi, hogy jó kapcsolatokkal rendelkeztek, „*Kovács Pálnak a bírónak atyafiai valának, és egyébaránt is atyafiság és előkelő tanácsbeli emberek valának. Szabó Gáspár azon esztendőben meghala, maradának négy fiai: István, Sebestyén, Gáspár, György, kikre reá marada a szombatlás.*”

A marosvásárhelyi szombatosok a tizenöt éves háború al-dunai eseményei során rosszul mérték fel az erdélyi hadak oláhországi hadjáratának kimenetelét, és „*(Maros)Vásárhelyt akik szombatosok és arianusok voltak, egymással elhitették azt, hogy Szinán bassa megveri ezuttal Havasalföldében (Báthori) Sigmond fejedelmet, és onnat bájövé, Erdélyt csak elfoglalja. Tanácsot tartván azért a fenn megírt szombatosok, irtanak egy könyörgő levelet a budai bassának, melynek a tenora ez vala: 'Hatalmas bassa! (...) mi M(aros) Vásárhelyt, Erdélyben lakó szegény emberek, kik mi is a disznóhúst meg nem esszük, sem egyéb fertelmes állatot, és egy Istent vallunk lenni, nem hármat, általláttuk azt, hogy nem halad már továbbra, hanem az egy Isten elveszi a birodalmat tőlük (Báthori Zsigmondtól), és adja az hatalmas császárnak a magyarokat és a török nemzetségnek. Könyörgünk azért mi szegény emberek azon a hatalmas bassának, hogy tegyen irgalmasságot azon a napon mi velünk, mely napon ezt a mi városunkat elrabolják és elfoglalják a hatalmas császár vitézei. Hogy pedig a mi házainkat akkor megesmerjék, oly jelt teszünk a mi házainkra, hogy a hatalmas császár vitézi azt nagy könnyen megesmerhetik; és a hatalmas császár hadai akkor minket ne bántsanak, melyért a hatalmas Isten megáldja a hatalmas és győzhetetlen császárt és az egész muzulmán nemzetséget minden jó szerencsével. Költ Erdélyben M. Vásárhelyt 1595-ben 15 July.*» N. b. A neveket is aláírtak volt a levélnek: *Mi szegény nyomorult rabjai, de igen jóakarói a hatalmas bassának és mind az egész török nemzetségnek: Borsos Tamás m. p.(sk), Szabó Gáspár m. p. Szabó Menyhárt m. p. Eötves Miklós m. p. Eötves Péter m. p. «Kik egy Istent vallunk és disznóhúst nem esszünk, a több atyafiakkal együtt a hatalmas bassának szegény rabjai.*”⁸⁸¹

⁸⁷⁹ Makkai L. 1941. 126.

⁸⁸⁰ Makkai L. 1941. 123, 127.

⁸⁸¹ Makkai L. 1941.127.

Mivel az aláírók közül Eötves Miklós és Eötves Péter makóiak voltak, a budai pasának címzett levelet az említettek makói rokonsága révén akarták eljuttatni a temesvári pasának, aki továbbította volna Budára. A levél azonban nem Budára került, hanem az oláhországi hadjáratban lévő Báthori Zsigmond kezébe, aki hazaárulással vádolta meg a marosvásárhelyi szombatosokat. A fejedelem környezete, tekintettel, hogy az aláírók „*ki szűcs, ki szabó, ki ötves, ki pedig egyébféle műves emberek,*” nem tulajdonítottak jelentőséget az ügynek, azonban óvatosságból letartóztatásuk mellett döntöttek. „*De Szabó Gáspár elszalada, Borsos Tamást, Borbély Jánost, Uzdi Lászlót, Déési Pétert megfogák s többet is; kiket osztán fogva Görgény várába felküldének és sokáig ott tartának fogva, és a görgényi kutat vágatták vélek; mert az a kút nem vala még elvégezve, melyet vágatni kezdett volt Ferdinandus primus császár. Borsos Tamást pedig nem Görgénybe, hanem vivék Fejérvárra, ki onnat csak hamar elszalada, és úgy lappanga (bújdosott) szélyel.*” A letartóztatott szombatosokról időközben megfélekedtek, „*Borsos Tamás és Szabó Gáspár egy karácsonytájba házokhoz haza osontának, pironkodának, és senki semmit nem szól vala nékik és nem lőn semmi bántások.*”⁸⁸²

Báthori Gábor idején törvényt alkottak a szombatosok (zsidózók) ellen, ennek ellenére Bethlen Gábor alatt, Pécsi Simon kancellár támogatásával tovább terjedt a szombatosság. Dayka János Geleji István református püspökök alatt a református egyház episcopális állam-egyházzá szerveződött, így I. Rákóczi György alatt elérte, hogy az országgyűlés (1638) eltörölte a felekezetet. Pécsi Simon is börtönbe került, és annak köszönhette szabadulását, hogy visszatért a református hitre, sőt szent-erzsébeti jószágát is visszakapta: magányosan élt, héber tanulmányoknak szentelte idejét.⁸⁸³ Ennek ellenére a szombatosság nem tűnt el, hívei Udvarhelyszéken, Böződújfaluban tovább gyakorolták hitüket, egészen napjainkig, amikor a falu lakóit a víztároló miatt kitelepítették (1994), az elárasztott egykori falu emlékét a templomtornyok jelezik, s „*a tó fenekén Böződújfalu nyugszik.*”⁸⁸⁴

A hivatkozások eseménysorainál, talán fontosabb Nagy Szabó által a vallási újításokkal együtt járó, a köznép körében kiváltott zavarodottság érzékeltetése: „*Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatiót és pártolódást: falun, városon, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal, praedicatoroktól a praedicáló székéből sok káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religio, úgymint a calvinista és ariana (unitárius) religión valóktól disputálást hallottál volna.*” Például megemlíti, hogy Sánta Márton (Kálmáncsehi Márton) mivel hitegette az embereket: „*Ez a Sánta Márton, mikoron írának 1536-ot, (...)jött ide bé Erdélybe, és a Calvinus könyveit és tudományát ez hozta bé, melyet a lutheranus szászok igen bántanak akkor. De ez aval keltette magát a tudatlan paraszt közönségnek: hogy ő néki bár ne légyen drágább köntöse, hanem csak a(mi) száz pénzt érjen, mert úgymond, nem illik apostoli embernek a drága ruha; ő néki fizetése csak annyi légyen, hogy légyen mit enni és innia. Azt a község megértvén, az olcsó praedicator két kézzel kapták minden tudományával együtt, melyet éppen csak a magyarság*

⁸⁸² Makkai L. 1941. 128.

⁸⁸³ Jancsó B. 1931. 156.

⁸⁸⁴ A Sükösd Árpád által 1995-ben emelt emlékmű kezdő szövege: „*Az etédi származású, Magyarországon élő Szávai Géza író szépirodalmi monográfiát szentelt Böződújfalu változatos történetének.*”

*acceptála akkor, elhagyván ha ki valahán a Luther-vallást űzte volt is, és ehhez ragaszkodott.*⁸⁸⁵

A felekezethez való ide-oda csapódást, az anyagiak nem motiválhatták, mivel Erdélyben a katolikus egyház birtokai nagyrészt a kincstár kezébe kerültek, azzal a fejedelmek rendelkeztek. A kortársak beszámolóí alapján inkább tudati válságról lehet szó, ugyanis a protestánsok az ország tragédiáját a katolikus vallás értékeinek tulajdonították, holott, mint lenni szokott, a régi elit kapott új erőre, hozta létre az új államot és fogadta be az új vallást.

Erdélyben a hitújítást öngerjesztő, parttalan tendenciák jellemezték, felforgatták a hétköznapi életgyakorlatok és kapcsolathálózatok kötéseit, a személyi, családi kötelekeket, elterelték a figyelmet arról, mint Nagy Szabó igen jól látta, „*hitbéli változtatás megerőtlenítette a nagy fejedelmeket, egymástól elidegenítette a népeket; és az alatt a nagy szultán Szulimán mint eszes ember ezt látván, akkor hántá a hársot mikor hámlik vala, és az alatt magának tevő s foglalá a magyar birodalomnak jobb részét. Ezt használók velle! De még mi vagyunk hátra, azt csak a jó Isten ő szent felsége tudhatja jobban, miben állapodik meg a dolog jövőendőben.*”⁸⁸⁶

Miközben az 1630-as években Angliában az „*Istennek ígéje őket naponként irtogatja vala,*” a presbiterianizmus hatással volt Medgyesi Pálra, Kereszturi Pálra, akik összeütközésbe kerültek az erdélyi református egyházzal. Erdélyben azonban angol puritanizmus nem fejlődött újabb hitújítási mozgalommá, a lelkek bizonyára már el sem bírták volna. Mégis az általuk vitatott egyházkormányzati elvek hatással voltak az I. Rákóczi idejében államvallásként működő református egyházra.⁸⁸⁷

ELZÁRKÓZÁS– BEFOGADÁS

A török terjeszkedés kiváltotta népmozgás során, amikor az erdélyi városok magyar, székely és szász polgársága, s a falvak lakossága felekezetiileg polarizálódott, a tömböt alkotó három *natio* nagyjából két, esetenként egymást átfedő magatartást tanúsított: az elzárkózás, kizárás, illetve a paritásos együttműködést.

Erdélyben 1541 után a magyarok és székelyek, a három nemzet uniójára hivatkozva, szász városokba való beköltözésük (házak vásárlásának) engedélyezését több esetben szorgalmazták. A szász universitas azonban (1544) elutasította kérelmüket. A brassói Ostermeyer Jeromos szerint: „*ez soha többé, örök időkben, meg ne adassék nekik.*” A nagyszebeni tanács is (1546) napirendre tűzi kérdést, úgy dönt, hogy a korábbi tiltást megszigorítja: *a beköltözött idegen családok fiai, a beköltözéstől számított negyedik nemzedéktől lehetnek a céhek tagjai, a szász családokba beházasodó magyarok, feleségük halálakor az ingókat örökölhették, a ház- és ingatlantulajdont az asszony szász rokonaira kellett hagyniuk.*” Szeben tanácsa 1589-ben újra megerősíti, most már az Erdélyen kívülről érkezőkre vonatkozóan is, hogy „*semmiféle*

⁸⁸⁵ Makkai L. 1941. 130.

⁸⁸⁶ Makkai L. 1941. 129.

⁸⁸⁷ Jancsó B. 1931. 155– 156.

idegen, rác, oláh, magyar, horvát, vallon, spanyol, francia, polyák (lengyel) *nem szerezhethet magának házat, sőt a tanács engedelme nélkül be sem házasodhatik polgárcsaládba.*”⁸⁸⁸ Kivételt a németekkel tettek: nem véletlenül, ugyanis szász comes Pemflinger Márk és Haller Péter bevándorolt birodalmi német. A szászok saját gyenge utánpótlásuk miatt több esetben felső-magyarországi vagy német birodalmi németeket alkalmaztak lutheránus (evangélikus, ágostai) papi állásokba. A szászok elzárkózását az erdélyi fejedelmek is tudomásul veszik: János Zsigmond Segesvárt megerősíti abban a kiváltságában, hogy idegeneket nem enged polgárai közé, Báthori István pedig egyetért szász státútumokkal, miszerint a szász székek bíróságain a német nyelv használata kötelező.⁸⁸⁹ A fejedelmek közül Báthori Gábor lépett fel keményebben a szászokkal szemben, Szebenbe tette át a fejedelemség fővárosát. Nem csínyművészből, amiről híres volt, hanem biztonsági megfontolásokból, Szeben védettebb volt, mint a Basta zsoldosai által tönkretett Gyulafehérvár.

Szekfű Gyula a három erdélyi *natio* társadalmi-kulturális elzárkózását egymástól eltérő eredetükben és funkciójukból adódó érzelmi reakcióknak tulajdonította, amit a hitújítás, illetve a felekezeti kizárólagosság felerősödésével is kapcsolatba hozhatunk. Erdélyben a fejedelemség korszakában a kettős–*natio* és *religio* mentén– elkülönülésüket az ország lakók végig megőrizték. Az erdélyi *natio*ok származási különbsége behatárolta nyitottság orientációjukat: a vármegyei magyar *natio*, a nemesség, a fejedelemség vezető elitje, jórészt a Tiszántúlról származott, Mohács után költözött be az országba, így továbbra is a tiszántúli főúri családokkal állt kapcsolatban. Székely Mózes, Bethlen Gábor és Apafi Mihály kivételével a fejedelmek is a tiszántúli részekről származtak. A szász *natio* a felső-magyarországi, az osztrák örökös tartományok és német birodalom németisége irányában volt nyitott, előjáróik, papjaik, mint említettük, részben onnan származtak, a szász elit német földön tanult. A székely *natio*, a *communitas*, szabadságjogaik sérülése miatt gyakori konfliktusban állt az államépítő tiszántúli, erdélyi vármegyei magyar *natio* nemességével, fejedelmeivel. Viszont a székely főnépek (primorok, lófők) nyitottak volt a magyar nemesi elit irányába, sőt abba bele is szervesültek. Hasonlóan a székely köznép is a nyelvi, kulturális, a hun hagyomány miatt is közelebb állott a vármegyei magyarsághoz, sőt a moldovai románokhoz is, az ott lakó magyarok révén, mint a szászokhoz. A szászokkal a székely *natio* a vallási különbség mellett, a kereskedelmi útvonalak mentén fekvő városaik (Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Bereck) kiváltságainak megfosztását kijáró szász városokkal (Brassó, Segesvár) is ellentétben állt. Ugyanakkor ösztönös reakciókat táplált a székelyek és szászok között, a mindkét natioan élő erős identitástudat, ami szász részről a felsőbbrendűség érzetetésében nyilvánult meg. A székely- magyar – szász relációban az elzárkózás a szász elit részről tudatos és módszeres volt. Azonban az élet hétköznapi ügyes bajos dolgai sokszor fölülírták a szász elit törekvéseit. Mindazonáltal, mint lenni szokott, az együttélés napi ügyleteinek kényszere diktálta elfojtás nem mindig működött. Szekfű Gyula egy ilyen esetet ismertet, melyet a két *natio* közötti konfliktus hétköznapi megnyilvánulásának tartott. Mivel annyira súlyosnak vélték már kortársak is, hogy Fráter György törvényszéke elé került az ügy. Történt, hogy (1550)

⁸⁸⁸ Szekfű Gyula, *A vallási kérdés: a hitújítás, Erdélyi kérdés. A fejedelemség kialakulása*. In: Hóman Bálint-Szekfű Gyula, *Magyar történet*. MEK. (Hozzáférés: 2017.05.4.)

⁸⁸⁹ Szekfű Gy. *Erdélyi kérdés*. (Hozzáférés: 2017.05.4.)

„Béldi Ferencnek két székely szolgája egy barcasági szász faluban lagzira volt hivatalos, s ők ott a kelletténél többet öntvén a garatra, a vendégeket *'buta szász'* szóval szidalmazták, majd onnan hazafelé indulva, a következő szász faluban egy székely kobzosra akadtak, akit csak nem hagyhattak ott a szászok között, hanem magukkal akarták vinni *'Székelyországba,'* mikor ez nem ment velük, bántalmazták és hangszerét összetörték; továbbmenve az úton egy szász szolgát ismét „germán bestia” szidalommal illeltek, s több hasonló kihágást is követtek el, miközben kardot rántottak, de csak ők sebesültek meg, s végül is Brassó városa karóba húzatta őket.⁸⁹⁰ A szigorú ítéletben Szekfü, a szászok és székelyek között a társadalmi, vallási ellentétek mellett a „nemzetiségi ressentiment” megnyilvánulását látta, noha az egyedi esetnek, mint alább szó lesz róla, ellenpéldái is jócskán voltak.

A szászok nemcsak egyházilag különültek el, de nem követték a vármegyei modellt sem, például az egész Szászföldről kiűzték a gerébcsaládokat, helyüket a patriciuscsaládok, illetve dinasztiaiák vették át. Kontinensszerte a középkorban a városi polgár, a civis azonosítását a háztulajdon és a vagyon után fizetett adó jelölte. Brassóban például a polgár (*Borger, Burger*) kizárólag a városi tanács tagjaira vonatkozott, velük szemben, illetve mellettük ott voltak a közrendű polgárok (*habitatores, incolae*), vagyis a céhek mesterei (*Haus-Mann*). A harmadik csoportot *Sedler* néven ismert, város szegényei (*populus, incolae plebesani*) alkották.⁸⁹¹

Brassó, a Barcaság központja, jogi- és közigazgatási értelemben egyaránt, Szászföld többi részétől is némileg elkülönült. Ugyanakkor földrajzi fekvésénél fogva szomszédos volt Háromszékkel, Fogarásfölddel, és a nemzetközi kereskedelem (Moldova, Havasalföld, Balkán) központja is volt. A város területén, kivéve a fallal kerített részen, ahol a gazdag szászok laktak, és Ó-Brassóban pedig a szász jobbágyok, a városnak két nem szászok lakta külvárosa volt, amely religio-, konfesszióváltozás előtt és azt követően is nyitott maradt: az egyik fertály a magyar (inkább) székely népesség lakta Bolonya, a másik a balkáni kereskedők (bolgár, görög, macedon, szerb) lakta Bolgárszeg. Brassóban a háztulajdonnal rendelkezők csoportja a 1480–1752 között egyre inkább a balkániak javára tolódott el:⁸⁹²

	szász	székely-magyar	balkániak (bolgár, görög, macedon stb.)
1480	1621	206	144
1580	1625	152	424
1679	1494	84	553
1752	1312	105	887

Forrás: Cziráki Zs. 2011. 178. (Melléklet). adatai alapján szerkesztett

⁸⁹⁰ Szekfü Gy. *Erdélyi kérdés*. (Hozzáférés: 2017.05.4.)

⁸⁹¹ Cziráki Zs. 2011. 34.

⁸⁹² Philipp, Maja, *Von Mohács bis zum großen Brandt*. In: Roth, Harald, 1999. 58. (Idézi: Cziráki Zs. 2011. 35.)

Azonban óvatosan kell fogadnunk ezeket az adatokat, emiatt a fejlécek etnikai megnevezéseit kiegészítettük (dőlt betűk, zárójel). Egyrészt tőszomszédos háromszéki székelység számára Brassó piacközpont, munkavállalás és szolgálathely, tehát az ő jelenlétük gyakori a városban: ritkábban fordulnak meg, telepednek le vármegyei magyarok. A városvezetésben 1613–1629 között csak Hegyes András szerepel mint városgazda (*Stadthann*), Daniel Fronius városbírósa (*Stadtrichter*) idején (1627). A brassói fizetett postaszolgálat, amely bizalmi, írás és nyelvtudást igénylő, fluktuációt kizáró állás volt, a „*fő kengyelfutók*” (1614–1629) néhány szász kivételével, mind székelyek. A mesterek közül Ács János (ács 1628), Vajda Simon (kőműves 1629) utal hovatarozására, a többiek, akik szintén a fejedelem megrendelésein dolgoztak, szászok.⁸⁹³ Másrészt a balkániai a Bolgárszeg fertályon laktak állandóan, vagy időnként, szükség esetén pedig a moldvai és havasalföldi bojárok, vajdák menekülési helye is volt Brassó, akárcsak Szeben, ott helyezték el értékeiket. Bolgárszeg lakói, tehát etnikailag vegyes társaság volt, azzal hogy a görögkeleti (ortodox) vallásnak hódoltak, nem azt jelenti, hogy románok is voltak. A 17. században a szász kereskedőréteg kiszorult a balkáni árusok konkurenciája miatt, egyre inkább a városi tisztségek megszerzésére töreksenek, mint például gazdag kereskedőcsaládból származó Georg Krauss, Segesvár jegyzője. A Habsburgok alatt a bolgár kereskedőket favorizáló intézkedések sikertelensége után feloldják a balkánakkal szemben foganasított korlátozásokat, így újra teret nyertek. Brassó tehát kézműves, kereskedelmi központ jellegéből adódó szívóhatása miatt sem tudott elzárkózni. Az elzárkózás itt is, mint alább látjuk, inkább a városvezetést kézben tartó szász patrícius elit törekvése volt ideig-óráig. Az elzárkózást azonban megtörte a tizenöt éves háború (Mihály vajda, Basta) tapasztalata, a jogalkotásában is időszerűvé vált a „*tempore neccesitatis*” elvnek rögzítése, melynek értelmében a veszedelem idején kötelezték a fallal kerített (kulcsos) szász városokat a vármegyei nemesség és székelyek beengedésére. Az országgyűlés (1613) kimondja, „*Hogy az országnak legitimus fejedelmi akármely kerített, privilégiumos vagy költsos városokban birodalmokbéliek közül... valamikor akarják, mind békességes mind háborús időkben, mind magok személyek szerént, udvarok népe, ország népe, fizetett és egyéb rendbéli hadas praesidium locumtenensi, avagy arra rendeltetett tisztviselői, az állapotoknak és szükségnek mivoltához képest, szabadosan bebocsáttasanak, lakhassanak és közönséges haza és fejedelmek javára szép egyező megsértődés nélkül...*”⁸⁹⁴ A szász városok kiváltságait a magyar királyoktól nyerték, amit az erdélyi fejedelmek is megerősítettek, nem beszélve arról, hogy a három natio uniója (1437) az együttműködést, szolidaritást hangsúlyozta. Függetlenül attól, hogy etnikailag, vallásilag, kulturálisan egy csoport különbözik a környezetében lévő másiktól, az elzárkózása lehetetlen, hiszen az életrendje kikényszeríti az egymásrataltságot, márpedig Erdély hétköznapijaiban a natiók nagyon is rá voltak utalva egymásra.

Az 1560-as években a lokalitások szintjén három eljárást alkalmaztak a felekezetek a kizárás-befogadás mentén:

⁸⁹³ Cziráki Zs. 2011. 177 (I. Melléklet: *Brassói városbírák és városgazdák Bethlen Gábor uralkodása idején*), 178 (II. Melléklet: *Brassói fizetett posták Bethlen Gábor uralkodása idején*), 184–190 (IV. Melléklet: *Brassai mesterek a fejedelem szolgálatában*).

⁸⁹⁴ EOE.VI.361., *Approbata Constitutiones*, III. R. LXXXI, I. Art. 153. In: *Magyar Törvénytár. 1540–1848*. Budapest. 1900. Vö. Cziráki Zs. 2011. 65. 222, 223. lbj.

- a) Az egyik natio, főleg a kezdeti neofita hevület időszakában kizárólagosan a maga felekezete számára sajátította ki a katolikus templomokat, plébániákat, így gátolta a másik felekezet hitéletének gyakorlása (Kolozsvár, Vízakna, Fogaras, Szászváros, Nagyenyed): a másik példa Fogaras, ahol a Apafi parancsára 1702-ig ki voltak tiltva az evangélikus lelkészek.
- b) A szász városok plébániatemplomait s ezzel a tizedet is a lutheránusok kapták meg, a református prédikátoroknak, akik a tized egy hányadát használhatták, pedig megengedték, hogy időnként szószékhez jussanak a főtemplomban (Szászváros, Vízakna, Nagyenyed).
- c) A paritásos elv alkalmazása. Esetenként a lokális etnikai-felekezeti erőviszonyok változásával a felsorolt három eljárás keveredett, amely tompíthatta a napirenden tartott torzsalkodásokat a felekezetek között.

Kolozsvár esetét szokás kiemelni, ahol 1568-ban a szász – magyar ellentétet az váltotta ki, hogy „mind a templomból, mind a harangokból, mind mázsaházból és mind temetésből ki pénz jött ekkeddig (eddig), csak a szász percipialta (kapta), még az új templomét is.”⁸⁹⁵ A református (unitárius) felekezetre áttért magyarok tehát a nagy templomot (Szent – Mihály) követelték a lutheránus (evangélikus, ágostai hitvallású) szászoktól, akik levakarták a templom homlokzatáról a Mátyás király korabeli feliratot és ráírták: *Templum Saxonum*. A 16. század második felében az ellentét a vallási agitáció, városi tanácsosok felekezetváltásai nyomán még inkább fokozódott. A világiak, rendszerint a lokális elit és az állam teológiai ügyekbe is beavatkozott, döntött a felekezeti vitákban, mint azt a tordai országgyűlés határozatai is mutatják. Ugyanis a tordai országgyűlésen politikai – hatalmi döntés született azzal, hogy a gyülekezetek számára a prédikátor szabad választását írták elő, „mert a hit Isten ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás Istennek ígéje által vagyon.”⁸⁹⁶

Így nem meglepő, hogy a kolozsváriak ügye a fejedelem elé került, János Zsigmond kancellárja, Csáki Mihály hallgatta meg a torzsalkodó feleket. Magyar részről jogtörténeti érvekkel támasztották alá a nagytemplomhoz való jogukat. Erdélyben ők a magyarok a fő náción, és jövevényeknek nevezték a szászokat, mert „ezen országban az magyar fő nemzet és fő birodalomban is a szászok pedig profugusok” (menekültek), „rusticusok” (parasztok) voltak. „Ti csak ex permissione ungarorum (magyarok engedélyével) vagytok az országban, kiváltképpen pedig itt Kolozsvárott még mikor sem a megyés egyház, sem az kerítés (várfa) nem volt, mikor ti oda telepedtetek csak folnagyotok (falusi bíró) volt ti néktek, még csak judicialis autoritásotok (törvényhatóság) sem volt, criminalis causában, hogy judciumot, furtumot és egyéb maleficiumot (bűnöket, emberölést, tolvajlást, egyéb gaztetteket) nem volt szabad megítélnetek., az magyarok tettek civisekké itt titeket Kolozsvárott, mert vilánusok, rusticusok (falusiak) voltatok az előtt és annál alábbvalóak, mert paraszti bíró is ítélte crimínális cauzát, de ti nem ítélnetettek.”⁸⁹⁷ Ekkor a kolozsvári magyarok szószólói két

⁸⁹⁵ Binder P. 1982. 48.

⁸⁹⁶ Jakab Elek, *Kolozsvár története*, MEK. OSZK. 18, 20, 19, 74. (Hozzáférés: 2018. 11.14.) Vö. Teutsch, G. D., 1862. *Urkundenbuch zur Geschichte der Ev. Kirche A.B. in Siebenbürgen* I. Hermannstadt, 195. (Idézi: Szegedi Edit, *A reformáció Kolozsváron*, 50/49.lbj. (Hozzáférés: 2018.11.7.)

⁸⁹⁷ Szűcs J. 1974. 90.

délvidéki menekült, Szegedi György és Zalánkeményi Kakas Miklós (őket és általában a délvidéki menekülteket a szászok igyekeztek kizárni a városvezetéséből). A magyar városalakók azt vetették a szász patriciusok szemére, hogy „*marhátok (vagyonotok) vagyon, hogy a kinek közületek tíz hold szőlője, háza, szántó földje és egyéb jószágai nagy bőven volnának*” és gyakran előfordul, hogy a szász főbíró a szegény magyarokat „*bottal, mivel kergette egyéb dologba*.” A kerített, kulcsos városba a ki-be járást a szászok intézik: „*Item kapuk, kis ajtók kulcsait, mind kezetekbe apcaltatok (vettetek) egyetlen kis ajtónál többnél magyar nem bírja az kolcsát. Ti pedig az Óvárat bírjátok, onnan valamikor akartok, akkor rekeszthettek ki*.” A város vezetésében csak a régen megtelepedett magyarokat veszik be, az újonnan jötteket kizárják: „*mikor bírót, polgárt akarnak tenni, házokba gyűlést tesznek, tanácssházon kívül végzik még az előtt egy hónappal, ki légyen bíró, ki polgár...avagy olyanokat tesznek magyar gyanánt, kiknek minden nemzetek, feleségek, gyermekeik mind szászok és magyarul alig tudnak. A magyarországit peniglen megvetik, azzal adnak okot hozzája, hogy nem kolozsvári, ők köztük (szászok közt) pedig legkevésbé vagyon kolozsvári, hanem mind falvakból valóak és inkább mind novitiusok*” (új polgárok). A hadakozásból is kivonják magukat a szászok: János Zsigmond hadaiban 7000 kolozsvári volt, „*de szászok csak tízen sem voltak, mert Filstich Lőrinc volt bíró és mely szászokat felíratott öfelsége okkal, kit mással, mind megmentettek*.” S amikor sok magyar odaveszett, árvái, özvegyei vannak, „*a szászok békében laktak*.”⁸⁹⁸

A kolozsvári szászok történelmi érveikkel álltak elő: szerintük a németek Magyarországon, illetve Erdélyben, több mint ezer éve vannak jelen (*Erzählung* szerint), minden kulcsos-kerített várost (Esztergom, Buda, Pest, Pécs, a radnai bányák vidékén) ők építettek. A kolozsvári szászokat IV. Béla hívta be, ők kergették ki a tatárokat, mivel a királynak nem volt pénze fizetni, földdel, letelepedési engedéllyel hálálta meg vitézségüket, megengedve, hogy városokat építsenek, az országgyűlésen részt vegyenek, s Erdélyben a harmadik natiót alkossák a magyar és székely mellett. Erdélyben, tehát a *Natio Saxonica* egyenrangú a *Natio Hungaricaval*, és éppen a kolozsvári magyarok paraszti eredetűek, őseik nem voltak városalakók, nemesek földjét művelték, csak a 16. században költözhetek a városba a falvakból, ahol kápolnát építhettek, kolostorokban imádkozhattak. A szász polgárok azon vették észre magukat, hogy először két esküdtpolgári helyet kértek a városvezetésben a magyarok, majd a bírói tisztségre is jogot formáltak, s az egyház vezetésében (1568) is részt kívántak venni.⁸⁹⁹ Hut Albert, (szász comes) fejedelemnek szintén azt fejtegette (1591), hogy a szászok mentették meg a régi királyokat, s így fegyveres szolgálatukért kapták földjüket: ha most céhekben dolgoznak (szűcsök, suszterek, szabók), annak a jele, hogy békés keresetből is meg lehet élni, nemcsak „*dúlás, fosztás, kóborlásból*”⁹⁰⁰ –mint a magyarok.

Kolozsvár esete abban különbözött az erdélyi szász városokétól, hogy 1458 óta a város világi vezetése paritásos elv szerint működött, a szász és magyar nációnak között osztották fel a városi tisztségeket: például a városi tanács belső és külső tagjait fele-fele arányban a magyarok s a szászok közül választották meg, hasonlóan a két bírót (városbíró s a királybíró)

⁸⁹⁸ Szűcs J. 1974. 94–95.

⁸⁹⁹ Binder P. 1982. 47–48.

⁹⁰⁰ Szekfű Gy. *Erdélyi kérdés*. MEK. (Hozzáférés: 2017.05.4.)

hivatalnokaikkal együtt) felváltva évente a szászok, illetve a magyarok közül, szintén választás útján jelölték ki. A város főtemplomának (Szent Mihály plébánia) megosztását a fentebb említett 1568. évi konfliktus nyomán, a város világi vezetésének modellje szerint rendezték. Abban az évben amikor a főbíró magyar volt, a kisajátított Szent Mihály plébánia templomában magyarul, az ún. kistemplomban pedig szászul prédikáltak, a következő évben a főtemplomban (Szent Mihály) szászul, míg kistemplomban magyarul történt az igehirdetés. Kolozsváron 1655. évtől az unitárius (református) szász bíró után a következő évben unitárius (református) magyar, majd református szász s végül református magyar volt a *judex primarius*.⁹⁰¹

Noha a három politikai nemzet politikai életet élt (Verancsics), saját identitását és annak anyagi és szellemi kellékeit védte, Kolozsváron 1568 után a helyzet megváltozott: ennek jelét a kortárs szerző abban látta, hogy „*egybe elegyedett immár a magyar az szásszal, atyafiakká lettek és magyar leánya szásznál vagyon, viszontag a szászné a magyaroknál.*”⁹⁰² A kolozsvári magyar – szász paritásos rendszer közvetlen/közvetett módon ténylegesen is hozzájárult a vegyes házasságok gyarapodásához, sőt az 1626. évi városi tanácsi határozat szerint „*gyermököknek, atyafiainak egymással való házasításával, és egyéb erős szövetségökkel, kötelekkel szereztek és erősítettek, mű reánk is azonképpen trantsmitáltatnak (örökítődnek), ne aggyon okot kegyelmetök annak megbontására, felfejtésére.*”⁹⁰³

Az elzárkózás-kizárás feloldását Kolozsváron kívül, több más erdélyi városban (Nagybánya, Felsőbánya, Vízakna, Szászváros, Vajdahunyad stb.) és falvakban jórészt a demográfiai változások, az élet mindennapi együttműködés – kényszere, belátása a települések ügyeinek rendtartásában a *paritásos rendszer* bevezetésére ösztönözte. A szász – magyar (főnagyfőbíró, geréb-főbíró, vagy főbíró-perkmester, főbíró-királybíró) vagy a szász-román, vagy magyar-román településeken a paritásos elv nem mindig a lokális felekezeti helyzettel kapcsolatos, nem is az kényszerítette ki, hanem, mint az imént említettük, a mindennapi életgyakorlatok mederben tartása.

Ez a kettős – „*forgolódós*” – vezetés megmutatkozott abban is, hogy az etnikailag heterogén város és falu kifele kettős küldöttséggel képviseltette magát. Például a paritásos rendszerben működő települések esetében a határperek bizottsága is kettős összetételű: 1554-ben a szászvárosi tanács képeben Bernát Antal és Anton Schuster, 1579-ben Szászugra nevében Kis Urbán Lőrinc és Jacobus Bernardt, 1758-ban Barcaújfaluban Benedek János „főnagy” és Martin Nussbacher esküdt polgárt látjuk. A városi kézműves céhekben (Kolozsvár, Fogaras, Szászváros) is érvényes volt a paritásos rendszer, a céhmestereket „forgolódósan” választották. Kivétel Kolozsváron a tímárcéh, melynek tagjai kizárólag szászok voltak, Fogarason pedig az oláhok.

Az alvinci és borbereki szász tanács 1510-ben Szeben támogatását kérte az egyenlő jogokat követelő magyarokkal és délszlávokkal szemben. Szászvároson 1572-ben, 1628-ban, Vízaknán 1559-ben, 1569-ben, Kolozsváron (1592, 1603) a felekezeti szertartás nyelve miatt

⁹⁰¹ Jakab E. 1888. II. 74, 98, 102, 105.

⁹⁰² Binder P. 1982. 48.

⁹⁰³ Gál Kelemen, 1935.I– II., I. 8.

voltak konfliktusok. A tyúkosi szászok 1641-ben a velük perlekedő falus-társ székelyeket azzal fenyegették, hogy jobbágyaikat a székelyföldi földesuruknak, katonáikat a kapitányaiknak adják ki. A tyúkosi székelyek esete arra is utal, hogy az Erdélyen belüli népmozgást a nációk és a fejedelem közötti konfliktusok is kiváltották. A „*véres farsangot*” (1596) követően telepedtek a székelyek Szásztyúkosra, akiknek 1641-ben a fejedelmi kancellária javukra döntött a szászokkal való prédikáció nyelve körüli konfliktusban: „*bizonyos órákon magyarul a templomban tanítson*” az iskolamester – szolt a végzés. A közhalmi esperes a lelkeszeinek tartott gyűlésen a tyúkosi székelyeket idegennek, jövevényeknek minősítette, szakadársággal és összeesküvéssel vádolta, pénzbírsággal büntetette. Ugyanis a székelyek „*szászul mind értenek s tudnak*”, és különben is „*az mely földön laknak, annak lakosainak törvényét és ceremóniáját kövessék*.” A faluközösséghez való tartozás valós kelléke úgy a székelyeknél, mint a szászoknál a lakóház gazdasági épületekkel istállóval, csűrrel, kerttel (belsőség), és falu határában lévő nyílföld birtoklása volt. Ezzel a tyúkosi székelyek is rendelkezhetek, nem véletlen, hogy a paritásos elv érvényesítését követelték az iskola ügyében.

A korábbi városi népesség társadalmi felhígulása az etnikai keveredéssel párhuzamos folyamat volt. A Szörényi bánaságból például számos karánsebesi, lugosi román kismemes telepedett Dévára, miután a török elfoglalta a térséget. Ahol a különböző etnikakulturális csoportok egyénei „*együtt ülnek és tartják a várost*.” A vízaknai városi tanács is figyelmezteti (1599) a betelepülőket, „*valami hasonlást vagy pártoskodást, vagy hatalmat művelne, ez város között semmivel meg ne érje, hanem fejével*.” A szebeni tanács, a szászok fő joghatósági fóruma 1628-ban a szászvárosiakat „*inti szeretettel, hogy kegyelmek mind két nemzetből atyafiúságosan, barátságosan, egymáshoz való szeretettel éljenek magatok között, ne mondhasák felőletek, hogy minden ország, melyben belső viszály van, felbomlik és magára hagyatott lesz, holott ha veszekedők lesztek, el kell vesznetek*.”⁹⁰⁴

Somlyai Báthori István fejedelemsége elején (1572) a szászvárosiak panaszára elrendelték, a szászok és magyarok egyenlő arányban válasszanak esküdteket a város felső (12 tagú) és alsó (40 tagú) tanácsába. Bethlen Gábor idején a Szeben székhelyű Szász Universitas (1628) a szászok és magyarok közötti ellentét elsimítására Szászvárosba, mint említettük, bevezeti a paritásos rendszert, amit azzal indokol, hogy „*az becsületes Universitas atyai gondviselésével az növekedő gonosznak elejét venni és kegyelmek közt szép egyességet szerezni*.” A kolozsvári szászokhoz hasonlóan, emlékeztetik a várost, hogy „*ennek a városnak fundátori szászok voltak régenten, az mint az neve is ez Városnak azt magánál hozza, Saxopolis, Szász-Város, sőt mivel ez a város legrégibb a többi között, és a boldog emlékeztető királyok, fejedelmektől gyönyörűségesen szép privilégiumokkal, szabadságokkal felékesítették és donáltatott, s az Szász Universitasnak incorporáltatott (bekebelezetett), sőt a böcsületes Univesitás pénzével, adományaival kegyelmeket ... meg is segített, ez után is fottig (váltig) akarja kegyelmeket abban a szép unióban és concarnatióban (testvériségben) megtartani. .. Hogy az két bírák (királybíró és székbíró) közül minden esztendőben egyik szász, az másik magyar választassék, és sem két szász sem két magyar egyszerre. Az első és főtanácsnak hasson fele magyar, hasson fele szász legyen, és ily módon observáltassék az*

⁹⁰⁴ Binder P. 1982. 40–41, 71, 52–53.

*negyven ember között is, kinek fele magyar, fele esmét szász recipiáltessék (befogadtassék). Ez a végzés mellett megmaradjanak kegyelmetek.*⁹⁰⁵

Temesvár eleste után Szászváros és a körülötte lévő falvak, mint Kerekes János tordai református lelkész 1782-ben írta, az ellenség által „porrá és hamuvá tétetvén, 1509. esztendőben a végekből Temesvárról, Lippáról, Jenőről több helyekről a magyarság a pogányság előtt beszaladván, Szászvárost és Tordost megülte s új lakosa lett.” Mivel a szászvárosi es-peres Hunyad megyei reformátusok előjárója volt, Szászváros– Binder Pál szerint – a román anyanyelvű reformátusok központjának tekinthető: 1559-ben Károlyi Sebestyén volt a szászvárosi főpap, az esperes, egyházmegyéjében olyan hívei is voltak, akik nem tudtak magyarul vagy szászul.⁹⁰⁶

A Fogarasi – havasok lábánál Felek szász és román vegyes falu, 1582-ben a szebeni jegyző foglalta írásba falutörvényét, amelyben egy sor tiltás olvasható, például ha egy feleki lány vármegyei férfival köt házasságot, mindkettőt el kell üldözni a faluból, mivel a faluban nem szabad vármegyeiket beengedni. Ezzel a jobbágyok betelepülését szándékoztak gátolni, illetve megelőzni a nemesekkel való pereskedést a szökött jobbágyok miatt. Továbbá megtiltják a falu pázsitján az újabb házhelyek kijelölését, a falu lakói csak a szebeni tanács engedélyével építközhetnek. Mivel a faluban vegyesen élnek, a templom, a paplak, az iskola javításához fele-fele részben járuljanak hozzá. Az egy forintnál kisebb bírság a folnagy (a falubíró) joga, a nagyobb büntetések elbírálása Szebenben történik. Az iskolamester köteles minden ünnepnap és vasárnap harangozni, ő csak a lelkész engedélyével lakhat az iskolában. A karácsonykor a folnagyválasztásra csak akkor kerülhet sor, ha régi folnagy számot ad a falu összes bevételéről, amit melleleg az összes szász községben szigorúan megköveteltek. A folnagy csak szász lehet, de a 21 tagú tanácsban egyenlő számban vehetnek részt a szászok és románok, a szász folnagy mellé az oláhok jelöljenek ki egy polgárt (Burger) a két szász polgár mellé. A falu kiadásait közösen viseljék, viszont a szászokkal ellentétben az oláhok kötelesek a szebeni tanács számára kaszálni. A szebeni evangélikus konzisztórium jegyzőkönyvéből kiderül (1637,1682) , hogy a szász rektor az oláhoktól 20 dénárt követelt, noha gyerekeiket nem tanította.⁹⁰⁷

Hasonló tartalmú volt a szebeni esküdtek által jóváhagyott magyarok – románok lakta Szakadát falutörvénye is, itt is tiltották a vármegyeikkel való házasságot, fejjesztéssel büntették a falu belső területén az építkezést, a tilalmas tölgyerdőben irtással szántó létesítését. A folnagy (falubíró) magyar kellett legyen, s a falu jegyzőkönyve szerint 1704-1790 között is a folnagy végig magyar volt, amikor a 27 evangélikus magyar családfő mellett már 100 oláh gazda élt Szakadátan.

Megtörtént az is, például Szászszomborra Sükösd Gáspár magyar földesúr 16 jobbágy családot telepített, az ellenkező szászokat elfogatta, emiatt 1583-ban per folyt a szebeni tanáccsal. Egy későbbi adatból (1640) az is kiderül, hogy Szászszomboron többségben a magyarok voltak, a szászokat csak 20 családfő képviselte, noha még 1800-ban

⁹⁰⁵ Binder P. 1982. 139.

⁹⁰⁶ Protestáns Közlöny, 1893.8.

⁹⁰⁷ Binder P. 1982. 60– 61.

is szász lelkészek szolgáltak a faluban, igaz magyarul is tudtak. A falvak lakosságának hullámzását mutatja Dános és Szácsszentlászló települések regisztere:

	1488	1503	1602	1671
Dános	38	90	20	44
Szácsszentlászló	82	180	100	52

Feljegyezték 1656-ban, hogy Dános „*falu rongyos és kevés népi*”, kérték a segesvári magisztrátust, hogy amíg megerősödnek, engedjék el a Márton – napi adót, valamint a faluba telepedők számára négy év adó- és fuvarozás mentességet biztosítsanak. A háborús állapotok és a tatárjárás miatt a lakosság száma tovább csökkent, 1660-ban 13, 1661-ben 12, 1663-ban már csak 3 családfő élt a faluban. Segesvárszék 1671. évi összeírása szerint Dánoson már 7 szász és 28 oláh családfő, 1 szász és 5 oláh zsellér, 3 özvegy szerepelt, 1685-ben pedig 11 szász, 28 oláh gazda, 5 szász és 9 oláh zsellér. Az 1680-as statútum az első segesvárszéki dokumentum, amely a szászok és a oláhok együttélését szabályozta.⁹⁰⁸

Bodola falu a bodzai hágó „torkában,” a sepsiszéki Béli család ősi fészke volt, akárcsak a Fehér megyei Szárazpatak, Peselnek (ma Kővár) katolikus falvak voltak (templommal és iskolával). Mégis a fejedelem, I. Rákóczi (1635) engedélye kellett ahhoz, hogy az említett falvakban Kozma Péter esperes vizitációt tarthasson. Benkő Józseftől tudjuk, hogy 1780-as években is Bodolán magyar és oláh lakosság élt.⁹⁰⁹ Korábban is előfordult a hatóság beavatkozása a vallásgyakorlásba: Nagybánya (1548) esetében Fráter György, Óradnán pedig (1766) a német hadvezetőség lépett fel a katolikusok mellett.⁹¹⁰

Hátszegen (Hunyad vármegye) a kálvinista bocskoros kisnemes, noha anyanyelve román volt, magyar városlakóként tartották számon. Az erdélyi fejedelmek, főleg I. Rákóczi a privilégiumokat a református egyházközség fenntartásához kötötték, amit 1669-ben az országgyűlés is jóváhagyott: „*Rákóczi György fejedelemnél lévén privilégiumok a háczokiaknak (hátszegieknek), hogy postálkodás ő róluk tolláltassék, de úgy, hogy magyar prédikátort, scholát és templomot tartoznak tartani, melyre mivel mostan is kötelezik magukat, azon fejedelem adta immunitások privilégiumokban helyben hagyattatik.*”⁹¹¹

Hátszeg jelentősége Apafi idejében nőtt, mivel a Szörényi bánág török kézre kerülése (1660) után, sok karánsebesi, lugosi nemes, jobbágy Hátszegre menekült: a település városi rangot kapott, két követe vehetett részt az erdélyi országgyűlésen, és 1725 után is a várost paritásos alapon igazgatták magyarok s az oláhok. Az orlái oláh határőrezred felállításával (1764) Hátszeget is a katonai kerülethez csatolták és 1765-től a városi tanács hivatalos nyelve

⁹⁰⁸ Binder P. 1982. 58-59, 78, 81, 83, 84.

⁹⁰⁹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen.* (I– VIII. Kronstadt.1886– 1926). IV .522. (1561). (Idézi: Binder P. 1982. 90.)

⁹¹⁰ Binder P. 1982. 41.

⁹¹¹ *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár.* 1540– 1848. 1900. 288. – A hátszegi református papnak és iskolamesternek a kincstártól és harmincadból fizettek évi 75 Ft. készpénzt, 20 köből búzát, 2 hizott disznót, 60 veder bort, 157 Ft értékben.

a német lett, előjárói pedig a magyar katolikusok és az oláh unitusok (görögkatolikusok) közül kerültek ki.⁹¹² Thököly Imre javainak (köztük a Vajdahunyad vár és uradalom) elkobzására alakult bizottság 1685-ben Vajdahunyadon 184 magyar és oláh házat számlált, jó százötven évvel korábban (1528) tűzvészben 124 ház semmisült meg.

A török hódoltság miatt Délvidékről elmenekült mesterek telepedtek Enyedre. Gyuláról származott például Lakatos Márton, aki 1556-ban már enyedi bíró. A magyarok és szászok között született egyezmény (1597) alapján, a nagytemplomban „cserésen” prédikáltak. Basta idején, majd a Rabutin németjei miatt Enyed sokat szenvedett, sok lakója elpusztult, a várost felégették a kollégium könyvtárával együtt, a túlélők a kulcsos-kerített városokba menekültek. Báthori Gábor 1609-ben nemes családokat telepített a városba, emiatt egyre gyakoribb lett „*a városi rend és a nemesség közötti contraversio*.” Az ügyben az 1613. évi országgyűlés úgy döntött, hogy a polgári ingatlanokba költözött nemesek kötelesek viselni a város közterheit. A városi renden valók 1631-ben beleegyeztek abba, hogy az „*enyedi kastélyban lévő kamara helyecskéket*” a nemesek is használhatják. A városi polgárok és a nemesek között a „*komplanációt*” (kiegyezést) a fejedelem is megerősítette, azonban a kedélyek nem csillapodtak, I. Rákóczi Györgynek (1642) biztosokat kellett küldenie a polgárok és nemesek között kitört újabb viszály rendezésére.

Függetlenül attól, hogy az idők folyamán az adott településen melyik etnikulturális csoport volt vagy került többségbe, Szászföldön (Királyföldön) a falu vezetője, a folnagy (bíró) mindig szász volt, hasonlóan magyar esetben is, ami arra utal, hogy a település első, alapító nácója ezzel is kifejezte, ösiségét, elsőbbségét, és védte megszerzett előjogait. Barca-Újfaluban a szökött jobbágyság kiadása ügyében felvett jegyzőkönyv (1690) egy oláh tanúvallomását rögzítette, mely jól mutatja, hogy zavaros időkben a lakosság ide-oda költözködése nem felekezeti alapon történt: „*midőn Szunyogszeget Brassó város bírta (1651), Many Tampa Szunyogszegre jött volt lakni, de midőn az tatárok elsőben Erdélybe be jöttek volna (1658) Szunyogszeget felégetvén, visszament lakni Újfaluba az város jószágába.*” Barca-Újfalu lakossága már 1555-ben 50 magyar és szász jobbágy portából állott, és a „*lázadó*” Komlós falunak a brassói darabontok általi elpusztítása után az ottani életben maradtakkal gyarapodott.⁹¹³

A szászok és oláhok által többségében lakott „*földek*” (Fogaras, Hunyad, Krassó-Szörény) településein a fejedelemség korszakában jelentős volt még a magyar lakosság, sőt mint alább látni fogjuk, Mohács után a hódoltsági területekről beköltözöttekkel még gyarapodott is. A Habsburgok által szándékosan beindított és támogatott folyamatok idéztek elő Erdély etno-demográfiai állapotában, illetve vallási életének további alakulásában a változásokat a Diploma Leopoldinum (1690) elfogadását követően.

BELSŐ ÉS KÜLSŐ NÉPMOZGÁSOK

A török fokozatos előrenyomulása a Tiszán inneni és túli megyék területén 1552 óta állandó hullámzást idézett elő a népesség mozgásában. Az erdélyi városokban főleg az 1559–1661.

⁹¹² Binder P. 1982. 129, 131.

⁹¹³ Binder, P. 1982. 81, 86, 87, 166–167.

évi tatárjárás, valamint a Partium, Várad, Körös-vidék és Borosjenő elestével a török mélyen benyomult Erdély területére, valóságos migrációs hullámot idézett elő. A csoportos és egyéni spontán vagy szervezett lakhelyváltogatások a lakosság megszokott ökológiai és antropogén környezetének felcserélésével jártak együtt, és változásokat idéztek elő a befogadók közösségekben is. A horizontális népességmobilitásnak ez a formája esetenként státusváltással is járt. Nem véletlen, hogy a korabeli források figyelmét a rendi előjogok elvesztése, szűkítése, illetve elnyerése kiváltotta konfliktusok elhárítása köti le. Az Alföldről, Délvidékről a Tiszántúl és Erdély nagyobb városaiba húzódott nemesség, az áttelepedett/áttelepített vagy behívott jobbágyok, mesteremberek, katona elemek s egyéb csoportok integrálása a lokalitások szokásjogát megzavarta, ilyen és hasonló esetekben az országgyűlés, főleg a fejedelmek beavatkozása volt meghatározó. A 16. században számos délvidéki, temesközi (szegedi, zalánkeményi, gyulai, temesvári, bácskai stb.) mesterember és kisnemes kénytelen Erdély városaiba (Kolozsvár, Nagyenyed, Szászváros) menekülni és letelepedni. Ugyanakkor a Zápolya-udvarral együtt, a királyság értelmiségi csoportja Kolozsvárott talált menedékre, akik magukkal hozták vagyonukat, tapasztalatukat, összeköttetéseiket, kulturális hagyományait, értékzsemléteket. Például a korszakban a magyarokkal együtt számos szász telepedik le Szászsebesen, és Alvinc környékén, 1550 után a protestánsná lett szerbek Szeben vidékén (Bogárd, Oroszcsür) találnak otthonra. Bethlen Gábor 1622-ben német anyanyelvű anabaptistákat (habánokat) telepített Alvincre, ahonnan a szászok akkor már elköltöztek volt. A tordai országgyűlés például (1553 július) a délvidéki nemesség és rác lakosság kérelmével foglalkozott, akik a Belső-Szolnok megyei Csicsóvár tartozékaiba (Keresztúr, Felőr) való átköltözésüket sürgették legalább addig, míg régi lakóhelyükre visszatérhetnek.⁹¹⁴ Az egyéni kezdeményezések sem ritkák, a székelyek főkapitánya Béli Pál a Karánsebesről menekülőknél „jó helyet” és kedvezményeket ígért: a földművelők csak tizedet fizetnek, az iparosoknak céhtől való függetlenséget, a lovon szolgálók „*paraszti jobbágysággal nem erőltetnek.*”⁹¹⁵

A Lippáról, Makóról, Szegedről, Csanádról Debrecenbe települők nagy száma miatt a városi tanács már 1552-ben szabályozta jogi helyzetüket, ha „*valakik a lippai ostrom után ideköltöztek és Lippában bezárva nem voltak, azok mindnyájan akár Makóról, akár Csanádról való legyenek, bérpénzt kötelesek fizetni. Kik a szegedi vereség után költöztek ide és itt lakóházat vettek, azok e városi bíróságnak alája helyezvők; kik pedig pusztán hagyott házba mentek és van értékük, azok is fizessenek bérpénzt és ha az elhagyott házak elébbi birtokosai visszatérnek, de vonakodnak megtéríteni az érettek fizetett bérpénzt, az ilyenek hajlékát az új jövevények megtarthatják.*”⁹¹⁶ János Zsigmond utóbb (1561) elrendelte, hogy a Debrecenbe települt nemesek a város polgárait megillető jogokban részesüljenek, de a város terheit is viseljék. Egy újabb rendelete szerint (1651. október), a beköltözött jobbágyok, akik polgárjogot szereztek, volt földesuraik irántuk követeléseket nem támaszthattak.⁹¹⁷

⁹¹⁴ EOE. I. 495–496.

⁹¹⁵ Nagyvárad a török foglalás korában. (Lásd: Lukinich I. 1918. 473.)

⁹¹⁶ Hadtört. Közl. IV. (1891.) 375–396.

⁹¹⁷ Szűcs István, I. 185., Lukinich I. 1918. 366.

A Váradra települők jogi helyzetét 1603-ban szabályozták. A jobbágyokat illetően megállapították, hogy *„kik ez városba befutottak és az város közzé adták magokat, nyolcz esztendeig ne pereltessenek, hanem az városban maradhassanak, hanem ha magok ki akarnak menni helyekre, azután jussokkal keressék őket”* földesuraik. Kivételt képeztek a hites és kezes jobbágyok, kiket uraik megkeresésére azonnal ki kellett adni. Azok jobbágyok, akik *„az város közzé nem adták volna magukat”* és továbbra is földesuraik nevét viselik, azok *„módjok szerint”* ezután is szolgáljanak aktuális uraiknak, adójukat kötelesek megfizetni, amely *„törvények is az vármegye szokása szerint legyen, de azért az város fundusán, kin laknak, illendő adót vehessen az város rajtok és módja szerint szolgáltatthassa is őket, de felettébb ne terhelje.”*⁹¹⁸ A nemesek a váradi vár őrzetére rendelt darabontok ellátására *„bizonyos summa pénzt adjanak”*, melyet a vármegye ispánjai rónak ki, míg a behajtás a nemesek hadnagyának feladta. Figyelmeztetik őket, hogy háború alatt *„az vigyázásra”* kötelesek.⁹¹⁹

A városi polgároktól vásárolt telkek adózás alá esnek; a nemesek *„az vármegyéhez tartásuk magokat és törvények is az privilegium tartása szerint legyen. Akár mostani lakosnak, akár ezután való jövevénynek szabadságában áll nemes embertől vagy polgártól házat venni, a házon levő kiváltság, vagy teher további érvényességével. Amely nemesnek a városban háza van, de szölleje nincs, vagy szölleje van, de háza nincs, bort nem mérhet, a többiek ellenben a polgárokhoz hasonlóan korcsmát tarthatnak, sőt pénzen vett bort is árulhatnak. A nemesi levél kihirdetése a vármegyén történik ugyan, de a város bírójának jelenlétében.”*⁹²⁰

Erdély délnyugati védelmi bástyáinak (Temesvár, Lippa, Karánsebes, Borosjenő) esete után, az ottani katona elem áttelepítése az ország belső részeibe, kettős– megőrzés és gazdasági– megfontolásból történt. A fejedelmek az országvédelem számára készenlétben akarták tartani továbbra is azt a katona elemet, amely, ha biztosítottak számukra az anyagi alapok, s bizonyos terhek alól a mentességek, akkor önellátóak voltak: katonaaállítás, felszerelés (fegyver, ruházat, állat), élelmezés stb. terén. I. Rákóczi György a Váradra (1616 óta) települt lippai rácok szőlőbirtokait mentesítette a közteher alól, katonai szolgálatuk fejében.⁹²¹ Báthori Kristóf (1581) Temesvár vidékéről a Torda megyei Gerebenes és a Kolozs megyei Pagocsa, Szent-Péter és Szilvás falvakban megtelepült rácokat a töröknek fizetendő országos adó kivételével, mindennemű teher alól felmentette.⁹²² Rákóczi Zsigmond 1607-ben 400 megneemesített rác katonának adományozta a Bihar megyei Ürögd és Orosi falvakat, engedélyezte, hogy bíró helyett kapitányt választhatnak maguknak, aki tizenkét tagú tanács segítségével ítélkezhet bűnügyeikben. Továbbá harmincad és egyéb vámfizetéstől is mentesítette őket, külön pecsétet használhattak, évenként nyolc vásárt tarthattak, idegeneknek közéjük való betelepülését azonban nem korlátozhatták.⁹²³ Szintén 1607-ben 160 megneemesített lippai rác katonának adományozta Arad várát, Bálvány, Csicsér, Csolt, Bácsa, Bikács, Szentgyörgy és Szentiván pusztákkal, azzal a feltétellel, hogy az ország többi nemeseinek

⁹¹⁸ EOE. XIV. 124– 126.

⁹¹⁹ Lib. Reg. XXII. 51-52. Lib. Reg. I. 27a-b., (Idézi: Lukinich I. 1918. 366.)

⁹²⁰ EOE. XIII. 298, 286. Art. XXXIX, XXXVI, XXXVII.

⁹²¹ Dudás Gyula, In: Délmagyarorsz. rég. és tört. Évk. I- II. (1885– 1886.), Lukinich I. 1918. 367.

⁹²² Lib. Reg. I. 32. (Idézi: Lukinich I. 1918. 365.)

⁹²³ Lib. Reg. IV.107b-109. (Idézi: Lukinich I. 1918. 365.)

módjára fegyvert fogni kötelesek, a lippai kapitánynak rendelik alá magukat, egyébként minden tehermentesek.⁹²⁴ I. Rákóczi György 1631-ben a körösszegi rác katonáknak adta a Vekerdi-pusztát, ugyan ő telepített le 1000 Szabolcs megyei hajdút Derecskére is, – amit a porta nem vett jó néven.⁹²⁵ Ilyen „hajdúi” kiváltságokkal, és bizonyos ügyekben a vármegyék törvényétől független települések Bihar megyében : Szalonta, Ürögd, Szentmárton, Tamási, Harsány, Körösszeg, Kornádi, Vekerd, Sas, Régen, Félegyház, Bagamér, Mikepércs, Bagos, Konyár, Derecske, Berettyó-Újfalu, Kába, Sáránd, Tépe, – „*akiket Bocskay fejedelem elsőben megtelepítvén és nemesítvén, bizonyos szabadságokkal meg is erősített, meg is ajándékozott volt, ez hazának fegyverekkel való szolgálatjókért.*”⁹²⁶

A szászsebesi országgyűlés (1659. május – június) a karánsebesi katonacsaládoknak, akik Barcsai Ákos fejedelemtől „*más illendő várost s tartomány kértek kárpótlásul a veszett jószágokért,*” Tordát jelölte ki lakóhelyül, – „*úgy mindazonáltal, hogy mindenekben a vármegye törvényéhez tartsák magokat és a vármegye tiszteitől legyen függések mindenekben, a többi nemességgel együtt.*”⁹²⁷ Hasonlóan intézkedtek a Bihar megyébe települt borosjenői katonacsaládok ügyében is. A katona elem betelepítése láthatóan státusváltással járt, vagyis nemesi rendbe emelték őket, noha előjogaik részlegesen és elvárásokhoz kötöttek voltak.

A gyulafehérvári országgyűlés (1670. december) a „*Partiumbul bebujdosott szegény mesterekből*” érdekeinek védelmében például az erdélyi céheknek megtiltotta, hogy a felvételt kérő menekült iparostól magas díjat szedjenek, „*sőt az mennyivel tartoznának mások, kik újonlag szoktak beállani az céhekben, az ilyenektől ad summum csak annak tizedrészét vegyék s még abban is, legyenek kedvezéssel.*”⁹²⁸

Az enyedi Antonius Greb 1548. évi periratában a Szászkezdről Enyedre áttelepült kézművesekről számolt be, köztük sok varga és szappanfőző volt. Barcsai Ákos, Csulai György református püspök ajánlatára, Boltos Mihályt és az ő hadnagysága alatt szolgáló 317 vitézt 1658 februárjában örökösikkel és az „*ezután Enyedre beköltözőkkel együtt*” a polgári rendből kiemelte, és Fehér megyében lévő telkeiket minden közteher alól mentesítette, és nemesi címet adományozott számukra. A megnemesítettek foglalkozás és származás alapján az erdélyi vármegyékből, Kolozsvárról, Székelyföldről, Királyföldről, Barcaságból, Beszterce vidékéről, az Alföldről, Felvidékről, és egy-egy az osztrák tartományokból és Csehországból származtak.

Az új nemesek, a magyarországiak szervezték meg a tatár támadás idején – mint Dipsei Szabó István feljegyezte – „*Az 1658-as esztendőben pogányok által esett szomorú és siralmas pusztításnak Históriajában*” – város védelmét, és nem az őshonos enyediek. Az egyik fő gondviselő volt Gáspár János, a másik Boltos Mihály, a strázsáknak két előjárója Tóth Mihály és Nagy János, a kapukban Szabó Keresztény, Posta István, Csizmadia Mihály volt, Lippai Mihály pedig a város seregének parancsnoka. Habár az enyediek kisebb sikereket értek el, „*rabokat vévén tőlük (a tatároktól), kivált vagy 40 lovukat és egyéb nyereséget, melynek kótyavetyéje harmad napig tartott,*” 10 emberüket veszítették el. Végül mégis megadták

⁹²⁴ Lib. Reg. XVI. 231b–232, Lib. Reg. XVI. 231a – b. (Idézi: Lukinich I. 1918. 365– 366.)

⁹²⁵ App. Const. III. 86. Art. I.

⁹²⁶ App. Const. III. 87. Art. I.

⁹²⁷ EOE. XII. Art. X. 299– 301, 287.

⁹²⁸ EOE. XII. 296– 297 11. Art. V.

magukat, a tatárok felégették a várost. Az enyedi nemesi lustrákban (1686) ott látjuk a székel, szász, alföldi magyar nemeseket. Az 1694. évi lustrajegyzékben a zsellér, bebíró, egytelkes nemes, román és szász jobbágy, mesterember szerepelt. Neveikhez megjegyzéseket fűztek, mint például: Martonhegyi János „*fél örökségű s pincében lakó szegény mesterember*”, Medgyesi János „*mostanság házasodott jövevény szász*”, Brassai György „*együgyű szegény szász*”, Ágotai Varga János, „*most házasodott s telepedett*” le stb.⁹²⁹

Fogaras régi privilégiumai az 1567. évi tűzvészben megsemmisültek, János Zsigmond megújítja és megerősíti. A fogarasi lakosság 1595. évi jegyzéke utcák szerint csoportosította a nemes és polgári rendű háztulajdonosokat, ebből kiderül, hogy a vidék oláh lakossága, az uradalmi falvak jobbágya, bojér, armális nemes, falusi iparos, bástyás, mind beköltöztek. A 17. században pedig jelentős székel darabont, katona, armális valamint szász elem gyarapítja a Fogaras lakosságát. Bethlen Gábor 1618-ban a fogarasi uradalom provizorának, Lészai Gáspárnak a városba települő nemesek szigorú ellenőrzésére adott utasítást: „*Ennek előtte is igen serio megparancsoltuk, hogy az olyan fogarasi nemes embereket, kik a nemességnek és szabadságnak praerogatívájával egynéhány időtől fogván csak valami szín alatt éltenek és az kiknek semmi olyan publikált levelek nemessegekről és szabadságukról nincsen: sőt ha volna is levelek házoknak exemptiojáról (adómentességéről) mindazonáltal nem statuáltattak, azokat a mi limitációnk (korlátozásunk) szerint a városbeli parasztsággal egyaránt szolgáltatnád.*” Bethlen megparancsolja, hogy a nemességüket igazolni nem tudókat Lészai fogja szolgáltatásra: „*akik nemes embernek tartják magokat, igaz publikált nobilitaris és exemptionális levelek nincsen és abban magokat nem iktatták: az előbbi dispozicióink szerént, ha fejedet, életedet szereted s tisztességedet, azokat személy válogatás és kedvelés nélkül az városi községgel együtt szolgáltatad. Annak felette az mely zsellérek nemes udvarban laknak, azokat is hasonlóképpen mindennemű szolgálatra a városiakkal egyetemben menni kényszerítsed.*”⁹³⁰ David Prodan fogarasi urbáriumok feldolgozását, valamint Uzoni Miklós a nyílföldek felosztását tartalmazó jegyzéke, arra utal, hogy Fogaras városba – a románok és szászok mellett – a Barcaságból, a kőhalomszéki szabad szász falvakból, Székelyföldről (Háromszék) nagy számban telepedtek be a 17. században: 1607-ben években s város vezetősége a 88 nemesi családból került ki: a magyar és székel Vargyasi Mihály, Kászoni János, Derzsi István, Kobori János, Gyulai Boldizsár, 1674-ben pedig Szöcs Tamás, Fábián András, Varga János, Cojocar, Cizmar, Kürschner stb.⁹³¹ A fogarasi céhek estében (1643, 1721) varga és csizmadia mesterségek mellet jelentős – a nagy állatállomány miatt is – a tímármesterség, melyet főleg a helybéli románok űztek. Apafi kitiltja a városból a szász lelkészeket, felesége Bornemisza Anna 1657-ben román nyelvű kálvinista iskolát patronál a magyar mellett.⁹³² A fejedelemség idején a fogarasi várhoz gabonát és egyéb terményeket fuvaroztak a lissai, alsóvisti román és sárkányi, bethleni szász jobbágyok. Köztük voltak szököttek is: „*Opra Babolna pusztá háza. Az Barcaságon lakik, Balási Deák idejében*

⁹²⁹ Binder P. 1982. 166-167, 171.

⁹³⁰ Tört.Tár.1879.239.

⁹³¹ Prodan, David, 1970/I, 1978 /II.

⁹³² Binder P. 1982. 182.

*menvén el. Rethin Lukács pusztá háza. Csikban ment Balás Deák idejében, micsoda faluban, nem tudgyák.*⁹³³

A 17. század elején Beszterce városát és vidékét Basta zsoldosai dúlták fel, ezzel közvetve befolyásolták a Radna város etnikai összetételét is. Átmenetileg lakatlanná vált vagy lecsökkent lakosságú Beszterce vidéke egykori településeit a szomszédos jobbágyszőlőfalvakból népesítették be. Ugyanakkor Radnabányára a szászok mellé magyar családok települtek. I. Rákóczi idejében (1632) „*Szekeres István mostani üdöben radnai bíró.*” A radnai lakosok 1632-ben megtagadták I. Rákóczinak a Moldva elleni hadjáratban való részvételt, amiről Íjgyártó Mihály radnabányai vámos számolt be. „*Kegyelmeteknek ezt írhatom innen Radnáról, hogy az mint otthon is megmondtam kegyelmeteknek, mert ők bizony soha el nem akarnak az magyarokban menni, az kiket küld mindannyian mentik magukat, György Kovács az bírót fenyegette, hogy ötöt ne küldje Moldovába, mert bizony által lövik, és az bírót itt Radnán ölés-sel fenyegetik, hogy kegyelmetek szavával őket akarja küldeni. Az oláhok pedig azt mondják, hogy ellehetnek az kegyelmetek pénze nélkül és a radnai bíró nélkül is és nem akarnak menni.*”⁹³⁴ A helyzetet az bonyolította, hogy évszázadok óta Beszterce város és vidéke, a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek jóvoltából időnként a moldovai vajdának volt adományozva mint menedékhely. Ugyanakkor szoros volt a lakosság személyes, családi és anyagi érdekeltsgű kapcsolata is a moldovaiakkal, sok volt az onnan áttelepült is, így a hadjáratban való részvétel megtagadása a magyarok és románok részéről nem meglepő. Ennek a helyileg békés magyar – román együttélésnek, 1766-ban a Habsburgok vetettek véget, amikor Naszód vidékén megszervezték a román határőrséget, és a radnai magyarokat a Beszterce környéki Felső-Szászújfaluba telepítették át, s az ott élő románokat pedig Ó-Radnára költöztették.⁹³⁵

A Kis-Szamos völgyében, Szászfenes faluban (az 1638. évi összeírásban olvasható) az örökös jobbágyság mellé az Alföldről, Székelyföldről szökött jobbágyságot fogadtak be: Tyukodi Mihály Tyukodról jött, Szőke Péter Székelyföldről jött stb. Bethlen Gábor a hajdúk kegyetlenkedéseit leíró leveléből (1616) tudjuk, hogy akkor ott szászok is laktak: „*Szászfenesen harmad napig lakott (a hajdú), az szegény emberek búzáját csépték éjjel-nappal és Kolozsvárra hozták be eladni, az szekerekről a vasakat és az kemencék vasit mindenütt levonták, az hajdúk láboknál fogva akasztották föl az szegény szászokat, győzni Isten, nem ember leírni az sok latorságotokat, amennyi panasz énelőmbé jött be rájuk.*”⁹³⁶

A 16–17. század fordulójáról Moldovával, Oláhországgal, Lengyelországgal, olasz városokkal, Béccsel kereskedő kolozsvári patricius családok, az „áros rend” (kereskedők) mellett a „míves rend” (céhek) összetétele is ismert. Ebből–mint szó volt róla – kiderült, hogy a vezetésük paritásos alapon volt szervezve, akárcsak a város vezetése és az egyházak élete. Basta idejében, 1604-ben Kolozsvár kénytelen volt Nyíró Miklós személyében katolikus főbíróvá választani. A tatárjárás (1658) és Várad eleste (1660) után Kolozsvár végvár lett (1712-ig), más városok lakóival együtt a város lakóit is nemesi rangra emelték, így megszűnt az

⁹³³ Prodan, D. 1970. I. 91., Binder P. 1982. 184.

⁹³⁴ Iorga, Nicolaie, *Documente Hurmuzaki*. XV/2. 989 (1632)

⁹³⁵ Binder P. 1982. 192–193.

⁹³⁶ Szilágyi Sándor, 1879. 80.

önkormányzata. A városba ezt követően egyre több nemes és mágnás család költözött, nemesi jellegűvé vált a városi tanács, a magyar – szász paritásos vezetési rendszer is felbomlott, amihez hozzájárult az is, hogy 1690-ben a református szászok áttértek a lutheránus hitre. A 16. század elején a városba görög kereskedők költöztek, közülük Páter János, Erdély leg-gazdagabb embere, és fiai Apor István familiárisai voltak.⁹³⁷

A fejedelemségben sajátos nehézséget támasztott, a török terjeszkedéssel, a hódoltsági területekről, főleg az áttelepült nemesség integrálása. Az erdélyi városokban az – Erdélyen kívüli – betelepült nemesség a megváltozott helyzet ellenére ragaszkodott kiváltságaihoz, vonakodott a város teherviselésében osztozni, viszont a polgárság a terhekhez való hozzájárulástól tette függővé a városi jogokban való részesedésüket. A városok, mint Szék, Dés a nemesség beszívargását bizalmatlanul fogadták, sőt a lehetőségig korlátozták is, az országgyűléseknek kellett a betelepülők jogi helyzetének szabályozásába beavatkoznia.

A nagysinki és gyulafehérvári országgyűléseknek (1664, 1665) határozatai kimondták, a Szék városába, illetve a Váradról Désre, Tordára stb. települt nemesség részére „*az uratlan pusztas sessionok*” összeírassanak és „*számokra lakóhelyül adattassanak*,” azon telkek kivételével, melyeknek tulajdonjogát a városi polgárok igazolni tudták. Az országgyűlések engedélyezték a nemesek számára a szokásos „szabadoson mézszárszékét,” kocsmatartást a városban is. A városi polgárságot az ellentétek enyhítése végett „*egyenlő nemesi szabadsággal*” ruházták fel, a hadiszolgálatot, törvényeket illetően a vármegyei hatóság alá rendelték, egyúttal a városokat régi kiváltságaik megtartásával s a ius Regium megadásával, a dézsmafizetés alól is mentesítették.⁹³⁸

A városi polgárok s a nemesség közt a betelepülés miatt még évek múlva sem szűntek meg az ellentétek. Dés város arra panaszkodott (1671. február), hogy „*némely Désre telepedendő böcsületes emberek, midőn tudakoznának uratlan fundusokat és házhelyeket, ... némelyek pénzen vévén fundusokat, contradictioval, prohibitioval s egyéb sinistra praetensiokkal obviálnának és kedvetlenné tették őket*.” A városi hatóság számára az 1665. évi országgyűlési végzések az irányadók, amely az idegenek ellenőrzését írták elő. A magisztrátusi határozat is (1685 május) ezt ismétli meg: „*az mostani fennforgó állapotokhoz képest városunkban sok advenák telepedtenek meg, még most is jűtön-jűnnek, az kiknek hadnagy uram híre nélkül városunkbeliek szállást adnak, hadnagy uram ő kglme az ilyeneket büntesse meg, ezután pedig ő kglmek szállást adni sub poena eadem ne merészeljének*.”⁹³⁹

Apafi Mihály a népességvesztéssel járó polgárháborús és a tatár-török dúlással járó éveket (1657–1662) követően a moldovai örményeket fogadta be a fejedelemségbe. Az örmények– Garda Dezső kutatásai szerint – három irányból telepedtek be Erdélybe:

a) A moldovai suceavai, északi csoport 1671–1672-ben a szászok lakta Besztercére telepedett le, ahol a török milles-rendszer mintájára, örmény püspökséget és iskolát hoztak létre, megszervezték a helyi örmény Companiát. Mivel konkurenciát jelentettek a szász mestereknek és kereskedőknek, a szászoknak végül az 1712. évi pestis adott alkalmat kiűzésükre,

⁹³⁷ Gál Kelemen, 1935/I– II., I. 8.

⁹³⁸ EOE. XIII. 298. Art. XXXIX., Jakab, E. 1888. II. 382– 386, 754., EOE. XIII. 53– 54.

⁹³⁹ Lakinich I. 1908.12–13., Zimmermann Rezső, In: *Századok* 1906. 868–869.

mivel elterjesztették, hogy a pestist az örmények hozták be a városba, végül az örmény családok Szamosújvárra telepedtek át.⁹⁴⁰

b) A középső csoport Gergyószentmiklóstra telepedett, ebben közrejátszott, hogy a város három országos és hetivásárjoggal bírt (1607). Kezdetben a moldovai örmények kisebb csoportja kereskedőként jelentek meg Gergyószék központjában, az első nagyobb csoportjuk 1637-ben, a második pedig 1654-ben érkezett a városba. A moldovai zavaros viszonyok miatt 1669–1671 között újabb csoportok telepedtek át, egy részük a moldovai élet rendeződését követően 1672-ben visszaköltözött. Csík –, Gergyó-, Kászonszék jelentései (1697–1698) arról számolnak be, hogy az örmény kereskedők moldovai városokban jártak termékeikkel, és egyben hírekkel szolgáltak (kémkedtek) a Habsburg hadvezetés számára. A Habsburgok és kurucok előidézte zavaros időkben, a 18. század elején, a gergyói örmények Moldovába való visszaköltözésének szándékát az örmény bírók állították meg.⁹⁴¹ Gergyószentmiklóson az örmény családok számának alakulását szintén Garda Dezső közölte:⁹⁴²

1716	1721	1735	1750	1776	1808	1810	1820	1829	1847
48	56	77	110	120	246	176	215	247	310

Orbán Balázs később (1863) a városban az örmény lakosság számát 1200-ra becsülte. Az örmény népesség termékenysége 1727–1757, és 1758–1788 között jelentős, ezt követően 1819–1849 és 1850–1880 között a csökkenés a jellemző. A vallási konverzió miatt örményközi konfliktusok voltak az ebesfalviak és szamosújváriak között, viszont Gergyószentmiklóson a hetipiacozás, legelőhasználat és környezetszennyeződés miatt támadtak nézeteltérések a székelyek és a betelepült örmények között. A Csíkszék 1726-ban az örmények jogainak korlátozását vezeti be, mivel a marhakereskedéssel foglalkozó örmények a Moldovában felvásárolt állataikat a széktől bérelt havasokon (sőt Tölgyesen, Borszéken) tartották és kiszorították a szék állatait, az örmény kocsmák miatt elterjedt az italozás, árukészletet halmoztak fel, amit drágábban adtak tovább, mészárosaik, tímárjaik szennyezték a város közterületeit. Csík-, Gergyó-, Kászonszék derékszéke 1726. évi határozata megtiltja az örmények kocsmatartását, nyáron reggel 8 óráig, télen pedig 9 óráig a piacon a székelyek vásárolhatnak, csak ezt követően az örmények, a mészárosaiknak megtiltják az állatvágást, „*piacról éljenek és vegyenek mint más ember.*” A templomuk melletti utcájukat tisztán tartsák, az örmény tímárházakat emésztőgödör létesítésére kötelezték, „*az elővizet tímár szeméttel*” tilos szennyezni, tímárház „*semmiképpen sem*” épülhet a községben, faluban, az örmény bíró nem dönthetett gyilkossági ügyekben stb. A határozatot az örmények nem tartották be, ezért kiűzésük komolyan felvetődött, míg

940 Garda D. 2007. I–II., I. 34, 36.

941 Garda D. 2007. I. 85–87.

942 Garda D. 2007. I. 90–102, 92.

aztán 1745-ben az örmény Compania (az örmények sajátos szerveződési társulása), válalta az 1726. évi határozatok betartását.⁹⁴³

c) Az örmények déli, a gyimesi, ojtózi átjárón bejött csoportja Csíkszépvízen, kisebb részük Kézdivásárhelyen telepedett le. Csíkszépvíz 1672-ben 45 örmény családot fogadott be, az 1694. évi tatár betörés idején 120 örmény került fogságba. Az 1742. évi orosz-török háború idején 308 örmény személy menekült Moldovából Szépvízre. A csíkszéki község örmény lakossága a 20. százada elejére fokozatosan elszorvadt.

Az örmény hagyomány emlékezetében az első családok 1654-ben a görgényi uradalomhoz tartozó Ebesfalván telepedtek le, ahol később II. Apafi Mihály ingyenes letelepedést és szabad vallásgyakorlást biztosított (1696) számukra, és az örmény közösséget Compania rangra emelte. Ide menekül 20 család a katolikus hittérítők elől (1685–1686) Gyergyószentmiklósról is. Ebesfalván 1727-ben 145 örmény család élt, és 216 Ft 40 krajcár adót fizetett. VI. Károly 1733-ban Ebesfalvát mezőváros (*oppidum*) rangra emelte, és nevét Erzsébetvárosra (Elisabetpolis) cserélte. A város „virágkorát” Mária Terézia idején élte: az 1746-ban kiadott kiváltságlevél rendezte a város viszonyát a többi örmény településsel (főleg Szamosújvárral), és Armenopolis (Szamosújvár) kivételével, az összes erdélyi örmény település közigazgatási, törvénykezési központjává tette. Majd 1786-ban II. József Erzsébetvárost szabad királyi várossá nyilvánította.⁹⁴⁴

Az első, örmények alapította város Erdélyben Szamosújvár (Armenopolis), melynek létrejöttében meghatározó szerepe a moldovai (Botosan) származású Oxendius Vezerescunak volt, aki katolikus hitre térítette az örménységet. Örmény részről az a kérdés vetődött fel, hogyha a katolikus hitre térnek át, kaphatnak-e területet városalapításra. „Két helyet” néztek ki maguknak, az egyik Szamosújváron a Fráter György – féle vár melletti egy négyzetkilométernyi terület, a másik a görgényi uradalomhoz tartozó Görgényszentimre határában volt. Az örmények kedélye akkor borzolódt fel, amikor megtudták, hogy a bolgárok Felvincen I. Lipóttól megkapták a területvásárlás jogát, amely Bécsnek abba a törekvésébe illeszkedett, hogy a bolgárokat favorizálják a balkáni görög, szerb kereskedőkkel szemben. Végül Vezerescu is, aki időközben az erdélyi katolikus örmények püspöke lett, megkapta a földvásárláshoz a szóbeli engedélyt, és Szamosújváron városépítésbe kezdett: 1700-ban felavatták a „Tímár Társulat” épületét, s az épülő városba beszercei, gyergyószentmiklósi, ebesfalvi, csíkszépvízi, kézdivásárhelyi örményeket fogadtak be, városbíró és tanácsot választottak, templomot, iskolát építettek, s a Campania megalakításával közösséget hoztak létre, és megvásároltak „egy négyzetkilométernyi (1250 méter hosszú és 800 méter széles) területet,” amelynek vételára 25 ezer forint volt. Szamosújvár jogi- közigazgatási helyzetét a III. Károly által 1726-ban kibocsátott kiváltságlevél mezővárosként (*oppidum*) rögzítette. Ami pedig a népesség alakulását illeti, a családok száma emelkedő tendenciát mutatott: 1716/130, 1721/156, 1792/373 családfőt regisztráltak. A városnak volt örmény és magyar jegyzője, adó- és taksafizetés alól mentes volt. Az új város jelentős részét (lakosság, épületek) 1728-ban tüvész pusztította el, de viszonylag gyorsan helyreállították. II. József 1786-ban

⁹⁴³ Garda D. 2007. I. 219–225.

⁹⁴⁴ Garda D. 2007. I. 34, 68–84, 58–59.

Szamosújvárt is szabad királyi város rangra emelte, ennek ellenére a kvártélyozástól, előfogatolástól nem voltak mentesek. Ezzel szemben azzal érvelt a város örmény közössége, hogy katonát nem szállásolhatnak el, mert állandóan a vásárokat járják, az előfogatolást pedig azzal hárították el, hogy nem tartanak szarvasmarhát, mivel nem földművesek, hanem kereskedők és kézművesek.⁹⁴⁵ Az örmények teljesen beleszervesülése az erdélyi magyar életbe, Szongott Kristóf szavaival – „*testestől, lelkestől magyarokká lettek.*”⁹⁴⁶ Beilleszkedésüket több tényező segítette elő: a katolikus hitre való áttérésük, a gazdag (marha, állatbőr stb.) kereskedőréteg pénzügyi támogatása, melyet a különböző alkalmakkor (napóleoni háborúk) Bécsnek nyújtottak, hasonlóan a magyar ügynek is (1848/49-es szabadságharc) a támogatása és nem utolsósorban a balkáni információszolgálat biztosítása, mivel szabad bejárásuk volt a Török Birodalom területére (Moldova, Havasalföld).

d) A fejedelemség megalakulásakor az oláhságot Erdély összlakosságának egy negyedére becsülték. Vasile Lupu moldovai vajda azt írta a nagyvezírnek, hogy „*Erdélyben a lakosoknak több mint harmadrésze oláh.*” A fejedelmi korszak végén, a Leopold – diploma kiadása után (Barcasággal és Máramaros vármegyével együtt), viszont a Részek nélkül, a jezsuiták, akik a római katolikus egyházzal az erdélyi oláhok unióját szervezték, számukat 200 ezerre becsülték. Jancsó Benedek, ezt a számot 25%-kal emelte, így 250 ezres oláhsággal kalkulált, amivel –mint megjegyzi– „*bizonyára megközelítjük az igazságot.*”

Erdélyi fejedelemség népessége a 17. század végén

Terület	magyar	szász	oláh	egyéb
Székelyföld + hét vármegye	150 000	–	–	–
Szászföld		100 000		
Hét vármegye	–		200 000/ 250 000	–

Forrás: Jancsó B. 1931. 177.

Jancsó úgy vélte, hogy Erdély „fénykorában” (Bethlen Gábor és I. Rákóczi idején) a fejedelemség lakossága a magyarországi részekkel együtt sem lehetett 700 ezer léleknél több, és ebből az oláhság arányát 45%-ra tette.⁹⁴⁷ Az erdélyi jobbágyság (D. Prodan) és az együttélés (Binder Pál) kutatói arra hívták fel a figyelmet, hogy a tömbhelyeztetű szász és román vidékek városaiban, falvaiban (Szászföld, Beszterce, Fogaras, Hunyad, Szörény stb.) jelentős volt a magyar, székely lakosság is a 16–17. században. Szabó Károly az 1713-as összeírás alapján Vajdahunyad város lakosságának etnikai megoszlását viszonylag kiegyensúlyozottnak

⁹⁴⁵ Garda D. 2007. I. 36–38, 43.

⁹⁴⁶ Szongott Kristóf. 1901. 31. (Idézi: Garda D. 2007. I. 56.)

⁹⁴⁷ Jancsó B. 1931. 177. Várkonyi Ágnes becslése is hasonló, a 17. század utolsó harmadában kb. 700–800 ezer főre teszi a fejedelemség összlakosságát, amelynek 45–50%-a magyar (a székelyekkel együtt), 10–15%-a szász, 30–40%-a román volt. (Lásd: R. Várkonyi Ágnes, In: Erdély története, II. 1606-tól 1830-ig. II. 807–808.

tartotta: 37 (51,39%) oláh, és 35 (48,61%) magyar családfőt azonosítottak: 1791-ben pedig a városban már 393 családfő (kb. 2000 személy) élt.⁹⁴⁸

A 18. században az oláhországi bevándorlás céltartománya főleg a Temesköz: az 1730-as években a Temesközben végzett Habsburg népszámlálás mindössze 25 ezer félnomád oláht és rácot regisztrált. Az oláhországi népesség bevándorlásában meghatározó, ösztönző tényezőt az isztambuli Fanar negyedből származó görög vajdák játszották, akik megvásárolták, illetve bérbe vették a két román vajdaság „székét”, és a befektetett tőkét könyörtelenül behajtották a lakosságon. Aricescu román történész szerint a fanarióták idején lett a „*román paraszt juh-vá, melyet a ciocoi (görög) megnyírt, megfejt és végül megnyúzott. E fanarióta farkasoknak falánksága arra kényszerítette a parasztot, hogy vagy az erdőkre menjen, vagy pedig tömegesen vándoroljon ki a Kárpátokon túlra*” (Erdélybe).⁹⁴⁹ Az oláhság kivándorlása Moldovából és Oláhországból három irányban történt a 18. században: Moldovából főleg Oroszországba, a mai Ukrajna területére, Oláhországból Bulgáriába, Szerbiába, legnagyobb tömegben pedig Erdélybe s a Temesközbe. Amikor a törökök betörték (1738) Magyarországra, jelentős oláhság jött be utánuk a Temesközbe, akik a török kiűzése után is ott maradtak. Nagyobb méretű bevándorlás Oláhországból 1741–1744 között volt, amikor a fanarióta Mihai Racovita volt a vajda, 15 ezer család menekült a Temesközbe. A portától bérleti díj fejében vásárolt vajdaszékbe befektetett tőke, megtérítésének módját jól mutatja, hogy Constantin Mavrocordat trónra lépte idején Oláhországban 146 ezer adózó volt, uralkodása alatt ez szám 35 ezerre csökkent. A 18. században nagyobb csoportokban folytatódott a menekülés Temesközbe, 1765-ben például egyszerre 535, illetve 227 család menekült, az időközben Temesi bánság névre keresztelt katonai kerületbe.⁹⁵⁰ A 18. század végén Fr. Grisellini a Bánság 12 katonai körzetében a hivatalos összeírás alapján, a terület összlakosságának etnikai megoszlását jegyezte fel természeti és politikai viszonyait bemutató munkájában, amelyben láthatóan a magyar etnikum nem szerepelt.

román	szerb	bulgár	cigány	német, olasz, francia telepes	zsidó	Összesen
181 639	78 780	8683	5272	43 201	353	317 928

Forrás: Fr. Grisellini, (1780). 1980. 157.

A tömeges beözönlés ellen Bécs fellépett, Mária Terézia utasította portai követét, haszon oda, hogy a porta foganasítsion intézkedéseket az oláhországi elvándorlás megfékezésére. A bánsági katonai kerület adminisztrációja a már bejötteket nem tudta visszaküldeni, a karánsebesi, lugosi, oravicai, mehádiai kerületekbe telepítette le. Bécs kiadta az utasítást, hogy a „*menekülő oláh parasztokat Temesvárnál errébb és a Begánál tovább ne engedjék*.” A Habsburg – időkben magában a történeti Erdélyben 1700–1761 között a románság létszáma

⁹⁴⁸ Szabó Károly, 1869. 209–220.

⁹⁴⁹ Jancsó B. 1931. 212.

⁹⁵⁰ Grisellini, Francesco, (1780). 1984. 143–152., *Cronici Brancovenesti*. 1988.

250 ezerről 547 ezerre emelkedett, és 1784-ben már 787 ezer volt.⁹⁵¹ Mindezt természetes szaporulattal aligha lehetett elérni, csakis a szomszédos román vajdaságokból jövő, folyamatos utánpótlás útján. Anélkül, hogy részleteznénk, látnunk kell, hogy a katolikus egyházzal egyesült erdélyi románok első generációjának egyházi értelmisége ismerte fel (külföldön, ahogy lenni szokott), hogy a demográfiai tényező és dák-római folytonosság (kontinuitás-) elmélet együttese hatásos, – sőt mondhatjuk modern – politikai eszköz az erdélyi románok harcában. Sajnos a demográfiai tényező etnikai oldalát a fejedelemségekori magyar elit ugyan látta, vallási integrációjuk irányába voltak lépések (bibliafordítások, némi térítések) azonban – akárcsak a Habsburgok – elsődlegesen munkaerőt láttak bennük.⁹⁵²

A SZÉKELY SZABADSÁG

A székely szabadság, a katona elem létfenntartásának egymást feltételező összetevők – birtokjog, pénz- és terményadómentesség, személyes és kollektív szabadság, önkormányzat, katonai kötelezettség – együttese, amelynek biztonsági szelepét a királyi, fejedelmi birtokadományozástól (*ius Regium*) mentes székely örökség (telek) képezte. Territoriálisan az ön-szerveződő, önigazgató rendszer keretintézményei a faluközösség, a szék s a nemzetgyűlés, azonban meghatározó az előbbi kettő, mivel a személyek és a közösség létfenntartását biztosító jogok és kötelezettségek mindennapi rendtartásának működése, szabályozása ebben a két közegben történt. Az alap a faluközösség, melynek tagjai, elsődlegesen és hivatásszerűen katonák: ahhoz hogy ennek a feladatellátásnak eleget tudjanak tenni, nem volt elég csupán, mint a nemesség esetében a személyes szabadsághoz kapcsolt birtokjog mint a katonáskodás anyagi alapja, s a katonai szolgálattal ellentételezett adómentesség, egyéb, személyre és közösségre vonatkozó garanciákat is be kellett építeni. Az első és legfontosabb a személyes és közösségi birtokjog összekapcsolása és elidegenítésének meggátolása az öröklési rendszer által, aminek feltétele a királyi birtokadományozási jog (*ius Regium*) alkalmazásának kizárása a székelyek lakta területen. Ugyanis a családi háztartások létfenntartása, a katonáskodás költségeinek viselése, a katonáskodás járulékos következményei, a katonaelem folyamatos reprodukciója stb. csak úgy volt fenntartható, ha birtokjog folytonosságát, illetve stabilitását valamilyen intézménnyel körülbástyázzák. És mivel létfenntartás alapja elemi szinten az élelem, ruházat és lakhatás, amely alapvető volt a katona feladatellátásában, ezért egy olyan rendszert alakítottak ki, amelyben egyaránt érvényesült, illetve egymást feltételezte a személyes és közösségi érdekelttség. A személyes érdeket a faluközösségben való lakhatáshoz (telek), a közösségit pedig az élelemtermelés faluközösségi földalapjához kötötték. Ebben a rendszerben, mint említettük, a kettő egymást feltételezte: a telekkel (és tartozékaival lakóház, gazdasági épületek, kert stb.) jogosultságot nyert a közföldek egyéni használatára (szántó, kaszáló), valamint a faluközösségi tagok által közösen használt erdőkre, kaszálókra. A telek szinte magántulajdonát képezte a katonacsaládnak, adhatta, vehette, de csak a

⁹⁵¹ Jancsó B. 1931. 212–213.

⁹⁵² Radoslav, D. 2003. 155– 225.

vérrokonok között. Ennek intézményes keretét az örökösödési rendszer biztosította, amit székely örökségnek neveztek, ez volt a családi háztartások létfenntartás és katonáskodás hivatalos ellátásának biztonsági alapja, s a székely szabadság személyi és közösségi identitásának sarkköve. Így látták a kortársak és maguk a székelyek is. A Hármaskönyv s a székely *constitutio* (1555) szerint, a „székely ember örökségét semmiképpen el nem veheti, ha a fejét, hitetlenségét elvesztené is, hanem atyafiára marad.”⁹⁵³ „Atyafi atyafi ellen idegennek semmijét el nem adhassa, ... ha 32 esztendő közben tilalom (óvás) lett volna benne, a vérgyökér visszaveheti....Ha valamely örököt eladnak és a kit illetve meg nem kínálnák vele, ha ellene mond, 15 napig várják meg véle, ha megveheti az örökséget, adják neki.” A „vérgyökér” örökségben nem volt elévülés, „mivel vératyafiak között időmúlás nem lehet,” hasonlóan az elzálogosított jószágában sem.⁹⁵⁴

A székely örökség a település (faluközösség mint község) belterületén lévő telekre (más néven jószág, örökség, házhely, bennvaló, belsőség, belső fundus, üléshely, élet, sessio, antiqua sessio) vonatkozott, amit a falutagnak a faluközösség osztott ki katonai szolgálat fejében. A telek vérségi (rokonsági) alapon mindkét ágon (apai, anyai) öröklhető volt, adásvétel, ingatlanforgalom tárgya lehetett, de csak a székelyek között, a faluközösség szigorú felügyelete alatt. A székely községben a szabad telekkel járt a közföldhöz (szántó-nyílföld, erdő, legelő) való jogosultságok. A telek jelképe annak is, hogy gazdája részt vesz a falu közterheinek viselésében, elsősorban katonaként és egyéb szolgáltatással. Ha az egyes székely katonai szolgálata megszűnt, a nyílföldet (szántót) vissza kellett bocsátani a falunak, szolt (1682) széki bírák határozata.⁹⁵⁵ A telek tágas volt, a lakóház mellett kétosztatú udvarral: lakóház „pázsintos” udvar, a baromudvar (szarvasmarha, ló, juh, sertés, szárnyas), a gazdasági épületek (csűr, istálló, pajták). A telek tágassága lehetővé tette oszthatóságát, szükség esetén újabb házat lehetett építeni rá. Gyakran előfordult, hogy az apa a fiával nem értett szót, ezért az apa felszólította, hogy „menjen ki a jószágból és építsen másutt,” a fiú nem volt köteles kimenni, falubíró pedig úgy dönt: „mérjék ketté a jószágot.”⁹⁵⁶ A székely családfők a telket (az örökséget) életükben adhatták-vehették, cserélhették, elzálogosíthatták, viszont a vele járó közföldet, a szántót (nyílföld) csak használták, tulajdonos a falu (község) volt, neki állt jogában a nyílföldek (szántók) újraosztása.

A székely szabadság is, illetve a katonai feladatellátás és ennek egyéni és közösségi tudati, identitásképző alapja– „mindenestől fogva külön törvények és szokások vagyon”– a telek öröklési rendszerében rejlik, ugyanis a telek volt a feltétele az egyéb jogosultságoknak is, s a szokásjog nem engedte az ősi vagyon idegen kézen való osztódását. A székely telket és hozzákapcsolt földeket (szántót, kaszáló) mindig csak fiúk örökölhették egyenes ágon, míg a fiág ki nem halt. Ez azért volt, mint Cserei Farkas megjegyzi, hogy „a fiak nemzetségek el ne aprósodgyék és amiatt a hadiszolgálatban a közönséges jónak hátramaradása ne legyen.” Ha fiú nem volt a családban, a katonai szolgálatot a leány vitte tovább szintén egyenes ágon,

⁹⁵³ Corpus Juris Hungarici 1000-1895. Werbőczy István, 1897. 385, (383–384).

⁹⁵⁴ Székely Nemzet Jussait ... 1857. 5–6.

⁹⁵⁵ IMREH ISTVÁN–PATAKI JÓZSEF, 1992. 54, 125.

⁹⁵⁶ IMREH–PATAKI, 1992. 95

ez fiúsított leány, „fiú-leány.” „*Leány hát a székely leány a nemzetségben, de fiú az örökségben.*”⁹⁵⁷ Az *Approbatae Constitutiones* (1635) is rögzíti az öröklés sorrendjét a családban: „*Ahol szabad örökségek ... találtatnék, kiknek fiúságon magvaszakadásuk volna, azokat leányi jussal jobbágyörökséggé a tisztek semmiképpen ne engedjék tenni vagy lenni, hogy ne károsodjon a birtok, mégis a hadakozó szolgálni tudjon, böcsüljék meg a jószágot, s azzal a legközelebbi zászló alatt szolgáló vérrokoné, atyafiaé legyen.*”⁹⁵⁸ Az udvarhelyi székely nemzetgyűlés (1555), a lányok érdekében pontosít: „*Valamely embernek fia, leánya vagy, az örökség a fiat illeti, de úgy, hogy a fiú a leányt ki-ki a maga székének törvénye szerint kiházasítja.*”⁹⁵⁹ A mindkét ágon fiúörökös nélkül maradt családokban a fiú-leányok, a székely örökséggel (telek és a hozzákapcsolt jogosultságokkal) örökölték a kötelező hadiszolgálatot is. Fizetett, alkalmas székely férfiak (zsoldosok) felfogadásával képviseltették magukat a lustrán (katonai szemlén), a táborozáson és harctereken, hasonlóan a kisgyerekes özvegyeknek is alkalmas férfit kellett állítaniuk fiúgyerekeik helyett, amíg azok hadra foghatóvá nem váltak, illetve a 20. életévüket be nem töltötték. Nemcsak a faluközösség, hanem a hatalom is védi a székely örökséget: I. Rákóczi György megerősíti (1636), a „*magvaszakadottnak javai mindkét ágon levő maradékaikra az ősrégi szokások és szertartások szerint szálljanak és mennyenek által.*”⁹⁶⁰ A diéta (1633) megtiltja, hogy „*sem székely jobbágytól, sem darabonttól örökséget senki ne merészljen megvenni.*” Később is, a változások ellenére, főleg a lőfő és gyalog rend anyagi bázisát védik: a diéta (1650) ismételten kimondja, „*az nemességen kívül, a hadba szolgáló vitézlő rend földjét és örökségét semmiképpen el nem adhatja*”, – 500 forint bírsággal büntetik, aki azt megteszi.⁹⁶¹ Az agyagfalvi nemzetgyűlésen (1506) a király kegyelmezési jogát elismerik pártütés, árulás, ellenséggel való paktálás esetén, azonban, nyomban hozzátesszik, hogy sem a királynak, sem a nemzetgyűlésnek nincs joga a székely örökség kisajátítására, ius Regium alá vonásra. A pártütőnek ugyan megtiltják, hogy „*Székelyországban soha ne is lakhassék, „de örökségei igaz örökösre maradjon.*”⁹⁶²

A székely faluközösségnek (a lakosok összességének) közös földbirtoka (szántó, kaszáló) volt, melyet évenként vagy nagyobb időközökben sorshúzással osztottak szét („nyílvonás”, „nyílvetés”), a kisorsolt földet nyíl-földnek, „nyilas”-nak, „falu nyíllá”-nak nevezték. A marosvásárhelyi országgyűlés határozata (1554) szerint „*minden ember, ki falu nyíllát bírja, (egy) forintot adjon*” rendkívüli adó fejében. Az 1570. évi egyik periratban: „*az falu kételen tartozott nyíllat adni kinek-kinek az ő conditioja szerint. Egy közlőfőnek is két annyit kellett az falu földében adni, mint egy parasztnak, az főembernek annál is többet.*”⁹⁶³ Marosszéken még 1795-ben is tudták, hogy „*a közhelyek*” (közszántók) fel szoktak osztatni, jobbágyos nemes embernek adtak 4 nyíllat, a szabad székelynek 2 nyíllat, a darabontnak és jobbágyanak

⁹⁵⁷ Cserei Farkas, 1800. 49, 97. (Idézi: Imreh–Pataki, 1992. 135.)

⁹⁵⁸ Imreh–Pataki, 1992. 136.

⁹⁵⁹ SzO. 1876. II. 184.

⁹⁶⁰ Imreh–Pataki, 1992. 128.

⁹⁶¹ *Approbatae Constitutiones* III.R. LXXVI. c. 16. art. vö. Imreh–Pataki, 1992. 128.

⁹⁶² SzO. I. 315.

⁹⁶³ SzO. II. 283. I.3., Tagányi Károly, In: Magyar Gazdaságtörtéti Szemle. I. 216., Szádeczky Lajos, i.m. (Hozzáférés: 2019.01. 20.)

1 nyilat. A nyilakat esztendeig vagy több esztendeig bírták, de nem volt örökölhető, mint a telek. Csik-, Gyergyó-, Kászonszékben a nemesi rend két részt, a lófő és darabonti egy részt, a jobbágyok pedig fél részt kaptak, hasonlóan Aranyosszékben is.⁹⁶⁴

Nemcsak a falvaknak, hanem a székeknek is volt közös birtokuk. Például Aranyosszékben Bogátpusztá, szántóföldjét és rétjét a körülötte fekvő nyolc székely falu használta mint „közöséges szabad” földet az első foglalás ősi jogán, még 1828-ban is. Ilyen közös székbirtok volt a marosszéki „Székhasas”, a gyergyói „Közzész.” A közös birtokon magánbirtokok is kialakultak: „*mind szegénynek, mind gazdagnak szabad volt irtani, az községnek is*” (1570), s az irtványföldek magánbirtokká váltak.⁹⁶⁵ A primoroknak és lófőknek valószínű „a nyílföldeket örökbe adták” a 16. században, míg a községnek (a közszékeknek, a gyalogrendnek) csak haszonélvezetbe.⁹⁶⁶ A magánbirtok már a 16. században nagyobb részét tette ki a művelhető területnek, amelynek jórésze a primorok s a lófők tulajdonában volt. A gyalogrend, a közszékek nyílföldekre (közföldekre) voltak utalva, fokozatosan elszegényedtek. A közszékek az önkormányzat keretei között próbálták jogukat visszaszerezni, ha ez nem sikerült, rendszerint fegyvert fogtak.

Láttuk, hogy a székely örökség (a telek) és a hozzátartozó jogosultságok (szántó, kaszáló, erdő, legelő, vizek stb.) a kötelező katonai szolgálattal jártak együtt, a kettő egymást feltételezte. Ami azt is jelentette a Mohács előtti időkben, hogy mentesek voltak a központi hatalom által kirótt pénz- és terményadó alól. Mindezt a székelyek állattartó – földműves – katona közösségek tagjai hadiszolgálattal (a véradóval) váltották ki, amihez alkalmanként, a király beiktatása, nősülése, illetve a trónörökös születésekor az ún. „ökörsütés” (bélyegzés a székek kezdőbetűjével) mint adomány, ajándék járult: minden családfő egy ökr adományozásával tartozott, amit a magyar királyok nem mindig vettek igénybe.⁹⁶⁷ Ugyanakkor Székelyföldön, mint említettük, nem volt érvényben a *ius Regium*, ami arra is utal, hogy székelyek lakta föld nem királyi adomány volt, mint a vármegyei nemességé, a szászoké, mely nevében – Királyföld – is erre utal, hanem ösfoglalás. A magyar királyok a székely örökségtől a családot nem foszthatták meg, azt nem adományozhatták el. A faluközösség is csak akkor vehette vissza a székely örökséget, ha mindkét (apai és anyai) ágon a közvetlen és közvetett vérrokonsági szál megszakadt, s a magszakadt szomszédja, a falu felajánlása ellenére, sem igényelte a tel-

⁹⁶⁴ SzO (Új sorozat). II. 1985. 73-99. Bővebben a nyílföldek osztásáról és vele járó visszaélésekről (Lásd: Garda D. 2002. 26-28.)

⁹⁶⁵ Sz.O. II. 283. Vö. Szádeczky Lajos, i.m.

⁹⁶⁶ SzO. II. 283.

⁹⁶⁷ A székelyek Ferdinánd igényelte ökörsütést teljesítették (1555), a székely székek 3805 ökröt bélyegeztek meg a bécsi magyar király számára. Azonban bevett szokás volt, hogy a királynak szánt ökörszámból 200 az erdélyi vajdákat, 100 az alvajdákat illette, ugyanakkor akik az állatok számbavételét, bélyegzését végezték, valamint a széki tisztek (székbíró) is részesültek a begyűjtött állományból. Rendszerint az ökörsütés idejét, az ökörszámot, a begyűjtés módját a székelyispán elnökségével a közgyűlés határozta meg. Ki, mennyit választhat, a begyűjtött állatok számától függött. Az eljárás sorrendje a következő volt: akinek 4 ökre volt, az kettőt magának abból kiválasztott, ezt követően a királyi megbízott a megmaradt kettőből egyet választott. Ha egy családfőnek csak két ökre volt, hozzáadták egy másik családfő szintén két ökrét, és ebből történt az előbbi módon a kiválasztása az állatoknak. Minden székely családfő köteles volt eskü alatt bevallani a birtokában lévő ökrök számát. Ferdinánd biztosai jelentésükben (1552) szóvá tették, hogy a székelyek gyalogrendje (communitas) tartozott a szokásjog szerint a király koronázása, nősülése és fia születése idején ökörsütéssel szolgálni. (Lásd: SZO, II. 113-114, 128, 100-101, 105., SzO. III. 311.)

ket. Ha közelebből nézzük a kötelező katonáskodás garanciális rendszerébe épített székely örökség eltartókéességét, látunk kell azt is, hogy jóval nagyobb anyagi és emberi erőforrások lekötését, feláldozását igényelte, mint a közrendű országlakosokra kirótt közterhek. A katonacsalád háztartásának nemcsak a családtagok élelem, ruházat, családi, egyházi stb. események szükségleteit kellett biztosítani, hanem a hadviselésre alkalmas családtagok katonai felszerelését, hadjárat idején az egyhavi élelemellátást is. Nem véletlen –mint a forrásokból is kiderül –, a központi előírások, elvárások a fegyverzet, a felszerelés mértékét a vagyon nagyságrendje, értéke szerint írták elő, ezért a faluközösség is aszerint osztotta ki a nyílföldek számát, hogy az adott katonacsalád tagjai melyik fegyvernemhez tartoztak, amelynek mellesleg társadalmi tartalma volt, mivel eszerint tagozódtak a közösség tagjai vagyonban és státusban.

A marosvásárhelyi országgyűlés (1555) végzése többek között arról is döntött, hogy a székely lófők, ha 50 Ft értékkel bírnak, lovat, sisakot, páncélt és dárdát, akik 12 Ft érővel bírnak lovat, pajzsot és dárdát, a kevesebbel bírók vagy birtoktalanok lovat tartsanak.⁹⁶⁸

A segesvári országgyűlés (1562) a primorok, lófők fegyverzete mellett a hadfelkelés logisztikáját is szabályozta: a lófők „*egy holnapon az ő költségeken éljenek az után mű* (fejedelem) *nekik minden óra segítségül egy-egy forintot adatunk. Az főnépek (primorok) is az ő rendeknek és állapotoknak mivolta szerint, ki három lóval, ki négygyel, ki ötten legyenek készen jó szerrel, kiknek mű esztendő által egy-egy lóra 8 – 8 forintot adatunk nyargalásul (békében), mikor pedig országunk szüksége kívánja és szolgálatban lesznek (harcban), 2- 2 forint hópénzt adatunk nekik.*”⁹⁶⁹

Akárcsak napjainkban, a fegyverzet drága volt, főleg, hogy a székely hadat a lovasság alkotta. A páncél mellvérték, az „újjas páncélok,” a fegyverek beszerzése, a lótartás (harczi ménék) a primorok (főemberek), tehetősebb lófők számára is jelentős terhet jelentett, hasonlóan az átlag lófőknek előírt könnyű lovas felszerelés is. Több esetben a jobb fegyverzetet külföldről kellett beszerezni, így drágább is volt, mint a hazai céhekben előállítottak. Ehhez adódott háború, hadjárat idején a lófők vagyoni helyzetétől függetlenül az egyhavi élelem, takarmány önellátás, a primorok esetében még 4-5 lovas kiállítása, ellátása, illetve az élelem és a felszerelés szállítására a szekerek is. És akkor még nem említettük, hogy háború esetén, ha szerencsés kimenetellel járt, lehetőség volt a zsákmányszerzésre, de ha nem jártak sikerrel, a harctérre felvonultatott fegyverzetük, élelemkészletük, lovaik, szekerek is odavesztek, sőt sokan életükkel is fizettek.

A gyalogrend általános hadkötelezettsége János Zsigmond alatt megszűnt, mivel a ius Regium eltörlésével a közszekelyek jobbágyosítás folyamat vette kezdetét. Viszont a gyalogságot már nem lehetett nélkülözni (lásd: a spanyol tercio), így a fejedelem egy egészében tőle függő, új gyalogos („veres darabont”) réteg létrehozására tett lépéseket, amelybe bevonta a közszekelyeket is. Igaz, ez átmeneti volt, mert Báthori Zsigmond negyedik visszatérése alkalmából 1601-ben, felszabadítják a jobbággyá tett gyalogrendet, a közszekelyeknek, a községek, a communitas szabadosainak, ismét katonáskodni kellett.

⁹⁶⁸ SzO. V. 58

⁹⁶⁹ SzO. XI. 162.

Másfelől azt is kell látnunk, legalábbis a források alapján, hogy nagyon ingadozó a székely hadipotenciál kihasználása. Fráter György 1000 főnyi kontingenst igényelt, Báthori István a lengyel királlyá választásakor, Krakkóba 500 székely gyalogossal és válogatott lovassal vonult be, az moszkvai cár elleni hadjáratában pedig 5000 főnyi székely kontingenst említnek. Bocskai István 1606 áprilisában az országgyűlésnek küldött levelében 4000 székely katonát igényelt, ugyanakkor javasolta, ötszáz gyalogosból és kétszáz lovasból álló székely egység készenlétben tartását.⁹⁷⁰ Báthori Zsigmond havasalföldi hadjáratában (1599) 20 ezres volt a székely részvétel. Bethlen Gábor, noha a hadügyi forradalom eszközeit, hadszervezési, harcászati eljárásait alkalmazta hadjárataiban, azonban az 1-2 ezres zsoldoskontingens mellett nem tudta nélkülözni a puskás harcászatban egyaránt jártas székely lovasok és gyalogok egységeit. Ugyanakkor, a forrásokban, főleg Bethlen Gábor gyakori hadjáratai során, a puskás lovas és gyalogos fegyvernem mellett nincs említés a székely tüzérségről (ágyúsokról), igaz a fejedelem serege is gyengén állt ágyúk dolgában. A fejedelmek a 17. században végig, a székely katonai potenciál megőrzésére, gyarapításra törekednek. Nem beszélve arról, hogy a katonáskodás a székelyek számára–az áldozathozatal mellett– státusemelkedés lehetőségét is jelentette: az 1678. évi diéta is megállapítja, hogy „sok helyeken a lófőség és darabontság annyira megnesemesített, hogy némely falukban alig maradt kettő-három.”⁹⁷¹

Annak ellenére, hogy birtok, vagyon, javak stb. tekintetében különbségek voltak a székelyek között, mégis egyenlőknek számítottak. Igaz, már a 14. században (1339) a lovas, gyalogos katonai felszerelés igényelte birtokméret alapján három rend alakult ki: a főemberek, főnépek (*primor*), a lófők, „lúfejek” (*primipilus*) és gyalogok, később darabontok (*pedites*, *pixidarius*). *Főember* (*primor*) az, aki a hadban személyes szolgálata mellett vagyonának arányában, mint fentebb említettük, a lovas (páncélos) felszerelésén kívül, még 3-4-5 lovast állított ki. A főnépek és a lófők (könnyű lovas), akárcsak a magyar nemes, minden hadakozásban köteles volt személyesen részt venni, a gyalogok azonban személyenként ritkán vonultak hadba, szüksége szerint „*vagy ötöde, vagy harmada.*” A három rend nem képezett zárt csoportot, az egyes személy vagyonának-felszerelésének alakulása függvényében, átkerülhetett a lófők, illetve lecsúszhatott a gyalogok csoportjába. Ténylegesen csak a primorok, a főnépek tekinthetők nemesnek, de a lófő és gyalog rendűek is nemesi jogokkal éltek.

Noha a székelyek személyes szabadsága Werbőczy megfogalmazásában: „*a székelyek kiáltképpen való nemesek... és ezeknek mindenestől fogva külön törvények és szokások vagyon, hadi dolgokban bölcssek, kik örökségeket és tisztet nemzetségre és nemzetségeknek ágazatjára osztanak köztek.*”⁹⁷² A „*nemességekre és jószágokra való képest egyenlő szabadságok és méltóságok vagyon és az urak közül is egyiknek sincsen nagyobb szabadsága, mint akármely nemes embernek és ez okon ugyanazon egy törvénnyel és azon szokással élnek.*”⁹⁷³

Oláh Miklós is úgy vélte „*mindnyájan nemeseknek kívánják magokat tartani...közöttük a legkisebbnek ugyanazon szabadsága van, mint a legnagyobboknak.*” Verancsics szerint: „*az évi*

⁹⁷⁰ EOE. 1898. 400.

⁹⁷¹ Imreh–Pataki. 1992. 64.

⁹⁷² *Tripartitum* (Pars III.tit. 4.) Az 1611. 456. debreceni kiadás magyar fordítása.(Lásd: Szádeczky L. i.m. (Hozzáférés: 2019.01. 20.)

⁹⁷³ Szádeczky Lajos, i.m. (Hozzáférés: 2019.01. 20.)

adózástól tökéletesen mentesek és szabadok.” I. Ferdinánd erdélyi biztosai (1555) jelentésében is: a székelyek *mind nemesek és adómentesek*.⁹⁷⁴

A nemes státusz tudata, „úgy mint armalista, donatarius, primipilus és darabont egyenlő nemességű székelyek,” még 1763-ban is tiltakoznak „*libertinus, ingnobilis és más efféle nemes székelekhez illetlen titulusok*” ellen, „*melyekkel illetlenül ruháztatnak ... a mérges miriggyel járó halálnál keservesebb neveket nem szenvedhetvén*.” Magokat a főnépnél (primoroknál) „*alább való, de nemességben egyenlő gradusban levőnek*” nevezik, minthogy „*nemesi szabadságuk egy fundamentumon épült*.”⁹⁷⁵ A székely szabadsággal járó jogegyenlőséget éppen a hadiszolgálat kezdte ki, ugyanis annak számos járulékos következménye volt, mint például elszegényedés, elhalálozások, rokkantság, özvegyesség, árvaság. Mindazonáltal a székely község az egyenlőség elvét fenntartotta, a nyílföldek felosztásakor (Tagányi Károly 1713. összeírás alapján) egy jobbágnak annyi rész jutott, mint egy szabadnak: Székelyföldön „*mindenütt az egyenlőség a fegyveres szabad és a jobbágy között rendhagyó*.”⁹⁷⁶

A 16. század közepén létrejött erdélyi államban a Mohács előtti időkhöz képest a helyzet megváltozott, erre utalt az 1545 évi tordai országgyűlés is, amely kimondta: „*mivel egy a hazánk, és egyenlő szeretet kíván, szükséges, hogy mindenki egy akarattal és buzgalommal hordozza szívén a haza ügyét, senki se vonja ki magát az alól a kötelesség alól, melyet fenntartása igényel*.”⁹⁷⁷ Az új állam fenntartásának biztonságát a székelység kötelező és állandó katonáskodása szavatolta, ezért székely részről a vita tárgyát az adó három náció közötti elosztása váltotta ki, ami állandó visszatérő téma. Az adóelosztás módja hátrányos volt a székelységekre, mivel az állandó katonáskodás anyagi emberi terhet, s annak járulékos következményeit ők viselték. Másfelől Székelyföld természetközveti adottságai mostohábbak voltak, mint a másik két náció területén, mikroklímája, talaja a földművelés számára kedvezőtlenebb volt. A három nációnak sem területe, sem népessége, sem jövedelme nem volt egyenlő. Székelyföld megművelhető része csak egyötöde volt területének. A korszakban a legjobban jövedelmező szőlő a beültetett terület tizenharmad részét képezte, ipara és kereskedelme a szászokhoz képest, minimális. A szászok anyagi javakban nagy kiváltságokkal bírtak, a székelyek ipara és kereskedelme csak addig fejlődhetett (Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely), amíg a szászok érdekeit nem sértette, a székelyeknek gazdasági téren inkább személyi és elméleti kiváltságaik voltak. A székely náció tehát az új államban is a Mohács előtti, pénz- és termény-adómentesség, a székely szabadság szimbólumának megőrzése végett tört lándzsát. Magában a székelységben is az adó elosztása pedig az egyenlőség elvét sértette, ugyanis a marosvásárhelyi gyűlés határozata a főnépek (primorok) mellett, kivonta az ősi lóföket, régi földön lakókat (jobbágyokat) is az adózás alól, s a székekre eső adó összegét a közszékelyekre, gyalogrendre hárította.

A mobilitási alternatívák oldaláról nézve a székely katonarend egyénei és csoportjai számára egyfelől nyitott volt a felemelkedés, illetve a helyzet-állapot megőrzése, másfelől pedig

⁹⁷⁴ SzO. 1876. II. 100., Oláh, M. Hungaria et Attila 195., Verancsics művei. I. 144.

⁹⁷⁵ Jakab E– Szádeczky L. 1901.505.

⁹⁷⁶ Imreh– Pataki. 1992. 124, 123.

⁹⁷⁷ SzO. V. 58.

a lecsúszás, a szolgaságba esés/vetés lehetősége is. Ezek a lehetőségek a székely szabadság sarkkövének, a kötelező katonáskodás közfeladatának járulékos következményeivel mutatnak összefüggést. A természetes, spontán, nem szándékolt differenciálódási folyamatokat átszövik a mesterséges, a székeken kívül eső, szándékolt hatótényezők, melyek együttesen és külön-külön is a körülmények alakulása mentén mozgatták a faluközösség tagjainak, a székek lakóinak belső tagozódását. A székelység egy szűkebb csoportja, a primorok és a tehetősebb lófők mindkét tendenciával nagyjából egyetértettek, a nagy többség, közrendű (gyalog) székelység, a tulajdonképpeni *communitas* viszont mindkét, a belső, természetes elkülönüléseknek és a külső, mesterséges, hatalmi törekvéseknek egyaránt ellenállt. Az új állam megalakulásával tehát a *communitas*, mint a székely kollektív szabadság hordozója, és elszánt öre, azzal a dilemmával került szembe, hogy a belső és külső tényezők által ösztönzött differenciálódás kiváltotta kiszakadása (lecsúszás-felemelkedés) az egyes tagoknak és/vagy csoportoknak az községből, ha nem állítható meg, mégis miként őrizze meg és alkalmazza a bevett kollektív érdekvédelem eszközeit.

A szabad székelyek között, béke idején, a személyes kitartás, ügyesség, rátermettség, szorgalom, elszántság stb. erényei már önmagukban is differenciáló hatást fejtettek ki. A harctereken ezeket az erényeket a fejedelmek címekkel, adományokkal jutalmazták, ami szintén a szokásjog egyenlőség elvét bomlasztotta. S mivel a *communitas* mint a személyes és kollektív nemesség önazonosságának és külvilág előtti azonosításának konkrét megnyilvánulása a katonai képességgel járó adómentesség volt, az új államban a másik két náció teherviselési rendszerébe való bevonása veszélyt jelentett a székelység korábbi egyenlőség elvén és gyakorlatán alapuló hadiszolgálatának megőrzésére, de nem a kollektív identitás tudatára. Imreh István tanárom metaforája, „*harcolniuk kellett, hogy harcolhassanak*,” éppen erre a dilemmára utal, amely–púgy tűnik– a hadiszolgálat egyenlőség elvének fellazításával párhuzamosan, erősítette a székely *communitas* önazonosság – tudatát.

A székelyek nehézségei az új államban, tulajdonképpen Izabella és fia, János Zsigmond visszatérésével jelentkeztek, főleg a *ius Regium* bevezetésével. A gyulafehérvári országgyűléssel (1557. február) ugyanis elfogadtatták, hogy hűtlenség esetén a székelyek is fő- és jószágvesztésre ítéltethők, miként a vármegyei nemesek, valamint az adókivetésre vonatkozóan kimondták, hogy amiben két másik náció (magyar, szász) megegyezik, az a harmadikra (a székelyekre) is kötelező. Ennek értelmében a székelyekre 5000 forint adót vetettek ki.⁹⁷⁸ Mindezek a határozatok ellentmondásban voltak a székely szabadság alapelveivel, így folyamodványt nyújtottak be (1559. június) a királynéhez és királyfihoz, sérelmeik orvoslását s régi szabadságjogaik megerősítését kérték. Az uralkodók válaszukban ígérték, hogy „üket régi szabadságokban, amennyire lehetséges az üdőnek mivoltáért (körülményekhez mérten) *eltökéltették megtartani*.” Adómentességet adtak a fő-fő székelyeknek (primoroknak) és azoknak a lófő-ivadékoknak, „*kiknek az ő elejik Mátyás király és egyéb királyok ideibe jámborúl és serényül vitéztek, és véreket ontották*.” Ezek megmaradtak régi „*szabadságokban ... és megmustráltak*.” A köznépet, a gyalog székelyeket (*communitást*) azonban adófizetésre kötelezték.⁹⁷⁹ Izabella halála után (1559) fia, János Zsigmond idején nemcsak

⁹⁷⁸ EOE. II. 16, 73, 75.

⁹⁷⁹ EOE. II. 117, 127.

Erdélyben, hanem a csatolt tiszántúli részeken nyugtalanságról szóltak a jelentések. A székely köznép (communitas) a székely főnépektől (primoktól) s az államtól is sanyargatva, belekeveredett a János Zsigmond megbuktatását célzó szervezkedésbe, melynek célja Erdélyben Ferdinánd 1550–1555 közötti uralmának visszahozása, amelytől régi szabadságaik visszaállítását remélték.

Borsos Sebestyén idézett *Chronicájában* is, a székelyek felkelését szabadságuk sérülésével indokolta: „1562. esztendőben, nyári időben a székelyek mind feltámadának ilyen szín alatt: hogy ők az ifjú János királyhoz (János Zsigmondhoz) mennének az ő szabadságoknak megnyeréséért. Mert a király sok rendbéli szabadságokat vette vala el az ő gyakorta való feltámadásokért.”⁹⁸⁰

János Zsigmond a fölkelés leverése után országgyűlést hirdetett Segesvárra (1562. június), melyre személyesen meghívta a székely székek főnépeit (primorokat) és lófőit, s a közszekelyeit, az utóbbiakból székenként 16 képviselőt, hogy a lázadás kiváltó okait kiderítse. A közrend (gyalogrend) beadott leveleiből, panaszaiából kitűnik, hogy a nyomorúság s a főnépek által elkövetett erőszakoskodás, „húzás-vonás,” váltotta ki a lázadást. Az országgyűlés az okok feltárása után, hogy a jövőben az újabb lázadásoknak elejét vegyék, a székelyek jogállását a vármegyei köznép állapotához igazította. Ezzel a fejedelemség közrendjének békéjét nemhogy biztosították volna, hanem további zavargások magvát vetették el.⁹⁸¹ Ettől fogva a *ius Regium* bevezetése nyomán, a székely gyalogrend földjét adományozható birtokká változtatta, ezzel tagjainak jobbágyosítását tette lehetővé. János Zsigmond intézkedései egységesíteni próbálták az új állam közösségeit, azonban továbbra is fennmaradtak egyes jobbágyterhek változatai vidékenként, birtokonként, valamint a szász szabad falvak, s a székely öngazgatás. A közszekelyek kiszakítása miatt az erdélyi hadszervezetben keletkezett hiányt – a Ferdinánd elleni háború kiújulása (1654-1665) miatt is – a vármegyei jobbágyok telekkatonasága mintájára, a gyalogrend tagjait is beemelték a parasztkatonák sorába, azzal, hogy a puskásnak, darabontnak, a „veres darabont” (egyenruhájuk után) nevezett katonai szervezetbe sorolták. János Zsigmond a székelyek közül válogatta össze az új hadseregét, terheiket csökkentette, őket hol gyalogos puskás (*pedites pixidari*), hol darabont néven emlegetik. Közülük 1000 fő (500-500-as váltásban) állandó szolgálatot teljesített a gyulafehérvári udvarban. A megadóztatott, vár- és katonaszolgálatra kényszerített székelyek, szigorú mustra (katonai szemle) után 1566-ban 10 ezren vettek részt Gyula. majd nagybánya ostromában (1567). Hozzájárult a székelység az Újvár és Szászsebes várépítéséhez, innen tudjuk, hogy a székelyföldi porták száma 7444 volt.⁹⁸²

Szék:	Maros	Udvarhely	Csík	Gyergyó	Kászon	Kézdi	Orbai	Sepsi
Portaszám:	1145	2085	1199	289	144	808	403	1374

⁹⁸⁰ Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc János Zsigmondról és az erdélyi reformációról. (In: Makkai László, 1941. 116–118.)

⁹⁸¹ SzO II. 178, 167., Borsos Sebestyén, i.h., EOE. II. 232.

⁹⁸² SzO. II. 182, 211, 216–224., Tört. Tár. 1903. 307.

A vármegyei modell bevezetése láthatóan érzékenyen érintette a primorokat és a lófőket is, ugyanis 1566 májusában a fejedelemnek benyújtott levelükben, a székekbe kinevezett fejedelmi hivatalnokok visszaélései ellen emeltek panaszt: a fejedelem tisztartói, a primorok, lófők hadnagysági és bírói jövedelmeit kisajátítják, a nekik adományozott *földön lakókkal* (jobbágyokkal), úgy rendelkeztek, mint a vármegyei nemesek jobbágyaikkal, várszolgálatra használják őket, földön lakóik sertései után tizedet szednek (noha malackorukban már elvették), földön lakóiknak a falu szántóföldjéből, rétjeiből részt nem adnak. Amikor a fejedelem gyűlésre hívja a székely főnépeket, annak költségeit ők fizetik, holott a vármegyékben és a szászoknál a közösség állja a költségeket, peres ügyvédet fogadni nem engedik, a főemberek ősi örökségeit a várakhoz csatolták (Görgény, Udvarhely, Várhegy), az elszegényedett lófőket a vár szolgálatára és adófizetésre kötelezik.⁹⁸³ Mivel nem kaptak választ, újabb levelet adtak be 1566 májusában, amire a fejedelem végre válaszolt. János Zsigmond, mint írta, a sérelmeiket az országgyűlés elé terjeszti, tehát legyenek türelemmel.⁹⁸⁴

János Zsigmond halála után az új fejedelem Báthori István választása alkalmával (1571) a székelyek külön – külön a főnépek, a lófők és a közrendűek (gyalogok) időszerűnek vélték, hogy korábbi panaszleveleiket ismételten benyújtásák.

Emlékeztetnek a főnépek Báthorihoz intézett levelükben, noha sok veszedelem volt az országban, s a fejedelmek megbüntették okozóikat, *„de így soha meg nem rontották a székely nemzetséget, mint ahogy azt a közrendnek az elmúlt meggondolatlan támadásáért a fejedelem tanácsa, az országgyűlés végzéséből megrontá, mely gonosz támadásnak a főnép és lófőnép oka nem volt, s azóta a sok büntetés, törvénytelenység, nyomorúság, szidalom miatt a mi rajtuk volt, annyira elfogyatkoztak mind a főemberek, mind a lófőnép, hogy csak maguk vannak, a szegény közrendre pedig ilyen Isten ellen való uralkodás, annyi újhúzás és fosztás volt, hogy az egyiptomiak nyomorúságán és inségén kívül ehhez hasonló még írásban sem található, az istentelen tisztartók és a király (János Zsigmond) szabadosai miatt, amiket elszámolni nem lehet, amik a főbbeken és lófőnépen történtek.”* Ugyanakkor szóvá tették, hogy többször felirattal, kérelemmel fordultak a fejedelemhez és az országgyűléshez, hogy ők ítéljék meg, mi hasznot hoztak az országnak a segesvári gyűlés (1562) végzései. Szerintük ez azt eredményezte, hogy a főemberek és lófők annyira elnyomorodtak, hogy sem hadakozásra, sem gyűlés tartására nem elegendők, a község (gyalogrend) pedig annyira meg van sarcolva, hogy csak *„testek és lelkek van meg.”* Kéri, küldjön ki az országgyűlés vizsgálóbizottságot, hogy járjon utána, nem *„jutott-e híjában való helyre amit a szegénységtől elnyúltak.”* Ezt követően tényeket sorolnak fel: a főemberek és lófők házába a darabontok (várak gyalog katonasága), más fegyveresek bemennek, embereket, lovakat visznek el, ha panaszra mentek, a panasztevőt ítélték bűnösnek. A főnépek jobbágyait, *„kik földön lakók néven neveztetnek”*, elfogják, várhoz, sóaknához, hámorhoz viszik dolgozni, szántóföldeiket, szénarétjeiket, a faluk határában a tisztartók nagy darab földeket, a jobb minőségűeket kihalásították maguknak, elfoglalták az erdőket, a makkos erdőket, a nagy havasokat. A főembereket, lófőnépeket a közrendűekkel egyetemben eltiltották az erdők, legelők, makkos helyek használatától, holott az közös. Megtiltották a hátaslovak,

⁹⁸³ SzO. (1876) II. 182–185. SzO. II. 71, 74.

⁹⁸⁴ SzO. II. 186–190.

vadbőrök (farkas, róka, nyúl, nyest, vidra, evet, görény), a vad madarak (ölyv, karvaly) vásárlását, azokat a várakhoz kellett vinni, különben megbüntették („nyakon kötve vitték a várhoz, kötelet hoztak elé, hogy felakasszák, harangoztak is rá, az atyafiakat csak könyörgéssel és pénzfizetéssel szabadították meg, egy karvalyért, mit egy lófőszékely az erdőről hozott, 3 tehenet vettek el.) Sok székelly otthon sem mer lakni, bujdosott a fogság elől. A lófőszékelyeknek nem volt szabad lovat eladni, a fejedelem tisztjei jól tartatták velük egy ideig lovaikat, aztán bevitték a várba, „mi jó ló volt” elvették tőlük, a közrendtől megtiltották lovat, csikót venni, ezért sokan nem is tartottak lovat. A várból kivitték a lovaikat a faluk határába, a gabona- és szénaföldekre és lelegeltették. Nehezményezték, hogy a megholt fejedelem (János Zsigmond) sok idegen népet hozott volt közéjük, főleg Marosszékelt teljesen azoknak adta. A primorok és lófők őseiktől kapott örökségeiket a *ius Regium*-mal, adománylevéllel, házaikat s földön lakóikkal s azok tartozékaival egyetemben kisajátították. Szerintük a „mostani ítélőmesterek, director és székiülők” is mindezt károsnak tartják. Ezért kérik a fejedelmet, hogy a „most e féle közéjük települt urak miatt nagyobb nyomorúság ne következze rájuk, őket régi törvényeikben tartsák meg, s a levelekért a régi árt kívánják.”⁹⁸⁵

A székelly primorok és lófők kérvényéhez csatolták a gyalogrend (*communitas*) sérelemlevelét, melyben elnézést kértek a tövisi gyülekezésükért a fejedelemválasztás idején, de mint mondták, szolgaságuk miatt tették. Az Udvarhelyen és Háromszéken épített várak (Székelybánya, illetve Székelytámad) tisztségviselői és katonái miatt panaszkodnak: házépítésre kényszerítik, fogságba hurcolják őket, a királybírák bírságokkal, adóval terhelik, fogságba, kalodába, tömlöcbe vetik, „csepegtetéssel” (arcra, kézre forró szurok) kínozták őket, miben sokan meg is haltak. Többségük feleségestől, gyermekestől éhen halt, mert a szántóikat, szénarétjeiket elvették, őket a várakhoz, hámorokhoz vitték dolgozni. A kegyetlen ispánok, szabadosok (darabontok) maguknak szántattak, vettettek, arattak, kaszáltattak velük, a termést is nekik kellett behordani számukra, kerteket, házakat építettek, kaloda és tömlöc váltságdíjat fizettettek. Borért egy falun, vagy „két-három, s 30-40 emberen 50 forintot is vettek.” Száraz borért (kocsmatartási díj), miközben kocsmát nem is láttak, 25 forintot fizettek. Némelyek gyermeküket elzalogosították, mások bírságért 40-50 forintot fizettek esztendőnként. Akiknek 12 ökre volt, most alig van hat, nagyobb résznek egy sincs, a falvakban, ahol régen 32-40 eke ment ki (szántani) ma alig 8-10. Vadászni, halászni, madarászni kényszerítik őket, a vadmadarokat „Moldova földjéről, eleven halakat Csíkból,” Görgényből pedig „csebrekben hátukon” hozzák: karvaly, sólyom, ölyv beszolgáltatását fogsággal és bírsággal kényszerítik ki. Szednek rajtuk minden élesteremt: tyúkot, ludat, bárányt, túrót, vajtat, mézet, tyúkmonyt (tojást), almát, körtét, hagymát, szilvát, káposztát, diót, mogyorót, komlót, szaladot (sör alapanyag). A falukon feleségeikre kivetnek kender-, len-, gyapjúfonást, szövést, párnába tollat, mákszedést s mindezeknek a várba vitelét. Mikor a havasokon makk van, a fejedelem disznói miatt, a szegénységet eltiltják a makkoltatástól, sőt nekik kell őrizni a fejedelem disznait a község erdeiben. Telegdi Mihály a várhoz malmokat épített, ami nagy kárukra van. Mikor a gabonát betakarítják, a királybírák és nyúzó – fosztogató ispánok a népre sok bírságot vetnek ki. Végül kérik az országgyűlést, hogy a szegény község (a székelly

⁹⁸⁵ SzO. II. 321–328.

gyalogrend) nyomorúságát elégejjék meg, s régi szabad állapotukba helyezték vissza. „*Látván az országnak a török császár birodalma alá jutását, készek esztendőnként egy-egy forint adót fizetni, csak a mostani Isten ellen való adóztatás helyett, jámbor istenes ember általi adóztatás legyen.*”⁹⁸⁶

A székely gyalogos katonai közrend felkelése (1562) után János Zsigmond országgyűlése által hozott intézkedések, főleg a *ius Regium* alkalmazása Székelyföldön s a váruradalmak létrehozása a közszekelyek ellenőrzése és féken tartása végett, nemcsak az erdélyi vármegyékben honos rendszer bevezetését jelentette, hanem – mint említettük – a gyalogrend helyett egy a fejedelemtől közvetlen függő gyalogos katonaság (szabados, darabont) létrehozását is. A váraknak, a tisztségviselőknek, az új gyalogságnak a fenntartását éppen a *ius Regium* bevezetése, a székely birtokok kisajátítása és adományozhatósága tette lehetővé. Láthatóan a székely primorok és lófők elégedetlensége, noha megőrizték korábbi kiváltságaikat, sőt a vármegyei nemességgel azonos státusba kerültek, mégis véreik, a gyalogrend szolgaságba taszítása őket sem hagyta érintetlenül. A főnépek (primorok) és lófők viszonya a gyalogrendhez, a székely köznéphez, s a székely jobbágyhoz, nem volt azonos a vármegyei földbirtokos – jobbágy viszonyával, ugyanis a vérségi, rokoni, katonai kötelékek bármennyire is fellazultak, mindvégig bizonyos szolidaritás fennmaradt és működött köztük, főleg ha idegenekről volt szó. A 16. században, úgy tűnik a közszekelyek és a székely főnépek és lófők között a társadalmi- kulturális távolság még elenyésző volt, noha az idegenek, a vármegyei minták a hagyományos életmód kötelékeinek fellazítása irányába mutattak.

Báthori István a benyújtott panaszokra a választ nem siette el, a székely ügyet az 1571. novemberi országgyűlés tűzi naprendre: „*kik a múlt (1569) pártütést támogatták, fogva vannak vagy bujdosnak sőt, a fejedelem dolgokat nyomoztassa ki s az után bűnük szerint büntetessenek meg, marhájukban zsákmányt ne tegyenek, őket ne sarcolják, de foglyok hozassanak a fejedelem elé, s ott legyen büntetésük.*” Váradra, közmunkára ítélik a lázadó székely közrendűeket, akik viszont ellenálltak, azokat „fej- és a jószágvesztéssel” fenyegetik. A jövőben pedig a lázadó, akár főember vagy lófő, vagy „paraszt ember” (jobbágy) hűtlenség vádjával büntetik.⁹⁸⁷

Báthori István uralkodása kezdetén mint erdélyi vajda Habsburg Miksa hűbérura tanácsát kérte a székely kérdésben. Miksa is egyetértett Báthorival abban, hogy a „*mindenképpen igyekezzék arra, hogy a dolgok maradjanak azon állapotban, melyben voltak legutoljára a megholt erdélyi fejedelem alatt.*” Ha emiatt a székelyek esetleg ismét fellázadnának, lehetőleg ügyeljen arra, nehogy ők győzzenek, mert akkor Erdély nyugalma és a fejedelem széke is veszélybe kerülhet.⁹⁸⁸ A fentebb említett fegyveres mozgolódásra született jámborabb ítélet és fenyegetés is, vélhetően, ebben a megfontoltabb szellemben fogant. Végül egyetértés született, a fejedelem, a tanácsosok, a székely főnépek, főleg az adományozottak között: a székely szabadság- és birtokügyet a János Zsigmond által hozott végzések állapotában kell megtartani: „*az eldonált (adományozott) székely jószág, kiket ő felsége valakinek adományoz-*

⁹⁸⁶ SzO. II. 228–231, 11.

⁹⁸⁷ EOE. III. 504.

⁹⁸⁸ EOE. II. 490.

zott, legyen mostan azon állapotban, melyben eddig bíráttak, de azt kiváltképpen meg kell tartani, hogy az Urunk (János Zsigmond) halála után történt bosszúért senki jobbágját ne bántsa, a jobbágyok is engedelmisséggel hallgassák urukat. A több könyörgések és dolgok az összeíró biztosoktól meglátassanak és a jövőendő gyűlésen eligazíttassanak.”⁹⁸⁹ Mindazonáltal Báthori a székelyek néhány apróbb kérelmét orvosolta: megtiltotta a „száraz kocsmá” és bor árusítását a székelységben, szabaddá tette az állatok és bőrök kereskedelmét, az adományozottaknak (szabadosoknak), a tisztségviselőknek megtiltja a törvénytelen szolgáltatások igénylését. A székely urak (primorok, lófők), pedig ígéretet kaptak, ha jól intézik ügyeiket, a fejedelem érdemük, szolgálatuk szerint gondjukat viseli.⁹⁹⁰ Ami pedig a *ius Regiumot* illeti, a fejedelem várja, annak székelyföldi érvénytelen voltának bizonyítását: „ha megbizonyítatik, hogy ezelőtt a *jus regium* közöttük nem volt, és ki 32 esztendőől fogva békességes uraságban volt valamely jószágának, maradjon benne *jus regium* mellett, de viszont, ha *jus regium* benne taláztatik törvény szerint, akkor csendesüljenek meg a székely urak. Akik *Jus Regiummal* nyerték volna jószágukat a székely uraink közül, ha megbizonyítatik, hogy nincs benne *jus regium*, ezen törvény cikknek erejével megítéljék a mesterek és székülők, és megadassék.”⁹⁹¹

Lényegében Báthori 1571-ben megerősítette elődje döntését, melynek értelmében a székely gyalog katonarend, (communitas) tagjai jobbágyállapotba maradtak, illetve tehetők. Ugyanakkor az is kiderült, hogy Báthori s az országgyűlés (ahol a gyalogrend nem volt képviselve) a székely kérdést – a jelzett kisebb engedményekkel – lezártak tekintette. Például rendeletben tiltja meg (1572) a székely felkelés előtt Marosvásárhelyre költözött jobbágyok visszavitelét, minthogy a székely felkelés előtt a székelyek között szabad költözési jog volt és addig ott királyi adományosok nem voltak.⁹⁹²

A székely-ügy rendezetlensége hamarosan visszaütött, 1575-ben Báthori ellenlábasa, a Habsburg által támogatott Békés (Békes, Bekes) oldalán egy részük ismét hadba szállt, de a kerelöszentpáli csatában Békés alulmaradt, így következett a szokásos retorzió. Báthori véresen leszámol a Békés – párti székelyekkel már a csatatéren, majd Kolozsvárt, Szamosújvárt és javaikat elkoboztatja, a városokban letétbe helyezett vagyonaikat katonái közt szétosztotta.⁹⁹³

A machiavellizmus virágkorában a kívánt cél érdekében a fejedelmek, főleg a Habsburgok, akiknek udvarában Báthori István is megfordult, sőt börtönt is ült, jogosnak tartották a rendet, a fegyelmet elrettentő eszközök bevetésével helyreállítani. Erdélyben, egyáltalában a magyar történetben sem ritka, sőt gyakori eljárás volt, amikor a politikai ellenfélt orgyilkossal távolítják el (lásd Fráter György), vagy a veszélyesnek ítélt ellenség megfélemlítése, a jövőbeni hasonló cselekedetektől való elrettentése gyanánt nyilvános kivégzéseket, testrészek (orr, fül, ajak, végtagok stb.) csonkítását alkalmazták. A székelyekkel szemben valóságos gyakorlattá vált az elrettentésnek ez a módszere: kezdődött az 1562. évi felkelés

⁹⁸⁹ EOE. II. 231.

⁹⁹⁰ EOE. II. 502.

⁹⁹¹ EOE. II. 502–503. 11.

⁹⁹² SzO. IV. 21–22.

⁹⁹³ A főnépek közül hatot a csata helyszínén felakasztat, kilencnek megkegyelmez, kettőt, valamint 34 közszéket Kolozsvárt lefejeztet, Szamosújváron pedig további 34 gyalogos székelyt megcsonkítat (orrát, fülét metszik) (Lásd: Szilágyi Sándor, 1866. I. 400–404.

résztvevőivel, folytatódott, Báthori István, majd Bocskai István alatt a „véres farsang” (1596) eseményeivel, minden egyes esetben a kiváltó tényező a székely szabadság sérülése miatti lázadás, illetve csatlakozás volt ahhoz a félhez, amely szabadságuk visszaállítását ígérte. Az ilyen és hasonló véres retorziók a korszakban, jól megfértek, a közömbösség, a rideg számítás, a sajnálkozás, a szentimentális érzelmi megnyilvánulás valamiféle egyvelegével a döntéshozók, végrehajtók, a szemtanúk részéről egyaránt.

A Székelyföld társadalmi rendjének a vármegyei modell mintájára való átfarmálaskísérlete (vármegyesítése), átmeneti volt, mert a tizenötéves háború bebizonyította, hogy a közsékek, a gyalogrend szolgálata nélkülözhetetlen, nem véletlen, hogy a 17. században a katonarend virágkorát éli. Az erdélyi társadalom egységesítési törekvése a szász nációt nem érintette. Báthori Gábor a fejedelmek közül az egyedüli, aki jogállásuk fellazításával próbálkozik: Szebent elfoglalja és fejedelmi székhellyé teszi, azonban az erdélyi (Habsburg- és törökpárti) magyar elit s brassói szászok (Weiss Mihály) mesterkedései végül bukását okozták. Bethlen Gábor, a fiatal Báthori Gábor utódjának is nehézségei voltak a szászokkal (a Habsburg – párti brassói Johannes Benkner szervezkedése), nem véletlen, hogy uralkodása idején hűvös volt a viszonya a Habsburgok és a németiség iránt örökösen elkötelezett rejtett/nyílt lojalitású a szász elittel.⁹⁹⁴

„NÉKIK MEGADOTT, SZABADSÁGBAN TARTSÁK”

A székely kérdés centrifugális erő volt, komolyan veszélyeztette a fejedelemség stabilitását, sőt önállóságát is. Mohács után a Szapolyai-országországban székelység katonai jelentősége automatikusan nőtt, ugyanis az állam létrehozását belső és külső katonai konfliktusok kísérték. A székelyek katonai terhei mellett Szapolyai Jánosnak sikerült a rendkívüli hadiadót (*subsidium*) a székelyekre is kivetni. Fráter György is az 1543-tól fizetett portai adót használta fel, hogy a székelyek is adózzanak a szultánnak (1545 az első adókivetés éve). György barát az első időkben több esetben maga előlegezte meg a székelyek szultáni adójának egy részét, akik az összeírás megtagadásával próbáltak ellenállni. Az elégedetlenség első hullámát, mint említettük, a közsékek (*communitas*) részéről az váltotta ki, hogy az 1554-ben hozott országgyűlési határozat, a primor és lófő székelyeket a vármegyei nemességhez hasonlóan mentesítette az adófizetés alól. Adómentességet kaptak azok a közsékek is, akik időközben a főnépek „földön lakói” (jobbágysai) és zsellerei voltak. A székelyek szabadságának elvesztését azonban az országgyűlések két dologban korlátozták: nem kerültek földesúri uralom alá (feltéve, ha nem álltak önként, vagy nem kényszerítették jobbágnak), ugyanakkor érintetlen maradt a székek és faluközösségeik önkormányzata, igazságszolgáltatása, annak ellenére, hogy 1559-től a fejedelemtől kinevezett királybírák a vármegyei főispánhoz hasonló hatáskörre tettek szert. Ugyanakkor János Zsigmond is becikkelyeztette: „*az székely közösség a mi szabad birodalmunk alatt legyen, kiket sem föld népek, sem senki semmi szolgálata ne kényszerítsen.*”⁹⁹⁵

⁹⁹⁴ A kérdésről bővebben (Lásd: Cziráki Zs. 2011. 41–61.)

⁹⁹⁵ SzO. II. 182–193.

Székelyfől vármegyesítési kísérleteinek, a tizenötéves háború al-dunai frontszakaszán a gyurgyevői Duna-hídfőnél (Havasalföld) aratott győzelem (1595), az azt követő, Bocskai által levert újabb felkelés (1596 „véres farsang”), főleg a Habsburg-párti tiszántúli és erdélyi elit felismerése vetett véget, amely hosszabb távon a következetes törökoreintációban jelölte ki a követendő stratégiai célokat. A Báthori Zsigmond személyiségzavarai előidézte káosz és szenvedés– Habsburgok Bastája, Mihály vajdája és Báthori András, Székely Mózes sikertelensége– után a fejedelmi széket Bocskai foglalja el. Bocskait korábbi székelyellenes ténykedése miatt, akárcsak a Báthoriakat, a székelység „gyűlölte.”⁹⁹⁶ Az iránta tanúsított bizalmatlanságot, gyanakvást jól mutatja az a tapogatózás személye iránt, amit Gyulaffi Léstár jegyezett fel: *„Az urak és az nemesség legelőször az székelységet nemzetségük között való szolgáló rendek által tentálták, kik partim (egy részt) oda föl Bocskai hadában, partim itt benn az nemesség háta mögött szolgáltanak. Ezekről úgy mint székely atyjokfiaktól tudakoztak az székelyek, mint és hogy vagyon oda fel Bocskai uram állapotja.”*⁹⁹⁷

Bocskai rövid országlása alatt székely kérdésben, főleg katonai megfontolásokból, selektív megoldást követett: egyrészt aktualizálta és megerősítette (1605) szabadságlevelében Báthori Zsigmond negyedszeri visszatérésekor tett dévai (1601) ígéreteit, miszerint maguk közül választhatnak kapitányokat és tiszteket, idegen katonaságot nem tart a székelységben, a székely nemzetséghez nem tartozó nemeseket kiveszi közülük, visszaállítja a régi harctéri szokást, ha 15 napon belül nem kerül csatára sor, a székely hadak távozhatnak a helyszínről. Másrészt a székely nemes státusz megtartását, a közszekelyek jobbagyosodását akarta fékezni.⁹⁹⁸ Erre utal Bocskai Kassán kelt, Petki János erdélyi helytartójának írt levele 1606 novemberében: *„A székelység felől szertelen sok mód nélkül való dolgokról, kikkel őket a kapitányok, királybírák és azok után való gondviselők terhelik, panaszok jönnek előnkbe, ... sokat közülök immár ... a nemesség ... jobbagyává tölttek. A mi zászlóink, némely székben hat, kiben több, kiben kevesebb, üresen állanak. ... Mi a székelységnek amint egyszer szabadságokat megadtuk, nekünk nincs több szónk a felől, hanem meg is akarjuk őket egyszeri megmutatott kegyelmességünkben tartani és oltalmazni, ami miénk, legyen ugyan a miénk, a ki pedig más ember sajátja, azt mi sem kívánjuk. ... Kegyelmednek erre oly vigyázása legyen, hogy a miénket senkinek nem engedjük, kegyelmed úgy oltalmazza őket mind kapitányok, királybírák és egyebek ellen is, hogy nekik adott szabadságokban éppen megmaradhassanak. Mert ha végére mehetünk akármi kicsin dolognak s meg is tudjuk pedig, valakik a féléknek okai lesznek, el nem feledkezünk róla.”*⁹⁹⁹

Nehézségek éppen a Bocskai által felemelt udvarhelyszéki „lobbi” oldaláról támadtak, de mint Balogh Judit megjegyzi, a hadszolgálat alóli menetesítés a székely kapitányok, hadnagyok részéről a 17. században „valóságos iparrá” nőtte ki magát. Nagyjából három változata érhető tetten a hadi szolgálat alóli „menekülésnek,” illetve menekítésnek. A tehetősebb hadköteles székelyek lefizették a székek előljáróit, vagy helyettesítőt fogadtak, vagy

⁹⁹⁶ Balogh Judit, *A székely társadalom Bocskai István korában*. (Hozzáférés: 2018.03.10.)

⁹⁹⁷ Gyulaffi Léstár történelmi maradványai. Történelmi Tár. 1893. 197.

⁹⁹⁸ SzO. IV. 150., Jakab Elek– Szádeczky-Kardoss Lajos, 1901. 96–297.

⁹⁹⁹ SzO IV. 149–150.

pedig maga a hadköteles adta szolgaságba („fejekötött”) magát. Az utóbbira utal Bocskai egy korábbi, szintén Petki Jánosnak küldött levele (1606 június): „*egyiknek is kegyelmed meg ne engedje, hogy magát jobbágyásra adja, vagy pedig valaki valami szín alatt jobbágyává tegye. ... Minek előtte penig kegyelmed Nagy Albert eleiben (parancsnoknak tenné) rendelne és elindítaná azokat, annak előtte registrumban mind kapitányoknak, hadnagyoknak és mind az egész seregnek neveket felírván meglássa kegyelmed, hogy azok közt szolgálja rend, béres micsoda ne legyen, hanem ki-ki személy szerint maga legyen jelen, és annak a mássát kegyelmed mi néküink is küldje be.*”¹⁰⁰⁰

Bocskai a székely kérdést, a maga vertikumában nem tudta megoldani, olykor hívei ellenében is fékezni próbálta a folyamatot, „egyéni rangemelésekkel” próbálta erősíteni a „székelység helyzetét” (nemesi, lófősitő vagy gyalogszékellyé, szabad állapotúvá, libertinussá tevő kiváltságleveleket adott).¹⁰⁰¹ Mindebben láthatóan belpolitikai, az ország nyugalma, és katonapolitikai, az utánpótlás biztosításának megfontolásai álltak, nem véletlen, hogy végrendeletében, utódait is inti, hogy „*a Székely Nemzettséget a mi töllünk nekik megadott szabadságban tartsák meg, és successorunkat is intjük, erre legyen fő gondgya.*”¹⁰⁰²

Rákóczi Zsigmond rövid átmeneti fejedelemsége idején helyreállították a Bocskai előtti székely állapotokat: 1607-ben az ökörsütést bevezetésével próbálkoztak, megerősítették a székely nemesség örökölt jószágai és ősjobbágyai mellett a fejekötöttekhez való jogát is. Ebben, az immár kancellárrá avanzsált udvarhelyszéki Petki János és klientúrája is érdekelt volt, akik Bocskainak az intézkedéseit, mint Balogh Judit kutatásaiból tudjuk, nehezen viselték.¹⁰⁰³

A Bocskait követő Báthori Gábor és utódai Bethlen Gábor, a két Rákóczi, Apafi is a székely katonai potenciál megőrzésére, megerősítésére törekedtek, aminek előfeltétele volt a jobbágyok és szabadok jogállásának tisztázása.

Bethlen Gábor 1614. évi lustrájában– Aranyosszék Csíkszereda, Marosvásárhely kivételével– az összeírtak száma 20 196 családfő. „Ha figyelembe vesszük azt, hogy a lustrába minden osztatlan gazdaságból egy személy került, még abban az esetben is, ha apa fiával, vagy két fiútestvér egy kenyéren, vagy osztatlan birtokon gazdálkodott, hadba menni csak az egyik volt köteles, akkor a székelység összlétszámát 100 000 fölöttinek kell tartanunk.”¹⁰⁰⁴

A lustrajegyzékben Bethlen biztosai megnevezik a székelységben lévő személyes függőségben lévő csoportokat: ősjobbágyok (*avici*), akik több nemzedék óta jobbágyok, a fejekötöttek (*subiugati*), valamint a jövevények (idegenek), a Székelyföldre betelepültek. Az összeíró biztosok a fejekötöttek esetében uraik mellett, szolgaságba kerülésük okait próbálták kideríteni. S ez nem véletlen, a kortársak számára is kérdéses volt, hogy ez a csoport egyáltalában a jobbágyok csoportjába sorolható, vagy sem, illetve ténylegesen is jobbágynak tekinthető-e. Balogh által idézett Béldi Kelemen székely kapitány levelében a fejekötöttségről megjegyzi: „*A szabad székelyek kész örömet lennének jobbágyok, de csak addig, amíg tart*

¹⁰⁰⁰ Mikó Imre– Szabó Károly, IV. 342– 343. Vö. Balogh Judit, i.m.

¹⁰⁰¹ Balogh J. i.m.

¹⁰⁰² Makkai László (szerk.). É.n. III. 119

¹⁰⁰³ Balogh J. i.m.

¹⁰⁰⁴ Balogh Judit, *A székely nemesség helyzete Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a Liber Regiusok levelei alapján*. 4.lbj. Academia. Online. (Hozzáférés: 2018.12.10.)

*egy-egy hadjárat; mihelyt a háborúnak vége, mindjárt fölzsabadítják magukat.*¹⁰⁰⁵ Dániel Mihály hasonlóan vélekedett erről a csoportról Petki János udvarhelyszéki kapitányhoz írt levelében: „*Oly is vagy, az ki szabad akarattya szerént azelőtt 4 forintért adta el magát. Most immár megváltaná magát ugyan; nem akarja szolgálni, mert nem latorságért atta magát el, hanem csak az súlyos szolgálat előtt.*”¹⁰⁰⁶ Imreh István történet-szociológiai- és antropológiai jellegű tanulmányaiból tudjuk, hogy a különböző indokok alapján önként vagy valamilyen kényszer miatt fejekötöttséget választó közszekelyek (gyalogok), lófők, továbbra is szabad embernek tekintették magukat, saját székely örökségüket, tulajdonukat (telkeiket, jószágaikat) megtartották, és onnan törlesztették a szerződésben vállalt adós kötelezettségeiket. Például Margit asszony a perben tanúsította, hogy orsót, viaszt, csizmát adott, dolgozott is az adósága törlesztésében, de hogy „*jobbágyképpen szolgáljon, azt nem vállalja.*”¹⁰⁰⁷ Általános és konkrét értelemben a jobbáglét előfeltétele volt, hogy a földesúrtól maga és családja fenntartására használatba kapott házat vagy házhelyet, szántóföldet, kaszálóhelyet, esetenként gazdasági felszerelést, igavonó állatot, ennek fejében családjával kétkezi s az állatok munkájával (robottal), termény, termék és pénzbeli szolgáltatásokkal tartozott urának, aki „oltalmába” vette. A jobbágy kötelezettségeit rendszerint központilag törvényben is szabályozták, ugyanakkor szolgáltatásainak nagyságrendjét befolyásolta az adott helyen a szokásjog is, nemkülönben a földesúri allódium mérete, robotigénye, a földesúr önkénye stb.

János Zsigmond, mint láttuk, a székely felkelés után adományozhatóvá tette a székely örökséget (telket, jószágot), aminek következménye a székelységben a jobbágyosítás elterjedése, s ezzel a fejedelemség katonai utánpótlásának az összezsugorodása volt. Gyulaffi Lestár is úgy tudta, hogy amikor Gyulaffy László, Bocskai generálisa bejött Erdélybe „*az java és fegyverese az székelségnek és az színe inkább mind otthon maradt volt, csak valami gazuta népet bocsáttak volt Gyulaffi mellé, corrupálván az kapitánokat adománnyal szokások szerint, elann(y)ira, hogy két vagy három ökörért kétszáz és háromszáz székelt is, aki adhatott, immunissá tettek a militia (katonaság) alól az hadnagyok.*”¹⁰⁰⁸

A hadiszolgálat alóli vélt/valós indokokból való mentesítések főleg Bethlen Gábor idejében kerültek napirendre, ebben a fejedelem katonagyárapító törekvései összhangban voltak a közszekelyek, a *communitas* alapvető egységei, a faluközösségek szándékaival. A *communitas*, úgy mint község, faluközösség és szék, az „*egyéni és kollektív identitás öre,*” nemcsak a jobbágyosítót, hanem az önmagát szolgának adó székelyt is egyaránt büntette, kitagadta a közösségből. A „*valóságos*” helyzetet az uzoni Béli Kálmán Háromszék főkapitánya a fejedelemhez írott levelében (1622) tárta fel:

¹⁰⁰⁵ Connert, J.. 1906. 164-165. (Idézi: Balogh J. i. m.)

¹⁰⁰⁶ Kelemen L. 9-10. (Idézi: Balogh J. i. m.)

¹⁰⁰⁷ Imreh–Pataki, 1992. 77.

¹⁰⁰⁸ Gyulaffi Lestár, In: Makkai László (szerk.), 1993. III. 50.

„Ír felséged kegyelmes uram minden székekre, az többi között ide is énnekem ez felől, hogy az nemes rendtől az szabad székelly háborgattatnék, és némellik szép szóval, némellik az hadakozásnak színe alatt fenyítéssel jobbágyává akarná tenni őket, (...) és parancsolja is felséged, hogy őket mindennek ellen megoltalmaznók és ne engednők se személyekbe se jószágokba őket megháborítani. Emlékezhetik arra felséged, *mikor szabad székellyek Medgyesen megtalálák felségedet állapotjuk felől, négy articulust ada felséged ki nekik: az többi között azt is, hogy senki szabad székelly el ne köthesse és adhassa magát: ha ki eladja volna is, felszabaduljon, és ha mikor szolgálatjuk kívántatik, személyük szerint az hadba menjenek, ha ki pedig elnegligálná azt, szabadsága elvétessék és jobbágyvá tétessék. Ezeket az articulusokat én minden széken publikáltattam., nem is értettem, hogy nemes ember őket háborítaná egy széken is, hanem őstől maradt saját jobbágyát akarná az nemesség bírni köztük, de nem bírhatja, mert nem engedik, főképpen Háromszéken. (...) Háromszéken „azt mondák, hogy vagy jobbágya vagy nem jobbágya az nemes embernek valaki, de ők azt köztük lakni nem engedik, sőt az féle régi ősi jobbágy ha az urának akar szolgálni, mind levágyják egy gyűlésben őket (...) Mi oka kegyelmes uram, hogy a szabad székellyeknek is jobbágya vagyon, oly lófejet is találók, hogy nálamnál több jobbágya vagyon székelly, és nincs avagy igen kevés vagyon lófő, az ki magának jobbágyot nem szerzett, és bírta Mihály vajda idejétől fogva, törvénnyel is megoltalmazva.” (...)* Továbbiakban Béli arra kéri a fejedelmet, hogy az „ős jobbágy és az ős jószág maradjon a (nemesség, lófők) kezekben.”

„A mostani panaszt azért felséged ne úgy értse, hogy az nemesi rend erővel foglalja magának a szabad székellyt jobbágyul, hanem így, hogy a szabad székelly erővel kötné és köti magát jobbágyul az nemes embernek, főképpen az kinek valami kevés értéke vagyon, két okért: egyiket azért, hogy most Lippára egy néhány száz gyalogot irtam a szabad székellyek közül, és azért addig örömet jobbágy lészen, míg az had tart, az után megint nemes vagy szabad székelly lészen, ha az had elfogy: másikért azért, hogy az értékes(ebbit), lófejet, darabontot kiválogattatta felséged közülök, az maradjon oly szegin, hogy szabad székelly oly örömet megeszi az korpát és az zabot, ...az korpát is pedig szűkön kaphatja. Melyhez képest most hogy megindítam az Lippára rendelt gyalogot, és magam is gubernátor uramnál ő Nagyságánál volnék Fejérváratt, száz gyalog érkezék Fejérvárra, ki onnan virradatig mind elszökék. Az vádolásra azért felette serények, de a szolgálatra és hazánkra nézve közönséges jönnek megtartásában felette restek avagy héjába valók: egy hónapig való szolgálatra elő nem vehetem őket. Én ezért kegyelmes uram minek előtte az felséged levele jutna hozzám, tizenegyet fogattam meg szabad székellyt, kiket lófejek földéről vonattam ki, némeliket el is bocsátottam kezességén, némeliket most is fogva tartok, mert azt én bizonynyal merem affirmálni, hogy a szabad székelly a szegénység miatt, főképpen Maros és Udvarhelyszékben annyira jutott, hogy ha nem tartanak ellent benne és nem kergetettném, mind jobbágyul adná magát, ha pedig szolgálatáért valaki nem táplálja, úgy is elbúdosik és pusztán hagyja örökségét.” Béli végül kijelenti, hogy ha „szemes ember megtapasztalt s megtalálta jobban nálamnál és elibe adta felségednek”, akkor életét és vagyónát is vegye el a fejedelem, mert amit leírt az a valóságos helyzet.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁹ SzO. IV. 212–213. vö. Balogh J. i. m.

A Háromszék-, Csík-, Gyergyó-, Kászsónszékekkel ellentétben, Marosszéken és részben Udvarhelyszéken tehát a fejedelemnek és a közszekelyek közösségének nem a Mátyás király idejében jobbágyokká váltak (ősjobbágyok) okozták a gondot, hanem az ún. fejekötöttek (*subiugati*) mintegy 10 ezer főre becsült tömege, amely a jobbágy kategóriába soroltak többségét alkotta, noha – mint láttuk – sem a források, sem a fejedelem tisztségviselői, a lustrajegyzék készítői sem tartották őket valóságos jobbágyoknak. A fejekötöttek legtöbbje főleg a hadjáratok idejére kötötte le magát, mentesítésért fizetett a szék katonai előljárójának. Más esetekben az adósság, az elszegényedés, özvegység vagy pedig büntetés miatt védeltséget biztosítóknak, szolgának adta magát.

A fejekötöttek, akár csak az ősjobbágyok, nem váltak ki a faluközösségből, annak továbbra is szerves részei maradtak, és mint Béli beszámolójából is kiderül, nem is bántották, zaklatták őket. Viszont a faluközösség, a szék nyomban fellépett a faluba jobbágyot telepítő nemes, lófő, valamint azok jobbágya ellen egyaránt, úgyszintén a faluba telek (székely örökség) vásárlás útján bekerültek ellen is, mivel megbontották a katona – földműves – állattartó közösség bevett egységét, rendjét. A másik csoportot, mellyel szemben a község akár erőszakot is alkalmazott, mint Béli is utal rá, nem ősi főemberek, hanem az újabban feltörekvők (nemesek, lófők) alkották, akik az erőszakos jobbágyosítás eszközeivel éltek. Balogh Judit tipikus példaként említi Béli Kelemen, Ugron Pál esetét, „akik pár esztendő leforgása alatt emelkedtek a legtöbb jobbággal rendelkező és legnagyobb birtokokkal bíró főemberek közé.”¹⁰¹⁰ A székely községből (communitasból) kiválók, kiszakadók másik részét a székelyföldi városok alkották. „Attól kezdve, hogy városként kezdett viselkedni, kívül rekedt” a szék közösségén, amely „igyekezett visszatéríteni a saját rendjébe” (Sepsiszentgyörgy, Udvarhely). A legtipikusabb példa erre Marosvásárhely, „ott játszódtott le a leggyorsabban ez a változás, és ott volt a legteljesebb a kiszakadás is.”¹⁰¹¹ Erre utal a székely főkapitány által vizsgált peres iratokból leszűrt megállapítása is: „*a szabad székely erővel (...) köti magát jobbágyul az nemes embernek, (...) a szabad székely a szegénység miatt, főképpen Maros- és Udvarhelyszéken annyira jutott, hogy ha nem tartanék ellent benne, (...) mind jobbágyul adná magát.*”¹⁰¹² Balogh Judit számításai – a Bethlen-féle összeírás (1614) – alapján a nemesek aránya Székelyföldön mindössze 1,94% volt, viszont Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékben nem érte el az 1%-ot sem. A hadban lóval szolgálók vagy lófők aránya a székelység egészében 48%. A szabad állapotú székelyek aránya pedig Székelyföldön 53,41%, vagyis a lakosság több mint fele. A jobbágyok csoportjában az ősjobbágyok, vagyis az erdélyi vármegyék jobbágyaihoz hasonló, tényleges jobbágyok aránya Székelyföld összlakosságán belül 11,55%, székenkénti megoszlásuk is egyetlen. Az ún. fejekötöttek (ál-jobbágyok), vagyis kölcsön-adós relációban találtak aránya pedig 3,9%, székenkénti megoszlásuk szintén eltérő volt.¹⁰¹³ A szóban forgó időszakban a fejekötöttek száma, a székely főkapitány szerint, Maros- és Udvarhelyszékben növekedett. A székenként eltérő differenciálódásnak nem csupán a

¹⁰¹⁰ Balogh J. i. m.

¹⁰¹¹ Balogh J. i. m.

¹⁰¹² SzO. IV. 215. vö. Balogh J. i. m.

¹⁰¹³ SzO. IV. 212., Balogh J. PhD – értekezés, kézirat, 2001., 137–139, 150–151, 168–169, 175–176, 184–186, 200–203, 208–209, 230–233.

természetes és mesterséges hatótényezők a kiváltói, hanem számolnunk kell a természeti környezeti adottságok különbségeivel és az ebből adódó településszerkezet változatokkal. A tagolt, szétszabdalt domborzati formák, a folyóvizek, a növénytakaró és más természetföldrajzi tényezők meghatározták a települések szerkezetét. Ugyanakkor a megtelepedő közösség vagy egyének jogállása befolyásolta a településszerkezetet: szabadparaszti települések, rendező elv nélküliek, a szomszédság lehetett az irányadó, szemben például jobbágytelepülésekkel, ahol a telkek és házak elrendezését a földbirtokos szabályozhatta. A székelység korai fölbirtoklási rendszere az egyéni, kiscsaládi gazdálkodási egységen alapult, letelepedésekor is ez volt a meghatározó. A székely földközösség nem volt vagyontársaság, a munka és a fölbirtoklás egyéni (családi), a falu tulajdonát képező és időnként újraosztott nyílföldön, valamint a falutag egyéni (családi) munkájával nyert és magántulajdonát képező irtásföldön. Megélhetésének fő forrása nem a földművelés, hanem az állattartás volt szinte a 16. század végéig, s az állattartással indokolható a települések belső területének szórt jellege. Székelyföld ősi szabadfoglalás, melyet önálló családi egységben élő, jogilag egyenlő, katonáskodó családok vettek birtokba, településeik arcultata spontaneitásra utal, ebben közrejátszottak a székek különböző természetföldrajzi (klíma, talaj, domborzat) adottságai. Említettük, hogy a székelység létfenntartásában meghatározó volt az állattartás, melynek bizonyítéka, mint szó volt róla, az alkalmankénti ökörajándék, „ökörsütés” (1554 és 1607-ben), valamint a magyar királyoknak és a székely ispánoknak a lóadomány.¹⁰¹⁴ Amennyiben Bethlen Gábornak a fentebb szóba hozott, a székelység katonai utánpótlását célzó intézkedéseinek hátterére egy másik magyarázat továbbgondolásával kísérletezhetünk, ebben Sófalvi András tanulmánya lehet segítségünkre. Sófalvi András a székelység életében meghatározó állattartást a környezeti kihívásokra adott válaszként értelmezi, vagyis a székelység alkalmazkodik a természeti adottságokhoz és a Székelyföld hegyes, gyengébb minőségű talajviszonyai közepette állattartással foglalkozik.¹⁰¹⁵ Az állattartás elsődleges, domináns szerepét a földműveléssel szemben a pápai tizedjegyzék adataival (1332–1337) indokolja: 180–200 székely falvak többsége nagyon kevés tizedet fizető plébániával rendelkezett, mivel pápai tizedet köles, ló és ökör után nem kellett fizetni, csak a gabona, a bor, a méz és a bárányok után (Györffy György). Így joggal feltételezi, hogy a „székely falvak csekély összegű dézsmaadományai mögött az állattartás fontos, a földműveléssel szemben kiemelkedőbb.” A korai irtásföldet pedig „elsődlegesen az állattartás számára létrehozott” legelőknak tartja, „amelyeken kis mennyiségben növénytermesztést is folytattak.” Ha eredetileg a székelyek mind lóval vonultak hadba, akkor jogos Sófalvi másik érve, illetve hivatkozása, amely a közösség természetes differenciálódására utal: 1339. évben először történik említés a székelység három csoportjáról, „*tria genera Siculorum*.”¹⁰¹⁶ S a 15. század elejétől szerepelnek a főemberek (*seniores*) a lófők (*primipili*) a forrásokban.¹⁰¹⁷ Ez azt is jelenti, hogy a lovas katonáskodás, még ha könnyűlovas is a felszerelése, annak előteremtését a

¹⁰¹⁴ Sófalvi András, In: *AREOPOLISZ Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. III. 2003. 41., Jakab E–Szádeczky, L. 1901. 319.

¹⁰¹⁵ Sófalvi A. 2003. 42.

¹⁰¹⁶ SzO. I. 102.

¹⁰¹⁷ SzO. II. 277–286.

székelység bizonyos csoportjai már nem teheték meg, viszont a hadviselés kötelezettsége alól sem vonhatták ki magukat, mert azzal veszélybe került a székely örökséghez, a telekhez, jószágához való joga, s annak elvesztése szabadságának, státuszának elvesztésével járt a községen belül és kívül egyaránt.¹⁰¹⁸ Most az a kérdés, Sófálvi András nyomán, hogy vajon a lovas szolgálat terhet viselni képtelen csoportok, összefüggésbe hozhatók vagy sem a munkaigényes, helyhez és évszakok időjárásához inkább kötött, több/kevesebb rizikófaktorral járó földművelés terjedésével. Még akkor is, ha a személyes ügyesség, hozzáértés, leleményesség, kitartás stb. hiányában s az embertől független időjárás változékonysága, ingadozása esetleg az elszegényedés kockázatával járt. Sófálvi hivatkozásai a két- és háromnyomásos rendszerre arra utal, hogy viszonylag gyorsan elsajátították a földművelési ismereteket, tapasztalatokat halmoztak fel a növények termesztésében, törvényeket alkottak a művelés alá fogott földek védelmére stb. Mindez a demográfiai változások jele is, ami a faluszerkezet átalakulást vonta maga után, a szórt falu belső szerkezete halmozottá válik. Más szóval a földművelés domináns létfenntartási módja járulékos munkák sorát (szántás, trágyázás, vetés, kaszálás, betakarítás, tárolás, piacozás stb.) vonta maga után. Ugyanakkor számolnunk kell a hadügyi forradalommal is, a tűzfegyverek Bethlen idejében nemcsak általánosan elterjedtek (a székelység harcászataiban is), hanem egyre drágább és hatékonyabbak lettek, nem beszélve a gyakori mustrák, táborozások, hadjáratok járulékos következményeiről, (gazdasági tevékenységek hátráltatása, halál, rokkantság, bénaság stb.), ami munkaerő elvonást, illetve csökkentett munkaképességet, végső esetben munkaerő-kiesést jelentett a családi gazdaság számára. A földművelés meghatározó létfenntartási eszközzé válása és a jobbágyosítás között összefüggés van. Ezzel szemben a fejekötöttség, úgy tűnik, nem egyszerűen menekülés volt a hadkötelezettségek, az adózás alól, hanem egy olyan alternatíva is, amely egyrészt nem szakította ki a falutagot a közösségből, átmeneti, önkéntes aktus volt, státuszvesztéssel sem járt, nem jelentett jobbágy-létbe süllyedést. Számuk emelkedése párhuzamba állítható a katonailag aktív, feltörekvő lófők csoportjának fejedelmi adományok (tisztiségek, föld stb.) révén történő vagyonosodásával, amelyhez melleleg Bethlen Gábor is jócskán hozzátett. Földvagyongyarapodásuk növelte a munkaerőigényt, az adományozott tisztiségek pedig a kényszer alkalmazásának, kihasználásának lehetőségét. Ez pedig Udvarhely- és Marosszék esetében azt is jelzi, hogy a faluközösség az ilyen és hasonló törekvésekkel szemben nem tudta megvédeni tagjait, mint például Háromszék és Csík-, Gyergyó-, Kászsorszék esetében, ahol – mint Béli helyzetjelentése is mutatja – a falvak, a székek közszékelyei (communitas) az erőszaktól sem riadtak vissza. Nem mellékes az sem, hogy a feltörekvő csoportok Bocskaitól kezdve főleg Udvarhely- és Marosszékben aktívak, a fejedelmek kegye ott volt gyakoribb, nem annyira katonai érdemeik, hanem a klientúrát kialakító személyek (Petki, Ugron, Dániel stb.) ügyeskedései miatt. Mindez csak részben érzékelteti a jobbágy-létbe állás és vetés, valamint a fejekötöttség önkéntes és kényszerű voltának elszaporodását.

A katonai mentességért, a szék hadnagyának főleg a tehetősebb falutagok fizettek (pénz, ajándékok stb.), akik munkaerő-igényes gazdaságokkal rendelkeztek, tehát ők nem tartoztak a fejekötöttek csoportjába, hanem csak azok, akik az előírt katonai felszerelés kellékait

¹⁰¹⁸ Sófálvi A. 2003. 42, 41, 40. 43.

(ló, szekér, fegyver, lőszer, ruha, élelem) előállítani, megvásárolni képtelenek, elszegényedett falutagok közé tartoztak, vagy éppen a hadiszolgálat miatt szegényedtek el, mivel az hosszabb – rövidebb időre kivonta őket a munkaigényes földművelés és a hozzákapcsolódó járulékos tevékenységekből. Másfelől a családok termékenységében történt változások is közrejátszhattak ebben. Udvarhely- és Marosszék földrajzi elhelyezkedése sem mellékes tényező, a két szék, noha szomszédosak voltak a vármegyékkel és a szászok földjével, a fontos átmenő nemzetközi kereskedelmi utaktól, és központoktól, szemben például Háromszékkel, távol estek, ami értékesítési és munkaerőpótlási nehézségekre hívja fel a figyelmünket. A helyi nyersanyagforrások kihasználásával szemben tanúsított közömbösséget jól mutatja Sófalvi András Sóvidék (Alsó- és Felső-Sófalva, Parajd stb.), példája, ahol a sóbányák nem módosították a falvak lakosságának létfenntartásának hagyományos szerkezetét, alapvető számukra továbbra is a földművelés. Ugyanakkor Sóvidéket csak néhány út kötötte össze Udvarhely és Marosvásárhely városaival, Gyergyószékkel, a „ma ismert utak pedig a 18-19. században keletkeztek.”¹⁰¹⁹

Bethlen Gábor a kényszerrel vagy önként fejekötött, adózás és katonáskodás alól magát kivonó népes csoportot mindenképpen vissza akarta terelni a hadviselők rendjébe: például az 1627-ben az Udvarhelyszékben rögzített lustrajegyzékből az derül ki, hogy 500 családot állítottak vissza a hadköteles szabad székelyek rendjébe, akik 1614 után kerültek fejekötött vagy tényleges jobbágycastleba.¹⁰²⁰ A fejekötöttek – vagy másképpen nevezhetjük őket még áljobbágyoknak is – nagyobb részük adósság, katonáskodás, bűnügyek stb., más részük pedig a tehetősebb törtetők kényszere miatt kerültek személyileg függő állapotba.

A fejedelemnek küldött beszámolójában a székely főkapitány meg is nevezi, hogy kik a főbb jobbágyosítók: „*Oly lőfejet is találok, hogy nálamnál több jobbágya vagyon székely, és nincs avagy igen kevés vagyon lőfő, az ki magának jobbágyot nem szerzett (...) Mihály vajda idejétől fogva (...) az mostani szabad székelyből lött nemes penig miért gyűlöli s miért vádolja felséged előtt az ő s nemes ember gyermekét! Azért, hogy annak jobbágyát és jószágát bírja, és annak zsírával hízódik.*”¹⁰²¹ Vagyis nem a primorok, a megállapodott, ősi székely főnép a törtetők, hanem a Bocskai, Báthori Gábor alatt katonai érdemeket szerzett lőfők, közszekelyből lett nemes, vagyis a katonai karriert befutó újemberek.

Bethlen Gábort a portai adó s az egyéb államháztartási és katonai kiadások miatt foglalkoztatta „*a székelység között való jobbágyságnak csinálása*”, és megadóztatása. Több sikertelen próbálkozást követően valószínű a communitas, a község megtartásában érdekelt, a

¹⁰¹⁹ Sófalvi A. 2003. 53

¹⁰²⁰ Kolozsvári Nemzeti Levéltár, Székely Láda, Nr. 50, (Lásd: Balogh, J. i.m.)

¹⁰²¹ SzO. IV. 214-215. „Udvarhelyszékben a legtöbb jobbágyot, 24-et Kaczio Andrástól foglalták vissza, Kornis Ferentől 17-et, Bíró Jánostól 14-et, Bíró Györgytől 10-et, Mag Istvántól 6-ot, Sigmond Mártontól 5-öt, Farkas Ferentől 4-et, Szabó Gergelytől 2-t, Gál Pétertől, Miklós Mártontól és Rádai Páltól 1-1-et. Az 1627-es lustrában szereplő első 15 jobbágytartó között ugyanis nem szerepel mindenki az itt felsoroltak közül. Megtalálható Kornis Ferenc neve, aki 1627-ben az összeírás szerint a legtöbb jobbágyot bírta, szám szerint 197-et. Rajta kívül Petky Jánosné neve, akitől egyetlen jobbágyot foglaltak vissza és 39 jobbágyot birtokolt ekkor, Farkas Ferencé, akitől 4 jobbágyot foglaltak vissza, ám összesen 6 szerepel a neve mellett, valamint Bíró János és Bíró György neve. A lustra szerint mindketten 5-5 jobbágyot bírtak, és a tőlük visszafoglaltak száma Bíró János esetében 14, Bíró György esetében pedig 10 volt. A többiek nevei nem is szerepelnek a jelentősebb jobbágytartók között, jól lehet ebbe belefoglaltuk a 4-5 jobbággal bírót is.” (Balogh, J. i.m., valamint Balogh J. 1995. 77-79., Balogh J. PhD.- értekezés, kézirat, 2001, 137-169, 175- 186, 200- 209, 230- 233., Imreh – Pataki, 1979. 172.

hadaiban szolgáló lófők, gyalogok nyomására az áljobbágyságra – a beszercei országgyűlésen (1622) a fejedelem javaslatára – az adó portaszám szerinti kirovását határozta el, valamint a kölcsönökért magukat elkötők felmentését, amennyiben adósságukat kifizették. A fejedelem kivette az adózók sorából a tényleges jobbágyságot, az ősjobbágyságot, „*az kik Mihály vajda békjövetele előtt ős jobbágyságnak tartattanak és azoknak hívattattanak.*”¹⁰²² És azokat kötelezték adózásra, aki személyüket valakiknek „elkötötték.”

Bethlen Gábor úgy vélte, hogy ezzel „*két dolog ha eligazodik az igazság szerint, ez két jó fő ki belőle, hogy ennek utána nem oly könnyen adja magát az rossza is jobbágyságra (mert az olyanokat méltán rossznak mondhatjuk, kik az hazájának való szolgálat előtt magok szabadságát újra leteszik és jobbágysággá lesznek örömeiben), látván, hogy az jobbágyságban nem élhet szintén oly könnyen, mint ők elgondolták volt és így megszorodik az szolgáló rend közöttük.*”¹⁰²³

Bethlen Gábor az említett beszercei országgyűlésen (1622. október), a jobbágyság adózásra fogását az igazságosság oldaláról közelít meg, hiszen őt a katonahiány pótlása s a portai adó arányos elosztása motiválta. „*Többi között azért ezt igen illetlennek, sőt az igazsággal ellenkezőnek látjuk teljességgel, hogy az egész székelységen való jobbágyság in genere (kik számmal az tíz ezret megfogják haladni) noha ez országban laknak ők is, és minden hasznát úgy veszik, mint egyik nemzet akármelyik: mindazáltal sem adót, sem dézsmát nem adnak, hadba nem mennek, akármilyen szedés, terüh legyen a székelységen, a jobbágyság semmi a félét nem ad, hanem egy szóval mindenféle terhet csak az kevés lófő, veres darabant, szabad székelységtől, hadba azok mennek, ha mit az ország szükségére, vagy egyéb magok között felvetnek, azok fizetik: melyből ilyen és nagy fogyatkozása vagyon az országnak, hogy a zászlók alól nagy része a jobbágyságra kötötte a székelységnek magát, látván azt, hogy sokkal könnyebb és jobb állapotja vagyon az jobbágynak közöttük hadakozásnak idején, hogysem a szabad embereknek mivel azok közül senki semmi közönséges szükségre nem erőltetnek, hanem az urának, vagy inkább társának többire egy héten ha egy két napot dolgozót bocsát, azzal minden egyéb szolgálattól, fizetéstől megmarad. Ez az oka, hogy a zászlók üresek, és csak szegény Bocskai fejedelem idejétől fogva is közel hat ezer székelységet lett jobbággyá, kiket a nemesek és csak nem régen jobbágyságból lett lófővek is úgy elhitegetnek, megmutogatván nekik, mely könnyen élhetnek jobbágyságnak neve alatt. (..) Más fogyatkozás (..), hogy szinte úgy élnek hazánknak földét ők is, hasznát-zsírját veszik, mindazáltal egy pénzzel sem segítik a két nemzetséget semmi szükségben.*”

Bethlen itt utal arra, hogy már régebbi tervbe vették, hogy a portai adóhoz az elkötött jobbágyságok is hozzájáruljanak, de „mesterséges circumscriptionokkal” kibújtak alóla, ezért a dolgot függőben tartották, öccsével, a gubernátorral.

Most pedig, „*ha már nagy része a hadakozó népnek közöttük jobbágyságra adta magát (kinek szabadságot azért adtak volt ő kegyelmeknek országul, hogy az székelységnek idején, velünk együtt fegyverrel szolgáljanak hazánknak), mindazok, és in genere mindenféle jobbágyságok rőtassanak kapu számra ő köztök is, (...) az egy porta adójának felvetésekor kapuszámtól*

¹⁰²² EOE. VIII. 114.

¹⁰²³ EOE. VIII. k. 106. (Idézi: Balogh, J. i.m.)

fizessenek ők is úgy, mint a két nemzetségben lévő szegén község (...).Hogy ennek utána nem olyan könnyen adja a rosszra magát a jobbágyságra: (...) átván, a jobbágyságban sem élhet szinte olyan könnyen, mint ők elgondolták volt, és így megszorodik a szolgáló rend közöttük. Másik jó ez lehet, hogy mégis valami kevéssel segíthetik ő kegyelmeket a porta adójának megfizetésében.”

Mivel a székely urak megígérték, hogy a köztük lévő jobbágyság is hozzájárul a portai adóhoz: „*Végezzük országul, hogy az ős jobbágyok és egyéb rendbéliek*” kiválasztása során „*valami confusio ne legyen, akik közöttük ős jobbágyoknak ítéltetnek, azok legyenek, akik Mihály vajda bejövetele előtt ős jobbágyoknak tartattanak. Akik pedig Mihály vajda bejövetele után számláltattak ős jobbágyok közé, azok ős jobbágyoknak most is ne tartassanak az conummeratióban, hanem ezeken kívül in genere mindenféle jobbágyok conumeráltassanak és kapuszámra rótassanak. Az kik pedig Mihály vajda bejövetele előtt ős jobbágyoknak tartattanak, azok most is ős jobbágyságban tartassanak, és ne is conumeráltassanak az zsellérekkel együtt, de zsellérnek is csak azok tartassanak, az kik az nemes ember csak az maga saját nemes ülésre szállított és telepített.*”¹⁰²⁴ Bethlen már korábban (1619), Udvarhelyszék tisztjeinek elrendeli, hogy az Udvarhely városában éldegélő álnemeseket s a városban tartózkodó jobbágyokat a városi közterhek viselésére kényszerítsék.¹⁰²⁵

Nemcsak a jobbágyok, hanem a hadra fogható székelyek országon belüli vándorlásával is számolni kellett. Erre utal I. Rákóczi utasítása (1638) Csegezi Mihály Aranyosszék kapitányának: „*a székelységről zászló alól a vitézlő rendnek imode amoda való régi lakó helyéből, a vármegyékbe, más székekbe, kiváltképpen a városokba való költözése, noha nevük a regestrumban szerepel, de róluk hír nincsen, magukat kivonták a szolgálat alól, költöztesék vissza korábbi lakóhelyükre, senki ebben ellent ne álljon, a hét hiteles bírák kötelesek minden helyről ezeket kiadni.*” Falvanként, név és szám szerint említi őket: Harasztosról 2 személy, Polyánból 5, Kövendről 2, Várfalváról 1, Rákosról 1, Kocsárdról 1, Bágyonból 5, Felső-Szentmiklós-falváról 2, Földvárról 4, Senfalváról 1, Rákosról 1. Összesen: 25 személy kerestetik.¹⁰²⁶

Noha az adót a későbbiekben sem sikerült egészében behajtani, annyiban haszonnal járt, hogy Bethlen-féle összeírásban szereplők, hivatkozhattak felszabadított voltukra, amikor a falutól a nyílföldet igényelték, vagy pedig a nemes hatalmaskodása esetén, bíróságon pereltek.¹⁰²⁷ Bethlen intézkedései– Balogh szerint– az ősi „katonai tudatot erősítették” a székelységben azáltal, hogy védelmébe vette, és szabad státusba visszahelyezte a nemesek által erőszakkal jobbágyságra kényszerítetteket, például a törtető erőszakos Ugron Pál esetében, akitől elvették Kányádon lakó Tompa Pál nevű jobbágyát.¹⁰²⁸

Balogh Judit a 17. században gyakoribbá váló jobbágyosítás, fejekötések, a nemesítések kiváltotta konfliktusokat a faluközösségek ellenállásával hozta összefüggésbe, amelyek felléptek mindazokkal szemben, akik a községből ki akartak válni. Ez kétségtelen nem az

¹⁰²⁴ SzO. IV. 215– 218. Approbata Constitutio, V. R. 5. I. ck.

¹⁰²⁵ SzO. IV. 202– 203

¹⁰²⁶ SzO. IV. 267– 209.

¹⁰²⁷ Balogh J. i.m.

¹⁰²⁸ Szádeczky – Kardoss, L. 1927. 250-251.

ősi székely primor családok (Aporok, Lázárok, Mikesek, Petkik stb.) esete, ők már jóval korábban leváltak. A faluközösségeknek a feltörekvő lófőkkel volt konfliktusa, akik nemcsak székely örökségükkel s ahhoz kapcsolódó tartozékokkal próbáltak kiszakadni a községből, hanem – mint a fentebb hivatkozott forrásokból is kiderült – a jobbágyosítással közsékelyek csoportjait is kiszakították a közösség teherviseléséből, és a katonai szolgálatból. A gyulafehérvári diétán (1656) hangzik el, hogy „*de miolta az nagyságod kegyelmessége* (II. Rákóczi) *után az lovas puskások lófő szabadsággal megajándékoztattak*”, falus bíróságot nem akarnak viselni. A diéta úgy dönt, hogy a bíróságot viselnie kell mind a régi lófőknek, mind a lovas puskásoknak. A helyzet Apafi idejében sem változott, a gyulafehérvári diéta (1670), majdhogynem belenyugvással vette tudomásul a szolgaság címén a visszaéléseket: „*székelysége akik szolgálatra alkalmasabbak lehetnének, mind szolgálkák lettek, nemhogy fizetést vennének az uruktól, de némelyeknek magok fizetnek az szolgálkák, hogy protegálják őket az hadakozástul, és mikor kívántatik, a java elvonja magát, fel nem ül.*”¹⁰²⁹

A fejedelemség kincstári birtokai nagyságrendileg és jövedelmezőség tekintetében jórészt fedezni tudták Bethlen idején az államháztartás, a hadjáratok stb. költségeit, a hiány az emberi erőforrásokban mutatkozott. Erdélyben a 16. és 17. század fordulóján történt katasztrófaközelit helyzet, annak járulékos következményei (éhínség, pestis, fosztogatások, infrastruktúrarombolás stb.), a népesség csökkenésével járt, amelynek rekuperációs folyamata még Bethlen idejében sem zárult le. Erre utal a fejedelemhez intézett kérés (1623) „*elfogyatkozott szegény lófű és drabant emberek számából engedtessek béres szolgát fogadnunk, az kik urunk ő felsége* (katonai) *szolgálatjára szegénységek miatt elégtelenek.*”¹⁰³⁰ Tény, hogy a 17. században végig Erdélyben nagy a munkaerőhiány, tehát a földbirtokosok rövidebb vagy hosszabb távú munkaerőszükségletét hazai forrásból nem tudták megoldani.

Erre utalhat, hogy Tüdös Kinga jövevényjobbágyok oklevéltárában a 17. században Háromszéken (Kézdi-, Orbai-, Sepsi) legtöbb egyezséget idegenekkel kötnek a földbirtokos lófők és nemesek. Az ősi főnép (primor) család az altorjai (Kézdi-szék) Apor Lázár 1660–1691 között 6 moldovai román és magyar személlyel, ezek közül 2 családdal köt egyezséget. Mellesleg az Apor család másik tagja, István (és mások) az országgyűlés döntése nyomán kénytelen a jobbágyaság alól mentesíteni azokat a nemesi státusban lévő csíkszéki székelyeket, akiket a tatár rabságban váltságdíja fejében jobbágygá tett.¹⁰³¹ A gyilkosság miatt fejevesztésre ítélt (1662) Fekete János katonát al-torjai Apor Lázár 100 forint váltságdíjjal megmenti, mégis „Apor uram fegyverével, pénzével legjobb paripájával” elszökött, ezért feleségét és fiát jobbágyaságra kötelezi, de Fekete Jánosné „sok síralmára,” a fiút, amíg az anyja életben van, Apor Lázár szolgálatra nem kötelezi.¹⁰³²

A köröspataki (Sepsiszék) hadba járó primor *Kálnoki István* (1633–1689) a magyarországgal azért köt nem jobbágyi (paraszti) munkára szerződést, mert „*hadba kellek menni.*”

¹⁰²⁹ Idézi: Imreh–Pataki. 1992. 44–45, 55.

¹⁰³⁰ SzO. VI. 75.

¹⁰³¹ Imreh–Pataki. 1992. 79.

¹⁰³² Tüdös K. 2001. 105.

együtt mennyen” vele. A többiek 1 moldovai oláh, 1 székely, 10 moldovai cigány, az utóbbiakkal csoportosan szerződik. Csak a moldovainak ígér jobbágytelket.¹⁰³³

A legtöbb egyezséget a kézdívársárhelyi *Barabás* lófő család (idős György, fiatal György, a feleség-anyja Hodor Margit) kötik 1642-1694 között: a 28 „örökös jobbágy” szerződésben 18 moldovai, 3 oláhországi, 3 moldovai magyar, 4 erdélyi illetékességű. Telket egyiküknek sem biztosítanak.¹⁰³⁴

A rétyi (Sepsiszek) *Antos György* nemes a másik jobbágygyűjtő, 1680–1689 között 15 szerződést kötött 1 moldovaival, 2 oláhországi, 5 szilágysági magyarral és 7 moldovai magyarral. Antos (1689) Mészáros Márton rozsnyói „szász ifjú legény” számára jószágot (házat, földet) ad, hasonlóan a moldovai „legénynek” is, akit megházasít. Antossal megesett, hogy jobbágya elszökik, nem kéri vissza, ellenben 32 forint váltságdíjat igényel és kap érte.¹⁰³⁵

Háromszéken Lemhényben, Szörcsén, Papolcon stb. birtokos *Donáthok*, Mihály, Mátyás, Benedek nemesek 1618–1689 között 17 egyezséget kötnek, 10 moldovaival, 1 Szatmár vármegyei magyarral, 4 moldovai csizmadia, tímár és kovács mesterséget űző cigánnyal. A szörcsei Donáth Benedek Zalkó Istvánnak a szerződés értelmében, szántóföldet, szénarétet ad. Hasonlóan (1689) a moldovai Fülep Demeternek, akit „*kicsinységetől*” Donáth tartott házában, két ökröt, egy tehet és szántóföldet ad, és ígéri, hogy kiházasítja.¹⁰³⁶

Czerjék Tamás zoltáni nemes (Sepsiszek) 16 egyezséget kötött 1687–1694 között, 11 moldovai, 3 magyar, 1 cigány és egy szász személlyel. A brassói Szász Kata szerződésének megújításakor (1694) megjegyzik, hogy továbbra is Czerjék Tamásné fejekötött (1637) jobbágya (házi szolgálja) lesz.¹⁰³⁷

A „vitézlő” nemes *Székely Márton, István, Miklós*, egy-egy, illetve *András* két szerződéssel szerepel 1637–1693 között: Márton az oláhországi jövevény Razvan Rádullyal köt egyezséget sepsiszeki Rétyen (1637), azzal a kikötéssel, hogy „*míg Erdélyben él, más gazdát nem szolgál, nem is keres*”, viszont ha Oláhországba „*akarna menni Székely Márton Uram is el tartozzék ki bocsájtani*.” Székely István Dálnokon (1693) Oláh Istvánt 2 fiával, feleségével, Oláh Györgyöt feleségével fogadja jobbágyának, akik Szent Jánostól Szent Mihályig hetente 2-2 nap után 1-1 napot dolgoznak: Székely megígérte, hogy az „*maga földiben két-két véka búzát és két-két véka haricskát*” vet számukra.

Székely Miklós Kilyénben (1690), feketehalmi Demeter Czigány csizmadiát, valamint (1687), oláhországi gruzdai Szöcs Mihályt fogadja jobbágyának, az utóbbi lakodalmára 25 forintot költött, és adott még 25 forintot érő búzát és haricskát. Székely András szintén Rétyen (1686) moldovai Oláh Mátéval és feleségével köt egyezséget.¹⁰³⁸

Az adattárból kiragadott példák a háromszéki földbirtokosok esetében csak öt esetben biztosítottak a jobbágylét alapját képező házat, házhelyet, szántót, kaszálót, igavonó állatot. És két esetben írják elő a jobbágy robotkötelezettségének időtartamát, ami tényleges

¹⁰³³ Tüdös K. 2001. 104,163,105,124,82,91,108,140.

¹⁰³⁴ Tüdös K. 2001. 86, 89, 90, 96, 95, 114, 119, 127, 144, 150, 151, 160, 164.

¹⁰³⁵ Tüdös K. 2001. 118, 140, 120, 121, 128-129, 131, 146, 151.

¹⁰³⁶ Tüdös K. 2001. 76, 78, 80, 81, 83, 86, 92, 94, 95, 97, 111, 138, 139.

¹⁰³⁷ Tüdös K. 2001. 133, 1134, 141, 155, 153, 161.

¹⁰³⁸ Tüdös K. 2001. 84, 156, 148, 135, 130.

jobbágyságra utal.¹⁰³⁹ Az esetek többségében a felek között – a jobbágyságba fogadó, illetve magát adó – az egyezség inkább zsellér, szolga, cseléd rövid időtartamú „elszegődésre” utal, ameddig Háromszéken, illetve Erdélyben tartózkodik, adósságát kiegyenlítette: „*Moldova földjére haza akar menni lakoul, az mi fizetés rajta lészen tegye le és búcsut véve indulhat hazájába,*” „*az országban (Erdélyben) meghalna, felesége és gyermekei hazájokba akarnának menni, minden javaikkal elmehetnek,*” – „*adósságát törlesztette, hazamehet.*” Többségüket a pillanatnyi egzisztenciális kényszer hajtja az egyezségbe, erre utal a néhány gyorssegély, illetve kölcsön. A fentebb említett anyagilag elszegényedett, számbelileg is kevés lovas és gyalog rendű székely szabadok béres szolgának alkalmazását kérő rendelet kibocsátása vélhetően szembe ment Bethlen és a faluközösség (communitas) törekvéseivel, ezért inkább idegenekkel szerződtek: „*szabad magával, mert nem ebből az országból való.*”

Az egyezségek megkötésének ideje azt jelzi, hogy a feltörekvő lófők, nemesek (nemesítettek) főleg a 17. század második felében, az Apafi – korszakban aktívabbak, és a munkaerőhiányt idegenekkel pótolták. Például Barabás lófő család tagjai esetében a 28 szerződés többségét a század második felében kötik meg. Antos György nemes is a század végén 10 év alatt 15 szerződéssel szerepel, Czerjék Tamás pedig 7 év alatt (1687-1694) köt 16 „jobbágysító” egyezséget a jövevényekkel. A Donáthok a 60 év alatt 17 szerződést kötnek, a Székelyek 5 szerződése időben szétszórta, hasonlóan a két primor (főnép) Apor és Kálnoki esetében is. Nem feledkeztünk meg a személyek és csoportok mozgásának a földrajzi vetületéről sem, amely magyarázatot ad arra, hogy a jobbágy egyezségekben miért kevesebb Oláhországból, és miért Moldovából származik a többségük. Egyrészt Háromszéken, a rejtett ösvényeket, csapásokat nem számítva, az ojtózi átjárón vezet át Moldvába a fő kereskedelmi és hadi útvonal, másrészt a közelség, szomszédság, az évszázados ide-oda járással a terepismeret, a személyes kapcsolatok hálózata is körejátszott. Évszázadok óta jelentős a székely csoportok jelenléte Moldova falvaiban, városaiban, sőt önálló településeik is voltak. A hosszabb távon gondolkodó háromszéki birtokosok, a jobbágylét alapfeltételeit (ház, föld, állat stb.) inkább fiatal, egyedülálló „jövevény” „legényeknek” biztosítják, azzal az ígérettel együtt, hogy meg is házasítják őket. Ez egyrészt arra utal, hogy a fiatal nőtlen idegent a székely faluközösségbe könnyebb volt integrálni, másrészt a fiatal jobbágyra hosszabb távon lehetett számítani, harmadrészt pedig a communitas kitagadással fenyegette a saját falutársaik jobbágyának állását, kényszerítését, mert ezzel kiszakították a közös (katonáskodás, adózás) teherviselésből. Nem véletlen, hogy Háromszéken, ahol erős székely identitással rendelkező községek voltak, amelyek, mint Béldi fejedelemhez intézett leveléből is kiderült, erőszakosan is felléptek a falutársak communitasból való kiszakítása ellen, a földbirtokosok inkább idegent, jövevényt tettek vagy fogadtak jobbágynak, szolgának. Az, hogy a Kárpátokon túli románok tényleges jobbágy volta, az említett néhány háromszéki eset mellett, mit jelentett, azt *Nomina jobbagionum Valachorum* tartalmazza, amelyben 17 egytelkes jobbágy együtt szerepel az összeírásban, és taxás jogviszonyban álltak a gyergyószárhegyi Lázárokkal, Bethlen Gábor anyjának, Lázár Druzsina testvéreivel. Feladatuk a szárhegyi instrukció szerint „*az örökös jobbágyoknak szántani marhával két nap (gyalogszerbe és marhával is), egyébként három*

¹⁰³⁹ Tüdös K. 2001. 109, 116. stb.

nap egy héten. Szolgálatya napfelfjöttétől fogva napnyugatig, de ekével nem tovább vecsernyénél. Praebendája (élelemellátás) pedig semmi sincsen: hanem (közülük) mesterembereknek vagyon kenyér praebendájok a három napon is, (ha) azon kívül dolgoznak, a mellé ázalék” (leves) is járt. Aratáskor a teljesítmény napjában 5-5 kalangya, „ötös kévébe 5-5 kalangyát egy rendben hordgyon össze, aznap ha össze nem rakhatya is.” Emellett a birtokosnak fonással, kendernyűvéssel, káposztaültetéssel, kapálással, veteménygyomlálással is tartoztak. A földbirtokos köteles biztosítani a jobbágy számára „telket, azon házat s más szükséges hajlékot, szénafüvet, szántóföldet– kitől mit telik ki-, melyről ők magok élete táplálásában mozdulhassanak, adót fizessenek, szolgálhassanak...” A fuvarozás is feladatuk, például a Lázár-birtokhoz tartozóknak a „parajdi út” (sóért), a „hosszúfuvar,” egy heti szolgálattal volt azonos.

A háromszéki szerződésekből is az derül ki, hogy a tulajdonképpeni jobbágyok, akik telket, házat, földet kaptak, idegenek, viszont a jövevények többsége, amit a hivatkozott Tüdő-s-adattár is megerősít, inkább zsellér vagy szolga kategóriába vonhatók. Láthatóan mozgékony csoport is, ideig – óráig szerződnek el, vándorolnak, költöznek, többen pásztorok, valamilyen mesterséget űzők, a szállásért, ellátásért munkával fizetnek. A földbirtokosok számára megoldandó feladat mozgásuk, illetve az egyik birtokról a másikra való költözésük korlátozása volt. Az országgyűlés is kimondja (1635): zsellért aki „jó akarátja szerént iusto modo másnak kötötte” magát, új ura nem köteles kiadni. A csík-, gyergyó-, kászonszéki statútum is (1714) megerősíti a diéta döntését: a moldovai ember, ha zsellérnek adja magát, majd „hazamegy mosiájára” (birtokára), majd ismét visszajön Csíkba, csak régi uránál, akivel korábban egyezséget kötött, szolgálhat. A zsellérek az adófizetés alól igyekeznek kibújni, ezért a székely urak s az országgyűlés (1685) telkes jobbágyságra akarta kötelezni őket. Az 1614. évi összeírás zsellér (*inquilini*) rovatában is, nagy többségük idegen, jövevény, moldovai, oláhországi, kisebb számban vannak a székek falvaiból, és máshonnan ide-oda költözők. Kászonban a például kézdiszentléleki, illyefalvi, szebeni, barcasági, marosvásárhelyi, csongrádi zsellérek is vannak. Viszont többségük (1713) moldovai román. Kászonszékben a falvak szélén élnek, amit az utcák elnevezése is jelzett: Kászon-Altíz faluszélén az Oláh utca, Kászon-Feltíz végén Dormán utca (moldovai Dormanesti után), a moldovai magyarok betelepülését a Magyardormán utca jelzi.

A szolgáknak van egy másik, székely csoportja, akikre az 1555. évi constitutio határozata is utal: „*valamely székely szolgálni akar menni, bár más országban is, ki országunknak védelmére nem szolgál, szabad volt szolgálni menni, de a szegődött szolgát megtartóztathatták.*” Tehát itt a székely személyek „szűk” csoportjáról van szó, akik hadviselésre nem foghatók valamilyen oknál fogva, akár külföldre is mehettek, viszont ha elszegődtek, rendszerint egy évre, a szerződésben foglalt határidő lejárta előtt nem távozhattak el gazdájuktól. A munka amire alkalmazták őket nagyjából azonos a jövevényekével, viszont szolgálatra való fogadásuk módja, már különbözik: ünnepélyes keretek között, tanú jelenlétében „kézbeadással” járt, „*mivel erre az idén való esztendőre kezet adott nekem, hogy nálam marad szolgaságra, ha megadom neki azt, amit ő kér, – kezet is adott.*”¹⁰⁴⁰ A szolga keresett

¹⁰⁴⁰ Idézi: Imreh– Pataki, 1992. 80– 85.

személy, hogy megakadályozzák a szolgabérek felfutását, Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék Constitutiója (1678) figyelmezteti Pataki Pétert, aki „érdeme felett való bért kíván magának” 2 forinttal büntetik. Mihácz Balázs és István András 17 forint büntetést fizetett mert „*három ruházatot ígért*” szolgáljuknak. Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék statútuma (1712, 1745), a jó faragó bérét 9 forintban szabta meg, a faragni nem tudó 7 forintot, a jó szolgáló 4 forintot kérhetett, ha más székbe ment magasabb bérért, a szék tisztje 3 forinttal büntette. Az újabb szabályozásban (1745) a „*legjobb és faragni tudó szolgának fizessenek 9 forintot, adjanak 2 pár ruházatot, 1 forintot süvegre, 4 véka árpavetést, nagy szolgálóknak, aki főzni tudnak, 4 forintot, az alább valóknak alább.*” Aki ennyiért nem akart szolgálni, gazdánként 3-3 forint büntetést kapott. Sok a kiskorú szolga, a bánásmód kemény, a testi fenyítés gyakori, „*ennie is nem adott úgy, az mint kívántatott volt*”: a lányok esetében a teherbe esés. A gazdára kezét emelő szolga ítélete nagyon kemény: (1776) „*meghaljon érte.*” A szolga ha ünnepnapon dolgozni nem akart, vagy éjszaka kimarad a háztól, gazdája 6 pénzt béréből levonhat (1712), ha rossz munkát végzett büntették, hasonlóan ha nem kímélte gazdája eszközeit, javait, értékeit, levonták béréből a kárt: az ökröt elveszti, csépléskor a magnak „*harmada benne marad*” a kalászbán, a juhot „*farkas megszagatta*” (nem ügyelt a juhokra), elveszett tárgyért, káposztásföldben kártételért, lopásért.¹⁰⁴¹ A hivatkozott esetek arra utalnak, hogy néhány valóságos jobbágylétbe adást bizonyító szerződés mellett, az egyezségek túlnyomó többsége az idegekkel, jövevényekkel, vagy éppen őshonosokkal, inkább béres, zsellér, szolga (cseléd) kategóriába vonhatók. Ugyanakkor azt is kell látnunk, hogy a Székelyföldet alkotó székek között nagyok a különbségek anyagi- és emberi erőforások megoszlása tekintetében is, tehát a „székelység” mint indentitást jelző fogalom mögött nem egy homogán társadalomtartalom állt.

A HADISZOLGÁLAT JÁRULÉKOS KÖVETKEZMÉNYEI

A székely lovas és gyalogrend tagjai számára egyaránt adott volt a katonai szolgálattal együttjáró felemelkedés, illetve a lecsúszás, az elszegényedés.

Báthori István lengyel király orosz hadjáratában (1580–1582) a székely kontingens tagjai vitézségükkel megalapozták jövőjüket. Például a székely gyalogság főkapitányának, kercsedi Károlyi Istvánnak mind Erdélyben, mind Lengyelországban, de „*különösen a legközelebbi*” Rettenetes Iván elleni hadjárat alatt „több várak megvívásában” kitüntetett katonai és hadvezéri érdemeiért, Báthori (Pskow, 1581), Kézdiszékből Szentléleken, Kis-Kászonban lévő fejedelmi részjóságokat, az ott lévő lőfő birtokok kivételével, neki és mindkét nemű (férfi és női) örökösének adományozta.¹⁰⁴²

A zabolai (Orbaiszék) Bacz – másképp Székely János (Pskow, 1582) – végrendeletéből tudjuk, hogy Kézdiszéken az esztelneki birtokát, amelyet Báthori István lengyel királytól kapott hadi szolgálataiért (Danczka, s az oroszok elleni hadjáratban), testvéreire hagyja: két húgának Bacz Borbálának és Katának 5-5 jobbágyot, két öccsének, Bacz Tamásnak és Jánosnak

¹⁰⁴¹ Imreh–Pataki. 1992. 87, 88–90.

¹⁰⁴² SzO. IV. 77-79.

10 ház jobbágyot mindenestől. Kéri Báthorit, hogy konfirmálja testamentumát „kézírásával és pecsétjével,” ugyanakkor kegyeibe ajánlja két öccsét. Báthori jóváhagyja kérését (Riga, 1582).¹⁰⁴³

A későbbi erdélyi fejedelemnek (1603. április–július), Székely Mózesnek hadi érdemeiért, melyeket Báthori István szolgálatában először Erdélyben a Békés (Bekes) Gáspár pártosai ellen vívott csatában, azután Lengyelországban Danczig városa és Lautern vára vívásában és végül „*a moszkoviai fejedelem*” elleni hadjárat alkalmával több várak ostromában szerzett, Báthori István (1583) Udvarhelyszéken Lövétén 10, Siménfalván pedig 6 jobbágytelket adományoz neki és atyjának, nemes János deáknak, valamint testvéröccseinek, Székely Istvánnak, Jánosnak és Péternek.¹⁰⁴⁴

Báthori Zsigmond adományozásait, úgy tűnik, a személyes helyzete s a körülmények alakulása motiválta. Az eresztevényi (Háromszék) Balázs és Mihály nemeseket (*nobilium agilium*), akik pixidáriusok, gyalog közé kerültek, hű szolgálataikért kiveszi (1593) „pór állapotjukból” és a lófő székelyek közé emeli, azért, hogy ők és utódaik jó lovas hadikészülettel szolgáljanak, házukat pedig Eresztevényben mentesíti minden közteher és adófizetés alól.¹⁰⁴⁵ Hasonlóan Lázár Farkasnak a lófőiségre emelt (1594) Böre Máté csíkszent-tamási jobbágya helyett egy jobbágytelket adományoz.¹⁰⁴⁶

Báthori Zsigmond negyedik egyben utolsó – rövid idejű országlása alatt (1601. február–1602. július), bizonyára a Basta elleni mozgósítás (1601, goroszlói csata), valamint a „véres farsang” emlékének felejtése miatt, több Bocskai, Bethlen által folytatott intézkedést foganatosított a székelyek érdekében. Az erdélyi országgyűlés a székelyek szabadságának visszaállítása dolgában hozott végzése és kiadott (1601) levele értelmében: Csík-, Gyergyó- és Kászonszék összes lakosait és maradékait a paraszti (jobbágy) állapotból felszabadítja és mindazon kiváltságokban és jogokban részesíti, melyeket őseik mint szabad székelyek a régi magyar királyok idejében bírtak, szabályozta a kapitányválasztás jogát és a szék területén lakó nemesek birtokviszonyait.¹⁰⁴⁷ Ugyanakkor (1601) lófőiségeket adományoz: például nemes és „*gyvorsalkodó*” nagy-böloni Sikó Sándort, az addigi közszékely állapotából kiveszi és utódaival együtt lófőiségre emeli, felruháztatva mindazokkal a jogokkal és kiváltságokkal, amivel a többi lófő bír. Azzal a feltétellel, hogy háború esetén ő és utódai lóval, karddal, sisakkal, páncéllal, pajzzsal, dárdával és más hadi felszereléssel jelenjenek meg a táborban. Bölonben lévő házát, Sikó János (a Péter fia) és özvegy Sikó Györgyné háza szomszédágában, kiveszi minden adó, taksa, tized, kilenced, kepe fizetése és paraszti (jobbágy) munka szolgáltatása alól, meghagyván a sepsiszéki kapitánynak és bírának, adószedőknek és Nagy

¹⁰⁴³ SzO. V. 129–130. (Szádeczky Lajos. 1896. SzO. V. 1296–1603. Kolozsvár.). Báthori lengyelországi és oroszországi hadjáratairól bővebben (lásd: Dr. Szádeczky Lajos, *Hadtörténeti Közlemények.*, 1888., *Hadtörténeti Közlemények.* 1897.)

¹⁰⁴⁴ SzO. IV. 86 – 88.

¹⁰⁴⁵ SzO. V. 152.

¹⁰⁴⁶ SzO. V.154–155.

¹⁰⁴⁷ SzO. IV. 150–154.

– Bölön előjáróinak, hogy őt és utódait igaz lófőnek tartsák, ezután semmi adózásra és „szolgálmányra” ne kényszerítsenek.¹⁰⁴⁸

A marosszéki székelyeknek is megerősíti Báthori Zsigmond (1601) a rendek által adományozott régi jogaitak visszaállító kiváltságlevelét. Dicséri a havasalföldi hadjáratban tanúsított vitézségüket, az iránta tanúsított hűségüket a németek (Basta) ellenében, mindezért kiveszi őket a pór és nem nemes állapotból, melybe jogtalanul jutottak, és szabad székelyekké teszi őket, felruházván a kapitányválasztási jogával, másrészt kötelezván, jó hadi készülettel jelenjenek meg a hadjáratokban, és éljenek békében a köztük lévő nemesekkel.¹⁰⁴⁹

Bethlen Gábor az egyéni hóstettért ad nemességet (1629) martonosi Nagy Gergely lófőnek és fivéreinek: Tamásnak, Györgynek, Pálnak és fiainak Gábornak, Péternek és Ambrusnak; és Tamás fiának Demeternek: „*nemesi címerrel is ellátván s örökségeiket és házaikat Martonos és Fel-Torja faluban*” (Kézdiszék) minden adózástól mentesíti. A történett előzménye, hogy Nagy Gergely az uzoni Béldi Kelemen, Háromszék főkapitánya életét a csatában megmentette: „*segítségére sietvén és levágván egy őt üldöző ráczot*”, amiért Béldi Kelemen lovas hadnaggyá tette.¹⁰⁵⁰ A fejedelem pedig a katonai ranghoz címet és birtokot adományozott, ugyanis a három dolog egymást feltételezte.

I. Rákóczi György kiváltságlevelé (1636) Sepsi-, Kézdi-, Orbaiszék részére oltalmazó, megőrző jellegű, ugyanis az ott lakó székely urak magszakadása estén az ő javaikra nézve megtiltja a beiktatás vagy a kincstár részére való lefoglalást, és elrendeli a „*magvaszakadtak javai nemzetségük mindkét (férfi, női) nemén lévő tagjaira szálljanak és maradjanak, megtartván ősi szokásaikat és gyakorlatukat*.”¹⁰⁵¹

Csik-, Gyergyó- és Kászsónszék főkapitánya „információjára” (tájékoztatása alapján), I. Rákóczi György ifjúságától fogva a többi székely lovasok között tanúsított érdemeiért, a királyhalmi Petki Istvánt a paraszt állapotból kiveszi és a székely lófők közé iktatja: házat Újfalun minden „*parasztadózástól*” mentesíti (1637), azzal a megkötéssel, hogy ő és utódai lóval, pajzzsal, sisakkal, dárdával és „*minden hadiszerrel minden hadjáratban*” részt vesznek.¹⁰⁵²

II. Rákóczi György a Csontos György hadnagysága alatt szolgáló marosszéki lovas puskákat a havasalföldi hadjáratban tanúsított hűséges szolgálataikért lófökké teszi (1656), hogy „*jó lóval, karddal, hosszú puskával, porral és golyóbissal felszerelve*” minden hadjáratra készen álljanak és szükség esetén a „*lóról leszállva gyalog is harcoljanak*.”¹⁰⁵³

A státusváltás nem csak katonai szolgálatért lehetséges, viszont a katonai szolgálatot, mivel székelyekről van szó, más esetekben sem mellőzik: Báthori Zsigmond például a csíki vasbányák művelésében szerzett érdemeiért lófőiséget adományoz 21 csík-, gyergyó-, kászsónszéki bányásznak és utódaiknak (1591), akik „*mestersége és ügyessége*” által a csíki

¹⁰⁴⁸ SzO. V. 166–167.

¹⁰⁴⁹ SzO. V. 168.

¹⁰⁵⁰ SzO. VI. 105. Nemességet és lófőiséget kaptak a fejedelmektől 1594–1637 között és 1658-ban (Lásd: SzO. VI.138–140.)

¹⁰⁵¹ SzO.VI. 261– 263.

¹⁰⁵² SzO.VI. 138– 140.

¹⁰⁵³ SzO. VI. 160.

vasbányák már évek óta „míveltetnek” a fejedelem „nagy hasznára,” és reméli, működni fognak ezután is. De szükség esetén jó felszereléssel lovon szolgáljanak a hadban.”¹⁰⁵⁴

A hadjáratok, a háborúk zsákmánnyal is járnak: Fejes Mihály a havasalföldi hadjáratból megírja (1695) feleségének Csernátónba (Háromszék), hogy miket és kiktől küldött neki (pénzt, ruhaneműt, illetve utasításokat a gazdaság vezetése tekintetében).¹⁰⁵⁵ Ami egyrészt utal arra, hogy kiskorú gyerekei lehettek, másrészt pedig a székely katonafeleségek szerepére a férjek távollétében. A katonafeleségek hadjárat idején vagy megövezve komoly szerepet játszottak a gazdaság irányításában, ugyanakkor jelentős hozománnyal is rendelkeztek, amit a szokásjog is előírt. A kiházásítás nem volt szerény összeg, arányban állt a fiúnak maradt örökséggel. Werbőczy, Cserei Farkas meghatározásában „*parafernornak vagyis a menyegzői ajándéknak az olyan ingó jókat mondják, melyeket az asszonyállatnak az ő lakodalmok vagy mátkaságok s eljegyeztetések idején vagy mátkáik, vagy szülei vagy más akárki szokott adni és ajándékozni.*”¹⁰⁵⁶ Ezek között a székelységben a családi életvitelhez szükséges dolgok (bútor, ágynemű stb.) mellett ruházat, szoknya, mente szerepel, valamint egy „*bokor tisztességes aranyos tű*” (nemes, és lófő asszonyok hajviseletének kelléke), mindezt a násznép előtt bemutatták, hadd lássák.

A székelység katonai erőforrásainak mozgósítását a személyes „előléptetések,” illetve a létező katonarendi helyzetállapot megőrzése jelzi. Erre utal I. Rákóczi György Apafi Györgynek küldött pótlólagos utasítása is (1630), az Udvarhelyszékbe kiküldött bizottság számára, amikor és Sükösd György helyett Bethlen Ferencet nevezi ki a bizottság élére: „*Mind ez minap az instructioban elfelejtettem volt inseraltatni, s mind pedig annak utánna való levelemben kegyelmednek felőle írni, hogy az Udvarhelyt deponált nemes emberek dolgát mostan igazítaná el; azért annak revisiójához is kegyelmelek nyúljon hozzá és valakik megbizonyosodnak, hogy vagy régi fejedelmektől nobilitáltattanak, avagy az fejedelmeknek és az országnak valami nagy hasznos és szükséges dolgokban, avagy pedig hadakban vérek hullásával szolgáltanak, kiért méltán érdemesek lehetnek az nemességre, ...meghadgya kegyelmelek nemességeken.*”¹⁰⁵⁷

A 17. század fejedelmei (főleg Bethlen s az öreg Rákóczi) idején a székely kérdés nagyjából rendeződött, az erőszakos foglalást és birtokadományozást megszüntetik, visszahelyezik őket kiváltságaikba, noha a század végén a szabad rendűeknek (lófők, gyalogok) kétszer annyival kellett adózniuk, mint a jobbágyoknak. Ugyanakkor a hadiszolgálat, főleg a gyakori hadjáratok továbbra is nyomasztó terhet jelentettek.

A katonai szemlék (lustrák, mustrák), a táborozások, harci cselekmények testi-lelki traumákkal jártak, ennek terhére apáról fiúra a szabad székely katonarend (lófő, gyalog) viselte. A székely katonarendet I. Rákóczi György 1635. évi összeírását követő lustrája (1643) hét csoportba osztotta: első, az ősi, *régi lófők (primipili veterani)*, az új lófők (*recentes primipili*), harmadik, akinek lófőségeről írott dokumentum nincs, de *régóta lovon szolgáltak*.

¹⁰⁵⁴ SzO. V. 154.

¹⁰⁵⁵ SzO. V. 159–160.

¹⁰⁵⁶ Imreh–Pataki. 1992. 50.

¹⁰⁵⁷ SzO. VI. 109–111, 138.

A gyalogpuskások között elsők az összabadok (*pedites pixidari veterani*), őket követik a fejekötöttek, a *visszaszerzett gyalogok* (*recuperati pedites*), a sort a *gyalogkatona voltukat bizonyítani tudók*, illetve a *solymárok* zárták.¹⁰⁵⁸

Kászsónszékben például 1614–1702 között a lófő családfők aránya 34,19 %-ról 71,37 %-ra nőtt, viszont a gyalogok aránya 65,81%-ról 28,63 %-ra csökkent. A legnagyobb csoportot a szabad közszekelyek, a gyalogok alkották. A lustra szerint sokan vannak „jövevények” a székben, vagy máshova telepedettek, többségükben gyalogkatonák, akik Háromszék, Csíkszék falvaiba költöztek. A szabad lófők és gyalogok száma azonban alig változott 1643–1750 között. A lófők csoportjában is eléggé szélsőséges volt az anyagi helyzet: például kászsónszéki Thima Bálintné primipilla apja javaiból (1668) egyebek mellett járandóságát követeli: „16 aranyat, 5 öreg tallért, 150 ezüstdukátot, 2 ezüstpoharat, egy rézmosdót, egy önkannát.” Ezzel szemben Modó Mihály lófő Moldovába költözik: „sok nyomorúságok miatt kényszerített volt eladni belső jószágát, házával, istállójával, házbeli portékájával együtt.” Csaba Anna primipilla sok éve tartozott 7 véka búzával, nem adta meg, Kajcsa János lófő pedig a „meddő juhok mellett pásztor.”¹⁰⁵⁹

Ha közelebről nézzük és mellőzzük az esetleges személyes kvalitásokkal kapcsolatba hozható tényezőket, akkor azt látjuk, a lecsúszás, elszegényedés, többnyire hadiszolgáltatással mutat összefüggést.

A széki jegyzőkönyvben 1685-ben 3 táborba szállást jegyezték fel: az elsőben 7-8 ezer székely vonul Szatmár felé, októberben vissza is térnek Erdélybe. A második és harmadik táborba (1682) késlekedve sereglettek össze, és Gyulafehérvárról július 8-án indultak Szamosújvárra, ahova 30-án érkeztek meg, innen augusztus 5-én– hőségtől kínozva– a hónap végén keltek át a szolnoki hídon. A 3000 lovas 700 gyalogos, éhező székely, amely kb. felét alkotta a fejedelem seregének, végre megérkezett Bécs közelébe. A táborban a törökkel a feszültség olyan méretet öltött, hogy Apafinak, majd Teleki Mihálynak kellett beavatkoznia. Cserei Mihály említi, hogy „a fejedelem az erdélyi hadakkal együtt Győr alól eljövén, sokáig heverének Buda alatt, és ott a rossz víztál miatt a vérhas esvén a táborra, sokan az erdélyiek közül meghalának.” A hazatérést követő lustrán (1685) kiderült, hogy az 1682–1684 közötti hadjáratokban sokan– főleg a vármegyeik– felmentést nyertek, 21%-a a hadiköteleseknek kivonta magát, s a „vitézlő rendeknek a fele is honn vagyon” jegyezték fel Kászsónszékben is.

A szamosújvári és apahidai táborban például a kászsóniak közül 174 már háromszor, 49 kétszer, 17 pedig egyszer jelent vmeg. A harmadik táborozás alkalmával 286 katonát írtak össze, 147 lovast, 139 gyalogost. A kászsóniak közül 32 embert mindhárom táborból mentesítettek, 17-et kétszer, 49-et egyszer s a harmadik hadjáratból 179 fő hiányzott (kb. 21%). A táborban veszett, a hadban meghalt 26 lovas és gyalogos, nevük után megjegyzik: „obiit Bécs alatt”, meghalt a „lippai erdőben”, „betegén jövén haza az táborból,” meghalt. stb.¹⁰⁶⁰ Néhányan megfordultak mindhárom táborba, „Bécs alá is érkeztek”, Győrbe is „odajártak,”

¹⁰⁵⁸ SzO. 1897. VI. 139– 140., Demény Lajos, 2000. Székely oklevéltár. Új sorozat. Kolozsvár. VI. 259– 261, 284., valamint SzO. Új sorozat. 1999. V. (Székelyföld katonai összeírása).

¹⁰⁵⁹ Imreh– Pataki. 1992. 41– 43.

¹⁰⁶⁰ Imreh– Pataki, 1992. 26, 27.

de már a gyulafehérvári mustrára nem mentek el, emiatt büntették őket. Volt, aki a táborból „hazaszökött”, „visszaszökött.”¹⁰⁶¹

A táborozások nélkülözéssel jártak, például a Dés melletti táborban (1670) gabonából „fogyotkozott állapottyok” miatt, „ennek az megnyomorodott székely nemzetnek találjon” – a fejdelem – „az urakkal együtt ...módot elbocsátásokban.”¹⁰⁶² Az Örményesen táborozó (1674) székely had élelemhiány miatt fellázad.¹⁰⁶³ A Szebent biztosító (1685) 3000 főnyi székely kontingens a császári hadakkal vívott csatározásban 800 embert veszített. A visszavonuló sereg, amikor Sófálvához közeledett, „a székelyek kéredzni és búcsúzni kezdtek,” még a kopját is készek voltak használni a parancsnokuk, Bethlen Gergely ellen. A táborba szállás azonban belső, közbiztonságot veszélyeztető időszakokban is gyakorlat volt. A tizenötéves háború idején, amikor Basta zsoldosai és a magyarországi hajdúk rémtettei már tűrhetetlenek voltak, a közbiztonság megszűnt, Kornis Boldizsárt, Udvarhelyszék kapitányát, utasítják (1604), hogy a féktelen hajdúk megzabolázására, az egész Székelyföldről szedjen össze 2000 gyalogos és 500 lovas székelyt, és szálljon táborba a Gyulafehérvár melletti Morgó mezejére.¹⁰⁶⁴

A lustrákon ellenőrizték a lőő és gyalogkatoná ruházatát, hogy rendje „szerint való kötőse” van-e: „cepőkben, bakancsban és ne bocskorban jelenjenek meg.” Ha sarkantyúja nem volt a lőőnek, büntették. Aki ló nélkül jelent meg, utasították, hogy vegyen. A ló gonddal járt, ugyanis ha a lőő sebesülés, betegség, vagy harctéren a lovát elvesztette és azt nem tudta pótolni, kivették a lőők rendjéből, vagy a nyílföldet visszaveszik, mivel katonai szolgálata megszűnt arról a jószágról, vagy ha felmentik a katonáskodás alól, akkor jószágába fiat fogadjon.¹⁰⁶⁵

A székely katona szerszámai közé tartozott a puska: a diéta (1636) a székely gyalogok számára 2000 puskát hozatott Lengyelországból. Azonban a puska, a golyóbis, lőpor árért fizetniük kellett. Jellemző, hogy Huszt megvédésére (1689) küldött 61 gyalogszékely közül csak kilencnek nem volt puskája. A puska drága szerszám volt, kölcsönadták, vetették, pereltek érte. Báthori Kristóf a sepsiszéki közrendűeket gyalogpuskásokká teszi (1580), felszabadítja minden adófizetés alól, hogy karddal és puskával fegyverkezve mindig hadra készek legyenek. A puska azonban továbbra is veszélyes szerszám volt, Rákóczi Zsigmond Ferencz György, Szabó János és Sikó Ferencz bölöni székely drabantokat, kiket a puskaapor megégetett, hazabocsátja (1644), azzal a kikötéssel, hogy öt hét elteltével visszatérjenek a sárospataki táborba.¹⁰⁶⁶

I. Rákóczi a 30-éves háborúba 1644 februárjában 15 ezres sereggel indult a „téli hadba”: a székelyek lustrája 1643-ban volt, majd ismét 1645-ben, az utóbbiban azt nyomozták, miért maradtak el olyan sokan a hadból. Ebbe illeszkedik a kászonzéki lustrumtörődék (1645. július 4.), melyből némileg képet alkothatunk a székely szabad rendű lovas és gyalogkatonák

¹⁰⁶¹ Imreh–Pataki, 1992. 51–54.

¹⁰⁶² SzO. VI. 336.

¹⁰⁶³ SzO. VI. 347.

¹⁰⁶⁴ SzO. V. 164–165.

¹⁰⁶⁵ Imreh–Pataki, 1992. 55, 132.

¹⁰⁶⁶ SzO. VI. 177., SZO. IV. 123.

fizikai és szellemi állapotáról, ami a korábbi hadieseményekben szerzett sérülésekkel hozható összefüggésbe.

A kászon-újfalusi lófők közül például Szabó István maga debilis, Szabó Albert beteg, Nagy András béna, fia sincs szolgálatra való, Thima Máté egyik fia hadban, másik itthon vagyon, szolgálatra való, de maga debilis. A gyalogok közül: Csobod Péter, nyomorú, debilis, egyik fia hadban, másik itthon vagyon, szolgálatra való, Kajcsa Mihály debilis, Kajcsa István, mindene elégett, urunk bocsáttá haza Tordától. Kovács János most jött haza betegen az oda telelt hadból, hasonlóan Csobod Mihály is. Kovács Balázs fia hadban, maga nyomorú debilis. Thima István, béna, az öccse hadban vagyon. János Mihály, nyomorú, beteg ma is. Mindenik rendbeli mustráról betegen bocsáttatott vissza.

A Jakabfalvi lófők közül Tusson Miklós béna, az fia hadban vagyon, Sülester Mihály maga igen nyomorú ember, az fia hadban van. Kovács György magának fél keze nincsen, az öccse hadban ment. Lőrincz János debilis, öccse az hadban. Kovács Tamás debilis, öccse az hadban. Gergely Balázs öccse oda holt az hadban.

Jakabffalva, gyalogok közül: Jakó Gergely debilis, az fia mindkét szemével vak. Salamon és János, Mihály István fiai most jöttek betegen meg az oda telelt hadból. Kapronczai Balás béna, debilis, öreg ember. Magyar András leányának fogadott fia Fekete András hadban vagyon. Kaiczia (Kajcsa) István és István Mihály nyomorú béna. Simoh György és Simoh András debilis. Fülöp Péter igen beteg, az öccsit hadban temették el. György Ferencz debilis, az fia hadba ment. Demeter Péter és Demeter Lőrincz béna. Máté Péter maga debilis, az fia hadban van.

Imperfalva, lófők közül: Benedek Mihály maga debilis nyomorú, az öccse hadban van. Máté István öccse hadban van. Roffain Jakab debilis. Márton György, egyik fiát az oda telelt hadban temették el, itthon két szolgálatra való fiai vadnak. Csutak Péter debilis, az öccsit oda temették az hadban. Jakab János debilis, egyik fia az hadban, másik itthon szolgálatra való. Fábián Miklós beteg, szolgálatra való fia nincsen. Mihály István debilis, Süket Bálint de(bilis), egyik fia hadban, másik itthon va(gyon). A gyalogok közül: Barta Miklós, épületlen állapottal levén, ifjú urunk (II. Rákóczi) bocsáttá vissza Tordától. Bálint János, beteg. Balás Barabás fia az hadban van. Balás Ferencz, fia hadban, maga igen béna ember. Péter István debilis, szolgálatra való fia sincsen.

Felsőffalva lófői közül: Kis Péter Mihály az fiát az oda telelt hadból most bocsátták vissza betegen s most is igen beteg. Péter Ferencz debilis, az fia hadban vagyon. Balás Mihály fia most jött betegen meg az oda telelt hadból. Gáspár János mind az fiával bénák. (Mi)hály András béna, fiai kettő, (egyik) hadban, másik itthon van, szolgálatra valók. Szabó Mihály, Lázár István uram udvarházának gondviselője itt Kászonban vagyon. Pál János fia az hadban vagyon.

Felsőffalva gyalogjai közül: Pál Tamás debilis, az fia hadban vagyon. – Bálint István és András Pál béna, az utóbbi öccse az hadban vagyon. Kis Bodó Pál, betegen hozták meg az felső hadból. Bartalius Ferencz, debilis, fia az hadban van. Salamon Márton betegen hozták meg az felső hadból; most is igen beteg. Vaska Miklós és Bartalius Mihály beteg. Fogarasi István fiai János és András mind az atyjokkal itthon vadnak, szolgálatra valók. Becze Balázs béna. Becze Pál, az lába eltörött, most is ez ősszel is az mustráról ez okon bocsáttatott vissza.

Kis Pataki Mihály, *halálos beteg*. Veres Pál *magá bÉna, az fia hadban van*. Incze Péter *nyomorú debilis, hadba szolgáló fia sincsen*. Péter György *bÉna, egyik fia az hadban, az másik itthon, nem szolgálatra való*. Ferencz Gergely *mind az fiával együtt nyomorú, bÉnák*. Benedek Márton *egyik fia az hadban, másik itthon, nem szolgálatra való*. György János *debilis*. Ezekén kívül 18 gyalogokat ő nagysága az őrbén vigyázni itthon hagyott.”¹⁰⁶⁷

A lustrajegyzék lakonikus ténymegállapításai (debilis, bÉna, nyomorú, öreg stb.) a személyekhez való megváltozott viszonyt és értékelést is sejtetik, amely a székely faluközösség szemléletét, értelmezését mutatja a sérüléssel, rokkantsággal szemben. A harci cselekmények vagy egyéb balesetek nyomán fogyatékkal, illetve testi-lelki traumákkal élők, akik akadályoztatva voltak a közösségnek a szabadság feltételét biztosító főhivatása, a katonáskodás gyakorlásában, nemcsak elszegényedtek, úgy tűnik, hogy le is értékelték. Nem tudjuk, csak sejtjük, hogy a közösségen belüli interperszonális kapcsolataikat éltető közös élmények sorozata mindezzel mennyiben lazult meg. A debilitás a korszakban nemcsak szellemi, hanem fizikai leépülést is jelentett. A katonák közt élő borbélyok, sebészek nemcsak akkor, hanem jóval később is, a harctéri fizikai sérülések esetén segíthettek (sebek kötözése, sérült végtagok amputálása stb.). A marosvásárhelyi borbély, „vagyis chirurgus (sebész) céh” szabályzatában (1628), találunk utalást arra, hogy a székely katonai egységekben volt sebész, ugyanis mint írják „az borbélyság felette nagy dologban jár és gyakorta sok tudatlan borbély mesterek miá sokaknak halálok is történik: az ki ezzel az mesterséggel akar élni, se *katonák közt lakó borbély*, se külső, se belső nyavalyát, borbélykodni semmiképpen ne merészeljen, az ellenkezőnek minden műszerit el vehessék, földhöz verhessék és ronthassák.”¹⁰⁶⁸

A hadakozás miatt többen nem házasulhattak, csökkent a gyermekek száma. Kászonszékben 280 szabad rendű családfőnek 389 fiúgyermke van (1643). A gyermekes katonacsaládokban a fiúk számának átlaga 1,88-ról 1,77-re esik vissza (1643, 1685), majdnem két gyermek a tipikus, 1685-ben például 41,05% a gyermektelen családfő, szemben a korábbi 26,07 %-kal.¹⁰⁶⁹

Már az 1614. évi Bethlen Gábor- féle lustrajegyzékben árva, árvái megjegyzések az apák számának csökkenésére utalnak. Háromszék nemességének, lófőinek és gyalogjainak communitása utasításba adja (1623) a gyulafehérvári országgyűlésre küldött követeinek, hogy tegyék szövé a „*nemes és lófő embernek régi őstől maradt jobbágya az háborús üdőkben zászló alá (katonának) íratván magát*”, miközben „*nemes embernek vagy lófőnek atyját megölvén*” a háborúban, „*az árvaságban az gyermeke*” apa nélkül maradt. Az orvosolandó probléma vélhetően az, hogyha az ősjobbág is katonának állt, és a jobbágytartó elesett a harctéren, mi lesz az utóbbiak árván maradt gyermekeinek létfenntartásával. Kéri, a fejedelmet, hogy „ő felsége arról parancsoljon az tiszteknek, hogy azoknak igazságokat megértvén,” tiltsa meg az ősjobbagyok katonaállítását.¹⁰⁷⁰ Például Kászon – Újfalu 62 katonaállításra köteles családjában 19 azoknak az árva, hadra fogható fiataloknak a száma, akiknek az

¹⁰⁶⁷ SzO. VI. 178–179

¹⁰⁶⁸ SzO. V. 81–86.

¹⁰⁶⁹ Imreh–Pataki, 1992. 105, 55.

¹⁰⁷⁰ SzO. VI. 72.

apja a 16/17. századforduló (magyarországi, balkáni, erdélyi) hadi cselekményeinek volt az áldozata. Kászonszék egészére az összeírások szerint 358 hadra fogható közül 48 az árva. Ezek közül mintegy 20%-nak az apja a harctereken halt meg. A 16. század elején (1614) a székelyföldi településeken átlagosan 51 család, 250 lélek él, Kászonszékben pedig 89,50 az átlag, illetve 450 a családok száma.¹⁰⁷¹ Ugyanakkor a gyakori hadjáratok mellett, illetve azzal átszöve a hadra fogható katonarend sorait gyérítették a létfenntartást befolyásoló aszályok (1657–1662, 1700–1711, 1717, 1719), éhínségek (1717–1719) pestisjárványok (1615, 1635, 1646, 1653–1656, 1660–1666, 1676–1678, 1709–1720, 1739–1742), a himlő (1696).

Láttuk már, Bocskai is panaszkolta, hogy a székely kapitányok a hadba menés elől való mentesítésekkel üzérkednek, ez Apafi korában nyílt gyakorlattá vált. A mentesítések rendszerint pénzfizetéssel jártak: 5-6 tallér, 4-13 forint: a pénzt munkával lehetett pótolni, 2-2 forint plusz két hét munka. Van, akik egy-egy lovat, van, akik 16 juhot ad, vagy egy rókabőrt. Földesurak 20 esetben mentesítettek: 5 esetben Kálnoki Sándor. Teleki Mihály (1684) a mentességeket vizsgálta Csíkszéken, Háromszéken, Udvarhelyszéken. *„Mikor kérdezték– írja Cserei Mihály– ki mentségére voltál, mit fizettél? Én, a Daczóé, én a Nemes Jánosé, annyiennyit fizettem. Azt Teleki mind felíratta. Vajha az ő dolgait is valaki felírhatta volna.”* A labanc Henter Mihályról szintén Cserei írja, sok nemes és lőfő kapott tőle mentességet, *„kik házról házra sok pénzt fizetnek, magának felette sokat gyűjtött össze.”* Kászonszékben a mentesítésekért János Deákot többször székbíróság elé idézik: Csobot János és Barta Mihály kászon-újfalusiak panaszkolják, hogy *„meg is szegődtek, hogy itthon mit dolgoznak ökegymének”*, a hadnagy mentességi cédulát is adott nekik, mégis megdúlták őket. Balázs Antalnak (1682) a mentességért nyesttel kellett fizetnie, mivel nem adta meg, Deák marhát kért helyette, hasonlóan Miklós Jánosnak is marháját vette el a mentesítés tartozásának fennmaradó része fejébe. A felsorolt esetek a tehetősebbek gyakorlata volt, azonban az elszegényedett szabadok között volt például az impérfalvi (Kászonszék) Lőrincz Péter gyalogos, aki szabad státusát feladta, jobbágnak kötötte magát Kézdivásárhelyre.¹⁰⁷² Gyakran a postaszolgálat, vagy a életkor (20. év alatti) a mentesítés oka.

A Moldovával– és részben Oláhországgal– közvetlen határos Gyergyó-, Csík-, Kászon-, és Háromszéken a táborozások, hadjáratok mellett a két vajdaságba vezető utak, ösvények őrzése is rájuk hárult. A határőrzésre (strázsálás, őrállás) a faluközösség osztotta be az embereket, akik a szomszédság rendjén szerre egymást követték. A határőrzés önellátással járt, például a Gyimesbe kirendelt határőröknek *„nyolczad napi éléssel parancsolat volt nekik, tovább tartották őket, élésük elfogyván,”* a hadnagy mégsem bocsátotta el őket, *„hogy kenyérért menjenek.”* Az őrhelyüket elhagyó 10 „legényt” a bíróság végül nem büntette meg, mivel „étlen meg nem halhattak.”

Báthori Zsigmond a kézdiszéki, az ojtózi átjárónál fekvő Bereck városa kiváltságainak megerősítése (Brassó 1602) egyben utal adómentességük fejében kötelezettségeikre is: a fejedelem Moldvába küldött futárjait lóval és szekérrel kell ellátniuk Tatros városáig, visszajövet Kézdivásárhelyig. Moldovában és Havasalföldön kémeket kell tartaniuk, a határszéleket

¹⁰⁷¹ Imreh– Pataki, 1992. 20, 21, 15.

¹⁰⁷² Imreh– Pataki, 1992. 56, 57.

gondosan kell őrizniük, és a fejedelemnek mindenről értesítéssel tartoztak.¹⁰⁷³ Báthori Gábor kiváltságlevelében (1608) Kászonszék feladata a Moldovába vezető utak és ösvények őrzése, a postáskodás, ennek fejében átmenetileg a hadfelkelés alól felmenti a széket.¹⁰⁷⁴ Úgy tűnik, hogy a hivatásos postások mellé beosztott kísérőket, akik a hadiszolgálattól mentesek voltak, nem fizették, legalábbis ez derül ki a háromszékiek panaszából: „*az sok postálkodásnak miatta sok atyánkfiai elfogyatkoztatnak költségadás nélkül, magok költségeken postálkodván, némelyek az portáig is kényszerítetnek elmenni mások mellett szolgálképen. Supplicandum est, hogy ez az teherviselés vétessék el rólunk.*”¹⁰⁷⁵ A levelet, küldeményt vivőt kísérő szolgálata (Moldovába, Havasalföldre, Isztambulba) időigényes, fizikai, anyagi (ló, fegyver, élelem, esetenként szekér stb.) megterheléssel járt, nem véletlen, hogy emberben és anyagiakban egyaránt „elfogyatkozásukra” hivatkozva kéri eltörlését.

Csik-, Gyergyó-, Káson- és Háromszék lakosai számára is, de közvetve a fejedelemség egészére is állandó problémát jelentettek az útonállók, a havasokon legelő állatok elrablása, a csempészés.¹⁰⁷⁶

„A latrok persecutiojának modalitásáról” az országgyűlés (1632. május) rendelkezik Gyergyószékben, amely határszéli fekvésénél s természeti viszonyainál fogva is alkalmas búvóhelye lehet a rablóknak. „*Bizonyoson adaték értésünkre, ... országunkban minden helyeken megsokasottanak légyen az utakat álló tolvajok és egyéb mindenféle gonoszsgot cselekedő latrok, kik hogy szándékokban elő ne mehessenek és ennél is inkább napról-napra meg ne sokasodhassanak, kiből országunkban lakó híveinkre és az szegény kösségnek is valami véletlen károk és romlások következhetnének: akarván idején ennek is elejét venni, végeztük kegyelmesen mostani fejevári generalis gyűlésünkben jelen levő státusokkal együtt, hogy afféle latroknak kergetésekre és megbüntetésekre minden helyekre, (...) az ösvényeket mindenütt szorgalmatosan őriztesse, hogy ha innét megindítják őket, el ne mehessenek Gyrgio (Gyergyó) felől; ha kiket közülök megfoghat hűségtek, azokat érdemek szerint kedvezés nélkül megbüntesse: (...) kiváltképpen pedig Girgio (Gyergyó) székből levő vicetisztek mindgyarást kimenjenek (..) és az kiket melléjek akarnak venni két vagy háromszázat is, valamint az szükség kívánja, tartozzanak felülni, (...) ha valamely nemes avagy szabad székelj extrahállja (kivonja) magát ... ötszáz forint” bírsággal büntessék.*”¹⁰⁷⁷

A maksai (Sepsiszek) Jankó Mihálynak juhait hajtja el a havasi legelőről egy moldovai bojár, emiatt panaszt tesz I. Rákóczi Györgynél. A moldovai vajda, Ilyés Sándor (Alexandru Ilie) válaszában (1632) vázolja a juhlopások kényszereit, és ígéri az erdélyi fejedelemnek az ügy rendezését: „*Az kegyelmed levelit nekünk az kegyelmed embere megadá, melyből megértettük, minthogy e napokban Stefan Czokorlia bojár az háromszéki embereknek juhait megdézsmálta volna és hogy soha az más vajdák idejében nem volt; minthogy országunk állapotja igen gyarló állapotra és szegénységre jutott, nem úgy mint más vajdák idejében és sok nehézségek vannak országunkban, lehet az bojárok megcselekedték; minthogy az törökek*

¹⁰⁷³ SzO. IV. 155–157.

¹⁰⁷⁴ SzO. IV. 173–174.

¹⁰⁷⁵ SzO. VI. 70–75.

¹⁰⁷⁶ SzO. VI. 328–330.

¹⁰⁷⁷ SzO. VI. 330.

is látják, az kik juh déz máért jünnek, azt tudják, hogy mind az országbeli juh és hogy Stefan Czokorlia harmincz juhut is vett volna el és hogy megadatnánk. Megparancsoltuk azért és levelünket adtunk az kegyelmed emberének, hogy az levelünk által kezéhez adják (a juhokat) Stefan Czokorlia bojértül."¹⁰⁷⁸

Már Fráter György idejében Borosnyay Simon ellen állandó volt Brassó panasza, a prázsmári szászok lovait hajtotta el, Moldovából is rabolt lovakat. Fráter György Szász- és Székelyföldön a kisebb rablókkal még el tudott bánni, azonban Borosnyay ellen valóságos hadjáratot kellett indítania, akit végül felakasztatott.¹⁰⁷⁹

A csempészet– mondhatni– kiküszöbölhetetlen, nagy múltra tekint vissza a térségben, erre a Habsburgok is rájöttek, noha kemény intézkedésekkel próbálták elejét venni. Báthory Kristóf vajda többek között meghagyja (1579) Rácz Mihálynak, Háromszék királybírájának és Várhegy vára kapitányának, valamint Horváth Kozmának, Fogaras vár kapitányának, hogy a brassói huszad kikerülése végett használt rejtett és tiltott utakat zárja el s az árucsempészet szigorúan ellenőrizték és büntessék a moldovai, illetve havasalföldi a határszéleken.¹⁰⁸⁰

A Keleti-Kárpátok (ahogy a székelyek mondják havasok) és a Kárpát-kanyar őrzése nem volt egyszerű feladat, mivel a fő hadi és kereskedelmi utak (Tölgyes, Békás, Ojtoz, Bodza) mellett sok rejtett út és ösvény volt. A Habsburgok első erdélyi ténykedése idején (1551–1555) vetődött fel az ötlet, hogy az ojtozi átjárónál erődöt építsenek, a moldvai török – tatár – oláh betörések megfékezésére. Miksa főherceg arra hívta fel Castaldo figyelmét, hogy a vár nemcsak védelmi funkciót látna el, hanem a székelyek megtörését is szolgálja, ezért az erődítési munkálatokat „észrevétlenül” végezzék.¹⁰⁸¹ A székelyek– Clauzewiczet idéző– megfontolással tértek ki a javaslat elől: van más út is, ahol az ellenség betörhet, így egy várral nem lehet megvédeni a hosszú, több átjáróval rendelkező moldvai határt.¹⁰⁸² A több átjáróval rendelkező határsávok rendszerint megosztják a védők erőit, nem biztonságos az országhatár, nem beszélve arról, hogy a székelyek a területükön a várak, erődök létrehozásában mindig az alávetésük, ellenőrzésük szándékát látták. A kortársak többen, mint például Nagy Szabó, a szászok példájára a székely városok falakkal való megerősítését szorgalmazták (Marosvásárhelyen sikerült is), a székek többsége azonban ezt elvetette. A betörések (kun, tatár, török, moldovai) esetén a székely kontingensek rendszerint a határtól távolabb, mélységben védekeztek, a lakosság pedig az erdőkben keresett menedéket. Volt logika benne, ugyanis az erdőkben– melyek a csíki, gyergyói, kászoni és háromszéki településeket övezték,– a lakosság otthonosan mozgott, flórája és faunája hosszabb ideig is élelmet biztosított, és rendszerint a betörő ellenség sem üldözte az erdőbe menekülteket. Ezzel szemben az erődített, fallal körülvett, „kulcsos városok” esetében gyakran megtörtént, hogy hosszabb ostrom idején elfogyott az élelem, a víz, betegségek tizedelték a városba szorult népességet. És ha az az ellenségnek megadta magát, kirabolták, legyilkolták, rabságba hurcolták a lakosságát, vagy pedig jobb esetben kemény sarcot fizetett az ostrom feloldásáért (Brassó, Szeben). Egyes szé-

¹⁰⁷⁸ SzO. VI. 123–124.

¹⁰⁷⁹ Quellen, III.353, 443.

¹⁰⁸⁰ SzO. V. 112.

¹⁰⁸¹ Tört.Tár. 1892. 143, 152.

¹⁰⁸² Tört.Tár. 1892. 143, 152.

kelyföldi településeken, főleg a templomok erősítésével (Kézdiszentlélek, Sepsiszentgyörgy, Székelyderzs stb.) szervezték meg védelmüket. I. Rákóczy György Homoród-Szentmárton falunak (Udvarhelyszék), melyet Báthory Gábor idejében a tatárok feldúltak, és Bethlen Gábor segítségével a templom körül erősséget emeltek, megengedi (1636), hogy magok közül egy lőfő székelyt válasszanak, aki öt puskás gyaloggal a templomerősség védelmére a hadfelkelés idején otthon maradhat.¹⁰⁸³ A hétköznapiakban sem volt fegyvertelen a székely, nemcsak a katonarendűek jártak karddal – még a mezőre is –, hanem a papjaik is. Kornis Boldizsár fejedelmi tanácsos, a székelyek generálisa és Forró György, mint Csík-, Gyergyó-, Kászonszék papságának képviselője közötti egyezség jött létre (1608), amely a megházasodott egyházi embereknek megtiltja, hogy feleségükkel lakjanak, fegyvert hordjanak: „*otthon a székekben ne hordjanak fegyvert, hanem csak akkor ha széken kívüli helyekre mennek.*”¹⁰⁸⁴

Létezett ugyanakkor a szomszédos török területeken (Moldova, Oláhország) az ellenség mozgásáról egy információmegosztás például Háromszék és Brassó városa között. Brassó város tanácsa 1545-ben több alkalommal jelezte a háromszékieknek is, Péter moldvai és Mircse oláhországi vajdák Erdélybe való betörésének szándékát. Szintén a brassói városi tanács értesíti a háromszékieket, hogy készüljenek a védelem megszervezésére, mert a szultán Fráter Györgyöt hűtlenséggel gyanúsítja, és hadjáratra készül Erdély ellen. Mivel a jelzett támadás késett, a háromszékiek elhanyagolták a határ őrzését, így moldovai vajda és a török sereg elől – a szász krónikás szerint – „*az Isten elvette a székelyek szívét, szétszaladtak az erdőkbe.*” Az oláh és török sereg szabadon garázdálkodott, gyűjtogattak, raboltak, a legnagyobb kárt a talált emberek elhurcolásával okozták. Egyes források szerint 5000, mások szerint 20 000 (túlzás) embert hurcoltak el rabszolgának. Brassó pénzzel vásárolta meg a biztonságát, és mikor a váltságdíjat elküldték a vajdának, az a brassói követeket székely rabokkal ajándékozta meg.¹⁰⁸⁵ Noha a moldovai és az oláhországi vajdák mindig török parancsra, vagy a rivalizáló erdélyi elit valamelyik csoportjának támogatása esetén törtek be, a székelyek ez alkalommal megbosszulták a moldovai vajda betörését. Egy kisebb csapattal átmentek a havason Moldovába, és hatalmas pusztítást végeztek: a tordai országgyűlés és György barát is elítélte és megbüntette az önálló akció vezetőit, mivel az keresztezte a szomszédság politikáját.

A medgyesi országgyűlés (1554) napirendre tűzi a székelyek határvédelmi kötelezettségét, ugyanis 1554-ben ismét betört a moldovai vajda, ezért megrótták a székelyeket: „*Már korábban gyakran intettük – hogy felségeitek és gyermekeitek védelméért úgy készüljete, hogy váratlan ellenség betörése esetén is azonnal fegyverre kelhessetek és egyesült erővel védhessétek életeteket, szabadságotokat, kedves gyermekeiteket és feleségeiteket, de hogy mit használt intelmünk, az ellenség most nem régen történt betörése elégségesen mutatja.*” Hanyagságuk – mint mondták – újabb-újabb támadásra bátorítja az ellenséget. Fej- és jószágvesztést helyeztek kilátásba a hanyagság megfékezésére, és hozzájárultak a rendek, hogy idő és alkalom adtán törjenek be Moldovába és szerezzék vissza elrablott javaikat. Székelyföldön az egyes székek – akárcsak a másik két náció, a német és Szapolyai – ház

¹⁰⁸³ SzO. VI. 135.

¹⁰⁸⁴ SzO. IV. 182–184

¹⁰⁸⁵ Quellen, III.511, 1515., IV. 8,

pártiak erőviszonyának alakulása szerint –, hol az egyike, t hol a másikat támogatták. A meg hasonlások azonban súlyos anyagi és embervesztésekkel jártak. Amikor a török 1555-ben nagyobb erővel lépett fel Izabella és János Zsigmond visszahozása mellett, a török ellen a székelyek egy ötöde vonult fel Balassi Menyhért parancsnoksága alatt. S az erdélyi hadak sasos zászlóvivője ez alkalommal a nyárádtői Póka Balázs volt, aki a „király fia” híve volt, neki elől kellett járnia a zászlóval, ezúttal a zászlóval együtt átment a törökhöz, s ezzel a sereg nagy részét maga után vonta, így a sereg felbomlott, vereséget szenvedett. Tette miatt, a régi törvények értelmében, birtokait elkobozták, a primorok sorából törölték nevét, erről körlevélben értesítették az országot.¹⁰⁸⁶

A moldovai vajda (1555) ismét betört, s a Barcaságot pusztította, Prázsmárnál azonban vereséget szenvedett: a vajda az ütközet után fogolycserét javasolt, a székelyek visszautasították, mivel a foglyok értéke nem volt egyenlő értékű.¹⁰⁸⁷

A határok védelmének kérdése – úgy tűnik – Bethlen Gábor idejében vetődött fel komolyabban, amikor a gyulafehérvári országgyűlésen (1619) a rendek végre ráébredtek, „*Noha igen későre, és most is az Felséged kegyelmes intéséből, de vesszük eszünkbe, mennyi romlással, fogyatkozással és kárvallásával legyen hazánknak, holott az úristen sok erős havasokkal, akadályos, ártalmas utakkal véve környül szegény hazánkat, kik mindenütt nem csak szabadosan nyitva állnak, de még akar melyik reánk igyekvő ellenségnek is okot szolgáltatnak, ha egyiken nem, a másikon bátorsággal való reánk jövésre, sőt csaknem minden havasok alatt való falukról szabados útak nyitattanak és tartatnak az két Oláh országra. Hogy azért minden utakat és ösvényeket teljességgel elveszessünk, bevágassunk és eltiltsunk, úgy hogy a sélyi (szélső) útnál, Verestoronnál, az Király köve vagy Tercsvári útnál, az Ojtoz útjánál, se Oláhországra, se Moldovára más és tönn utak, ösvények sohun nem hagyassanak, se tartassanak, hanem örök tilalomban legyenek, bevágattassanak, elhagyattassanak, rajtok feje, jószága vesztese alatt senkinek szabad járni ne legyen, és sub poena notae infidelitatis hír nélkül ki ne tisztíttassanak, se nyitassanak, kire minden tisztviselők, ispánok az vármegyéről, király és főbírák az székelységről és szászságról, és az fogarasi kapitán s udvarbíró tisztí és tisztessége vesztese alatt, hogy vigyázzon és szorgalmasan gondot viseljen, Felséged kegyelmes tetszéséből végezzük és jóvállottuk.*”¹⁰⁸⁸ Az országgyűlés határozata, láthatóan, a moldovai és oláhországi határok fő kereskedelmi, hadi átjárókon kívül, minden más átjárást lehetővé tévő mellékutak, ösvények karbantartását (tisztítását) megtiltja, s azok bevágására (fákkal való eltorlaszolására), elgazosodásának (elhagyatása) engedésére ad utasítást. A határvédelmet azonban esetenként szüneteltetik: II. Rákóczi György elrendeli (1653) Damokos Tamásnak, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék fő királybírájának, a határvédelmet Moldva felől szüntesse meg, „*az mely utat bevágták volt, kitisztíttathattya.*” Ugyanakkor „*odabe (Moldovába) kenyérből igen megfogyatkoztak az hadak, parancsoljuk, mindgyarást szedessen Csíkban ötven forint ára kenyeret s mennél egyenesebb úton küldgye be kegyelmed, ott ben*

¹⁰⁸⁶ SZ.O. II. 131.

¹⁰⁸⁷ Sz.O. II. 131. Emlékezetes év 1555, arról is, hogy ekkor készült el a székely jogszokások összeállítása, kodifikációt a székelyudvarhelyi nemzetgyűlés fogadta el. (Lásd: SZ.O. I. 119. *Corpus Statutorum.*)

¹⁰⁸⁸ EOE. VII.514.

*az havasok alatt készíttessen és küldgyön szekereket alájok, elejbe.*¹⁰⁸⁹ A betörések megelőzését ezeken a határszakaszokon nemcsak a 16. század és a 16/17. századforduló eseményei indokolták, hanem a távolabbi török vazallus, a krími tatárok fenyegetése is, amivel a Habsburg-idők kezdetén is (1694, 1711) számolni kellett.

A hivatkozások arra utalnak, hogy a hadiszolgálat (a táborozás, lustra, harctér, határvédelem, postaszolgálat stb.) nemcsak jelentős költségekkel terhelte a katonacsaládok háztartását, hanem nagyságrendileg is jelentős csoportokat vont ki a termelőmunkából, a testi és lelki sérülések mellett jelentős emberveszteséggel is járt. Ha mindezt, figyelembe vesszük, akkor a székelység, Erdély többi nációival és népeivel összehasonlítva, igen drágán fizetett a „szabadságért.”

A FEJEDELEMSÉG „BEVÉGEZTETÉSE” – A VÉG KEZDETE

Báthori István óta az erdélyi fejedelmek – főleg Bethlen Gábor, I. Rákóczi György – figyelmét nem kerülte el annak lehetősége, hogy a lengyel trón megszerzésével szorítsák ki Magyarország területéről a török és a Habsburg – uralmat. Ez a stratégiai cél úgy tűnt, hogy kézzelfogható közelségbe került a 17. század közepén az északi háború során a lengyel királyságban támadt kaotikus állapotok kihasználásával. Az „öreg” Rákóczi már 1648-ban megpróbálta fiának a lengyel trónt megszerezni, azonban – Rákóczi Zsigmond váratlan halála miatt is –, János Kázmért választották meg a lengyel rendek. Szűkebb értelemben tehát a Rákóczi családban, a lengyel trón megszerzésének szándéka nem előzmény nélküli. II. Rákóczi György, miután a jó állapotban lévő fejedelemséget megöröklí apjától, tovább erősíti Erdély térségi pozícióját: befolyása alá vonja Havasalföldet, majd Lupul vajda elűzése után Moldvát is. Erdélyt ezzel jelentős geopolitikai tényezővé emelte az északi háborúban szemben álló felek előtt. A lengyel – svéd háború kitörésekor (1655), X. Károly II. Rákóczi semlegességét kérte, János Kázmér lengyel király pedig szövetségét kereste, felajánlotta számára a társkirályságot, Ferenc fiának az utódlást, ha áttér a katolikus vallásra.

A hadiszerecse 1656-ban János Kázmérnak kedvezett, az előző évi ajánlatok tárgytalanra váltak. A Lengyelöldön védelemre szorított X. Károly követségei sürgették II. Rákóczi hadba lépését, ennek fejében svéd király felajánlotta az 1656. decemberben megkötött szerződésben, Kis- és Nagy-Lengyelország – Litvánia kivételével – királyi trónját.

A svéd – erdélyi szövetség megkötését, és főleg II. Rákóczi hadba lépését, a lengyelországi hadjáratát közvetlen környezetében (családjában is), valamint Isztambulban és Bécsben eltérő megfontolásokból ugyan, de ellenezték. Bécsben úgy látták, hogy a lengyel trón megszerzése (a nemzetközi bonyodalmakon kívül) Erdély romlását fogja előidézni.¹⁰⁹⁰

Aggodalmaiknak adtak hangot a fejedelem bizalmas hívei is. Rhédey Ferencz még a svédekkel folyó tárgyalások során szóvá tette, hogy *„ha Lengyelországban megyen be haddal, tovább kell hagyni Erdélyt és az bizony dolog, hogy ez mostani szomszédságbeli*

¹⁰⁸⁹ SzO. VI. 197.

¹⁰⁹⁰ EOE. XL 242–244.

disturbiumokra nézve császár feles hadakat gyűjtött, melyet ha Erdélyre fordítana, félő volna, hogy Ngodat jó progressusában meg ne gátolná.” A porta pedig könnyen hitelt ad olyan híreknek is, hogy „*ha Ngodnak Lengyelországban succedálna az dolog, az porta ellen indítana hadat, azért jobb volna most eleit venni.*”¹⁰⁹¹ Petki István felhívta a figyelmet a lengyel támogatás bizonytalanságára, csakis abban az esetben javasolja a hadjárat megindítását, ha „*az török részéről securus (biztos) lehet, ide hátra Ngod nem hagyván ellenséget háta megé.*”¹⁰⁹² Haller Gábor, noha a körülményeket kedvezőknek ítélte, a „*legnagyobb akadályt az török állapotjában,*” látta, „*ki másoknak előmenetelit s kiváltképpen az Ngod szerencsáját és hatalmas nemzetekkel való szövetségét és maga megerősítését irigy szemmel kezdvén nézni, talán akadályt igyekezik ez dolog eleibe vetni.*”¹⁰⁹³ Rákóczinak elsősorban a porta magatartására kellett volna figyelnie, mert „*az porta olyan, mint az tenger : nincs egy állapotban.*”¹⁰⁹⁴

Harsányi, Erdély portai követe, a fejedelem lengyelországi hadjárata hírére a porta üzenetét tolmácsolta, miszerint „*Ngod legyen vesztegségben, mert mind az lengyelnél s mind az svédnél az portának hiti vagyon . . . Azért sem arra nem mehetnek, hogy az lengyel ellen menjen Ngod, sem a svéddel való conjunctióra*”, mert „*az Ngod fejedelemsége jobb száz lengyel királyságnál is.*” „*Egyiket sem kívánja az porta, hogy Ngod segítse, mert akár az lengyelt állítsa Ngod helyre, vele és másokkal conföderálván, félnek, rájok ne forduljon, akár penig az svédet, kit elhittek, erős hadakozó nemzet, szomszédságokban meggyökerezvén, nagy dolgokat próbálna ellenek.*” Harsányi a portán uralkodó hangulatról azt is jelentette, hogy „*ha az szerencse nem talál Ngodnak szolgálni, nyelvek, karjok az törököknek minden bizonynyal Ngod ellen meghosszabbodik.*”¹⁰⁹⁵ Azt tanácsolja, hogy „*Ngod imide-amoda ne kapjon; ez ilyen, amaz meg ilyen, azt ne mondja, mert az Ngod méltóságos urasága, java az portátul van, kára is innét következtetik.*”¹⁰⁹⁶

Rákóczi a portai követi jelentéseket túlzónak tartotta, meg volt győződve, hogy sikeres hadjárata után a portát, a korábbi fejedelmek gyakorlata szerint, ki tudja engesztelni.¹⁰⁹⁷ Azonban II. Rákóczi az isztambuli helyzetet teljesen félreismerte: 1656-ban hosszas válság után az Oszmán Birodalom gyeplőit a „vén” Küprülü Mehmed vette kézbe, tejhatalmával élve rendet teremt a pénzügyekben, a hadseregben, visszahódítja a Velencétől elfoglalt égei-tengeri szigeteket. A nagyvezír Küprülü Mehmed követei útján 1657 januárjában megparancsolja II. Rákóczinak, hogy „*meg ne induljon, hanem veszteg üljön, egyébiránt nagy haragja leszen császárnak.*”¹⁰⁹⁸ A magyarországi török parancsnokok is azt tanácsolták II. Rákóczinak, hogy „*meg nem indult, legyen vesztegségben országában, ha megindult is, térjen vissza,*

¹⁰⁹¹ Diplomataria 23/ 1874. II. 452. (II. Rákóczy György diplomáciai levelezése.)

¹⁰⁹² Diplomataria 23/ 1874. II. 453– 454.

¹⁰⁹³ Diplomataria 23/ 1874. II. 455– 456. Diplomataria, 1874.

¹⁰⁹⁴ Harsányi Jakab portai követ jelentéséből, 1656. szept. 12-ről. Diplomataria 23/ 1874. II. 465., Lukinich I. 1618. 320–321.

¹⁰⁹⁵ Diplomataria 23/ 1874. II. 483– 84.

¹⁰⁹⁶ Diplomataria 23/ 1874. II. 509.

¹⁰⁹⁷ Sudár Balázs, In: Hadtörténelmi közlemények. 124. 2011/3. 888–910.

¹⁰⁹⁸ Barcsai Ákos 1657 febr. 13-ki levele Lorántffy Zsuzsannához. Erdély és az északkeleti háború.

*mert rossz vége leszén.*¹⁰⁹⁹ II. Rákóczi a hadjárat idején helyettesítő kormányzónak (Barcsai Ákosnak) a portai követek arról számoltak be hogy „*az vezér megesküdt, vagy az muzulmán nemzet vesz el, vagy az három országot (Erdély, Moldva, Oláhország) porrá teszi.*”¹¹⁰⁰

A kortársak, az erdélyiek és az érintett nagyhatalmak ellenkezését a fejedelem nem vette számba, ami arra utal, hogy a westfáliai békét (1648) követő nemzetközi erőviszonyokat rosszul mérte fel. Bécs kimerült a harmincéves háborúban, a királyi Magyarország magyar elitjének várakozásai ellenére nem akart újabb háborút az ország egyesítéséért, csapatait feloszlatta. A portán végbement uralmi válságot lezáró fejleményekkel II. Rákóczi nem volt tisztában, úgy vélte, hogy az ottani ügyek hasonló mederben folynak, mint apja idejében. Akinak nem melleleg a szultáni udvarban a 17. század első felében eluralkodott káosz, a tartományi hivatalnokok, mint a budai vilajet pasáinak az önállósodása, tette lehetővé, hogy támogatásukkal külpolitikai és némi katonai eredményt mutathatott fel. II. Rákóczi a politikában annyira szükséges helyzetfelismerés képességével sem volt megáldva, ami annál veszélyesebb volt, mivel az erdélyi fejedelmi hatalom túl személycentrikus, a külpolitika és a hadügyek a fejedelem kizárólagos felségterülete volt. Erdélyben – mint láthattuk – a fejedelmek vér szerinti leszármazottai, az utódaik, János Zsigmond, Báthori Zsigmond és II. Rákóczi György személyiségjegeit megszenvedte az ország. II. Rákóczi hadvezéri képességei is szerények voltak egy nagyobb ívű vállalkozás kivitelezéséhez. Maga az a tény, hogy a lengyelországi hadjáratot nem megfelelő időben és helyről indította el, minősíti hadvezéri képességeit is, mint ahogy már a kortárs történétírók is jól látták.

Szalárdi János megjegyzi, hogy a lengyel hadjáratba „*a parancsolat szerint az ország népe azon rendelt napra (1657. január 14.) kegyetlen téli erős időn Viskhez (Máramaros) gyülekezett.*”

Majd így folytatja. „*a Havasokon, hegyeken, völgyeken igen nagy hó lévén, azonban csak hirtelen azon havat igen nagy eső ütven, olly árvízbe lött vala, melly azon vármegyében (Máramaros) lévő sok folyóvizeket meg árasztván, jegeit felhányván, szagatván, hogy a hadak impedumentumi, s szekerei és a gyalogság a felől mind csak egyre költöznének az erős sebes vizekben, nemcsak sok szekerek borítanának, hanem emberek is számosan veszték vala, és az üdő hirtelen esősre fordítván sokak, a kik a fagyos vizeken honalyokig és övig való vízben gázoltak volna által a patakokat, azok közül a nagy üdön merőben fagyván, megholtak vala.*”¹¹⁰¹

Segesvár jegyzője, G. Krauss szerint is „*nagy hideg volt a viski országgyűlés idejekor, 5-én (január 1657), azonban a szigorú hidegre enyhe gyenge eső lett, a Tisza annyira megáradt s kiöntött, hogy Viskén a víz a házakba is benyomult s mindenkinek menekülnie kellett. Ez az időjárás a 40 000 főnyi sereg felvonulását is hátráltatta.*”¹¹⁰²

Enyedi István feljegyezése szintén az alkalmatlan időjárást említi: „*Rákóczi fejedelem januárius kezdetiben Erdélyből, Gyulafehérvárról megindula, felette alkalmatlan téli időben.*

¹⁰⁹⁹ Diplomataria 23. 1874. II. 380. 1. EOE. XI. 43.

¹¹⁰⁰ Erdély és az északi keleti háború. In: Erdély története, 1988. II. 359., Lukinich I. 1918. 322.

¹¹⁰¹ Szalárdi J. 1982. 297, 298.

¹¹⁰² Krauss, G. I. 1994. 248.

Azonban az idő változási közben olly nagy hó lett vala, hogy mely úton a Havasokon a hadaknak költözni kellene el nem mehetnének, hanem a fejedelem a gyalogságnak egy hópénzt adatván ajándékon, lapátokkal igen nagy munkával a havat kétfelé azok hányták vala. És hogy a meredeken az utaknak jeges síkos voltak miatt a társzekereket a lövő szerszámokat különben fel nem vihetnék, azokat a gyalogság csigákon, köteleken vontatván, tekertetvén fel, a havasokon való költözések megmondhatatlan munkával, fáradsággal lett vala.”¹¹⁰³

Annak idején Báthori Istvánt a lengyel rendek tél idején (1575 decemberében) választották királyukká, azonban Báthori korának egyik legjelentősebb hadvezére és nagy formátumú politikusa, csak 1576 májusban jelent meg Krakkóban, ahol a Wawelben királlyá koronáztak. A lengyelországi útja nem hadjárat volt, mint II. Rákóczié, aki nehéz felszereléssel, kb. 13 ezer katonával, állatokkal, poggyással, télvíz idején, nehezen járható máramarosi havasokon kelt át seregével. Báthori István a kézdiszéki Berecknél, az ojtózi szoroson át Moldván keresztül, lágy domborzati adottságokkal rendelkező terepen, kedvező időjárási körülmények között érkezett Kis-Lengyelországba, Krakkóba. És ami a legfontosabb, Báthori István akkor érkezett az ereje teljében lévő, virágzó nemesi köztársaságba, amikor már a lengyel rendek megválasztották, amikor már ki volt jelölve megkoronázásának időpontja.

Száz évvel később II. Rákóczi egy belső zavaroktól erejét veszített királyságba akart eljutni minél előbb, sietségében téli évszakot, s a rövidebb utat választotta. Ennek pedig az volt ára, hogy már a havasokon (a Keleti-Kárpátok máramarosi szakszán) való átkelés során, mint a kortársak feljegyezték, serege emberben, felszerelésben, állatokban stb. a kedvezőtlen terepen és időjárás miatt jelentős veszteségeket szenvedett. Mellesleg az sem véletlen, hogy a török a Kárpát-medencében kikelettől október végéig és lehetőleg enyhébb domborzati adottságok között folytatott jelentősebb harci tevékenységet: tehát a bécsi magyar királyok, az erdélyi fejedelmek hadai is téli időszakban, ha tehették, szünetet tartottak. Ezzel szemben az északiak, a svédek, oroszok, lengyelek (lásd Báthori István oroszok elleni hadjáratát) harctéri tevékenysége jórészt klimatikus megfontolásokból zajlott téli időszakokban, mert a vizes, mocsaras terep ebben az évszakban volt járható. Nem beszélve arról, hogy a lengyel nemesi köztársaság a 17. században a Fekete-tengertől a Balti-tengerig terjedő hatalmas térséget, egyes adatok szerint 1,5 millió négyzetkilométert ölelt fel. Területének délkeleti nagy térségét – éppen II. Rákóczi idejében – a lengyelek és oroszok között ingadozó kozákok uralták, szomszédságukban ott volt a török vazallus krími tatár kánság, s északon a feltörekvő moszkvai oroszok, s a harmincéves háború óta aktív, katonailag sikeres svédek, nyugaton pedig a Brandenburgi hercegség poroszai, akik szintén lengyel területek megszerzésére törekedtek. A lengyel királyság déli határánál pedig ott voltak a megbízhatatlan moldovai vajdák, délnyugaton pedig a nagy étvágyú Habsburgok.

II. Rákóczi a balti térség uralmáért folyó északi háborúba keverte magát bele, amelyben az érdekelt politikai-katonai tényezők akkori erőviszonyának kontextusában, mint arra figyelmeztették is, nem volt mit keresnie. Az Erdélyi Fejedelemség pillanatnyi és távlati érdekei nem voltak azonosak Rákóczi személyes ambícióival. Márpedig a személyiség szerepe, mint Küprülü Mehmed példája is mutatja, meghatározó az események formálásában.

¹¹⁰³ Enyedi, IV.226, 227. (Idézi: Réthly A. 1962.186.)

II. Rákóczi lengyelországi vállalkozása végkifejletében a Báthori István és Bethlen Gábor fejedelemségének mint politikai-katonai tényezőnek megszűnését idézte elő, noha voltak értelmiségiek (a cseh Comenius), akik a hadjáratától nemcsak Lengyelország, hanem „*vele a pápaság*” elpusztulásában is bizonyosak voltak.¹¹⁰⁴

II. Rákóczi 1657 telén, miután nagy nehezen átkelt a máramarosi havasokon, és megérkezett lengyel földre 13 ezer főnyi erdélyi sereggel, amihez 20 ezer kozák és 6 ezer moldvai is csatlakozott, 1657-ben bevonult Krakkóba, a svédekkel együtt Przemyslbe, majd Varsóba. Közben 1656 óta az ország nagy részében a kozákok és a parasztság lázadása tombolt. Több meglepetés éri. A svéd szövetségese – mivel a dánok a Habsburg I. Lipót biztatására megtámadják Svédországot – elhagyja Lengyelországot, ezt követően a kozákok is kilépnek a háborúból, mivel a krími tatárok a porta utasítására ellenük vonulnak. Végül I. Lipót is magyar és cseh csapatokat küld János Kázmér lengyel király segítségére. A történészek szerint nem is ezek a váratlan diverziós fordulatok okoztak II. Rákóczi seregének nehézségeket, hanem a lengyel nép ellenállása, önvédelmi harca. Végül is 1657 júliusában a fejedelem békét kér, a lengyel rendek feltételei súlyosak: Rákóczinak bocsánatot kellett kérnie a lengyel köztársaságtól, a svéd-kozák-erdélyi szövetséget fel kellett mondania, lengyel fogságba esett katonáiért, valamint az okozott károkért 1,2 millió forint kártérítésre kötelezte magát, és a teljesítésig két túszt hagyott a lengyeleknél.

A békekötés után a kivonuló erdélyi sereg teljesen tájékozatlan az ellenük küldött krími tatárok holléte felől, nem a bevonulási útvonalat követik, összeszívva bolyognak, amikor viszont végre rájönnek, hogy honnan várható a tatár. Rákóczi pedig 300 lovas kíséretében elhagyja a sereget és meg sem állt az ecsedi birtokáig, ahol családja tartózkodott. A hátra maradt 3-4 ezer fős harcképes sereget, ugyanis ennyi maradt meg a 13 ezerből, Kemény János vezérével együtt a tatárok csellel fogságba ejtik. Mohács óta, vélik a történészek, ekkora katasztrófa magyar sereggel nem történt meg. II. Rákóczi – ígérete ellenére – végül semmit sem tesz még csak hívei, nemhogy rabságba ejtett katonái kiváltására sem.¹¹⁰⁵ Sőt a sikertelen lengyelországi ténykedésének következményét kisebbiteni igyekszik: apjához hasonlóan önző, zsugori, amit a fogságba esett katonái kiváltásának megtagadása is bizonyít. Mint politikus és hadvezér gyenge képességű, továbbra is ragaszkodik a hatalomhoz, holott a porta és Bécs is leírta. Végül kilenc pontba foglalja feltételeit és lemond: utódjának Rhédey Ferencet választják, de a következő országgyűlésen (1658 januárjában) Rákóczit a rendek újra fejedelemnek ismerik el. A porta mozgósítja az oláh vajdákat, a krími tatárokat, akik végigpusztítják (1658. augusztus) az országot, „*Zabolától fogva egész Háromszéket elégettek*”, majd a szász székek, Gyulaféhevár, Nagyenyed, Kolozsvár stb. megsarcolása s részben feldúlása után Váradot ostromolják, sikertelenül (1658. szeptember). Borosjenő, Deszni vára török kézbe kerül, ezzel Zaránd megye, a keleti része kivételével, hódoltsági területté vált.¹¹⁰⁶ II. Rákóczi a nagyvezírr hadai elől (1658. szeptember) Váradra, majd Debrecenbe húzódik vissza. Közben Erdélyben, a török által támogatott Barcsai Ákos lesz a fejedelem, akit 40

¹¹⁰⁴ Erdély és az északkeleti háború. I. 393. In: *Erdély történe* II. 717.

¹¹⁰⁵ *Erdély történe*. 1988. II. 719–720.

¹¹⁰⁶ EOE. XI. 416–17. 11. G. Kraus, 351.

ezer arany évi adóra, 500 ezer tallér hadisarcra köteleznek, és Borosjenő után most Lugos, Karánsebes is török kézbe kerül.¹¹⁰⁷ A török had távozik az országból, 1659 szeptemberében Kemény János Erdélybe érkezik a krími tatár fogságból. A fejedelmi székben ugyan Barcsai ül, azonban az önjelölt II. Rákóczi mellett megjelenik Kemény János is. II. Rákóczi újra hadba lép, Szászfenes mellett vereséget szenved (1660 tavaszán), a csatában megsebesül és 1660. június elején Váradon meghal.¹¹⁰⁸ A török 1660. július 14-én Váradot körbefogja, és augusztus 17-én Kelet-Európa bástyájának védői megadják magukat a janicsároknak, miközben Souches, I. Lipót tábornoka Szatmár várából tétlenül figyelte fejleményeket, ugyanis parancsba kapta, hogy ne avatkozzon be.¹¹⁰⁹ Várad eleste után Kemény Jánost (1661. január) a szászrégeni országgyűlésen fejdelemmé választják, Barsait elfogatja, majd meggyilkolják. Kemény János – a Habsburg-török megegyezésről mit sem tudva – 1662 januárjában sereggel indul ismét Erdélybe, célja Székelyföld. Időközben a török is végre fejedelmet talál Apafi Mihály személyében, akinek a segítségére érkező borosjenői beglerbég 1662 januárjában Nagyszőlős határában legyőzi Keményt, aki maga is elesik a csatában.¹¹¹⁰ Ezzel kezdetét veszi az Erdélyi Fejedelemség utolsó, Apafi Mihály országlásának fejezete.

Várad tehát, mint a kortárs írta, *„elfelejthetetlen, siralomra méltó veszedelmére Erdélynek s az kereszténységnek nagy kárára... immár mint az kertben kerített nyulak, olyak vagyunk.”*¹¹¹¹ S *„Erdélyt éppen elrekeszti az kereszténységtől, félő, úgy ne járjon, mint Bosznia és Bolgárország.”*¹¹¹² Valóban alig volt Erdély történetében következményeiben végzetesebb esemény, mint Várad végvárának török kézre jutása. II. Rákóczi György lengyelországi katasztrófájával kezdődött a korábban jelentős nemzetközi tényezőként szereplő fejedelemség „bevégeztetése,” melynek közvetlen következménye Várad eleste, s ezzel egész Bihar megye, illetve Partium hódoltsági területté válása.¹¹¹³

A kortárs Krausz György segesvári jegyző 28 ezerre becsülte II. Rákóczi György Lengyelországba induló hadát. Szilágyi Sándor a tatár rabságba került „büszke sereg,” veszteségeit, a felvonulás közben lengyel földön elhaltakon, elszőkötötteken, elmaradozottakon kívül, inkább több kortárs forrásra hivatkozva mutatta be: az egykorú ének szerint 18 ezer, a portai értesülések szerint 22 ezer, Vitnyédy szerint 23 ezer. Maga a hadjárat, mint lenni szokott, nagy embervesztéssel járt. Például Rhédey László 136 főnyi kísérettel s vagy 20 szekérrel indult el, *„de mindezek oda vesztek, mind emberekkel együtt, csak magam huszad magammal szabadultam ki.”*¹¹¹⁴

¹¹⁰⁷ Szalárdi J. 1982. 389: *„A szegény hazának régi megrögzött szokása s kivált képen való szabadsága ellen a bán, Barcsai Ákos, a vezértől fejdelemmé tétetett vala, melyben a haza szabadsága a szabad választásban megrontaték.”*

¹¹⁰⁸ Szalárdi J. 1982. 399.

¹¹⁰⁹ Szalárdi J. 1982. 410.

¹¹¹⁰ *Erdély története*. 1988. II. 786–790.

¹¹¹¹ Magy. Tört. Tár. XVII. 81.

¹¹¹² Rhédey levele (1660. július 16.) Bethlen Jánoshoz. – M. Tört. Tár. XVII. 28.

¹¹¹³ Lukinich I. 1918. 344.

¹¹¹⁴ Szilágyi Sándor, *Magyar nemzet története*. (1657–1711). Első Könyv. *Erdély romlásának évei*. Arcanum. (Hozzáférés: 2018.05.22.)

A legújabb kutatások a tatár fogságba esett erdélyi sereg parancsnoka, Kemény János nyomán mintegy 13 000 főre teszik a lengyelországi kalandban részt vevő erdélyi hadsereg létszámát, a tatárok támadásakor (1657. július végén) a harcképes katonák számát pedig 4-5000 főre becsülik. Ebbe nem számítják bele, a Szilágyi Sándor által említetteken kívül, a kíséítő személyzetet (hadtáp, szolgák stb.), Krakkó és Breszt 2–3000 főnyi őrseget, a fejedelemmel hazatért 300 főnyi kíséretét, a moldvaiak által egészében legyilkolt Gyulaffy László vezette hazafelé tartó csapatot.

Ha a források szerint a tatárok a teljes erdélyi sereget rabszíjra fűzték, akkor az 4–5000 fő lehetett, azonban a fogságba esetteknek csupán a töredéke ismert név szerint.¹¹¹⁵ Újabbán Ivanics Mária állította össze a tatár fogságba került erdélyiek listáját, amely 302 nevet tartalmaz. Seres István kutatásai, pedig közel 300 fővel egészítették ki a rabságba került erdélyiek névsorát.¹¹¹⁶ II. Rákóczi György a hazatérte után (1657) újabb országos lustrát rendelt el (1658), ugyanis a török Borosjenő várát követelte, amely Várad után a legerősebb végvára volt a fejedelemségnek. A lustrajegyzékből kiolvasható az 1657. évi lengyelországi hadjárat során a vármegyei és partiumi rabságba esett és elhunyt nemesek, özvegyasszonyok névsora, amelyet Seres István feldolgozásából ismerünk. A Torda-, Alsó-Fehér –, Hunyad megyei listában a rabságba került szebeni lovasokon kívül 237 személyt szerepel, közülük a rabságba esettek száma 171, az „odamaradtaké” 22, és kilenc fő „holt oda.”¹¹¹⁷

A fejedelemség egészének kontextusában a székely katonarend családtagjainak a tatár rabsága szintén töredékesen ismert. Székely vonatkozásban Seres István következő kutatási feladatának jelölte meg az „*Udvarhelyszékről Rabságra levőknek Regestuma az Faluknak számok szerint*” kezdetű névlistát is, amely az 1657. évi hadjáratban elesett, rabságba került, illetve eltűnt udvarhelyszéki férfilakosság teljes névlistáját – mintegy ezer főt tartalmazza.¹¹¹⁸ Szándékának megvalósításáig egyelőre a székely katonarendi családok közül a Székely Oklevéltárban szereplők esetei ismertek. A váltságdíj előteremtésének módozatai mentén nagyjából három csoportjuk különböztethető meg: akik önerőből, birtokaik elzálogosításával, illetve kölcsönrel teremtik elő az összegeket, akik családjuk, rokonaik támogatását kérik, akik a fejedelem vagy a szék főemberei, főtisztjei segítségéért folyamodtak, és külön csoportot alkotnak a Kemény Jánossal együtt fogságba esett főurak.

a) Lázár István még 1679-ben is tatár fogságban sínylődik, és rabságából való szabadulása érdekében a fejedelemasszonyt (Bornemisza Anna) keresi meg levelével (1679), és kéri közbenjárását a fejedelemnél (Apafi Mihály). „*Könyörögvén nagy reménységgel Nacságodnak,*

¹¹¹⁵ Seres István, In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 123.évf.4/2010.799–814., Deák Farkas, In: *Századok*, 19. (1885.) 582–583., B. Szabó János, In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001.) 2–3. 231–278., Gebei Sándor, 2004. 164–179., Papp Sándor, In: *(Kármán Gábor és Szabó András Péter szerk.)* 2009. 99–170., Ivanics Mária, In: *Századok*, 141. (2007.) 1483–1514., B. Szabó János, In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001.) 2–3. sz.231–278., Katkó Gáspár, In: *Szerencsének egyes forgása*, 205–240., B. Szabó János szerint a tényleges katonaság száma megközelítette a 12 000-et, Ivanics Mária a kíséítő személyzettel együtt 13 000 fővel számolt. A francia diplomácia lengyelországi hírek alapján 4000 főre teszi az elesettek és 2000-re a tatár fogságba esettek számát. (B. Szabó: i. m. 235., Ivanics: i. m. 1491–1492.).

¹¹¹⁶ Ivanics Mária, i. m., Seres István, i. m. 801.

¹¹¹⁷ Seres I. i. m. 805.

¹¹¹⁸ Seres I. i. m. 801. 16. lbj.

(...) az mű kegyelmes urunk előtt ez mostani szomorú rabságomból való szabadulásom felől méltóztassék törekedni.” Nem tudjuk, a fejedelemasszony közbejárása a gyergyószárhegyi Lázár dinasztia tagjának esetében milyen eredménnyel járt, csupán annyit tudunk, hogy a levél hátsó lapjára Bornemisza Anna azt írta rá, hogy „Örömet szólok uram ő kegyelmének kegyelmed mellett.”¹¹¹⁹

Gyerőffi György a lengyelországi „Lancuton” kelt leveleiben (1666) Apafi Mihály fejedelemtől 9 esztendei fogságból való kimentését, illetve részletesebb indoklással Bornemisza Anna fejedelemasszonytól birtokai védelmét (1664) kéri a tatár fogságból kiszabadult Mikola Zsigmonddal szemben. „Az mint hallom Mikola Sigmond uram Tatárországból haza jövé, Kolozsváratt levő szálláson való ládáimat, azokkal együtt, az mely ott levő marháimmál legkárosabb, levelesládát is felrontotta,” elvitte. „Másik az kgl asszonyom, melyen is Ngodnak igen alázatosan könyörgök, ... Istenben boldogul kimúlt bátyám uram reám szállott jószága csak kardatásában (zálogban) vagyon, nincsen senki gondja viselője, talán eddig is azoknak is Mikola uram, fülét fogta (!). Minek okáért kgl asszonyom alázatosan (...) mind magamat, és kevés megmaradott jószágomat kgl protectioja alá venni és másoknak hatalom előtt dissipálni és foglalni ne engedjen..., hanem kgl gondviselése alá vevén, egy gondviselőt Ngd méltóztassék rendelni, hogy ez nyomorult világban (...) életem táplálhassam belőle...” Gyerőffi birtokainak védelmében nem tudjuk, hogy a fejedelemasszony milyen eredménnyel járt. És arról sincs tudomásunk, hogy 1666-ban az újabb, most már Apafi fejedelemhez intézi rabságból való kiszabadítását sürgető levelének volt-e foganatja vagy sem.¹¹²⁰

Damokos Tamás váltságdíj- narratívája eléggé csavaros. Apafi Mihálynak 9 esztendei tatár fogságból való kiváltatásáért a Krímben, Bucsákban kelt levelében (1665) beszámol arról, hogy a tatár szultánnak váltságdíjként 2000 tallért és 2000 tallért érő posztót ígért. Azt is szóvá teszi, hogy a „tavalý (1664) Lévai Istvánnal kiment rab Hire István jött be (Krimbe), attól küldött sógorom Kálnoki Mihály uram és mostani vőm, Fekete Ferencz uram (levelet), magam édes fiamtól semmi levelem nem jüvé. Ő kegyelmek írták, az mi kevés pusztá jószágom van, azt ... vesztegette megholt (másik) vőm Köpeczi János és időtlen elmével s rossz emberek tanácsán járó tékozló fiam. Általlátván, naponként” miként vesz el, pusztul, s apad vagyona, nem tehet semmit, mert „itt heverek” a fogságban, „továbbra .. sem tudok megszabadulni.” Közben próbálta sürgetni a fogvatartóját, a szultánt, aki el is vitte Krímből (a moldovai Jászvárosba), ezért ígerte meg a szultánnak „kémentelenségből, nem jó akaratomból” a kétezer tallért és kétezer tallért érő posztót, azonban Hire nem hozta el az ígért váltságdíjat, így „harmadéve” visszavitték a Krímbe. Domokos Tamás arra kéri a fejedelmet, Apafit, hogy adna kölcsön ezer tallért, és a moldovai vajdának is írta, hogy „ő nga is adna ahhoz ezer tallért, kiről assicurálná (biztosítaná Apafi) Ngod egy bizonyos napig való megadásra.” Ami pedig a posztót illeti, „az kétezer tallér érő posztóért fiamnak poroncsolni méltóztatnék, bejűjön az azért zálogon ott való maradásra, ... vőm is hogy jünne fiammal együtt.” És Jászvárosban a kereskedőktől vagy a moldovai vajda révén megvásárolhatná a posztót, ugyanakkor Apafi levelével a vajdánál, a bojároknál fáradoznának szabadulása ügyében. A rabok tranzakciója,

¹¹¹⁹ SzO. VI. 368.

¹¹²⁰ SzO. VI. 289, 306.

hagyományosan a moldovai Jászvárosban (Jászvásárban) történt, ahol a tatárok otthonosan mozogtak, a vajdák (mint Vasile Lupu), bojárok némelyikét házassági kötelékek fűzték a tehetős tatár családokhoz.

Mint írja „*kegyelmes választ várok Ngodtól (Apafitól), mert még egy hír nem jű, addig (Krimből) Jászvásárra nem visznek.*” Utóiratában pedig, arra kéri a fejedelmet, hogy (Krimben) kezességet vállalt Geréb Jánosért, aki „elszökött,” Rosolyban tartózkodik, és „*annak urának izeni méltóztassék, vagy adják kézben, vagy sanczát (váltságdíját) 3 száz tallért*” fizessék ki. Tovább, mint írja, a fedelemnek „*hat levelet kiküldtem,*” amelyben kérte, hogy „*egy katonát szolgálommal kibocsátani méltóztatnék,*” azok hoznák el kért összeget. „*Nem lévén mivel kedveskednem Ngodnak, hanem egy csibukot – liulie Bassal (így !) – együtt küldtem Ngodnak és egy oka tutunt (dohányt), Ngod szerelmes fiának, kit Isten növeljen, éltesen, egy cserkész korbácsot küldtem. Adja Isten, sokat lovagolhasson Ngod kegyelmes szeme előtt.*”¹¹²¹ Damokos Tamás, miközben könyörög a fejedelemnek kiváltásáért, előrelátó, kalkuláló székelő ember lévén, fogsága idején (1662), az említett Geréb Jánoson kívül, jótállást vállal a debreczeni Biczó Andrásért és feleségéért is, akik Galga szultán rabjai voltak. „*Mikoron volnánk Krimben Jangiszala nevű faluban és Damokos Thamás uram is ott lévén, jöve mi előnkben egy részről ugyan maga kézdiszéki alsó-csernátoni Damokos Thamás uram, más részről debreczeni Byczó András nevű rab és egymás akarattyából ...végezésnek és alkuvának. Damokos Thamás uram cselekedgyék (Biczó) tatár uránál*” a váltságdíj megállapításában, és „*azután maga kezességén venné ki és bocsátaná ki pénzéért Debreczenben, melyet ha megcselekszik, ígére és fogada (Damokosnak) ötven tallérokat adni. (...) Damokos Thamás uram is megalkuttak (Biczó és felesége) tatár urával száz tallérban, viszont egy görög emberrel (is) megalkuvék, hogy „lovat adgyon neki, annak ígért az lóval együtt ötvenhét tallért.*” Achmet agával, aki kiviszi őket (Krimből Jászvárosban) „*tíz avagy húsz tallérban*” egyeztek meg.¹¹²²

A krími tatárok fővárosából „Bakcsiszeráj városában” kelt levelében (1665) özvegy Sombori Jánosné Hátszegi Anna kéri Apafi Mihályt járjon közbe, a kialakult váltságdíját, amely láthatón nem kis összeg, juttassák el Moldovába (Jászvárosba), hogy szabadulhasson a tatár fogságból: „*Kegyelmes uram, az elmúlt esztendőkből jött vala be szilai Görög István, mely hírem nélkül ígért volt az agának másfélezer tallért, mely nem kicsin káromra volt, mindez ideig semmit sem szóltak szaczom (váltságdíjam) felől, hanem most Isten Thorda vármegyebeli illyei Kavacz István uramnak kegyelmességéből utat mutatván, magok küldték hozzám, hogy beszéljek véle s írassak levelet, hozassam be ide az pénzt. Elsőben hatezer aranyat kért, azután háromra szállott, de az agának az anyja azt mondotta, hozassam be ide az kétezer aranyat, ő az fiával elvégzi dolgomat, szekeret ad alá, kiküld Moldovában maga költségén. Reménkedem Ngodnak mint kegyelmes uramnak alázatosan, Istenre tekintvén, induljon könyörületességre, találjon módot szabadításomban. Isten után kglis uram minden reménységem Ngodban vagyon.*”¹¹²³ Hátszegi Anna tehát nem kölcsönt kér a fejedelemtől,

¹¹²¹ SzO. VI. 304–305.

¹¹²² SzO. VI. 281–282.

¹¹²³ SzO. VI. 306.

hanem csupán támogatását abban, hogy váltságdíja eljuthasson a tatárok által használt, tranzakciós helyre, Jászvárosba. Tatár rabságba kerülése valószínű az 1658–1662 közötti valamelyik évben történhetett, amikor a török – tatár csapatok Erdély szerte pusztítottak és szándékosan ejtették fogságba a lakosság tehetősebb tagjait, váltságdíj reményében.

Az uzoni udvarházánál (Sepsiszek) a főrangú Béldi Pál feleségének, Vitéz Zsuzsannának *Maxai* (maksai) Jankó László uram (1661) 500 magyar forint kölcsönt ad ura váltságdíjába, azzal a feltétellel, hogy a „közelebbik következő karácsony napjára fen megírt Jankó László uramnak készpénzül tartozzanak ő kegyelmek megadni, ha az megnevezett napra meg nem adnák, kétannyi erő jóságokat foglalhassa el zálagul (...) a ahhoz tartozó pertinentiákkal együtt, az hol szereti, varmegyén vagy székelységben lévő jósági közül és mindaddig bírhasssa Jankó László uram ő kegyelme, valamíg az ötszáz magyar forintokat megadják.”¹¹²⁴ Jankó László nem tudjuk, mikor halt meg, tény, hogy felesége, özvegy Gyulai Istvánné Jankó Ilona a Béldi Pál váltságdíjára kölcsönzött 500 magyar forintot nem kapta vissza, ezért Apafi Mihályhoz fordult, aki elrendelte (1678) Háromszék főtiszteinek a kölcsön behajtását. „*Jankó Ilona aszszony alázatos minket megtalálásából értjük, Béldi Pál Tatárországból való kiszabadulásakor adott volna sanczában ötszáz forintot kölcsön, melyről contractuális levele is existálna s ezideig az a summa még nem fizetődött volna (vissza). Azért parancsollyuk kegyelmesen és serio kegyelmeteknek, így lévén az dolog, mingyárast... igazságát producálván, Béldi Pálné kezénél maradtott jóságból, vagy res mobilisséből (ingókból) satisfactiot (elég-tételt) tenni el ne mulassa; továbbá kárban ne maradjon és e miá többször ne búsíttassunk.*”¹¹²⁵

Béldi Pál tatár fogsága idején (1658) felesége a csíkszéki tiszteknél tiltakozik, hogy az „*Kozmás felé befüggő cserének nimellik részit az kozmási megye felfogta és tiltotta, nimellik részit másoknak adta, az én édes uramnak keserves rabságban létiben, honn nem létiben, mivel az én édes uram is kozmási patronus és ott való derekasabb portionatus ember, semmiképpen annak az megye cselekedetinek nem animálok, sőt mind kgtek előtt, mind az egész szék előtt, mind az édes uram s mind magam és gyermekim képiben az ellen contradicálok és ellenzem kegyelmetek előtt. (...) Isten megszabadítván az szegény édes uramat, ő kegyelmivel együtt az mit az megye cselekszik egy értelemből, azután azt nem ellenzem, de addég bíratassék azon szabadsággal, mint addég bíratott; sőt levelet is addig rólta senki se ne írjon, se ne adjon, azt kívánom.*”

A kozmási faluközösség, a *communitas* nem enged Béldiné beadványának, kijelentik, hogy „*azon helynek birodalmában, mint most vagyon, akarnak lenni, s kiknek mit adtak: az is az szerént istáljon, arra rendelt bírák*” pedig „*megfeleljenek*” a község eljárásának.¹¹²⁶

Általában a székely faluközösség közföldjei (erdő, legelő, cserjés stb.) kisajátítását nehezen viselte el, így az Al-Csíkban nem őshonos székely főember, *Béldi fogsága alkalmat szolgáltatott a földdarab visszavételére.*

¹¹²⁴ SzO. VI. 233.

¹¹²⁵ SzO. VI. 386.

¹¹²⁶ SzO. VI. 214.

Az uzoni Béldi Pál tatár fogságból való kiszabadulása után „*Kézdi-széki szentléleki Orbai János uramnak régtől fogván való jámbor szolgálatját, rabságában ő kegyelmének sok ízben utána való járását, fáradságát, Moldovába gyakran való menetelit, Bucsákban élésvitelit, hűséges, igasságos sok szolgálatját*”, jutalmul „*ada Orbai János uramnak (1662) egy Szöcs Andor nevű gyermeket ajándékon örökösön.*” Lényegében Béldi családgyesítést hajtott végre, ugyanis a gyermek Szöcs Mihály apja meghalt, és az anyja Orbai János Vas Márton nevű, kézdiszentléleki jobbágyához ment feleségül.¹¹²⁷

Erdélyben, Fogarason 1690 decemberében kihirdették a Diploma Leopoldinumot, tehát a Habsburgok véglegesen beszállásolták magukat a fejedelemségbe, hadaik is az országban szét-szórta bent voltak, mégis 1694-ben februárjában Moldovából a gyimesi átjárónál betör a tatár és végigégeti, pusztítja Csíkszék falvait, templomait: mintegy 7000 embert hurcoltak rabságba. „*Erdélyben esmét szörnyű árvizek lőnek, és sok károkat is tőnek. A sok víz után el is jőve a sok pogány, s elrablá Csíkot, ... voltak közel tizenkétezeren és széltiben fogván Csíkot, egész estig a falukat égetik, praedálák, rablák, vágják és égetik, a gyermekeskéket hóba hajigálják, ott a hóban a hideg miá hálnak meg. ... Éppen Szentkirályig, s egynéhány ezer rabbal, számtalan praedával békivel visszamenének.*”¹¹²⁸ Elpusztult Szentmihály, Szépvíz, Delne, Szentmiklós, Borzsova, Vacsárcsi, Göröcsfalva, majd „*Szentdomokostól Pálfalváig, Somlyóig, Taplocáig még 10 faluk reggeltől késő estig rabságban fűzéssel, égetéssel, kiprédálással teljesen semmivé tétettek.*”¹¹²⁹ A történethez tartozik, hogy négy kompánia némettől, lefizetéssel épp akkoriban (1694) szabadul meg a szék, így teljesen védelem nélkül maradtak.¹¹³⁰

Többek között ekkor kerül rabsága Sándor János feleségével és lányával. Sándor János öccsét, *Sándor Mihályt próbálja mozgósítani a kiváltásukhoz szükséges váltságdíj összegyűjtésére, és a moldovai Jászvárosba való eljuttatására. Azonban, mint Apor Istvánnak Bucsákban (Krim) kelt, Sándor István „könyörgő” leveléből kiderül: „Én nem tudom mit csenála Sándor Mihály és Boros György, addég fut(k)osának, szemben sem merének jünni, engem ide az nagy nyomorúságban mind testemben és lelkemben való veszedelemre ejtének.*” Kiváltásuk körüli nehézségek a váltságdíj körül támadtak, a tatár nemcsak pénzben, hanem természetben is kérte „járandóságát,” és ezeken kívül a család napi fogyasztását is felszámolta. Sándor János a váltságdíj összegének csökkentését, azzal próbálta elérni, hogy megtagadta feleségét és lányát, ami arra utal, hogy a család kiváltásáért a tatár fogvatartó nagyobb összeget igényelt: „*Az feleségemet hozák az tatárok; az kiknél vagyon, azok tudják, hogy az én feleségem, (...) de erős hittel esküttünk, hogy Zopos János felesége, egy katonájé. Hanem kérem kgelmedet (öccsét Sándor Mihályt), hogy lássuk valahol ha kaphatnánk ezer tallért, mivel anni az sancza, ...úgyis kell mondani, hogy Zopos János felesége, mert megtudván az eb (a tatár, hogy az ő felesége) ... két vagy három ezer tallért kezd kérni.*” Székely János feleségét, úgy tűnik egy rabtársa, a „*rossz Katos Sándorné*” azonosította a tatárnak, akiért előbb 500, majd 400, lányáért 350 tallért váltságdíjat kértek. Endes Györgyné és lánya, Endes

¹¹²⁷ SzO. VI. 277.

¹¹²⁸ Cserei M. 1983, 252, 256–257.

¹¹²⁹ Cserei M. 1983. 257.

¹¹³⁰ SzO. VI. 445.

Panna abban „reméndkednek Boros György ...váltaná meg, az pénzt is megadná, magát is akár feleségnek, akár szolgálójának ajánlaná” ellentételezés fejében.

Nem tudjuk, a továbbiakban hogy alakult a sorsuk, viszont tény, hogy Sándor János öccse, Sándor Mihály és Boros György sem törték magukat kiváltásukért, ezért fordult Sándor János, mint egy utolsó lehetőséghez, Apor Istvánhoz. „Kérem az Isten kegyelméért, ... váltson meg. Annak előtte ezer tallért kért (fogvatartója), most már három ezeret kért, azonban egy mentének való posztót, arra ezüst gombokot, egy lovat ezüstös kantárral, egy ezüst övet, egy ejteles pohárt, négy embernek való mentének való posztót, egy nusz (nyest) bélést, az mely az atyámnak sem volt, vagy ha bélés nem léssen, négyszázhatvan tallért. Én meg nem ígértem, s nem is ígérem, ha megöl is; úgy hiszem, ha régi megígért sacczot látna, talán elvenné, noha tudom, hogy bizony megver, de arról nem tehetek. Itt nagyságos uram evvel is meghalok, az tetvek is megesznek, sem ingem, sem lábravalóm, mezítelen vagyok. Sándor Mihálynál száz aranyam volt, ötven ezüst tallérom: egy pénzt sem küldött... Már azt mondja (fogvatartója), hogy soha Jászvásárra ki nem viszen, hanem hozzák Falczinra, az sacczot, azzal fenyeget, hogy most kijün az chám (kán), vagy az tatár chámnak ad, vagy az (s)zultánnak. Kérem az élő Istenért Nagyságodot, váltsa meg mind testemet az nyomorúságtól, mind lelkemet az örök kárhozattól. Egy róka mállal való mente, azonkívül is reá megyen száz tallérnál többre, az ki adósságot kérnek rajtam. Postát fogattunk volt együtt (öccsével, Sándor Mihállyal), azoknak sem fizetett, azt is rajtam kérik, hiszem az száz aranyból és ötven tallérból (öccse) adhatott volna valamit. Ezzel Istennek oltalmában ajánlom Ngodot In Buczak 1694., az napszámot nem tudom, még az imádságos könyvem is elvette (a tatár). Nagyságodnak szegén rabszolgája. Sándor János.”¹¹³¹ Apor István kölcsönt adott-e a váltságdíjra, illetve kiváltotta-e Sándor Jánost, aki a levelében már családját nem említi – nem ismert. Viszont öccséről, Sándor Mihályról tudjuk, hogy a zabolai (Orbaiszék) Mikes Mihálynak 800 magyar forint kölcsön adott (1698) tatár váltságdíjába. Mikes, mint ellennyugtájában írta, „minthogy feljebb írt obligatoriája (kötelezettsége) kezemnél nem volt, ő kglmének (Sándor Mihálynak) vissza nem adhattam (a kölcsönt), hanem per praesentes annihilalom (ezennel törölöm), semminémű praetensiot (igényt) sem magam, sem következő maradváim (utódaim) fenn nem tarthatván; kiről nagyobb bizonyoságnak okáért adtam ezen subscriptios (aláírásos) pecsétetes leveletem.”¹¹³²

A váltságdíjak kifizetése miatt felvett kölcsönök visszaadása, mint láttuk, több esetben a fejedelem közbelépését igényelte. A bonyodalmak abból adódtak, hogy II. Rákóczi György lengyelországi katasztrófája után, egy időben (1658–1661) Erdélynek négy fejedelme – II. Rákóczi György, Rhédey Ferenc, Barcsai Ákos, Kemény János – is volt, viszont a tatár rabságban lévők kiváltásának ügye Apafi Mihály idejére is (166–1690), áthúzódott. Nos, Apafi Mihály Szakmári Istvánt bízta meg (1662) Lészai György váltságdíjába kölcsön vett pénz megtérítése ügyében, ugyanis a „bizonyos számú tallérokat” nem adta meg, illetve megadását halogatta. Lészai szerint „kétszáz tallért Donát Mihály uram adott,” amely „az előbbi fejedelem Kemény János ő nga pénze volt, ezen kívül az 130 tallér ismét, kit Máthé deák

¹¹³¹ SzO. VI. 446, 447, 448.

¹¹³² SzO. VI. 449.

uram hozzá adott.” Azonban Lészai „kiszabadulása után Donát uramnak megküldvén az 130 tallért. Mivel ez idő tájt igen félelmes volt az út tatárok híre miatt, Donát uram be nem merte küldeni az pénzt, hanem ez itt való számtartó kezében adta, minthogy elébbi fejedelem ő nga (Kemény János) igen kérte vissza az 200 tallért, hogy itt tartanak meg ő nga számára.” Lészai György mindazonáltal ígéretet tett, hogy 130 tallérokat két héten belül „megszerzi,” vagy „bé küldi mástól, vagy ugyan maga bé viszi Máthé deák uramnak.”¹¹³³

Apafi Mihály részéről megvolt a szándék a Krímben maradtak felkutatására és kiváltására, ami a tatár kánnak küldött leveléből is kiderül: „ez levelem megvivő Kónya Bálint nevű erdélyországi jámbor hívem az Felséged országában bemenvén az végre, hogy meglássa, ha találtathatnának-e még oly rabok, mind az Felséged méltóságos udvarában s mind más híveinél Felségednek, kik kiválthatók volnának és saczok megszerezhető értékekhez képest: akarám Fölségedhez való teljes indulatomat ez köszöntő levelecskémnek küldésével is megmutatnom, kívánván, Felségedet találja szerencsés és boldog órákban. Azonban Felségedet, mint kgls uramat alázatosan kérem, levelem megvivő szegény hívemet kegyelmességivel részeltetni és az Felséged birodalmában szegény rabok tudakozásában való szabados járását méltóságos parancsolatjával megengedni méltóztassék, Erdély országában való békességes visszajövetelit is megengedvén, hogy ha oly rabok felől, kik kiválthatók lesznek, hozhasson bizonyos hírt..”¹¹³⁴

b) Valószínű a Csíkszékben a török-tatár betörés során (1661) fogságba hurcolt estről van szó, ugyanis Konycsok Pálné levelében értesíti (1663 októberében) bátyját, Szabó György, Csíkszék jegyzőjét, hogy „itt Lippán vagyok rab, Achmet aga tíz talléron vett meg az tatártól, úgy remélem, kevésért kiadna maga is, csak volna ki mellettem törekednék. Édes bátyám uram, kgd bírja két darab örökségemet, kérem az Istenre kgdet, forgolódjék szabadulásomban, adja el az mi örökségem vagyon és talán fölérné kgd vele, ne szenvednék ily keserves sanyarú rabságot, az Isten is megfizeti kgdnek, ha szabadulásomban forgolódik, mert nem tudok hová lenni. Az Istenért még is kérem kgdet, ne hadjon. Isten oltalmazza kgdet ilyen rabságtól. Kgdnek atyjafia szegény rabasszony Koncsok Pálné Tencse Margit.”¹¹³⁵ Ez az eset, ha párhuzamba állítjuk a többivel, viszonylag könnyen megoldható volt, minden a bátyja, a jegyző jó szándékától függött, fogvatartója török és helyileg Lippán raboskodott. Tehát, a fentebbi esetekkel, családon, rokonságon belül is megoldható volt, nem igényelték a fejedelem, vagy más főtisztek közbenjárását.

A tatár fogvatartókkal a kapcsolattartást a tranzakciós helyen, a moldovai Jászvárosban, rosszabb esetben a Krímben, nagyban befolyásolta a távolság, a váltságdíj előteremtésének időigényessége, a közbiztonsági állapotok, melyek együttesen késleltethették a kiváltási ügyletek lebonyolítását.

Az udvarhelyszéki (lővétei) Székely Mózes erdélyi fejedelem (1603. május-július) fiatalabb fia, ifj. Székely Mózes is Kemény János „igen elfáradott, éhezett, romlott” seregével

¹¹³³ SzO. VI. 233.

¹¹³⁴ SzO. VI. 320–321.

¹¹³⁵ SzO. VI. 289.

tatár fogságba esett (1657 júliusában, Kamenicnél). Anyjának küldött levelében (Izmail 1657. „egy pénteken”), a kiváltáshoz szükséges váltságdíj előteremtésére ad útmutatásokat, amelyből megtudjuk, egyrészt a Székely család anyagi eszközeinek összetevőit, másrészt a kiváltás eljárásrendjének nehézségeit, és végül Székely szolidaritását a vele rabságban lévőök ügyének intézésében. Székely Mózes nem a Krímben, hanem az oláhország Izmail városában fogságával járó lelki megterhelését vázolja: *„Írtam más levelemben is szerencsétlen sorsban levő állapotomat, melyben mennyi rettenetes kínokat kell szenvednem, csak a jó Isten tudja, de mégis mindannyi nyomorúságomban is ő felsége buzgó imádságomat meghallgatván, zúgolódás nélkül való tűrésre, szenvedésre erőt szolgáltatván, csendes elmét adott, kiért áldassék, dicsértessék örökké szent neve.”*

Az anyja, családja, rokonsága, a korábbi levelére (leveleire?) – úgy tűnik – nem válaszolt, ezért részvétet felkeltő sorok után ifj. Székely Mózes a tárgyra tér: *„reménkedem Istenért szerelmes anyám kegyelmeiteknek, most hamarjában igyekezze az sanczomat (váltságdíjamat), úgy mint kétszázötven tallérokat megszerezni, mert ha minden felől érkeznek az rabok levelei oda be, sokkal nehezebben szerezhetni meg. (Kegyelmeiteknek, most ne hagyjon ide vesznem, mert ezután sem nekem az kegyelmeiteknek való írásban nem leszen módunk),”* vagy az ügyintézés lassúsága, vagy a váltságdíj felemelése, vagy a Krímbe vitele miatt. Székelynek vannak mozgósítható tartalékai, azonban megítélése szerint a családja és rokonai összefogására is szükség van, noha váltságdíja a fentebbiek ismeretében és rangjához képest nem nagy.

„Az ládában – írja anyjának – amaz kehelyforma kés-olló-tartó hüvelyben a mi költség vagyon s tallér is egy néhány, vegye ki; azon kívül a mi pénz vagyon, váltson tallért vele Brassóban a görögök között, ha lehetséges török tallért; az kardomat, köntösömet és minden marhámat, a mim testig, lelkig leszen, s részem szerint való jószágocskámat is adjon el, s a hol mi adósságom leszen, azt is mind felszedegesse mindaddig, míg kitöltheti kegyelmeitek. (Inkább szerelmes anyám ezüst marháit is vesse zálogban, valamint valahogy teheti szerét, csak legyen hova hamarébb.) Szerelmes öcsém, Székely Boldizsár, tégedet is Istenért kérek, mutasd meg most igaz atyafiságodat: a mi pénzed leszel, add ide költsön, válts tallért vele; tudom Bassa uram szénafű vagy szántóföldre ad vagy száz tallért, van Istenemben annyi bizodalmom, hogy csak innen szabadulhassak, rövid időn kiválthatom. Kálnoki Istvánné asszonyomat, Nemes Tamásné asszonyomat és többeket, az kiket gondolhat kegyelmeitek, találja meg, mindaddig fáradozván, míg a summát kitöltheti. Szerelmes kis hugom Kata, adja Isten, még csak egyszer láthassalak, édes nénéimmel és húgaimmal együtt ebben az életben. (...) Az Istenért kérem kegyelmeitek édes anyám és szerelmes öcsém, minden marhátoktól váljatok meg inkább s még se hagyjatok, mert csak ez levelemre várnak választ, menten alávisznek az Fekete – tengerre. Az régi mester János deák és az mostani is az új prédikátor urammal ő kegyelmével együtt, ha mit fáradnak és mi segítséggel lesznek, (...) innen megszabadítván, meg szolgálom ő kegyelmeknek. Útilevelet végy édes öcsém, hacsak Bassa uramtól is, ha pedig Havasalföldében jucz, Mikes Kelemen uram szerez az vajdától útilevelet. Ha ugyan szerit nem tehetné kegyelmeitek addig, míg ez az ember oda be mulat, Istenért kérem kegyelmeitek, a nélkül ne bocsássa, vagy tartóztassa addig, míg megszerezheti, mert oly erős fogságban vagyok, hogy az vas csaknem rontja el az lábaimat, az nélkül is tudja kegyelmeitek, mily gyöngék az száraim, ottan-ottan kisebesednek, csak úgy vagyok, hogy jobb volna holtom,

*sem mint életem, de meg sem halhatok, noha bizony valóban betegeskedem. Losonczi bátyám uram s Horvát János öcsém kiváltásokra is igyekezzenek tallért szerezni, mert mind addig s addig tudakozom, míg ő kegyelmek felől is rövid nap bizonyost írok, mert ha hamarság megszerezhetné kegyelmek szanczomat s szabadulhatnék, magam felkeresném szegény atyámfiait. Ezek után tartsa meg Isten kegyelmeidet és engedje még valaha látnom ebben az életben is kegyelmeidet jó egészségben. Írtam az Duna mellett Havasalföld és Moldva széljében (I) Szmil nevű török városban, pénteken, 1657. esztendőben Kegyelmed édes fia Székely Mózes.*¹¹³⁶

Ifj. Székely Mózes rabságnarratívájához tartozik, hogy az 1657 júliusában tatár fogságba került erdélyiek közül néhányat ugyanez év októberében Ali pasa, a havasalföldi Izmailban (a Duna mellett) szabadon bocsájtott: „*Én Szmail Ali bassa Cselebi, (I) Szmil nevű török városban lakó, adom tudtára mindenknek, az kiknek illik, ez levelem látóknak, quod in anno praesenti 1657. die 4 mensis Octobris bocsátám ki rabságom alól sepsi-szentgyörgyi Daczó Ferenczet és Rhety Székely Mósest Moldvába Galacson lakó Nicola nevű oláh házánál, mindketten sanczokat (váltságdíjat) magok fizetvén meg; úgy mint Daczó Ferencz háromszázhatvankét imperiális tallérokat és Székely Moses kétszáztizzenhét imperialis tallérokat, és noha sanczok több volt, harminchárom és három tallérokkal, mert Daczó Ferencznek sancza volt négyszáz imperialis tallér, Székely Mosesnek kétszázötven imperialis tallér, de én az egész sanczokból ...engedtem ki jó akaratomból az feljebb megírt harminchárom három tallérokat, egyik – egyik részéről, mely elengedett pénz teszen in summa talleros imperiales nro 66. Az többit paratis in pecuniis az feljebb megírt napon, helyen és mód szerint magok megadák.*” Ugyanakkor Ali pasa házánál volt rab Imecz Mátyás és egy István deák nevű ifjú legény, valamint ott tartózkodott bolgárszegi (Brassó) közvetítő is, Lincze Sztójka, a rabok kiváltása ügyében. Eredetileg Ali pasával, aki Karamanne Memhet pasa felhatalmazottja volt, úgy egyeztek meg, hogy Székely Mózes és Daczó Ferenc kezességet vállalnak István deákért 50 imperiális tallérig, amit hazatértük után fizetnek meg L. Sztójkának. De mivel István deák és Imecz Mátyás rokonai Galacon letették a váltságdíjat, így az iránta vállalt kezesség érvényét veszítette, hasonlóan Sztójka megbízatása is. „*Az feljebb megírt mód szerint sanczokat is magok fizetvén meg, (...) melynek erősségére és nagyobb bizonyására attam ez pecsétem és kezem írása alatt való levelemet, illyen becsületes nemes emberek előtt, úgy mint nagyborosnyai Bede András, köröspataki Kálnoki Farkas, sepsi-szentgyörgyi Kovács Bálint és Fejér vármegyében Alsó- Valálban lakó Benkő János uramék előtt.*”¹¹³⁷

Székely, Daczó és a két másik honfitársuk gyors kiváltása nemcsak azért volt lehetséges, hogy családjaik, rokonaik gyorsan előteremtették a váltságdíjat, ezzel kiiktatták Sztójka közvetítőt, hanem azért, mert végül török kézbe, Havasalföldre kerültek, és nem a tatárokhoz a Krímbe, noha azok ejtették fogságba a négy erdélyit. Székely Mózes története azzal folytatódik, hogy Apafi Mihály (1686) „*Nemzetes Rhétyi Székely Mózes hívíünknek alázatos megtalálására s mind penig ezelőtt az fényes portán elkövetett hűséges szolgálattýára kegyelmes tekintetünk lévén, mivel lábai is fájdalmasok, magát személyében hadi expeditióban*

¹¹³⁶ SzO. VI. 209–210,

¹¹³⁷ SzO. VI. 211.

való menéstől eximáltuk ... úgy hogy hadi expeditionnak idein egy lovast állícsion és külgyön. Minek okáért kegyelmeteknek fellyebb megírt híveink kegyelmesen parancsollyuk, és ennek utána magát személyében semminemű lustrációkra, hadi expeditiókban való menetelre ne cogallya és annak nem praestálásáért megháborítani ne praesummolja, az megírt mód szerint lovast küldvén az hadi expeditionban.”¹¹³⁸ A fejedelem, Székely „nyugdíjazása” alkalmával tehát a székely jogszokás törvényben kodifikált rendjét követi, vagyis az időskor, betegség stb. esetén a hadi szolgálat folytonosságának biztosítása végett ífj. Székely Mózesnek helyettesítőről kellett gondoskodnia, maga helyett lovast kellett állítania.

Gyakran megtörtént, mint említettük, hogy a rabtartó tatár vagy képviselője Erdélybe jött, hogy a váltságdíj megállapítása végett kiderítse foglya anyagi helyzetét. Jármí György levelet küld (1659) a Krímből (Kupcsák faluból) öccsének, Jármí Ferencnek, melyben tanácsokat ad, hogyan kell félrevezetni a helyszínelő tatárt. „Édes öcsém immár az én gazdám egy tatárt küldött be, hogy mindenemet eladgya. Azért édes öcsém most az ideje, hogy megmutasd atyafiságotat, tizenkét száz talléroknek ha koldussa maradnék is, tegyétek szerét. Sidó Isák uram tanácsán kell járni, az tatárt Vajdafalvára kell vinni, s igen jól kell tartani, ott igen reá kell vigyázni, s meg kell hadni, hogy szó ne eshessék, hogy még többecskenk is volna; de az pénzt aprónként kell oda vinni, oly szín alatt, hogy most ezt adtuk el, most azt, végre ki kell adni az választ, hogy annál, ha megeszi is, többet nem adunk, mert az mi volt, eladtuk s ide s tova koldulunk, de soha, ha tíz esztendeig tartja is, többet nem adunk érette, most az ideje, ha elbocsáttya is lássa, de soha mi a pénzt heába nem tartjuk; mindenkben Isák uram szavát fogadd, útban igazít.” Ugyanis „Sidó Isák uramnak azt fogattam, hogy ha kezében adgyátok azt az pénzt, zálogot ad ott érette, hogy el nem vesz az pénz s magamat is kiviszen, azért ahhoz tartásatokat magatokat, kardéra (zálogra) nem kell az pénzt kiadni, hanem emberséges emberek előtt s azoknak értelmek szerént.” Ugyanott megemlíti, hogy Izsák „fáradságáért egy lovat kér, az Istenre kérek, ne hadd heában.” A továbbiakban arra kéri öccsét, hogy a családdal, a rokonsággal egyeztessen, különben a zálogba adás, lévén, hogy székely örökségről van szó, a család beleegyezése nélkül lehetetlen. „Az asszont, Salyokné asszonyomat kell Istenért kérni, hogy mutassa jóakarattyát ő kegyelme, ha kevés jószágocskámat zálogban (kell) vetni, jobb oly becsületes embernek kezében adni. Ángyomat is meg kell találni, tudom van kész pénze. Az Istenért Járai uramékat mingyárt oda kell hivatni, tudom semmi dolgom ő kegyelmek nélkül végben nem mehet. (...) Mindenfelé való fáradságotat ne szánd, (ha) mindennem oda leszen is, csak Isten szabadulásomat adja. Bartsai Péter urammal kell beszélned, ha onnan is valami segítséggel lennének.” Vélhetően a tatár rabságból szabadult feletteseire utal, amikor öccsét arra kéri, hogy találja meg Horvát Kozmát s Pekri Istvánt, aki „uramék tudom fáradságokat nem szányák, minden dolgokban ő kegyelmeket oda kell hivatni, s mindenkben tudom szívesen fáradsanak a dolgomban.” Végezetül: „Édes öcsém most kell az atyafiság, most növeled becsületedet. Minden jó akaróimat köszöntsed. Isten vigasztaljon édes öcsém benneteket s adjon valaha örömmel látnom. Az te rab bátyád.”¹¹³⁹

¹¹³⁸ SzO. VI. 400.

¹¹³⁹ SzO. VI. 225.

A csikszéki, kozmási nagyobb Kaycza (Kajcsa) Mihályné Orsolya, primipilla (lófő) házánál készült végrendeletében (1659) „*az fékes kanczát hagyom az Kaycza Péter fiam sanczában (váltságdíjában), az ki ugyan ezen feljebb megírt székbén Kozmásón lakó,*” aki „*primipilus (lófő) most az rabságban van; az szentmártoni jószágunkat, mely helyet hinak kertremenőnek, azt is az Kaycza Péter sanczában hagyom; (salvo honore) van két ökör, azt is az megnevezett Kaycza Péter sanczában hagyom.*” Egyebeket Czobod Istvánnak hagyja, de úgy, „*hogy ha Isten meghozván*” Péter és István fiait, osztozzanak Isten és igazság szerént véle. „*Az ordafőző üstöt hagyom Kaycza Péternek, úgy, hogy Isten meghozván Kaycza Istvánt, fele árát tegye le neki.*”¹¹⁴⁰

c) Az előbbinél nehezebb eset volt a csikszentimrei Gergely deák és István fiáé, s a Fodor Ferencé, mivel nemesek voltak, a krími Galga szultán 500 forint 20 dénár váltságdíjat kért értük. Nem volt pénzük, a váltságdíj fejében (1664) lekötötték (zálogosították) a csikszentimrei udvarházat és birtokot, kivéve az Olt vizén lévő kőből épült malmot. Gergely és Fodor, úgy tűnik, valamilyen ok miatt nehezen szánták rá magukat a váltságdíj előteremtésére, erre utal, hogy a tatár két esetben is visszaviszi őket Jászvárosból a Krímbe, míg végül a marosszéki Borsi István nemes és a csikszentkirályi Márton Máté lófő nemes, valamint a Jászvárosban lakó Kállay István, Fejér Demeter, mint „*köz bírák*” előtt létre nem jött a kiváltásuk.¹¹⁴¹

A csikszentimrei Gergely deák tér-időbeni elhelyezkedése kapcsán merülnek fel kérdések. Korábban Tarcsafalvi Mihály a Krímben („Krasu-Bas”) kelt levelében (1659. augusztus) arra kéri Gergely deákot, hogy készítsen elő 500 tallér váltságdíjat, vigye Jászvárosba, ahol a tatár fogvatartója vele együtt megjelenik. Asim bég, mint kiderül, 1661 májusában Jászvárosban nyugtával igazolja, hogy Tarcsafalvi kiváltása fejében átvett 200 tallért és nyolc végposztót.¹¹⁴² Láttuk, hogy a csikszentimrei Gergely deák és fia maga is tatár rabságban volt, és 1664-ben szabadultak. Valószínű, hogy Gergely deák és fia nem Lengyelországban került fogságba (1657), hanem később, amikor a Kemény János pártján álló Csikszéket Ali pasa török-tatár serege elárasztotta (1661. október elején) és 4000 embert tatár fogságba hurcoltak.¹¹⁴³

Az altorjai (Kézdiszék) Apor dinasztia az ősi székely primor (főnép), s az erdélyi arisztokrácia egyik tagja: Apor András váltságdíjának nagyságrendjét nem ismerjük. Vélhetően az Aporok sem siettek segítségére, mert az összeg kiegészítése végett 90 forintért zálogba adja (1664) az alsó-voláli vagy kantai határban lévő kaszálóját a kézdivásárhelyi Nagy Mihálynak és feleségének Pap Juditnak, a visszaváltás feltételével. „*Mivel Istennek látogatásából több böcsületes emberekkel az elmúlt siralmas 1657. esztendőben fenn megírt nemzetes Apor András uram is esvén rabságra pogányok kezében, mely siralmas rabságából különben szabadulását, summa fizetését fel nem állhatván, hanem ha jószágát és javait kényszerítetnék eladni; megtekintvén azért fenn megírt Nagy Mihály uram és felesége ebbeli szükségét, megírt Apor*

¹¹⁴⁰ SzO. VI. 224.

¹¹⁴¹ SzO. VI. 290.

¹¹⁴² SzO. IV. 293–294.

¹¹⁴³ Szilágyi Sándor, *A magyar nemzet története. Erdély romlásának éve. 1657–1711.* Arcanum. Online. Hozzáférés: 2018. 10.7.)

*András uramnak adának fl. 90. l. d. kilenczven forintokat, mely megírt summáért Apor András uram is itt Fejér vármegyében alsó-volali vagy kantai határban Gyakor-rét nevű helyben levő szénafűvét adá zálogban, melynek vicinussa (szomszédja) nemes és nemzetes Ugron Ferencz és Maurel Mihály uramék szénafűvők az Torja-vízín fordulóban. (...) Adá penig az fenn megírt szénafű-helyet sub ea conditione, hogy mikor vagy maga Apor András uram, vagy posteritása (utódai) ki akarnák váltani, deponálván az fenn megírt kilenczven forintokat, tartozzanak minden törvénybeli renediumok kívül Nagy Mihály uram, felesége és posteritási is kibocsátani... Mely dolog mi előttünk így menvén véghez, adtuk mű hűtös bírák ez mi leve-
lünk az mi hűtünk, pecsétünk és kezünk írása alatt..”¹¹⁴⁴*

A váltságdíjügyleteket, mint láttuk esetenként, átszötte a közvetítők haszonszerzési szándéka, kihasználta a szorult helyzetben lévőket, akik kétségbeesésükben nagy áldozatokra voltak hajlandók. Jól érzékelteti az ilyen helyzeteket lukafalvi Göcs István kötlevele, amelyben a 92 arany és 32 tallér kölcsön fejében a miklósvárszéki (Háromszék) baróti Cserei György s a fotosi Balogh György részére leköti (1670) ősi örökségét és önnönmagát. „Én, Maros-széken, Lukafalván lakó Geoczi István, (...) mivel hallván, hogy háromszéki fotosi Balogh György uram benn maradott volna Tatárországban, rabok váltságára és megszabadítására, én is mennék Balogh György uramhoz és kérém s könyörgök ő kegyelmének, hogy az nyomorúságos rabságból kiszabadítana és megváltana, Istenért és jó szerencséért; az mely kérésemre énnekem ezt mondá Balogh György uram: Énnekem pénzem nincs, a min megválthassalak, hanem nemzetes baróti Czerei György uram kért volt az itt való örményektől az maga kezességére bizonyos számú tallérokat fel az szegény raboknak megszabadítására, de nem azért, hogy a maga hasznát keresné ki belőle, így van penig ez pénznek adása, hogy minden tallérit (így !) egy sárga arany;”¹¹⁴⁵

A rabok kiváltását intéző ügyvivő volt Balogh György, akivel Göcs István a Krímben találkozik, és aki nem kis részesedés ellenében közvetít Göcs és Cserei György között. Göcs István, úgy tűnik, átgondolta korábbi ígéreteit, mert a továbbiakban kötlevelében részletezi a tranzakció menetét és a feltételeket, amelyből kiderül, hogy csak kölcsönre tart igényt, de igen kemény feltételekkel: „a nyomorúságos rabsághoz képest megígérém minden talléré(rt) t az egy-egy sárga aranyat; így osztán Balogh György uram is jöve az (tatár)uramhoz és megalkuvék (vele) kilenczvenkét tallérban, melyet mingyárt készpénzül megada, az mely kilenczvenkét tallérit (!) adok kilenczvenkét sárga aranyakat, azonkívül ugyan Balog György uramnak az maga fáradságáért adok harmincz gréczi (grázi) tallért, azon kívül az mit reám költ városokon, falukon, úton, vízen, vámokon és harminczadokon, minden pénzért két pínzt, egy tallérit (!) egy sárga aranyat. Az pénznek pedig az megadása három hét az napja, ha Isten kiviszen Jászvásárra. És én is arra köttem magamat ez jelen való levelemben, hogy ha arra az három hétre meg nem adhatnám az summa pínzt, avagy adni nem akarnám, hát két annyi-val tartozzam nemzetes Czerej György uramnak és háromszéki fotosi Balogh György uramnak és ha ugyan semmiképpen szerit nem tehetném a fen megírott pinznek: exsequutorokat hozván ki magával nemzetes Czerej György uram és Balogh György uram, minden atyámról

¹¹⁴⁴ SzO. VI. 291.

¹¹⁴⁵ SzO. VI. 291.

és anyámról maradt javaimat, külső és belsőket ez levelemnek erejével elfoglalhassák és elvihessék, sem repulsio, sem inhibitio, sem fejedelem parancsolatja ne használhasson és meg ne tartóztathasson; sőt még azonfelül ha jószágom és javaim azt fel nem érnék az fen megírt summát, hát magamot is megfoghasson minden helyeken, úton, vízen, útfélén, mal-mokban, papok háta megett, iskolákba, fejedelmek és minden rendbeli urak háta megett is megfogathasson és fogva tarthasson nemzetes Czerei György uram és Balogh György uram ez levelemnek erejével és az ki énnekem ez dolgokban pártomat akarná fogni átkoz (így!) legyen és én magam is, hogyha szintén azt az summa pínzt meg nem adhatnám is, hogy előtte elszökném, vagy bujdoskánám, hát átkozott és hamis hűtű legyek.”¹¹⁴⁶

Orbaiszékbén Szörcsén Daniel Mihály praedicator házánál Donát Benedek Szörcsén lakó nemes személy, szokott pecsétükkel erősítették meg (1657) *Donát Pál uram Orbaiszékbén Teleken lakó nemes és Székely Boldizsár özvegye, Kozma Anna asszony között létrejött egyezséget, melynek értelmében Székely Boldizsárné „fia, nemzetes Székely Bálint uram tatárok rabságából való megszabadulásának sarczába” ad Donát Pál „hatvanöt aranyat, öreg tallért kétszázat, szeges tallért hetvent.”* Ennek fejében Székely Boldizsárné zálogba adja Donát Pálnak „hat ház számú jobbágyokat, kik vadnak és laknak Fehér vármegyében Száraz-Patakon, kiknek nevek ezek: Kovács András, Bartok György, Kovács, János, György Balázs, György Tamás és Biró Gergely. Adá penig ezeket Székely Boldizsárné asszonyom cselédjekkel, jószágok és örökségekkel együtt minden azokhoz tartozandó pertinentiákkal együtt mind falun, erdőn, mezőn, az melyek vadnak az megírt Fehér vármegyében Szárazpatakon és annak határiban; ugyanazon Szárazpatakon vagyon két pusztá örökség is, melyet Szabó Gergely és Kovács Pál helyinek hínak, vagyon egy darab szénafü hely is Pataktőn Kozma István uram viciniomába (szomszédságában): ezeket is az jobbágyokkal együtt adá Székely Boldizsárné asszonyom Donát Pál uramnak az felyel megírt summáért szalagon (zálogon).” Azzal a feltétellel, hogy az elzálogosított jobbágyokat, földeket, házakat, senki más, csak Székely Boldizsárné és utódai válthatják vissza Donát Páltól, miután kifizették a kölcsönt.”¹¹⁴⁷

Székely gyermekek kiváltásáról, illetve török-tatár, oláh, moldvai és kozák hadak barcasági dúlásáról, pusztításáról értesíti (1658. augusztus) Michael Goldschmied brassai bíró Segesvár városát, és kéri hogy a foglyokat, ha hozzájuk érkeznek, szabadítsák ki.”¹¹⁴⁸

d) Kemény János, a fogságba eset (1657) csapattest parancsnoka, az erdélyi előkelők veszteségei között említi, a) Lengyelországban és a Krímben meghalt (44 fő), b) tatár fogságban sínylődő erdélyi özvegyemberek és ifjak (32 fő), c) a tatár fogságban levő nőtlen férfiak (19 fő), d) az erdélyi özvegyasszonyok (48+25 fő) csoportjait.¹¹⁴⁹ Erre utal II. Rákóczi Györgynek a Krímből küldött levelében is (1658), amelyben csak a főrangú erdélyi rabok váltságdíjára hivatkozott, valamint arra, hogy a tatárok közvetítőnek jelölték ki. „*Kornis ur(ama)t 50. ezer*

¹¹⁴⁶ SzO. VI. 324–326.

¹¹⁴⁷ SzO. VI. 213.

¹¹⁴⁸ SzO. VI. 221.

¹¹⁴⁹ Seres I. i.m. 800.

tallérba(n), Nagy Thamás u(ram) 25 (ezerbe) reménlem meg alkudtatthatom, engem töltek mediatornak; de azon kívül vezérnek Hasznedarnak is sok kévantatik; Ispán Ferencz felől is izentek alkudtassa(m) meg, nem hiszem alább legyen tízezer tallérnál, de ezek mind csak töröktől impediáltatnak az rabok dolgából, felő az N(agysago)d kemenkedese ujab akadályunkra ne legyen, de csak Ist(en) adgya boldog előmenetelit, hazánk meg maradasáual, ám szenvedgyünk mi; melynél bizony keserűsebb az, hogy ily állapotiba(n) N(agysa)g(odna)k s hazámnak nem szolgálhatok, vajha, vajha etc. N(agysa)g(odna)k nem írhattak; alázatoso(n) köszönik az rabatyafiak N(agysa)g(o)d kegyelmesseget. N(agysa)g(o)d ne felejcse(n) bennünket is ez után is. Az Ur Ist(en) segéllye és vezérellye N(agysa)g(o)d(a)t. 1658. 7. Febr.(uarii.) | Az én hozzá(m) tartozókat is ne hadgya N(agysa)g(o)d: az Istenért csináljon concordiat Redey ur(amma)l, (...) ki ha semmiképpen nem lehet, viseljen gondot magára. N(agysa)g(o)d rabszolgája Kemény János m(anu) p(ropria).¹¹⁵⁰

A rabok kiváltására a Krimbe, a tatár kán udvarában ügyvivőt küldött II. Rákóczi György Balogh Máté személyében, aki néhány fejedelmi udvari embert ki is váltott, azonban „kevés pénze lévén, keveset tehetett.” Kemény Jánostól 300 000, Apafi Mihálytól 30 000, Beldy Páltól – mint írta – 25 000 (mások más összeget mondanak), Kornis Ferencztől 20 000, Sebessy Miklóstól 10 000 tallér váltságdíjat kértek. Kemény 1658-ban, Beldi 1661-ben szabadult a fogságból. Apafi is három év tatár fogság után 1660 novemberében szabadult, váltságdíjának előteremtésében jelentős szerepet játszott Bánffy Dénes, akit később Teleki Mihály intrikái nyomán kivégeztetett.

Többen javasolták Rákóczinak környezetéből, váltsa ki a rabokat, pénzzel engesztelje meg a portát, amely akkor Velencével állt háborúban, különben, mint a szászok is szorgalmazták, az ország más fejedelmet választ. II. Rákóczi, mint említettük, ígérete ellenére megtagadta a rabok kiváltását. A Szamosújvárra, egy csűrbe összehívott országgyűlésen (1658), mint a szemtanú feljegyezte: „Ha láttál valaha szomorú gyülekezetet, a(z) volt ez, mivel ott láhattad volna, hogy a sírás és zokogás miatt a rend szerint folyni szokott szók félben hagyattanak és jó ideig hallgatásban volt az egész gyülekezet. Ki apját, ki fiát, ki öccsét, ki bátyját, ki barátját, ki rokonait, ki felebarátját, ki szolgáját, ki hazáját, ki nemzetét, ki a magyarnak égis felhatott hírének, nevének eltapodtatását, ki a szegény hazára s abban maradt kicsin nemzetre következtető veszedelmet emlegette.”¹¹⁵¹ Az országgyűlésen a harag és a bosszú hangulatát még inkább fokozta, hogy nagy számban gyászruhába nők jelentek meg, akiknek apja, férje vagy testvére esett tatár rabságba. Ezzel a diéta napirendjének fő témájává a váltságdíj-ügye került, melyben a rendek, akik nemcsak a fejedelmet, hanem a tanácsurakat is hibáztatták, a Rákóczi-család vagyonából kérték a foglyok kiváltását. II. Rákóczi György azzal mentegetőzött, hogy pénzét a sok háború kimerítette, nagy hadisarcot kellett a lengyeleknek fizetnie, ami igaz is volt. A rendek egyezség megkötését javasolták a tatár kánnal, mely egy általánösszeg ellenében az összes foglyot szabadon bocsájtja. Mivel II. Rákóczi ettől a javaslattól elzárkózott, így véglegesen megpecsételte a foglyok többségének sorsát. Az erdélyi rendek, a három náción, a saját kezükbe vették a rabságba esettek ügyét, s követet

¹¹⁵⁰ Szilágyi Sándor, i.m. (Hozzáférés: 2018.05.22).

¹¹⁵¹ Szilágyi Sándor, i.m.

küldtek a tatár kánhoz és Isztambulba. A portának egyetlen feltétele volt, II. Rákóczi György fejedelem minél előbbi és végleges eltávolítása, ami nemcsak rá vonatkozott, hanem az egész Rákóczi családra, ugyanis a fejedelem fiának, Rákóczi Ferencnek akarta átjátszani az erdélyi fejedelem székét.

II. Rákóczi György terhes öröksége, mely az erdélyi vármegyék, székely és szász székek, valamint a Partiumi családok ezreit tette tönkre anyagilag súlyos lelki traumával járt a fogságban tengődők és az otthoniak számára egyaránt. Részletesebben csak a vagyonosabbak s a fejedelemhez, illetve szűkebb körével szorosabb kapcsolatban állók sorsát ismerjük, a nagy többségét, akik végül a Krímben maradtak, soha nem tértek haza, mert hozzátartozóik nem volt anyagi lehetőségük kiváltásukra, vagy éppen nem is állt szándékukban kiváltani őket, örökre fehér folt maradt. A foglyok közül az előkelőbbek kivételével, a többséggel kegyetlenül bántak *„testünk elszáratdott, színünk elhervadott, lelkünk elbágyadott.”*

A tatárok a fogságba esett erdélyieket megosztották egymás között, a Krímben szétszórta a tatár településeken, különböző fogvatartókhoz hurcolták. A váltságdíj, vagy a kezesség beérkezése után, rendszerint a tranzakciós helyként ismert moldvai Jászvárosban a foglyot átadta a tatár az erdélyi megbízottnak, ügyintézőnek, rokonnak, s az illetőt hazabocsátották. A rangban-vagyonban alacsonyabb státusúak váltságdíj összege 90–3000 tallér közt mozgott, amihez, mint láttuk, esetenként naturálék (prém, ruha, élelem, abrak stb.) és a fogolytartás költségei is hozzáadódtak.

A váltságdíjak előteremtése a főrangúak esetében sem volt egyszerű, az alkudozások is körülményesek voltak, mivel a tatárok elég jól tájékozottak voltak az egyes foglyok anyagi helyzete felől. Másfelől, a tehetős rabok a Krímben kezességet vállaltak, illetve zálog fejében kifizették szegényebb sorstársaik váltságdíját, ezzel egyesek (Béldi, Apor, Donáth) „üzleteltek”, hasonlóan a megbízott ügyvivők, közvetítők, a görög, zsidó, örmény kereskedők is, a brassó bolgárszegi szerbek, a moldovai vajdák és bojárjaik. István deák vallomása (1693) szerint, *„Apor uram számára minden szabadsággal élő ember egy– egy fias juhót adott.”* Azzal is vádolták Aport, hogy a tatár rabságban lévők kiváltására begyűjtött csikszéki gabona árából magának szabadított ki embereket, akiket adósaivá tett. Wesselényi (1707 naplójában) is szerepel, hogy Apor István 17 ezer forintot a rabok kiváltására magának megtartott, *„most megítélték, hogy javaiból visszavegyék.”* A foglyok váltságdíja nyomán felmerült kölcsönök, adósságok, zálogba adások stb. miatt indított perek 1853-ig húzódtak el.

A rabságból kiváltott hazatérte után szegénységben találja családját, ugyanis a váltságdíj anyagilag tönkretette hozzátartozóit, vagy pedig ha évekig elhúzódott a rabsága, és hír sem volt felőle, felesége férjhez ment, gyerekei születtek. A székelységben különben is a katonarendűek özvegyei, árvái támasztotta nehézségek megszokottak voltak, de nem ilyen nagyságrendben. A tatár fogságba esett sereg katonáinak némelyik 10-20 év rabság után tért haza, nagy többségük, a közlegények soha nem látták viszont hozzátartozóikat, ott haltak meg rabságban, mert nem volt, aki kiváltsa őket. Sánta Balásznénak (1681), mivel férje régen *„rabságban lévén, máig dubium, él-e vagy meghalt,”* örökségkövetelését (1681) elutasítják a bírák *„várjon, míg világos híre jó, hogy meghalt.”* István Mihály 17 évvel a lengyel hadjárat után kijelenti, hogy *„egy öccse még rabságon”* van. A hosszas rabság vallási konverziót is

kiválthatott: János Mihályt hívja (1680) bírák elé bátyja, mert jóllehet hazajött, de „*pogány országban lévén, hűtét elcserélte, pogány hűtre kereszkedett.*”¹¹⁵²

Várkonyi Ágnes nyomán Imreh–Pataki is úgy vélték, hogy 1657–1662 között, a székely fegyverviselő réteget a lengyelországi hadjárat, tatár rabság és a török–tatár büntető beütések „*több mint megtizedelte, csaknem megsemmisítették.*”¹¹⁵³ Barcsai Ákos a konstantinápolyi erdélyi követeknek a valós helyzetet érzékeltette, amikor megjegyezte, hogy „*ez az ország, uram főrendekből és hadakból megtisztult, itt mindenfelé a sok sírás, jajgatás, átkozódás.*”¹¹⁵⁴

Az erdélyiek továbbra sem szabadultak a tatároktól, a rendek az 1717. évi betörésük során rabságba esett foglyok kiváltását sürgették a bécsi *Ministerialkonferenz*nél, és kérték, hogy az uralkodó járjon közben érdekükben a portánál. Az ügyben az a mélyenszántó bölcs belátás született Bécsben (1718), hogy Erdély törvényeivel és szokásaival megegyezőnek tartották a tatárok által fenyegetett észak-erdélyi megyék (Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok, Beszterce) falvainak átmeneti adómentesítését, viszont a foglyok sorsáról – úgy tűnik – nem volt döntés.¹¹⁵⁵

A HABSBURGOK ERDÉLYBEN

Mióta Erdély önálló fejedelemséggé alakult, két rendben került a bécsi magyar királyok átmeneti, részleges fennhatósága alá: I. Ferdinánd idején János Zsigmond és Izabella, majd Rudolf királysága alatt Báthori Zsigmond lemondásaival. Mindkét alkalommal, mint szó volt róla, a Habsburg – ház magyar királyai katasztrófaközeli állapotba sodorták Erdély népeinek életét. Ilyen előzmények és tapasztalatok után nem véletlen, amikor 1687-ben újra megjelentek a Habsburgok, az erdélyi elit tiltakozásának adott hangot. Amit azzal indokoltak, hogy „*az erdélyi magyar fejedelem is mindent véghez viszen teljes tehetsége szerint, amit őfelsége (I. Lipót) parancsol,*” viszont „*mikor régens erdélyi fejedelmek nem voltanak,*” a bécsi királyok „*mindenkor erre a házára zűrzavart hoztanak.*” De mint a főtárgyaló Antidius Dunod, a burgundi jezsuita megjegyezte: „*akár akarjátok, akár nem, Őfelsége (I. Lipót) védelme alá vesz benneteket.*”¹¹⁵⁶

Az erdélyiek emlékeztében tehát élénken éltek, a Habsburgok korábbi erdélyi ténykedésének szomorú tanulságai, amit az új helyzetben megpróbáltak elkerülni, csak hogy az erdélyi állam létét biztosító oszmán hatalom már nem tudta biztosítani, mint a 16. század közepén és a 16/17. század fordulóján, az átmeneti zavarokat követően, a fejedelemség viszonylagos önállóságának helyreállítását, illetve Bécs féken tartását.

a) Buda bevétele után a bécsi hadvezetés Kelet-Magyarország megszerzését tűzte ki célul. Szentjobb vára már 1686 februárjában császári kézre jutott, 1688 nyarán pedig Solymos,

¹¹⁵² Imreh–Pataki, 1992. 223, 224.

¹¹⁵³ R. Várkonyi A., Imreh–Pataki. 1992. 24.

¹¹⁵⁴ Idézi: Szilágyi Sándor, i.m.

¹¹⁵⁵ Trócsányi Zsolt. 1988. 118–119.

¹¹⁵⁶ EOE. XIX. 207–208.

Lippa, Karánsebes, Lugos, Orsova, 1692-ben Várad, Belényes, Borosjenő, Világos, végül Gyula (1695). Ezzel a tiszántúli részek is Habsburg kézbe kerültek, a török hódoltság pedig a Maros – Duna közére szorult vissza. A Habsburg – hadak keleti irányú előnyomulása az erdélyiek számára a magyarországi Részek (Partium) hovatarozását tette kérdésessé, illetve a fejedelemség megszállását vetítette előre.

Az erdélyi elit több próbálkozást tett legalább a fejedelemség régi határainak megőrzése érdekében. Törekvésüket a tartomány teherviselésének korábban nem ismert nagyságrendje motiválta. Területének, s ezzel az emberi és anyagi erőforrásainak a Mohács előtti vajdaság keretei közé szorítása kiváltotta aggodalmak az 1690-es évektől a követi utasítások előterében álltak: 1691 májusában követeiket utasítják hogy „igen serio munkálódjanak, hogy a Partium Erdélytől el ne szakasztassék.” A Bécsbe küldött (1692) Alvinczy-féle követség sürgette, hogy „Kővár vidékét őfelsége és az őfelsége kegyelmességéből Caraffa úr ónga cedálja ide Erdélyhez . . . , mint az mely egyáltalában Belső-Szolnok (Közép-Szolnok helyett) vármegyéhez tartozó tartományocská volt. Az erdélyi gubernátor és tanács auctoritása extendáltassék a Partiumra is.”¹¹⁵⁷ Láthatóan a Diploma Leopoldinum második pontjára hivatkoztak, amit másfelől azzal indokoltak, hogy „minden jószágok birodalma, atyafiságok, hazafiságok, törvények és szokások által úgy egybe szoktak a Partiumbeliekkel, hogy quasi in unum corpus coalescáltak” (majdnem egy testet alkotnak). Az újabb próbálkozás már a Bécs által felállított erdélyi Gubernium részéről történt: Wass Györgyöt 1700 szeptemberében Bécsbe küldték, hogy Erdély részére a Partium visszacsatolását ismételten szorgalmazza, de nem járt sikerrel. A Wass által tolmácsolt kérelmet Erdély pénzügyi helyzete indokolta, ugyanis a 800 ezer forint adó beszolgáltatását nem tudták előteremteni. A határszéli lakosság pedig az adó s a katonai elszállásolás elől tömegesen menekült a török területre, vagy „eltagadták, amit eltagadhattak.”¹¹⁵⁸

A másik aggasztó kérdést az erdélyi elit számára a fejedelemség megszállása képezte. Erdély Habsburg kézbe adásáról a tárgyalások irányítója a bécsi udvar részéről Dunod Antidius volt, aki 1685 márciusában Fogarason Apafinak átadta az államszerződés – tervezeteket, melyek Erdély közjogi helyzetének, területének bécsi elképzeléseit tartalmazták. Ezt követte a balázsfalvi egyezmény (1687 októberében), amelyben kijelölték Lotharingiai Károly fővezér seregének elosztását: Szeben, Kolozsvár, Beszterce, Gyulafehérvár, Szászsebes, Szászváros, Vásárhely, Déva, Szamosújvár, Somlyó, Monostor és Tövis városokban és várakban. A fővezér serege ellátására 700.000 német forintot és közel 2 millió forint értékű ellátmányt – búzát, húst, bort, zabot és szénát stb. – követelt, amit Apafi Erdély önállóságának megőrzése reményében meg is adott.¹¹⁵⁹

Apafi Mihály halálát követően (1690. április) kihirdették (1691) a Diploma Leopoldinumot, amely az Erdélyi Fejedelemséget mint Magyarországtól különálló tartományt, Bécs a Gubernium közbeiktatásával közvetlen katonai igazgatása alá helyezte. Noha a Diploma szerint különleges és addig szokásban nem lévő adónemek nem hozhatók be, a vámokat és harmincadokat nem emelik, vagyis az 1541 előtt beszolgáltatott különféle adókat

¹¹⁵⁷ Alvinczy Péter Okmánytára, I. 5. 1.

¹¹⁵⁸ Lukinich I. 1918. 571, 570., 573, 578- 581.

¹¹⁵⁹ Tört. Tár. 1886. 296-98.

mindaddig Erdély megadja Bécsnek, míg a török háború tart. Erdély védelmére szükséges királyi csapatok 1/6 – át a tartományban téli elszállásolásra és teljes ellátásra helyezik el, s az erdélyi hadakat a Habsburg hadvezetésnek rendelik alá.¹¹⁶⁰

A Habsburgok 1687-ben Erdélyre 1 millió forint adót vetnek ki, két és félszeresét annak amit a Diploma háború idejére megszabott, hatszorosát az Apafi-kori török adónak, és huszonötszörösét a Bethlen, Rákóczi korabelinek.¹¹⁶¹ A részletek Kálnoki Sámuel leveléből (1687. május) derülnek ki, eszerint Erdély csak 1686/1687 telén 274.350 magyar Ft 20 dénárt fizetett készpénzben és természetben a császári hadak ellátására.¹¹⁶² A területileg összezsugorodott fejedelemség ezekben az években kettős adózás és függés alatt állt. A Habsburgok mellett Erdély s a porta összeköttetései nem szűntek meg, a portai adót pontosan beszállították, hűségüket hangoztatták Isztambulban, külpolitikájukért a felelősséget a császári hadak jelenlétével indokolták. Erdély gazdasági erőforrásai hosszabb távon az adózással, illetve kvártélyozással védekező politikája nem volt fenntartható, legfeljebb átmenti megoldás lehetett.

Lotharingiai Károly 1687 augusztusában Nagyharsány melletti győzelme a nagyvezír seregén az alkudozások sorsát megpecsételte. Gyulai szerint „mennél inkább győzedelmeskednek, annál felljebb látnak és mindnyájan csak azt mondják, lehetetlen, hogy ne segítse és ne segítse az ő felsége hadát, mert az szükséges.”¹¹⁶³ I. Lipót resolútiója (1687. szeptember) elismeri a katonai elszállásolások nagy anyagi terhét, de azokat a háború szükségképpen következményeinek ítélte, melyek elhárítása nem áll módjában. Az erre vonatkozó összes intézkedések és tárgyalások irányítását, illetőleg végrehajtását Bécs Lotharingiai Károly hatáskörébe utalta, aki, mint ígérték, a lehetőség szerint tekintettel lesz Erdély érdekeire is.¹¹⁶⁴ Az Erdély felé nyomuló Lotharingiai Károly (1687 október) tájékoztatja Apafit, mint említettük, hogy bizonyos gabonamennyiséget, a Szentjobb felé közeledő császári sereg számára biztosítson, így elkerülhető a lakosság zaklatása, de számítani lehet arra is, hogy a császári hadak a tél folyamán is Erdélyben fognak tartózkodni.

Bécs, a nagyharsányi győzelemig, nem sürgette a portától való elszakadását a fejedelemségnek, ezt Várad és Temesvár elfoglalása utáni időkre halasztotta, azonban Erdély részéről a német őrségek befogadása a portától való nyílt szakítást jelentette. Lotharingiai Károly a császári csapatok erdélyi jelenlétét azzal indokolta, hogy „bevivén az praesidiumokat, sedes belli nem leszen az ország,” a rendek szerint „inkább úgy lesz sedes belli,” ha német őrségek szállnak meg a városokban, várakban. A rendek a téli elszállásolás ellen is tiltakoznak, mert az ország anyagi romlásától, sőt a török-tatár hadak beütésétől tartottak. Veterani 1687 októberében bevonult Kolozsvárra, Szamosújvárra „minden lövés és obsidio nélkül.” Egyedül Beszterce állt ellen Veteraninak, majd Brassó. Apafi időközben Szebenből folytatta az egyezkedést a dél felé nyomuló Scherfenberggel, aki szerint „jelenleg nincs szó” az 50 ezer főnyi haderő erdélyi elhelyezéséről, csupán 18 ezer főnyi sereg száll be, ennek az állománynak ellátására 24 ezer

¹¹⁶⁰ Lukinich I. 1918. 495.

¹¹⁶¹ Imreh–Pataki. 1992. 208.

¹¹⁶² EOE. XIX. 176–177. 11. és Alvinczy Okmt. II. 199–200.

¹¹⁶³ EOE. XIX. 207–208.

¹¹⁶⁴ Magy. Tört. Tár. XIX. 214–215., Alvinczi Okmt. II. 117–119, 210–212.

legénységi és 16 ezer lóporció természetben való beszolgáltatását és 900 ezer rénes forintot igényelt, mivel csak így tudnak kezességet vállalni a lakosság vagyonszükségletéért. Ugyanakkor jelezte Apafinak, a hadsereg egységeit azokban a városokban és erősségekben helyezik el, melyek taktikailag, stratégiaiilag fontosak: Beszterce, Szeben, Déva, Gyulafehérvár, Szászsebes és Szászváros.¹¹⁶⁵

Hadászatiilag, mivel a török elleni háború továbbra is tartott (1699-ig), a beszállásolás indokolt volt. A hadsereg egészének vagy egy részének a hadműveletek szüneteltetése idején a lehetséges jövőbeli harcterek közelében történő állomásoztatása, az állandó hadsereg létének ismervé. A hadjáratok időszak végével felfogadott századokat, ezredeket, már nem bocsátották el, mint korábban, hanem téli szállást biztosítottak számukra a háttérben lévő városokban, falvaiban. A Habsburgok esetében a 17. század második felében, a török háborúk első szakaszában (1683–1699) az ezredeknek a Magyar Királyságban, Erdélyben történő kvártélyozása, illetve tartása hadászati előnnyel is járt, mert ezzel minimálisra csökkentették a felkészülési, felvonulási időt, ugyanakkor a sereg logisztikai szükségleteit (szállás, élelem, takarmány, szállítás stb.) a terület lakosságának a terhére tudták biztosítani. A 17. század végi törökellenes háborúban a magyarországi, balkáni hadszíntereken évente mintegy 50–55 ezer fős Habsburg-haderő mozgott. Felszerelése, élelemmel ellátása és elszállásolása logisztikai szervezőmunkát igényelt. Minden hadjárat év kezdetekor, március–április hónapokban, a Főhadbiztosság, az év végi téli beszállásolás megszervezését dolgozta ki, amelyet a bécsi kormányhivatalokkal egyeztetett. Az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) kijelölte a magyarországi, erdélyi seregek fővezérével való konzultációk után a következő évi hadjárat céljait. Az Udvari Kamara (*Hofkammer*) pedig az általuk felügyelt megyékben megbecsülte a terület, a lakosság eltartóképességét. Ezeket az információkat az élelmiszerraktárak élésmestereitől, a kamarai birtokok provizoraitól, s a harmincadosoktól szereztek be. Az érintettek, a vármegyék, az erdélyiek is próbálták befolyásolni a hadiadó kivetését, ami rendszeres panaszaik nem találtak meghallgatásra. A magyarországi területek átmeneti megkönnyebbülését jelentette, amikor a főcsapat Belgrád 1688. évi elfoglalása után két éven keresztül a Balkánon folytatta a hadjáratot, ekkor az ezredek nagy része a Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Erdély területén telelt, 1691-től pedig Erdély végleges elfoglalásával még tovább nőtt az eltartó terület nagysága. A Magyarországon maradó ezredek pedig részben a „*forradalmakra és nyugtalanságokra hajlamos magyar vér*” féken tartására (rendvédelem), illetve a nagyobb várak elleni folyamatos blokád fenntartása (Kanizsa, Várad) céljából maradtak.¹¹⁶⁶

Erdélyben, a fejedelemség idején, mint az *Approbatæ Constitutiones* (1653) is rögzítette a *quartírt*, a katonaságnak „*békességben pénz nélkül való élel*” tiltotta, és kimondta a „*vitézlő rend zsoldját költse*.” A porciózás a német hadakkal jelent meg nemcsak Erdélyben,

¹¹⁶⁵ Magy. Tört. Tár. XIX. 217–220.

¹¹⁶⁶ A kérdéssel bővebben (Lásd: Orosz András, Ír ezredek Magyarországon. (Hozzáférés: 2018.12.5.) Zachar József, 2004. 64–103., Dr. Demkó Kálmán, In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. (1913.) 89–105, 247–263., Szabó Dezső, In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 11. (1910.) 23–51, 349–387, 549–587, Czifágy István, In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. (2003.) 3–4. sz. 714–741.

hanem Magyarországon is, amely katonai ellátást biztosító adóegység, tartalmazta a legénység (kenyér, hús) és az állatok (főleg ló) napi, heti ellátáshoz szükséges porciót, adagot.¹¹⁶⁷

A balázsfalvi szerződés (1687) értelmében, az Erdélyben 17 várat és várost megszálló császári had ellátására támasztott igény tételei : 66 000 köből búza, 120 000 köből zab, 144 000 mázsa széna, 480 000 kéve szalma, 40 000 mázsa hús, 7000 hordó bor és 700 000 forint. A kapuszám (tíz adózó) szerinti adó Mohács előtt 25 pénz volt, a fejedelemség korában 30 forintnál többre nem emelkedett, míg a Habsburg alatt csak készpénz 3-400 forint, a búza 120 köből, a zab 300 köből, széna 50-60 szekér, hús 40-50 mázsa.¹¹⁶⁸

A fejedelemség korában Erdélyben a településeken az adók, szolgáltatások behajtása és kezelése választott perceptorok, adópénztárnokok hatáskörébe tartozott, akiket, mint a compilata constitutiókban is rögzítették (1664, 1669), „maguk közül” választották. A fejedelemség korszakában Erdélyben ötféle adót fizettek: a fejedelem, a török porta, a fogságban lévők (börtön), a várak karbantartása, az ország egyéb szükségleteire. Ezek az adónemek 1578-ig kapuszám szerint egyformák voltak, 1578–1608-ig egy kapunak az számíttatott, akinek 60 forintot érő vagyona volt, 1608–1666-ig tíz gazda tett ki egy kaput. Az adók 1689-ig folyamatosan emelkedtek, és kapunként már 250 forintot kellett fizetni. A Leopoldinum Diploma Erdély adóját békeidőben 50 000 aranyra, háború idején 500 000 forintban állapította meg.¹¹⁶⁹ Az Apafi-kori adórendszeren s behajtási módján a Habsburgok sem változtattak, azonban az adózók helyzetét súlyosbította, hogy a beszállásolt katonaság szükségletének kielégítését rögzítő porciózáson túl, spontán „önellátásnak” engedtek teret: „a regimentek alá s fel járván az országban, valamit consumálnak, az mind semmiben tudódot”, vagyis nem számították be a központilag kirótt katonai porcióba. Rabutin Bécsnek tett jelentésében (1687) a katonaságnak „fel-alá járását,” önkényes önellátását azzal indokolta, hogy „szánakozás fogja el lelkemet, akár a hadak, akár a szegény nép nyomorúságát tekintem. Ennek nem lévén miből elégítse ki amazokat, a katonaság az iránt sürget, engedném meg, hogy maguk hajtsák be a szükségleteiket. Én ezt kénytelen vagyok megengedni azoknak, kik valóban nagy szükségét szenvednek, inkább áldozván fel a népet, mint a hadsereget.”

Cserei Mihály (1698) a szabad rablásnak kitétt lakosság helyzetéről írta: „Nem volt ki nek panaszolni, csak nyegtenek és égre fohászkodtanak. Az executor németek a szegénységet

¹¹⁶⁷ A porció a beszállásolt katona és lovának étellel, itallal való ellátási kötelezettségét jelentette. A beszállásolt katonának kenyér és húst (*oralis porció*), lovának pedig szalmát és zabot (*equilis porció*) kellett adni. Kimért szénaadag, egy számosállat – ökör, ló stb. – napi szükséglete, amit rendszerint összekötöttek, s a kötélnél fogva vitték rendeltetési helyére. Bekötözésére porciókötetet használtak, amely mintegy 1,5 m hosszú, egyik végén hurokkal, másik végén fapecekkel (bóda) ellátott 1–2 cm vastag kötél volt.) A kvártély a katona elszállásolási kötelezettségét jelentette. A *forspont*, vagy magyarul előfogat a hadiszállítási kötelezettségét jelentette. A szállítást nem a hadszíntérig kellett biztosítani, hanem a következő olyan településig, ahol szintén voltak forspontra kötelezhetők. Ez a kötelezettség az igásállatokkal rendelkező jobbágyokat, szabadokat sújtotta leginkább, és nem csak a hadi cselekményekkel kapcsolatosan. Forspontot kellett biztosítani a várak, erődítmények építéséhez, rendbehozatalához, karbantartásához, de az udvari és megyei tisztviselők részére is, ha hivatali ügyekben az országban utaztak. Számos visszaélés is járt, a magánutazásokra is gyakran kikövetelték a forspontot. Jól mutatja ezt egy 1729-ben született törvénycikk. (Lásd: Zachar József, 2004. 67–68.)

¹¹⁶⁸ Imreh–Pataki. 1992. 229.

¹¹⁶⁹ Endes M. 1938. 220.

csigázták, kinozták, kötözték, verték, sós vízzel itatták (...) Rettenetes portiózás vala a szegény országban a tájban.” Bethlen Miklós a katonai porciók kijelölt helyekre való szállításáról (mivel központi raktárak nem voltak) jegyzi meg, „kértelenítettén messze tett kvártélyokba vecturázni, még pedig télben, búzát, bort, zabot, szénát” fuvarozni, de „senki a népre gondot nem viselvén, a német széltiben járt s élőddött ingyen rajta.”¹¹⁷⁰

Az erdélyi Főkormányzóság (Gubernium) elég gyakran jelzi Bécsnek a háborús terhek súlyos voltát, a katonaság túlkapásait, a helyi realitások mellőzését, kéri ugyanakkor, hogy Erdélyt a Gubernium és ne a Főhadparancsnokság igazgassa.

Bécsben csak 1711 után, a szatmári béke, vagyis kurucok végeleges vereségét követően kezdtek foglalkozni az erdélyi ügyekkel. Noha Erdély adóját az 1691-ben a Diploma Leopoldinum meghatározta, de a bécsi központi kormányzat általában az adó összegét, az erdélyi rendektől elvárható adó mértékét, mindig magasabb értékben állapította meg, és egyben közölte a Főhaditanáccsal, hogy abból a rendek tiltakozása esetén mennyit engedhetnek el. Tulajdonképpen 1740-ig a fejedelemség korának kapuadó-rendszere volt érvényben, vagyis az egyes nációkra eső kapuszám.

Az adóösszeírások, az adókivetés rendje, elosztása a nációk között (1692, 1693, 1698, 1702, 1703) állandóan alkudozások tárgya. A vármegyék, a szászok például elvárják a székelyektől, hogy a hadiadó 1/7-ét, az erődtések és rendkívüli kiadások 1/5-ét, illetve a hadiadó 1/5-ét, a rendkívüli adó 1/3-át viseljék. A székelyek viszont a hadi és a rendkívüli adók 1/10-ének vállalását ígérik. Az erdélyi vármegyék felajánlják 100 porta adójának átvállalását a szászoktól, akik csak a hadiadó 1/4-ét, az erődtési kiadások és a rendkívüli adók 1/3-át hajlandók elfogadni. A szász náció arra később arra is panaszkodott (1720), hogy 10 ezer forinttal többet fizet a megállapítottnál, a székely náció (1718) pedig továbbra is az adómentesség visszaszerzése mellett állt ki.¹¹⁷¹ Az ún. kapuszám (*calculus*) rendszert az 1730. évben némileg módosítják és eszerint, az Erdélyre kivetett adó 37%-át a magyar vármegyék, 17%-át a székely náció, 38%-át a szász náció, 8%-át pedig Fogarasföld, a városok és a különleges jogállású adózók fizették.

A Székelyföldre eső 17% adóarány megoszlása székenként egyben jelzi az adott szék erőforrás mértékét is:¹¹⁷²

Udvarhelyszékre esett	4 és ¾ rész	82 683 lakos
Háromszékre	5 és ½ rész	103 038- //-
Csíkszékre	2 és 2/4 rész	77 726- //-
Marosszékre	2 és 2/4 és 1/8 rész	77 523 – //-
Aranyosszékre	1 és ½ és 1/8 rész	21 566- //-

A 17 % adóarány a későbbiekben sem változott lényegesen, a székelyek követek azonban az 1736. évi országgyűlésen az adójuk 14%-ra való csökkentését sürgettek, és azzal

¹¹⁷⁰ Imreh–Pataki, 1992. 30, 29, 218.

¹¹⁷¹ Trócsányi Zs. 1988. 90–91.

¹¹⁷² SzO. VII. 349.

indokolták, hogy földjük mennyisége és minősége, jövedelmük, a lakosság száma nem alkotja Erdély hatodrészét, sőt hetedét sem. A nációk között a helyes arányok megállapítása végett a lakosság összeírását szorgalmazták, és elvetették azt az érvet, miszerint a lakosságukhoz képest kevesebb adót fizetnek.¹¹⁷³ Ugyanakkor a fentebbi székek közötti adóelosztásból az is jól látható, hogy továbbra is Székelyföld leggazdagabb része Háromszék, többek között természeti (klíma, talaj) adottságainak jobb kihasználása (népesség, földművelés, ipar, kereskedelem) miatt is.

Trócsányi Zsolt a kérdést feltáró kutatásából tudjuk, hogy a lakosságot a katonaságnak járó porción kívül, ellenszolgáltatás nélküli ún. *discretiók*, *deperditák* is terhelték.¹¹⁷⁴

Erdély portai adója a 16–17. században (1657-ig) általában évi 10 ezer arany. Apafi idején a portai adó évi 40 ezer arany (160 ezer forint), ehhez még évi 20-30 ezer forintot jelentettek az ajándékok. Már ez az emelt adó is súlyos, mivel a fejedelemség elveszti 1658–1662 között a Váradot, Jenőt a hozzájuk tartozó területekkel, vagyis a Partium nagyobbik részét, s a lugosi, és karánsebesi bánságot, ugyanakkor 1657 után II. Rákóczi miatt jelentős hadikárpótlást fizet a lengyeleknek, valamint a töröknek sarcot. A mindazonáltal meglepően gyorsan helyreállt az anyagi élet az 1657–1662 közötti évek pusztításai után. A portai adónak (180- 190 ezer forint) viszont a helyébe lép 1690–1700 között a délvidéki, balkáni bécsi hadikiadások szinte egészének Erdélyre rótt terhe. A törvényesen meghatározott adó összege 1690-1696 között 800-900 ezer rajnai forint között volt.¹¹⁷⁵

Erdély aránytalan adóztatása, mint láttuk, az 1680-as évek közepén a Habsburgok „beszállásolásával” kezdődött, és 1711 után is folytatódott. Az erdélyi adó teljes összege 1-1,25 millió rajnai forint között volt, ami hat-nyolcszorosa az Apafi korszak portai adójának. A *Ministerialkonferenz* 12 millióban állapította (1697) meg a Birodalom egészének adóját, ebből 7 milliót vetett ki az osztrák örökös tartományokra, 4-et Magyarországra, 1-et Erdélyre. Mindez azért érdekes, mert a Bécs még nem tudja, hogy mi tartható meg az elfoglalt területekből. Ezért úgy okoskodtak, hogy esetleg a töröknek visszaadandó területekből kell kiperéselni a legtöbbet, ezzel kímélve a megtartható területeket. Az erdélyiek próbálnak érvelni ez ellen (Bánffy, Bethlen Miklós, Apor 1698), mégis az adó összegét tovább emelik, mintegy 100-120 ezer forinttal. Időlegesen, 1701-ben, 750 ezerre csökkentik, azonban 1703-ban már megint 1 millió forint (a *deperditák* és *discretiók* nélkül).¹¹⁷⁶ Összehasonlítva a Habsburg Birodalom Lajtán túli tartományaival, Erdély méretéhez és teherbíró képességéhez adója rendkívül súlyos, de még Magyarországhoz képest is.

¹¹⁷³ Jakab E.– Szádeczky L. 1901.465.

¹¹⁷⁴ Trócsányi Zs. 1988. 93.

¹¹⁷⁵ Trócsányi Zs. 1988. 272.

¹¹⁷⁶ Trócsányi Zs. 1988. 273.

Habsburg Birodalom országainak 1703. évi adója:

Csehország	2,284 722 Ft 13 krajcár (továbbiakban Ft. Kr.)
Alsó-Ausztria	637 457 Ft 53 3/8 Kr
Felső-Ausztria	335 092 Ft 35 Kr
Alsó-és felső-Szilézia	1 523 148 Ft 11 Kr
Morvaország	761 574 Ft 6 Kr
Stájerország	607 638 Ft 52,5 Kr
Karintia	329 456 Ft 52,5 Kr
Krajna	242 182 Ft 51 7/8 Kr
Magyarország	4 012 276 Ft 16 Kr
Szlavónia és Szerémség	88 723 Ft
Erdély	1 millió Ft

Forrás: Trócsányi Zs. 1988. 274.

Erdély a birodalom anyagi erőforrásokban legszegényebb területe, ezek szerint másfélszer több adót fizet mint a Bécs is magában foglaló Alsó-Ausztria, és 25%-kal többet, mint az iparosodó Morvaország. Az adóztatás aránytalanságait Trócsányi nem tudatosságnak tulajdonította, hanem a tájékozottság és a politikai realitásérzék hiányának. Nem számoltak azzal sem, hogy Erdély 1686–1699 között a török háborúk idején 15-17 millió forintot adózott, azt követően pedig 5 milliót, ami azt is jelentette, hogy teherbírása, illetve teljesítőképessége kimerült.¹¹⁷⁷

Erdély tulajdonképpen adójának összegét, mint említetük, nem az országgyűlésen megszavazott érték adta. Ehhez még hozzáadódott, az ún. *deperdita* (a katonaságnak szolgáltatott termékek szabályzatban rögzített és piaci ára között különbség), valamint az *ingyenes krajcár* összege (50-100 forint). Ide számíthatók továbbá a katonatisztek (altisztek) által kicsikart *discretiók*, a beszállásoltaknak a lakosság önkéntes „*kedveskedése*,” ami egyenlőtlenül oszlott meg, nagyságrendjéről képet adhat, hogy 1737-ben a Gubernium felajánlott 59 460 forintot kiváltására.

A törvényes kivetés összege:	Deperditák összege (hadiellátási terményárnak kb.1/3-da):
1690-ben 800 ezer rajnai forint	1692-ben kb. 134 ezer rajnai forint
1692-ben kb. 900 ezer- //-	1694-ben kb. 180- //- //-
1694-ben kb. 800- //- //-	1695-ben kb. 197- //- //-
1695-ben kb. 900- //- //-	1696-ban 243 260- //-
1696-ban 900- //- //-	

Forrás: Trócsányi Zs. 1988. 272– 272.

A discretiók összege bizonytalan, Trócsányi valószínűsíti, hogy Rabutin discretiója 1700/1701-ben 23 688 rajnai forint 28,5 krajcár, utóda is hasonló összegre tartott igényt (deperditával együtt 25 800 forint). Acton parancsnok szárnysegéde 2148 forintot kapott, Severinus erdélyi főhadbiztos 1500-at, Gebhard főparancsnoki titkár 383 forint 20 krajcárt.

¹¹⁷⁷ Trócsányi Zs. 1988. 274.

Az egyes ezredeknek jutott discretió 1699-ben 35 ezer forint körül mozgott, ami azt jelenti, hogy 1700/1701-ben évi kb. 70 ezer forintot tettek ki a tiszteknek adott discretiók, kedveskedések. Erdélyben annyira divatba jött a „*felettebb való discretió*” (Wass György), hogy a falusi, vármegyei tisztviselek is igényt tartottak rá.¹¹⁷⁸

Ha közelebbről nézzük az Erdélyre kirótt 100 calculus adót, akkor azt látjuk, hogy ebből 17 egység Székelyföldre esett, amelyet további kisebb calculusokra bontottak, és végül adóalanyokra. Marosszék 1610–1718 helyhatósági szabályrendelete szerint „*quantum három részekre: főre vagy füstre, marhára, köblösre egyenlőképpen osztassék szét.*” Az első harmad-részt személyekre, telek után, a második harmadot állatállományra, a harmadikat szántóföld, kaszáló után fizették. Arányosító mértéknek számított például: 10 juh, kecske vagy méhkosár egyenlő volt egy marhaszámmal. A kapuszám (porta) változó, mint említettük a korszakban 10 adófizetőt jelentett (1730-ig).

Erdély adója 1728-ban 600 000 forint, ami 100 calculus kincstári terhet jelentett, 24 egység jutott a Székelyföldre. Ebből Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék porciója 4 egyketted calculus volt. Például Kászsónszékben 8,54– 4,07 forint adó jutott egy lakosra, ami 13-13 véka búza ára volt. Összehasonlításképpen (1721) a Kászonban egy háztartásra eső köblös szántó vetésterület átlaga 13,78 köből gabona, Csíkszéken 13,8 köből, Székelyföld átlaga pedig 11,5 köből, ugyanakkor 10-30 köblös vetésterület 5-15 hold szántót feltételezett.

Az 1763. évi erdélyi adó középértékét D. Prodan 5 forintra becsülte, ami egy 2 éves tinó ára, vagyis ez volt az egy főre számított adó. A legjelentősebb adófizetők Székelyföldön a lófők és a gyalogok: az adónak kb. 90% – át ők fizetik. Említettük, hogy Bethlen Gábor 1622-ben a beszercei diétán, „*illetlen,*” dolognak tartotta, hogy a székelységben való jobbágy sem adót, sem dézsmát nem ad és hadban sem vesz részt, minden terhet a szabadok viselnek. A szabad rendű székelyek helyzete a Habsburg – időkben sem változott, 1702-ben egy vonó-marha árát (2 Ft 4 dénár) szolgáltatotta be a kincstárba, egy jobbágy pedig csak 1 forint 2 pénzt. Panaszodik (1703) a szék, hogy Apor, Kálnoki és Mikes jobbágysai „vakmerőségből” nem adóznak.

A diéta (1698. július) elosztása nyomán például Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék 2500 köből, vagyis 10 000 véka búzát kellett begyűjtenie, ez a naturálé – igény változó volt. Apafi idején természetben kapta az élelmet a katona, később pénzre váltották, a kuruc világ után vegyesen alkalmazták a búzaporciózást és kenyérsütést. Katonai szabályzatot adtak ki (1709), mely „*a német hadaknak az erőszakoskodásai s a föld népnek az éles kiadásában való tehetetlensége*” miatt a német tábor tartására megkövetelte: 22 676 kenyér-, 9939 lóporció, vectura (fuvar) 1000 ökör, minden font húsert 2 krajcár. Szállítás, gyertya, fa, só a gazdával közösen, egy katonának szükséges porciót meg lehetett váltani 1 Ft 30 kr áron, a kenyérporciót pedig 3 forinttal. A közkatona havi adagja: 2 véka búza (napi két font kenyér), minden napra egy font hús, lovának havi egy szekér széna, napi 6 font zab: Csíkszentmihályon például a kutya számára fél véka árpalisztet is igényeltek. A nemesi státuszbeliek mentesek voltak a porciózás alól, de megtörtént, hogy házukhoz a németet és lovát is porciószolgáltatásra osztották be, tiltakozásuk ellenére, akárcsak Magyarországon, semmi foganatja nem volt.

¹¹⁷⁸ Trócsányi Zs. 1988. 273.

Nagy terhet jelentett a fuvarozás: Székelyföldről Segesvárra, Brassóba, Szebenbe, Gyulafehérvárra kellett szállítaniuk szekéren a búzát, zabot, szénát, épületanyagot stb., melynek során lovak, ökrök veszttek oda. A posta és határszéli strázsaszolgálat, határszél megerősítése, a gyimesi, piricskei (Gyergyó) szoros kiépítése, a csíkszeredai vár javítása stb. közmunkával történt. A Gössel-féle összeírás (1703) szerint, Csík-, Gyergyó-, Kászón- és Háromszék „passzív adóssága” 394 651 Ft, egy adózó háztartásra 33,79 Ft jutott. A valóságos helyzet még rosszabb, Gössel becslése alapján 86 Ft átlagosan egy családra eső adóság, 1713-ban 33,39 Ft, az adósok azonban nem mind a nincstelenek közül valók. A legmódosabbnak például Kászonszékben 25 köblös vetésterülettel rendelkező Bodó Mihálynak 130 Ft az adósága. Általában 12-15-20 éves gabonaadósságok voltak, a jobbágyoknak 6-7 forint kamatot számoltak vékánként, egy forint után évenként pedig egy napi munkát, vagy 12 dénárt. Rossz termés idején nőttek az adósságok: 1691-ben és 1695-ben kimondják, hogy kamat 10%-nál több nem lehet, majd 1715–1720 között a bécsi udvar 6%-ban állapítja meg a kamatot. Csík, Gyergyó-, Kászonszék 1719-ban országgyűlési követeit arra utasította, hogy adják elő a hitellezőknek a szegénységen elkövetett zsarolásai miatt a panaszokat: például 6 forint kamat után 12 forint értékű terményt számolnak fel.¹¹⁷⁹

A hadiadók pénzben és természetben súlyos eladósodáshoz vezettek, például az 1711. évi kimutatás szerint a szász székek adóssága több mint 1,5 millió forint volt, melynek kamata 10 %-kal számolva annyit tett ki, mint az Apafi- korszak egész török adója. A magyar és székely náció adóssága nem ennyire súlyos, de tönkremenetele a hadiadók és egyéb vegzálások miatt hasonló mértékű lehetett.¹¹⁸⁰ Az adózás miatt jelentős tömegek menekültek török területekre (Havasalföldre, Moldovába) és Magyarországra. A *profugiumok* elleni adminisztratív – katonai intézkedések, a határok lezárása, a szökött jobbágyok visszaszolgáltatása stb. hatástalan volt.

Az erdélyi adózók hétköznapi életének nehézségeit tovább súlyosbította az árak hirtelen megugrása. A fejedelemség idején viszonylag „minden olcsó volt,” ezzel szemben Cserei Mihály árjegyzéke az 1698-as évben, tehát a törökkel folytatott balkáni háború évében igen csak jelentős áremelkedést mutat:

Egy jó paripa	fejedelemség idején 25 máriás forint	1698-ban 100 máriás forint
Egy pár jó ökör	12	90 mft.
Egy bornyas tehén	3	25- //-
Egy bornyú	1	6
40 vedres hordó bor	10	60
1 mázsa vas	5	10
Férficsizma	1 ½	3
Asszonycsizma	1	2
1 köből búza	½	6
1 tyúk	3 dinár	15 dinár
1 lúd (liba)	5	48 dinár
1 font hús	1	6 dinár

¹¹⁷⁹ Imreh–Pataki, 1992. 214, 218, 209-214, 224, 219, 226.

¹¹⁸⁰ Trócsányi Zs. 1988. 356–357.

Cserei a továbbiakban megjegyzi, akinek egy polturája volt (általánosan forgalomban lévő lengyel pénznem), vett egy pénzzel egy font húst, a másikkal egy pint bort, a harmadikkal kenyeret „ez időket a nép és úr nem bírta feledni.”¹¹⁸¹ Cserei, mint kincstári titoknok 1698-ban a kincstári jövedelmekről készített jegyzékét használta Kövári annak érzékeltetésére, milyen „kevésbé terhelt országot kapott a szervezni bejött camera comissio.” Eszerint Apafi alatt Erdélyben a harmincadok jövedelme 80 000 mft. (máriás forint), az aranybányák hasznobére 102.000 mft., a fiskális gabonázott 25 000 véka, bortized 2300 veder, hasznobérpénz 5000 mft., a census kathedraticus 5000 mft, görög kereskedő compania hasznobére 1000 mft., a fiscalis jószágából gabona 10 000 véka, 3000 veder bor, 400 mázsa vas, sóaknából (20 000 mázsa, mázsája 34 pénzen) 68 000 mft. Az egész kincstári jövedelem 100 ezer máriás forint volt a 19. század második felének pénzértékére átszámítva.¹¹⁸²

b) A Habsburgok intézményesített elvonásrendszere, vagyis az adóztatása, s ezzel párhuzamosan a beszállásolt katonaság visszaélései (fizikai bántalmazás, családok erkölcsi romlása), a piaci árak egekbe ugrása, a fejedelemség korának még friss emléke stb. nem meglepő módon – mint Weselényi (1707) írta – „könnyű volt a kurucoknak béhatalmazni és azt kedvtelen népet is hozzá aplicálni.”¹¹⁸³

Thököly betörését Székelyföldön Al-Csík és Kászon fiúszék lakossága szenvedte meg. Főleg anyagi romlással járt, az erdőkbe menekültek javait „vagy magok számokra elvonták” vagy „másoknak kiadták,” „idegen katonákat azokra vittek, igazgattak, lappangtattak.”

Al-Csíkban – 1690 őszén Lakatos István csíkkozmási plébános egykorú feljegyzése szerint „Gróff Tököli Imre Erdélybe való beütésekor, mely lött in anno 1690. Sz(ent) – Bertalan nap tájban, törökkel, tatárral, havasalföldi néppel és velle levő kuruczokkal, Töröczvára (Töröcsvár) mellett, Dohan (Tohán) nevű falunál; elszéllýedvén az országban; midőn Szeben tartományáról csak hamarsággal visszaverettetett (...) méltóságos Ludvig Marchio, Badensis által, egész táborát (Thököly) Czíkba tette, Kozmás (egyház) megyéjében, Sz(ent)-Ferencz nap után való napokban a Nyergestől fogva Szeretszegig, Kozmástól fogva Tusnádig elfogván azt a darab helyet és ott mulatván öt egész nap alatt az erdélyi néppel együtt, kik között legfőbbek lévén az háromszéki szomszédok, rettenetes károk lötenek miatta: (...) elszéllýedvén és koborlója felútvén Tusnádra, Tusnádnak minden javai nagyobb részre és a fellyül megnevezett kápolnabéli egyet-mások mind elpraedáltának és végtére vissza való fordulásában Kozmás (egyház) megyéjében való táborozásában azon tábortól kis harangjok is elvitették és így pusztán hagyattaték a tusnádi kápolna minden fellyül megnevezett egyet-másoktól. (..) Azok tudniillik, a mellyek a fellyül megírt Registromban kereszttel jegyeztetettek meg.”¹¹⁸⁴

Cserei Mihály „közönséges” vétekek, vagyis megszokottá vált gyakorlatnak tartotta a tízéves átmeneti időszakban (1702-1711) a falvak, városok, vármegyék, székek lakosságának

¹¹⁸¹ Kövári L 1866. VI. 48.

¹¹⁸² Kövári L. 1866. VI. 48–49.

¹¹⁸³ Weselényi István, 1985. II. 35.

¹¹⁸⁴ Csíkkozmás, plébánia irattára, - „Domus história“ I. része 5. lap (1690. október – november), (Lásd még: SZO. VI. 425.) A templom kifosztása után elvitt tárgyak pótlására adakoztak: „Apor István uram de Al-Torja, nemzeti Kálnoki Istvánné asszonyom, Petki familia....” stb.

hol kuruc, hol német a gazdacseréjét. Ezzel indokolta Enyed elpusztítását. Az Enyedet megszálló és helyőrséget állító kurucok ellen a Szebenből kivonuló Tige báró lovas németjei, rácai felégetik (1704) a várost, a kastélyt, a kollégiumot, a könyvtárt, „a városnak minden javait” elprédálják, „sok száz városi embereket és deákokat levágának, a papokat, professzorokat mindenekből kifoszták, s nagy prédával megrakodván, visszamenének” Szebenbe. Noha Tige „kevesedmagával volt”, s Toroczkai István „sok ezer kurucokkal ott volt Enyed mellett, s ki is küldöttek hozzá segítségért, csak azért, hogy a város reformátusokból állott, és a reformátusoknak gyönyörűséges collégiumok ott volt, meg nem segíté.”¹¹⁸⁵ „Így romlék meg az a gyönyörűséges enyedi reformátum collégium, s nem is épül meg talán soha úgy, amint volt, megemlegethik ítélet napig a Rákóczi Ferenc rebellióját.(...) Ilyen szörnyű ítéletét mutatá Isten a maga házán közönséges vétekért.”¹¹⁸⁶

Cserei Mihály azok közé az erdélyi urak közé tartozott, akik számára II. Rákóczi György lengyelországi kalandja miatt, mely a fejedelemség romlását elő idézte, a „Rákóczi név” nem volt bizalomgerjesztő.¹¹⁸⁷ A Habsburgokhoz kénytelen-kelletlen lojális erdélyi elit egy része a kuruc- időkben Brassóban és Szebenben húzódott meg. Cserei maga felváltva Görgény várában és Brassóban éli át ezeket az éveket, személyes indítékai vannak kurucellenességének: a Habsburgoktól nyeri vissza birtokait, tisztségekben is részesül („kincstári titoknok”), birtokait a kurucok felpredálják. Akárcsak Szalárdi János, Bethlen Miklós, Cserei is transzilvanista nézőpontból láttatta a fejleményeket. Erdély minden bajának okát a „gőgös, nagyravagyó, semmivel sem bíró, haszontalan, tékozló magyarországi állhatatlan, nyughatatlan emberek” rossz szándékának tulajdonítja.¹¹⁸⁸ A felsorolt jellemvonások megtestesítője Cserei szemében Teleki Mihály (I. Apafi nejének rokona), aki– mint Bethlen Miklós is megjegyzi– két lóval jött át Erdélybe és a kancellárságig vitte.¹¹⁸⁹ Cserei már 1702-ben, az erdélyi kuruc kor kezdetén allegorikus képekben fejt ki ellenszenvét az idegenekkel, a Rákóczi – „rebellióval” szemben: „Fejérvárat az országgyűlésin hirtelen csudaforma madarak számtalan ezeren szállának a mezőre, akkorák mint a seregély, tarka tollúak, de soha, sem azelőtt, sem azután Erdélyben senki olya madarakot nem látott. Ezek valahol verebet kaphattak, megölték, a fejérvári köfalak lyukaiból (...) kihúzták onnan s elszaggatták.” Mindez pedig annak volt az előjele Cserei számára, amit „magukon experiálók, mert sok idegen, sehonnai, tolvaj magyarországi kurucok bejövének Erdélyben, az igaz erdélyi verebeket, a jó hazafiai kipraedálák mindeniből, megölelék, megfogdosák, megsaccoltaták őket(...),s éppen koldustarisznyát hagyának a nyakunkban, mind magunknak, mind boldogtalan maradváinknak.”¹¹⁹⁰ Használóan ellenszenvvel beszél el (1708) a Rákóczi magyarországi táborában lévő erdélyiek, többek között a gyulafehérvári, nagyenyedi professzorok, papok és más menekültek helyzetét. „akik ott maradának is Rákóczi mellett az erdélyiek közül, mint a kutyák, úgy tartanak, semmi hitelük, becstületük nincsen a magyarországiak előtt, szidják, csúfolják. Ebadták

¹¹⁸⁵ Cserei M. 1983. 346–347.

¹¹⁸⁶ Cserei M. 1983. 393.

¹¹⁸⁷ Trócsányi Zs. 1972. Bevezető.

¹¹⁸⁸ Cserei M. 1983. 35.

¹¹⁸⁹ Teleki Mihály erdélyi és partiumi szerzeményei (Lásd: Trócsányi. Zsolt.1972.)

¹¹⁹⁰ Cserei M. 1983. 323

– úgymond –, a magatok országát elpusztítottátok, s már ide jöttetek ránk Magyarországon, hogy minket is elpusztítsatok.”¹¹⁹¹

Az erdélyi kuruc-időket, akárcsak a magyarországit, végigkíséri a pestisjárvány: Cserei több esetben hivatkozik a járványra, 1710-ben mint írta „... a pestis grassála az egész országban. Elsőben a lovak, marhák, disznók, kutyák kezdenek dögleni.” Miközben a járvány megszűnt Udvarhelyszékben, Marosszékből, Segesváron, Marosvásárhelyen „Koloszváratt kezdődék el júniusban.” A városból több mint 800 család, a fő- és nemes rendűek Disznódra (Heltau), Nagysinkre, Medgyesre, Gyulafehérvárra költöztek át, Szebent pedig elkerülték, mivel a várost a balkáni görög kereskedők fertőzték meg.¹¹⁹²

Cserei birtokai állapota miatt aggódik (1711), mert a szatmári béke sem hozta el szabadulásukat Brassóból az országban szétszórtan dühöngő pestis miatt: „Már akiknek közülünk odaki van jószága, mint nekem Marusszéken, Torda vármegyében, éppen elrekedünk onnan is, még hírt sem hallhatunk, mert nem szabad az odaváló járás, küldözés. Eddig az esztendeig a kurucok miatt nem vehetém semmi hasznát a jószágomnak, most, amikor szabadulást várunk vala, a pestis jobban megszorította, minden oeconomiám esmét odasüllyede. Isten tudja, magunk is mint maradunk, s még ide hátra mire maradunk, én semmi jót nem tudok remélni. (...) Mivel a pestis a mai napig is meg nem szűnt, de gondolom nincs is héja a százezernek, kik eddig pestisben megholtanak, bizony fegyver miatt is sok ezerezen hullottanak el.”¹¹⁹³

Az elhúzódó pestis, marhavész, sáskajárás, időjárási szélsőség következményei ellenére, kuruc-világot követően sem csökkent a Habsburg katonai adminisztráció adóztatásának mértéke: „Erdélyben, mégis a rettenetes porciózás annál nagyobb mértékben vagyunk rajtunk. (...) Ezenkívül minden helyeken az egész országban rettenetes baromdög volt, és vagyunk máig is, ugyanannyira, hogy sok helyeken nem is szánthatnak, vethetnek az emberek a marhák szűke miatt, és már felette megdrágodott, ami kevés marha megmaradt. Soha is senki nem emlékezik Erdélyben, nem is olvasta a históriákban, hogy ilyen szertelen és rendkívül való marhadöge lett volna valaha Erdélyben, annál egyéb kincse nem vala az országnak. (...) Jó lélekkel merem mondani, hogy hárommillió pénznél több kár esett a marhadöge miatt.” „Nekem is, ami kevés marhát szereztem vala azután, hogy a kurucok két ízben is kifosztának mindenemből, azok is mind eldöglének, ugyanannyira, hogy semmi marhám nem maradt vala.”¹¹⁹⁴

A pusztítások egymást követő sorának kiváltóját Cserei a „fegyver” (a kuruc háború) s a „döghalál”, a porciózás, a marhavész összeadódásának tulajdonította „melyhez hasonló soha Erdélyben nem volt, mióta ember kezdette lakni.”¹¹⁹⁵

Az antropogén, biológiai, fenológiai, klimatikus tényezők együtthatása elhúzódott, ugyan- is mint Hermányi Dienes József 1717-ben feljegyezte: „ekkor az országban nagy éhínség és

¹¹⁹¹ Cserei M. 1983. 403

¹¹⁹² Cserei M. 1983. 443–444.

¹¹⁹³ Cserei M 1983:435, A Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben, 1708-tól hatalmas pestisjárvány pusztított. Becslések szerint az egész szabadságharcban 80 ezer ember halt meg, a járványban 410 ezer. Ekkor tizedelődött meg a bányavárosok és a Szepesség népe, s nyomultak helyükbe a szlávok. A járványok a 18. század első felében is gyakoriak voltak. Megszűnésükre hálából emelt barokk emlékoszlopok emlékeztetnek. (Lásd: *Magyarország járványtörténete* In: <http://katolikuslexikon.hu/M/>; *Magyar* – Kossa Gyula, I. 1929., *Sticker*, Georg, 1931.

¹¹⁹⁴ Cserei M. 1983. 473–474.

¹¹⁹⁵ Cserei M. 1983. 432.

*felette sok helyen döghalál vala.*¹¹⁹⁶ Bod Péter a következő évre is áthúzódó inség járulékos következményét az elvándorlásban jelölte meg: *„Az 1718-ik év ugyanis vagy semmit nem jelentő, vagy nagyon csekély termést hozott Erdélyben, különösen pedig a Székelyföldön, amiért azután a legnagyobb gabonainség állott be. Ezért történt, hogy a székelyek legnagyobb része Erdély más vidékeire és Havasalföldre, meg Moldova szomszédos tartományaiban szóródott szét. Akik pedig helyükön maradtak, különféle módon küzdöttek az éhséggel.*¹¹⁹⁷

A járvány kiváltotta másik járulékos viselkedésforma, az özvegyek házasságkötésének elszaporodása. *„Abban a pestises időben az özvegyek hamar és sűrűn házasodnak vala, a melyből sok viszálykodások származnak vala...”*¹¹⁹⁸

A természeti csapások, illetve a járvány ciklikus mozgása jellemző a 18. század első felében, ugyanis mintegy húsz évre rá, Bod Péter is több esemény egyidejűségét említette:¹¹⁹⁹ *„Az 1738. év június 11. napján egész Erdélyben érezhető földerengés volt”.* Ugyanakkor VI. Károly császár oláhországi háborúját *„pestis követte és néhány református mágnásnak a letartóztatása.”*¹²⁰⁰ *„Az éhség és a szokatlan étel miatt az emberek nedvei szükségképpen elromlottak: ezért az 1739-ik évben, a tavasz beálltakor a Székelyföldet akkora pestis támadta meg, hogy egy év leforgása alatt több mint százezren pusztultak el. Ez a közös csapás atyámat is elragadta két gyermekével, Krisztinával és Mózesel: engem is lever a pestis mérge, de Isten kegyessége által visszaadván az egészségem, felgyógyultam két nőtestvéremmel, Zsófiával és Judittal árván maradtam özvegy anyám gondjaira.”*¹²⁰¹ *„A folyó 1749. évben a sáskák Erdélynek sok részében igen nagy károkat okoztak a vetésekben.”*¹²⁰² *„Ebben az évben (1749) sok árvíz volt és iszonyú jégesők estek szerte a tartományban.”*¹²⁰³ A villámcsapás, az égi jelenségek furcsaságai, illetve kuriózum jellegű epizódjain túlmenően, Bod Péter információi/megfigyelései az 1749. esztendőben, ha nem is drámaiságának méreteiben, de a természeti-antropogén események/történesek egymást követő, illetve párhuzamossága tekintetében bizonyos analógiát mutatnak az 1600-1604. és 1718/1719. esztendők történéseivel. Az együtthatások két időben is távol eső esemény-történeksorai, melyet más források is megerősítenek, katasztrófhelyzet jellemzőit idézik. A nagyon erős együtthatások, tehát 2-3-4 térben azonos vagy különböző tájegységekben, időben pedig egymást követő időjárási, természeti, biológiai, antropogén eseményeinek gazdasági, demográfiai, társadalmi következményei rombolóak voltak a népesség minden státuscsoportjára és korosztályára nézve. A hivatkozásokból láthattuk, hogy míg Bethlen Miklós, Cserei Mihály idejében a háború – pestis – éhínség hármas

¹¹⁹⁶ Hermányi Dienes István, (é.n.), Önéletírása. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. VII. 244.

¹¹⁹⁷ Bod Péter. É.n. Önéletírás. 3–4/III.§.

¹¹⁹⁸ Hermányi é.n.: 251 („Abban a pestises időben az özvegyek hamar és sűrűn házasodnak vala, a melyből sok viszálykodások származnak vala, mind a házasok, mind meg az atyám levél által megkeresett vala Sós Ferenc püspököt Kolozsvárról, s most is becsülöm mely okosan válaszol vala mindenekre az a püspök.”)

¹¹⁹⁹ Bod Péter, (1712-1769), felsőcsernátóni, Kézdiszék, innen az előneve, 1724-től az enyedi kollégium diákja, iskolai stipendium és támogatónak köszönhetően 1739–1743 között leydeni egyetemen teológiát, keleti nyelveket tanult (Lásd: Bod Péter, é.n.).

¹²⁰⁰ Bod Péter, é.n.6/X.§.

¹²⁰¹ Bod Péter, é.n. 3–4/IV.§.

¹²⁰² Bod Péter, é.n. 20/XXVIII.§.

¹²⁰³ Bod Péter, é.n. 20–21/XXX.§.

együttese a domináns, addig Both Péter idejében, a Habsburgok foglalással bekövetkező békésebb 18. században az antropogén tényezők kiváltotta szándékos cselekvéssor előterében az elvonások renedszere (adózás, monopóliumok) állt, amivel párosult az 1690-es évek végétől folyamatosan jelen lévő drágaság.

Nem véletlen, hogy Rettegi György gyakran hivatkozik a pénzhiányra, s ennek hatására a piaci árak alakulására, a különböző adónemek bevezetésére. Nem kis iróniával jegyzi meg a fesszé váló adózás kapcsán, hogy „őkör alatt is borjút keresnek (a) mostani világban.”¹²⁰⁴ Halmágyi István a drágaság kiváltotta elvándorlás miatt aggódott: „*Kinn (Magyarország) létem (1763) alatt két hétre a búzának, rosnak és kukoriczának ára három garassal ugrott feljebb Fogarasban és az havasallyiak zabkenyérre szorultak. Megválnék hány ember megyen el Fogaras földéről.*”¹²⁰⁵

Rettegi György az 1765. évi bejegyzésében a sóadóra panaszodik „*minden mázsá sőt ötven krajcárral fizessen minden rendben lévő ember (...), de alig hiszem nyereség legyen benne (Bécsnek), mivel, akinek esze lészen, nem vesz többet két-három mázsánál, mellyel oly rendű ember mint én beéri, ha szűkön költi.*”¹²⁰⁶ A gabonatermés hatósági összeírását rosszul időzítettnek tekinti, amellyel arra is utal: vagy nem ismerte az adminisztráció a helyi viszonyokat, vagy szándékosan figyelmen kívül hagyta, s ezzel mesterségesen élelemválságot idéztek elő a köznép körében. „*Ezen esztendőben (1766) conscribáltatta őfelsége minden renden lévő embereknek mindenféle gabonáját. Mely igen rosszkor esett, mivel 25 esztendőől fogva kevesebb gabona az országban nem volt, mint az idén: ugyanannyira, hogy ha a törökbúza meg sem ért volna, éhbel-halásra jutna a szegénység, mivel búza majd mi sem termett, bor is igen kevés, de jól megérván a szőlő, a bor is jó.*”¹²⁰⁷ A pénzhiányt, a drágaság, a helyi gazdasági erőforrások szándékos mellőzésével hozza kapcsolatba: „*szörnyű drágaság vagyon szerteséjjel. A szép búza elmegyén hat máriáson.*” „*De emellett nagy bor – írja 1778. évi számvetésében – búza bővsége mellett szörnyű szűk a pénz, úgyhogy egy járomba való ökröt láttam venni öt forinton, egy bornyus tehenet haton, egy juh a Mezőségen négy sustákon megyen. Melynek semmi egyéb oka nincsen, hanem az hogy a marhával kereskedőknek nem volt szabad az armádára hajtani, mert ez az mi jó gazda felséges császáruk olyan oeconomiát indított, egy huncfut zsidónak százezer forintot adott, hogy tartsa el a militiát hússal, melyet ő is felvállalt, de úgy hogy másnak oda szabad ne legyen marhát hajtani. Ő pedig mind Lengyelországban vette a barmot.*”¹²⁰⁸

¹²⁰⁴ Rettegi György, 1970, 191–192. Rettegi György (1718–1786), köznemes, a kolozsvári kollégiumban tanult, Erdélyből alig mozdult ki, családjának tagjai közül került ki több Szolnok-Doboka vármegyei tisztségviselő, ő maga alispánságig vitte, azonban tisztségei ellenére a gazdálkodás és a társasági élet állt érdeklődésének előterében. Terjedelmes emlékirata számára, amelyet Jakó Zsigmond közölt, valószínű Bethlen Miklós Önéletírása volt a minta. (Lásd: Rettegi 1970., uo., Jakó Zsigmond 1970. 6–50.)

¹²⁰⁵ Halmágyi Istvánt, 1906. IV. 43. Közli: Dr. Szádeczky Lajos. Budapest. Halmágyi (1719–1785), a háromszéki Kilyénben született, főispán, naplóíró, kolozsvári kollégiumban és göttingai egyetemen tanult, a nagyszebeni főkörmányzószék titkára, a székely határőrezredek szervezésének jegyzőkönyvírója, a Horea – felkelés idején kormánybiztos. (Lásd: Halmágyi *Naplóját*. In: Szádeczky Lajos, IV. 1906., 1–150.)

¹²⁰⁶ Rettegi Gy. 1970. 185.

¹²⁰⁷ Rettegi Gy. 1970. 206.

¹²⁰⁸ Rettegi Gy. 1970. 393.

Mint a hivatkozásokból is kiderül, Bécs továbbra is katonai védőbástyának tekinti Erdélyt, különösebb gazdasági és társadalmi reformelképzelései nincsenek, egyetlen célt követ a terület erőforrásainak katonai és bürokratikus célokra való elvonása. A kortársak által folyamatosan szóvá tett pénzszüke, a pénzforgalom akadályai, a fejedelemség kori cikkek exportjának korlátozásával, illetve védővámrendszerének hiányával voltak kapcsolatosak. Másfelől pedig nem sikerült 1754-ig a lakosság teherbíró képességével arányos adórendszert kidolgozni. Ezt követően is módosították, 1769-ben Bruckental rendszere tovább differenciálta a fejadót. Ekkor derült ki a szászok mértéktelen eladósodása, amely a török háborúk miatt halmozódott fel, főleg Brassó és Beszterce vidékén. Egyéb más az emberi tényező szándékos és nem szándékos cselekedetei kiváltotta anyagi és testi-lelki traumák sora írható a Habsburgok erdélyi ténykedésének számlájára

Erdély változatos domborzati és klimatikus viszonyai között sem volt mindegy, hol helyezkedett el térben az adott közösség, hasonlóan nem volt mindegy, hogy az adott tér rendelkezik-e vagy sem katonai vagy összetettebb geopolitikai értékkel, ezzel összefüggésben a Habsburgok nemzetközi játéktere hogyan alakult, milyen erőforrásokra volt szükségük stb. Mindez az emberek hétköznapi bevett életgyakorlatára volt kihatással.

c) Főleg a nyugati hadszíntereken foglalkoztatott bécsi hadak (osztrák örökösödési háború 1740–1748, a hétéves háború (1756–1763) miatt elhanyagolták a birodalom délkeleti, erdélyi határszakaszának védelmét. Ennek kiépítését, megszervezését, Magyarország déli határsávját (1750 óta) védő horvát, szerb (illír) stb. határőrség mintájára indokolta az orosz-osztrák-török háborút (1735–1739) lezáró béke közelgő lejártja, az orosz kapcsolatok (1761 óta) lazulása, a török birodalmi hadsereg kontingenseinek jelenléte a délkeleti határoknál, a tatár betörések veszélye. Bécsben többek között napirendre került az 1708–1764 között biztonsági megfontolásokból mellőzött évszázados katonai hagyományokkal rendelkező székelység újra hadra fogása. Erdély délkeleti határainak védelmét a Rákóczi – rebellió lezárása után a települések lakosságából toborzott fizetett emberek, az ún. *plájások* látták el.

A Dalmáciától a Temesi bánságig húzódó határőrezredek által védett sáv meghosszabbításaként, a Déli- és Keleti-Kárpátok mentén szándékoztak megszervezni az oláh és székely határőr vidéket, amely Karánsebestől az észak-erdélyi Beszterce vidékét magába foglaló szakaszt ölelte fel. Lényegében a Habsburgok dunai monarchiájának déli határvédelmi rendszerének részeként jött létre az erdélyi székely, oláh határőrvidék, amely önálló részekből állt és, mint említettük, az Al-Dunától a Keleti-Kárpátok északi részéig (Borgói-hágóig) terjedt. Az elgondolás eredeti célja az volt, hogy az ott élő lakosságból olyan félkatonai szervezetet alakítsanak ki, amely jelentősebb állami hozzájárulás nélkül, képes az elsődleges határőrizet, ellenséges beütések elhárítása mellett az illegális határátlépések-, csempészet megakadályozására, egészségügyi határzárak fenntartására.

Erdélyben 1762–1765 két székely, két román határőr gyalogezredet, valamint egy székely huszárezredet és egy dragonyosnak nevezett román lovasezredet szerveztek. Miután Mária Terézia az erdélyi határőrség tervét jóváhagyta, Adolf Buccow tábornokot nevezte ki Erdély katonai főparancsnokává, s királyi biztосként feladata volt előbb a románok, majd a székelyek körében a határőrség fölállítás. Buccow, királyi utasításra, felszabadította a Beszterce

– Naszód vidéki oláhokat, akik Beszterce város jobbágysai voltak, és megkezdte áttérítésüket az ortodox (görögkeleti) vallásról a görögkatolikus vallásra: az utóbbi kisebb lázadást váltott ki a Beszterce vidéki oláhság körében, Sofronie és Visarion óhítű (görögkeleti) kalugyerrek izgatása nyomán.

Az eredeti elképzelés szerint a székelyföldi határőrségbe Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék, illetve Udvarhely- és Aranyosszék falvainak lakosságát a székelység régi hadkötelezettsége alapján akarták bevonni a határőrségbe, tehát csak a lófők, a gyalogok és a kismesek (armalisták, egytelkes) jöhettek számításba, mivel a székely főnépek (primorok) már a 16. század óta a vármegyei nemességgel azonos státusban voltak, tagjai fokozatosan kiváltak a communitasból, noha a székek tisztségeit továbbra is igyekeztek maguknak megtartani.

A jobbágyság és a zsellérek pedig a katonai szolgálat alól mentesek voltak, legalábbis elvileg. A szervezőmunkát a királynő nevében közzétett felhívással indították: fő- és jószágvesztést, valamint 500 forint pénzbüntetést helyeztek kilátásba mindazon 16–45 éves férfiakra, akik nem jelentek meg az összeíráson.¹²⁰⁹

A toborzó bizottság mellesleg hivatkozhatott akár a Diploma Leopoldinum a 14. pontjára is, mely a székelyek jogait és kötelességeit rögzítette az uralomváltást követő időkre: „*A székelyek, eme legharciasabb néptörzs, mint eddig voltak, úgy ezután is mentesek legyenek minden adófizetéstől, minden téli és nyári katonai elszállásolás terhéértől, s birtok után, amelyet hadfőlkelés kötelezettsége mellett bírnak, tizedfizetéstől és egyéb szolgálmányoktól. Ezek ellenében azonban a haza védelmére saját költségükön katonáskodni tartoznak ezután is. S székely parasztok vagyis jobbágyság nem értenek ez alá.*” (29.) A székelyek katonai erejét, vitézségét dicsérő tiszteletkör után, a diploma a folytonosságot hangsúlyozza, vagyis továbbra is mentességet biztosít Bécs a katonáskodás saját költségen történő feltételeinek, melyek közül a legfontosabb a telek (székely örökség). Ezek mind olyan biztosítékok – az egy kvártélyozás kivételével, amit az erdélyi katonai rendtartás is tiltott – melyek még a székelységet támogató Bethlen és a két Rákóczi korában sem érvényesültek. A fejedelemség idején (1562-től) a katonáskodás mellett továbbra is adóztak, saját költségükön táboroztak, a telket adták-vették. Sőt a katonáskodó szabad székelyek adója kétszerese-háromszorosa volt a jobbágyság által fizetett adónak. Mellesleg az átlag jobbágyság élet színvonala nem sokban különbözött a szabadrendű közszékelyétől, esetenként jobb is volt annál, például a gyergyószárhegyi Lázárok birtokain.¹²¹⁰ Bécs az összeírások alkalmával felállítandó határőrség közvetlen feladataként a török-tatár betörések elhárítása végett a moldovai határvédelmet jelölte meg. A különböző elképzelések közül kezdetben a határőrség katonáinak az évi szolgálatát három hónap és napi 4-8 krajcár zsoldban javasolták, az év többi részén pedig a határőr katona létfenntartását biztosító földműves vagy kézműves foglalkozását űzhette. A határőrség számára kiadott véglegesített szolgálati szabályzat meghatározta a határőrség feladatát és szolgálati rendjét: a határőrizet, a rablók elleni küzdelem, a csempészet és a kivándorlás megakadályozása. A katonák vasárnap és ünnepnap kötelesek voltak a parancsnokaiknál összegyűlni. A határőrzés költségeit a határőr családja fedezte, a kincstártól csak a fegyvert, később ruhapénzt kapták.

¹²⁰⁹ Szádeczky–Kardoss L. 1927. 149.

¹²¹⁰ Garda D. 2012. 438.

Mária Terézia az ellenállás hatására 1763 januárjában újabb leiratot bocsájtott ki, mely csak azok felvételét szorgalmazta a határőrségbe, akik önként jelentkeztek. Ugyanakkor újrarendelték a szolgálati időt, s a zsoldot: az évi szolgálat 4 hónap, békeidőben a gyalogosok 4, a lovasok 8 krajcár zsoldot kapnak élelmezésre, háború esetén a rendes katonasággal azonos elbánásban részesülnek. Mivel a székelyeket nem elégítette ki a királynő leirata, Bécs eltörölte az önkéntességet és megkezdte az összeírást, a fegyverek kiosztását és az eskü letételét császári katonai egységek jelenlétében. Bornemissza Pál, Csíkszék főkirálybírója a bizottság számára egy 9 pontból álló viselkedési útmutatót is kidolgozott, amely a széki tisztek figyelmébe ajánlotta, hogyan kell bánni, milyen magatartást tanúsítsanak a toborzás során. Például: – „kérdés és beszéd folyamán okosan kell belőlük valamit kivenni, de úgy, hogy észre ne vegyék..., mert ha észreveszik, ők akarnak dirigálni, amiből sok rossz származhat,” – „mindenkinek meg kell adni a becsületet, de csak szükségeset beszélni, kevés tréfát üzni,... mert különben a ló némelyiket elragadja”, – „a székelyekhez kedves kell lenni, de nem pajtáskodónak, ellenkező esetben elvesz a tekintély”, – „senki náluknál a tisztekre többet nem panaszol, sőt a tisztek ellen pártot is ütnek”, az esetleges intrikák elkerülése végett, „először csak általánosságban beszéljen az ember,” – „akárhányszor discretioval (kedveskedéssel) valamit ígérnek, de ételen és italon kívül, elvenni nem szabad semmit, mert különben az ember gyalázatba jut,” – „a székelyek sok instantiát adnak be, ezekre gyorsan és igazságosan választ kell adni, így lehet a népet magához édesíteni. Ha a székely ember választ nem kap, zúgolódik,” – „az alsóbb hatóságnak jobb ...utánanézni a dolgoknak, sőt az illetőt alaptalan kérelem estére büntetéssel fenyegetni és lebeszélni, mert ha felsőbb hatósághoz fordul, magának és főtiszteknek is több dolgot csinál,” – „ha a főtiszt elnököl s valaki nem oda tartozó dolgot beszél, vagy tréfálkozik, a főtiszt vágjon kellemetlen arcot és az illetőt utasítsa rendre, mert másként nem lehet a tekintély megőrizni,” – „most is sok assessor van, nem kell őket szaporítani. Az assessorságra a lófők nagyon vágnak, mert ezzel a kirovás alól szabadulnak, így az adózók fogynak, ami a királynál bajt csinál, ügyeljen hát a főtiszt, nehogy a lófők discretioval (kedveskedéssel) vegyék körül.”¹²¹¹

Bornemissza Pál báró, lévén családja székely (Kászonszék), belülről ismerte a székelyek pszichológiáját, melynek néhány jellemzőjét a toborzásban eljáró széki hivatalnokok figyelmébe ajánlja (dicsérni, kedvesnek lenni stb.). Útmutatásaiban, láthatóan a hivatalnok tekintély érvényesítésén volt a hangsúly, abban látta a siker kulcsát. Valószínű erre utal, amikor korábban az instanciákon (hatóság, székbíróság) szokásban volt párbeszédes („kérdés – válasz beszéd”) viszony formai és tartalmi megnyilvánulásainak mellőzésére, illetve tartózkodó magatartásra hívja fel a főtisztek figyelmét. A főtisztek és közsékelyek közötti „beszéd” (dialógus) tárgya és témája, a határőrség felállítás, rendkívüli helyzetet teremtett, mindkét fél kész helyzet elé volt állítva: a széki tisztek, ugyan parancsra, hivatalból jártak el, de az új helyzetben hivatástudatuknak nem éppen lehettek a magaslatán, nem véletlen, hogy Bornemissza az instanciákon szokásos tréfálkozást, pajtáskodást, a „discretiok” („kedvesség,” megvesztegetés) kerülését, esetenként az erőszak alkalmazását is javasolta. A hatalom által hirtelen teremtett rendkívüli beszédhelyzet tárgya és alanya egyénileg és

¹²¹¹ Szádeczky-Kardoss L. 1908. 249–250, Vö. Garda D. 2012. II. 470., Endes M. (1938). 1994. 191.

csoportosan egyaránt a szabad székelyek (lófő, gyalog, armális), akik láthatóan múltjuk ismeretével, történelmük, identitásuk erős tudatával rendelkeztek, erre utal annak gyors felismerése, hogy a hatalmi szándék ellentétes bevett életgyakorlatukkal, családi-rokonsági kötelességekkel, katonai hagyományaikkal, egyáltalában: jogállásukkal. Ebben a helyzetben Bornemissza viselkedés, illetve meggyőzőestechnikai ajánlásai egyrészt pszichológiai hatáskiváltást („kedvesség”, „becsület megadás”, mértéktartás, tisztelet), másrészt racionális eljárást („okos beszéd”, igazságos ügyvitel, gyors válaszadás), harmadrészt a haszonlesés (discretio) elkerülését ajánlotta, mert „így lehet a népet magához édesíteni” a széki hivatalnokoknak. Bornemissza viselkedés- útmutatásában, nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy lehetőleg az alsóbb szintű hivatalok (falvak) szintjén, beszélgetésekkel, fenyegetésekkel, büntetésekkel végezzék meggyőzését az érintetteknek, és ne terjesszék felsőbb joghatósági szintre, ami egyfajta felelősségáthárító magatartásra is utalhat.

A helyzetet bonyolította, hogy az érintett székekben a szabadok, akik mindenkor a lakosság nagy többségét alkották, tömegesen léptek fel a határőrség szervezése ellen. Bécs és végrehajtója, Buccow, mint korábban és később is, teljesen életidegen volt a székely terepen is. Az oláh határőrség felállítása, némi felekezeti izgalmakat leszámítva, simán ment, hiszen a délkelet-erdélyi közigazgatási egységek (Beszterce, Fogaras, Szeben-és Szászváros székek, Hunyad, Karánsebes) oláh lakosságának érintett része ezzel kikerült a jobbágylétből, a határőrség anyagiakban, státuszban, presztízsből, főleg kulturálisan emelkedést jelentett számukra.

Ezzel szemben a székelység mint *náció*, a fejedelemség egyik tartópillére évszázadok óta a szabad földművesek – állattartók – katonák kiváltságos közössége, saját törvényekkel, katonai rendtartással, hagyománykészlettel, erős identitástudattal bírt. Számukra a határőrség–korábbi állapotukhoz képest– ősi önrendelkezési jogaik, jogállásuk feladását jelentette, mivel megbontotta a *communitas* belső egységét, s a korábbi természetes differenciálódás mentén kialakult önkormányzatiságukba, hadviselésük rendjébe mesterséges, idegen formákat és tartalmakat vezetett be. A székelyek kollektív ellenállásának magyarázatát, később (1869) a gyalog- és huszárezredek kincstári kezelésben lévő ingatlan és ingó javai rendezése ügyében tett felterjesztésből ismerhetjük meg: *„Az ellenállás oka nem annyira azon körülményben rejlett, hogy míg az ország többi részében a határőrök részint az úrbéri viszonyok alóli mentesítés, részint kincstári birtokok adása által a teherhez aránylagos segélyben részesítettek, a Székelyföldön ily eszközök a kormány rendelkezésére nem állván, itt a határőröket semmi segélyben sem részesítette, hanem az ellenállás oka inkább a székely nemzet alkotmányos viszonyaiban rejlett s e tekintetben mellőzve az őstörténelmi alkotmány mikénti kifejlődését, a kormány akkori álláspontja megjelöltetésére bátrak vagyunk megjegyezni: először azt, hogy a székely nemzet az általa birtokolt földet ősfoglalás jogán bírta, s a korona itt nem bírván örökösödési joggal, birtokos nem is lehetett, másodszor azt, hogy a székely nemzet minden tagja született nemes és mint ilyen, a hon védelmére személyesen volt kötelezve. Ezen honvédelmi kötelezettség a székely nemzetet három részre osztotta: első osztályú főnemeseik, kik többedmagukkal, a második osztály a lófő nemesek, kik lóháton, a harmadik osztály a darabont nemesek, kik gyalog voltak kötelesek a hon védelmében részt venni. A honvédelem ezen szervezete a szatmári békekötés után korszerűtlennek tűnván fel, 1713–1729 között a székelyföldi főkapitányságok rendre eltöröltették s azóta a székely nemzet tömegesen többé*

*fegyverre nem szólíttatott, a nemzet tagjai közötti osztályzat azonban továbbra is fennmaradt s országos teherviselési alapul szolgált annyiban, amennyiben e két alsóbb osztály adófizetés alá vettetett s az 1762–64-ben szervezett határőri kötelezettség is csak ezekre szorítkozott, és pedig az osztályzat tekintetbevételével olyformán, hogy a darabontrendű székelyek határőröknek, a lófők pedig huszárőröknek fegyvereztetek fel. A csíkszéki és háromszéki lófő- és darabontrendű székelyek tehát alkotmányellenesnek találták a rájuk neheztelt adófizetést és a határörzés kétszeres terhét, szemközt a velük egyenlő ösjojú főnemesek tehermentesítésével s ez okból fejtették ki 1764-ben a határörintézmény ellen azon ellenállást, amely csak katonai hatalommal volt legyőzhető.*¹²¹² A felterjesztés a lényegre tapintott, amikor az ellenállás okát „inkább a székely nemzet alkotmányos viszonyaiban” jelölte meg. Nem véletlen, hogy az ellenállás konkrét kiváltója nem önmagában a katonáskodás volt, hanem a kettős (katonai és polgári) teherviselés, az idegen tisztek parancsnoksága, az idegen földön való szolgálat, ugyanis mindez személyes és kollektív identitásukat ötvöző szabad jogállásukat sértette.

Mohács óta a székelység évszázadonként egy-két nagyobb véres konfliktust nem tudott kikerülni, minden esetben a kettős (katonai és polgári) teherviselés váltotta ki az ellenállásokat. A szervezés során 1762–1764 között az is kiderült, hogy Bécs elképzelései sem letisztultak: eredetileg Székelyföld egészét be akarták vonni az védelmi rendszerbe. Végül Aranyos –, Maros –, Udvarhelyszék kimaradt. Itt azt is látnunk kell, hogy Udvarhelyszék, akárcsak Maros –, és Aranyos székek, távol estek a moldovai határtól, településszerkezetét a felaprózottság jellemezte, emberi és anyagi erőforrások tekintetében Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék, főleg Háromszék népesebb, gazdagabb is volt. Ugyanakkor Csík-Gyergyó-, – Kászsónszék, és Háromszék lakosságának terepismerete is fontos tényezőként jött számításba, térszomszédságban volt a Török Birodalommal (Moldova, Havasalföld), nemcsak jelentős hadi és kereskedelmi utak (Gyimes, Békás, Tölgyes, Ojtoz, Bodzaforduló) vezettek át területükön, hanem a sok rejtett ösvény is. Nem véletlen, hogy Csík-, és Háromszék esetében a toborzóbizottság végül katonai erőszak alkalmazásával kényszerítette ki a határörség létrehozását, mert katonailag, hadászatiilag fontos stratégiai területekről volt szó, ami Udvarhely- és Marosszék esetében nem állt fenn, ezért különösebben nem is erőltették bevonásukat a rendszerbe.

Másfelől, a Habsburg berendezkedés katonai-bürokratikus természetéből adódott, hogy a falvak szintjén a polgári és katonai hivatalnokok ténykedése egymást keresztezte. Szádeczky-Kardoss a határörség szervezése teremtette anarchikus állapotokat azzal indokolta, hogy Székelyföldön „hagyott német katonatisztek az új határöröket rázabadtították a vonakodókra, bujtogatták a nemesség és tisztviselők ellen, s olyan terrorizmust és anarchiát idéztek elő, hogy általános zűrzavar, fejtelenség, minden társadalmi és törvényes rend felbomlása következett be, melyből véres összeütközések, a polgári hatóságellen nyílt lázadások támadtak. A katonai és polgári hatóság versengése csak növelte a zavart a kettéválasztott közigazgatásban.”¹²¹³

A határörség felállítását követően bevezetett jogszolgáltatás, törvénykezés a határörök egymás közti és a polgári lakosokkal keletkező pereit személyi, vagyoni és elegyes perekre

¹²¹² Endes M. 1938. 310.

¹²¹³ Szádeczky-Kardoss L. 1927. 150.

osztatták. A személyiek katonai, a vagyoniak polgári, az elegyesek pedig a létrehozott (1765) vegyes törvényszékek elé kerültek, azonban később megszüntették és a katona-civil vegyes pereket, és 1769-től a székek állandó törvényszékei elé utalták ügyeiket. A határőrség számára haditörvényt (60 cikkely) és katonai rendszabályt (regulamentum 66 cikkely) készítettek. Mindkettő a monarchia hadseregének (sorezredek) törvényein és szabályain alapult, némi módosítással hozzáigazították a székelység jogviszonyaihoz. A hadiszabályok állapították meg a „szélybeli katona” kötelességeit, tiltották a széktisztek bántalmazását, mentesítik a határőröket a közterhektől (szállásadás, előfogat, közmunka), kivéve az erődítési munkákat, a hidak és utak építését, karbantartását. A határőr katonákat békeidőben az adó egyharmada alól mentesítették, háború idején adómentességet kaptak. Egyenruhájuk a székely népviselet lett: fekete zeke, fehér nadrág (az ún. „harisnya”), fehér posztó mellény, fekete csákó (posztósüveg). A zeke gallérján és ujján a hajtókán az ezred színe volt felvarrva. Fegyvert a kincstártól kaptak. A katonai szemlét (lustrát, mustrát), amely évszázadok óta jól ismert volt a székelységben, most a német százados havonként, az ezredes negyedévenként, a tábornok egy hadbiztossal évenként tartotta.

A határőrség megszervezése után, Magyarország, Erdély s a Törökország közt a határt rögzítették (1769), ekkor Csíkszék Moldovával határos részen több havasi birtokrész került vissza, amelyet a 17. és 18. századi erdélyi felfordulás során a moldovai birtokosok eltulajdonítottak. A visszafoglalt havasrészeket kezdetben az erősebb községek és hatalmasabb családok (Lázárok), a határőrcsaládok kizárásával, elfoglalták, ami miatt a katonai hatóság-nál panaszt emeltek, mert ruházatról és lovakról nekik kellett gondoskodni és a havasok jövedelméből azt fedezni lehetett. Végül a kérdést II. József (1783. május 27-én 3680. számú) rendelete oldotta meg, a visszaszerzett havasrészeket a határőr katonaságnak adományozta, melynek jövedelméből ruházatuk és lótarásuk költségeit fedezték.¹²¹⁴

A székely határőrezredek állományát, akárcsak a fejedelemség korában, a katonáskodással járó gyakori távollét, a harci cselekmények következményei (halál, rokkantság, betegség) stb. az elszegényedés felé sodorta. A bevezetett, illetve kikényszerített rendszer a falvakban nem vonta maga után a katonáskodásba besorolt családok létfenntartási helyzetének javulását, hanem tovább bonyolította. A kortárs megfigyelő (I. székely gyalogezred) feljegyzése (1773) a határőr katonák egzisztenciális nehézségeit, felemás státusát a rendszer létrehozásának rögtönzött voltával magyarázta, amely nem vette figyelembe a falvak természetköznyezeti adottságait: „Csík –, Gyergyószékben 52 faluban szétszórva, vegyesen a polgárokkal élnek, és pedig szűk völgyekben, terméketlen földön, állapotuk nem kedvező, egyik sem tiszta katona. A Maroson való tutajozás nyújt nekik valamelyes kis keresetforrást, az emberek szegények, sok a kivándorlás. Itt nem a szolgálat célszerűsége hanem a felállítás könnyebbége lebegett a szervezéskor szem előtt, mert csak a szabad székelyeket vették fel. Az elégedetlenség közöttük igen nagy, mert a határszolgálat lehetetlen alapokon nyugszik. A legénység igen középszerű mértékű. Láttuk az osztályokat és egy zászlóaljat Csíkszeredában. A két gyergyói osztály kétségkívül a legjobban van kiképezve, bár ez a legszegényebb. Ennek a stábnak tisztjei, az ezredest kivéve, ki nagyon derék embernek látszik, nem a legjobbak. Itt a szolgálat

¹²¹⁴ Endes M. 1938. 226, 228.

nem oly rettenetes, az emberek háromszor, mindig 14 napra mennek őrszolgálatra. Az elégedetlenség ezek arcáról is lerí... A székely huszárezredről nem lehet megmondani, hogy hol van, mert mindegyik székely székben, továbbá Fehér, Torda és Hunyad megyében, a Fogarasi kerületben szét van szórva 761 faluban, tehát úgyszólván az egész országban, úgyhogy nincs tiszt, aki felügyeletet gyakorolhatna felettük, annál kevésbé egy vezérkari tiszt. A háromszékiek a legjobbak. (Ezt az író Kézdivásárhelyt látta.) Gyakorlatról szó sem lehet, sok a rossz ló, a lovakat maguknak kell beszerezni és tartani. Katonai gyakorlatra mégis jók voltak, ez Baranyai őrnagy érdeme. Az emberek nincsenek, nem is lehetnek megelégedve. A polgári hatóságtól nincs segítségük, a katonaiak részéről a nagy szétszórtság miatt nincs segítségre mód. Egyébiránt nagy a kivándorlás.”¹²¹⁵

A katonacsaládok a fálvakban kisparaszti termelők voltak, alkalmazkodniuk kellett az adott faluközösség gazdálkodási és termelési rendjéhez (szántás, vetés, aratás és egyéb termények begyűjtés stb.), melyet a katonai kötelezettségek mellett, jórészt a régióra jellemző mostoha időjárás befolyásolt. A határőrezredek felállítását után az ezredek gyalogos – és lovas (huszár) századainak állománya Csík- és Háromszék falvaiban kettős közigazgatás bevezetésével járt. Az adott falut katona és provinciális (nem katona) közösségre osztották. A határőr katonaközösség főhatósága Szeben székhellyel a Főparancsnokság (*General Commando*), amelynek helyi szinten saját szervei és intézményei voltak, mint például az évenként választott katonabíró, aki jogilag a felettes katonai parancsnoknak volt alárendelve. Így a katonaközösségek az adott faluközösségen belül fokozatosan sajátos, elkülönült, csökkent önkormányzati egységgé alakultak.

A nem katonaközösség, a provinciálisok továbbra is a szék igazgatása alá tartoztak. A faluban, ahol jobbágyrend és a katonarend együtt élt, ott a dulló (szolgabíró) jobbágybíróként nevezett ki, amely egyaránt képviselte a jobbágyközösség és a földesúr érdekeit a faluban. Ahol viszont a provinciálisok többségét a szabadrendű lófők, közszekelyek alkották, ott a választott falubíró vagy szolgabíró (dulló) s az esküdtek alkottak különálló közösséget a határőr katonarendű közösség mellett. Mindkét közösségnek az adott faluban külön-külön volt bírója és esküdtsége. A határőr közösségen belül is, az adott faluban, elkülönültek a gyalogos és huszár osztályba tartozók, más-más parancsnokság alá tartoztak, ugyanis kezdettől fogva külön szervezték meg a gyalogos és huszárosztályt. A besorolás az egyik vagy másik osztályba az adott személy anyagi helyzetétől függött. Például az személy, aki a lótarás költségeit fedezni tudta, kérhette felvételét a huszárosztályba, és az a huszár, aki elszegényedett, lótarást nem bírta, átkerült a gyalogok osztályába.¹²¹⁶ Az egyik osztályból az átjárás a másikba a Habsburgok előtti évszázadokra emlékeztet, amikor szintén a székely lófő és gyalog katonacsaládok anyagi helyzetének alakulása befolyásolta a fegyvernemváltással járó státusváltást. A határőr katonacsaládok s a provinciálisok (nem katona szabadrendű- és jobbágycsaládok) egyaránt adófizetők voltak. Mégis különbség volt, a fejedelemség korában a szabad székely (lófő, gyalog) adózott ugyan, de székely örökségét (a telket) szabadon eladhatta-vehette. A határőrrendszerben, földjével (telek, szántó, kaszáló) csak a katonai felettesei engedélyével rendelkezhetett, ugyanis a katona-

¹²¹⁵ Szádeczky–Kardoss L. 1908. 637–642., Endes, 1938. 221., Garda D. 2012. II. 529.

¹²¹⁶ Garda D. II. 525–526.

család birtoka az önellátó katonáskodás anyagi alapját képezte. Az utóbbi értelemben a határőr állapota hasonlatos volt a Bethlen Gábor és a két Rákóczi korának helyzetéhez, amikor a fejedelmek, szintén katonai megfontolásból, szabadrendű katonacsaládok védelmében tiltották a székely örökség elidegenítését. Csík- és Háromszék falvaiban a határőr katonacsaládok mesterséges tömörítése és helyzetállapotuk törvényi rögzítése megbontotta a falvak közösségének (communitas) korábbi egységét. Például a falvakban a provinciálisoktól (polgároktól) eltérő törvények vonatkoztak rájuk, a katonáskodás apáról fiúra szállt, eltérő öltözködést írtak elő számukra, területenként előírták a kötelezettségeiket. A falvak katonaközösségeinek felemás helyzetét jelzi, hogy a katonabíró kettős joghatóság alá tartozott, nemcsak a faluközösségnek, hanem az illetékes katonai parancsnoknak is alá volt rendelve.¹²¹⁷ Döntő azonban a katonai parancsnokság állásfoglalása volt, még az olyan személyes ügyekben is, mint a családok ingatlanügyei, a házasságkötések, a halottak búcsúztatása, táncrendezvények, a pipázás tiltása, valamint a falubíró személyének kiválasztása. Mint a sokat idézett Losteiner megjegyezte: „*a katonák személyi állapota a nemesekétől nagyon eltér, bár ők is jogos birtokosok örökségeikben, de azért kül – államtól függnek, s a személyük ellen indított büntető keresetek az idegen katonatisztek elé kerülnek, akiknek kötelesek feltétel nélkül engedelmeskedni.*”¹²¹⁸

A katonai hatóság és a polgári igazgatás konfliktusai többnyire a hatáskörök átlépéséből származott, mint azt az alábbi eset is mutatja. A csíkszenttamási Pap Gábor és Ruszuj János nevezetű havasi emberek panaszára (1771. február), hogy „*Moldovából gonoszul elveszett holmi juhokat az ő szállásuk felé hajtottak a következőképpen a moldovaikkal mind comunicációjuk s mind czimborájuk azon lopásban voltak, melyekben amennyiben végére mehettem bizonyosan semmi sem valós*” – írta a szék tisztviselője, viszont hivatalbeli elfoglaltsága miatt nem tudta kivizsgálni a dolgot. Az ügyet Empl hadnagy „serénysége” vette kézbe, elfogatta Papot és Ruszujt s az „udvarhelyi tömlöcbe” küldte. A szék tisztviselője arra kéri a Táblát, hogy „*a nyavalyás rabokat adják ki, hogy helyben vizsgálják ki az ügyüket.*” Mivel „*keserves dolog hitván embereknek Militáris tiszt uraimék vezetése szerint való hurcoltatásuk (...) melynek szokás szerint a mi szegénységünk lészen oka, ha most elhallgatjuk sokféle ok nélkül való szenvedéseket s rajtuk való urakodását a miliciásoknak.*”¹²¹⁹

A faluközösségen belül az elkülönülés a határőrök és provinciálisok között szimbolikus viselkedés és magatartásformákban is megjelent. Szárhegyen, miközben a határőr- és jobbágyközösség az egyházi tanácsban együtt voltak, a templomban már elkülönülve foglaltak helyet. A faluban a két közösség között a rokoni kötelék (házasság) nem volt tiltva, mégis – mint Garda Dezső megjegyzi – „*nagyon ritka volt közöttük a vegyes házasság.*”

A határőr katona ráartoriságát, presztízsét azonban a hétköznapi élet együttműködés kényszerei kikezdték: a faluközösség mesterséges megosztása, szembement a falu gazdasági rendtartásával, a földjeik a falu határában egymás szomszédságában feküdtek, a határhasználat rendje mindenkire vonatkozott, mert közös érdek is volt.¹²²⁰

¹²¹⁷ Garda D. II. 526–527.

¹²¹⁸ Idézik: Szádeczky-Kardoss L. 1908. 637–642., Endes M. 1938. 220–221., Garda D. 2012. II. 528.

¹²¹⁹ Csíkszereda–Áll. Levél. Fond 27. Fila 1–2.

¹²²⁰ Garda D. 2012. II. 526–527

A Habsburgok a Leopold – diploma kibocsátása után megszüntetik a székely székek kapitányságait, ezzel a főkirálybírákra s az alkirálybírákra nehezedett a közigazgatás terhe, nekik kellett az idegen katonai hatósággal való érintkezésben valamiféle egyensúlyt teremteni. A határőrtisztek túllapásai megnehezítették a közigazgatási teendőik ellátását, szinte minden közügyben egyeztetniük kellett a katonai vezetőkkel. Fokozatosan bejáratódott a széki főtisztek és helyi katonai vezetők együttműködése. Például a széki „gyrás” gyűléseken sokszor a tisztikar is megjelent a katonáskodó székelyek küldöttségével és egyes gyűléseken Csíkban az ezredparancsnokok megértő tevékenysége miatt, néhányukat a szék indigenatusra (honosításra) javasolt. A székely gyrás gyűlések hatáskörét Mária Terézia az állandó tábla intézményével szűkítette, azonban ezek megszüntetése után is (1791) a széki gyűlések fennmaradtak; a bíraskodás az alszékeken, úrszékeken és derékszékeken viszonylag jól működött. Ez főleg annak volt köszönhető, hogy a széki tisztségviselők, a főemberek (primorok), valamint a lófők viszonylag „magas” általános és jogi műveltséggel rendelkeztek.¹²²¹ A széki (gyrás) gyűlések legsajátosabb alkotásai a statútumok voltak. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát követően például Csíkszék statútuma (1712) a kuruc garázdálkodások miatt megromlott közérkölcsök helyreállításával foglalkozott, és szabályozta a cselédek bérét. Az 1714. évi statútumokban a bírósági intézkedéseket hoztak, eszerint a jobb útra tért s becsületes emberhez férjhez ment kéjnök vallomása elfogadható, az öngyilkos szerzett vagyonát le kell foglalni, székely öröksége hiánytalanul az örököseire szálljon. Szabályozták a tanúvallomások másolatának kiadási díjait s elrendelték, hogy a primorok és a lófők kriminális ügyeit a derékszékeken tárgyalják, a meghatalmazás ereje kiterjedjen a per befejezéséig. Továbbá kimondták, hogy a törvénytelen gyermek a vér továbbvitele miatt az anya jószágában maradjon és örökös legyen, a jobbágyokat kötelezték az országutak tisztítására és építésére. A falubírók esetében határozatba hozták, hogy akinek lakóhelyén kívül más faluban csak üres telke van, nem köteles falubíróságot viselni, sem a közterheket. Szabályozták a falvakban a vetéskertek felügyeletét, a perújítást, a zálogtartást, például a zálogtartó kötelezettsége a föld termőerejének fenntartása. A széki gyrás gyűlés (1714) a papok, kántorok és iparosmesterek adómentességéről, illetve kedvezményeiről intézkedett. A vadászaton elejtett vadak bőre és a madarakra nézve a szék részére elővételi jogot biztosított (1726), újból szabályozták a vetésmezők őrzésére szükséges esküdtek szolgálati jogait, illetményét, és elrendelték, hogy nagyobb falvak számuk hét-hét legyen, valamint, hogy esküdtek jobbágyok közül is választhatók stb. stb.¹²²²

A székely határőrség ezredei az európai harctereken katonailag sikeresek voltak. Hadik András tábornok 1766. szeptember havában, a kortárs feljegyzés szerint, *„kimenvén a székelykatonák visitatiójára, dicsérte a székely militát (katonaságot), kivált a huszárt, hogy akármely régi regimenttel, mind exercirozásban, mind csinosságban, mind pedig szolgálatban, úgy szépségben is kiállta a versenyt.”*¹²²³ A tűzpróbát a bajor örökösödési háborúban (1778–1779) állották ki Csehországban. II. József idején az osztrák – orosz – török háborúban a moldovai és havasalföldi hadszíntereken főleg a székely határőrezredek vetették be, nem

¹²²¹ Endes M. 1938. 311.

¹²²² Endes M. 1938. 311–312.

¹²²³ Idézi: Szádeczky – Kardoss L. 1927. 153.

véletlen, hogy a korabeli haditudósításokban székely–török háborúról szóltak a beszámolók.¹²²⁴ Ez azzal is magyarázható, hogy a törökök is kisebb kontingenseket (7-9 ezer fő) alkalmaztak az al-dunai harctereken, amelyek a majdnem hasonló létszámú, jobban kiképzett, taktikailag leleményes, jellemzően elszántan harcoló székely egységeknek nem tudtak ellenállni. A harcoltak a napóleoni háborúkban osztrák, olasz, német, lengyel és francia területen, és az I. székely gyalog határőrezred két zászlóalja (1127 ember) és hat század székely huszár (462 fő) is ott volt a Párizsba bevonuló (1814. április) szövetséges csapatok oszlopsoraiban. Az 1848-1849-es szabadságharc idején, amikor Erdélyben átmenetileg ismét a Habsburg-rend uralkodott, Háromszéken jött létre polgári és katonai önszerveződés, amely a határőrezred technikai, taktikai harcászati tudására támaszkodva képes volt sikerrel ellenállni a nagyfejedelemségben állomásozó német katonaságnak. Bem erdélyi hadjáratának magját is a székely határőrezredek képezték, ugyanis Erdélyi domborzati viszonyai nem tették lehetővé nagy hadseregekkel vívott csatákat. Így Bem a 4-10 ezer főnyi hivatásos székely határőrezredek legénységi és tisztii állományával taktikai fölénybe került és jelentős sikereket tudott elérni.¹²²⁵ A székely huszárezredek például ezekben az évtizedekben (1789-1849) mintegy 200 csatában és ütközetben vettek részt, és több mint 1000 embert veszítettek. Viszonylag jól érzékeltetik a határőrkatonák áldozathozatalának nagyságrendjét azok a kiváltságok is, melyeket Mária Terézia adott ki a hétéves háborút követően (1762-1780): szinte mindegyike a harcokban meghalt székely katonák özvegyeinek és gyerkeinek adott armális (kisnemesi, egyházas, nemesi) státusz.¹²²⁶

A nagyobb, főleg katonacsaládokat érintő problémát a 18/19. század fordulóján a háborús veszteségek váltották ki. A napóleoni háborúk a Habsburgok országaiban, így Székelyföldön a Csík-, Gyergyó-, Kászon és Háromszék határőrezredeinek katonacsaládjaiban az özvegyen maradtak orvoslása került napirendre. A hadsereg számára, így a „Székely Katona Jurisdictionnak” is, a harcokban elesett házastárs halála miatt a „másodszori házasság engedélyezésére benyújtandó” kérelmek szempontjait Bécsben dolgozták ki. „Zsinór mértékül” a Defensor Matrimonii 1791. febr. 22. kelt Pátens 3-ik paragrafusa, az Udvari Haditanács 1791. március 19-iki rendelkezései szolgáltak. Felekezeti (katolikus, evangélikus, református, görögkatolikus) és világi szempontokat vettek figyelembe a katonaözvegyek férjhezmenésének eljárásrendjében. Az ügyben az egységes eljárást előíró rendelet szerint: ha az özvegy újra, másodszor is férjhez akart menni, kérelméhez két személy bizonyító levelét kellett csatolnia, és azt az ezredhez vagy a terület kormányzójához kellett benyújtania. A kormányozónak tisztáznia kellett a személy „hollétét”, vagyis ki kellett kérnie a fő – és altisztek, a közkatonák véleményét, akik a elesett katonával egyazon században szolgáltak, egyazon csatában voltak, vagy együtt esetek rabsága, vagy együtt kerültek ispotályba (kórházba). Viszont megtörtént, hogy a katona fogságban volt, vagy fogsága idején halt meg,

¹²²⁴ Garda D. 2012. II. 543–556.

¹²²⁵ Az erdélyi határőr katonarendbe tartozó személyek száma 1813. évi összeírás szerint: I. székely gyalogezredben 33 314, a II. székely gyalogezredbe 29 601, a székely huszárezredbe pedig 21 004 volt, összesen 83 919 fő. A három székely ezredben összesen 12 000 katona szolgált. A két oláh ezredhez tartozók lélekszáma 51 750, ebből 8,5 ezer katonát állítottak ki. (Lásd: Jakab E. – Szádeczki, L. 1901. 549–550)

¹²²⁶ Endes M. 1938. 237.

ilyen esetben az Udvari Haditanács diplomáciai úton (királyi követség által) derítette ki, hogy az illető katona francia, olasz, spanyol, török vagy más birodalomban van-e vagy sem. Ha a kérelmező megszerezte a bizonyítási levelet (az örökös tartományokban, Magyarországon, Erdélyben és ahhoz tartozó tartományokban), az ügyet a reguláris katonaság terjesztette tovább a szokott rendszer szerint a *Judicium Delegatum Militare mixtum* elé. A székely katonák esetében a határőrezred feladata volt, hogy a másodszori házasságra lépők a fent említett bizonyító iratokat elküldjék az illető felekezethez, amelyek egyeztetési illetékességgel bírtak. A katolikusok esetében a *Dioecesanum Consistorium*hoz, az evangélikusok és reformátusok esetében a katonai *Delegatum* vagy *Militare Mixtum Judicium*hoz, ahol 1833 január 16-iki Pátens, 51. paragrafus, közönséges Polgári Törvényes Könyv 4-dik része 106. paragrafusa szerint jártak el.

Néhány adattal érzékeltetni tudjuk annak valószínűségét, hogy Székelyföldön kik és mikor özvegyültek meg. A székely szándékokkal ellentétben, mint említettük, határőrezredeket Erdélyen kívül, a Habsburgok dinasztikus, s az európai egyensúly körül folyó háborúiba is bevetették. Így például 1788 augusztusában a tatárokkal és janicsárokkal Moldvában vívott csatában 322 gyalog és huszár halottja volt a székely határőrezrednek, 1789-ben a törösvári hágnál, amikor visszaverik a törököket, nem ismerjük veszteségeiket. Heidelbergnél 1795-ben a franciákkal vívott csatában 130 halott és sebesült volt a székely huszárezred vesztesége, Galiciában pedig 1813-ban 42. Ezzel szemben pontos adatokkal rendelkezünk – Csányi Tamás kutatásainak köszönhetően – az austerlitz csatában részt vett székely határőrezredek veszteségeiről. A három császár csatájában az 1. és 2. gyalogezredből 1300-1300, a huszárezredből 600 (600 ló), tehát összesen 3200 székely katona vett részt. Veszteségeik (elesett, eltűnt, sebesült, fogságba esett stb.), az 1. gyalogezredben 185, a 2. gyalogezredben 446, a székely huszárezredben a hadi napló szerint „két közhuszár halt meg és 27 ló pusztult el, öt ember és hét ló sebesült meg, 12 közhuszár 29 lóval eltűnt, de később mindannyian visszatértek. A visszavonuláskor 20 ló a mocsárban elmerült.”¹²²⁷ Összes veszteség 630 körül volt, a legnagyobb veszteséget a háromszéki gyalogezred szenvedte el, állományának harmadát, a csíki ezred vesztesége pedig (185) 14%, ami a korszak háborús veszteségeinek átlagába tartozott. Ha a 18. század végén elesett katonákat is hozzáadjuk a napóleoni háborúkban a székely katonaáldozatok számához, akkor mintegy 1126- 1130 özvegy újráházasodásának ügyét kellett rendezni. Ha csak a napóleoni háborúkat vesszük, akkor is 631 megözvegyült székely asszonnyal számolhatunk. A kérdés az – információ hiányában válasz nélkül marad –, hogy mindezek közül ténylegesen hányan dönthettek a második házasság mellett, mert valószínűsíthető, közülük családi (székely örökség) és egyéb okok miatt is többen az özvegyiséget választhatták.¹²²⁸

A székely határőrség szervezése és a madéfalvi vérengzés 300 áldozata mellett, a Habsburg rendszernek a legkártékonyabb következménye a kivándorlás volt: 1763 nyaráig mintegy 300 család (900 családtag) költözött ki Csikból Moldovába, és a *Siculicidium* után a

¹²²⁷ Csikány Tamás, In: *Hadtörténeti Közlemények*. 129.évf. 2(2016). 362, 371–372.

¹²²⁸ A székely határőrezredeket végül 1850-ben sorkatonaságba sorolták be: a lovasezred herceg Württemberg, az 1. gyalogezredek herceg Lichtenstein Eduárd, a második pedig gróf Koronini Kronberg nevét kapta. (Lásd: Endes M. 1938. 314.)

„bűnfenyítő” vizsgálat idején tömegessé vált az elvándorlás.¹²²⁹ Bécs hiába hirdetett (1764. november) bűnbocsánatot az ellenállás kivándorolt szereplőinek, a visszatelepítésük jórészt sikertelen maradt. Ebben közrejátszott az új adórendszer (Bethlen-féle 1754) a szántók minősége (termékenysége). Az állatállomány alapján az első osztályú szántóföld után 20, második osztály 16, harmadik osztály 12, negyedik osztály 8 krajcárt, az állatállomány után pedig egy jármos ökör, nyerges, hámos ló 24, csikó, tinó 15, sertés 5, egy méhkas után 3 krajcár adót vetettek ki. Ugyanakkor fejenként pénzben az armálisokat (egyházasként nemesek), lófőket, gyalogokat, szabadosokat 4, a zselléreket 3, a jobbágyokat 2 rénes forint adóra kötelezték.¹²³⁰ Ehhez társultak a katonai-bürokratikus igazgatással járó egyéb terhek, a katonacsaládok életvitelébe való beavatkozás (öröklés, házasság, bíraskodás, iskoláztatás stb.), mindez fokozta az elvándorlást, illetve kivándorlást. Ami a 19. század elején is tartott, nemcsak a katonai terhek miatt, hanem a Tambora vulkánkitörés klímamódosító hatása előidézte 1816-1817. évek rossz termése miatt is, amikor az éhség elől pl. csak Gyergyószárhegyről 200 személy telepedett át Moldovába.¹²³¹

A Moldovába és részben Havasalföldre való kivándorlás, a határőrség felállításával tehát tovább folyt, megfűkezésére végül a „szökevények” amnesztiája mellett döntöttek (1774). Az 1776. évi jobbágyösszeírás során alig volt birtokos, akinek tíznél több jobbágya lett volna, ezek is el-elszökdöstek. Bécs (1775) büntetőrendeletet bocsátott ki: akik a népet félrevezetik és szökésre csábítják, vagy azok, kik titkos ösvényen átszöknek, ha enyhítő körülmények nincsenek, örökös vármunkával, súlyosabb esetekben pedig halállal büntethetők. Volt azonban, aki visszaköltözött: Zöld Péter, akit a bűnvizsgáló bizottság (*criminalis comisso*) felbujtás miatt elítélt, a fogságból megszökött (1765), Moldovába menekült, később (1768) amnesztiát és 100 aranyat kapott, mivel híveivel Moldovából visszatért, és csikdelnei, majd csikrákosi plébános lett, tőle származik a moldovai magyarok életviszonyainak első leírása.¹²³²

A kivándoroltak részben Moldvában a bojároktól kapott földbirtokokon telepedtek le véglegesen, másik részük pedig – Bukovina Bécshez csatolása (1775) után – gróf Hadik András tábornok támogatásával, valamint II. József rendeletére (1776/77 telén) 100 székely család költözött át Moldvából Bukovinába, és megalapították a moldvai határszél közelében Fogadjisten és Istensegíts falvakat. Majd 1785–1786-ban szintén a Moldovába áttelepültek alapították a császárról elnevezett Józseffalvát, s gróf Hadik Andrásról elnevezett Hadikfalvát és Andrásfalvát. Ebben az öt faluban találtak otthonra a Bukovinában kivándorolt székelyek, mintegy 12 000-en. Ezekből a falvakból (1883) mintegy 4000-et telepítenek át Magyarországra az al-dunai Pancsova környékére (Hertelendifalva, Sándoregyháza, Székelykeve). Szintén bukovinai székelyek telepedtek le az Arad megyei Gyorokon, majd Déva mellett.¹²³³

A Habsburgok által bevezetett rendszer működéséről és létfenntartásra gyakorolt hatásáról a járványoknak szentelt munkánk folytatásában bőven lesz szó, itt csupán annyit megjegyezhetünk, hogy Erdély egészére nézve a bécsi kormányzat teljesítménye 1690- 1867

¹²²⁹ Szádeczky-Kardoss L. 1927. 151.

¹²³⁰ Endes M. 1938. 220.

¹²³¹ Garda D. 2012. II. 589.

¹²³² Endes M. 1938. 219–220.

¹²³³ Szádeczky – Kardoss L. 1927. 152–153., Endes M. 1938. 239–243.

között eléggé halvány. A jobbágyság kérdésében például alig történik valami, hasonlóan az agrár és iparfejlesztés tekintetében is. Erdély kiviteli cikkei továbbra is a só, marha, ökörbőr, juh, ló, viasz, higany (az ezüst előállításához). A székelyföldi kénbányákat, a vajdahunyadi vashámorokat csak bécsi vagy birodalmi németek bérelhették: a vashámorokat (Georg Steinhilbert, Thomas Böhm) már 1719-ben bérbe adják.¹²³⁴ Hatalmi rendelettel elzárják az erdélyieket a korábbi nyugat-európai egyetemjárástól.

A szatmári békét követően (1711) számos osztrák és birodalmi német (kincstári és katonai szolgálat) telepedett meg Erdélyben, honosították őket, hasonlóan némi tőkeerővel rendelkező (görög, örmény, zsidó, bolgár) kereskedők is, akiknek gazdasági és kulturális teljesítménye csak a 1867 után mutatkozott meg. A Habsburg korszak Erdély népei számára – a korábbiakhoz képest – különösebb életszínvonal változást nem hozott. Továbbra is a klíma, a természeti csapások, a járványok (kolera), betegségek, az elvonások-rendszere, a katonai bürokratikus igazgatás jelentett veszélyt a nagyfejedelemség népei létfenntartásának alakulásában.

***

A kis jégkorszakban (14–19. század) a természeti – a geológiai, biológiai, éghajlati – és antropogén tényezők áttekintése során láthattuk, hogy közülük térben és időben az állandó/változó az évszakok időjárása, amelynek hatása a társas csoportok mindennapi létfenntartásának alakulásában, az éghajlat–termés sémában összegezhető. A térben és időben szétosztott, pontszerű geológiai, biológiai tényezők külön-külön, vagy az éghajlati, antropogén tényezőkkel összeadódva esetenként az együtthatás jelenségét idézték elő, melyek az emberi cselekvés interakciós hálózatában működési zavarokat váltottak ki. Az egyének és csoportjaik viselkedését, magatartását szabályozó normáktól való eltéréseket szélsőséges helyzetekben csupán jeleztük, mivel az együtthatás-helyzetek vizsgálatában a korszakban nem lehet eltekinteni járványoktól, főleg a pestisjárványok gyakoriságától, amit területi megfontolásokból egy másik kötetben mutatunk be, – így az együtthatás-helyzetek vizsgálatára és összegzésére is ott kerül sor.

Miközben a kortársak beszámolóí alapján mutattuk be az általuk megélt események létfenntartásukra gyakorolt hatását és annak következményeit, azt is láthattuk, hogy a társas csoportok mindennapjaiban az interaktív cselekvés/viselkedés (tudatos, célirányos, spontán) módozatait nemcsak a természeti, környezeti kihívásokhoz való folyamatos alkalmazkodások, az együttműködések, az életgyakorlatok spirituális, anyagi rendjét szabályozó formális és informális készletek kötései alakítják, hanem a geopolitikai erőterben földrajzi elhelyezkedük biztosította előnyök és hátrányok. Szűkebb (táplálkozás-ruházat-lakhatás) és tágabb (ökológiai, infrastruktúra, technika, technológia, arte factumok, közbiztonság, védelem stb.) értelmében egyaránt a létfenntartás alakulását Magyarországon és Erdélyben a kis jégkorszak évszázadaiban, nagyban befolyásolta, hogy az adott egyén és csoportja, egy adott időben – térben hol helyezkedett el. A csoportokon belüli és közötti hierarchiák társadalmi tartalmának alakulását a természetes differenciálódási folyamatok mellett nagyban

¹²³⁴ Trócsányi Zs. 1988. 170.

befolyásolhatták a mesterséges, szándékolt hatalmi-katonai, spirituális tényezők. Azonban módosító hatásuk a lokalitások életgyakorlatában egyenetlen, szétszórt megoszlású, minden attól függött, hogy a lokális szerveződés hagyományos rendjében kialakult, kulturálisan is megszilárdult kötések hálózata mennyiben volt szilárd és ellenálló. Az emberi és anyagi erőforrások bizonytalansága vagy biztonsága, általános és konkrét értelemben, tehát a természetkörnyezeti adottságok s a szándékolt vagy nem szándékolt emberi cselekvéssorok összeszövődésében mutatkoztak.

A narratív és egyéb szövegek tartalmi – természeti csapások, termés alakulása, élelemháztartás módja, elvonások rendszere stb. – betekintést nyújtottak az alkalmazkodás/cselekvés mindennapi élethelyzetekbe, a személyek és intézmények közötti kapcsolatokba, a napi ügyekben való eljárások, ügyeskedések, kényszerek stb. kontextusaiba, mégis közléseik részlegesek, hasonlóan reprezentációik is, melyek adott időben érvényes, tudott készletek, sztereotípiák és szubjektív szándékok keveréke. Nem tudták függetleníteni gondolkodásukat, cselekvésüket, viselkedésüket, magatartásukat az adott időszak társas kapcsolatait átszövő eszméktől, előítéletektől, gyakorlatoktól, bevett szokásoktól, tudott dolgok mintázatától, melyek vélt/valós élethelyzeteik körülményeit alakították. A múlt elbeszélője is, látott/hallott, megfigyelt/észlelt, a tapasztalt dolgokat láttatta. Ami azt is jelenti, hogy egyéni nézőpontja egy adott csoportba ágyazott, ez befolyásolta az eseményekről, történésekről alkotott ítéletét, véleményét, világlátását, tapasztalatát, mások cselekvés-viselkedés indítékának értelmezését az adott időben s az adott helyzetben.

A KÖTETBEN SZEREPLŐ MÉRTÉKEGYSÉGEK

A naptár – Magyarországon a Julius Caesar nevéhez kapcsolódó julianus időszámítás (XIII. Gergely pápa, 1582) bevezetését az 1588. évi törvény tette kötelezővé, azonban 1625-ig, a török hódoltsági területen pedig továbbra is használatban volt a régi naptár. A régi megfigyeléseket a forrásokban egyházi ünnepektől vagy szentek névünneptől keltezték, ezért zárójelben jeleztük a naptár szerinti időpontot is.

Pénzegységek és mértékek – forgalomban voltak a budai, esztergomi, pécsi, bánáti stb. dinárok, fillérek, melyek egymástól eltérő értékkel rendelkeztek. A török hódoltság alatt, háromféle pénz is forgalomban volt, majd a Rákócziak alatt kibocsájtott pénzek is fokozták a zavart. A 17. században 1 rénes magyar forint = 60 krajcár, az egri kurta forint = 50 krajcár, 1 ezüst tallér = 3 rénes forint = 90 krajcár, 1 forintban volt 100 magyar dénár vagy 20 garas.

Területmértékek – 1 katasztrális hold = 1600 öl, 1 magyar hold = 1200 öl, 1 bécsi öl = 3,6 négyzetméter, bécsi láb = 0,1 négyzetméter. Egy font szőlőterület = 80 öl, oktálnyi szőlő (1/2 kh) = 200 öl, 1 kapányi terület (egy szőlőmunkás egy napi teljesítménye) = 80 öl.

Hosszmérték – egy bécsi rőf = 78 cm, magyar rőf = 69,5 cm, bécsi öl = 192 cm, bécsi láb = 32 cm, hüvelyk = 2,7 cm, 1 vonal = 0,22 cm, 1 földrajzi mérföld = 7, 420 km, osztrák mérföld = 8, 350 km, sing (erdélyi rőf) = 62,2 cm, marok (lómérték) = 10,5 cm.

Embermagasság = 170 cm, arasz: kis arasz = 18 cm, nagy arasz = 20 cm, boka = 10 cm, derék (öv) = 100-105 cm, gatyakötés = 100-105 cm, hónalj = 125-130 cm, könyök (1 erdélyi sing) 62 cm, láb = 32 cm, lábszár térdmagasság talptól = 56-58 cm, mellmagasság = 120 cm, öv (derék) = 100-105 cm, talp (meztelen, hossza) = 24-26 cm, tenyérszélesség = 10-12 cm, térdmagasság (lábszár, talptól) = 56-58 cm, ujj: vastag = 1-1 ½ cm, hosszúság = 7-11 cm.

Űrmérték – pozsonyi köböl = 62,5 liter, kassai köböl = 83 liter, pesti köböl = 94 liter, sárosi, gömöri köböl = kb. 110 liter, miskolci köböl = 118 liter, nagymihályi köböl = 124 liter, ungvári köböl = 166 liter, szepesi köböl = 45-48 liter, kassai = 31 liter.

Magyar akó = 54,2 liter, tokaji akó = 135,7 liter, pozsonyi akó = 52,5 liter, átlag akó = 67, 8 liter, soproni akó = 71,8 liter, úr = 4 pint = 8 icce, bécsi icce = 0,71 liter, magyar icce = 0,85 liter, meszely = 0,35 liter, ejtel (1/2 meszely) = 0,18 liter, bécsi pint = 1,4 liter, nagy cseber 100 icce = 84,6 liter, kis cseber 50 icce = 42,3 liter, kantár 10 icce = 8,5 liter. A font mai értéke– 0,56 kg.^{1235 1236}

¹²³⁵

¹²³⁶ Réthly, A. 2009. 19–21.

BIBLIOGRÁFIA

1. Folyóiratok, kiadványok, újságok, évkönyvek nevének, címének rövidítései Réthly, A.
1962, 1970, 1998/II., 2009. megjelent és általunk idézett éghajlat – adattáiraiban.

Ada.- Adalékok Zemplén vármegye Történelméhez

An.- Anzeigen (Win)

A.É.- Archeológiai Értesítő

B.R. – Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Egylet Évkönyve

B.F.É.- Borsodi Földrajzi Évkönyv

B.SZ.- Borsodi Szemle

CS.K.- Csanádmegyei Könyvtár

D.E.- Debreceni Ellenőr

D.M.K.- Debreceni Magyar Kalendárium

D.SZ.- Debreceni Szemle

D.- Dunántúl (Pécs)

E. – Etnografia.

E.B.- Ephemerides Budensis

E.P. – Ephemerides Posoniensis.

E.H.- Erdélyi Híradó

E.M.H. – Erdélyi Magyar Hírvivő.

Et. – Egyháztörténet

F.G. – Falusi Gazda

F.K. – Földrajzi Közlemények

G.F. – Geneológiai Füzetek

G.L.- **Gazdasági Lapok**

GY.K. – Győri Kalendárium

H.B.N. – Hajdú-Bihari Napló.

H.K.T. Hazai és Külföldi Tudósítások

H.F.- Holovics Flórián

H.D.T. – Historia Domus Tatensis

Hk. – Hazánk

Ij. – Időjárás

Jk. – Jelenkor

K.F. – Képes Folyóirat

K.J. – Kelemen József nyelvész

K.SZ.- Kálvinista Szemle

K.U. – Kurier aus Ungarn

K.U.K. – Komáromi Új Kalendárium

L.K. – Lőcsei Kalendárium
M.Gt.Sz. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
M.O.L. Magyar országos Levéltár
M.R.E. Magyar régészeti emlékek
M.T. E – Magyar Történelmi Emlékek
M.T.E.N. – Magyar Történelmi Év könyvek és Naplók
M. Vm. és V. Magyarország Vármegyéi és Városai
M.GY. - Minden Gyűjtemény
M. K. – Magyar Kurir (Bécsi)
M.H. – Magyar Hírmondó
M.M. - Magyar Merkurius
M.P. F. - Magyar Protestáns Figyelmező
N. - Nachrichten
N. C. - Neuer Courir
N.C.U. - Neuer Courir aus Ungarn
N.U.M. – Neues Ungarisches Magazin
N.P. – Nova Posoniensis
Ot.K. – Orvostörténeti Közlemények
P.W. - Patriotisches Wochenblatt für Ungarn
P.Z. – Pressburger Zeitung
QU. – Siebenbürgische Quartal·schrift
R.F. - Reformátusok Lapja
Re. - Regélő
S.sz. – Soproni Szemle
Sammlug – folyóirat, 1794, Drezda, Term. Tud.
Szk. – Századunk
SZ. – Századok
SZ.B.L. – Szőlőszeti és Borászati Lap
Tá. – Társalkodó
Tb. – Természetbarát
T.F. – Természettudományi Füzetek
T.K. – Természettudományi Közlöny
T.L. – Történelmi Lapok
T.T. – Történelmi Tár
T.GY. – Tudományos Gyűjtemény.
Tt. – Tudománytár
T.St.K. - Történeti Statisztikai Közlemények
U. M. – Ungrisches Magazin
U.N. K. – Új Nemzeti Könyvtár
V.O.P.Z. Vereinigte Ofner und Pester Zeitung
V.U. – Vasárnapi Újság
Z.B. – Zipser Bote

ADATTÁRAK ÉS FORRÁSOK

SZO – Székely Oklevéltár

EOE – Erdélyi Országgyűlési Emlékek

QUELLEN – *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt.*

TMT – Török–magyar történelmi emlékek

ÁLLAMI LEVÉLTÁR – Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda.

TMÁO – Szilágyi Sándor, Szilády Áron, 1881. *Török-magyarkori állam-okmánytár* I/1866, II/1868, II/1868, IV/1870, V/1871. VI/1872, VII/1872. Pest. Akadémia. (Török–Magyarkori Állam–Okmánytár).

DIPLOMATARIA 23 (1874), 24 (1875) – Monumenta Hungariae Historica. Budapest. (A két Rákóczi diplomáciai, illetve családi levelezése, Arcanum digitális adatbázis).

ALVINCZI PÉTER OKMÁNYTÁRA, I. kötet. 1685–1686. augusztus 27-dikéig. Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 14. 1870. Pest.

ALVINCZI PÉTER OKMÁNYTÁRA, II. kötet. 1686. augusztus 27-dikétől–1688-ig. Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 15. 1870. Pest.

ALVINCZI PÉTER OKMÁNYTÁRA, III. kötet. 1685–1689. Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 27. 1887. Budapest.

PÁL-ANTAL SÁNDOR, 2007. *Marosszék 1701-1722 között. Az 1701–1703, 1710–1713, 1715-ös és 1721–1722-es összeírások.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.

PÁL-ANTAL SÁNDOR, 2011. *Székely székek a 18. században. IV. Háromszék 1701-1722.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.

RÉTHLY ANTAL, 1962. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-ig.* Budapest. Akadémiai Kiadó.

RÉTHLY ANTAL, 1970. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig.* Budapest. Akadémiai Kiadó.

RÉTHLY ANTAL, 1998-1999. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801-1900-ig.* 1-2. köt. Budapest. OMSZ.

RÉTHLY ANTAL, 2009. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig.* Budapest. OMSZ.

TÜDÖS KINGA, 2001. *Jobbágyélet a fejedelemskori Erdélyben. Jövevényjobbágyok Háromszéken 1616-1698.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.

TÜDÖS KINGA, 2003. *Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. Erdélyi testamentumok. I.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.

TÜDÖS, KINGA. 2008. *Testamentumok II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600-1660.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.

TÜDÖS, KINGA. 2011. *Testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1661-1723.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.

SZAKIRODALOM

- Abel, W. 1966. *Agrarkrisen und Agrarconjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*. Hamburg-Berlin.
- Abel, W. 1980. *Agricultural Fluctuations in Europa From the Thirteenth to Twentieth Centuries*. London.
- Abonyi Lajos (Márton Ferenc), *Abony története 1896-ig*. Kétkötetes kézirat, Abony város tulajdona. I. köt. a XIII. századtól 1826-ig, II. köt. 1826–1896. (Réthly, A. 1962, 1970.)
- Acsády Ignác, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720-21*. Magyar. Statisztikai. Közlemények. Új. Folyam XII. 1896. Budapest.
- Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez*. I–XX. 1896–1916. Sátoraljaújhely.
- Aggházy Mária 1. Genthon István, Albach Szaniszló, *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. 1838. Pest.
- Ágoston Gábor–Oborni Teréz, 2000. *A tizenhetedik század története*. Magyar Századok, Budapest. Pannonica Kiadó.
- Ágoston Gábor, *A hódítás ára. A magyarországi török végvárak őrsege, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete*. Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998) 2. sz. 351–383.
- Ágoston Gábor, *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok*. Történeti Szemle, XXXVII (1995) 4. 465–485.
- Alexandre, Pierre, *Les Variations Climatiques au Moyan Age*. Annales. 32. (1977/2). 183–197.
- Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Nr. act. 516. IV. 2. (1780 július 27). Fila 18.
- Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Nr. act. 349. IV.2. (1777 augusztus 30, 29.), Fila 1,2.
- Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Nr. act. 842, IV.2. (1783 augusztus 2), Fila 1. Nr, act. 516, IV.. 2. (1780 október 28), Fila 14.
- Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Nr. act. 842. IV.2. (1783 augusztus 2), Fila 1., Nr, act. 516, IV.2. (1780 október 28), Fila 14.
- Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778*. Wien-Pressburg
- Altorjai Apor Péter Munkái*. Közli: Kazinczy Gábor. 1863. Pest.
- Alvinczi Péter Okmánytára* I. kötet. 1685–1686. augusztus 27-dikeig. Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 14. 1870. Pest.
- Alvinczi Péter Okmánytára* II. kötet. 1686. augusztus 27-dikétől–1688-ig. Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 15. 1870. Pest.
- Alvinczi Péter Okmánytára* III. kötet. 1685–1689. Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 27. 1887. Budapest.
- American Heritage Talking Dictionary*.
- Andrásfalvy Bertalan, 1973. *A sárközi és környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználata a szabályozás előtt*. Budapest.

- Andrásfalvy Bertalan, Vargyas Gábor (szerk.). 2009. *Antropogén ökológiai változások a Kárpátmedencében*. Budapest. L'Harmattan.
- Ángyán Aurél P. 1933. *Gyűd vidéke és a siklósi vár eredete*. Budapest-Simontornya.
- Antal Imre, 2005. *Történelmi események Gyimes vidékén a régmúlttól napjainkig*. Csíkszereda. Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- Apor Péter br. verses művei és levelei (1676–1752.) Szerk. dr. Szádeczky Lajos, 1903. Budapest.
- Apor Péter, altorjai, *Metamorphosis Transylvaniae, Synopsis mutationum* ect. Közli Kazinczy Gábor. 1863. Pest. MTA.
- Approbatæ Constitutiones* Pars III. Tit. I.- Erdély Országának Három Könyvekre osztott Törvényes Könyve. 1815. Kolozsváratt.
- Armesto-Fernández, Felipe. 2001. *A jelenkor története*. Budapest. Pannonica..
- Asboth, Johann, *Reise von Keszthely im Szalader Comitate in Veszprém*. Bredetzky Samuel: Beyträge, II. 1803. Wien.
- Aston, Margaret (szerk.) 2003. *Körkép a reneszánszról*. Budapest. Magyar Könyvklub.
- Auer János és Sámuel, *Időjárási feljegyzései 1763-tól 1825-ig Debrecenben*. Balogh István közlése. In: Időjárás. LVI. 1952. Budapest.
- Augustinus, Aurelius, 1982. *Vallomások*. V. 13. 145. (Ford: Városi István). Budapest. Gondolat.
- Aymard, J. 1951. *Les chasses romaines*. Paris.
- Aymard, M. *Pour l'histoire de l'alimentation: quelques remarques de method*. In: Annales ESC. XXX. 1975/2-3. 431–444.
- Az 1752. évi összeírás. In: Történet statisztika forrásai. (Szerk. Kovacsics József.). 1963. Budapest.
- Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE). Monumenta comitialia regni Transylvaniae, 1540–1699. I–XXI. 1875–1898. Budapest.
- B. Szabó János, II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. Hadtörténelmi Közlemények. (2001.) 2–3.
- Babocsay Izsák Naplója. Tarczal város nótáriusának naplója 1671–1700. Közli Rumi Károly György, Monumenta Hungarica ect. 1815. Pest.
- Bacci Livi, M. 1987. *Popolazione e alimentazione. Saggio sulla storia demografica*. Napoli.
- Bácsmegyei István Pál. *Repertoriumai 1720. év július zuzmarája gyakori villámlás: egy Rozsnyón leezett villám*. (1720 aug. 8 Tentamen XIII. 68, 201.)
- Bagi Zoltán Péter, *A Nyugat felemelkedése és a hadügyi forradalom elmélete*. In: Árkadia. Történelmi és történelem-szaktudományi folyóirat. VI. évfolyam, 2015/1. szám (10).
- Bak Borbála, 2003. *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. II. Kiadás. História, MTA, Történettudományi Intézet. Budapest.
- Bakács István, 1930. *Trautsohn herceg regéczi uradalmának terméseredményei a XVIII. században*. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Budapest
- Balás Gábor, *Az erdélyi városok keletkezése, szervezetük fejlődése a 19. századig*. In: Jogtudományi Közöny XXXV. új évf. (1980) 10.
- Balázs Lajos, 1999. *Csíkszentdomokos*. Monográfia. Csíkszereda. Hargita Kiadó Hivatal.
- Bálint Sándor, 1962. *A szegedi paprika*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Balla Gergely, 1856. *Nagy-Körösi krónika*. Jegyzetekkel és oklevélzárral ellátva kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Kecskemét. Facsimile kiadása 2012. Budapest. Historiaantik Könyvesház.

- Balla Zoltán, 2004. *Bevezető gondolatok: a lemeztektonikai elmélet és a geoszinklinálisok tana*. In: Molnár Béla (szerk.): *Fejezetek a világ regionális földtanából*. Szeged, JATEPress,
- Balogh Judit– Horn Ildikó, *A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története*. Századok 142. (2008) 4.
- Balogh Judit, *A székely nemesség helyzete Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a Liber Regius oklevelei alapján*. Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica. Tom. 13. (2008) fasc. 3.
- Balogh Judit, *A székely társadalom Báthory Gábor korában*. In: Báthory Gábor és kora. (Szerk.: Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila.). 2009. Debrecen.
- Balogh Judit, *A székely társadalom Bocskai István korában*. Academia. Online.
- Balogh Judit, *Székely város a XVI-XVII. században*. Város és társadalom. Studia Miskolciensia I. 1993. Miskolc.
- Balogh, Judit, *A székely nemesség helyzete Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a Liber Regiusok levelei alapján*. Academia. Online.
- Bánffi Kristóf jegyzetei *Heltai „Magyarok Krónikájában”*. Közli Koncz József. (Történelmi Tár 1881.) Budapest.
- Bánfi György naplója 1644. *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. 1862. Kolozsvár.
- Barika István (szerk.) 1982. *Török történetírók*. I–II. Fordította Thúry József. Budapest.
- Baróti Lajos, *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*. I., II. köt. és Pótfüzet. 1893–1896, 1900–1904. Temesvár.
- Barta Gábor, 1979. *Az Erdélyi Fejedelemség születése*. Budapest. Magyar História.
- Barta János (íff.). 2000. *A tizenhetedik század története*. Magyar Századok, Budapest. Pannonica Kiadó.
- Bárth János, 1989. *Szeremlei vallomások*. Cumania 11. Kecskemét.
- Bartha Boldizsár, 1837. *Rövid Chronica 1666*. Magyar Nemzeti Múzeum kézirattár.
- Bartholomaeides, L., *Inclity Com. Gömöriensis Notitia ect*. 1805–1808. Lőcse.
- Bartlett, Robert (szerk.), 2002. *Körkép a középkorról*, Magyar Könyvklub. Budapest.
- Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607). I. kötet: 1597–1602 Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 34. 1909. Budapest.
- Basta György hadvezér levelezése és iratai 1597–1607. II. kötet: 1602–1607 Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 37. 1913. Budapest.
- Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal. (1581–1585) Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 42. 1948. Budapest.
- Batthyány család levéltára, (Országos Levéltár), Missiles P.1314. Kerpachich István Batthyány I. Ádámhoz, Egerszeg, 1647. X.25.N. 25700.
- Bay Mihály naplója. Közli Thaly Kálmán. Magyar Történelmi Emlékek II. oszt. 1868. Pest.
- Behringer, W.–Lehmann, H.–Pfister, C. 2005, *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit.”* 2007. *Cultural Consequences of the „Little Ice Age”*. Göttingen.
- Behringer, Wolfgang, 2010. *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest. Corvina.
- Bél Mátyás, *a véresöről írott levelét közli*: Scharff, M. G. B. Von einem sogenannten Blut-Regen. (Sammlung XVI. 1720.) Leipzig.
- Bél Mátyás, *Von Bey-Sonnen und Circuln, so den 13. November 1721*. Pressburg observiret worden. (Sammlung. XVII. 1721.) Leipzig.

- Bencsik János, *A két legrégibb hiteles zivatarjelzés Magyarországról*. Időjárás I. 1897. Budapest.
- Bencsik János, *Késmárki Tököli Imre időjárási jegyzetei 1676–1678*. Időjárás III. 1899. Budapest.
- Bencsik János, *Villámcsapások Nagybányán*. Időjárás V. 1901. Budapest.
- Bencsik János. *Szeszélyes májusok Nagybánya vidékén az utóbbi 80 év alatt*. Időjárás. X. 1906. Budapest.
- Benda Borbála, *Egy 17. század eleji étrend – egy kutatás kezdete és lehetőségei*. In: Romics Imre–Kisbán Eszter (szerk.), *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*. A néprajzkutatók I. táplálkozástudományi konferenciájának előadásai. Kalocsa, 1995. október 24–26. (Kalocsai Múzeumi Értekezések 2. Kalocsa, 1997.) 25–31. Kisbán, E. *A bőjti napok*. 199/4c.
- Benda Borbála, 2005. *Étkezései szokások a főúri udvarokban*. In: *Idővel paloták*. Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Budapest. 491–510.
- Benda Gyula. 1973. *Népi táplálkozás*. <https://www.arcanum.hu/.../archaikus-ovezetben-a-nepi-taplalkozas-paraszt>.
- Benda Kálmán, 1959. *Alvinczi Péter, Bendefy László. Középkori magyar hossz- és terület-mértékek*. Budapest.
- Benda, Kálmán, 1956. *Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései*. 1578–1622. A Ráday-gyűjtemény évkönyve. 1955. Budapest.
- Benkő József, *Az 1785. évi székelyföldi időjárásról*. (M. H. 1785. dec. 17.)
- Benkő Károly, 1853. *Csik, Gyergyó és Kászon leírása*. Kolozsvár.
- Benkő Sámuel orvos időjárási följegyzései*. 1780–1801. Miskolc.
- Benkő Sámuel, 1794. *Ephemerides Meteorologico- Medicae, Annorum, 1780–1793*. Volumen I. Vindobonae.
- Benkő Sámuel, 1818. *Topographia oppidi Miskolcz historica-medico*. 1782. Kassa 1782. II. kiadás, Miskolcz.
- Benkő, József, 1944. *Specialis Transilvania Terra Siculorum*. A székelyek és Székelyföld (Udvarhelyszék, Keresztúr fiúszék, Bardóc fiúszék. (Ford. Szabó András). Kolozsvár. Minerva. (Erdélyi ritkaságok. Szerk. dr. Jancsó Elemér).
- Benkő, József, 1999. *Transilvania specialis. Erdély földje és népe*. (Ford. Szabó György). I–II. Bukarest – Kolozsvár. Kriterion Könyvkiadó.
- Bercsenyi Miklós gr. levele II. Rákóczi Ferenchez. Századok. 1881.) Budapest.
- Berde Áron. 1847. *A szelek nagy befolyású szerepe*. II. Kolozsvár.
- Berde Áron. 1847. *Légtüneménytan s a két Magyarhon égaljviszonyai ,s ezek befolyása a növényekre és állatokra*. Kolozsvár.
- Berkesz István, 1900. *Temesvár szabad királyi város kis monográphiája*. Temesvár.
- Berzeviczy, Gregor V., *Topographische Beschreibung des Kohlbacher Thales*. In: *Topographisches Taschenbuch für Ungarn auf das Jahr 1802*. Oedenburg.
- Beszédes Ferenc, *Szárazsággal küzdő földtér megnedvesíthetése*. (G. L. XV. 1863. aug. 2.) Budapest.
- Beszédes József, *Magyarországi hydrotechnikából próbául* (Sas. II.) 1831. Pest .
- Bethlen Miklós. 1955. *Önéletírása*. Budapest. Szépirodalmi Kiadó.
- Bethlen Farkas, 2002. *Erdély története*. I–II. (Ford. Bodor András. A jegyz. írta: Kruppa Tamás.) Budapest–Kolozsvár. Kriterion Könyvkiadó.

- Bielz, E. A. *Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen.* In: Verhandlungen und Mittheilungen des Siebenbürgischen In: Vereins für Naturwissenschaften XIII-XVI.) 1862, 1863. Nagyszeben.
- Binder Pál, 1982. *Közös múltunk.* Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Birkás Géza, 1938. *Egy francia utazó Magyarországon 1597-ben.* Budapest. Black, Jeremy, 1991. *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550-1800.* London. MacMillan Press LTD.
- Bíró Vencel, 1917. *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542-1690).* Kolozsvár.
- Blazovich László, *Az Andreanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon.* In: Erdélyi Múzeum 67. (2005) 5–17.
- Blond, G. – Blond, G. 1971. *Évezredek asztalánál.* Budapest. Gondolat Kiadó.
- Bogáts Dénes, *Csikmadarasi, szárazság és pestis a Székelyföldön az 1717–1719. években.* In: Időjárás XLVII. 1943. Budapest.
- Bogáts Dénes, *Vásárhelyi János lelkipásztor feljegyzései az 1722– 1754 évek időjárásáról.* In: Időjárás. LII. 1948.) Budapest.
- Bolgár Mihály, *Veszprém meteorológiai viszonyai és kútvizeti.* Veszprémi főgymnáziumának értesítője az 1892/93. tanévről.
- Bondars, J. *utazása Bécsből (Erdélyen át) Konstantinápolyba. 1585.* In: Szamota István, 1891. *Régi utazások Magyarországon és a Balkánon. 1054–1717.* Budapest. Franklin Társulat.
- Bonnassie, P., *Consummation d'aliments immondes et cannibalisme de survie dans l'Occident du haut Moyen Age.* In: Annales ESC XLIV, 1989. 1035– 1056.
- Borbély János, 1990. *Tanulmányok Ménfőcsanak történetéből.* Kiad: Győr-Ménfőcsanak Önkormányzatának Testülete. 29– 36.
- Born, Inigo, 1777. *Travels trough the Bannat of Temeswar etc.* London
- Borovszky Samu, 1909. *Borsod vármegye története.* Budapest.
- Borovszky Samu, 1908. *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár Vármegye.* Budapest. Bagossy Bertalan, Domahidy István, Szatmár vármegye története. VI. A vármegye pusztulása. 1657–1711. Onile.
- Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc János *Zsigmondról és az erdélyi reformációról.* In: Makkai László (szerk). 1941. *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről.* I. kötet. *Tündérkert. 1541– 1571.* Franklin Ts. Budapest. 116– 118.
- Borsos Sebestyén *krónikája 1490–1583.* In: Erdélyi Tört. Adatok I. 1855. Kolozsvár.
- Br. Vratiszláv *utazása 1591-ben, – Des Freyherrn von Wratislaw Gesandtschaftsreise.* Leipzig. In: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054–1717.* (Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Szamota István. 1891. Budapest. Franklin– Társulat.)
- Brătianu, Gheorghe, *A rendi országgyűlések és a románok Erdélyben.* In: Gheorghe Brătianu– Makkai László: *Tündérkert– Grădina Zinelor.* Az erdélyi fejedelmi kor magyar és román szemmel. Két tanulmány. (Vál. és előszót írta: Miskolczy Ambrus). 1994. Budapest. (Encyclopaedia Transylvanica).
- Braudel, Fernand, 1985. *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Budapest. Gondolat.
- Bredetzky Sámuel, 1807. *Neue Beiträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungarn.* Wien-Triest. (Meteorologische Ansicht, 22-56.)
- Bredetzky Sámuel. *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn.* I.-IV. 1803-1805. Wien.

- Brezanóczy Pál *egri érsek felkérte az érseki Egyházmegye plébánosait régi időjárási megfigyelések beküldésére*. I.(1933), II.(1934). Eger.
- Briccius György *vízaknai naplója*. Történeti Emlékek a Magyar Nép Községi és magánéletéből. 1860. Pest.
- Britannica Hungarica Világenciklopédia* 2005.
- Brodarics- emlékkönyv. 2011. *Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után*. Írták, a kötet dokumentumait válogatták Kasza Péter és Pálffy Géza. Budapest.
- Brodarics István levelezése* In: Kovács, V. Sándor (szerk.) *Magyar humanisták levelei a XV–XVI. században*. 1971. Budapest. Gondolat Kiadó. 589–590.
- Brodarics István, 2003. *Igaz leírás a magyaroknak törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Az előszót és a jegyzeteket írta, és a sorozatot (Gondolkodó Magyarok) szerkesztette Szigethy Gábor. Budapest. Neumann Kht.
- Brown, Edward. (1673), 1975. *A brief account of some travels in Hingaria, Servia* München.
- Browne, Edward, 1673(1975). *A brief account of some travels in Hungaria, Servia*. München.
- Haraszi Sándor, Pethő Tibor, 1963. *Útikalandok a régi Magyarországon*. Előszó, jegyzetek: Makkai László. Budapest.
- Bruckner krónika Sopron*. Haus-Chronik des Bruckner Gottlieb. In: Az Időjárás XLIV. 1940. Budapest.
- Bruckner Krónika*, Sopron. „Haus-Chronik des Bruckner Gottlieb. (Ij. XLIV). 1940. Budapest.
- Buchholtz, Georg, *Balcken-Regenbogen. Virgae Iridis*. (Sammlung, 1726, XXXVII.)1729. Leipzig. Buchholtz összes munkáit lásd: Réthly A. 1970, bibliográfia).
- Buchholtz, Georg, *Evangelischer Prediger in Késmárk*. Historischer Geschlechts Bericht und ausführliches Tagebuch von 1650–1752.
- Buisman, Jan.– Van Engelen A. F.V., 1995–2000. *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*. Vol. I. 763–1300 (1995), Vol. II. 1300–1450 (1996), Vol. III. 1450–1575, (1998), Vol. IV. 1575–1675 (2000). Wijnen. Franeker.
- Burgamann, H.– Pfister, Ch. *Impacts of Interannual Climate Variability an Past and Future Forest Composition*. In: Regional Environmental Change, 1(2000), 112–125
- Burke, Peter, 1991. *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest. Századvég Kiadó- Hajnal István Kör.
- Buza János, *Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején*. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár. Az Erdélyi Múzeum – Egyesület kiadása. 1999.
- Buza János: *Az első európai infláció és magyarországi hatása (1618–1628)*. Aula, Társadalom és gazdaság 1991. 94–102.
- Bydeskuthy Sámuel naplója 1728-1730*. Közli Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. XIV. 1909. Sátoraljaújhely
- Camuffo, Dario– Enzi, Silvia. *Locust invasions and climatic factors from the Middle Ages to 1800*. In: Theoretical and Applied Climatology 43 (1991b): 43–73.
- Camuffo, Dario– Enzi, Silvia., *Invasioni di cavallette e fattori climatici dal medioevo al 1800*. In: Bollettino Geofisico 14/2 (1991a).
- Carillo Alfonz jezsuita-atyja levelezése és iratai (1591–1618)*. Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria. 32. 1906. Budapest.
- Chenot, Adam, 1776. *Abhandlung von der Pest*. Dresden.
- Chinery, Michael, Riley Gordon.1991. *Ízeltlábúak*. Budapest. Gondolat Kiadó.

- Chronica* oder Sammlung alter und neuer Nachrichten ect. von M. I. A. W. 1764. Wien.
- Chronicon Eperjesiense* ab A. 1665-1709. (M. N. M. kéziratár. Réthly A. 1970.)
- Chronicon. Budenne.* Podhraczký József. 1838. Buda. (Réthly A. 1970.)
- Clausewitz, von Carl. 1962. *A háborúról.* II. kötet. Budapest. Zrínyi Kiadó.
- Coman, Cristina, 2009. *Crisis Communication. Techniques and Strategies.* Iasi. Polirom.
- Corpus Juris Hungarici 1000– 1895. *Werbőczy István Hármaskönyve.* 1897. Budapest.
- Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár.* 1540– 1848. évi erdélyi törvények. (Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen szerk.). 1900. Budapest.
- Cressy, David, *Saltpetre, State Security and Vexation in Early Modern England.* In: Past and Present, 2011/8. 73–111.
- Cronici Brancovenesti.* 1988. (Antologie, post data, glosar si bibliografie de Dan Horia Mazilu). Bucuresti. Editura Minerva.
- Crumley, L. Carole, *Inuit and climate change in prehistoric eastern Arctic: a perspective from Greenland.* In: Hastrup Kirsten– Olwig Fog Karen (Eds.). 2012. *Climate change and human mobility.* Cambridge University Press. 35-57.
- Czegei Vass (Wass) György és László naplói.* In: Nagy Gyula. Magyar Történelmi Emlékek II. oszt. írók XXXV. k. 1896. Budapest
- Czigány István, *Új katonai berendezkedés Magyarországon, 1683–1703.* Hadtörténelmi Közlemények, 116. (2003.) 3–4. sz. 714–741.
- Cziráki Zsuzsanna, 2006. *Az erdélyi századok története. Erdélyi század irodalomtörténet.* Imedias Kiadó.
- Cziráki Zsuzsanna, *Brassó és az erdélyi századok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611-1613).* In: Századok. 2011/4. 847– 876.
- Cziráki Zsuzsanna, 2011. *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen – kori Brassóban.* Budapest.
- Cziráki Zsuzsanna, *Bethlen Gábor fejedelmi látogatásai Brassóban a városi számadáskönyvek tükrében.* In: Aetas 26. (2011) 2. 5–31. ↑
- Cs. Szabó László (szerk). 1993. *Sárkányfogak 1572-1602.* (Kovácsóczi Farkas, Bethlen Farkas, Gyulai Pál, Somogyi Ambrus, egy ismeretlen Jezsuita, Baranyai Décsi János, Szamosközi István, és Enyedi Pál írásaiból. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Csányi János, *Hans Tschány's Ungarische Chronik vom Jahre 1670 bis 1704.* Sopron. Kiadta Paur Iván (M. T. T. 5. kötet. 1858. Pest.
- Csaplovics János, 1821. *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn.* Wien.
- Császár Ferenc, 1863. *Sziksói enyhlapok.* Pest
- Csáthy Zsigmond, *Az elemi csapások krónikája.* In: Vasárnapi Újság X. 1863. Budapest.
- Csatkai Endre, *Id. és ifj. Petz Dániel krónikája 1778–1829.* (Soprini Szemle. 82. sz. kiadványa.) 1940. Sopron.
- Csatkai Endre, *Seregélyveszedelem a XVIII. században.* (Soprini Szemle. XIX. 1965.) Sopron.
- Cserei Mihály. 1983. *Erdély története (1661– 1711).* Budapest. Európa Kiadó.
- Cserei Farkas, 1800. *A magyar és székely asszonyok törvénye.* Kolozsvár.
- Cserei Mihály jegyzőkönyvéből. Közli Szádeczky Lajos. (Történelmi Tár IV. 1903. Budapest.
- Csetri Elek, 1992. *Bethlen Gábor életútja.* Bukarest.
- Csikány Tamás, *A székely határőrezredek az austerlitz csatában.* In: Hadtörténelmi Közlemények. 129.évf. 2(2016).
- Csikózmás, plébánia irattára,- „*Domus historia*“ I. része 5. lap

- Csikmegye leírásához és történetéhez. II. kötet. Csikmegyei Füzetek. 2003. Csíkszereda. Hargita Kiadóhivatal.
- Csorba Csaba, Nagy László, Varga V. János, Sugár István, Pálffy Géza tanulmányai. In: *Végvár és környezet*. (Petercsák Tivadar–Pető Ernő szerk.). 1995. Eger.
- Dáné Veronka, *A Bocskaiak Erdélyben– törvénytelen liber bárók?* In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. (Szerk.: Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária.). 2006. Debrecen. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII.) 111–117.
- Dáné Veronka, „*Ad comitia generalia electi ac deputati*” Vármegyei követek az erdélyi országgyűléseken a 17. század első felében. (1605-1658). In: „...éltünk mi sokáig ‘két hazában’...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. (Szerk.: Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor). 2012. Debrecen. (Speculum Historiae Debreceniense 9.) 159–176.
- Dányi Dezső–Kovacsics József (szerk.), 1963. *Magyarország történeti demográfiaja*. Budapest.
- Dávid Géza, 1997. *Magyarország népessége a 16–17. században*. In: Magyarország történeti demográfiaja (896–1995). Szerk: Kovacsics József. 1997. Budapest. 141–171.
- Dávid Géza, *Magyarország népessége a 16–17. században*. In: Keletkutatás 1993. ősz 56–68.
- Deák Farkas, *Adatok a török-tatár rabok történetéhez*. Századok, 19. (1885.) 582–583.
- Deáky Zoltán. *Adatok a sáskák elleni védekezés történetéhez Magyarországon*. www.kertpont.hu.
- Debreceni Pap Istvánnak az 1831. évi „*Debreczeni Magyar Kalendárium*”-ban megjelent időjárási krónikája.
- Demény Lajos, 1976. *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Bukarest. Politikai Könyvkiadó.
- Demény Lajos, 2000. *Székely oklevéltár*. Új sorozat. VI. Kolozsvár.
- Demkó Kálmán, *A Szepes-Szombati Krónika*. 1891. Lőcse.
- Demkó Kálmán, *Az országos conscriptio és az állandó katonaság téli elszállásolása 1719–1720*. Hadtörténelmi Közlemények, 14. (1913.) 247–263.
- Demkó Kálmán, *Az országos conscriptio és az állandó katonaság téli elszállásolása 1719–1720*. Hadtörténelmi Közlemények, 14. (1913.) 89–105, 247–263.
- Dercsény, Johann, von Derczen, Ueber Tokay’ Weinbau, dessen Fexung und Gährung. 1796. Wien.
- Dercsény, Johann, von Derczen, Ueber Tokay’ Weinbau, dessen Fexung und Gährung. 1796.
- Dernschwam, Hans, *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos. 1984. Budapest.
- Dessewffy Sándor, 1901. *Patak vára és birtokosainak ott lejátszott élettörténetének néhány adata*. Temesvár.
- Dobras, Werner, 1983. *Wenn der ganze Bodensee zugefroren ist*. Konstanz.
- Doby Antal, F. *A dicső Rákócziakról*. In: Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez. XI. 1906. Sátoraljaújhely.
- Dongó Gy. Géza, *A bártfai krónikából*. In: Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez. I. 1896. Sátoraljaújhely.
- Dongó Gy. Géza, *A református egyház-látogatások jegyzőkönyveiből*. In: Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez. VIII. 1902. Sátoraljaújhely.
- Dongó Gy. Géza, *Adatok Tállya történetéhez*. (Ada. III. 1898) Sátoraljaújhely.
- Dongó Gy. Géza, *Az 1794-5-iki éhínséges tél emlékezete*. (Ada XVII. 1912.) Sátoraljaújhely.

- Dongó Gy. Géza, *Sáros-Nagy-Patak régi jegyzőkönyvéből* (Ada. IV. 1899., V. 1900. Sátoraljaújhely).
- Dongó Gy. Géza, *Sáros-Nagy-Patak régi jegyzőkönyvéből* (Ada. IV. 1899., V. 1900.
- Donnelly, S. James Jr. *The Great Irish Potato Famine*. In: *New History of Ireland*. 2(2001).
- Draskóczy István: *Az erdélyi Szászföld demográfiai helyzete a 16. század elején*. Erdélyi Múzeum 61. 1999/1-2. 1–30.
- Dudás Gyula, *A magyarországi szerbek szereplésének tört.* 1526- 1711. In: *Délmagyarország régészeti és történeti évkönyv*. I- II. (1885–1886.).
- Durand, J. D. *Historical Estimates of World Population: An Evaluation*. In: *Population and Development Review*. 3/1977. 253–296.
- Durko Antal, 1939. *Békés nagyközség története*. 1939. Békés. Történeti és kulturális monográfia.
- Dülmen, van Richard, 1990. *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest. Századvég Kiadó-Hajnal István Kör.
- Eckhart Sándor, *Az agyonsarcolt Ete és az ember sütés*. In: *Magyar Nyelv* 50(1954).
- Ecsedi István, 1935. *A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása*. Debrecen.
- Eger, In nomine Dni. Amen. *Historia Domus sive Conventus Agriensis*. Ord. Min S. P. N. Francisci Strict Obsrv. Prov. Semi Salvatoris in Hungaria Collecte Anno 1767. Per P. F. Andreas NAGY ejusdem ordinis Prov. Leetorem Secretarium nec non ejus dem Conv. Gvardiam Historicum.
- Eickhoff, Ekkehard, 2010. *Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700)*. Budapest. Európa Könyvkiadó.
- Emich Gusztáv, *Két magyar krónika*. Történelmi Tár 1891. Budapest.
- Endes Miklós, (1938). 1994. *Csik-Gyergyó, és Kászton szökeke (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Endrei Elemér, *Elkésett havazások és fagyok*. In: *Időjárás* XI. 1907. Budapest.
- Eperjes*, Chronicon és Historia . (Réthly, A. 1970.)
- Eperjes*, Reimann János Ádám orvos feljegyzései 1717. (Réthly A. 1970.)
- Eperjesy Kálmán, 1927. *A Maros szabályozás Makónál 1754-ben*. Makó
- Ephemerides Societatis Palatinae*. Vol. I–XII. 1781–1792. Mannheim 1785–1795.
- Erdély és az északkeleti háború*. In: *Erdély története*. II. 1988. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok Erdélyről*. VIII. kötet. A másik magyar haza. 1750–1790. Budapest. Franklin–Társulat Kiadása. Bevezette: Jancsó Elemér.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae) VIII. (1621–1629) (Szerk. Szilágyi Sándor.) 1882. Budapest.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XXI. 1692–1699. Szilágyi Sándor. Budapest 1898.
- Erdélyi Történelmi Adatok*. I–IV. (Szerk. Gr. Mikó Imre. Kolozsvár 1855–1862.)
- Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. 2001. Csíkszereda. Pro-Print Könyvkiadó.
- Erdélyország Történeti Tára*. (Szerk. Kemény József és Nagy Ajtai István.) I–III. Kolozsvár 1837. (II. köt. Borsos Tamás naplója.)
- Érkövy Adolf, 1863. *Az 1863. évi aszályosság a Magyar Alföldön*. Pest.
- Esterházy Miklós levelei Nyári Krisztinához 1624–1639*. Közli Merényi Lajos. In: Történelmi Tár 1909. Budapest.
- Esterházy Miklós nádor emlékirata az 1631-iki tavaszi hadjáratról*. Közli Pettkő Béla. In: Történelmi Tár 1884. Budapest.

- Evlia Cselebi, 1985. *Török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664.* (Karácsony Imre. Budapest. MTA.)
- F. Molnár Mónika, 2008. *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701).* Doktori (PhD) Disszertáció. ELTE. Online.
- Fábián József. 1803. *Természeti tudomány a köznépeknek.* Veszprém.
- Fábián Gábor, 1835. *Arad Vármegye' Leírása történelmi, geographiai és statisztikai tekintetben.* I. Budapest.
- Fábiánics Ferenc kézirata a budai Csillagvizsgáló 1781–1792 évek felhőzeti értékeinek feldolgozása; In: Réthly Antal, *A felhőzet fokozatos nagybodolása Budapesten 1861–1937* In: Időjárás, XLII. 1938. Budapest.
- Faragó Tamás, *Bevezetés a történelmi demográfiába* (TAMOP 4.2.5 Pályázat könyvei. Budapesti Corvinus Egyetem). 6. Humanitárius Katasztrófák. 6.6. Háborús katasztrófák. *A török háborúk demográfiai hatása.* Digitális Tankönyvtár.
- Fatuska János, Fülöp Éva Mária, Gyüsi László (szerk). 1998. *Tata a tizenöt éves háborúban.* Tata.
- Fauth Chronika. 1590-1616. Kézirat (Réthly A. 1963, 1970.)
- Fazekas Csaba, *Útviszonyok, úthálózatok és városok a XVIII. század végi Magyarországon.* In: 2003. Gazdaságtörténelmi szöveggyűjtemény.
- Fekete Lajos, Szendy Károly, 1944. *Budapest története.* III. Buda a törökkorban. Budapest. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Fényes Elek, 1847. *Magyarország leírása.* I–II. Pest.
- Fényes Elek, 1851. *Magyarország statisztikai és geográfiai szótára.* I–IV. Pest.
- Fényes Elek. 1851. *Magyarország geographiai szótára.* I–IV. kötet. Pest.
- Fodor Jenő, 1898. *A sárospataki Diáriumból.* In: Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez. III. Sátoraljaújhely.
- Fodor Mihályné, *Saléitrom, állambiztonság és zaklatás a kora újkori Angliában.* Onile.
- Fodor Pál–Ivanics Mária–Sudár Balázs, *A magyarok oszmán és török szemmel.* In: Magyar Tudomány. 2011/4.
- Fodor Pál, *Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában (egy 17. századi elbeszélő forrás tükrében).* In: Keletkutatás 1987. tavasz. 25–26.
- Fodor Pál, 2001. *Szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemből.* Budapest.
- Fodor Pál, *Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában.* In: Keletkutatás. 1987. Tavasz. 20–46.
- Fodor, Ferenc, 1937. *Erdély földrajza.* In: Erdélyi Magyar Adatbank. Onlien.
- Fónagy Zoltán, *Iszonyú emberi alakokra találunk – Hagyományos inség és modern nyomor a reformkorban.* MTA. Történelmi Intézet. Blog
- Forgách Ferenc, *Martinuzzi és Izabella története.* Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok Erdélyről. I. 1941. 80.
- Frank András országgyűlési tudósításai és naplójegyzetei. Közl. Szilágyi Sándor. In: Történelmi Tár. 1888. Budapest.
- Frobesius, Joh. Nic. 1739. *Nova et antiqua luminis atque Aurorae borealis spectacula.* Helmstädt.
- Fröhlich David, *Egy régi magyar észlelet.* Természettudományi Közöny II. 1870. Budapest
- Gacsári István Füzesgyarmati krónikája. (B. R. VII.) 1880–1881. Békésgyula.
- Gál Kelemen, 1935. *A kolozsvári unitárius egyház története.* I–II. Kolozsvár.

- Garda Dezső. 2002. *Székely közbirtokosság*. I–II. Csíkszereda. Státus Könyvkiadó.
- Garda Dezső, 2007. *Gyergyói örmények könyve*. I–II. Budapest. Hadimúzeum Alapítvány.
- Garda Dezső, 2010. *A törvénykező örmény közösség*. I–III. Csíkszereda. Status Kiadó.
- Garda Dezső. 2012. *A kastély árnyékában*. I–III. Csíkszereda-Madéfalva.. Státus Kiadó.
- Gazdasági Lapok*. 1849. Budapest.
- Gebei Sándor, 2004. *II. Rákóczi György külpolitikája (1648–1657)*. Budapest. Heraldika Kiadó.
- Gecsényi Lajos, *Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században*. In: Századok, 129. (1995).
- Gedai István, *Lengyel pénzek Magyarországon a XVI– XVIII. században*. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc. 22–23. (1985).
- Genersich, Christian, 1804. *Merkwürdigkeiten der Königlichen Frystadt Késmárk*. In: Oberungarn, am Fusse der Carpathen. I., II. Kassa–Lőcse.
- Gerendás Ernő, 1934. *Az esztergomi káptalan garamszentbenedeki birtokterülete a XVIII. század második felében*. Budapest.
- Gerhard, Hans-Jürgen: *Niedersachsen und das deutsche Geld- und Währungsgeschehen der Frühen Neuzeit (Ein Werkstattbericht)*. In: Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte. Bd. 64 (1992). 82.
- Gesichts-Kalender*, Curieuser – des Königreichs Ungarn und Fürstenthums Siebenbürgen von Anno 1600 bis 1698 nach den Jahren (Monaten) und Tagen in beliebter Kürzte eingerichtet. Leipzig 1698. Uj kiad. Kinderfreund által, 1854. Wien.
- Glavics Simon annalesei*. Közli Margalits Ede. Horvát Történelmi Repertorium. Századok XXXII. 1898. Budapest.
- Glick, Thomas F. et al. 2005. *Medieval Science, Technology and Medicine: an Encyclopedia*. London: Routledge.
- Goethe, J. W. 1984. *Utazás Itáliában*. Budapest. Európa Kiadó.
- Gorove László, 1828. *Eger város története*. Pest.
- Gorove László, *Az 1816-ban Januáriusnak 29-ik és 30-ik napjain történt irtóztató fergetegnek egy szemmel látott tanú által készített le írása*. 1819. Pest.
- Grimm, Jacob und Wilehlm, *Deutsches Wörterbuch*. 1886-1923. (1985) Leipzig.
- Griselini, Francesco, (1780)1984. *Inecercare de istorie politica si naturala a Banatului Timisoarei*. Timisoara. Editura Facla. (Prefata is traducerea si note de Costin Fenesan).
- Grove, M. Jean – Conterio, Annalisa, *The Climate of Creta int he Sixteenth and Seventeenth Centuries*. In: Climatic Change, 30 (1995), 223–247.
- Grove, M. Jean, *The Initiation of the Little Ice Age in Regions around the North Atlantic*. In: Climatic Change, 48 (2001). 53– 81.
- Grove, M. Jean. 1988. *The Little Ice Age*. London-New York.
- Guzics Janos naplója*. Közli Rakovszky István. In: Történelmi Tár. 1889. Budapest.
- Gündisch, Gustav, 1987. *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. Köln– Wien.
- Gündisch, Konrad, 1998. *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. München.
- Gyémánt Richárd, *A történelmi Torontál vármegye népesedéstörténete*. In: Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Publicationes Doctorandorum Juridicorum, Tomus IV., Fasciculus 8.
- Gyémánt Richárd, Katona Tamás, *Magyarország történeti demográfiája*. Demográfia. Digitális Tankönyvtár.

- Gyöngyös. *Historia Domus sive Conventus Gyöngyösiensis*. Ord. Min. E. F. Francisci (Réthly A. 1962,1970).
- Gyöngyössi, Márton (szerk.) 2006. *Magyar középkori gazdaság és pénztörténet*. Budapest. Bölcsész Konzorcium.
- Győr: Magyarország vármegyéi és városai. 1907. Budapest.
- Gyulafi Lestár, *Az székeltségnek Bocskai mellé való állásának bizonyos eredeti*. In: Makkai László (szerk.), 1993. *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*. III. *Tűzpróba 1603–1613*. Cs. Szabó László közreműködött. Bevezette Bíró Vencel). Budapest. Akadémiai kiadó.
- Gyulafy Lestár *történeti maradványai*. In: Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI–XVII. századokból. II. k. Közli Szilágyi Sándor. 1894. Budapest
- Gyulai Rudolf, 1894. *Törökvilág Komárom megyében*. Komárom.
- H. Németh István, *Háború és népesség a kora újkori Magyarországon*, 16– 17. század. Online.
- H. Sigurdsson (Ed.) 2000. *Encyclopedia of Volcanoes*, Academic Press.
- Haan Lajos, 1884. *Regeszták Békés-vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiből 1715– 1795*. Békésgyula.
- Haan Lajos, *Békés vármegye hajdana*. I (1870), II (1877). Pest.
- Haiczl Kálmán, 1932. Érsekújvár múltjából. Érsekújvár.
- Hain Gáspár *Lőcsei krónikája*. 1910– 1913. Lőcse.
- Hain, Daniel, *Beiträge zur Witterungskunde Siebenbürgens*. Segesvár 1853–54 évi értesítője. Segesvár.
- Hajduska Marianna. 2010. *Krízislélektan*. Budapest. ELTE Eötvös Kiadó.
- Halis István, 1915. *Zalai krónika*. I. Nagykanizsa.
- Haller Gábor naplója 1630– 1644. Közli Benkő József, Erdélyi Történelmi Adatok. IV. 1862. Kolozsvár.
- Halmágyi Istvánt, 1906. *Naplója 1752–63, és Írásai 1669–1745*. IV. kötet. 43. Közli: Dr. Szádeczky Lajos. Budapest. 1906. MTA Könyvkiadó Hivatal. In: Monumenta Hungariae Historica– Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály. Írók. 38. kötet. Budapest.
- Hammer Anton, *Geschichte der Pest die von 1736 bis 1740 im Temesvarer Banate herrschte*. 1939. Temesvár.
- Hammer, U. Claus et al., *Past volcanism and climate revealed by Greenland ice cores*. In: Journal of Volcanology and Geothermal Research, 11(1981), 3–10.
- Hankiss, Elemér, 1999. *Proletár reneszánsz*. Budapest. Helikon Kiadó.
- Hanusz István, *Régi magyar időjárásai följegyzések*. (A kecskeméti áll. főreáliskola 1891–1892. évi értesítője.) Kecskemét
- Hanusz István, *Szokatlan időjárások Magyarországon*. In: Földrajzi Közlemények XVIII. 1890. Budapest
- Harangi Szabolcs, Vulkanizmus 8. (2006– 2009).
- Harangi Szabolcs, www.historia.hu/userfiles/files/2010-04/pdf
- Haraszti Sándor-Pethő Tibor, 1963. *Útikalandok a régi Magyarországon*. Budapest. Táncsics Könyvkiadó.
- Háromszék vármegye ... Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére. 1899. Sepsiszentgyörgy.
- Hastrup, Kristen– Olwig Fog, Karen.(eds.) 2012. *Climate Change and Human Mobility*. Cambridge University Press.

- Hazai és Külföldi Tudósítások. 1806– 1839. Pest-Buda.
- Hazánk politikai napilap. 178 sz. 1904. (F. A. Ínséges esztendő; Fabriczky Antal). Budapest.
- Hazánk. Történelmi Közlöny. I. 1884., II. 1885. Budapest.
- Hédervári Péter, 1981. *Évezredek, vulkánok, emberek*. Budapest. Kossuth Kiadó.
- Hegyföky Kabos, *Eső adataink az 1851-1870 évi időszakból*. In: Meteorológiai Évkönyvek. XXXVII. IV. 1909. Budapest.
- Hegy Ferenc, 1966. *Ítéletidő 1789-ben. Sopron környékén*. Soproni Szemle. Sopron.
- Heller Ágost, *Az időjárás*. Természettudományi Társulat. 1888. Budapest.
- Hellmann, Gustav, 1921. *Die Meteorologie in den deutschen Flugschriften und Flugblättern des XVI. Jahrhunderts*. Berlin.
- Heltai Gáspár magyar krónikája. 1575. Kiadta Toldy Ferenc. 1854. Pest.
- Heltai Gáspár, *Prognosticon az wy Cometa felől való Joevendoelés, mely az elmúlt 1577. Esztendőben Sz. András hawában tetzet meg J oevendoeltetoet Dantzákba*. stb. Irta Misocacus Vilmos, fordította H. G. 1578. Kolozsvár
- Hennig, Richard, 1904. *Katalog bemerkenswerter Witterungsereignisse von den altesten Zeiten bis Jahre 1800*. Abhandlungen des Königlich-Preussischen Meteorologischen Instituts. 2. Berlin. Grove, M. Jean, 1988. *Little Ice Ages. Ancient and Modern*. Second edition. Volume II. 591–642.
- Hermann Gusztáv Mihály, 2007. *Az eltérített múlt. Oklevél és krónikahamisítványok a széke-lyek történetében*. Csíkszereda. Pro-Orint Könyvkiadó.
- Hermann, David, *Annales rerum Transilvanicarum Eeel*. 1655. Medgyes. (Réthly A. 1962.)
- Hermányi Dienes István, (é.n.), *Önéletírása*. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. VII. kötet. Erdély változása 1703–1750. Bevezette: Tolnai Gábor. Budapest. Franklin-Társulat Kiadása.
- Hidvégi (Idős) Nemes János. *Historia Residentiae Eperiesiensis Sociat. Jesu ab Ann. 1673. ad Ann. 1766. inclusive*. Kivonatolta és fordította Holovics Flórián. (Budapest, Egyetemi könyvtár, A. b. 90.)
- Hidvégi Mikó Ferenc *históriája 1594-1613*. Közli Kazinczy Gábor. Magyar Történelmi Em-lékek II. oszt. írók VII. 1863. Pest.
- Historia Collegii S. J. Budensis, Historia Domus Balatonkiliti, Historia Domus Eperjesiensis, Historia Domus Gyöngyösiensis*. (Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirat. Réthly A. 1962.)
- Hoffmann Tamás. 2001. *Európai parasztok. Életmódjuk története. II. Az étel és az ital*. Bu-dapest. Osiris Kiadó.
- Holéczy (Holétzy) Károly, 1824. *A Komáromi földindulások a' XVIII-dik században és XIX-ik nek huszonkét elsőbb esztendejében*. Pest.
- Holmes, Richard (szerk.) 1992. *A háborúk világtörténete. Katonai újítások, amelyek megvál-toztatták a történelem menetét*. Budapest. Corvina Kiadó.
- Holovics Flórián a kassai, löcsei és nagyszombati jezsuita rendházak diáriumait és egyéb munkákat kivonatolt. (Réthly, A. 1962.)
- Holovics Flórián, *Időjárás feljegyzések 1763-ból*. (A helytartótanácsához küldött jelentések Időjárás, LVI. 1952.
- Hóman Bálint– Szekfü Gyula, 1935. *Magyar történet*. III. Budapest.
- Horn Ildikó, 2009. *Hit és hatalom– az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Bu-dapest.
- Horn Ildikó, *A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában*. Századok 145. (2011) 4. 997– 1027.

- Hornyik János, *Kecskemét várostörténete*. I–IV. 1860–1866. Kecskemét Horváth Elek–Tóth Endre, *Pápa megyei város múltja, jelene és környéke*. 1936. Pápa.
- Horváth Gyula, 1861. *Kanizsa város története*. Kanizsa.
- Horváth Konstantin, 1946. *Zirc 1771–1772. évi időjárásai megfigyelései*. Budapest.
- Horváth Mihály, 1867. *Kisebb történelmi munkái*. I–IV. Pest.
- Horváth Mihály, *Magyarország történelme*. 2. kiad. 1860–1861. Budapest.
- Hoyt, D. V. – Schatten, K. H. 1997, *The Role of the Sun in Climate Change*, New York, Oxford University Press.
- Hunfalvy János, 1865–1868. *Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása*. Pest.
- Hunyadi János levele V. Miklós pápának. (28. levél). In: Vitéz János levelei és politikai beszédei. 2001. Válogatta, a szöveget gondozta és a bevezető tanulmányt írta Boronkai Iván. A jegyzeteket írta Bellus Ibolya. Fordította Bellus Ibolya és Boronkai Iván Budapest : Neumann Kht.
- Huszár Lajos, *A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI–XVII. században*. Numizmatikai Közlöny LXVIII–LXIX (1969–1970).
- I. Rákóczi György svéd és francia szövetségeseinek történetéhez. Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 21. 1873. Budapest.
- I. Szülejman naplói. Thury József, *Török történetírók I.* 1893. Budapest.
- II. Rákóczi György levelei. Közli Nagy Iván. Magyar Történelmi Tár'. XXII. 1877. Budapest.
- II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez. Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria. 23. 1874. Budapest.
- II. Rákóczi György veszedelméről, 1657–1660. Közli Enyedi István. Erdélyi Történelmi Adatok IV. 1862. Kolozsvár.
- Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. In: Magyar Történelmi Emlékek. Írók II. oszt. VII. 1863. Pest.
- Imre Mihály, 1995. „Magyarország panasza” *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen. 28. Magyar Leveleskönyv 2001/I. (Szerk: Balogh József–Tóth László). Szekszárd.
- Imreh István–Pataki József, 1992. *Kászonszéki krónika*. Budapest. Kriterion Könyvkiadó.
- Imreh István, 1982. *A törvényhozó székely falu*. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Imreh István, 1987. *Székelkek a múlt időkben*. Budapest. Magvető Könyvkiadó.
- Imreh István, 1992. *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*. Erdélyi Tudományos Füzetek 21. Az Erdélyi Múzeum – Egyesület Kiadása. Kolozsvár.
- Inczédy Pál naplója 1660–1697. In: Történeti Emlékek a magyar nép községi és magánéletéből. II. 1860. Budapest.
- Iorga, Nicolaie, 1913. *Documente Hurmuzaki*. XV/2. 989 (1632). Bucuresti.
- Istvánffy Miklós, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Colinae, 1622. XV. 261.* (Latinból fordította: Bellus Ibolya.) Vass Előd (szerk.): *Válogatott dokumentumok a török megszállás történetéhez 1526–1689*. Kézirat. 1958. Baranya Megyei Levéltár.
- Istvánffy Miklós, *Magyarország története 1490–1606*. I–II. köt. Fordította Vidovich György. Debrecen, 1867–1871.
- Istvánfi Miklós, *Magyarország története 1490–1606*. I–II. Fordította latinból Vidovich György. 1867–1871. Debrecen.
- Jakab E–Szádeczky, L. 1901. *Udvarhely vármegye története*. Budapest. Atheneum.
- Jakab E. – Szádeczky L. 1901. *Udvarhely vármegye monográfiája a legrégebb időktől 1848-ig*. Budapest. Atheneum...

- Jakab Eelek, 1888. *Kolozsvár története*. II. *Oklevéltár*. Újabb kor (1540–1690). Budapest.
- Jakab Eelek, 1888. *Kolozsvár története*. III. *Oklevéltár*. III. Habsburg-Lotaringiai korszak (1690–1848). Budapest.
- Jakó Zsigmond, 2012. *Köleséri Sámuel tudományos levelezése 1709-1732*. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Jakó Zsigmond, *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban*. In: Magyarok és románok I. (Szerk.: Déer József, Gáldi László.). 1943. Budapest. 508-571.
- Jancsó Benedek. 1931. *Erdély története*. Cluj-Kolozsvár. Erdélyi Férfiak Egyesület.
- Jancsó Elemér (szerk). *A másik magyar haza 1750-1790. (Bod Péter; Rettegi György, ifj. Halmágyi István, Conrad Mihály, Nalácz József, Kis András, Domokos Ferenc, Bajesdi Vitan Sándor és Gyöffy Borbála írásaiból.)* Erdély Öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. VIII. 1941. Budapest. Franklin-Társulat.
- Jancsó, Elemér, 1931. *Erdély története*. Cluj- Kolozsvár. Minerva.
- Jánosi Ferenc, *Bánsági salétromvidék és salétromfőzés*. Természettudományi Társulat Évkönyve 2 (1845– 50). 152-178.
- Jeney György, 1893. *Egy szatmári civis emlékiratai. Kor rajz Szatmárnémeti város múltjából*. 1790–1820. Szatmár.
- Jerney János, *Ráday Pál benderi követségének naplója 1709*. (Tört.tár. V. évf. 9. köt.) 1841. Buda
- Juhász István, 1940. *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár.
- Kadocsa Gyula, *Magyarországi saskajárások és időszakosságuk*. In: Növényvédelmi Kutató Intézet Évkönyve V. 1950–52. (1953). Budapest.
- Káldy- Nagy Gyula, 1970. *Magyarországi török adóösszeírások*. Értekezések a történeti tudományok köréből (52). Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Kálnoki István naplója 1645*. Erdélyi Történelmi Adatok IV. 1862. Kolozsvár.
- Kaplan, Steve, 1982. *Le Complot de famine*. Paris. Armand Colin.
- Kapszáli Élijáhu kándiai rabbi 1523. évi krónikájából*. In: Történelmi Tár 1880. Budapest.
- Karácson Imre, 1916. *Török történetírók*. III. 1566– 1659. Budapest.
- Karácson Imre, *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664*. In: Török– Magyarorkori Történelmi Emlékek. 1904. Budapest.
- Karácsonyi János, 1896. *Békésvármegye története*. I– III. Gyula.
- Karátson Dávid, *Tambora – 1815 és a nyár nélküli év. Egy földtörténeti méretű vulkánkitörés éghajlati hatásai*. In: Élet és tudomány. Online.
- Karcsú Antal Arzén, 1880–1888. *Vác város története*. Vác.
- Kardos László, 1943. *Az Őrség népi táplálkozása*. Budapest.
- Károly János, 1896. *Fejér vármegye története* I– V. (*Légtüneti viszonyok* I.) Székesfehérvár.
- Károlyi Árpád, *A német birodalom nagy hadi vállalata*. Századok, 1880. 637.
- Károlyi György predicator Nagybánya. Egy kis deák krónika 1601-1613*. Közli
- Károlyi Sándor gr. Önéletírása és naplójegyzetei*. (M. T. E. IV., V.) Kiadja Szalay László. 1866. Pest.
- Károlyi Zsigmond– Nemes Gerzson, *Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846)*. In: Károlyi Zsigmond (sorozat szerk.), *Vízügyi Történeti Füzetek* 8. é. n. 72–75. Kelenik József, *A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén*. In: Végvár és környezet. (Petercsák Tivadar–Pető Ernő szerk.) Studia Agrensia, (15). 1995. Eger.
- Kárpát Egyesület, A magyarországi Kárpátgyesület Évkönyve*. XI. 1884. Igló.

- Kassai S. J. rendház diáriuma. (Budapest, Egyetemi könyvtár. Kézirat. Kivonatolta és fordította Holovics Flórián.)
- Katkó Gáspár, *A krími tatárok fogságába esett erdélyi sereg története (1657–1675)*. In: Hadtörténelmi Közlemények 123. évf. 4. sz. (2010.) 1483–1515.
- Katona József, *Kecskemét és vidékére vonatkozó rövid chronológiai feljegyzések*. Földrajzi Közlemények XVIII. 1890. Budapest.
- Katona Magda, *Evlia Cselebi Baranya megyében*. In: Baranyai Helytörténetírás 1982. (Szerk: Szita László). Pécs, 1983. 13–47.
- Kazay Endre, A „*Societatis Meteorologica*” és annak működése. In: Időjárás. 1914. Budapest.
- Kazay Endre, *Időjárási jegyzetek*. In: Az Időjárás XII. (1908.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi Váczy János. XI. 1813. aug. 1.-1814. júl. 31. Budapest 1901. MTA.
- Kázmér Miklós, (szerk.). 2009. *Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Budapest. Hantken Kiadó.
- Keczer Ambrus, *lipóczi — naplója 1663–1669*. Közli Tasnádi Nagy Gyula. Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. írók XXXIII. köt. 1863. Évkönyvek és naplók.
- Kecseti (Kecheti) Márton veszprémi püspök diáriuma. In: Magyar Történelmi Tár VI. 1859. Pest.
- Keglevich Péter naplója. Közli Deák Farkas. In: Magyar Történelmi Tár XIII. 1867. Pest.
- Keith R. Briffa, et al., *Influence of volcanic eruptions on Northern Hemisphere summer temperature over the past 600 years*. In: Nature, 393 (1998), 450–455.
- Kelenik József, *A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben*. Hadtörténelmi Közlemények 1991/3, 1991/4. 41–63.
- Kelenik József, *A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a Magyar Királyságban a XVI. század második felében*. Studia Agriensia. (Eger). 17/1997. 27–39.
- Kelenik József: *Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600–1601*. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk: Hausner Gábor.) Budapest. 2005. 311–357.
- Kelenik József *A nemzetiségi megoszlás, a veszteségek és a fluktuáció mértéke tizennégy Kanizsa elleni végvár helyőrségében (1633–1640)* In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Studia Agriensia 14. (Szerk. Petercsák Tivadar és Szabó Jolán.) Eger. 1993. 101–121.
- Kelenik József, *Kémek, hírek, rémhírek. Hírszerzés és hadviselés a dél-dunántúli végeken a 17. század első felében*. In: Információáramlás a magyar és török védelmi rendszerben. Studia Agriensia 20. (Szerk: Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás.) Eger, 1999. 169–182.
- Kelenik József, *Királyi vár a hódolt városban. Egerszeg mindennapjai Kerpachich István megbízott kapitány leveleinek tükrében (1647–1657)*. In: Zalaegerszeg évszázadai. Város-történeti tanulmányok. (Szerk.: Kapiller Imre.) Zalaegerszeg, 1997. 147–197.
- Kelenik József, *A Kanizsa ellen vetett vég-vidék katonai erejének változásai 1633–1638*. In: Hadtörténelmi – tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 36/I. (Szerk. Molnár András.) 1995. Zalaegerszeg.
- Kemény János *Erdély Ország’ Fejedelmének autobiographiája*. Rumi Károly György: Monumenta Hungarica ect. II. 1816. Pest.
- Kemény János, 1959. *Önéletírása és válogatott levelei*. Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kemény János, 1986. *Önéletírása 1657–1658*. (Szerk. Mátis Livia, V. Windisch Éva.) Budapest. Szépirodalmi könyvek.

- Kemény, Josef, Gr., *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*. I. (1839), II (1840). Kolozsvár.
- Keresztesi József, *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*. (Egykori eredeti napló. Pest 1868., új kiadás 1882. Budapest.
- Keys, David, 2002. *Hogyan változtatta meg egyetlen természeti csapás a történelmet*. Budapest. Vince Kiadó.
- Kézai Krónika. M. Simonis Keza *Chronicon Hungaricum* ect. 1782. Viennae.
- Király Erzsébet (szerk.), 1981. *Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv*. Budapest, Magvető.
- Kis József, *A Fertő tavának geographiai, historiai és természeti le-írása 1797-ben*. Közli Rumi Károly György, 1815. Pest.
- Kiss Andrea, *A sáskajárások néhány területi és tájtörténeti vonatkozása a Kárpát-medencében. Sáskák és sáskajárások*. In: Fülek György. (Szerk.). 2012. *A táj változásai a Kárpát-medencében*. Gödöllő. 123– 132.
- Kiss Ernő, *Ínséges esztendő*. (M. Gt. SZ. XII. 1905.) Budapest.
- Klapka József Károly *időjárési feljegyzései 1780–1803*. Temesvár. (M. N. levéltára.)
- Knézy Judit, *Táplálkozási adatok az uradalmi tisztek által készített dokumentumokban (18. század második fele- 19. század eleje)*. In: In: Romsics Imre– Kisbán Eszter (szerk.). 1997. 32– 42.
- Kohn Sámuel, *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Történelmi Tár, 1879, 1880, 1881. Budapest.
- Kollega Tarsoly István , 2011. *II. József német telepesei 1784–1787*. Budapest. PPKE Történetudományi Doktori Iskola. PhD–dolgozat.
- Kollega Tarsoly István, *Német bevándorlók II. József korában*. In: Történeti Demográfiai Füzetek 12. 1993. 35–55.
- Komáromi Csipkés György, 1665. *Judiciaria Astrológia*ról és *Üstökös Csillagokról* ..Debrecen
- Komáromi kis gymnasium értesítője 1895/96*. Komárom.
- Komáromy Andor, *Magyarországi boszorkánypörök oklevéltára*. 1910. Budapest.MTA.
- Komáromy András, *Adatok Csejthe történetéhez*. Történelmi Tár 1899. Budapest.
- Komáromy András, *Magyar levelek a XVI. századból*. Nádasdy Tamás. In: Történelmi Tár, 1910., 1911. Budapest.
- Komjáthy Miklós, *Szárazság 1475-ben és északi fény 1786-ban*. In: Időjárás LIII. 1949. Budapest.
- Komlos, John. „An Anthropometric History of Early-Modern France.” In: *European Review of Economic History*, vol. 7., Cambridge University Press.2003. 159–189.
- Komlos, John. 1985. *Patterns of Children's Growth in the Habsburg Monarchy: The Standards of Living and Economic Development in the Eighteenth Century*. *The American Historical Review*. 90 (1986).
- Konti Lajos, *Két század időjárása 1701– 1830*. (D. E. XIII. 1886. 246, 247. sz.) Debrecen.
- Korabinszky, J. M., 1786. *Geographisch historisches und Producten Lexicon*. Pozsony.
- Korizmic László, *A dolgok megismétlik magukat*. (Debrecen 1863. évi 29. sz. júl. 19.)
- Korizmic László, *Az 1790. évi Szolnok vidéki szárazságról*. (Debrecen 1863. évi 29. sz. júl. 19.)

- Kosáry Domokos, *Pest megye a kuruc korban*. In Pest megye múltjából. Tanulmányok. Szerk.: Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László. Budapest. 1965. Pest Megye Tanácsa.
- Kovács Géza, 1998. *A Temesi Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848)*. Szeged.
- Kovács Imre, 1879. *Az asztrahani pestis*. Budapest.
- Kovács, Géza. 1971. *Az erdélyi jobbágyok panaszlevelei*. Bukarest. Kriterion Kiadó.
- Kovács András, 1998. *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Kovács Kiss G., 2000. *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában. (17. század vége– 19. század eleje)*. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Kovács Sándor, *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. IV. 1899. Sátoraljaújhely.
- Kovács Zsuzsanna írásai, *A hét dokumentuma* (2014, 2015), Magyar Nemzeti Levéltár. Budapest.
- Köleséri Sámuel. 1709. *Pestis. Daciae anni 1709. scutinium et cure*. Nagyszeben.
- König Kelemen P, 1931. *Hatszáz éves ferences élet Széchenyben 1332–1932*. Vác.
- Köpeczi Béla, 1958. *II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem válogatott levelei*. Budapest. Bibliotheca Kiadó.
- Körtvélyesi Pap István Id. és ifj. naplója. Szikszó 1745–1779. M. N. M. Kézirattár. (Réthly A. 1962, 1970.)
- Kövári László, 1860. *Erdély története*. III. Pest-Kolozsvárt.
- Kövári László, 1863. *Erdély története*. IV–V. Pest-Kolozsvárt.
- Kövári László, 1866. *Erdély története*. VI. Pest-Kolozsvár.
- Kövér Lajos, 2006. *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*. Szeged. JATEPress.
- Kövér, Lajos. 2016. *Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie 1565-1814*. Szeged. JATEPress.
- Krauss, Georg, 1994. *Erdélyi krónika 1608-1665*. Budapest. Atlantisz Kiadó.
- Krauss, Georg, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers 1608-1665*. I. 1608–1665., II. 1659-1665. Fontes Rerum Austriacarum. I. Abt. Scriptores III., IV. 1862, 1864. Wien.
- Kristó, Gyula, 2004. *Ardealul timpuriu (895-1324)*. (Ford. Pászka Imre). Szeged. Alexandra Kiadó.
- Kubinyi András, *A magyarországi városok XIV-XVI. századi fejlődésének néhány kérdése*. In: Tanulmányok Budapest múltjából 19. (1992) 39-56.
- Kubinyi András, 1993. *Változások a középkor végi Magyarországon*. Budapest. História. MTA Történetudományi Intézet.
- Kubinyi András: *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*. In: Kovacsics József (szerk.). 1997. *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. KSH. Budapest.
- Kubinyi Miklós, ifj. *Bethlenfalvi Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szentkirályi Czobor Erzsébethez*. (1590–1616.) I., II. 1876. Budapest.
- Kula, W. 1963. *Problemy e metody history gospodarczej*. Warszawa
- Kulcsár Krisztina, 2004. *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768– 1773*. Budapest. Gondolat-Magyar Országos Levéltár.

- Kurjáni Gábor, (1908). 1971. *Brodarics István levelezése*. In: Kovács Sándor, 1971. *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Budapest. Gondolat Kiadó.
- Lakó, Elemér, 1983. *Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Bukarest, Kriterion.
- Lamb, H. H. 1995. *Climate, History and the Modern World*. London.
- Lange Márton, 1864. *Bánsági égalji viszonyok*. (Magyar Orvosok és Természetvizsgálók IV. Vándorgyűlése. Temesvár.
- Lászlóffy Woldemár, 1938. *A Duna 1838. Évi Árvize*. Budapest
- Le Play, Frédéric, 1855. *Iobajjy ou paysans (a corvées) des plaines de la Theiss (Hongrie centrale)*. In: Le Play, Frédéric: *Lex ouvriers européens*. II. 272–303. Tours (1. kiad.) *Tiszamenti jobbágy* (Hatvan). In: Le Play, Frédéric: 1903, *A munkásviszonyok reformja*. 495–516. Budapest
- Le Roy Ladurie, B. Emmanuel, Vasak, Anouchka, 2010. *Trente-trois questions sur l'histoire du climat*. Paris. Fayard.
- Le Roy Ladurie, B. Emmanuel 2004. *Histoire humaine et comparée du climat*. Canicules et glaciers XIIIe–XVIIIe siècles. Tome. 1. Paris. Flammarion.
- Le Roy Ladurie, B. Emmanuel 2006. *Histoire humaine et comparée du climat. Disettes et révolutions (1740–1860)*. Tome. 2. Paris. Flammarion.
- Le Roy Ladurie, B. Emmanuel 2009. *Histoire humaine et comparée du climat*. Le réchauffement de 1860. Tome 3. Paris. Flammarion.
- Le Roy Ladurie, B. Emmanuel, 2009. *Histoire du climat depuis l'an mil* (Champs.) Paris. Fayard.
- Le Roy Ladurie, B. Emmanuel. 2007. *Abrégé d'histoire du climat : Du Moyen Age à nos jours*. Paris. Veolia.
- Le Roy Ladurie, E. 2009. *Le réchauffement de 1860 à nos jours avec le concours de Guillaume Séchet*. Paris. Fayard.
- Lebrun, F. 1971. *Les Hommes et la mort en Anjou (XVII–XVIII siècles)*. Paris.
- Legatio Laszky apud Sultanum Solymannum Anno 1527 functa. Actio Hieronymi Laszky apud Turcam nomine Regis Iohannis*. In: Hurmuzaki, E.: *Documente privitoare la Istorie Românilor*. II. Part. I. 1451–1575. Bucuresti, 1891. 38–67.
- Lehoczky Tivadar, *Bereg vármegye monográfiája*. I–III. 1881–1882. Ungvár
- Leibitzi krónika* Weber Samu (Réthly A. 1962).
- Lencsés Antal. 1829. *Természeti mesterségi és gazdaság ismeretek tára*. Pest.
- Lenkefi Ferenc, *Veszprém megye betelepülése a török hódoltság után*. In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok. 16. (1996).
- Lindberg, David, C.– Shank, Michael, H. (ed). 2013. *The Cambridge History of Science. Medieval Science*. Vol. 2. Cambridge University Press.
- Lovas Rezső, *A százsz kérdés Bethlen Gábor korában*. Századok 78. (1944) 7–9.
- Lucas, H.S. *The Great European Famine of 1315, 1316, 1317*. In: *Speculum*. 1930/5.365–375.
- Lukinich Imre, 1908. *Dés város közléte a XVIII. sz. elején*. Dés.
- Lukinich Imre, 1918. *Erdély területi változásai a török hódoltság korában (1541–1711)*. Budapest. MTA Pályamunka. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Lurtz Ferenc Ede Brassó városának éghajlati viszonyai*. (Adalékok Brassó sz. kir. város Monográfiájához.) 1892. Brassó.
- Lutsch, Johann, *Diarium 1608–1661*. Közli Kemény József, *Deutsche Fundgruben* I–II. 1839. Kolozsvár.

- M. Kiss Julia, 1964. *Miskolc időjárása 1781-ben*. Miskolc.
- Magyar Emlékirók a 16-18. században. (Bitskey István szerk.). 1982. Budapest. Szépirodalmi Kiadó.
- Magyar néprajz (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001)– Arcanum DVD Könyvtár 5. 2004. Budapest.
- Magyar néprajzi lexikon (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979). Arcanum DVD Könyvtár 5. Adatbázis.2004. Budapest.
- Magyari András, 2003. *Rákóczi és az erdélyi kurucmozgalom*. Csíkszereda. Pallas-Akadémia Kiadó.
- Magyary-Kossa Gyula, 1929–1931. *Értekezések a magyar orvostörténet köréből*. I-III. Budapest. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
- Majláth János gr., *Tetemesebb áradások Buda-Pest között*. Társalkodó. I.1838. Pest.
- Makkai László, 1944. *Erdély története*. Budapest. Renaissance Könyvkiadó.
- Makkai László, 1948. *Magyar – román közös múlt*. Budapest. Teleki László Tudományos Intézet.
- Makkai László, Mócsy György (szerk). 1988. *Erdély története. I. Kezdetektől 1606-ig*. Budapest. Harmadik Kiadás. Akadémiai Kiadó.
- Makkai László, Szász Zoltán (szerk). 1988. *Erdély története. 1606-tól 1830-ig*. II. Budapest. Harmadik Kiadás. Akadémiai Kiadó.
- Makkai László. 1979; Perjés Géza . 1963; Vita 1964. <https://www.arcanum.hu/.../a-kora-ujkori-taplalkozaskultura>.
- Mályusz Elemér, 1941 (1988). *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest.
- Mann, E. Michael, Bradley, S. Raymond, Hughes K. Malcolm, *Global-scale temperature patterns and climate forcing over the past six centuries*. In: Nature 392, 779-787 (23 April 1998), 779–787.
- MAPIR- Történelmi Térképek. Arcanum Digitális Tudománytár.
- Marjanucz László, *A Temesi Bánság történetének újabb kori magyar historiográfiája*. In: Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. (Szerk: Gálffy László – Sáringer János). Szeged. 215. 290–302.
- Márk krónikája. (Marci Chronica de Gestis Hungarorum.) Kiadta Toldy FerenC. 1867. Pest.
- Márki Sándor, 1877. *Sarkad története*. Budapest.
- Márki Sándor, 1928. *Gróf Gyulai Ferenc naplója 1703- 4*. Pécs.
- Márki Sándor, *Grossinger János, hazánk természeti viszonyainak első leírója*. In: Természet-tudományi Füzetek 1882.Temesvár.
- Marsigli, Luigi Ferdinando, 1726. *Danubius Pannonicomysicus*, I- VI. Amsterdam
- Márton Szabolcs– Teiszler Éva.(szerk.) *Medievisztikai tanulmányok*. Szeged. 2005. Szegedi Középkorász Műhely.
- Martonfalvy Imre *naplótöredéke 1555. évről*. Közli Szopori Nagy Imre. In: Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI-XVIII. századból.1881. Budapest
- Matunák Mihály, 1901. *Ersekújvár a török uralom alatt 1663–1685*. Nyitra.
- Mead, W.R. 1981. *Historical Geography of Scandinavia*. London. Academic Press.
- Mednyánszky Dénes, *Nádasdy és Wesselényi levelezéseiből a XVII-ik század közepén*. In: Történelmi Tár, 1880. Budapest
- Merényi Ferenc, *Domsics Mátyás egyházi látogatása Baranyában 1729-ben*.1939. Pécs.
- Merriman, R. B. 1938. *Six contemporaneous revolutions*. Oxford. Claredon Press.

- Mészáros Ernő, 2008. *A levegő megismerésének története.* (Természettörténelem.) Budapest. MTA Történettudományi Intézet.
- Mészáros Róbert, 2013. *Meteorológiai műszerek és mérőrendszerek.* Budapest. 1-2. ELTE. Online.
- MetNet.kislexikon./Kis jégkorszak.
- Mezőkövesdi Újfalvi Sándor emlékiratai.* Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közre adta dr. Gyulai Farkas. Kolozsvár. 1941. Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása.
- Mikó Imre– Szabó Károly, (szerk.) 1855-1862. Erdélyi történelmi adatok. I– IV. Kolozsvár.
- Makkai László (szerk.). É.n. *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről.* III. Budapest.
- Milhofer Sándor, 1897. *A talaj kimerülés tekintettel a csökkenő termésekre és az ezeket befolyásoló tényezőkre.* Budapest.
- Milleker Bódog, 1886. *Versecz szab. kir. város története.* I– II. (Németből fordította Buday József). Budapest.
- Mindszenty Gábor naplója.* Közli: Balló István. (1900). Magyar Könyvtár. Budapest.
- Miskolczy Ambrus, 2005. *Románok a történelmi Magyarországon.* (Kisebbségkutatás könyvek). Budapest. Lucidus Kiadó.
- Moesz Gusztáv, *Régi megfigyelések Brassóban.* In: Természettudományi Közöny 1911. Budapest.
- Mokry Endre: 1881. *A bánati vizek szabályozásának történelmi ismertetése.* Temesvár.
- Molnár Ádám, 1993. *Időjárás-varázslás Belső-Ázsiában.* Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Molnár Antal, 2004. *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez.* Budapest. Magyar Egyháztörténelmi Enciklopédia Munkaközösség.
- Molnár Antal, 2005. *Mezőváros és katolicizmus.* Budapest. Magyar Egyháztörténelmi Enciklopédia Munkaközösség.
- Molnár Antal, 2008. *A báta apátság és népei a török korban.* II. Kiadás. Budapest. Magyar Egyháztörténelmi Enciklopédia Munkaközösség.
- Molnár Antal, 2013. *Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és hódoltsági katolicizmus 16-17. századi történetéhez.* Budapest. Magyar Egyháztörténelmi Enciklopédia Munkaközösség.
- Montague, W. M. 1799. *Letters of the Lady M-y, W-y, writen during her Travels.* Paris.
- Montanari, M. 1979. *L'alimentazione contadina nell'alto Medioevo.* Napoli. Liguori Editore.
- Montanari, M. 1988. *Alimentazione e cultura nel Medioevo.* Roma-Bari. Laterza Editore.
- Montanari, Massimo. 1996. *Éhínség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete.* Budapest. Atlantisz Könyvkiadó.
- Moussong Gyula, *Szekszárd r. t. város monográfiája.* 1917. Szekszárd.
- Móznér László, 1947. *Időjárás megfigyelések a Historia Domusokban.* Budapest.
- Móznér László, *Somogy vm-i és Pápai régi időjárás emlékek.* 1947. Budapest.
- Mráz Vera, *Bethlen Gábor gazdaság politikája.* Századok. 1953. 87. 512– 564.
- Murányi (Mrva) Ede, *Leghidegebb telek 401-1799.* In: Időjárás III. 1899, IV. 1900. Budapest.
- Müller, Georg Eduard, (1941). 1985. *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität 1141–1876.* Hermannstadt (Köln– Wien).
- Müller, Georg Eduard, 1928. *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876.* Hermannstadt.
- Nagy Béni. *Békésmegyei Régészeti és Művelődéstört. Egylet Evkönyvei.* I-XVII. 1875-1893. Gyula.

- Nagy László, 1985. „Megint fölszánt magyar világ van...” *Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben*. Budapest. Zrínyi Katonai Kiadó.
- Nagy Miklós Mihály, *Délvidék mint geopolitikai puffer*. In: *Délvidék történeti földrajza*, (szerk. Dr. Kókai Sándor). 2006. Nyíregyháza. Főiskola Földrajz Tanszéke.
- Nagy Szabó Ferenc *memoriáléja*. Erdélyi Történelmi Adatok I. 1855. Kolozsvár.
- Németh Imre, 1990. *Csanácfalu német lakossága a XVIII-XIX. században*. Győr. Honismereteti pályázat.
- Neumann Jenő, ifj., 1922. *Szarvas nagyközség története*. Szarvas.
- Newhall, Christopher G.– Self, Stephen. 1982. „*The volcanic explosivity index (VEI): an estimate of explosive magnitude for historical volcanism*”. *Journal of Geophysical Research* 1982..(március 13). 87 (C2). 1231– 1238.
- Niedermaier, Paul, 1979. *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem XII. und 16. Jahrhundert*. Köln– Wien.
- Nógrádi Árpád, *A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon*. Századok 136 (2002).
- Nordstrom, J. Bayron (ed). 1986. *Dictionary of Scandinavian History*. London. Greenwood Press.
- Oborni Teréz, *A fejedelemség-kori erdélyi várostörténet kérdéseiről*. In: URBS. 2006. I. Magyar várostörténeti évkönyv. 133– 158.
- Oborni Teréz, *A végek őrzői– adalék a kézdiszéki Bereck oppidum kora újkori történetéhez*. In: Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára. (Szerk.: Pál Judit, Sipos Gábor.). 2010. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum – Egyesület. 209–215.
- Oborni Teréz, *Tartományból ország: erdélyi változások a 16. század első felében*. In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. (Szerk.: Zombori István.) 2004. Budapest. 165–178.
- Oborni Teréz, *Erdély kiváltságos rendjei és népei a fejedelemség korában*. Árkádia. Történelmi és történelem-szaktudományi folyóirat. VI. évfolyam, 2015/1. szám (10), 31–45.
- Oborni Teréz, *Kettős függésben: Erdély államisága a 16. században*. Korunk. Harmadik folyam XVII/7. 2007. 33–40.
- Okmánytár hódoltság történetéhez*. Nagy-Körös, Czegléd, Dömösd, Szeged, Halas levéltáraiból Összegyűjtötte: Szilády Áron és Szilágyi Sándor. I–II. 1863. Pest.
- Olagüe, Ignacio, 1950. *La decadencia de Espana*. Vol. IV/25. Madrid.
- Oláh Miklós, 1941. *Erdélyről*. Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I. Kötet.
- Oltványi Pál, 1886. *A Szegedi plébánia és a Piarista atyák szegedi krónikája*. Szeged.
- Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*. I-IV. 1868. Pest.
- Ormai Imre, *A zilahi udvarbíró gondjai 1797-ben*. (Budapesti Hírlap „Vasárnapi Újság” melléklete. 1934. dec. 30.)
- Orosz András, *Ír ezredek Magyarországon. Adalékok az állandó hadsereg téli beszállásolásának gyakorlatához az 1690-es években*. Magyar-ír kapcsolatok. Északi Magyar Archivum. Digitális.
- Outhwait, R. B. 1969. *Tudor England*. Londres. Macmillan.
- Oxford Értelmező Kéziszótár*. Hornty, A. S.– Cowie, A. P.– Gimson, A. C (szerk.) 1989. Budapest. Kultura International Kiadó.
- Paget, John. 1839. *Hungary and Transsylvania*. In: Haraszi Sándor– Pethő Tibor. 1963. *Útikalandok a régi Magyarországon*. Budapest. Tancsics Könyvkiadó.

- Paget, John. 1839. *Hungary and Transsylvania: with remarks on their condition, social, political, and economical*. Murray. London.
- Pál Judit, 2003. *Városfejlődés a Székelyföldön*. Csíkszereda. Pro-Print Kiadó.
- Pál-Antal Sándor, 2007. *Marosszék 1701-1722 között. Az 1701–1703, 1710–1713, 1715-ös és 1721–1722-es összeírások*. Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Pál-Antal Sándor, 2011. *Székely székek a 18. században. IV. Háromszék 1701-1722*. Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Pál-Antal Sándor, *Székely mezővárosok a fejedelemség korában*. In: A Székelyföld és városai. 2003. Marosvásárhely. 9-13.
- Pálffy Géza, 2000. *A tizenhatodik század története*. Magyar Századok, Budapest. Pannonica Kiadó.
- Pálffy Géza, *A másfél évszázadnyi török uralom mérlege*. (www.mult-kor.hu.)
- Pálffy Géza, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig* (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). Arcanum. Digitális.
- Palmer Kálmán, 1894. *Nagybánya és környéke*. Nagybánya.
- Pálóczi Horváth-család naplója. Közli Szopori Nagy Imre. Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI-XVIII. századokból. 1881. Budapest.
- Palugyay Imre, 1855. *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása*. I-IV. Pest. Pap István históriai jegyzetei. In: Hasznos Mulatságok 1822. Buda.
- Pap János. 1886. *A Piaristák Szegeden. 1720–1886*. Szeged.
- Pap, Francisc– Winkler, Iudita, *Monede poloneze din secolele XV–XVII. in Transilvania*. In: AMN 3 (1966). 197–211.
- Papp Miklós K. *Egy székely naplója* (Jónás Lapja.) 1873. Kolozsvár.
- Papp Sándor, II. Rákóczi György és a Porta. In: Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. (Szerk. Kármán Gábor és Szabó András Péter). Budapest, 2009. 99–170.
- Ivanics Mária, *Rabszerzés és rabkiváltás a Krimi Kánságban a 16–17. században (Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez)*. In: Századok, 141. (2007.) 1483–1514.,
- Parker, Geoffrey, 1996. *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800*. Cambridge University Press.
- Pászka Imre, 2016. *A társas világ környezetei*. Szeged. Belvedere Kiadó. 9-146.
- Pászka Imre, *Együtthatás reprezentációk szociológiai megközelítésének vázlata*. In: Szegedi Tudományegyetemi Tudástár. 7. Bölcsész- és társadalomtudomány. 2014. Szeged. Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Pászka, Imre, *Outline of the Sociological Approach of Synergy Representations*. Belvedere. 2014/4. 37-55.
- Payr György és Payr Mihály krónikája: 1584–1700. Jegyzetekkel ellátta Heimler Károly. (Soproni krónikák II.) 1942. Sopron.
- Peisner Ignác, 1900. *Budapest a XVIII. században*. Budapest.
- Pelto, G.- Paleto, P. 1987. *Alimentazione e delocalizzazione: i cambiamenti nel regime alimentare dopo il 1750*. In: Rotberg, Robert–. Rabb Theodore (Ed). La fama nella storia. Roma.
- Perjes Géza, *Zrínyi és az 1663-64-es nagy török háború*. 25–99., Esterházy Pál, *Mars Hungaricus*, Zrínyi Könyvtár III. (Főszerk Klaniczai Tibor, Szerk. Kovács Sándor Iván). 1989. Budapest. Zrínyi Kiadó.

- Perjés Géza, 1963. *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Budapest.
- Pesthy Frigyes, 1882–1884. *Krassó vármegye története*. II. Oklevéltár. Budapest.
- Pesty Frigyes, 1877. *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*. Oklevéltár. Budapest.
- Péter Katalin által írott fejezetek In: *Erdély rövid története*. (Főszerk. Köpeczi Béla, Szerk. Barta Gábor). 1993. Budapest. 273–288.
- Péterffy család: *Időjárási jegyzetek*. Közli Kazay Endre. Időjárás. XII. 1908.
- Pethő Gergely, *Magyar Krónika*. Írta néhai nemzetes ... Nyomtatott legelőször Bécs-ben 1660 és ismét Kassán . 1723-ban ... szaporította P. Spangar András. 1738. Kassa.
- Petőfi Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*. Debrecen, 1847. május 14.
- Pfister, Christian. 1999. *Wetternachhersage, 500 Jahr Klimavariationen und Natur Katastrofen*. Verlag Paul Haupt.
- Pfister, Christian. *Variations in the Spring-Summer Climate of Central Europe from the High Middle Ages to 1850*. In: Wanner, Heinz– Siegenthaler, Ulrich (hgg). 1988. *Long and Short Term Variability of Climate, Lecture Notes in Earth Sciences* 16. Berlin. 57– 82.
- Pfister, Christian., 1984, *Das Klima der Schweiz von 1525 bis 1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft*, 2. vol. *Academica Helvetica*.
- Philippi, Maja, *Von Mohács bis zum großen Brandt*. In: Roth, Harald, 1999. *Kronstadt. Eine Siebenbürgische Stadtgeschichte*. Universitas Verlag München.
- Podhraczký József, 1828. *Budai krónika*. Buda.
- Podhraczký József, 1833. *Eredeti két magyar krónika* (Bornemissza Tamás és Verantz. Antal.) Pest.
- Post, J. D. 1977. *The Last Great Subsistence Crisis ... (1816– 1817)*. Baltimore. Johns Hopkins University Press
- Postan, M. M. 1973. *Medieval Trade and Finance*. Cambridge University Press.
- Pounds, N. J.G. 1979. *An Historical Geography of Europe 1500– 1800*. Cambridge University Press.
- Prinz Gyula–Teleki Pál, *A magyar gazdaság földrajza*. In: *Magyar föld– magyar faj*. 2. Budapest 1940.
- Prodan, David, 1970–1978. *Urbarile Țării Făgărașului*. I-II. București. Editat de Academia R.S.R.
- Prónay N. *naplója 1680. évről*. Közli Nagy Iván. *Magyar Történelmi Tár* XXII. 1877. Budapest.
- Protestáns Közlöny*, 1893.8.
- Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*. I-VIII. 1886–1926. Kronstadt.
- Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, Chroniken und Tagebücher* I-V. 1893. Brassó.
- R. Várkonyi Ágnes, „Elpusztult erdős bérceink”. *A Kárpát-medence ökológiai válságáról*. Arcanum. Digitális.
- R. Várkonyi Ágnes, *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1700)*. In: *Erdély története* II. 1606-tól 1830-ig. (Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk.: Makkai László, Szász Zoltán.) 1986. Budapest. 784–971, 834–843.
- R. Várkonyi Ágnes, *Erdély társadalma és az európai hatalmi egyensúly 1660–1711*. In: *Régi erdélyi viseletek*. Viseletkódex a XVII. századból. 1990. Budapest.

- R. Várkonyi Ágnes, *Környezet és végvár. (Végvárrendszer és a történeti ökológia kérdései a XVI–XVII. századi Magyarországon.)* In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században.* (Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó Jolán), 1993. Studia Agriensia. Eger.
- Rácz Lajos: *A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800). A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei.* Történeti Szemle XXXVII (1995) 4.
- Radkau, Joachakim, *A környezettörténet nyitott kérdései.* In: Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat. www.korall.org/hu.node (Hozzáférés: 2011. 04.15.)
- Radoslav, Doru. 2003. *Cultură și umanism in Banat. Secolul XVII.* Timișoara. Editura de Vest.
- Ravasz László, *Az erdélyi szellem.* Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I. Kötet. Tündérkert.1541-1571. Makkai László (Szerk.), Cs. Szabó László (Közreműködött).1941. Budapest. Franklin– Társulat.
- Régi magyar szólások és közmondások–* Arcanum DVD Könyvtár 5. Arcanum.2004.
- Reguly Antal, *Palóc jegyzetei 1857.* Szerk.: Selmeczi Kovács Attila. 1975. Eger.
- Reid, C. George, *Solar Forcing of Global Climate Change since the Mid-Seventeenth Century.* In: Climatic Change, 37 (1997), 391-405.
- Reimann, John, Adam, *De venti borealis diversa in ium Barometrorum efficacia, ejusque causa genuina.* (Sammlung 1723. XXII.) 1732. Leipzig.
- Reimann. John, Adam. Dr. Med, *De auro vegetabili,* oder von den vermeyntlichen Golde in denen Hungarischen Wein-Trauben. (Nachrichten, VI. 1733.) Erfurt.
- Réthy Antal, 1921. *Időjárás és éghajlat.* Budapest. Ethika Tudományterjesztő és Könyvkiadó.
- Réthy Antal, 1936. *Megváltoztatta-e éghajlatunkat az ármentesítés?* Budapest.
- Réthy Antal, 1952. *A Kárpát-medencék földrengései.* Budapest.Akadémiai Kiadó.
- Réthy Antal, Bacsó Nándor, 1938. *Magyarország éghajlata.* Budapest.
- Réthy Antal,1962. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-ig.* Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Réthy Antal,1970. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig.* Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Réthy Antal,1998-1999.*Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801-1900-ig.* 1-2. köt. Budapest. OMSZ.
- Réthy Antal,2009. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig.* Budapest. OMSZ.
- Réthy Antal- Kakas József *Nevezetes villámcsapás Budán 1778 július 30-án.* Időjárás. LIX. 1955. Budapest.
- Réthy Antal, 1918. *Temesvár régi hőmérsékleti megfigyelései 1780. szept.-1800. december.* Temesvár.
- Réthy Antal, 1962. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig.* Budapest. Kadémiai Kiadó.
- Réthy Antal, *A legrégebb budai meteorológiai megfigyelések (1780-1781.)* Időjárás. XVIII.1914. Budapest.
- Réthy Antal, *Bruckner Gottlieb soproni krónikája.* Időjárás XLIV. 1940. Budapest.
- Réthy Antal, *Érdekes villámcsapás.* Pozsony 1786. aug. 24. Időjárás, XVIII. 1914. Budapest
- Réthy Antal, *Esztergomi megfigyelések.* Időjárás, XXIX. 1925. Budapest.
- Réthy Antal, *Esztergomi régi időjárási megfigyelések.* In: Az Időjárás XXIX. 1925.Budapest.

- Réthy Antal. *A kőszegi „Szőlő” jövésnek könyve” ma 200 éves.* (M. N. 1940. ápr. 24.) Budapest.
- Réthy, A. 2009. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig.* Kiadja: Budapest. OMSZ.
- Rettegi György emlékiratai 1718-1767. Közli Torma Károly. 1885. Budapest.
- Rettegi György, 1970. *Emlékezetre méltó dolgok 1718-1784.* (Bevezető, jegyzetek. Jakó Zsigmond). Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Revidiált Károli Biblia. Mózes II. könyve. 10. fejezet. Onile Biblia.
- Rhédey levele (1660 július 16) Bethlen Jánoshoz. – M. Tört. Tár. XVII. 28.
- Rodiczky Jenő, *A sáska.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1894. Budapest.
- Rohrbacher Miklós, 1888-1890. *Tata története.* Tata.
- Rómer Flóris, 1871. *Egy árvíz-mutatá sorsa.* Budapest.
- Rónai András. 1941. *Gondolatok a politikai földrajz témaköréből.* Budapest.
- Roskoschnik, Johann, 1782. *Nachricht von den nach Bontzhida in Siebenbürgen.* Kronstadt.
- Rugonfalvi Kiss István, 2009. *A nemes Székely Nemzet képe.* II. könyv. Pomáz. Kráter.
- Ruisz Antal gyűjtése a Giornale d'Italia egyik meg nem nevezett kötetéből (Réthy, A. 1963.) *Sammlung von Natur und Medicin*, u. s. w. Academ. Naturae Curios in Breslau. 1719–1723. Leipzig- Budissin.
- Schefer, Ch., 1892. *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière.* Paris
- Schleicher Pál, 1941. *Oláh Miklós és Erasmus.* Budapest.
- Schwicker, Johann, Heinrich. 1872. *Geschichte des Temesvarer Banats.* 2. kiad. Pest.
- Sebestyén Mihály (szerk). 2010. *Marosszéki krónikák.* II. Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Sebők László, 1880. *Gyöngyös és vidéke története.* Gyöngyös.
- Seeger, M. W.– Sellnow, T. L.– Ulmer, R. R. 1998. *„Communication, organization, and crisis”.* Communication Yearbook 21. New York.
- Segesvári Bálint krónikája 1606-1654. In: Erdélyi Történelmi Adatok IV. 1862. Kolozsvár
- Sepsi Laczkó Máté krónikája. Erdélyi Történelmi Adatok. III. 1857. Kolozsvár
- Seres István, *Újabb források az 1657. évi lengyelországi hadjárat veszteséglistájához.* Hadtörténelmi Közlemények, 123. évf. 4/2010. 799–814.
- Sinay Miklós Sajátkezű Naptárjegyzetei 1759-1803. IV. 1873. Debrecen.
- Slicher van Bath, 1962. *De agrarische gescheidenis van West-Europa (500-1850).* Utrecht-Antwerpen.
- Sófálvi András, *Településszerkezeti kutatások a Só-vidéken. A székely településrend és gazdálkodás tanulságai.* In: AREOPOLISZ Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. III. Székelyudvarhely. 2003. Litera Könyvkiadó.
- Soler, J. *Sémiotique de la nourriture dans la Bible.* In: Abbales ESC, XXVIII, 1973, 943-955.
- Sommel, Henry et Elizabeth, 1983. *Vulcano Weather. The Story of 1816, the Year without a Summer.* Newport. Seven Seas Press.
- Somogyi Győző– B. Szabó János, 1996. *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege.* Budapest.
- Spangár András, 1734. *A magyar krónika.* Kassa.
- Spangár András, *Magyar krónika.* Pethő Gergely 1660 és 1729 évi krónikája alapján. 1738. Kassa.
- Statuta Jurium Municipalium Saxonum in Transsylvania.* Opera Matthiae Fronii revisa, locupletata et edita. 1583. Coroneae, 1583.
- Stefani, Bartolomeo. 1662. *L'arte di ben culinare.* Mantova.

- Stothers, B. Richard. *The great Tombora eruption in 1815 and its aftermath*. In: Science, 15. juín 1984. vol. 224. nr.465.
- Sudár Balázs, *A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657–1665)*. Hadtörténelmi Közlemények. 124. 2011/3. 888–910.
- Sudár Balázs, *A váradi török tartomány első éve 1660–1665*. Real. mtak.hu.
- Sutschek, Felix, 2000. *Das deutsch-römische Recht der Siebenbürger Sachsen* (Eigen-Landrecht). *Aus der Rechtsgeschichte Siebenbürgens*. Stuttgart. ↑
- Süle Sándor. *Kerta község éghajlata, időjárása*. Időjárás, LIII. 1949. Budapest.
- Sváby Frigyes, *A régi vármegye*. Vázlatok Szepes megye levéltárából. A Szepes megyei Történelmi Társulat Évkönyve V. 1889. Lőcse.
- Sydenham, Thomas, 1769. *Opera Medica*. Tom. I. et II. Genevae.
- Szabady János, Winkler Csaba (szerk.), 1989. *Adalékok Győr-Ménfőcsanak történetéhez*. Önkormányzat Kiadása.
- Szabó András Péter: *A magyar Hallerek nemzetségi könyve – egy különleges forrás társadalomtörténeti háttere*. Századok 142. (2008) 897–942.
- Szabó Dezső, *Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában*. In: Hadtörténelmi Közlemények, 11. (1910.) 23–51., 349–387., 549–587.
- Szabó István, 1943. *Nemzetsszemlélet és magyarságtudat*. Sorsunk 1943. Erős Vilmos bevezető tanulmányával. In: Kisebbségkutatás 13. (2004) 4. 635–668., 14. (2005) 81–94.
- Szabó István, *Hanyatló jobbágyság a középkor végén*. Századok. 1939. 476.
- Szabó József (főszerkesztő): 1995. *Hadtudományi lexikon*. I–II. Budapest: Magyar Hadtudományi Társaság.
- Szabó Károly– Szádeczky– Lajos – Barabás Samu (szerk.) 1872–1934. *Székely oklevéltár*. I–VIII. Budapest.
- Szabó Károly (szerk.) 1876. *Székely Oklevéltár*. II. (1520–1571). A Magyar Történelemtársulat Kolozsvári Bizottsága.
- Szabó Károly, 1873. *Kisebbségi történeti munkái*. I. Budapest.
- Szabó Károly, *Cancellaria Transylvanica* codexből. Történelmi Tár 1880. Budapest.
- Szabó Károly, 1869. *Thököly Imre hűtlenségi pere Erdélyben 1685-ben*. Századok. 1869.
- Szádeczky – Kardoss Lajos. 1927. *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest. Franklin Társulat.
- Szádeczky Lajos, 1897. *Székely Oklevéltár*. VI. kötet. 1603–1698. Kolozsvár.
- Szádeczky Lajos, 1898. *Székely Oklevéltár*. VII. kötet. 1696–1750. Kolozsvár.
- Szádeczky Lajos, *Adatok Eger ostromához 1552-ben*. Századok XIV. 1880. Budapest.
- Szádeczky Lajos, *Apor Péter verses munkás levelei*. Kiadta Szádeczky Lajos. (Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. írók. XXXVI. és XXXVII. k. 1903. Budapest.
- Szádeczky Lajos, *Báthory István hadjáratai az oroszok ellen*. Hadtörténelmi Közlemények. 1888., Koncz József, *Báthory István király hadjárata az oroszok ellen 1580-ban*. Hadtörténelmi Közlemények. 1897.
- Szádeczky Lajos, *Budavár 1684-i ostroma. Egy ismeretlen rab naplója*. Történelmi Tár 1890. Budapest.
- Szádeczky, K. L. 1908. *A székely határőrség szervezése 1762–1764*. Budapest.
- Szakál Ferenc naplója 1698–1718. Kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Történelmi Emlékek II. 1860. Pest.
- Szakál Veronika, *Gelencei plébánosok feljegyzései időjárásról és természeti csapásokról*. Libelli Transsilvanici. 9. (Szerk: Bárány János és Bárány Dániel.) 2011. Kecskemét.

- Szakály Ferenc, *A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711*. Tolna mezőváros monográfiája. 1992. (Szerk. Glósz József-V. Kápolnás Mária.) Tolna.
- Szalády Áron-Szilágyi Sándor, 1863. *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon*. Nagy-Körös, Czegléd, Dömösd, Szeged, Halas levéltáraiból. I-II. Kötet. Pest.
- Szalárdi János, 1980. *Síralmas magyar krónikája*. Budapest. Magyar Helikon.
- Szalárdi János, 1982. *Síralmas magyar krónika*. Magyar Emlékirók. 16-18. század. Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó. 297, 298.
- Szalay Ágnes, Ritoók Zsigmondné, Torda Zsigmond. Szalay László, Bethlen Miklós, Verancsics Antal, *Szamosközi István történeti maradványai 1542–1608*. IV. köt. Vegyes feljegyzések. Kiadta Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Emlékek II. oszt. írók XXX. köt. 1880. Budapest.
- Szalay László–Baróti Lajos. 1893–1896. *A Magyar Nemzet Története*. Budapest.
- Szalay László (Wenzel Gusztáv). 1857–1875. *Verancsics Antal összes munkái (1–12)*. Pest. Akadémia.
- Szalay László, Wenzel Gusztáv, 1870. *Vegyes levelek, 1563–1569*. Pest.
- Szamosközi István történeti maradványai*. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár. 1889. Budapest.
- Szamosközy István, 1963. *Erdély története*. Budapest. Magyar Helikon.
- Szamota István, 1891. *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten (1054–1717)*. Budapest. Franklin-Társulat.
- Szaniszló Zsigmond naplója 1682–1711*. Közli Torma Károly. In: Történelmi Tár 1889, 1890, 1891. Budapest.
- Szántó Richárd. *Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben*. Világtörténet. 2005/I. 52.)
- Szántó Richárd. 2007. *Környezeti változások Európában a 14. század első évtizedeiben*. In: Révész, Éva–Halmágyi Miklós. Szerk. Középkor történeti tanulmányok.5. Szeged. 2007. Szegedi Középkorász Műhely.
- Szathmáry László, *Salétromtermelés Magyarországon. Salétromtermelés Magyarországon az elmúlt századokban*. Természettudományi Közlöny, 1932. 415–425.
- Szatsvay Sándor, *eszteleneki, esőmérője*. (M. K. 1787. márc. 28.) Bécs.
- Széchenyi István. gr., 1863. *Pesti por és sár*. Pest.
- Szederkényi Nándor, 1893. *Heves-vármegye története*. IV. Eger.
- Székely István magyar krónikája*. Újabb Nemzeti Könyvtár III. 1854. Pest
- Székely krónika*. Közli Barabás Samu. Történelmi Tár. 1880. Budapest.
- Székely Nemzet Jussait világosító némely darab levelek által magyar nyelvre fordítva, néme-lyek pedig eredetileg magyar nyelven*. 1857. Marosvásárhely.
- Székely Oklevéltár* (Szabó Károly, szerk). 1895. IV. kötet. (1264–1707.) Kolozsvár. Sajtó alá rendezte Szádeczky Lajos.
- Székely oklevéltár* VI. köt. (Szerk. Barabás Samu.) Magyar Történelmi Tár XXVIII. 1943. Budapest.
- Székely Oklevéltár. Új sorozat. I (1983), II (1985)*. Közzéteszi Demény Lajos és Pataki József. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Szekfü Gyula, 2002. *Rövid magyar történet (16016–1939)*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Szekfü Gyula, *A vallási kérdés: a hitújítás, Erdélyi kérdés. A fejedelemség kialakulása*. In: Hóman Bálint-Szekfü Gyula, Magyar történet. MEK.
- Szentkláray Jenő, 1886. *A dunai hajóhadak története*. Budapest.

- Szentkláray Jenő, *Temesvár története*. In: Borovszky, Samu (szerk.). É.n. Magyarország vármegyei és városai. *Magyarország monográfiája*. Budapest.
- Szentkláray Jenő, 1880. *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig)*. Temesvár.
- Szentkláray Jenő, 1909. *Mercy kormányzata a Temesi Bánságban*. Budapest.
- Szepesti egyházi krónika*. Történelmi Tár 1904. Budapest.
- Szepesség, avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Összeállította Hain Gáspár. 1988. Budapest. Magvető Könyvkiadó.
- Szilágyi Sándor (szerk.), 1898. *Erdélyi országgyűlési emlékek*. V. Budapest.
- Szilágyi Sándor, 1866. *Erdély története*. I. Pest. Kiadja Heckenást Gusztáv.
- Szilágyi Sándor, 1879. *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*. Budapest.
- Szilágyi Sándor, 1886. *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. Budapest.
- Szilágyi Sándor, 1887. *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem levelezése*. Budapest.
- Szilágyi Sándor, *A legnagyobb hórétég Magyarországon*. Századok XXV. 1891. Budapest.
- Szilágyi Sándor, *Magyar nemzet története*. (1657–1711). Első Könyv. *Erdély romlásának évei*. Arcanum.
- Szilágyi Sándor, Szilády Áron, 1881. *Török-magyarkori állam-okmánytár* I/1866, II/1868, II/1868, IV/1870, V/1871. VI/1872, VII/1872. Pest. Akadémia.)
- Szily Kálmán, 1887. *Régi magyar megfigyelések*. Budapest.
- Szirbik Miklós, *Makó várossának közönséges és az abban lévő reformata ekklesziának különös leírása 1835/36*. Sajtó alá rendezte Eperjesi Kálmán. 1926. Makó
- Szirmay András naplója*. Közli Karsa Ferenc. 1897–1901. Sátoraljaújhely.
- Szirmay Antal, 1804. *Notitia historica comitatus Zempléniensis*. Buda.
- Szirmay Antal, *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári ismerete*. I., II. 1809–1810. Buda.
- Szita László, *A török világ vége Baranyában*. In: Baranya 1989/ 1–2. szám.
- Szita László, *Adatok a török megszállás alatti Pécs népességének alakulásához*. In: Tanulmányok Pécs történetéből, 1. Pécs népessége 1543–1990. (Szerk. Vonyó József.) Pécs, 1995. 13–26. Online.
- Szongott Kristóf, 1901. *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája*. III. Szamosújvár.
- Szökefalvi – Nagy Zoltán és Zétényi Endre, 1965. *Egy XVIII. századbeli magyar meteorológus: Benkő Sámuel miskolci orvos*. Miskolc.
- Szűcs István, 1870. *Debrecen város történelme*. I–III. Debrecen.
- Szűcs Jenő, 1974. *Nemzet és történelem*. Budapest.
- Szülejman naplója 1529-ki bécsi hadjáratáról*. Közli Budenz József. Magyar Történelmi Tár XIII. 1867. Budapest.
- Tagányi Károly, *A földközösségről*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1896/1.
- Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula. 1915. *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. 1553–1589. Budapest.
- Takáts Sándor, 1915–1917. *Rajzok a török világból*. I–III. Budapest.
- Takáts Sándor, 2010. *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Budapest.
- Takáts Sándor, *Dunai hajózás a XVI–XVII. században*. MGtSz 1900.
- Takáts Sándor, *Vezir Szokolli Musztafa basa*. Budapesti Szemle 1915. Budapest.
- Tamás János, *Az aszály*. Magyar Tudomány, 2017/10.

- Tavaszi Sándor, *Erdélyi arcok* (Újfalvi Sándor, Jósika Miklós, Bölöni Farkas Sándor, Bolyai Farkas, Wesselényi Miklós és barabás Miklós írásaiból.) Erdély Öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. IX. Budapest. Franklin-Társulat.
- Téglási György *naplója 1722-1794*. Közli Kelemen Lajos. (G.F. VIII. 1910.) Kolozsvár.
- Teleki Mihály *levelezése I-VIII*. Közli Gergely Sámuel. Magyar Történelmi Társulat. 1905–1926. Budapest.
- Teleki Pál, 1996. *A földrajzi gondolat története*. II. Kiadás. Budapest. Kossuth.
- Teplý, Karl: *Kizil Elma, Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und der Volkskunde*. In: Südost-Forschungen. XXXVI. 1977. 78–108.
- Tessedik Sámuel *önéletrajza*. Fordította Zsilinszky Mihály. II. kiadás. 1942. Szarvas.
- Tessedik Sámuel. 1938. *Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája*. Budapest.
- Teutsch, Friedrich: *Die „Unionen“ der drei ständischen „Nationen“ in Siebenbürgen bis 1542*. Archives des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. XII. (1874).
- Thaly Kálmán, *Dunántúli hadjárat 1707-ben*. Századok, 1880. Budapest.
- Thaly Kálmán, *Schiessler Gáspár kassai polgár naplója a Rákóczi korból 1703–1746*. (Történelmi Tár. 1884.) Budapest.
- Thaly Kálmán. 1875. *Történelmi naplók 1663-1719*. (M.T.E. II. oszt. írók, XXVII. (Ottlyk, Bártfa, Gr. Teleki Mihály, Pápai János, ifj. Tétsi János, Bivólyi Ritter.) Budapest.
- Thuillier, G. 1970. *L'alimentation en Nivernais ai XIX. siècle*. In: Hermardinquer (Ed). Pour une hitoire de l'alimentation. Paris.
- Thuróczy krónika*. Johannes De Thwroc: Chronica Hungarorum. Brünn, 1488. Augsburg.
- Thúry József, *Török történetírók*. I–III. 1893, 1896. Budapest.
- Timár György, 1995. *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai. 1546–1565*. Pécs.
- Toldalagi Mihály emlékirata*. Erdélyi Történelmi Adatok I.) 1858. Kolozsvár. *Toldalagi Mihály levelei Bethlen Gábor fejedelemhez*. Erdélyi Történelmi Adatok I. 1858. Kolozsvár.
- Toldy Ferenc, 1827. *Sárospataki magyar krónika 1523-1615*. Pest.
- Toldy Ferenc, *Egy kis dedák krónika 1601-1613*. Magyar Történelmi Tár VI. 1859. Pest
- Tooth János, *Kis-Kun-Halas város története*. Kiadta Szilágyi Sándor. 1861. Nagykörös
- Tótfalusi István, *Magyar etimológiai nagyszótár*– Arcanum DVD. 2004. Budapest.
- Tóth I. János, *Válság és válságtudat*. In: Létünk. 2012/3.
- Tóth I. János, *Válság és válságtudat*. Létünk. 201/3. 20–27.
- Tóth Endre, *Rendkívüli időjárás*. (R.L. VI. 1962. júl. 29.) Budapest.
- Tóth Sándor László, 2000. *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged. Belvedere Kiadó.
- Tóth Sándor László, *A zsitvatoroki békével ért véget a 15 éves háború*. In: Múlt – Kor, Történelmi portál. 2006. november 10.
- Tóth Sándor László, *Vilajetek a hódoltságban*. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (Szerk. Tóth Sándor László.). CIX (1999). 63–80.
- Tóth Sándor, 1909-1912. *Sáros vármegye monográfiája*. I-III. Budapest.
- Tóth Zoltán, *Az államterület biztonsága*. Földrajzi Közlemények. 1917/7–8.
- Tököli (Thököly) Imre naplója az 1676-1678 évekről*. Közli Torma Károly Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. írók. XVIII. köt. 1866. Pest 1866.
- Török-magyar történelmi emlékek* I–II. 1893–1896. Budapest.
- Tőry Kálmán, 1952. *A Duna és szabályozása*. Budapest. MTA.

- Trausch, Josephus, 1848. *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltartdinum sive Annales Hungarici et Transsilvanici Pars I. Complectens Annales Ann. 990-1630. Pars II. Complectens Annales Ann. 1630-1699.* Coronae. Brassó.
- Trauschenfels, Eugen. 1860. *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens.* (Neue Folge) X. Tagebuch des Johann Irthell des älteren und jüngeren. Vom Jahre 1638-1710. Kronstadt. Tartalmazza még a következő naplókat: (Album Oltardinum 1526-1659, Scherer Andreas-Rasous-Nyirő (1526-1552), Scherer Pál (1552-1576), Oltard Márton (1576-1591), Oltard János (1591-1629), Oltard András (1630-1659.), Hegyes-Ostermayer (1562-1570), Nössner Simon (1570-1619), Czauk Simon (1590-1602), Weiss-Fejér-Albinus (1590-1615), Bánfi Péter (1539-1616), Hegyes András (1603-1617), Egy Brassói Polgár (1631-1660), Id. és Ifj. Irthell (1638-1710).
- Trisnyák Sándor, 1959. *Borsodi földrajzi írók a XVI-XIX. századokban.* (B.F.É. II.). Miskolc.
- Trócsányi Zoltán, 1925. *Magyar régiségek és furcsaságok.* I-II. Budapest.
- Trócsányi Zoltán, 1937. *Kirándulás a magyar múltba.* Budapest.
- Trócsányi Zsolt, 1972. *Teleki Mihály, Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig.* Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Trócsányi Zsolt, 2005. *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Budapest. Gondolat Kiadó.
- Trócsányi Zsolt, 1988. *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740.* Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Budapest.
- Trócsányi, Zsolt, 1973. *Erdélyi Kormányhatósági levéltárak.* Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Tudomány és Köznyelvi Szavak Magyar Értelmező Szótára.* Arcanum. Digitális.
- Tüdös Kinga, 2001. *Jobbágyélet a fejedelemségi Erdélyben. Jövevényjobbágyok Háromszéken 1616-1698.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Tüdös Kinga, 2003. *Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. Erdélyi testamentumok.* I. Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Tüdös S. Kinga, *A székely örökség háramlása a 16–17. századi végrendeletek tükrében.* In: Aetas 23.évf. (2008), 205-222.
- Tüdös S. Kinga, *A háromszéki hadköteles székelység társadalmi rétegződése 1635-ben.* Történelmi Szemle 33. (1991) 224-238.
- Tüdös S. Kinga, *Székelyföldi jobbágykötő levelek. Más tájakról Háromszékre telepedett jobbágyok (1630-1686).* Történelmi Szemle 37. (1995) 4. 439-450.
- Tüdös, Kinga. 2008. *Testamentumok II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600-1660.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Tüdös, Kinga. 2011. *Testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1661-1723.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Ungár László, *Az 1845-47. évi felvidéki éhínséggel kapcsolatos intézkedések Pesten és Budán.* Tanulmányok Budapest múltjából. VI.
- Urkundenbuch zur Geschichte der Ev. Kirche A.B. in Siebenbürgen*, I, hg. Teutsch, G. D., 1862. Hermannstadt.
- Vági István, *Kritikai hozzászólás Szekfü Gyulának a Magyar Történet V-ik kötetének első fejezetéhez: „A talajviszonyok megváltozása”.* In: Erdészeti Lapok 1934. 670–682, 787–801, 1040–1052; 1935. 142–153.
- Váradi Mihály naplója 1667–1690.* Közli Révész Kálmán. Történelmi Tár 1904. Budapest.

- Varga J. János, *Insurrekció, kvártély és porció (Megyei teherviselés a felszabadító háború időszakában)*. In Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. 1987. Salgótarján.
- Várkonyi Ágnes (szerk.), 2000. *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Várkonyi Ágnes, R. 1999. *A Királyi Magyarország 1541–1686*. Budapest.
- Várkonyi Ágnes, R. 1999. *Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790. I. A megosztottság évszázada 1526–1606*. Budapest. Korona Kiadó.
- Végh Ferenc, *Egerszeg végvár és város a 17. században*. Zalaegerszeg. Zalaegerszegi Millecentenárium Kiadó. 2010. (Zalaegerszegi füzetek.10.). Zalaegerszeg évszázadai. Zalaegerszeg 1997. Arcanum. Online.
- Véghelyi Dezső, *Időjárás feljegyzések a XVII. századból*. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek I.1861. Győr.
- Vekov Károly, *Gyulafehérvár központi szerepköre a középkorban és a kora újkorban*. In: Erdélyi várostörténeti tanulmányok i.m. 69–96.
- Verancz (Verancsics) Antal, munkái II. köt. Közli Szalay László. In: Magyar Történelmi Emlékek, II. oszt. írók XIX. köt.) 1867. Pest
- Verancsics Antal *Erdélyről*. Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I. Kötet. 1941.8. Vö. Verancsics Antal összes munkái, 1–12.; sajtó alá rendezte Szalay László, Wenczel Gusztáv; Akadémia, Pest, 1857-1875 (Magyar történelmi emlékek 2. oszt. Írók)
- Veress Emőd (szerk.) 2018. *Erdély jogtörténete*. Kolozsvár. Forum Iuris.
- Veress Endre, *Erdélyi történelmi források*. Fontes Rerum Transylvanicarum. P. Capreci rektor levele P. Campani provincialishoz. II. 1913. Budapest
- Vliet van De, Evert, 2009. *Climate, Affluence, and Culture*. Cambridge University Press.
- Vogel, C. *Simboles culturels chrétiens. Les aliments sacrés: poisson et refrigeria*. In: L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto Medioevo. Spoleto. 1985. Vol. I. 401-451.
- Wachsmann, Georgii Et Johannis Goebel: *Chronica Civitatis Schässburgienses 1514-1663*. Kemény J. Fundgruben.
- Wagner, Carolus, *Selecta ex Chronicis Leibnitziensis*. I-IV. 1774. Bécs.
- Weber Samu, 1896. *Geschichte der Stadt Leibitz*. Késmárk.
- Weber, Rudolf, 1904. *Historischer Geschlechtsbericht (Familien-Chronik) von Georg Buchholtz Den Ältern Nebst Einen Auszug Aus Dem Tagebuch Seines Sohnes Jakob Buchholtz*. (A Luther Társaság 50. kiadványa.) Budapest.
- Weber, Samuel, 1880. *Zipser Geschlechts- und Zeitbilder*. Leutschau. Lőcse.
- Weikinn, Court, 1958. *Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwene bis zum Jahre 1850. Hydrographie. Teil I. (Zeitwende-1500.)* Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin: Institut für Physikalische Hydrographie. Akademie- Verlag, Berlin.
- Weikinn, Curt, 1963. *Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum Jahre 1850. Hydrographie. Band IV. 1701-1750*. Berlin .
- Wellmann Imre, *Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. (Főként az 1715. évi országos összeírás adatai alapján)*. In: Agrártörténeti Szemle, 1961/3-4. 344–368. *Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII-XX. század* (Szerk: Czoch Gábor, Faragó Tamás, Kövér György, Pogány Ágnes, Szávai Ferenc, Varga Zsuzsanna). Budapest. 2003. Aula Kiadó.

- Wellmann Imre, 1987. *Gazdasági élet Magyarországon a felszabadító háború idején*. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Salgótarján. 40–78.
- Fenyvesi László, *A Duna-mellék és a Kiskunság pusztulása Buda ostromai idején (1683–1687)*. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. 1987. Salgótarján. 103–124.
- Wellmann Imre, *Magyarország népességének fejlődése a 18. században*. In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv (szerk.) *Magyarország története 1686–1790*. Budapest. 1989. Akadémiai Kiadó.
- Wellmann Imre, 1979. *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Budapest.
- Wellmann Imre, 1989. *A mezőgazdaság a felvilágosult abszolútizmus korában*. In: Magyarország története, 1686–1790. Főszerkesztő: Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Budapest. 931–984.
- Wellmann Imre: *Népesség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján*. Történelmi Szemle 18. (1975) 701–730., 701–715.
- Wenzel Gusztáv, 1887. *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest.
- Werbőczy István. Balás P. Elemér, Csekey István, Szász István és Bónis György egyetemi tanárok előadásai. Acta Juridico-Politica 2. Universitas Francisco-Josephina. 1942. Kolozsvár.
- Wertner Mór, 1980. *Die Pest in Ungarn, 1708–1711*. Leipzig.
- Werke, H. *Revue du Nord*, 41, janvier 1959. 5–14.
- Wesselényi István, 1983. *Sanyarú világ*. I–II. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Wesselényi Ferenc levelei*. Közli Visegrádi János. Adalékok Zemplén- vármegye Történetéhez XV. 1910. Sátoraljaújhely.
- Wikiszótár.hu/ Magyar Értelmező Szótár*.
- Wolfgang Behringer, 2010. *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest. Corvina Kiadó.
- Wrigley, E.A.– Schofield, R.S. 1981. *The Population History of England (1541–1871)*. London.
- Würm, H. *Über die Shwankungender Durchschnittlichen Körperhöhe*. I.Homo. 33 (1982).
- Zachar József, 2004. *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792*. Budapest.
- Závodszy György diáriuma 1586–1624*. Közli Bél Mátyás 1735. Pozsony. Magyar Történelmi Társaság. VI.
- Zawadowski Alfréd, 1891. *Magyarország vizeinek statisztikája*. I–II. köt. Hivatalos Statisztikai Közlemények. Budapest.
- Zichy Géza gr. 1911. *Emlékeim*. I–II. Budapest.
- Zimányi Vera, 1985. *Kora újkori táplálkozáskultúra (1500–1690)*. 341–343. Arcanum. Digitális.
- Zimányi Vera, 1987. *Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig*, In: Várkonyi Ágnes, R. (szerk.), Magyarország története, 1526–1686. Budapest. 353–392.
- Zimmermann Rezső, *A nemességnek a városokba való telepedése a XVI – XVII. században*. Századok 1906. 868–869.
- Zrínyi Miklós, gróf, *horvát bán téli hadjárata 166–64-ben*. Közli Berkeszi István. Századok XX. 1886. Budapest.

Kiadta: Belvedere Meridionale, Szeged
www.belvedere.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
Felelős kiadó: Dr. Jancsák Csaba
Műszaki szerkesztő: Szuperák Attila
Nyomta: A-Színvonal Nyomda, Szeged